

ZSIDÓK KÁRPÁTALJÁN

TÖRTÉNELEM ÉS ÖRÖKSÉG
A DUALIZMUS KORÁTÓL NAPJAINKIG

HUNGARIA JUDAICA, 30

Sorozatszerkesztő Komoróczy Géza

Jews in Carpatho-Russ

History and Heritage from the Mid-19th Century to the Present

יהודים בקרפטו-רוס

הסטוריה וירושה מאמצע המאה ה-19 ועד ימינו

ZSIDÓK KÁRPÁTALJÁN

TÖRTÉNELEM ÉS ÖRÖKSÉG A DUALIZMUS KORÁTÓL NAPJAINKIG

Szerkesztette Bányai Viktória
Fedinec Csilla
Komoróczy Szonja Ráhel

MTA Társadalomtudományi Központ Kisebbségkutató Intézet

© Szerzők, 2013

© Szerkesztők, 2013

© Aposztróf Kiadó, 2013

Minden jog fenntartva. A mű egészének vagy részletének mechanikus, illetve elektronikus másolása, sokszorosítása, valamint információszolgáltató rendszerben való tárolása és továbbítása az Aposztróf Kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez kötött.

A térképeket készítette © Nagy Béla, 2013

Képszerkesztő • Toronyi Zsuzsanna

Első borítón: A munkácsi héber gimnázium diákjai a várat rajzolják, fénykép, 1930-as évek (Magyar Zsidó Levéltár)

Hátsó borítón: Faúsztatók a Tiszán, képeslap (Yitzhak Livnat gyűjteménye)

Borítóterv és tipográfia • Környei Anikó

Tördelő • Szalai Éva

A könyv megjelenését Yitzhak Livnat támogatta.

Felelős kiadó: Nagy Milada és Heteyi László

Nagy és Heteyi Kft. – Aposztróf Kiadó

H-1161 Budapest, Rákóczi út 36.

www.aposztrorf.hu

Nyomdai kivitelezés: Print Invest Magyarország-H Zrt.

Felelős vezető: Ványik László elnök igazgató

ISBN 978-615-5056-37-6

ISSN 0865-1345 (Hungaria Judaica)

Tartalom

BEVEZETŐ	7
1. A DUALIZMUS KORA	13
1.1. Demográfiai változások • KONRÁD MIKLÓS	15
1.2. Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok • CSÍKI TAMÁS	27
1.3. Nyelvhasználat • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	37
1.4. Rabbik, irányzatok, közösségek • MISLOVICS ERZSÉBET	45
1.5. A haszidizmus megjelenése és terjedése • MISLOVICS ERZSÉBET	58
1.6. Hagyományos és modern zsidó oktatás • BÁNYAI VIKTÓRIA – VARGA BÁLINT	69
1.7. Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés • KARÁDY VIKTOR	78
1.8. Héber nyomdák, könyvkultúra • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	85
1.9. Vallási élet, önszerveződés: Egyletek, szervezetek • CSÍKI TAMÁS	95
1.10. Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz • KONRÁD MIKLÓS	106
2. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK	127
2.1. Nagyhatalmi orientációk és a Csehszlovák Köztársaság berendezkedése • FEDINEC CSILLA	129
2.2. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok • FEDINEC CSILLA	136
2.3. Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel • ZIMA ANDRÁS – GLÄSSER NORBERT	148
2.4. Politikai választások és kulturális orientációk • FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ	156
2.5. A kárpátjai cionista mozgalom sajátosságai • FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ	165
2.6. Oktatásügy • BÁNYAI VIKTÓRIA	173
2.7. Rabbik, közösségek, belviszályok • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	184
2.8. Kárpátjai zsidó sajtó • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	196
2.9. Zsidók a magyar közéletben a helyi magyar sajtó tükrében • FILEP TAMÁS GUSZTÁV	207
2.10. Kárpátja a budapesti zsidó sajtóban • GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS	214
2.11. A romániai Máramaros zsidósága • GIDÓ ATTILA	221

3.	HOLOKAUSZT KÁRPÁTALJÁN	227
3.1.	Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás • PROJIMOVICS KINGA	229
3.2.	Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–1942-ben • PROJIMOVICS KINGA	240
3.3.	Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat • B. STENGE CSABA	249
3.4.	Gettósítás és deportálás 1944-ben • PROJIMOVICS KINGA	257
4.	A MARADÉK KÖZÖSSÉG	265
4.1.	Visszatérők, elvándorlók, betelepülők • FEDINEC CSILLA – OFICINSZKIJ ROMÁN	267
4.2.	Szovjet múlt • FEDINEC CSILLA – OFICINSZKIJ ROMÁN	276
4.3.	Ukrajnai jelen • FEDINEC CSILLA – OFICINSZKIJ ROMÁN	284
5.	ÖRÖKSÉG	291
5.1.	Kárpátaljai zsidó temetők • BACSKAI SÁNDOR	293
5.2.	Kárpátaljai zsinagógák építészete • KLEIN RUDOLF	303
5.3.	Zsidó dallamok: Nincstelenek a végeken • FRIGYESI JUDIT	319
5.4.	Kárpátaljai irodalom mint <i>jizkor</i> -irodalom • HORVÁTH RITA	328
5.5.	Nosztalgikus Kárpátalja- emlékezet • VINCZE KATA ZSÓFIA	336
5.6.	„Erdő népe”: A ben-semeni találkozók • SHIRI ZSUZSA	345
5.7.	Úgy, mint az óhazában: Újrateremtett közösségek • GLÄSSER NORBERT	347
	JEGYZETEK	353
	KRONOLÓGIA • FEDINEC CSILLA	407
	FOGALOMTÁR	429
	MUTATÓK	
	Személynevek	435
	Helynevek	443
	KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	449
	A KÖTET SZERZŐI	455

A térség, amelyet a magyar közbeszédben, valamint társadalomtudományi szakirodalomban általános értelemben Kárpátalja néven ismerünk, az első világháború végén szerveződött csak egységes politikai és közigazgatási régióvá, előtte a történelmi Magyarország egy része volt. Zsidó – és ruszin – történelmi, valamint kultúrtörténeti szempontból azonban a térség egységes és sok szempontból egyedi a kezdetektől fogva. Könyvünk Kárpátalja zsidó történelmét vizsgálja: a zsidók történelmét és történelmi örökségét Kárpátalján, a dualizmus korától napjainkig.

Az első világháborút lezáró versailles-i béke értelmében Magyarországtól elcsatolt területek zsidóságának története meglehetősen elhanyagolt fejezet a történeti és a judaisztikai kutatásban és szakirodalomban egyaránt. Jelentősebb és számottevő eredmények egyedül a Romániához került területek vonatkozásában születtek; ezek főképp Erdélyből elszármazott izraeli, illetve a rendszerváltás óta eltelt időben kolozsvári kutatók érdemei. Azonban Kárpátalja, Délvidék, de még Szlovákia tekintetében is sokkal kedvezőtlenebb a kép; ezekben a térségekben hiányoznak a régió zsidóságával foglalkozó, megfelelő háttérrel rendelkező egyetemi és akadémiai kutatóközpontok is.

Kárpátalja zsidóságáról alig-alig létezik érdemi szakirodalom magyarul és a térség nyelvein, de csekély az angol és héber nyelvű anyag is. A meglévő munkák – a szerzők személyét, érzelmi involváltságát tekintve – gyakran összefolynak az emlékkönyvek, emlékiratok erősen változó színvonalú tömegével. Az emlékezés pedig döntően a vészkorszak időszakára koncentrál, sokszor visszamenőleg átírva, illetve felülírva az azt megelőző évtizedek, a Csehszlovák Köztársaság és a Trianon előtti magyar fennhatóság emlékezetét is.

Jelen kötet több szerző műve: a térséggel, illetve a zsidó kultúrával és történelemmel foglalkozó elismert magyarországi, izraeli, ukrainai, romániai kutatóké.

FÖLDRAJZI ÉS POLITIKAI RÉGIÓ

A térség, amelyet Kárpátaljaként ismerünk, az Északkeleti-Kárpátok déli oldala; visszavetítve az 1918-at megelőző időszak térképére, a történelmi Magyarország Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéinek nagyobb részét teríti be. 19. századi térképeken, Zemplénnel kiegészülve, ezt a régiót az Északkeleti-Felvidéknek is nevezték.

„Az Északkeleti-Kárpátokban nagyon sok eső esik. [...] Ez az oka annak, hogy a Tiszának olyan hatalmas árvizei szoktak lenni, mert ez a nagyon esős hegyvidék egész területében a Tisza vízgyűjtő területéhez tartozik. [...] A völgylejtők olyan meredek, hogy ott földművelésről szó sem lehet. Az erdő mindenütt leír a hegytetőkről a folyó völgyének keskeny síkságig. [...] Ezekből a szűk, majdnem lakatlan, erdős völgyekből lerohanó kis folyók a homokkőhegységek lábánál kijuthatnának az Alföldre, ha nem állná útjukat egy pompás vulkánoszorozat. [...] A Vihorlát köztük az első, aztán folytatódik a sorozat délkelet felé s Nagybánya fölött, mint pompás piramis koronázza az erdős hegyek tetejét. [...] A vulkánoszorozat és a homokkőhegység belső lejtője közt hosszú, mély völgy húzódik végig. Homonnától egészen Máramaroszigetig. Ebbe a hosszú völgybe tévednek bele a Kárpátokról lejövő patakok s nem tudnak mindjárt az Alföldre jutni. Jobbra-balra keresik az utat kifelé, míg végre egyesülnek többen s így találnak valami kijárást a vulkánok közt. [...] Gyönyörű helyek ezek a kijáratok, a vulkánok meredek lejtői közt. [...] Amikor az Alföld felől közeledünk az Északkeleti-Felvidékhez, mindjárt észrevevesszük, hogy más az Alföld jellege is itt, mint a többi részen. [...] Gyönyörűen fekszik Munkács a völgy nyílásában [...] Ugyanilyen szép helyen van Ungvár, az Ung kijárójában; Homonna a Laborc és Nagyszőlős a Tisza kijárójában. Mind-egyiknek megvan az a földrajzi jelentősége [...]”

[Cholnoky Jenő, „Az Északkeleti-Felvidék”, *Turisták Lapja*, LI: 4 (1939. ápr.), p. 165.]

Kárpátalja – a politikai egységének és identitásának kialakulása óta eltelt időszakban – több állam fennhatósága alá tartozott, és az idők során földrajzi kiterjedése, területének nagysága is sokszor változott. Ráadásul több etnikumnak is otthona: legszámottevőbb népességei a szláv (elsősorban ruszin, ukrán, orosz), a magyar, a cigány, Máramarosban a román, illetve 1945-ig az egész régióban a zsidó lakosság voltak.¹ Kárpátalja pontos definícióját a történelem során jelentősen meghatározták etnikai-regionális tényezők is – a régió zsidóságának története sem vizsgálható csak a mindenkori politikai határok keretei között.

A politikai, etnikai és történelmi több-rétegűség azt eredményezte, hogy a régiónak korszakokonként változott a hivatalos neve – azt mindannyiszor befolyásolta az éppen aktuális főhatalmat gyakorló ország ideológiai irányultsága, politikai központjából szemlélt földrajzi elhelyezkedése.

A régió politikai megszervezésére² az első kísérlet a Magyar Népköztársaság időszakában, Károlyi Mihály miniszterelnöksége alatt történt. 1918 decemberében „Ruszkra Krajna” néven [„ruszin vidék”; krajna: „végvidék, határterület”] néptörvénnyel létrehozták a ruszin autonóm területet. Ruszka Krajna pontos határainak kijelölésére azonban – a háborús körülmények miatt – nem került sor. A térség

autonóm státusát megerősítette a Magyarországi Tanácsköztársaság alkotmánya is 1919-ben, de gyakorlati jelentősége ennek sem volt, hiszen a régióban már korábban megkezdődött a csehszlovák és a román hadsereg térfoglalása.

Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini békeszerződéssel a régiót „Podkarpatszka Rusz” [„Podkarpatská Rus”, azaz: „Kárpátaljai Oroszország”] néven a Csehszlovák Köztársasághoz csatolták. Ekkor már pontos határai voltak a térségnek, 12 617 km² területtel. A magyar politikai és közbeszédben az 1920-as években leginkább „Ruszinszko”, az 1930-as években egyre gyakrabban „Kárpátalja” néven emlegették. Maga a „Kárpátalja” kifejezés földrajzi értelemben már a 19. század második felétől

Turista menedékház Tiszabogdány mellett, 1930-as évek

használatos volt, de csak ekkor, az első Csehszlovák Köztársaság idején nyert politikai tartalmat. A saint-germaini szerződésbe és a csehszlovák alkotmánylevélbe is belefoglalt autonómiát a régió azonban közel két évtizeden keresztül nem kapta meg ténylegesen.

1938. október 11. – 1939. március 20. között a térség már Cseh-Szlovákia (a második köztársaság) kötelékébe tartozott, és ekkor, 1938. november 22-től, törvénnyel is elismert autonóm terület lett. Hivatalos neve „Karpatszka Ukrajina” („Karpats’ka Ukrai’na”, azaz: „Kárpáti Ukrajna”) volt, területi kiterjedése 11 094 km². 1939. március 15-én autonóm kormánya független állammá kiáltotta ki, nemzetközi elismerés nélkül.

Az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel a revízió keretében Magyarország visszaszerezte a volt Felvidéket, közte Kárpátalja területéből egy 1523 km²-nyi, többségében magyarok lakta határ menti sávot is, melyet közigazgatás tekintetében a Trianon előtti vármegyékhez tagolt be. Majd 1939. március 14–20. között Magyarország katonai erővel visszafoglalta a többségében ruszinlakta vidéket is, de ezt a területet már nem tagolta be a történelmi vármegyékhez, hanem sajátos közigazgatási egységet szerveztek itt meg „Kárpátaljai Kormányzóság” néven, a ruszin autonómia ígéretével. A kormányzóság területi kiterjedése többször változott (befolyásolta például a második bécsi döntés is) 11 500–12 171 km² között. A törvényben garantált autonómiával azonban – a közkeletű hiedelemmel szemben – ekkor sem rendelkezett a régió.

Újabb fordulattal, 1944 októberétől a régió szovjet befolyási övezet lett, „Zakarpatszka Ukrajina” [„Zakarpats’ka Ukrai’na”, azaz: „Kárpátontúli Ukrajna”] néven. Az 1945 nyarán megkötött szovjet–csehszlovák egyezmény értelmében 1946. január 22-től a Szovjetunió, azon belül az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, 1991. augusztus 24-től pedig Ukrajna közigazgatási egysége (megyéje) „Zakarpatszka oblaszty” [„Zakarpats’ka oblast”, azaz: „Kárpátontúli terület”] néven, területi kiterjedése mintegy 12 800 km².

A szovjet időszakban a „Kárpátalja” elnevezés használatát tiltották, mert az a Kárpátjai Kormányzóság, azaz a revízió időszakára emlékeztetett; az 1980-as évek végétől azonban magyarul ismét szabadon használható, bár nem hivatalos elnevezés. Ennek megfelelően a közbeszédben ma az elfogadott megnevezése a régiónak magyarul „Kárpátalja”, illetve ukránul „Zakarpattya” [„Kárpátontúl”]. A nemzetközi szakirodalomban a térség megnevezése változó, és gyakran függ az adott nyelv hagyományától, a mű jellegétől. Angolul a „Carpatho-Russ”, illetve a „Subcarpathia” és a „Transcarpathia” a leggyakoribb kifejezések, németül a „Karpato-Ukraine” és a „Transkarpatien”, franciául pedig az „Ukraine Subcarpathique”. A zsidók a térségre általában az éppen hivatalos politikai terminológiát használták, illetve annak héber és jiddis formáját: a történelmi Magyarország idejében a vármegyék nevét, később az éppen aktuális állami elnevezést; a modern irodalomban héberül a legelterjedtebb a „Karpato-Rusz” kifejezés.

A KÖNYV TERMINOLÓGIÁJA

A bevett magyar terminológiának megfelelően könyvünkben a „Kárpátalja” elnevezést használjuk – a szó kulturális, történelmi és judaisztikai szempontból lehető legtágabb értelmében, s nem a mindenkorai politikai határokhoz kötve.

A régió településeire – a könyv nyelvéhez és témájához igazodva – általában a magyar elnevezéseket használjuk, illetve a település nevének a zsidók körében bevett magyar változatát. Így Máramarosziget például „Sziget” néven szerepel a könyvben sokszor – ahogy a várost az ottani zsidók minden nyelven ismerték, és ismerik mind a mai napig. Az egyes haszid dinasztiák és udvarok kapcsán is az általuk használt településnevet preferáltuk, így a Szaploncáról eredő haszidok például „szpinkai” haszidokként szerepelnek. A könyv végében található helynévmutatóban minden esetben feltüntetjük a települések magyar nevét, a mai hivatalos megnevezését, illetve a leggyakoribb zsidó (héber/jiddis) nevét is.

Témájából adódóan a könyvben sok héber és jiddis szó, a zsidó élet történelmével és mindennapjaival kapcsolatos kifejezés található. Ezek esetében igyekeztünk figyelembe venni a térség zsidósága, illetve a mérvadó szakirodalom szóhasználatát is. Ezért írjuk például a könyvben az „orthodox” szót a hivatalos helyesírástól eltérő módon – követve azt, ahogy a hitközségek maguk ezt használták mindig is. És ennek az elvnek megfelelően a héber szavak esetében általában preferáltuk a jiddises ejtést – a sztenderd jiddis dialektus szerint átírva, követve a magyar helyesírás szabályait.

A zsidó vallási terminológiának átvettük a magyar nyelvben meghonosodott formáját. Egyébként pedig a héber szavak és nevek írásmódja egységesen a mai „izraelies” kiejtést követi.³ Ettől a gyakorlattól csak idézetekben tértünk el, ahol megtartottuk az eredeti írásmódot. A végjegyzetekben pedig a jiddis nevek és címek a nemzetközi tudományos szakirodalomban általánosan elfogadott angolos, úgynevezett „YIVO-átírást” követik.

A KÖNYV SZERKEZETE

A kötetet a nagyszülősi származású Yitzhak Livnat (Weiss Sándor) álmodta meg, kezdeményezte, pártfogolta és támogatta. Közös célunk az volt, hogy többszerzős monográfiát szerkesszünk – a kérdéssel kapcsolatban rendelkezésre álló tudás legjavának foglalatát adva, ugyanakkor nem feledkezve meg fontos szakmai kritériumokról, valamint lehetőleg – jó értelemben véve – a laikus olvasók számára is befogadható módon.

Eredeti elképzelésünk olyan kötetről szólt, amelyben a kezdetektől napjainkig minden korszakot egységes szerkezetben és felfogásban tárgyalunk. Világossá vált azonban, hogy a korai időszak bemutatása nehézségekbe ütközik. Kárpátalja térsége zsidó történelmének a dualizmus kora előtti időszakával semmilyen szakirodalom nem foglalkozott korábban. Különböző helyeken szétszórt, ismeretlen források véletlenszerűen bukkantak csak fel. Ráadásul a korszak történelmi, nemzetiségi és ideológiai kontextusa és megítélése sem olyan egyértelmű, mint a későbbi időszakok esetében. Idővel és aprólékos kutatómunkával adatok és források olyan gazdagsága bontakozott ki, amelyek bemutatása már szétfeszítették volna jelen kötet kereteit – Komoróczy Géza kutatása a korai időszakról, a 16. századi kezdetektől a 19. század közepéig, önálló kötetben fog megjelenni.

Könyvünk a 19. század közepétől vizsgálja a térség zsidó történelmét és kultúráját. Az első négy fejezete kronológiai sorrendben halad: az első fejezet a dualizmus korával foglalkozik, a magyar (osztrák–magyar) korszakkal; a második a két világháború közötti, csehszlovák érával; a harmadik fejezet a vészkorszak eseményeivel; a negyedik fejezet pedig a második világháború utáni idősakkal, a szovjet, majd az ukrán évtizedekkel. A fejezeteken belüli alfejezetek szólnak történelmi eseményekről, politikáról, demográfiai változásokról, iskolákról és oktatásról, nyelvhasználatról, sajtóról, a zsidó társadalom belső rétegződéséről, a környező népeiségekkel kialakított viszonyáról. Az ötödik, utolsó fejezet a kárpátaljai zsidóság kulturális örökségét mutatja be: fennmaradt temetőket, zsinagógákat, a kárpátaljai zsidó zenei és irodalmi örökséget, valamint a világban szétszórt kárpátaljai származású közösségeket, azok emlékezetét.

A főszöveget a könyvben végig gazdag adalékanyag kíséri és egészíti ki. Illusztrációként több mint 50 képet tartalmaz a kötet – főképp korabeli képeslapokat, fényképeket és címlapokat; ezek forrását a kötet végén képjegyzékben közöljük. Továbbá mozgókép- és hanganyagot is mutatunk be, QR-kódok segítségével. Szövegdobozokban

a főszöveghez kapcsolódó érdekes, színes idézetek, anekdoták, adatok szerepelnek. A könyvborítón belüli színes térképek a határvonalak változásának megértésében, az örökség helyszíneinek követésében nyújtanak segítséget, a könyvön belüli térképek pedig a térség népességének alakulását, a városok zsidó örökségét mutatják be. A kötet végén szereplő fogalomtár a zsidó (héber és jiddis) szavakat magyarázza – ezeket minden fejezetben első előfordulásakor nyíllal megjelöltünk, ezzel is segítve az olvasót. A köztörténeti kontextust pedig kronológiai összefoglaló biztosítja.

A kárpátaljai zsidók a közkeletű vélekedés szerint mind galíciai menekültek voltak, →kaftános és pajeszos haszidok, szegénységben és buzgó vallásosságban, szegregáltan éltek, távol a világi kultúrától. Célunk ezzel szemben a sokféleségük bemutatása volt. A kötetből megismerhető a kárpátaljai zsidók gazdag kulturális hagyatéka: soknyelvűségük, iskoláik, könyveik, sajtójuk. Külön hangsúlyt fektettünk a belső rétegzettségre, a generációs csoportok és irányzatok szerinti különbségekre. Egyértelművé válik: a kárpátaljai zsidó társadalomnak is több rétege volt, sokféle lehetséges kulturális választással és életúttal. Szerzők és szerkesztők mindvégig kulcskérdésnek tekintették a hatalomváltásokra adott reakciókat, az önszerveződés formáit és lehetőségeit, az elitstratégiákat, a népi, nyelvi és nemzeti identitások kialakulását. Igyekeztünk figyelembe venni a regionális megközelítés sajátosságait (a nemzeti narratívák létét egymás mellett és egymással szemben), illetve lehetőség szerint (fel)oldani a „szegregált történelem” dichotómiáját, és összhangba hozni a többség és a kisebbség szempontjait.

Munkácsi városkép, 1930-as évek

1. A dualizmus kora

1.1. Demográfiai változások

Konrád Miklós

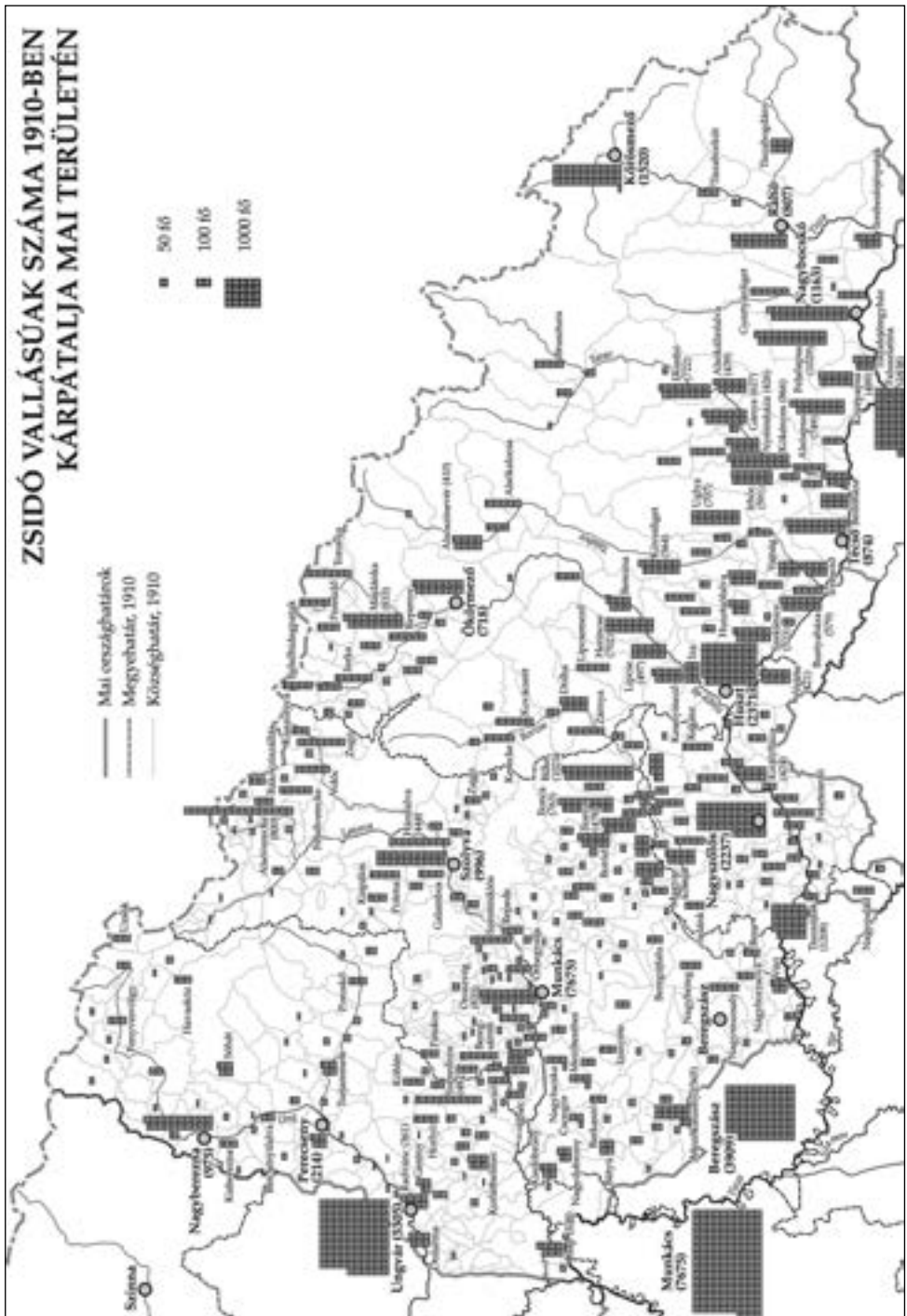
Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével egyidejűleg 1867-ben emancipált magyarországi, s ezen belül kárpátaljai zsidók története alig másfél évszázaddal korábban vette kezdetét. A nyugatról zömében morvaországi, keletről galíciai bevándorláshullámok eredményeképpen az 1860-as évek végéig bezáróan több százezer zsidó telepedett le az országban, első állomásként általában a határ menti megyékben. A bevándorlás e kettős forrása alapvetően rányomta bélyegét úgy a zsidók belső társadalmi és kulturális tagozódására, mint a többségi társadalomnak a zsidókról alkotott percepciójára. A nyugatról bevándorolt zsidók általánosságban vagyonosabbak voltak, nyitottabbak a modernizációra és a keresztény társadalom felé való közeledésre, mint a zömében nincstelen, részben haszid, a zsidó népesség leginkább hagyományhű rétegét képező és a magyar társadalomba való integráció iránt jószerivel közömbös keleti bevándorlók. A dualizmus kori keresztény társadalom szemében az előbbiek voltak a magyarosodás terén dicséretes előmenetelt tanúsító izraelita honfitársak, az utóbbiak az előbbiek elmagyarosodását fékező és veszélyeztető, az idők szellemét megérteni nem képes *galicianerek*.

A lengyelországi zsidók tömeges bevándorlása Lengyelország első, 1772-es felosztása után indult meg az ekkortól a Habsburg Birodalom részévé vált Galíciából. Míg a magyarországi zsidó népesség első, valójában csonkán maradt összeszámolása, az 1735-ös *Conscriptio Judaeorum* még csupán 890 zsidót talált a négy kárpátaljai megyében (Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa), számuk 1787-ben 6311-re, 1850-ben pedig 41 323-ra nőtt, hogy a dualizmus kori első népszámlálás idejére, 1869-hez érve elérje a 64 903 főt.¹

A kárpátaljai zsidók 1867 és 1918 közötti demográfiai jellemzőinek bemutatása előtt fontos megjegyezni, hogy a korszakban a térséget nem jelölték „Kárpátalja” néven. Kárpátaljai zsidókról sem beszéltek, éspedig joggal, hiszen Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa megyék zsidósága sem földrajzi eredetét, sem kulturális profilját tekintve nem alkotott egy, a szomszédos megyék zsidóitól egyértelműen megkülönböztethető réteget. A dualizmus idejét tekintve a „kárpátaljai zsidóknak” az északkeleti régió zsidóságából való kiszakítása tehát önkényes döntés, egyedüli jogosultsága az államhatárok későbbi módosulása, vagyis a csehszlovák Kárpátalja létrejötte.

NÉPESSÉGNÖVEKEDÉS

A kárpátaljai zsidók száma a dualizmus első és utolsó, 1869-es és 1910-es népszámlálása között 64 903-ról közel duplájára, 128 791 főre, arányuk a régió összlakosságán belül 11,2%-ról 15,2%-ra emelkedett. Ez 1869-ben majdnem háromszor, 1910-ben több mint háromszor nagyobb volt, mint az ország zsidó lakosságának a teljes népesség körében elfoglalt arányszáma.²

A zsidók száma és az összlakosságban elfoglalt aránya a kárpátaljai térségben és Magyarországon 1869 és 1910 között

	1869		1880		1890		1900		1910	
	Zsidók száma	Arányuk a teljes népességben (%)	Zsidók száma	Arányuk a teljes népességben (%)	Zsidók száma	Arányuk a teljes népességben (%)	Zsidók száma	Arányuk a teljes népességben (%)	Zsidók száma	Arányuk a teljes népességben (%)
Bereg	17 564	11,0	20 703	13,5	24 358	13,6	29 052	13,9	33 660	14,2
Ung	14 356	11,0	16 423	13,0	15 599	11,5	16 776	10,9	17 587	10,9
Máramaros	26 295	11,9	33 463	14,7	45 073	16,8	56 006	18,1	65 694	18,4
Ugocsa	6 688	9,9	7 835	12,0	9 414	12,5	10 566	12,7	11 850	12,9
Kárpátalja	64 903	11,2	78 424	13,7	94 444	14,3	112 400	14,9	128 791	15,2
Magyarország	541 702	4,0	624 826	4,5	707 961	4,7	831 162	4,9	911 227	5,0

A zsidó népességnek a kárpátaljai térség összlakosságához képest nagyobb mértékű növekedése nemcsak a zsidók arányszámának fokozatos emelkedésében mutatkozott meg. 1869 és 1910 között a kárpátaljai összlakosság lélekszáma 46,9%-kal, a helyi zsidósága 98,4%-kal nőtt, ami akkor is jelentős különbség, ha az évtizedes bontásból jól látszik, hogy az eltérés fokozatosan csökkent. A kárpátaljai zsidók szaporodása messze felülmúlta az ország teljes zsidó népessége gyarapodását is.

A zsidók és az összes népesség gyarapodása százalékban 1869 és 1910 között

	1869–1880		1881–1890		1891–1900		1901–1910		1869–1910	
	Összes népesség	Zsidók	Összes népesség	Zsidók	Összes népesség	Zsidók	Összes népesség	Zsidók	Összes népesség	Zsidók
Bereg	–3,7	17,9	17,0	17,7	16,2	19,3	13,4	15,9	48,6	91,6
Ung	–2,6	14,4	6,7	–5,0	13,3	7,5	5,8	4,8	24,7	22,5
Máramaros	3,1	27,3	18,0	34,7	15,4	24,3	15,5	17,3	62,2	149,8
Ugocsa	–3,1	17,2	15,4	20,2	10,4	12,2	10,1	12,2	35,9	77,2
Kárpátalja	–0,8	20,8	14,9	20,4	14,6	19,0	12,4	14,6	46,9	98,4
Magyarország	1,3	15,3	10,3	13,3	11,0	17,4	8,5	9,6	34,5	68,2

A kárpátaljai zsidók között jelentékeny demográfiai különbségek húzódtak. Amint szinte minden mutató esetében, a rekordot a népességnövekedés tekintetében is a máramarosi zsidók állították be: számuk 40 év alatt majdnem 150%-kal növekedett. Ezzel szemben az Ung megyei zsidók – és ez ugyancsak minden más mutatónál visszaköszön – a kakukktojás szerepét töltötték be. Noha abszolút számuk az egész korszakot nézve enyhén nőtt, a négy megye közül egyedül itt tapasztalható a zsidóknak az összlakossághoz képest kisebb mértékű szaporodása, illetve a teljes népességen belüli arányuk csökkenése.

A legnagyobb arányban a városi zsidók száma nőtt meg. A Bereg megyei Beregszász és Munkács, az Ung megyei Ungvár és a Máramaros megyei Máramarossziget zsidó lakossága 1869-ben 10 783, 1910-ben 24 870 főt számlált, vagyis 40 év alatt 130,6%-kal nőtt, míg aránya a városi lakosságban 31,0%-ról 36,3%-ra emelkedett. (Ugocsa megye a dualizmus idején nem rendelkezett sem törvényhatósági jogú, sem rendezett tanácsú várossal.)

A zsidó népesség a kárpátaljai térség városaiban 1869 és 1910 között

	Összes népesség		Zsidó népesség		Összes népesség	Zsidók	Zsidók aránya az összes népességben (%)	
	1869	1910	1869	1910	szaporodása 1869–1910 (%)		1869	1910
Beregszász	6 272	12 933	1 177	3 909	106,2	232,1	18,8	30,2
Munkács	8 602	17 275	3 602	7 675	100,8	113,1	41,9	44,4
Ungvár	11 017	16 919	3 679	5 305	53,6	44,2	33,4	31,4
Máramarossziget	8 833	21 370	2 325	7 981	141,9	243,3	26,3	37,3
Kárpátalja	34 724	68 494	10 783	24 870	97,2	130,6	31,0	36,3
Magyarországi városok együtt	1 946 137	3 726 661	159 834	463 322	91,5	189,9	8,3	12,4

A vidéki zsidókkal szemben a kárpátaljai városok zsidóságának százalékos növekedése jóval alatta maradt az országos értékeknek, ami a térség, és ezen belül a helyi zsidók alacsonyabb fokú polgárosodottságára utal. A magyarországi zsidóknak 1910-ben 50,8%-a volt városlakó, ez az arány a kárpátaljai zsidóknál csak 19,3%-ot ért el, bár így is jóval magasabb volt, mint a kárpátaljai összlakosságon belüli városlakók csupán 8,1%-os aránya.

Amint a megyei, úgy a városi zsidók népességnövekedése sem mutatott egyenlő fejlődést. Míg Máramarossziget zsidósága 40 év alatt 243%-kal szaporodott, az ungvári zsidók száma csupán 44%-kal nőtt. 1869-ben itt lakott a legtöbb zsidó, de 1910-ben már Máramarosszigeten és Munkácson is többen éltek. A négy város közül Ungvár volt az egyetlen, ahol a zsidók száma kisebb mértékben növekedett, mint az össznépességé.

BEVÁNDORLÁS, KIVÁNDORLÁS

A dualizmus korában széles körben elterjedt vélekedés szerint az ország és különösen az északkeleti megyék zsidósága főképpen a bevándorlás révén gyarapodott. A számok szerint a galíciai bevándorlás azonban mítosz volt csupán.³ Úgy országos szinten, mint Kárpátalján, a zsidók számának növekedésében a bevándorlás a dualizmus korában elenyésző szerepet játszott. A nyugati bevándorlás a szabadságharc eltiprása és a kiegyezés között elapadt, 1867 után ugyanez elmondható az 1850 és 1867 között már csökkenő, de még intenzív galíciai bevándorlásról is.⁴ Amint Kovács Alajos, az antiszemitizmusa mellett is szabatos statisztikus 1922-ben megállapította: „Ha a természetes népmozgalom eredményét a zsidók tényleges szaporodásának számaival egybevetjük, azt a meglepő és szinte a köztudattal ellenkező megállapítást kell tennünk, hogy 1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.”⁵

Kovács számításai szerint 1869 és 1910 között a zsidók *természetes* szaporodása Magyarországon 113 800 fővel meghaladta *tényleges* létszámnövekedésüket. Ami a természetes és tényleges zsidó népszaporulat közötti különbség megyei szintű, így kárpátaljai összevetését illeti, csak 1900 és 1910 közötti adatok állnak rendelkezésünkre. A kárpátaljai adatok az országgal megegyező tendenciát mutatnak.

A zsidók természetes és tényleges szaporodása közötti különbség 1900 és 1910 között

	Zsidók száma 1900-ban	Az 1900–1910 közötti időszak természetes szaporodása alapján számított zsidó népesség 1910-ben	A zsidók tényleges száma 1910-ben	Különbözet
Bereg	29 052	36 596	33 660	–2 936
Ung	16 776	20 183	17 587	–2 596
Máramaros	56 006	72 204	65 694	–6 510
Ugocsa	10 566	13 290	11 850	–1 440
Kárpátalja	112 400	142 273	128 791	–13 482
Magyarország	831 162	955 206	911 227	–43 979

Önmagában ezek az adatok azt nem bizonyítják, hogy nem volt zsidó bevándorlás, csupán azt, hogy a zsidók körében úgy országos szinten, mint Kárpátalján jelentős el-, illetve kivándorlási többlet jelentkezett. Hogy azonban a bevándorlás sem öltött jelentős méreteket, erre nézve a népszámlálások idején az országban talált galíciai születésűek, illetve honosok csekély száma a bizonyíték. 1869-ben 6393 galíciai születésű személy tartózkodott Magyarországon, 1880-ban 9726, 1890-ben 19 969.⁶ Vallási hovatartozásuk ismeretlen, de még ha mind zsidók voltak is, az 1890-es szám a magyarországi zsidóknak akkor is kevesebb mint 3%-át tette ki. Megyei bontásban csak a galíciai *honosokra* nézve rendelkezünk adatokkal. A négy kárpátaljai megyében 1890-ben 1215, 1900-ban 2752, 1910-ben 4657 galíciai honos tartózkodott. A kérdés az, vajon hányan voltak közülük zsidók? Erre nézve csupán egy országos adattal rendelkezünk, megint csak Kovács Alajosnak köszönhetően. Amint az 1900-as

népszámlálás eredményeit összefoglaló, 1909-ben megjelent kötetben írta: „Téves volna azt hinni, hogy e galícziai bevándorlásban túlnyomólag a galícziai zsidók vesznek részt, mert a galícziai illetőségű osztrák honosoknak csak 27,4%-a izraelita.”⁷ Ha e 27,4%-ot a kárpátaljai megyékben 1910-ben összeszámolt galícziai honosokra vetítjük, kitűnik: a 4657 főből csupán mintegy 1280 lehetett zsidó, vagyis a helyi zsidóság 1%-a! Az adat csupán becslés, de a nagyságrend nyilvánvalóan mutatja: a bevándorlás jelentéktelen szerepet játszott a kárpátaljai zsidók számának növekedésében, vagyis e növekedés magas természetes szaporodásukban lelte okát.

SZÜLETÉS, HÁZASODÁS, HALÁLOZÁS

Az Országos Statisztikai Hivatal részletes, megyékre, illetve törvényhatóságokra és ezen belül felekezetekre bontott népmozgalmi statisztikát csak 1895 után, a polgári anyakönyvezés bevezetését követően tett közzé. A különböző felekezetek anyakönyvvezetői által 1895 előtt szolgáltatott éves adatok gyakran pontatlanok, illetve hiányosak voltak. A Statisztikai Hivatal szerint e tekintetben a legtöbb gond a zsidókkal volt. Amint 1874-ben kiadott évkönyvében olvasható: „Leghiányosabb[ak] az izraeliták kimutatásai, kikről éppen nem volt kimutatás kapható számos oly községből, hol a népszámlálási munka kimutatásai szerint csakugyan laknak izraeliták.”⁸ Bár az évkönyv ezt nem részletezte, könnyen lehet, hogy a legkirívóbb hiányosságok éppen az északkeleti megyékben mutatkoztak, akár az anyakönyvek gyakran rendszertelen vezetése miatt, akár, mert a Statisztikai Hivatal által kiküldött, több mint kétszáz rovatot tartalmazó kimutatás meghaladta a világi oktatásban nem részesült, leginkább csak jiddisül tudó anyakönyvvezető rabbik, illetve hitközségi funkcionáriusok képességét, akár, s ez a hatóságoknak még az 1900-as években is fejlődést okozott, mert a fiatal férfiakat a vallási előírások betartásával nehezen összeegyeztethető kötelező katonai szolgálatról megóvni kívánó hitközségi anyakönyvvezetők ódzkodtak a kért információk megadásától, amikor éppen nem hamisították meg azokat.⁹

Az 1900-as években publikált népmozgalmi statisztikák révén viszont már lehetőség nyílik arra, hogy röviden áttekintsük a kárpátaljai zsidóság főbb demográfiai jellemzőit. A demográfiai trendek tanulmányozása szempontjából e röpke egy évtized nyilván nem sok, de ennyi áll rendelkezésre.

Születések • Az ezer főre eső élveszületések száma 1900 és 1910 között mindenütt erősen csökkent: a kárpátaljai zsidóknál, a teljes helyi népességben, az ország zsidósága körében és a teljes magyar népességben belül. A legnagyobb arányú csökkenés a magyarországi zsidó népességet érte, de a kárpátaljai zsidóknál is jelentősebb volt, mint a teljes helyi, illetve az országos lakosságon belül. Ennek dacára az élveszületések száma mindkét időpontban a kárpátaljai zsidók körében mutatkozott a legmagasabbnak. A különbség ez utóbbiak s a teljes kárpátaljai népesség között 1910-re minimálisra csökkent, de a magyar átlaghoz, illetve az ország zsidó népességéhez képest a kárpátaljai zsidók 1910-ben is jóval több gyermeket hoztak világra.

*A zsidók és az össznépesség nyers születési arányszáma
1900-ban és 1910-ben*

	Ezer főre eső éveszülések száma			
	a teljes népességben		a zsidók körében	
	1900	1910	1900	1910
Bereg	47,1	41,54	48,4	41,4
Ung	44,3	35,2	42,3	35,4
Máramaros	43,9	43,0	47,5	42,4
Ugocsa	45,9	42,4	49,9	41,2
Kárpátalja	45,1	41,0	47,2	41,1
Magyarország	39,2	35,3	34,1	27,7

Ebben és a következő népmozgalmi táblázatban az 1900-as adatok a polgári, az 1910-es adatok a polgári és katonai népességre vonatkoznak.

A kárpátaljai zsidók között egyértelmű cezúra látható: a máramarosi, beregi és ugocsai zsidókhoz képest az Ung megyei zsidók gyermekhajlandósága mindkét időpontban jóval alacsonyabbnak bizonyult. Másrészt viszont a négy megye zsidó népessége közül 1910-ben immár éppen az ungi zsidók maradtak az egyedüliek, akiknél a születésszám meghaladta a helyi lakosságét. Mivel a születések csökkenése a modern társadalmak egyik legkorábbi s legjellegzetesebb mutatója, összességében megállapítható, hogy 1910-re e modernizációnak az előszele már a kárpátaljai zsidókat is megérintette.

Házasodás • A magas születésszám nagyrészt a korai házasodással magyarázható. A népmozgalmi statisztikák a népesség házasodási korát megyei és felekezeti bontásban nem adták meg. A kárpátaljai zsidók korai házasodására utal azonban az úgynevezett általános termékenységi arányszám, vagyis az ezer 15–49 év közötti nőre egy adott évben eső éveszülések száma.

*A zsidók és az össznépesség általános termékenységi arányszáma
1900-ban és 1910-ben*

	Ezer 15–49 éves nőre eső éveszülések száma			
	a teljes népességben		a zsidók körében	
	1900	1910	1900	1910
Kárpátalja	187,0	168,4	198,6	175,0
Magyarország	158,4	144,9	132,3	106,8

A termékenységi arányszám mindkét időpontban a kárpátaljai zsidók között mutatkozott a legmagasabbnak, amiből arra lehet következtetni, hogy körükben a szülőképes korú nők nagyobb része élt házasságban, illetve, hogy a korai házasodás révén

a termékeny időszak viszonylag hosszabb részét töltötték házastársi kapcsolatban. A korai házasodás szokását a máramarosi zsidók életmódját (érintőlegesen) bemutató korabeli szerzők is feljegyezték. A zsidó szülők, írta 1876-ban a helyi viszonyokat jól ismerő Sichermann Mór, gyermekeiket „korán megházasítják, [...] a fiatal pár azután többnyire a szülőknél tartózkodik felváltva két évig, hogy ez alatt még jobban beletanuljanak az üzletbe, egyszersmind, hogy a mindennapi házi kiadások megtakarítása által tőkéjüket gyarapítsák.”¹⁰ A Máramaros megyét bemutató, 1900-ban megjelent könyvében Nyegre László országgyűlési képviselő a megye zsidósága kapcsán úgyszintén megjegyezte: „Igen korán nősülnek s részben e korai nősülésnek eredménye a nagy szaporaság.”¹¹

A kárpátaljai zsidók házasodási korára vonatkozó statisztika hiánya annyiban nem nagy kár, hogyha lett is volna ilyen, a valóságot inkább torzította, mintsem tükrözte volna, amiképp tette ezt a népesség családi állapotáról közölt statisztika, amely szerint míg 1910-ben a teljes kárpátaljai lakosság 36,7%-a élt házasságban, ez az arány a zsidóknál csupán 34,2%-ot ért el. Aligha feltételezhető, hogy a zsidó válás által előírt házasodási kötelezettségnek éppen a zsidók leginkább hagyományhű rétege ne tett volna messzemenően eleget. Valójában arról volt szó, hogy a térség ultraorthodox zsidósága fittyet hányt az 1895-ben hatályba lépett kötelező polgári házasság előírásának. Az egybekelni kívánó, vagy pontosabban a szülei által egybeadott párok a zsidó törvények szerint összeházasodtak, de frigyüket, akár az ország törvényei iránti közömbösségből, akár e törvények ismerete hiányából, a polgári anyakönyvvezető előtt elmulasztották törvényesíteni.

Ennek legékesebb bizonyítéka a korabeli kifejezéssel „törvénytelen”, vagyis házasságon kívüli zsidó születések statisztikája.

A házasságon kívüli születések aránya a zsidók és az össznépesség körében 1900-ban és 1910-ben

	Száz élveszületés közül a házasságon kívüli kapcsolatból születettek aránya			
	a teljes népességben		a zsidók körében	
	1900	1910	1900	1910
Bereg	8,5	8,7	16,9	15,9
Ung	7,5	8,7	2,3	4,0
Máramaros	10,1	12,2	29,5	45,1
Ugocsa	5,4	6,8	4,0	9,8
Kárpátalja	8,6	10,0	20,0	29,3
Magyarország	9,5	9,5	7,9	10,1

Mivel a kárpátaljai megyék szigorúan orthodox közegeiben a szexuális szabadság, illetve az ezzel szembeni társadalmi kontroll lazulása egyaránt kizárható, a „törvénytelen” születések arányának változása nem a házasságon kívüli párkapcsolatok iránti tolerancia, hanem a magyar törvényekkel szembeni indifferencia vagy akár

idegenkedés alakulásának a mutatója. Amint a táblázatból látható, a kárpátaljai megyék zsidó lakosságán belül ezen a téren különlegesen nagy eltérések tapasztalhatók. A házasságon kívüli születések aránya egyedül Beregben csökkent (enyhén), de úgy 1900-ban, mint 1910-ben jóval nagyobb volt, mint a magyarországi zsidó lakosság körében. Az arányszám a többi három megyében emelkedett, de e téren az ungi zsidókat egy világ választotta el máramarosi hitsorsosaiktól, akiknél a magyar törvények szempontjából „vadházasságban” született gyermekek aránya tíz év alatt 29,5%-ról 45,1%-ra emelkedett. 1910-ben a házasságon kívül született magyarországi zsidó gyermekek majdnem fele, pontosan 49,2%-a az ország zsidósága 7,2%-ának otthont adó Máramarosban látta meg a napvilágot. A „törvénytelen”, valójában csupán rabbi által szentesített házasságból származó gyermekek arányának ilyenén növekedése egyértelműen arra utal, hogy a magyarországi ultraorthodoxia méltán főfészkének tekinthető Máramaros zsidósága a dualizmus korának végéhez érve sem mutatott semmiféle „asszimilációs” hajlandóságot, sőt az idő haladtával még jobban elzárkózott a nem-zsidó világtól.

Halálozás • A születésekhez hasonlóan, a nyers halálozási arányszám 1900 és 1910 között a kárpátaljai zsidóknál, a teljes helyi népességben, az ország zsidósága körében és a teljes magyar lakosságban egyaránt csökkent. A kárpátaljai zsidóknál mindkét időpontban magasabb volt, mint a teljes magyar zsidó népesség körében, ám jóval alacsonyabb, mint a kárpátaljai, illetve magyar összlakosságon belül.

*A zsidók és az össznépesség nyers halálozási arányszáma
1900-ban és 1910-ben*

	Ezer főre eső halálozások száma			
	a teljes népességben		a zsidók körében	
	1900	1910	1900	1910
Bereg	27,9	23,7	22,0	17,1
Ung	25,7	21,8	18,8	15,0
Máramaros	29,9	25,4	22,1	17,4
Ugocsa	28,6	27,9	21,2	21,4
Kárpátalja	28,4	24,5	21,5	17,3
Magyarország	26,9	23,3	17,1	14,5

A kárpátaljai zsidók körében mutatkozó relatíve alacsony halálozási arány feltehetően az alkoholtól és a nemi betegségek terjedésében nagy szerepet játszó házasságon kívüli szexuális kapcsolatoktól való tartózkodással, illetve a vallási parancsolatok diktálta higiéniai szabályok betartásával magyarázható. A négy megye zsidó népessége között mindazonáltal itt is jelentős eltérések láthatók. Míg az ungi zsidók mindkét időpontban legalacsonyabb arányszáma 1910-re alig múlta felül a magyarországi zsi-

dó lakosságét, az ugocsai zsidók azzal a szomorú rekorddal tűntek ki, hogy az ezer főre eső halálesetek száma 1910-ben egyedül közöttük mutatkozott magasabbnak, mint 10 évvel korábban. Mivel a kulturális szempontból – így a higiéniára vonatkozó vallási előírások tiszteletben tartása szempontjából – nagyjából homogén csoportnak tekinthető kárpátaljai zsidóságon belül a halálozási arányok közötti különbségek mindenekelőtt a lakás- és életkörülmények közötti eltérések mutatói, elképzelhető, hogy az 1910-es évekhez érve a korabeli percepcióval szemben nem a máramarosi vagy beregi, hanem az ugocsai zsidók éltek a legnehezebb körülmények között.

A dualizmus korában európai viszonylatban igen magas magyar halálozási arányszám fő okát az általános csökkenés ellenére gyakran még mondhatni „középkori” méretű csecsemő- és gyermekhalandóság képezte. A kettő közötti szoros viszonyból fakadóan nem meglepő: amiként a halálozási arányszám, úgy a gyermekhalandóság is kisebb volt a kárpátaljai zsidóknál, mint a kárpátaljai, illetve magyar összlakosságnál, de magasabb, mint a teljes magyarországi zsidó népességen belül.

*Gyermekhalandóság a zsidók és az össznépesség körében
1900-ban és 1910-ben*

	Ezer élveszületésre jutó 7 éven aluli halálozás			
	a teljes népességben		a zsidók körében	
	1900	1910	1900	1910
Bereg	338,3	301,5	259,8	232,6
Ung	302,5	295,3	219,5	164,0
Máramaros	356,7	308,3	270,9	224,0
Ugocsa	319,7	367,6	269,4	258,2
Kárpátalja	336,5	310,9	261,0	222,3
Magyarország	345,0	305,1	225,7	188,8

A kárpátaljai zsidókat illetően a legutóbbi két táblázat összevetése teljes mértékben igazolja az általános halálozási arányszám és a gyermekhalandóság közötti szoros viszonyt: 1900-ban a gyermekhalandóság a beregi és máramarosi zsidóknál volt a legmagasabb, 10 évvel később már köztes pozíciót foglaltak el a mindkét időpontban legalacsonyabb aránnyal büszkélkedő Ung megyei és az ekkora legmagasabb arányszámot felmutató ugocsai zsidók között.

Természetes szaporodás • A kárpátaljai zsidók tendenciálisan csökkenő, de még 1910-ben is roppant magas születési, illetve és még inkább: az erősen csökkenő s a teljes helyi lakossághoz képest jóval alacsonyabb halálozási aránya eredményeképpen természetes szaporodásuk 1900 és 1910 között jelentősen nagyobbnak bizonyult, mint a kárpátaljai össznépessége. Ez magyarázza, hogy a teljes népességen belüli arányuk tetemes kivándorlási veszteségük ellenére is tovább növekedett.

*A zsidók és az össznépesség természetes szaporodása
1900 és 1910 között*

	Évenkénti természetes szaporodás 1000 főre	
	a teljes népességben	a zsidók körében
	1900 és 1910 között	
Bereg	17,7	26,0
Ung	14,8	20,3
Máramaros	18,4	28,9
Ugocsa	15,9	25,8
Kárpátalja	17,2	26,6
Magyarország	11,6	14,9

A hagyományos társadalmak demográfiai modelljét a magas születési és az erős ingadozás mellett ugyancsak magas halálozási arányszám, valamint a vissza-visszatérő, egy vagy akár több éven át halálozási többlettel járó demográfiai válság jellemezte. A modern ipari társadalmak népesedési modelljének jellemzője a nyers születési és halálozási arányszámok nagymérvű, trendszerű és tartós csökkenése. A kárpátaljai zsidók a dualizmus korában egy sajátos, köztes népesedési minta példáját nyújtották: a körükben tapasztalható születési és halálozási arányszámok csökkentek, de messze nem annyira, mint az összességében jóval polgárosodottabb zsidó összlakosság körében. Szemben viszont Kárpátalja össznépességével, demográfiai válság sem sújtotta őket. Míg az 1872 és 1874 között dúló, az ország történetének utolsó nagy kolerajárványa következtében a teljes kárpátaljai népesség 0,8%-kal csökkent, a térség zsidó népessége 20,8%-kal növekedett! A kárpátaljai zsidóknak a vallási előírások betartásán alapuló kulturális habitusából fakadó köztes demográfiai modell: a korai és általános házasodás, a jelentős gyermekhajlandóság és a születési arányszámokhoz képest alacsony halálozási arány a térség elsőprő többségében szigorúan orthodox népességének nagymértékű természetes szaporodását eredményezte.

1.2. Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok

Csíki Tamás

A dualizmus kori gazdasági modernizáció a kárpátaljai térségben, az ország északkeleti peremvidékén lassan és ellentmondásosan bontakozott ki. Mindeközben a multiethnikus – magyarok, ruszinok, szlovákok és románok által lakott – és felekezetiileg is sokszínű régióban az izraeliták létszáma a falvakban és a városokban intenzíven gyarapodott, települési megoszlásuk mégis egyoldalú maradt. 1869-ben a városi központokban, Beregszászon, Munkácson, Ungváron és Máramarosszigeten a kárpátaljai zsidóság kb. 16%-át, négy évtizeddel később, 1910-ben is csak 19%-át találjuk, míg a többség a vidéki településeken élt.¹ Az ország középső és nyugati területein ennél magasabb a városi zsidóság aránya, s ezt szem előtt kell tartanunk, amikor a felekezet foglalkozási struktúráját, gazdasági szerepeit, a megélhetési formákat és a vállalkozások néhány sajátosságát mutatjuk be. Mindeközben arra is választ keresünk, hogy a sajátosságokat a hagyományokban gyökerező kulturális orientációk, a lokális gazdaság átalakulásával járó lehetőségek és kényszerek, valamint az állami–politikai beavatkozás miféle kombinációival kapcsolhatjuk össze.

A legrészletesebb foglalkozási statisztika az 1910-es évből áll rendelkezésre. Eszerint – a kereső népességet tekintve – a kárpátaljai zsidók legnépesebb csoportja az iparban dolgozott (12 123 fő – 30,1%), a kereskedelembe 9463 fő (23,5%), és ettől alig elmaradva a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 9097 fő (22,6%) volt. Feltűnően sokan éltek alkalmi munkákból: külön meg nem nevezett napszámosok 3026 fő (7,5%), míg a lányok között több mint 1500 főt (4%) házi cselédként alkalmaztak.² Az ország más régióiban, a Nyugat-Felvidéken, a Dunántúlon és a Duna-Tisza közén lényegesen alacsonyabb volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya (7,2%, 5,1% és 0,9%), viszont magasabb az iparban (43,8%, 36% és 49%), valamint a kereskedelembe összeírtaké (42,8%, 51,7% és 38,9%).³

Az 1910-es népszámlálás a foglalkozási főcsoportok további részletezését is lehetővé teszi. Az iparban foglalkoztatott kárpátaljai izraeliták 54%-a önálló iparos, csupán 2%-a tisztviselő és 48%-a egyéb alkalmazott (fizikai munkás). A kereskedelembe ennél magasabb az önállók aránya (64%), míg a tisztviselőké 6%, az egyéb alkalmazottaké 30%. A mezőgazdasági termelőket a saját és a bérelt földek nagysága szerint kategorizálhatjuk. Kárpátalja négy megyéjében 1910-ben az 1000 kataszteri hold feletti izraelita földtulajdonosok száma 21 (az összes nagybirtokos 40%-a), a 100 és 1000 hold közöttieké 321 (45%), a 100 hold feletti nagybérlelőké 358 (82%). A kisebb birtokkategóriákban a tulajdonosokat és a bérlelőket nem tudjuk elkülöníteni,

ám a polarizált birtokstruktúra, illetőleg a földek elaprózódása nyilvánvalóan a zsidókat is érintette. Az 50 és 100 hold közötti birtokokon 409-en, 10–50 holdon 2127-en, 5–10 holdon 1301-en és az önálló megélhetést aligha biztosító 5 hold alatti törpeparcellákon közel 2400-an gazdálkodtak, míg az agráriumban foglalkoztatott izraeliták közel negyede mezőgazdasági és erdészeti munkás volt (2102 fő). Az összehasonlítás ezúttal is különbségeket jelez: az ország fejlettebb középső és nyugati területein, illetve városaiban, ahol több ipari és kereskedelmi nagyvállalat működött, magasabb az izraelita alkalmazottak, elsősorban a szakértelemmel rendelkező tisztviselők részesedése, a mezőgazdaságban ezzel szemben lényegesen kisebb a törpe- és kisbirtokosok, továbbá az idénymunkások és a napszámosok aránya.⁴

Az 1910-es foglalkozási statisztika a köztisztviselők, a közoktatásban és a hitközségekben dolgozók, valamint a különböző értelmiségi csoportok felekezeti megoszlására is kitér. A vármegyei hivatalok teljesen elzártak a zsidók elől, a községi alkalmazottak (a jegyzők, a segédjegyzők és a díjnokok) között magasabb a számuk (61 fő – 13%), a városokban pedig – a sikeres társadalmi asszimiláció jeleként – a tisztviselők 23%-a izraelita (26 fő). A közoktatásban az elemi és a polgári iskolai tanítók, valamint a középiskolai tanárok között egyaránt alulreprezentált a zsidóság (összesen 71 fő – 5%), ezzel szemben a szabadfoglalkozású értelmiséghez tartozó ügyvédek 56%-át (111 fő), az orvosok 57%-át (69 fő) ez a felekezet adta. Végül, az egyházi szolgálatban (a rabbikon és a segéd rabbikon kívül ide sorolhatjuk a Joseph Roth által „szellemi proletároknak” nevezett Tóra-másolókat, imaköpeny-készítőket, viaszgyertya-gyártókat, →sakterokat, továbbá a hitközségi tanítókat és a kishivatalnokokat) mintegy 250-en dolgoztak.⁵

A foglalkozási struktúra merev kategóriái voltaképpen elfedik a különféle ipari és kereskedelmi szakmák sokszínűségét: egy vállalatulajdonos és egy egyedül dolgozó cipésmester egyaránt az önálló iparosok közé került; a kereskedések családi keretben működtek, ezért aligha van értelme a keresőket és az eltartottakat megkülönböztetni. S vajon hová sorolhatjuk a néhány hold földdel rendelkező, kereskedéssel is foglalkozó kocsmáros? A fent bemutatott arányokból mégis néhány következtetést tehetünk. A dualizmus utolsó periódusában a kárpátaljai zsidóság foglalkozási összetételében nem igazolható a sokak által a történelmi hagyományokkal, valamint a kisebbségi léthelyzettel összefüggésbe hozott kereskedelem dominanciája,⁶ mivel harmaduk az iparban, közel negyedük pedig, miként a régió keresztény lakosságának a többsége, a mezőgazdaságban dolgozott. De nem igazolható – ahogyan az egész országban sem – a zsidók önállóságra „törekvése” a különböző szakmákban. Az iparban dolgozók közel fele ugyanis bér munkás: elsősorban a kisműhelyekben alkalmazott segéd vagy tanonc, míg a kereskedelemben inkább a gazdasági kényszerek, az iparosodás előtti formák továbbélése, mint a vállalkozói készségek következménye az önállók magasabb aránya. A tisztviselővé válást, ami az urbanizáltabb régiókban megfigyelhető volt, a kárpátaljai nagyvállalatok alacsony száma akadályozta. Végül árnyaltabban kell megítélnünk a zsidók közhivatalokból való kirekesztésének jól ismert tézisé is. Kétségtelen, a vármegyék tisztikarában nem találunk zsidókat, a városokban azonban, ahol a megtelepedésük, valamint az

A Korona Szálló Ungváron, 1917

integráció folyamata hosszú évtizedekre, sőt évszázados múltra tekintett vissza, a helyi tisztviselők között is helyet kaphattak.

A továbbiakban a foglalkozási statisztikák által elfedett tevékenységi formákat és megélhetési módokat mutatjuk be. Nem vonhatjuk kétségbe a zsidóság kiemelkedő szerepét Kárpátalján a kapitalizmus kori nagy- és középvállalkozások megteremtésében – amit néhány példával illusztrálunk. Az egész régióban az élelmiszer-, a természeti adottságokat kihasználó ffeldolgozó- és építőanyag-ipar, valamint a fa- és fűrészáru-, továbbá a szesz-, Beregszászon a bor- és Máramarosban a sókereskedelem adta a tőkebefektetések fontosabb szektorait. Az ország más területeivel összehasonlítva a faipar és a fakereskedelem kínálta a legtöbb lehetőséget. Az Első Ungvári Gőzmalom, Szesz- és Élesztőgyárat Kaufmann Mór kereskedő alapította, hasonló vállalatot vezetett Róth Izsák és fia, emellett a részvénytársasággá szerveződő Ungvári Múmalom menedzsmentjében és a legnagyobb részvényesei között is számos zsidót találunk: pl. Virányi Sándort, Kardos Emilt és Bródy Sándort. Az Ungváron és Beregszászon alakuló téglagyárak szintén zsidó vállalkozók – Moskovits Lipót, Vári Sándor, Kont Manó, Winkler József – tulajdonában voltak, de a családi majoritású cégek mellett, már a 19-20. század fordulóján megjelentek azok a menedzsmenttípusú vállalkozók, akik egy-egy nagyvállalatot irányítottak. A munkácsi és perecsényi fióktelepekkel rendelkező Ungvári Bútorgyár Rt. vezérigazgatója Quittner Ármin, elnöke gelsei Guttmann Izidor nagybirtokos volt, az Ungvári Villamosművek cégvezetője pedig gelsei Guttmann István volt, ami a fővárosi vállalkozók kárpátaljai érdekeltségeinek megjelenését is jelzi.⁷

Ungvári Kereskedelmi Bank, 1920-as évek

A nagykereskedelemben ugyancsak többféle, a tradicionális formákat tovább-
 éltető, a beszerzés és az értékesítés kö-
 rében maradó, valamint új termékeket
 meghonosító, ipari cégeket létrehozó
 s a bank- és a hiteléletbe is bekapcsolódó
 modern vállalkozás működött Kárpátal-
 ján.⁸ Az előbbieik közé soroljuk az inkább
 a vidéki településeken élő termény-, szesz-,
 fa- és vegyeskereskedőket, utóbbiak közé
 pl. az Ilosván gabona-, fűszer-, üveg-, por-
 celán-, textil- és rövidáruk értékesítésé-
 re alapított részvénytársaságot (Neufeld
 Adolf, Feldmann Adolf, Mermelstein Si-
 mon, Weisz Herczka, Herskovics Bernát
 és Moskovics Benjamin). Ugyancsak az
 utóbbiak közé tartoztak az ungvári zsidó-
 ság prominens képviselői, a Weinberger
 család tagjai.⁹

A Weinberger család lokális múltja a zsidó köz-
 ség 18. század eleji megalakulásáig nyúlik vissza,
 Weinberger Léb nevét ugyanis az alapítók között ta-
 láljuk. A 19. század közepén Weinberger Mór fűszer-,
 valamint vasáru-kereskedést hozott létre, majd a kö-
 vetkező generációhoz tartozó Zsigmond malomipa-
 ri érdekeltsége mellett az Ungvári Kereskedelmi és
 Iparbank vezérigazgatója, míg Izidor a hitelszövet-
 kezetről átalakuló Ungvári Fillérbank Rt. igazgatója
 lett. A család korai betelepődése és beilleszkedése
 – más ungvári, munkácsi vagy beregszászi cégekre
 is jellemzően – a sikeres vállalkozás egyik nem elha-
 nyagolható feltétele lehetett, ugyanakkor továbbra
 is közülük kerültek ki az orthodox hitközség veze-
 tői. Ebből a családból származott Hollósy Simon és
 Auguste Rodin tanítványa, a Nyolcakhöz csatlakozó
 neves szobrászművész, Vedres Márk is.

Más vállalkozókat a dualizmus kori fellendülő fakitermelés vonzott Kárpátaljá-
 ra, és az állammal való együttműködés – vagyis a kincstári gőzfűrésztelepek bérlete,
 valamint a faexport – tett országosan, sőt Európa-szerte ismertté. A Groedel testvé-
 rek fanagykereskedését apjuk, Groedel Zadig alapozta meg, aki 1874-ben telepedett
 Németországból Máramarosszigetre, és a kincstárral szerződött a fa kitermelésére.
 Zadig és három fia, Ármin, Bernát és Albert Erdély felé terjeszkedett: 1894-ben ala-
 pították meg az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaságot. Később a nemzetközi – Német-
 országba, Bulgáriába, Kis-Ázsiába és a tengerentúlra irányuló – szállítás céljából,
 önálló gőzhajózási vállalatot hoztak létre; ezenkívül Kelet-Galíciában egy több mint
 60 000 holdas uradalom társtulajdonosai lettek. A fivérek személyes kapcsolatban
 álltak Tisza István miniszterelnökkel, ami a közjótékonyság – a munkásaik számára
 lakások, a gyerekeknek pedig iskolák építése – mellett feltehetően hozzájárult a ne-
 mesi cím megszerzéséhez.¹⁰

A zsidó vállalkozók az 1870-es, 1880-as évektől a kárpátaljai bank- és hitelélet in-
 tézményi szervezetének megeremtésében is fontos szerepet töltöttek be. Az Ungvári
 Népbankot 1869-ben Bruch Móricz és családja alapította, majd igazgatója Árky (ere-
 detileg Schanzler) Fülöp kereskedő, az igazgatóság elnöke pedig kölcei Kende Péter,
 Ung vármegye alispánja lett. Az Ungvári Kereskedelmi és Iparbank igazgatóságában
 és felügyelőbizottságában szintén több zsidó kapott helyet: az említett Weinberger
 család tagjain kívül Holländer József és Adolf, Krausz Adolf, Tüchler Salamon és Vi-
 rányi Sándor. Munkácson az 1872-ben alakult Népbank elnöke Meisels A. József,
 helyettese Meisels János volt, akik az egyik legrégebbi és a városnak már 1810-ben es-
 küdtbíró adó zsidó családjából származtak; a Munkácsi Kereskedelmi Bank elnökévé
 pedig 1912-ben, Makoviczky György főgimnáziumi tanár helyére, a frissen bárósított

Kohner Alfréd nagybirtokost választották meg. Alelnök Mermelstein Márkusz, az igazgatóság tagjai – mások mellett – ifj. Fried Adolf, Gottesmann Sámuel, Hausmann Hers, ifj. Klein Sámuel és dr. Meisels Vilmos voltak. Más kárpátaljai településeken, Nagyszőlősen és Técsőn hitelszövetkezetek alakultak részvénytársaságokká, amelyek igazgatóságaiban és részvényesei között szintén számos zsidót találunk: Nagyszőlősen Feldmann Samu, Fischer Hermann, Gelb Mayer, Técsőn Steinmetz Hers, Klein Salamon, Moskovits Mayer és Maged Hers.¹¹

A példák alapján úgy tűnik, hogy a zsidók Kárpátalján a hitelszűkösséget enyhítendő, maguk is csatlakoztak a korai hitelszövetkezetekhez. A bankok igazgatóságában és felügyelőbizottságában való részvétel pedig az ehhez a felekezethez tartozó vagyonosabb polgárok presztízst növelhette, és – az osztálykohézió elméletét elfogadva – a közös tagság a keresztény vállalkozókkal, a megyei és városi tisztviselőkkel és az értelmiséggel a helyi középosztály kohézióját mozgíthatta elő.¹²

Végül vessünk egy pillantást a zsidó nagy- és középbirtokosokra, illetve a bérlőkre, akik az 1890-es évek adóösszeírásai alapján Bereg, Ugocsa, Ung és Máramaros vármegyékben is a legnagyobb jövedelmekkel rendelkeztek.¹³ Igaz, a gazdálkodás sokféle egyéb gazdasági tevékenységgel kapcsolódott össze, miként az ingatlanszerzésnek változatos – a rendelkezésre álló gazdacímterek alapján pontosan nem is rekonstruálható – motivációi és funkciói lehettek. Nagylucskán 1895-ben Kohner Adolf fiai 8200 kataszteri holdat béreltek a több mint 200 000 holdas Schönborn-Buchheim-uradalomtól, melyen mintagazdaságot rendeztek be. 1300 szarvasmarhát, 130 lovat, 2370 sertést és 1630 juhot tartottak, illetőleg 260 cselédet alkalmaztak – Kohner Adolf az ország egyik legismertebb nagybirtokosa volt. Mások a fő profil, a kereskedelem kiegészítése vagy a gazdasági vertikum kiszélesítése céljából vásároltak vagy béreltek földet. Munkácson Kroó József kereskedőnek 220 holdas középbirtoka volt, az előző generációhoz tartozó Kroó Szender a Schönborn-uradalom egyik bérelője volt. Nagyszőlősen Guttman és társa szeszgyárosok béreltek 600 kataszteri holdat. A 100 holdat alig meghaladó birtokkal vagy bérlettel rendelkezők között kocsmárosokat is találunk – pl. az Ung megyei Szürtén Schwartz Hermann, Turjasebesen Mermelstein Izrael –, ami jelzi, hogy a falusi kistőke-befektetések számára ugyancsak a földszerzés kínálkozott lehetőségként. Az ungvári Weinberger Salamon ügyvédet pedig minden bizonnyal a mobil vagyon biztonságos megőrzése, valamint a családi presztízsz további emelése ösztönözte a földszerzésre: ő Dubrókán és Minajon rendelkezett közel 360 holddal.¹⁴ A földingatlanok mögött a különféle gazdasági és tőkekonverzációs stratégiák, a családi vagyon- és státuszátörökítés vagy a presztízsnövelés változatos kombinációit feltételezhetjük.

Az eddigiekben sikeres vállalkozókról, vagyonos és tekintélyes polgárokról volt szó, és hozzájuk sorolhatjuk a különféle textiliákat, rövidáru-, ruházati- és divatáru-cikkeket árusító kereskedőket, akik Munkácson, Ungváron, Beregszászon és Máramaroszigeten a lassan gyarapodó középosztály korszerűsödő fogyasztási igényeit elégítették ki. A négy városban több családi céget is találunk ezekben a szakmákban, amelyek három-négy segédet alkalmaztak, és a tulajdonosok jövedelmük alapján

maguk is a helyi középosztályba kerültek. Ide tartoztak a jó nevű könyv- és papírkereskedők, valamint a nyomdatulajdonosok. Például Ungváron Pollacsek Miksa, Munkácson Kroó Hugó, Máramaroszigeten Rosenthal Móricz, akik nem csupán zsidó vonatkozású és héber vagy jiddis nyelvű, hanem a magyarságtudatot és a lokális identitást erősítő történeti munkákat is kiadtak.

Azonban az ország középső és nyugati területeivel összehasonlítva, épp ez a városi középosztály a leggyengébb Kárpátalján, ahol a zsidóság nagy többsége a bizonytalan egzisztenciájú kispolgárság, a mezőgazdasági és az ipari munkások, valamint a különféle alkalmi munkákból élők – a társadalmi rétegek kategóriák, illetve osztályok szerint nehezen körvonalazható és inkább csak a közigazgatási vagy a csendőri és rendőri iratokban felbukkanó – csoportjaiba tartozott. A kézműves- és kisiparnak, továbbá a közvetítő kereskedelemnek a rurális jellegű és a nagy népességű iparforgalmi központokat nélkülöző régióban tág tere maradt, amit a Galíciából származó zsidók újabb és újabb generációi próbáltak kihasználni. Számuk elsősorban az alacsony tőkeigényű szakmákban volt magas: a megrendelésre dolgozó, valamint a termékeiket piacokon és vásárokon árusító szabók, kalaposok, szűcsök, cipészek és nyeregkészítők között, valamint a vágások és a hús feldolgozásának rituális szabályait betartó mészárosok és hentesek között.¹⁵

Még inkább markáns volt a zsidók jelenléte a kiskereskedelemben. A falvakban és a városokban is az élelmiszer-, a fűszer- és a vegyeskereskedések aránya a legmagasabb, amelyekre a család és a vállalkozás, az üzlet és a háztartás összefonódása, illetve az alacsony árukészlet, a hitelben történő eladás és vásárlás jellemző. Minden bizonnyal előfordultak az uzsora különféle formái: áru-, pénz-, kocsmá-, felesmarha- és legelőuzsora, miként az illegális szeszfőzés és alkoholcsempészet is, amit részint a mindennapi megélhetés kényszere, részint pedig a haszonszerzés és az adott keretek közötti szerény vagyonosodás reménye motiválhatott. Az antiszemiták számára mindez a galíciai eredetű – kazárnak nevezett – zsidók csoport sajátságos tulajdonságának minősült, amelyben kulturális idegenségüket látták, és élesen szembeállították a „morális ökonómia” szerint gazdálkodó magyar, illetőleg a tudatlan és jámbor, ezért civilizálásra szoruló ruszin parasztsággal.

„Hegyvidéken a földrajzi viszonyok szükségessé teszik a falusi boltot. Élelmi cikkeit és házi szereit, valamint ruházati cikkeit a rutén otthon szokta bevásárolni. A város távol van. A városi boltos nem is hitelezne, mert nem ismeri a vásárlót. Azonban a falusi kazár apróra ismeri a község lakóit. Tudja, kinek mennyi a földje, mennyi az adóssága, ki milyen életrevaló, ki a tunya, ki a pontos, ki a pörlekedő, ki a jámbor. ... A rutén nem kerülheti ki a kazár boltját. Kapható ott ecet, petróleum, liszt, gabona, só, bocskor, fejkendő, tű, cérna, szekérkenőcs, ostor, kapa, kasza, villa, fejsze, ásó, kötél, bögre, cseber, korsó, vászon, fűró, fűrés, dohány, gyufa, pipa, mész, szappan, gyertya, seprű, lapát, ablaküveg, ajtózár, lakat, szentkép, drótszeg, fésű, gomb és szilvaíz.”

„Mindent kiaknázni az utolsó ízig, az embert az utolsó sóhajtságig, a barmot az utolsó nyögésig, a földet az utolsó burjánig: ez a kazár gazdálkodás princípiuma. ... Egész mivolta abban a problémában olvad föl, hogy a krajcárból forint, a forintból tízes, a tízesből százaz legyen. Erkölcsvilága is ehhez idomul. A koplalás, a rongyosság, a fázás, a szégyen, az emberek megvetése, a gyalázat: az mind viselendő, ha pénzt hoz.”

[Bartha Miklós, *Kazárföldön* (Budapest, 1996 [1901]), pp. 23–24, 89.]

Kárpátaljai zsidó szatócs üzletében

Ugyanilyen jól ismertek Kárpátalján a városokban kizárólag a piaci napokon árusítási engedélyt szerző házalók, továbbá a falujáró és csak a szombati ünnepnapra hazatérő zsidók, akiknek – életmódjukból adódóan – a közösségekbe való integrálódása és kispolgárosodása is rendkívül lassan és ellentmondásosan zajlott. Bár ennek előmozdítására, illetőleg újabb mesterségek megismertetésére több, a kormány által is támogatott kezdeményezés történt. Ungváron 1867-ben vagyonos polgárok egy olyan intézmény megalapítását szorgalmazták, amely mindenekelőtt a fémműves szakmákban – kovácsok, ácsok, kerékgyártók – biztosította volna a zsidó fiúk képzését. Ezek a szakmák nem csupán stabilabb megélhetést kínáltak, hanem a falusi gazdaságban nélkülözhetetlen, közvetlenül az agrármunkákat segítő tevékenységet jelentettek.¹⁶

A statisztikai adatokból láttuk, hogy a kárpátaljai zsidók jelentős hányada ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági bérmunkásként dolgozott. A kis műhelyekben vagy üzletekben az egy-két alkalmazottat szoros, patriarchális kapcsolat fűzte a velük szolidáris – szintén zsidó – tulajdonoshoz, a nagyobb vállalatoknál azonban a munkakonfliktusok gyakoriak lehettek. A fűrésztelepek, az építési vállalkozók nemritkán Galíciából érkező és megtelepedési engedéllyel sem rendelkező szakképzetlen segédmunkásokat alkalmaztak, kirívóan alacsony bérekkel, melynek egy részét ráadásul természetben (élelmiszerként) kapták.¹⁷ Ezen alkalmazottak munkaviszonya is rendezetlen volt: munkaidejük szabályozatlan, a munkaerő-túlkínálat miatt sokszor csupán néhány hónapig dolgozhatnak. A zsidó munkások munkavállalóként való integrációja, ami a társadalmi-politikai integrálódásukat is előmozdíthatta volna, rendkívül lassan haladt előre. Ez még inkább jellemző a mezőgazdasági munkásokra, akik közül sokan summásként jártak az Alföldre a nyári aratásra és cséplésre, valamint a különféle napszámosokra, például a favágókra és a fuvarosokra.

Nem feledkezhetünk meg az irodalomból jól ismert, semmiféle képzettséggel, tőkével és szakmával sem rendelkező „levegőemberekről” (*Luftmenschen*), akik nap mint nap a levegővel üzleteltek, illetőleg a levegőből és egyéb, szintén nem túlságosan biztos, rögtönzött, ideiglenes vagy szükségmegoldásokból éltek: fatolvajlás,

A közvetítő kereskedelem tipikus figurájára emlékezett vissza egy kárpátaljai falu lakója:

„A tollszedő, a nyúlbdörös és a rongyszedő a kis falvakban dolgozott, de a lakása központibb helyen volt. A rongyszedő is szekeres volt. Gyűrűszidónak is mondták. Bereg vármegyében az egyik állandó dallammal tréfásan énekelt: »Őcskavasat, gubadarabokat, pendelyrácot, gatyakorcot, mindenféle ringyeket, rongyokat.« A faluban valahol megállt, egy kis ponyvát a földre terített, és erre rakta ki a csereárut. Filléres kis tükröt, rézgyűrűt, bugylibicskát, bádogos kisvedret és más, a gyermekeket csábító dolgokat rakott ki, amivel a hozott rongyot, vasat kifizette. Perceken belül híre ment, hogy itt jár a gyűrűs. A falu is szerencsés volt, mert megszabadult a felesleges hulladéktól. [...]

Amint a szombati közös étkezésért mindent megtettek, a jövő-menő kosztja útközben nagyon egyszerű volt. Csak kenyér és vöröshagyma, amihez egy-két keményre főtt tojás járult. Változatosság nélkül, csak az élet fenntartására szorítkozott, esetleg gyümölcs járult hozzá. A nagy mozgás együtt járt a takarékos életmóddal.”

[Csiszár Árpád, „A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig”, in *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1981–1983* (Nyíregyháza, 1989), pp. 435–438.]

orvhalászat és orvvadászat, erdei termékek gyűjtögetése és értékesítése.¹⁸ Hozzájuk, a társadalom peremére szorultak közé sorolhatjuk a koldusokat, akik a hatóságok számára üldözendők, a zsidó közösségek számára viszont elfogadottak, sőt támogandók voltak, és akik esetenként távoli vidékekre is elvándoroltak. A koldus „inkább a gazdagok házaiban fog koldulni [...], koldul ugyan az utcákon is, fő bevételi forrását azonban bizonyos törzs-ügyfelek alkotják, akiket nagyon pontosan felkeres. A gazdag parasztnál nem fog koldulni, a kevéssé tehető zsidónál azonban igen. Mindig van benne valami polgári büszkeség” – figyelte meg némi elfogultsággal Joseph Roth.¹⁹ Ám valójában a polgári minőség a foglalkozási szerkezetét, a gazdasági döntéseit és integráltságát, valamint az életformáját tekintve is rendkívül differenciált kárpátaljai zsidóság legfeljebb szűk csoportjára lehetett jellemző.

1.3. Nyelvhasználat

Komoróczy Szonja Ráhel

A kárpátaljai zsidóság a kezdetektől fogva hagyományosan többnyelvű volt – ahogy a magyar és általában az → askenázi zsidóság. Elsősorban a földrajzi helytől és a kortól függött, hogy melyik nyelv vált dominánssá, illetve az adott helyzettől, hogy melyik nyelvet használták. Bár a többnyelvűség a 19–20. században is megmaradt Kárpát-alja térségében, a nyelvi preferenciák jelentős változáson mentek keresztül a vallási reform, a társadalmi beilleszkedés és asszimiláció, a nemzeti identitások megjelenésével, a politikai változásokkal.

HAGYOMÁNYOS TÖBBNYELVŰSÉG

A zsidók a babyloni fogság óta felvették vándorlásaik során a környező népek nyelvét, és így alakultak ki a speciálisan zsidó nyelvek, mint például az arámi, a judeo-arab, a *ladino* (*judezmo* / judeo-spanyol) és a jiddis is. A jiddis eredetileg a 10–13. századi közép-felnémet egy dialektusának zsidó változata volt, ez terjedt el Európa-szerte, magába olvasztva a zsidók által addig használt egyéb nyelvek, illetve a környezet más nyelveinek (héber, arámi, kora-újlatin, szláv nyelvek) egyes elemeit is. A 15–16. századra a zsidók Európa jelentős részén a jiddist használták, és egészen a 19. századig a jiddis maradt a hagyományos askenázi zsidóság mindennapi beszélt nyelve.

A beszélt nyelv mellett a zsidó társadalom megőrizte az úgynevezett szent nyelvet (*losn kojdes*) is, és különleges becsben tartotta az azon írt irodalmat. Mint azt már a neve is mutatja, a nyelv és az irodalom szentnek számítottak. A *losn kojdes* volt a vallási irodalom, az ima és a tradicionális szövegközpontú tanulás tárgya és nyelve. Maga a *losn kojdes* kifejezés ráadásul – bár a gyakorlati életben nem nagyon tettek közöttük különbséget – valójában nem egy, hanem két nyelvet takar: a hébert és az arámit.

Így alakult ki az askenázi zsidók jellegzetes belső többnyelvűsége: több egymástól funkcionálisan elkülönülő belső nyelvet használtak.¹ A jiddis volt a szóbeliség, a mindennapi élet nyelve, a héber és az arámi pedig a különleges becsben tartott irodalomé, illetve általában az írásbeliségé. Jiddisül mindenki tudott: jiddisül beszélgettek egymással férfiak, nők és gyerekek, jiddist használtak otthon, az utcán, a zsinagógában, a → héderben és a → jesivában egyaránt. Héberül mindenki tanult, olvasni tudtak, a mindennapi vallási és rituális életben mindenki használta is. Ténylegesen azonban csak a jesivák világában tanultak meg héberül és arámiul, a szent nyelv – különösen az arámi – és irodalom így csak férfiak, és közülük is csak a szűk

szellemi elit számára volt érthető és hozzáférhető. A *losn kojdes* ennek következtében a tanultság és a tudományok nyelve és jelképe, egyben státusszimbólum is lett. Az írott, illetve nyomtatott művek jelentős része héberül és arámiul jelent meg – ez volt a rabbinikus művek nyelve még akkor is, ha az írók maguk jiddisül beszéltek. Ugyanazt a →drósét például, amelyet szóban jiddisül mondott el a rabbi, már héberül írta le és héberül jelentette meg. A szent nyelven írt szent szövegek fölött is jiddisül zajlott a szóbeli vita (*pilpul*) a tanházban, az ekkor megfogalmazódott új értelmezések, újítások (*hidusim*) azonban már a szent nyelven jelentek meg. A rabbihoz szóban jiddisül fordultak →halákhikus kérdéssel, ő is jiddisül válaszolt, de válaszát és okfejtését ha leírta, azt már héberül tette (→responsum-irodalom).

Belső többnyelvűségük mellett az askenázi zsidók általában tudtak valamilyen szinten a környezetük által használt nyelveken és a hivatalos államnyelven is – attól függően, hogy mindennapi életükhöz és megélhetésükhöz mire volt szükségük. Kárpátalja térségében így a zsidók általában megtanultak magyarul, ruszinul, szlovákul, svábul, románul a szomszédokkal való kommunikáció és kereskedelem, németül, magyarul, majd később csehül vagy románul az államhatalom aktuális nyelve miatt.

JIDDIS A DUALIZMUS KORÁBAN

A hagyományos zsidó többnyelvűség a 19. században jelentős változásokon ment keresztül Európa-szerte. A felvilágosodást és az emancipációt általában asszimiláció, akkulturáció és nyelv váltás is kísérte: a zsidók a jiddis mellett, illetve helyett egyre inkább a környezet nyelvét használták beszélt nyelvként. Nyugat-Európában, német nyelvterületeken ez a zsidó társadalom minden rétegére igaz volt, és így a jiddis ott a század második felére gyakorlatilag kihalt. Kelet-Európában azonban csak bizonyos körökben – és leginkább a városokban – ment végbe közel teljes nyelvi asszimiláció (de bizonyos szavak, kifejezések belső használatban ott is megmaradtak). Az asszimilációs folyamattal párhuzamosan ott virágzásnak indult a jiddis nyelv és kultúra is, a vallásos és a szekuláris világban egyaránt.

Magyarországon – a jiddis nyelv, illetve a zsidó kultúra szempontjából kelet és nyugat határán – különleges és összetett helyzet alakult ki a 19. század második felére. A magyar zsidó társadalom nyelvhasználata két tengely mentén változott: egyrészt földrajzi, másrészt vallási különbségek befolyásolták. Az ország nyugati részein a zsidóság általában a nyugat-európai példát követte, és először jiddisről németre váltott, majd németről magyarra. A keleti országrészekeken ezzel szemben inkább a keleti, galíciai minta volt jellemző, a nyelvi konzervativizmus – a zsidók ott tehát továbbra is jobban ragaszkodtak a jiddishez. Mindezzel párhuzamosan a neológ és az asszimiláns zsidóság országszerte a magyarosodást szorgalmazta, míg az orthodoxok általában elleneztek az akkulturációt és a nyelvi asszimilációt, vagyis a váltást németre, illetve magyarra.

A magyar orthodoxia vezetői közelről láthatták a társadalmi, vallási és nyelvi változásokat az ország nyugati és keleti felében, sőt általában Nyugat-Európában

és Kelet-Európában is, és mindazt ők úgy értelmezték, hogy a nyelvi asszimiláció az egyértelmű és közvetlen kiváltó oka a vallási reformoknak és a kulturális asszimilációnak. Következésképpen, egyedülállóan szigorúan léptek fel a nyelvi asszimiláció ellen.² 1865-ben a térség orthodox rabbijai összeültek Nagymihályban, hogy együttesen harcoljanak a reform és az asszimiláció ellen;³ a nagymihályi rabbigyűlés híres-hírhedt határozatát több befolyásos kárpátaljai rabbi is aláírta. A határozat tíz pontja közül az első és legfontosabb pont a nem-zsidó nyelvek használatát tiltja: „Tilos zsinagógai beszédet tartani a népek nyelvén [pl. németül vagy magyarul], és tilos a népek nyelvén mondott beszédet hallgatni. Ennek következtében minden zsidó, aki azt hallja, hogy a rabbi, vagy bárki más nem-zsidó nyelven mond beszédet, köteles elhagyni a zsinagógát és kimenni. A szónoknak a zsidó nyelven kell prédikálnia, amelyet ebben az országban a kóser zsidók beszélnek.”⁴

Ennek megfelelően a 19. század során Kárpátalján továbbra is elsősorban a jiddis maradt a mindennapi beszélt nyelv. A jiddisnek jellegzetes helyi dialektusa alakult ki.⁵ A kárpátaljai jiddis különbözött a magyar zsidók által használt egyéb jiddis dialektusoktól, leginkább azért, mert míg Nyugat-Magyarországon – ahol a zsidóság Morvaországból és Ausztriából származott – a nyugati jiddis dialektus volt jellemző, Kárpátalján és környékén a keleti, és azon belül is a galíciai jiddis. Ennek az eltérő jiddis dialektusnak köszönhető, hogy a kárpátaljai zsidókat a többi magyar zsidó „fin”-eknek, „finák”-oknak nevezte: ők nem azt mondták, hogy „fun”, ahogy az a nyugat-magyarországi jiddisben vagy a sztenderd jiddisben van, és nem is azt, hogy „von”, mint németül, hanem hogy „fin”. A tágabb térség (Galícia, Románia, Bukovina) szintén keleti jiddis dialektusaitól pedig leginkább szókincsében, idiomatikus kifejezéseiben, magyar jövevényszavaiban tért el a kárpátaljai jiddis, amit ennek megfelelően ők *ingeris jidis*-nek [magyar jiddis] hívnak.

Irodalmi visszaemlékezésekből és beszámolókból általában az derül ki, hogy a 19. század végén a jiddis volt a domináns nyelv Kárpátalja térségében: „Máramaros az egykori Magyarország legnagyobb jiddis központja... Olyan hely, ahol jiddisül beszélnek, ahol a szavakat jiddisül rágják meg, ahol jiddisül áldanak és jiddisül átkoznak, jiddisül kereskednek és jiddisül üzletelnek, ahol az ember egész életét jiddisül éli le.” „Jiddisül beszélnek, jiddisül gondolkodnak. [...] Senki nem magyarosodott, és nem szólítják egymást úgy, hogy *Herr* vagy *Frau*. Jiddis néven szólítják egymást. Minden jiddisül van: a ház, az utca, a falu, a hegyek és a városok.”

[Hercl Apsan, *Besz Jiszroel: Vizsnicer rebesz hojif* (Sziget, 1939), p. 5, ill. Jekutiél Jehuda Grünwald, *Tojznt jor jidis lebn in Ungarn* (New York, 1945), p. 230.]

A kárpátaljai jiddis nyelvi különbségét feldolgozta Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében, ahol a főszereplő, Köves Gyuri, aki egyébként átlagos budapesti fiú, a táborban megismerkedik a keleti jiddist beszélő kárpátaljai zsidókkal:

„Arról a furaforma társaságról, testületről, fajzatról vagy miképp is hívjam [...] Citrom Banditól tudtam meg többet. Tőle hallottam azt is, hogy »finneknek« mondjuk őket. De csakugyan, ha kérdezed tőlük, honnan valósiak, azt felelik – ha ugyan méltónak találnak rá egyáltalában –, hogy »fin Minkács« például, amin Munkácsot értik; vagy: »fin Sadarada«, s ez meg például – ki kell találni: – Sátoraljaújhely.”

[Kertész Imre, *Sorstalanság* (Budapest: Századvég, 1992 [1975]), p. 113.]

Kárpátalja térségében a rabbik nem csak egyszerűen ellenezték a nyelvi asszimilációt, hanem minden eszközzel fel is léptek kifejezetten a jiddis védelméért. A jiddis nyelv számukra fontos ideológiai szerepet nyert: védőbástya lett az asszimiláció elleni harcban. A héber és az arámi mellett szinte szent nyelvként kezelték a jiddist is, és kötelezővé tették megőrzését és ápolását. Ez a jelenség egyedülálló volt egész Európában, és ennek köszönhető, hogy mára világszerte leginkább a térségből származó, magyar ultraorthodox, haszid közösségekben maradt meg a jiddis nyelv mint élő, mindennapi nyelv. Észak-Jeruzsálemben és a Mea Searim negyedben, Bnei Brakban, Brooklyn Williamsburgh és Boro Park negyedeiben, a londoni Stamford Hillen, Antwerpenben többek között huszti, szigeti, felsővisói munkácsi közösségek tagjai, a szatmári, szigeti, szpinkai, koszovi, vizsnici → rebék hívei beszélnek jiddisül. Rabbijaik generációi harcoltak, és harcolnak a mai napig a jiddis nyelv megőrzéséért, a nyelvi asszimiláció megakadályozásáért, ellenzik az angol, illetve Izraelben a modern héber használatát – a jiddis feladása számukra a mai napig egyenlő lenne a világi kultúra befogadásával.

MAGYAR A DUALIZMUS KORÁBAN

A magyarosodást nem csak a neológia és az asszimiláns zsidó értelmiség támogatta, hanem a keresztény magyar politikai elit és az értelmiség is, főképp a kiegyezés után. Kárpátalja, és különösen Máramaros térségében ennek ellenére – részben földrajzi elhelyezkedésük, részben a helyi zsidóság galíciai származása és hagyományhűsége, részben pedig az orthodox dominancia és nyelvi ideológia miatt – az ország többi részéhez képest viszonylag lassú volt a magyar nyelv térhódítása. Ez a jelenség általában értetlenkedést és visszatetszést váltott ki a magyar politika és a keresztény magyar értelmiség részéről.⁶ Hasonlóan megmagyarázhatatlan, gyakran kifejezetten megvetendő volt a térség zsidóságának nyelvi konzervativizmusa a többi magyar zsidó, különösen a nyugat-magyarországi, urbánus, asszimilált és neológ zsidók számára.

A magyarosodás hatása azonban egyre inkább érezhető volt Kárpátalján is. Hagyományos többnyelvűségüknek megfelelően a kiegyezés után – ahogy a hivatalos államhatalom nyelve a német helyett a magyar lett – a helyi zsidók eleve megtanultak magyarul is. A politikai ösztönzések, az oktatáspolitikai, a kulturális hatások pedig hosszú távon kifejezetten sikeresnek bizonyultak, és idővel a kárpátaljai zsidó közösségen belül is sokkal fontosabb szerephez jutott a magyar, mint a környezet és az állam nyelve korábban, még a hagyományos többnyelvűség idejében. A századfordulóra már nem csak a hivatalos szervekkel vagy a nem-zsidó szomszédokkal való kommunikációhoz használták a helyi zsidók a magyart, hanem sokkal szélesebb körben, gyakran egymás között is. A modern, asszimiláns zsidóság eleve hamar magyarosodott Kárpátalján is, különösen a nagyvárosokban. És a jelenség egyre inkább elterjedt a zsidó társadalmon más rétegeiben is. Ebből a szempontból tehát a térség zsidósága a nyugat-európai és magyar zsidó példát követte.

Kelet-európai zsidók Kárpátalján utazva gyakran adtak megdöbbenésüknek hangot, hogy milyen elterjedt itt a magyar nyelv még a vallásos, orthodox zsidók körében is. Slomo Bikl (1896–1969), galíciai származású jiddis irodalomkritikus ezt figyelte meg az 1910-es években Szigeten: „Zsidók kaftánban, zsidók nehéz → strájmliiban. Mellettük fiúk kis kaftánban, göndör pajesszal vagy más milyennel, akár egyenessel, mint a → sófár. Minden olyan, mint otthon, Galíciában. De mégis van valami más. Kolomijában lehet talán hallani kaftános, göndör pajeszos zsidókat lengyelül beszélni?! Itt azonban, Szigeten, ahogy mennek haza a kaftános zsidók az imaházakból, jelentős részük magyarul beszél... és nem makogva, hanem lelkesen, lendületesen. Ez Sziget. Ez a jellegzetes színe az orthodox magyar zsidó világnak, és jelentős mértékben Sziget orthodox zsidó világának is.”

A magyar nyelv tehát idővel teret hódított a térség zsidóságának körében, gyakorlatilag a társadalom minden rétegében, a vallási hovatartozás teljes skáláján. Orthodox körökben a nyelvi ideológiáknak megfelelően mindez a jiddis központi szerepének megőrzése mellett történt; a 19. század végére mindenesetre már ők is magyar zsidóknak vallották magukat. Sokan közülük – és különösen a nők közül – tudtak magyarul, olvastak magyarul, rendkívül szerették a magyar dalokat, verseket és szépirodalmat. A jesivák, a hagyományos tanulás világa zárva volt a nők számára, és ehelyett ők gyakran fordultak ekkor már a magyar kultúrához és irodalomhoz. Míg korábban, a hagyományos világban ez elképzelhetetlen lett volna, a dualizmus korában a jelenség egyre inkább elterjedt. Emlékiratokban visszatérő motívum az anyák magyar irodalmi olvasottsága, elkötelezettsége a magyar kultúra iránt.

Zsidó szatócsüzlet ajtajában zsidó gyerekek, az épület előtt üldögélő parasztszonyok

A szigeti származású Elie Wiesel (1928–) például így nyilatkozott erről: „Magyar is vagyok, természetesen. Otthon többet beszéltünk magyarul, mint románul, bár az első számú nyelv a jiddis volt. Anyám úgy ismerte a magyar irodalmat, mint én most a franciát.”⁷

A magyarosodás különleges ereje gyakran a mai napig megfigyelhető a térségből származó közösségeken. A történelmi események, személyes tapasztalataik ellenére a kárpátaljai zsidók sokszor a többedik generációnak is átadták – ha nem is a magyarok és Magyarország, de – a magyar nyelv, kultúra és irodalom iránti szeretetet. Különösen a már említett ultraorthodox, haszid világban szembetűnő ez. Ellentétben más (lengyel, litván, fehérorosz eredetű) ultraorthodox közösségekkel, a kárpátaljai, máramarosi, szatmári zsidók egy része továbbra is használta a jiddis mellett a magyart is. Sokan vannak így a mai jiddis nyelvű ultraorthodox, haszid negyedekben világszerte, akik már a háború után születtek, de beszélnek, értenek még magyarul. A térségből származó közösségek tehát különlegesen ragaszkodnak a jiddishez, és egy-két generáción át példátlan módon megőrizték mindemellett sokszor a magyart is.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Miután az első világháború után a térség Csehszlovákia és Románia fennhatósága alá került, a zsidók természetesen megtanultak valamilyen szinten az új államnyelveken is: csehül, illetve románul. Az új államhatalmak politikai okokból minél inkább igyekeztek csökkenteni a magyar szerepét és jelentőségét a térségben, és a magyarral szemben erősen támogatták mind saját nyelveik, mind a nemzeti nyelvek felerősödését. Ennek hatására bizonyos körökben csökkent is a magyar szerepe. Az imént idézett Slomo Bikl, amikor a két világháború között visszament a térségbe, már ezt látta: „az ultraorthodox zsidóságból nem tűnt el semmi. Csupán a nyelvi lelkesedés hagyott némileg alább, hiszen Sziget Románia egy városa lett, és a magyar már nem az állam nyelve volt.”⁸ Sh. Y. Dorfson újságíró és irodalomkritikus pedig ezt írta magyarázatképp két kárpátaljai falusi fiatal kapcsán, akik jiddisül kezdtek el verset írni: „A magyar asszimiláció ott haldoklik, a zsidók visszatértek a jiddis gyökerekhez.”⁹

Kárpátalján a csehszlovák időkben a hivatalos nyelvpolitikának megfelelően nyíltak cseh iskolák, és sok zsidó gyereket küldtek is oda. Ugyanennek köszönhetően alakultak a térségben a héber iskolák és gimnáziumok is.¹⁰ Az ekkor felnövő zsidó gyerekek közül így sokan tanultak meg a szüleiknél sokkal jobban csehül vagy héberül, és kezdtek el héberül beszélni is – ami a hagyományoshoz képest teljesen új és modern funkciója (és nyelvváltozata) volt a szent nyelvnek. Szintén a két világháború közötti politikai és kulturális helyzetnek köszönhető a jiddis kultúra újfajta virágzása: egyrészt, hogy Munkácson a korszakban egymással párhuzamosan egyszerre három jiddis hetilap is megjelent, másrészt hogy Szigeten élénk jiddis szépirodalmi élet alakult ki.¹¹

Mindezzel együtt a magyar jelentőségét, különösen az asszimiláns zsidók körében, nem sikerült megszüntetni. A magyar nyelv és kultúra helyét, egyben a családok

többynyelvűségét jól kifejezi egy, a korokban felnövő testvérpár visszaemlékezése: „Magyar anyanyelvűek voltunk, otthon magyar dalokat és verseket tanultunk. [...] A családunk magyar volt. Apánk a szüleivel jiddisül beszélt otthon, apánk németül, magyarul és ruszinul is kiválóan tudott. Az anyánk egy szót sem tanult meg ruszinul, magyar anyanyelvű volt, jiddisül és németül beszélt. Német és magyar könyveket olvasott. Kereskedelmit végzett, ahol még a gyorsírást is németül tanították, így aztán tökéletesen ismerte mind a három nyelvet, de szlávul sosem tanult meg. Néha voltak ruszin cselédjei, azt hiszem, csak mutogatni tudott nekik, vagy azok tanultak meg egy kicsit magyarul. Ha ők el akartak titkolni valamit előlünk, akkor jiddisül beszéltek, ha viszont mi, gyerekek nem akartuk, hogy megértsék azt, amiről épp szó volt köztünk, akkor héberül beszélünk. Magyarul beszélünk, tudunk héberül az iskolából, és otthon anyánk tanított gót betűs németre és magyar versekre.”¹²

A vészorszak során és utána a kárpátaljai zsidóság nyelvi helyzete tovább bonyolódott: többynyelvűségükben először gyengült a cseh és újra felerősödött a magyar, majd a háború után újra csökkent a magyar szerepe, és a Kárpátaljára visszatérők nyelvei között megjelent az orosz és az ukrán is, a kivándorlóknál pedig leginkább az angol vagy a héber. Az adott nyelvekhez való viszonyt a korábbi

szociolingvisztikai és politikai tényezőkön túl immár gyakran érzelmi okok is befolyásolták – sokan voltak például, akik személyes élményeik miatt nem akartak többet magyarul beszélni. Így írja le ezt az újfajta, generációkon átívelő többynyelvűséget egy visszaemlékezés: „Otthon magyarul beszélünk, a szüleink egymással még jiddisül, a nagyszüleinkkel mi is csak jiddisül, az iskolában a csehek idején csehül, egymással mi testvérek abban az időben csak csehül, aztán a mi gyerekeinkkel már csak oroszul, most a nagyobbik unokáim már csak héberül válaszolnak a szüleiknek, a Kijevben

A kárpátaljai származású Hugo Gryn (1930–1996), később híres reform rabbi Londonban, ezt írta ön-életrajzi visszaemlékezésében gyermekkorának soknyelvűsége kapcsán:

„Talán csak aki Beregszászhoz hasonló városban született, az kerülhetett olyan kínos helyzetbe, mint én, sok évvel később, amikor [rabbinikus] képzéssel kapcsolatban analízisbe jártam Cincinattiben, az Egyesült Államokban. Egyik nap a pszichológusom azt kérdezte, milyen nyelven álmodom.

– Angolul – válaszoltam azonnal.

– Biztos benne? – kérdezte. Persze, hogy az voltam. És számolni is angolul számoltam.

– És mi az anyanyelve? – kérdezte. Hirtelen nem tudtam, ő meg azt érezte velem, hogy valami sötét titkot próbálok elfedni.

Egy időre ejtettük a témát, de pár hónappal később meglátogattam anyámat Karlovy Varyban, és ahogy gyönyörű oszlopsora mentén szűrés ásványvizet kortyolgatva sétáltunk, megkérdeztem tőle – úgy éreztem, jogosan –, hogy mi az anyanyelvem. Megállt. Megesküdne rá, hogy elpirult.

– Nem tudom – mondta.

– De te vagy az anyám, hát nem emlékszel?!

– Hát... – magyarázta –, az attól függött, hogy ki volt épp nálunk. Családon belül főképp magyarul beszélünk, de ha unokatestvérek jöttek látogatóba bizonyos falvakból, akkor jiddisül, és ha ott volt a Fräulein, akkor biztos németül. Ha pedig szomszédok jöttek át, akkor csehül kellett beszélgetni. De te alig tudtál ruténül. Az – mosolygott – az én előnyöm volt hozzátok és apátokhoz képest, mert én Szilcén [Beregkisfalud] nőttem fel.”

[Hugo Gryn, *Chasing Shadows: Memories of a Vanished World* (London, 2000), pp. 37–38.]

Kesztenbaum Dávid üzlete Munkácson

változatlanul a vallásos tanulás és műveltség nyelve maradt, de a héber a cionizmus és a héber gimnáziumok hatására új, világi szerepet is kapott. Jiddisül már csak a hagyományőrző rétegek beszéltek mindennapi szinten, viszont jiddis lett a sajtó, illetve Szigeten a világi szépirodalom nyelve is. A magyar is a sajtó és az irodalom nyelve volt, a nők körében még vallásos körökben is; a szekuláris iskolák, és így az ott tanuló diákok nyelve héber, magyar és cseh lett; az állam és a hatalom nyelve pedig változóan német, magyar, cseh, orosz, ukrán, illetve héber vagy angol volt. A korábbi státusz- és funkcióbeli különbségek mellett az egyes nyelveknek gyakran emocionális és szociokulturális jelentése is volt: a jiddis a hagyományhoz és a valláshoz való kötődést jelentette, a német a Monarchia iránti nosztalgiát, a magyar az asszimilációt, a cseh, illetve később az ukrán és az orosz a gyors adaptivitást, a héber és az angol pedig az egységes nyelv és az egyedi háttér feladását, az otthonra lelést.

elő fiamék a családban ukránul beszélnek. [...] A fogságban az amerikaiaknak fordítottam franciára. Amikor összejövünk a családdal itt nyáron, már megszokott, hogy 5-6 nyelvet váltogatunk, hogy a kis család értse, vagy a gyerekek ne értsék. [...] Amikor Laciékkel [testvérek] Ungvárról beszélünk, az orosz-t keverjük a csehvel, [...] a fiam azt mondja, a politikáról csak héberül lehet beszélni, munkáról meg angolul.”¹³

Míg Magyarország többi részén a századfordulóra megszűnt a hagyományos zsidó többnyelvűség, a kárpátaljai zsidó közösségek továbbra is többnyelvűek maradtak. A dualizmus korában és a két világháború között jelentősen megváltozott, eltolódott ugyan a különböző nyelvek szerepe és státusza, de a kárpátaljai zsidók generációkon át használtak továbbra is több nyelvet egymás között és a külvilággal egyaránt. *A losn kojdes*

1.4. Rabbik, irányzatok, közösségek

Mislovics Erzsébet

Az első világháborút megelőzően a kárpátaljai területeken élő zsidóság mélyen vallástartó közösségei a tradicionális élet, értékrend változatlanóságát sugallták, amely ellenáll a reformeszméknek, a külső társadalom kihívásainak. E látszólag homogén, minden újítást ellenző és annak ellenálló, generációról generációra a hagyományok fenntartására törekvő közösségi keretek és vezetőik vizsgálata révén a korszak folyamán az őket ért kihívásokra adott, gyakran eltérő válaszaik kerülnek a középpontba.

KÖZÖSSÉGI KERETEK

Kárpátalja térségében a zsidók eleinte spontán módon, a megyékben elszórtan telepedtek le. Az ország más részéhez hasonlóan a gazdasági életben szükségesnek bizonyult egy közvetítő réteg (árak felvásárlása, eljuttatása a vásárokra és a fogyasztókhoz), amely szerepet a zsidóság vállalta magára. Mindez tovább erősítette a szórt megtelepedést, elejét véve ezáltal a közösségi keretek gyors kialakulásának. A zsidó lakosság körében fennállt az igény olyan intézmények kialakítására, amelyek képesek a szociális funkciók ellátására. A közös társadalmi hagyományokhoz való ragaszkodás, a közös vallási és kulturális kötetlek kifejezésének tekinthető egy-egy → kehila létrejötte (miután egy-egy településen a zsidóság lélekszáma lehetővé tette ennek megalapítását). A közösségi keretek formálódását segíthették elő a kezdeti időszakban a → minjenek, amelyeket 4-5 falu lakosai alkottak. A lakosok vándorlása miatt azonban ezek nem bizonyultak állandónak. A formálódó közösségek életében fontos szerep jutott a zsinagóga állításának, hiszen ez mind a vallási élet (imaház), mind az oktatás, a társadalmi élet nevelési helyszínének számított.

II. József (1780–1790) a zsidóságra vonatkozó *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* (1783) bevezetése előtt 1782-ben már felmérte a zsinagógák számát a kárpátaljai területeken. A zsidóság részéről elhangzó válaszok azonban rejtettek ellentmondásokat. Állításuk szerint Ugocsa, Bereg, Máramaros és Ung megyében nincs zsinagóga.¹ Más derül viszont ki az arra a kérdésre adott válaszokból, hogy hol lehetne oktatási intézményt felállítani: Bereg megye válaszában kijelentette, hogy Munkácson a zsinagóga szomszédságában van az iskola;² Ugocsa megye szerint valamennyi község a főzsinagógában szeretné taníttatni a gyermekeit;³ Ung megye felelete szerint pedig Ungváron a régi árendátori házban található a főzsinagóga.⁴ Eszerint tehát már ekkor léteztek

zsinagógák, amelyek az oktatás helyszínéül is szolgáltak. A bevallásban szereplő ellentmondásokat a rendelettel szembeni előzetes félelem és ellenérzés eredményezhette.

1828-ban a helytörténész, statisztikus Ludovicus Nagy a kárpátaljai régióban 54 zsinagógát emelt ki,⁵ például Szigeten, Munkácson, Ungváron és Nagyszőlősen, ahol már ekkor meghaladta a zsidó lakosok száma a száz főt, illetve kisebb helységeken, mint Bilke, Joód, Felsővisó. Meglepő módon Beregszász esetében nem említ zsinagógát, holott az már 1795-ben létezett.⁶ Még inkább hiányérzetet kelt Fényes Elek feljegyzése, aki szerint Máramaros megyében 1830 körül mindössze egyetlen rabbi található: Menahem Stern (1759–1834),⁷ miközben ebben az időszakban az is ismert, hogy Alsóvisón Jozsef Jozsefa teljesített szolgálatot, és korábban, 1782 körül pedig Ungváron is működött rabbi.⁸ A látszólagos ellentmondásra az ok abban kereshető, hogy az átfogó felmérést készítő történétírók néha hallomásból vagy hiányos adatokból dolgoztak, a felmérők nem fordítottak erre a kérdésre figyelmet, illetve gyakran maguk a lakosok adtak meg hiányos adatokat. Másfelől a rabbiszék átmeneti üressége is okozhatta ezt.

A közösségi keretek kialakulása a nagyobb lélekszámú településeken a földesúri engedélynek köszönhetően már a 18. század végén, 19. század elején kezdetét vette – először a zsinagóga, ➔ mikve és temető helyeinek megvétele, majd az építmények felállítása révén. A letelepülés jellege miatt egyes települések (például Técső) azonban csak a 19. század közepétől indultak rohamos fejlődésnek.

A zsinagógák mellett a magánimaházak sokasága is jellemezte a térséget. A hatóságok nem nézték mindezt jó szemmel. A Habsburg hatalom vallási és adóztatási problémákra hivatkozva 10 magánimaházat záratott be az 1850-es években Ungváron.⁹ A magyar hatóságok pedig hasonlóképpen cselekedtek az 1900-as évek elején¹⁰ – aminek a magyarosítás előmozdítása miatt volt jelentősége. A kárpátaljai területeken a zsinagóga állítása üzenetet is hordozott magában: az egy településen felállított épületek száma az 1880-as évek után rávilágított a közösségekben működő irányzatokra és azok jelentőségére. Lipcsén például volt zsinagóga, de a haszidok külön imaházakban imádkoztak.¹¹ Az egyes haszid dinasztiák vezetői által emelt építmények pedig éppen erejükről és híveik számáról árulkodtak.

Az emancipáció (1867) és recepció (1895) törvényeinek elfogadása, a modernizációs kihívások, valamint az asszimilációs törekvések időszakában a zsinagóga mellett, hogy a közös imádságok helyszíne volt, új jelentéstartalommal is telítődött. Erre utal az alkalmazott rabbi személye és a prédikáció nyelve, valamint a zsinagóga építészeti stílusa is. A reformerek a haladás jelének tekintették például, hogy a 20. század kezdetén Nagyszőlősen az orthodox zsinagógát a magyar építészet sajátossága szerint emelték.¹²

A RABBI SZEREPE

A kialakuló közösség vezetői közül a rabbik feladata sokszínűvé vált a modernizáció korszakában. A közösségek által megválasztott rabbi személye ugyanis hosszútávon befolyásolta egy-egy közösség helyzetét a régióban, akár országos viszonylatban.

A hagyományos társadalmi keretek között a rabbi nem csupán a közösség vezetését látta el. Nagy tiszteletben álló vallási és polgári kérdésekben illetékes → halákhikus szaktekinéltynek számított, aki emellett tanított is. A rabbit a közösség választotta, és fizetését is ő biztosította. Emellett elfogadhatott ajándékokat, illetve bevételi forrást jelenthettek számára egyéb szolgáltatásai is (például esketés, válási szerződések elkészítése stb.). A rabbi megválasztásától kezdve átvette a közösség tagjainak felügyeletét is, akik engedelmességgel tartoztak neki. A mindennapi életben a közösség és a rabbi viszonya igen kényes egyensúlyi helyzeten nyugodott.¹³

Kárpátalján a megválasztott vezetők kezdetben a rabbi tekinéltyelvűségének talán állva irányították saját közösségeiket. Így tett például Nagyszőlőson és Szigeten Jehuda Kahana. Jehuda Kahana (1740–1819) Galíciából származott, ahol sikertelennek bizonyult az üzleti életben; Magyarországra érkezése után Munkácson töltött be bírói pozíciót, majd Nagyszőlős és Ugocsa megye rabbija lett, végül 1802-től egészen haláláig Sziget közössége választotta meg vezetőnek. Törekvése a tradicionális közösségi intézmények megszilárdítása felé mutatott, amelyért elnyerte a korszak rabbinikus tekinéltyének, a pozsonyi Hatam Szofernek (1762–1839) az elismerését is.¹⁴

A térségben több nagyhírű halákhikus tekinélty is szolgált rabbiként a 19. század elején: Munkácson Abraham Gottesmann és Avigdor Askenazi, Ungváron Léba Reisman, Gedalja Richtzeit és Juda Fried.¹⁵

Az 1820-as években a hagyományos társadalmi rend védelmezőinek Kárpátalján – csakúgy, mint Magyarország más területein – szembe kellett nézniük a modern kor kihívásaival. A magyarországi reformkorban a zsidó társadalmon belül is megjelentek a reformeszmék, teret hódított a →haszkala.¹⁶ És ugyanebben az időszakban a kárpátaljai térségben megnövekedett egy új irányzat, a haszidizmus követőinek a száma is. Eleinte Kárpátalján a haszidok külföldi →cadikokat követtek, de ekkor már haszid vezetők kerültek a legnagyobb közösségek élére: Munkácson 1825–1829 között Cvi Elimelekh Sapira,¹⁷ Máramaroszigeten 1819–1834 között Menahem Stern, majd 1834–1840 között Eliezer Niszan Teitelbaum.

A galíciai származású Cvi Elimelekh Sapira (1783–1841) Munkácson a haszidizmus eszmeiségének terjesztése mellett karitatív szervezeteket, valamint Tóra-oktató intézményeket alapított.¹⁸ A haszkala elleni harc elszánt harcosának bizonyult. Haszid hívei mellett Munkácson számos ellenzője is akadt. Ez részben egyik leghíresebb ügyéhez köthető: a libák erőszakos tömése elleni tilalmához. Számos lakos a libák neveléséből és kereskedelméből tartotta fenn magát, így rendelete heves tiltakozást váltott ki. Ellenzői 1829-ben végül elérték, hogy elhagyja rabbiszkékét.

Máramaroszigeten Menahem Stern – elődjétől eltérően – a haszid irányzat követőjének számított. Kijelölt utódja helyett a halála után felerősödő belső ellenzék Eliezer Niszan Teitelbaumot (1786–1854), a sátoraljaúj helyi haszid rabbi fiát választotta meg rabbinak.¹⁹ Teitelbaum tilalmat mondott ki a karácsonyfalvai →sakter általi vágásra, ami végzetes lépésnek bizonyult: a község jelentős részét alkotó koszovi haszidok és maga a koszovi →rebe is ellene fordult. Hiába támogatta a korszak kiemelkedő ungvári orthodox rabbija, Meir Eisenstädter (Maharam Asch / Es; 1780/1786–1852), el kellett hagynia rabbiszkékét.²⁰

Úgy tűnhetett, hogy a haszidizmus befolyása ugyan növekszik, de mégsem voltak képesek központosított udvarok kiépítésére, ahogy ez Lengyelországban, illetve Galíciában történt. A haszid vezetőkben mindeközben Kárpátalja térségében a reformeszmékkel szembehelyezkedő orthodoxia elvét követő tábor olyan szövetségeket látott, akiket az újítókkal szembeni harc során maguk mellé állíthatnak. Saját közösségeikben azonban az orthodoxok a haszidizmusnak továbbra is igyekeztek minél kisebb teret engedni.

Magyarországon az orthodoxia fellegvárának a 19. század első évtizedeiben az →oberlandi területeket tekintették, Pozsony központtal, Hatam Szofer vezetése alatt. Hatam Szofer híres jelmondatával, miszerint „minden újítás tiltott a Tórától”, a hagyományoktól való eltávolodás ellen vette fel a harcot.²¹ A jövő nemzedékének taníttatásáról sem feledkezett meg: a →jesivájából kikerülő rabbik a pozsonyi székhelyű orthodoxia szellemiségének kiterjesztését eredményezték.

Hatam Szofer jesivájának két országosan is elismert, halákhikus ügyekben való jártasságukról híres tanítványa került nagy lélekszámú kárpátaljai közösség élére: Meir Eisenstädter Ungvárra, Mose Schick (1807–1879) pedig Husztra. Meir Eisenstädter 1835–1852-ig működött a helyi zsidó közösségben. Fő feladatának a vallási reformok visszaszorítását tekintette. Emellett élénken bekapcsolódott más hitközségek vitás kérdéseibe is, mint például Szigeten a rabbi és a koszovi haszidok viszályába. Fia, Menahem Eisenstädter (Es / Asch; 1808–1869) örökölte apja székét, és hozzá hasonlóan ő is az orthodoxia védelmét és erősítését tekintette elsődlegesnek.

Működésük időszakában az orthodoxiának több tényezővel kellett szembesülnie Kárpátalja térségében: a magyar állam részéről a közösségek belső életébe való beavatkozás kísérletével (vallási, oktatási ügyek, nyelvhasználat, tiszttségviselők kinevezése); a haszidizmus országos szinten jelentős politikai befolyásával; az ultraorthodox irányvonal megerősödésével (1865 után a nagymihályi →*pszak din* következményeként) – amely már magában az orthodox táborban fennálló nézetkülönbségek miatt hordozott veszélyt; és végül, bár térhódításuk a kárpátaljai területeken nem volt egyelőre eredményes, a reformerek ellen folytatott harchoz szükségesnek bizonyult a haszid irányvonallal való viszonylag békés együttlét és a közös harc.

RABBIVÁLASZTÁS

A rabbiválasztás kényes kérdésnek számított. A jelöltet három szaktekintélynek kellett támogatnia. A választást a községek saját belügyként kezelték. Gyakran társult belső viszályal, amelynek eredményeként hosszú évekig, akár évtizedekig üres maradt a rabbiszék, mint például Szigeten 1771–1802 között.²² A kárpátaljai területeken elvétve történt meg a rabbiszék apáról fiúra történő átruházása, ahogyan az Ungváron Meir és Menahem Eisenstädter esetében történt – később a közösség éberem őrködött afelett, hogy ne a rabbi fia vagy veje kerüljön automatikusan a rabbiszékbe.

A haszid vezetők azonban, nagyobb hitközségekben, mint Szigeten és Munkácson – lehetőséget látva a zsidóság körében bekövetkező szakadásra (1868/69), illetve saját

országos viszonylatban megerősödő politikai helyzetük kihasználására – hatalmi központokat építettek ki, amelynek biztosítéka székük utódaikra való átruházása volt (a 19. század utolsó évtizedeiben vált ez bevett gyakorlattá). Mindezt nem hajthatták volna végre a magyar államban érvényes 1871. évi jogszabály értelmében, amely szerint „izraelita hitközségben csak magyar alattvalók és olyan egyének alkalmaztassanak rabbinak, kik legalább a gimnáziumot vagy a reáliskola négy osztályát esetleg polgári iskolát sikerrel elvégezték”.²³

Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1808–1883) szigeti rabbi a fiát, a técsői rabbit kívánta a rabbiszékre emeltetni, amelyre válaszul az ellenkező közösség tagjai Trefort Ágostonhoz, a vallásügyi miniszterhez fordultak jogorvoslatért.²⁴ A kérdést a helyi hatóságok vezetője felemás módon zárta le: maga is jogtalannak minősítette a kinevezést és elutasította a rabbiválasztást, egyúttal kijelentette, hogy a zsidóság belügyeibe ő maga nem avatkozhat be.²⁵

Még nagyobb visszhangot váltott ki Munkácson Cvi Hirs Sapira (1850–1913) kinevezése 1893-ban.²⁶ Az ellenkezést talán az a tény eredményezhette, hogy az orthodoxiának ott nagyobb befolyása volt a korábbi évtizedekben, ellentétben például Máramarosszigettel. Kezdetben úgy tűnt, hogy az állam határozottabban lép fel az új rabbi ellen, aki nem bírt a kinevezéséhez szükséges kvalifikációval – azaz nem volt magyar állampolgár, és nem teljesített hivatali szolgálatot a közösségben. A kiküldött kultuszminiszteri biztos előtt letagadtatta magát a rabbi, akit állásából így felfüggesztettek.²⁷ A megyei hatóság által a közösség tagjaihoz intézett közlemény árulkodóbb: „A megválasztandó rabbi a közösség dolga, de elvárhatja a kormány és Bereg vármegye Önöktől azt, hogy az egyén, kit megválasztanak, magyarul beszéljen, magyarul érezzen.”²⁸ E szavak utaltak az elvárásokra, amelyek a zsidóságot e területeken éppen a nemzetiségekkel szemben a magyarság képviselőjének tekintették. A munkácsi közösség továbbra is Cvi Hirs Sapirát tartotta vezetőjének.

Az állami intézkedések megszegésével végül mind a két dinasztia kiépíthette saját udvarát. Az orthodoxia – vigyázva a haszid vezetőkkel való hallgatólagos kompromisszumra – nem tett lépéseket ez ellen. A reformerek ellenkező hangjai pedig nem jelentettek igazi akadályt.

A szepinkai rebe, József Meir Weiss portréja, 1906

A magyar állam újabb rendelettel igyekezett befolyásolni a rabbiválasztások menetét, amely mögött többes tartalom húzódott meg. 1898-ban született az a tervezet, amely szerint az állam maga is támogatná a lelkészi fizetést. Miután 1895-ben az izraelita vallást recipiálták (1895. XLII. tc.), azaz bevett vallásnak minősült, a rabbik is fizetésük egy részét állami juttatásként kapták. Eszerint amennyiben a kinevezett rabbi elvégezte a hazai középiskola nyolc osztályát, emellett három évig hittudományi intézetben tanult és képesítést szerzett, az állam 800 forintra egészítette ki a fizetését. Abban reménykedtek, hogy mindez ösztönözni fogja a magyarul nem tudó, képesítést nem szerzett rabbikat a kvalifikáció megszerzésére.²⁹ A tervezet azonban számos ponton tévedett. Azoknak a rabbiknak, akik nem rendelkeztek képesítéssel, 400 forintos fizetést ítél meg, és ehhez nem szabott feltételeket. A képesítés megszerzése feltételezte a magyar nyelvtudást, azonban a kárpátaljai területeken az állami oktatási rendszer kiépülése ekkor még nem történt meg. Végül pedig a már megerősödő haszid dinasztiák bevételeik miatt nem szorultak állami segítségre. Befolyási körzetükben olyan rabbi kinevezése, aki nem jesiva növendékként végzett, szóba sem jöhetett.

A rabbiválasztás a kárpátaljai orthodox közösségekben egyfelől hagyományos módon történt, másfelől azonban éppen a hagyományokhoz való ragaszkodást hirdető haszid közösségekben újítást hordozott magában.³⁰ Amíg a hagyományos társadalomban a rabbi fennhatósága alá az adott településen élők közössége tartozott, a haszid udvar

rebéje valamennyi híve felett fennhatóságot gyakorolt, bárhol is éltek azok, hiszen a haszidokat a cadikhoz való kapcsolatuk kovácsolta egységbe. Mindez gyakran sűrűlődsokhoz vezetett a közösségeken belül. Huszton például Maharam Schick a haszidok nagy száma miatt tett engedményeket, így állíthattak tanulóházakat, de a közösség belügyeiből továbbra is igyekezett kizárni őket.³¹ A kárpátaljai közösségek élére kerülő haszid vezetők rabbiállást töltöttek be, és – a haszid irányzat szokásainak megfelelően – a hívek a vezető halála után annak fiát tekintették örökösének, ami megváltoztatta a rabbiválasztás rendszerét: az új rabbi kinevezése a közösség beleegyezésével, valójában azonban a közösség beleszólása nélkül, a közösség kizárásával történt. Az askenázi rabbik vezette közösségekben is volt kísérlet és lehetőség utódjaiknak a rabbiszék átadására, a közösség azonban élt választási jogával, és főként kiemelkedő tudású és tekintélyű vezetőt választottak meg.

Szabolcsi Miksa (1857–1915) újságíró a rabbiválasztásról a következőképpen írt: „Mint sok más közösségben, Máramaros-Szigeten is az apát nyomban fia követte a rabbinusi széken. A rabbi meghalt, éljen a rabbi! [...] A temetésre egybegyűlt rabbik (Reb Zalmen Leibele temetésén 50-en is voltak) a temetés előtt kimondják, hogy az elhunyt csak úgy talál igaz nyugtot a sírban, lelke csak akkor kél majd a községe védelmére az Úr előtt, ha helyét a fiával töltik be. [...] A választás után a rabbi és az előljárók a halott elé járulnak, hogy gratuláljanak neki fia megválasztásához. A fantáziának ilyenkor tág tere nyílik. Virágzik a legendaköltés. A máramaros-szigetiek bizonyára még emlékeznek rá, hogy a gratulációs cour után szerte beszélték, hogy mikor Reb Zalmen Leibelének »Mazol-tov«-t mondtak ahhoz, hogy fiát, Reb Chananja Jomtev Lipet utódjául választották, felderült az arca, ajkain mosolyt láttak. Meg volt elégedve és a könnyen hívők örvendek cselekedetüknek.”

[Szabolcsi Miksa, „Utazásom Herskó Dávidhoz”, *Egyenlőség* (1904. jún. 12.).]

MAGYAR NYELV ÉS OKTATÁS

A rabbiválasztás két további, szorosan összefonódó kérdést is felvetett, ami lehetőséget teremtett az állami beavatkozásra: a magyar nyelv, valamint az oktatás köré. A kárpátaljai rabbik kinevezésekor gyakran elhangzott az a vád, hogy nem tudnak magyarul, sőt hajlandóságot sem mutatnak a magyar nyelv elsajátítására. A magyar állam részéről a kultúrharc egyik fő eleme a magyar nyelv terjesztése volt. A kárpátaljai vezetők azonban a magyar nyelv elsajátítását – különösen a vallási életben, mint a prédikáció nyelvénél esetében – nem csupán a polgárok részéről az állam felé megtett lépésnek tekintették, hanem sokkal inkább a hagyományos keletek átlépésének, a modernizáció befolyásának, és olyan tettnek, amely alapjaiban változtatná meg az oktatási rendszert.

Az 1865. évi nagymihályi rabbigyűlésen, amely a vallási élet hanyatlásának okán került összehívásra, a határozatok között első helyen szerepelt az, hogy „tilos idegen nyelven prédikálni vagy prédikációt hallgatni”.³² A zsinattól a nagyobb kárpátaljai közösségek – Sziget, Munkács, Huszt – vezetői távolmaradtak. Menahem Eisenstädter (Ungvár), Hajim Szofer (1821–1886) (Szentpéter, később Munkács), Jekutiel Jehuda Teitelbaum (Sziget), Smuel Smelke Klein (Nagyszőlős) (?–1875), Hananja Teitelbaum (1836–1904) (Técső) és további 9 kárpátaljai rabbi azonban aláírta a határozatot, amely az orthodoxia elvein túlmutatva ultraorthodox elveket fogalmazott meg.³³ Az orthodox tábor egyik legelismertebb képviselője, Maharam Schick huszti rabbi ellenben nem csupán nem vett részt a gyűlésen, hanem az ott hozott határozat aláírását is elutasította. Emellett nyíltan bírálta a szélsőséges irányvonalat megfogalmazó kezdeményezést – ő az ultraorthodoxok halákhikus alapokra helyezett érvelésének érvényességét utasította el.³⁴

Az orthodox táboron belüli véleménykülönbségre utal, hogy a nagymihályi rabbigyűlés határozatát aláíró rabbik között szerepeltek mérsékeltebb, nem-haszid vezetők is. Aláírta a határozatot például Hajim Szofer (1821–1886), aki 1868-tól került a munkácsi rabbiszékbe. A pozsonyi jesiva növendékeként az orthodox értékek védelmezésére törekedett, és ellenezett minden hagyománytól való eltávolodást. Az országos orthodox szervezet működését azonban – amelynek megalapítását eredetileg ő maga is támogatta – éles kritikával illette. Munkácson a helyi haszidokkal nem tudott közös álláspontra jutni, és a velük való viszálya kényszerítette távozásra.³⁵

Úgy tűnhetett, hogy az orthodoxia erős bástyát épített ki Ungvár városában, köszönhetően Meir és Menahem

Az ungvári közösség körében a társadalmi beilleszkedés iránti igény mutatkozott meg Friedlieber Ignác (1847–?) ungvári rabbi 1885. évi → peszahi beszédében, miként arról Márványi Jakab nyugalmazott lovas főhadnagy tudósított: „Visszautasította továbbá azon szemrehányást, mintha külön nemzetet képeznénk, nem asszimilálódnánk, nem olvadnánk egybe a magyar nemzettel azon találó czáfolattal, hogy minden, a mit részünkről ez irányban tett lépésnek éppen azok állják útját, kik minket az említett váddal illetnek; hogy a törvényben kimondott jogegyenlőséget gyakorlatban éppen azok nem engedik érvényre juttatni.”

[„Ünnepi szónoklat”, *Egyenlőség* (1885. ápr. 12.).]

Eisenstädter tekintélyének. A község tagjainak körében azonban lassan kezdetét vette a magyar állam felé fordulás, utat tört körükben a magyar nyelv használata és művelése. Ennek egyik hivatalos megnyilvánulása az Ungvári Kereskedő Ifjak Dalkörének megalakulása volt 1880-ban, amelynek tagjai a magyar mű- és népdalok előadását és terjesztését tekintették feladatuknak.³⁶ Az 1881-ben megalakult Bereg Megyei Izraelita Magyar Egylet, amely a magyar kultúra terjesztését, a magyar nyelv művelését és ápolását tekintette feladatának, szintén igazolta az orthodox tábor féltelmeit, az egylet célkitűzései ugyanis asszimilációs szándékot tükröztek, társadalmi beilleszkedésre ösztönöztek.³⁷

A magyar neológ társadalom éles kritikával illette a kárpátaljai közösségekben kinevezett magyarul nem tudó rabbikat.³⁸ Örömmel üdvözölte azonban 1894-ben a Husztra kinevezett Grünwald rabbi magyar nyelvű beiktatási beszédét,³⁹ amely utal arra, hogy az askenázi rabbik tanulmányaik alatt elsajátítottak világi ismereteket is. A haszid rebék azonban elzárkóztak a magyar nyelv használatától, anyanyelvük a jiddis volt. Szárnyra kapott a hír, hogy Hananja Teitelbaum tud magyarul, kiderült azonban, hogy az egyik látogató a szigeti helyett tévedésből a szegedi rabbinál járt, aki valóban beszélt a nyelvet.⁴⁰

Kárpátalján a tekintélyes orthodox és ultraorthodox vezetők az állami oktatási rendszer kiépülésének akadályoztatásával gátolták a magyar nyelv terjedését.⁴¹ Mind helyi, mind országos szinten igyekeztek az oktatás jogát a zsidó közösségek belügyének elismertetni. A befolyásuk alá tartozó területeken a hagyományos oktatási rendszer kereteit kívánták fenntartani, azaz a →héder-, →melamed- és jesiva-rendszert.

A kárpátaljai orthodox és haszid vezetők egyaránt elleneztek a központi rabbiképző intézet alapításának tervezetét. Menahem Eisenstädter és Hajim Szofer is részt vett abban a küldöttségben, amely 1867-ben az intézet alapítása ellen tiltakozott az uralkodó előtt.⁴² A Kárpátalján szolgálatot teljesítő rabbik ugyanis jesivákból kerültek ki, amelyek virágoztak ezen a területen. Mind a haszid, mind az orthodox vezetők alapítottak, illetve vezettek jesivákat a térségben. A jesivák tananyagát a rabbi határozta meg. A kárpátaljai területek jesivái épp a hagyományhoz való ragaszkodás orthodox, sőt ultraorthodox szemlélete miatt számítottak vonzóknak más területek orthodox családjainak szemében.⁴³ A nagyszőlősi jesiva például elnyerte a pozsonyi jesiva előkészítő iskolája fokozatot.⁴⁴ Az ungvári jesiva emlékkönyve 1903-ból pedig igazolja, hogy az ország valamennyi pontjáról (például Paks, Miskolc, Pest, Kismarton) érkeztek oda tanulók.⁴⁵ A közösségek tagjai maguk is sokat tettek a jesiva működéséért: a jesivák tanulói a közösség családjainál kaptak enni, ahova úgynevezett „étkezős” napokra voltak beosztva.⁴⁶

IRÁNYZATOK HARCA

Az állami beavatkozás mellett az orthodoxyának szembe kellett néznie a zsidó társadalmat érintő kihívásokkal és magában a társadalomban lezajló folyamatokkal is. A kárpátaljai askenázi orthodox rabbiknak országos szintű elismertségben volt részük,

Az ungvári jesiva emlékkönyve

és általában ők váltak a reform elleni küzdelmek harcos vezetőivé. Saját székhelyükön azonban befolyásuk térszűkítésével kellett szembesülniük. Az orthodoxia megosztottsága miatt nem remélhettek feltétlen támogatást. Mindeközben veszedelmesebbnek ítélték a reformtörekvéseket, ezért végül a haszid vezetőkkel való együttműködést választották. Mindez kulcsszerepet játszott 1880 után a közösségeken belüli irányzatok kialakulásában a térségben.

Haber Samu (Komáromi Sándor, 1866–1922) *Egy vallás, két vallás* című regényében az egyes irányzatok közötti különbséget, valamint a községek tagjainak a szakadás utáni helyzetét ábrázolta:

„– Statusquo → kiléjük van, maguk statusquok? Hiszen azok rosszabbak a neológoknál!

[...]

– De kérem szépen, mink szombaton nem dolgozunk, a boltok csukva vannak. [...]

Hanem a → *takef* meg is felelt ám jól.

– Nem az a fontos – mondta –, hogy maguk mit tesznek és mit nem tesznek; hanem az, hogy maguk statusquok. Statusquok, akiről a Maharam Schick, a híres huszti → gaon, azt mondta, hogy rosszabbak a neológoknál.”

[Haber Samu, „Egy vallás, két vallás” (28. folytatás), *Egyenlőség* (1896. okt. 4.).]

Az első együttes fellépés 1868/69-ben következett be, az országos kongresszus idején. A kongresszuson magán mintegy huszonkét kárpátaljai rabbi és hitközségi vezető található a résztvevők névsorában, a haszid közösségek főbb vezetői azonban nem. Az orthodox rabbik közül Maharam Schick és Hajim Szofer következetesen támogatta az orthodoxok különválását a reformerektől. Maharam Schick a kongresszus után tartotta magát azon álláspont-hoz, hogy azok a községek, amelyek nem helyezkednek az orthodoxia álláspontjára, elvesztik a jogukat arra, hogy orthodoxnak tekintsek magukat – ami a kongresszus után általában a → status quo álláspontra helyezkedő közösségek ellen irányult. A saját régiójában azonban Maharam Schick inkább a haszid vezetők tétovázását látva próbálta épp őket választásra bírni.

Kárpátalja közösségeiben az 1870–1880-as évek az útkeresést jelentették. A kezdeti tétovázás után azonban a községek orthodoxként jelölték meg önmagukat. Mégis, az orthodox és haszid irányzatok továbbra is harciasan küzdöttek területük kiterjesztéséért.

Máramaroszigeten az Orthodox Irodához való csatlakozás kérdése mögé bújtatva tört ki harc, amely később mint a „szigeti háború” vált ismertté. A harc valójában a Kahana- és a Teitelbaum-dinasztia hatalomért folytatott küzdelme volt, melynek során a Teitelbaumok nem csupán csatlakoztak az Orthodox Közvetítő Irodához, hanem a magyarországi orthodoxia segítségére támaszkodtak. Dinasztiájuk végül megerősödött, és a szigeti haszidok befolyása általában megnövekedett a térségben. Számos község követte példájukat, és csatlakozott az Orthodox Irodához, mint például Benedeki, Dolha, Mezőkaszony. A budapesti vezérletű orthodoxia felmérte az országban uralkodó erőviszonyokat, általában az orthodoxia megosztottságát, ezért örömmel üdvözölte a kárpátaljai területekről a haszid közösségek csatlakozását a hagyományok védelmezéséhez – miközben ettől Kárpátalja térségében épp az askenázi orthodox rabbik befolyásának térszűkítése következett be.

Főbb hitközségek, irányzatok befolyása*

Önálló hitközség	Irányzat	Anyahitközség befolyása alatt álló települések száma
Munkács	Sapira család – haszid	Egész Bereg megye
Kőrösmező	haszid	1
Mámarossziget	Teitelbaum család – haszid	16
Bárdfalva	Teitelbaum, Grosz család – haszid	17
Huszt	orthodox, majd haszidizmus felé hajló	27
Ökörmező (valójában a szigeti közösség alá tartozik)	Teitelbaum család – haszid	24
Técső	Teitelbaum család – haszid	35
Dragomérfalva	Stern, majd Sapira család – haszid	7
Nagybocskó (valójában a szigeti közösség alá tartozik)	haszid	7
Szaplonca	haszid	
Petrova	munkácsi haszid befolyás	2
Nagykapos (1880 előtt Ungvár alá tartozott)	orthodox	25
Szobránc	Eisenstädter fő befolyás – orthodox	38
Szerednye	Eisenstädter fő befolyás – orthodox	26
Ungvár	orthodox	53
	neológ	1
Nagyberezna	orthodox/Teitelbaum – haszid	53
Csap	Teitelbaum család – haszid	7
Halmi	Klein család – haszid	25
Nagyszőlős	Klein család – haszid	15
Batarcs	orthodox / haszid	
Királyháza	Teitelbaum – haszid	

* Az egyes településeken a magyarországi haszid dinasztiák befolyása került kiemelésre. Máramaros megyében a haszidok többsége a vizsnici rebe fennhatósága alá tartozott. Emellett a Szpinka-dinasztia híveinek száma is igen jelentős volt a megyében.

A korábban orthodox fellegvárnak számító Ungvár esete mutatta elsőnek az orthodoxia hanyatlásának a jeleit Kárpátalján, hiszen Ungváron tört utat magának a neológ eszmeiség, amely a közösségen belül szakadáshoz vezetett. A neológia hívei Klein Mór vezetésével kiváltak a hitközségből, és megalapították saját, kongresszusi (neológ) hitközségüket. A kongresszusi község a bezárkózás ellen lépett fel, és Magyarország más részeivel kereste a gazdasági és kulturális kapcsolattartás lehetőségét. Fennmaradásukért mintegy harminc éven át küzdöttek, majd később visszatértek az orthodox közösség kötelékébe.⁴⁷

Beregszászon is alakult neológ hitközség, az azonban valójában a helyi haszid közösséget jelölte. Ők szakadást hirdettek a helyi orthodoxytól, a fennálló törvények azonban nem engedélyezték két azonos irányzathoz tartozó hitközség alapítását egy településen, így különválásukkor kénytelenek voltak más irányzatot választani. Beregszász esete rávilágít arra, hogy a helyi haszid és orthodox hívek mindennapjai nem teltek békés együttélésben. Az országos politika azonban megkövetelte vezetőiktől az együttműködést.

1880-ban Turc településen a haszidok külön imaházat kívántak állítani, de végül nem hagyták el a zsinagógát.⁴⁸ Belső viszály vette kezdetét Borsa településen is. A helyi haszidok ott támadást intéztek Jakov Cvi Waldmann (?–1934) rabbi ellen, miután az elítélte, hogy ők messiásnak kiáltották ki a vizsnici rebét. Waldmann Beregszász rabbijához fordult segítségért, aki nem is habozott elítélni a haszidokat. A viszályt végül Waldmann javára *→bet din* zárta le, amelyben Hajim Szofer is részt vállalt.⁴⁹

A közösségi keretek lassú kialakulása mellett az egyes irányzatokhoz való csatlakozás számos tényezőtől függött, többek között a község földrajzi elhelyezkedésétől és választott rabbijuktól. A kialakuló községek döntő többsége nem önálló hitközség-

gé alakult, hanem nagyobb anyaközségek alá tartozott. Mindez befolyásolhatta a rabbi választását, avagy volt, hogy elfogadták az anyaközség rabbiját. Így például Ugocsa megyében hat önálló hitközség létezett, és azok többségükben a halmi és a nagyszőlősi anyahitközségek alá tartoztak. Smuel Smelke Klein halála után fiai, Eljahu Klein és Pinhasz Hajim Klein irányították a községek életét, a haszid befolyást erősítve. 1880 után a kárpátaljai községekben általában a haszid irányzat befolyása erősödött fel.

A haszid vezetők éberem őrködtek az elért befolyásuk felett, sőt önállóan kezdeményeztek fellépést akár az orthodox táboron belüli reformok ellen is: 1898-ban Érmihályfalvára Teitelbaum, a szigeti haszid rabbi gyűlést hívott össze, amelyen a nagymihályi pontokat kívánták továbbra is érvényesíteni, az ultraorthodoxia által megfogalmazott elvekhez való ragaszkodást hirdetve.⁵⁰

A 19–20. század fordulóján a zsidó közösségek vezetőinek új kihívással kellett szembenéznük: a cionizmussal. Az első cionista konferenciáig mély hallgatással

Schön Dezső (1906–2000) *Istenkeresők a Kárpátok alatt* című regényes történeti riportjában Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum hatalmát, a hagyományok szigorú betartása feletti őrködését a következőképpen írta le:

„Jóllehet reb Lipe hatalma ellentmondást nem tűrő módon érvényesült a magyarországi ortodoxia vezetésében, igazi ereje a saját portáján nyilatkozott meg. [...] Reb Lipe többek között intézkedett, hogy városát ne gyalázza meg senki, és senki ne merjen szombaton üzletet nyitni. Mesébe illő szerencséje itt is kedvezett neki. Amikor például az egyik cég, bizonyos Berger és Mayer nevezetű, első ízben felhúzta szombati napon a rolót, személyesen kérte őket, zárják le az üzletet, mert ellenkezőleg meg találnák bántani. A cégtársak nem fogadtak neki szót, de még azon a napon az egyik fiatal, életerős cégtárs egy ostoba véletlen folytán olyan szerencsétlenül esett el, hogy agyrázkódást kapott és meghalt. Amikor a rabbival közölték a hírt, meg sem lepődött. »A szombat meggyalázott szentsége – mondta – elégtételt vesz magának... Tűzzel játszott, nem tehetek róla, figyelmeztettem.«”

[Schön Dezső, *Istenkeresők a Kárpátok alatt* (Tel Aviv, 1964), pp. 462–463.]

igyekeztek a terjedő eszméknek útját állni. A cionizmus több problémát is felvetett. Az egyik a zsidóság és a magyar állam viszonyának kérdése volt, épp abban a korban, amelyben az emancipáció és a recepció törvénybe iktatására sor került. (A kárpátaljai haszid közösségek körében az államhoz való viszony amúgy is kényes kérdésnek számított: a munkácsi Sapira-dinasztia igyekezett eltüntetni híveit a millenniumi ünnepségeken való részvételtől.)⁵¹ A másik fő probléma az volt, hogy a cionizmus a zsidó történelem teológiai értelmezését fenyegette: a vallási hagyományok rendszerét, a Messiás eljövételében való hitet.⁵² Így nem meglepő, hogy a kárpátaljai orthodoxia a vallásos cionizmus megalakulásában látta a legfőbb veszélyt.

1904-ben az orthodox közvetítő bizottság a pozsonyi főrabbi-val anatémát hirdetett a kongresszust szervező → Mizrahi cionistákkal szemben.⁵³ Az aláírók között található az ungvári, szigeti, técsői, bilkei rabbi is. A kárpátaljai orthodox vezetők elenezték a zsidó állam megalapítását, ugyanakkor támogatták a Szentföldre utazókat. A heves tiltakozás ellenére az első világháború után számos közösségben utat tört a cionizmus, és cionista szervezetek alakultak.

Kárpátalja zsidó közösségei a vallási hagyományok, az orthodox értékek szimbólumává váltak. A kortársak szemében a mozdulatlanság, a tradíciók változatlan formában való megőrzése évszázadokon át jellemezte az itt élők mindennapjait. A közösségek története, az irányzatok kialakulása, valamint a rabbik életútjai és szerepvállalásai ezzel szemben a sokszínűségről, illetve a változások folyamatairól tanúskodtak.

1.5. A haszidizmus megjelenése és terjedése

Mislovics Erzsébet

A haszidizmus a 18. század derekán lengyel területeken bontogatta szárnyait, főként Podólia térségében. Megalapítója Izrael ben Eliezer (1698/1700–1760) volt, aki Best néven vált ismertté, a → *Baal Sem Tov* elnevezés rövidített formája alapján.¹ Olyan vallási üzenetet fogalmazott ő meg, amely eljutott a korszak szegénységben tengődő, pogromok és vérvádak által üldözött hétköznapi emberéhez. Követői a haszidok. Ez az elnevezés a héber *haszid* szóból ered, jelentése „jámbor”, illetve „lelkes”. Az új irányzat, a haszidizmus a régi → halákhikus hagyományokban gyökerezett, ezzel egyidejűleg a misztikus, → kabbalista ideák köréből is táplálkozott. Ellenzői gyakran jellemezték olyan irányzatként, amely a tudatlan, egyszerű tömegekre hat, elhanyagolja a Tórat tanulást, és nem tiszteli azokat, akik e tanulmányoknak szentelik magukat. Valójában a vallás gyakorlata változott meg. A cél az isteni szférával való közvetlen kapcsolat elérésére törekvő egyén vallási élménye, avagy *devekut* [tapadás] lett. A haszid vezető, a → cadik képesnek bizonyul az Istennel való közvetlen kapcsolat elérésére, míg hívei általa érik el azt – és mindez egy csoport közös élményévé válhat. A racionális világkép helyébe náluk a csodavárás lépett, amely elősegítette a vezető réteg körüli udvarok kialakulását.²

A HASZIDIZMUS ELSŐ KÉPVISELŐI KÁRPÁTALJÁN

A hagyomány szerint a haszidizmus elterjedése a kárpátaljai területeken, és kiváltképp Máramaros megyében voltaképpen a Best végakarata volt. A legenda szerint egyik tanítványához, Jakov Koppelhez szóló szavaiban Máramarost egy gyönyörű kerthez hasonlította, amelyet őrizni kell.³ Jakov Koppel utódai a koszovi haszid dinasztia, melynek legismertebb ága a bukovinai eredetű vizsnici haszidok – akik a Best végakarata szerint formáltak igényt Kárpátalja térségére. A haszidizmus kárpátaljai térnyerése és megerősödése azonban hosszas folyamat eredményeként valósult meg a régióban.

Már szinte a haszidizmus lengyelországi kialakulásával egy időben adnak hírt források arról, hogy Kárpátalján megfordultak a haszidizmus képviselői, illetve egy-egy településen megtelepedtek. Az 1770-es években Szelistyén élt Mordekhaj Stern (?–1778), aki számos hívet gyűjtött maga köré Máramaros megyében.⁴ Az 1780-as

években pedig egy titokzatos öregember, rabbi Barukh (?–1791) érkezett Oroszországból Munkács városába. Semmit sem lehetett róla tudni, mindössze annyit, hogy Talmudot tanított.⁵ Kis idő elteltével Nagyszőlős városába vándorolt. A hagyomány szerint még életében találkozott a Besttel, és rejtőzködő cadiknak kellett maradnia élete végéig, küldetése a haszidizmus magyarországi terjesztése volt.⁶ Őt tartják a lubavicsi dinasztia megalapítója ősenek. Jekutiel Jehuda Grünwald szerint éppen ellenkezőleg történt: rabbi Barukh a haszidizmus elől menekült Magyarországra.⁷ A legenda szerint a híres Levi Jichak (?–1809), berdicsevi →rebe ugyancsak az 1780-as években időzött három évet a térségben: Petrován, valamint Munkácson.⁸ Ő eksztatikus viselkedéséről vált híressé: gyakran táncolt az asztalon. Esetében azonban részletes életrajza némi kétséget támaszt, hogy a legendának van-e valós alapja és tényleg járt-e a térségben.

Az 1790-es években Menahem Mendel (1768–1825), a koszovi rebe Máramaros megyében faluról falura vándorolva nem csupán híveket szerzett, hanem tanházakat is építtetett.⁹ Később, a 19. század második évtizedében fia, Hajim Smil (1795–1854) nevéhez kapcsolja a szájhagyomány a haszid öltözet (a fekete →kaftán és →strájmli) meghonosítását a régióban.¹⁰

A 19. század első évtizedeiben érkezett Cvi Hirs zsidicsovi rebe (1763–1831) Magyarországra, és fő befolyási területe Bereg megye és főként Munkács volt, bár később Máramaros megye bizonyos részeire is kiterjedt működése.¹¹ Munkács városába a helyi haszidok hívták látogatóba, de egyik útja során (1822) Jaroszláv városában letartóztatták.¹² 1825–1829 között számos alkalommal megfordult itt, hiszen a város élén Cvi Elimelekh Sapira (1783–1841) állt, aki nyíltan a haszidizmus hívei közé tartozott.¹³ A zsidicsovi befolyásának súlyára világít rá levele, amelyben a munkácsi haszidokat eltiltja orvosok látogatásától egy helyi járvány idején, „mivel ez az Ég által került számára kinyilatkoztatásra”.¹⁴

A 19. század második évtizedétől úgy tűnt, Máramaros megye központjában, Szigeten megvalósul a Best akarata, hiszen a közösség Menahem Sternt (1759–1834) választotta vezetőjének, aki Menahem Mendel tanítványaként, a haszid irányzat követőjeként vált ismertté. Halála után hatalmát nem sikerült családján belül továbbörökítenie, a közösség tagjai Eliezer Niszan Teitelbaumot (1786–1854) választották meg, aki a sátoraljaújhelyi haszid rebe, Mose Teitelbaum (1759–1841) fiaként maga is a haszidizmus elfogadtatásáért harcolt. Elszántsága és küzdeni akarása azonban nem volt elegendő pozíciójának fenntartásához a koszovi rebe és szigeti hívei ellen, és távoznia kellett.¹⁵

A haszidizmus korai megjelenésére Kárpátalján magyarázatul szolgálhat a bevándorlás.¹⁶ Az országba költöző, lengyelországi területekről érkező zsidó lakosok körében ismert volt a haszidizmus, sőt követői is akadtak közöttük. A szórt megtelepedés segíthette a faluról falura vándorló haszid rebék tevékenységének sikerét. A kialakuló községek élére érkező galíciai eredetű rabbik határozottan a haszid irányvonal meghonosítását kísérelték meg, a közösségeken belüli véleménykülönbségek, valamint a haszid hívek közötti nézeteltérések miatt azonban nem alakult ki erős központi hatalom.

Haszid zsidókról készült festmény

A HASZIDIZMUS FÖLDRAJZI ELTERJEDTSÉGE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A haszidizmus befolyása Magyarország területén igen behatárolt maradt a 19. század első évtizedeiben, sőt valójában egészen az 1850-es évekig. Az irányzat központjának az észak-magyarországi régió, illetve a kárpátaljai területeken Máramaros vármegye számított. Nyugat-Magyarországon, ahol döntően cseh- és morvaországi származású volt a zsidóság, és jelentős részüket a helyi földesurak szervezetterelepítették le, nagyobb közösségeket létrehozva, a haszidizmus eleve nehezebben terjedt, mint az ország keleti területein. A pozsonyi Hatam Szofer (1762–1839) karizmatikus egyénisége, reform elleni harca pedig a nyugat-magyarországi közösségekben növelte a hagyományos rabbi autoritását, a közösségekben pedig a hagyományos értékrend megerősödését – ami a haszidizmus terjeszkedése szempontjából a nyugati területek lezárását jelentette.

Kárpátalja térségében a galíciai területek felől felerősödő bevándorlás, Munkácson és Szigeten haszid elveket követő rabbik megválasztása, valamint Észak-Magyarországon a haszidizmus térnyerése már 1850 előtt is kelthetett olyan érzést, hogy a haszidizmus fokozatosan teret hódít az ország távolabbi pontjain is. Erre utalhat Mose Teitelbaum sátoraljaújhelyi rebének a szendrői rabbihoz írt levele az 1830-as évekből, amelyben a haszidizmus erősségéről írt: eszerint már 26 megye tartozott a haszid közösséghez a lengyel határtól egészen Pest megyéig.¹⁷ Ezzel szemben 1859-ben Löw Lipót azt írta, hogy a haszidok száma 1833 után valóban növekedett, és kisebb-nagyobb közösségeket alkotnak főként Magyarország északkeleti (így kárpátaljai) és tiszántúli megyéiben, hozzáfűzte azonban, hogy ezek a közösségek gyengék mind a közösségek, mind a hívek tekintetében.¹⁸

Talán éppen a haszidizmus geográfiai behatároltsága és 1850 előtti viszonylagos gyengesége, a hívek számos településen való szétszórtsága, illetve a hagyományos értékrendért küzdő tábor reformerekkel szembeni harca az, amely megakadályozta, hogy az orthodox és haszid tábor között igazán éles szembenállás alakuljon ki.

Csorkovi zsidók csoportképe, 1900 körül

A HASZIDIZMUS ERŐSÖDÉSE

Az 1850-es évek változást hoztak a haszidizmus megítélésében. Az irányzat erősödése és befolyása a kortársak számára is egyre nyilvánvalóbbá vált. A Habsburg-udvar a haszid csoportokra mint szektákra tekintett, és terjedésüket minden eszközzel igyekezett meggátolni.¹⁹ A korabeli magyarországi politikai viszonyok azonban nem eredményezhettek igazán hathatós fellépést. Kortárs tudósítások jelentek meg a haszid hívek csodarabbikhoz való zarándoklatáról: a belzi rebéhez²⁰ vagy a csodarabbinak tartott Mose Teitelbaum sírjához.²¹ A haszid vezetőknek a zsidóság iránt felvállalt szerepéről és annak jelentőségébe vetett hitéről árulkodik az 1865-ben Munkácson megtartott rabbigyűlés: 12 galíciai és magyar rabbi gyűlt össze az ellenséges rabbik elleni közös fellépés, valamint egymás segítése érdekében. Vezetőjüknek a belzi rebét választották meg.²² A gyűlés rávilágít a haszidizmuson belül a külföldi befolyás erősségére is.

Az 1860-as évek kezdete kisebb törést okozott az addig kiegyensúlyozottnak tekinthető orthodox és haszid viszonyban. Sátoraljaújhelyen Jeremiás Löw (1811–1874), Huszton Mose Schick (1807–1879), Ungváron Menahem Eisenstädter léptek fel a haszidok ellen – mindhárman Északkelet-Magyarországról. Mégsem lehet határozott, egységes orthodox fellépésről beszélni, inkább egy lehetséges támadás alaptételei sorakoztak fel az ellenzők érvrendszerében.²³ A haszidizmus elleni vádként merült fel, hogy az nem más, mint →Sabbatai Cvi álmessias éretnek mozgalmának szellemi öröksége.²⁴ Ennek alapjául szolgálhatott az a tény, hogy valóban voltak Sabbatai Cvinek hívei Máramarosziget környékén, valamint hogy az 1760-as években a szintén álmessias Jacob Frank követői nagy számban áttértek keresztény hitre.²⁵ A támadások másik felületét az az általánosan elterjedt nézet adta, amelyet a haszidizmus lengyelországi és litván ellenzői, a →mitnaged rabbik is gyakran hangoztattak, miszerint a haszid hívek elhanyagolják a Tóra-tanulást.²⁶

A kárpátaljai területeken azonban a haszid vezetők rációfoltak arra, hogy elhanyagolják a hagyományos tanulást: ők a hagyományok változatlan formában való fenntartására törekedtek. Igyekeztek elkerülni annak lehetőségét, hogy az állam beavatkozhasson az oktatásba, amely nem csupán magát a nevelést és a tanulmányokat jelentette, hanem mélyen érintette volna a vallási életet is.²⁷ Amíg Európa más területein sorra zárták be kapuikat a →jesivák, addig Magyarországon és kiváltképpen Kárpátalja térségében virágkorukat élték. A haszid jesivák élén a rebe állt. Az ő egyénisége, tudása határozta meg az oktatás menetét, nem egy adott tananyag. Haszid jesiva működött Nagyszőlősen, Szigeten, Munkácson. Virágkoruk főként egy-egy tekintélyes vezetőhöz, fontosabb dinasztiahoz köthető: Nagyszőlősen Smuel Smelke Klein, Munkácson a Sapira család, Szigeten pedig a Teitelbaum család időszakában.²⁸ Ezekbe az intézményekbe Magyarország minden területéről érkeztek tanulók, és nem csak haszid családokból. 1880 után az orthodoxia útkeresése, a belső megosztottság és az oktatás kereteinek változása miatt a haszidok által képviselt irányvonal lépett az orthodoxia helyére az oktatás terén, és a vádakkal ellentétben a haszidizmus így a hagyományos értékrend védelmezőjévé vált.

1850–1880 között a kárpátaljai haszidizmus jelentős politikai erővé nőtte ki magát. Az orthodox tábornak a korábbi évtizedekben összehívott rabbigyűlései (pápai és paksi gyűlés) viszonylagos kudarcot jelentettek, és ez szövetséges keresését indokolta, amelyre a haszidizmus tűnt a legmegfelelőbbnek. Így az 1865-ben összehívott nagymihályi rabbigyűlés ultraorthodox – minden vallási változtatást ellenző – döntéseinek aláírói között már kárpátaljai haszid vezetők is találhatók: Jekutiel Jehuda Teitelbaum Szigetről (1808–1883), Smuel Smelke Klein Nagyszőlősről, Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum Técsőről (1836–1904), Jakov Jehezkel Grünwald Szerednyéről.²⁹ Világossá vált, hogy a kárpátaljai vezetők a hagyományos értékrend védelmezésében az engedékenyebb magatartástól a szigorítások felé fordultak. Ez a folyamat folytatódott az 1868/69-ben összehívott kongresszuson bekövetkezett szakadás után is. Miközben a haszidizmus még inkább teret nyert a kárpátaljai területeken, a haszid vezetők nyitottak az ultraorthodoxia felé, elfogadták annak sarkalatos pontjait a hagyomány megőrzésére és minden újítás elutasítására. Sziget csatlakozott az Orthodox Közvetítő Irodához, felhasználva annak támogatását saját hatalmának kiépítéséhez.

KÜLFÖLDI HASZID DINASZTIÁK BEFOLYÁSA

Az 1870-es éveket követően a kárpátaljai térségben a helyi haszid vezetők lengyelországi mintára udvarok, dinasztikiák kialakítására törekedtek. Szembe kellett azonban nézniük a ténnyel, hogy a Kárpátalja térségében élő haszid hívők közül sokan külföldi székhelyű haszid udvarok vonzáskörébe tartoztak: Vizsnic, Zsidicsov, Nadvorna, Belz, Szancz. A rebék hívei elszórtan éltek, nem ritkán egy településen több rebe fennhatósága alá tartozók éltek együtt.

A kapcsolattartás a cadik iránti feltétlen odaadásra és tiszteletre épült, a földrajzi távolságot is leküzdve. Míg a tradicionális értelemben vett rabbi olyan közösség felett gyakorolt hatalmat, amely egy adott településen élt, legfeljebb a környékbeli kisebb közösségeket is beleértve, addig a haszid cadik hívei elszórtan, akár más országban is élhettek. Az erős kötelék fennmaradását több tényező is elősegítette. A hívek felétel nélkül hűségesek voltak a vezetőjük iránt. A cadik elhunytá után sem fordultak

Külföldi haszid udvarok befolyási körzete

Haszid dinasztia	Befolyási terület
Vizsnic – Koszov	Badaló, Nagyborzsova, Aknaszlatina, Alsóapsa, Alsókálinfalva, Alsósőzinevér, Bedőháza, Borsa, Dombó, Felsőapsa, Felsővisó, Gánya, Glód, Gyertyánliget, Irhóc, Királymező, Kiskirva, Kőkényes, Kőrösmező, Majszin, Sziget, Mikolapatak, Nyágova, Nyéresháza, Oroszmokra, Petrova, Talaborfalu, Taracköz, Tarackraszna, Taracújfalu, Tiszabogdány, Tiszaborkút, Tiszakarácsonyfalva, Úrmező, Királyháza
Zsidicsov	Alsóverecke, Felsőverecke, Mezőkaszony, Alsósőzinevér, Valova, Majdánka, Igló, Iszka, Dombó
Belz	Taracköz
Szancz	Sziget
Nadvorna	Bustyaháza, Huszt

más udvar felé, hanem utódját tekintették szellemi örökösének, ami általában apáról fiúra szállt. A külföldön székelő rebék meglátogatása évente várva-várt ünnepnek számított körükben. Egy-egy ilyen látogatást hosszas készülődés előzött meg. Patai József apja belzi rebéhez való zarándoklatáról azt írta, hogy ilyenkor „a hétköznapiak minden gondja, vesződsége semmiségbe süllyedt”.³⁰ Néhány külföldi rebe maga is megfordult a kárpátaljai területeken, a vizsnici rebe például az orosz-mokrai gyógyfürdőben tett látogatásokat.³¹ Híveikkel küldöttek útján is tarthatták a kapcsolatot. Megbízottaik érkezése eseményszámba ment a kisebb-nagyobb falvak lakosainak körében. A rebe képviselői elmesélték a haszid udvar mindennapjait, meséltek a rebe életéről. Emellett érdeklődtek a helyi viszonyokról: adózásról, konfliktusokról, gazdasági helyzetről. A rebe áldását és →kvitlijeit osztották a lakosok között, illetve beszédtek az adományokat – amelyek igen tekintélyes összegekre rúgtak.³² Mindez a hatóságok és a helyi haszid vezetők szemében is veszélyesnek tűnt.

Történt kísérlet egyes külföldi székhelyű haszid dinasztiaiak leszármazottainak kárpátaljai megtelepedésére és haszid udvar kialakítására is. 1885-ben letelepedett például Bedőházán a vizsnici dinasztiaiból Jisrael Hager (1860–1936). Híveinek száma kezdetben gyarapodott, szombaton és ünnepekkor összegyűltek a vizsnici ház hívei. A magyar államhatalom azonban gyorsan és határozottan lépett fel ellene: 1886-ban (vagy 1888-ban) kiutasították az országból. Hivatalos indokként a rebe állampolgársága szolgált. A magyar állam részéről ez a fellépés megfelelt a korszakban zajló „haladás és magyarosodás” szellemiségének, mivel a külföldi csodarabbik, akik Északkelet-Magyarország zsidó lakosságára nagy befolyással bírtak, a haladás és a kultúra ellenfeleinek számítottak.³³ A kiutasítás időpontja péntek estére, a szombat bejövetelére esett, valószínűleg, hogy a rebe ne tudjon a hatóságok elől elrejtőzni.³⁴ A kortársak körében alapos gyanúra adott okot mind az intézkedés, mind annak végrehajtása. A háttérben mindenesetre valószínűleg a „szigeti háború” résztvevői álltak. Mindkét félnek lehettek indokai a rebe beárulására a hatóságoknál: a Kahana-pártiak az ellenfelükre akarták terelni a gyanút, a Teitelbaum-pártiak pedig így akartak megszabadulni a térségben tekintéllyel bíró hatalmi riválistól. A külföldi haszid befolyás az első világháború időszakáig meghatározó maradt a térségben – annak ellenére, hogy egyre több helyi haszid dinasztia is alakult.

HELYI HASZID DINASZTIÁK KIALAKULÁSA

A haszid hívek számának növekedése, illetve a magyarországi orthodoxia érdekében folytatott harc megerősítette a kárpátaljai haszid vezetők pozícióit. Mindez 1860 után felgyorsította a külföldi haszid udvarokhoz hasonló helyi udvarok és befolyási körzetek kialakítását. Három jelentős udvar formálódott Kárpátalján: a Teitelbaum-, a Sapira-, valamint a Szpinka-dinasztia. Befolyási övezetük folyamatosan változott, és mindannyiukat jellemezte a harciasság, a politika terének kihasználása.

A Teitelbaum-dinasztia ősei galíciai területekről érkeztek a Kárpátok övezte régióba. Mose Teitelbaum (1759–1841) sátoraljaújhelyi rebe fia, Eliezer Niszan Teitelbaum

Magyarországi haszid dinasztiai befolyási körzete

Dinasztia	Befolyási terület
Teitelbaum	Sziget, Ilosva, Komlós, Volóc, Aknaszlátina, Alsóapsa, Alsóróna, Batiza, Bárdfalva, Bréb, Budfalva, Desze, Disznópataka, Dolha, Felsőapsa, Felsővisó, Havaskő, Hosszúmező, Körösmező, Középpapsa, Leordina, Lipcse, Mikolapatak, Nagykirva, Nyéresháza, Ökörmező, Szarvaszó, Talaborfalu, Taracköz, Técső, Tiszaféjéregyház, Batarcs, Királyháza, Csap, Tiszakarácsonyfalva, Aknasuhatag, Ruszkava
Sapira	Munkács, Mezőkaszony, Tiszabogdány, Köblér, Ungpinkóc
Szaplonca/Szpinka	Szaplonca, Apsa, Bogdán, Bilke, Alsószinevér, Brusztura, Budfalva, Felsővisó, Igló, Izaszacsál, Kiskirva, Körösmező, Lipcse, Nyéresháza, Rozália, Szeklence, Talaborfalu, Taracköz, Visk

(1786–1854) volt az első a családból Szigeten 1834-ben, de rövid idő után elűzték. Fia, Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1808–1883) 1858-ban újra megszerezte a szigeti rabbiszéket, megalapozva ezzel a Teitelbaumok hatalmát a településen. Jekutiel Jehuda Teitelbaum felmérte az orthodoxia gyengülését országos és helyi szinten egyaránt, emellett igyekezett visszaszorítani a vizsnici rebe befolyását közösségnek körében. Végrendeletében örökösének fiát, Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaumot (1836–1904), técsői rabbit kívánta megválasztatni, de ez mind a közösség tagjai között, mind országos szinten negatív visszhangot váltott ki. Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum beiktatása ellen a korábbi szigeti rabbi, Kahana Jehuda (1740–1819) követői emelték fel a szavukat, és ezáltal 1883-ban kitört a „szigeti háború” – ami lényegében a két tábor hatalomért és a dinasztiaalapítás lehetőségéért folytatott harca volt. A viszály több kérdést is felvetett: lehetséges-e helyi haszid dinasztiaát kiépíteni a külföldi dinasztia rovására? Mennyiben fogadja el ezt a hatalmi rendszert az orthodox tábor? Megpróbál-e a magyar állam beleavatkozni a küzdelmekbe?

A magyar hatóságok kezdetben a fennálló törvények alapján elutasították Hananja Teitelbaum kinevezését, de végül nem tettek határozott lépéseket.³⁵ A Kahana-pártiak saját oldalukra állították a vizsnici haszidokat, mire a Teitelbaumok a magyarországi orthodoxiára támaszkodva vették fel a harcot, és csatlakoztak az Orthodox Központi Irodához. A Kahana-pártiak sikerét jelentette, hogy végül két külön közösség alakult Szigeten: askenázi orthodox, illetve haszid (szefárd rítusú). Ezt Teitelbaum a Kahana-pártiak sakterére kimondott kiközösítéssel próbálta el-
lensúlyozni, amiben a belzi rebe és az ungvári orthodox rabbi is támogatta. A Teitelbaumok mellett állt ki a Sapira-dinasztia is.³⁶ A két fél végül rabbinikus bíróság elé vitte az ügyet, amely szintén a Teitelbaumok javára döntött.

Szabolcsi Miksa (1857–1915) újságíró jegyezte le a következő anekdotát Hananja Teitelbaumról:

„Vagy nyolcz esztendővel ezelőtt [1896] valami járványos betegség dühöngött Máramaros-Szigeten. Zsidóbetűs német újság jelent meg ott akkor, mely a bajról megemlékezett. A jó székén akkor rebe reb Chenanhah Jontev Lipe Teitelbaum ült. Színe elé idéztette a szerkesztőt és meghagyta neki, a járványról ne írjon.

– Miért nem, Rebe? – kérdezi csodálkozva a szerkesztő.

– Azért – felelt a szent –, mert az emberek attól is megkaphatják a bajt, ha beszélnek róla.”

[Szabolcsi Miksa, „Utazásom Herskó Dávidhoz”, *Egyenlőség* (1904. jún. 26).]

Az ítélet ellen a Kahana család már hiába próbált érvelni az *Ohev mispat* című kötet írásaival.³⁷ A harc lezárása végül megerősítette az új dinasztia pozícióját, meggyengítette a korábban befolyásos Kahana-családot, és mérsékelte a vizsnici rebe befolyását.

A Teitelbaumok befolyási körzetüket ez egyes közösségek élére kinevezett rabbik révén biztosították: Ökörmezőn Jakov Jokl Teitelbaum 1894–1918 között töltötte be a rabbiszéket. A Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum halálával 1904-ben beköszöntött öröklési válság pedig csak tovább erősítette a család befolyását: a Hajim Hirs Teitelbaum és Joel Teitelbaum (1887–1979) közötti harc eredményeként az előbbi örökölte a rabbiszéket Szigeten, az ultraorthodox elveiről elhíresült Joel Teitelbaum pedig Nagykárolyban, majd Szatmáron telepedett le és építette ki udvarát. Általa jelent meg – főként az első világháború után – a kárpátaljai haszid befolyás északkelet-magyarországi területeken is.³⁸ Joel Teitelbaum a holokauszt után Amerikába vándorolt híveivel, ahol a szatmári haszid mozgalom azóta is virágzik.

A Munkácson élő Sapira család szintén galíciai eredetű volt. Slomo Sapira 1882-ben került a legnagyobb kárpátaljai közösség élére. Munkácson a korábbi évtizedekben az orthodoxia védelmét előtérbe helyező rabbik, így például Hajim Szofer működtek. Salamon Sapira tizenegy évnyi tevékenysége alatt a hagyományhoz való ragaszkodás mellett a haszidizmus megerősítését

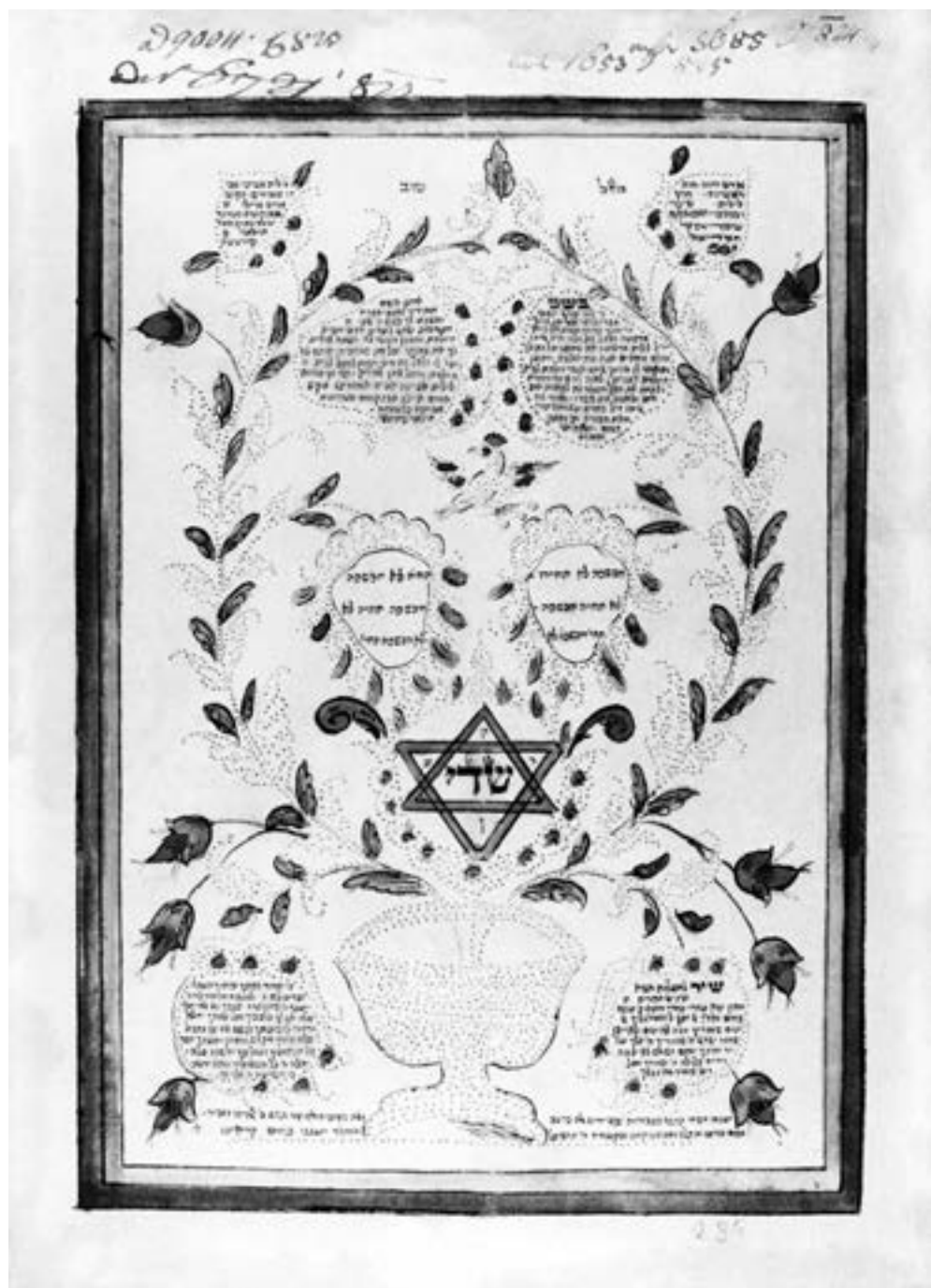
A munkácsi hagyomány Sapira rabbi emlékét a következőképpen örökölte meg: „Szabó esperes, Bertók református püspök és Spira főrabbi sétáltak Kamjánkán [domb a város határában]. Onnan látni Munkácsot. Mondták, milyen szép ez a város. Megáldották: Tűz ne érje, víz ne érje, se égi, se földi csapás ne érje! Így is történt.”

[Dobos Ilona, „A csodarabbik alakja a néphagyományban”, in Kríza Ildikó, szerk., *Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből* (Budapest, 1990), p. 35.]

tekintette elsődlegesnek. Ő maga is igyekezett fiát, Cvi Hirs Sapirát (?–1913) hatalmi pozícióba emelni. Mind saját közösségének bizonyos tagjai, mind a magyar állam azonban ellenezte azt. Bereg megye tilalma ellenére hívei őt tekintették vezetőjüknek, és elmozdítására végül nem került sor.³⁹ Sőt, Cvi Hirs fia, Hajim Elazar Sapira olyan elismertségre és tiszteletre tett szert, hogy mint a haszidizmus képviselője őt kérték fel az Orthodox Közvetítő Iroda vezetői pozíciójának betöltésére is.⁴⁰

A Szpinka-dinasztia (Szaplonca) számított egyedül magyarországi gyökerűnek. Alapítója, Jozsef Meir Weisz (1838–1909) Munkácson született, majd Szaploncára nősült. Cadikká válását elősegítette az a legenda, hogy a faluba költözése után az itt élők nem ismerték a nélkülözést és a nyomort. A Szigettől alig 18 kilométerre fekvő településen megerősödő haszid udvar érzékenyen érintette a Teitelbaum család befolyási területét. A közöttük kialakuló viszálynak emellett a máramarosi → *Kolel* vezetése körül kialakuló harc adta meg az alapját: a vizsnici és a szigeti rebe egyaránt saját fennhatósága alá kívánta vonni a Szentföldre utalandó pénzek kezelését. A szpinkai rebe a magyar rabbik felé fordulva kérte, hogy a vizsnici rebét támogassák. A kérdést → *bet din* zárta le, a szigeti rabbi javára ítélve.⁴¹ A szaploncai rabbiszék székhelye az idők folyamán változott, a rebe Munkácson, majd Nagyszőlősen telepedett le.

A haszid dinasztiaik tagjai udvaruk kialakítása mellett valamennyien a közösségi intézmények kiépítésével (zsinaágóga, → *bet midras*), oktatási keretek ellenőrzésük

Permellékletként lefoglalt rontáselhárító amulett, 19. század első fele

Nagy Endre (Grósz, 1877–1938) Nagyszőlős szülötte, kárpátaljai utazása során jegyezte le a csodarabbik tevékenységéről benyomásait. Véleménye jól tükrözi a csodarabbik tevékenységéről alkotott összetett véleményt:

„Legutóbb két csodarabbi vendégszerepel Nagyszőlősön, a kis vármegye kis székvárosában. Az egyik a híres nevezetes »komárner rebe«. Ez a szent nagy apparátussal dolgozik. Hófehér talárban jár és százötven fehér → strímflis, zsipeczis testőr lebzsel körülötte. Igen jámbor férfiú: van vagy húsz fia. A legfiatalabb, a tíz éves, még nőtlen szegény. A csodatevő rabbi csupán egy csodát művelt ottléte alatt. Azt, hogy a szőlősi szegény néptől is összeszedett két hónap alatt négyezer forintot. [...] A másik csodarabbi éppen ellentéte. Igen szegény ember, aki híveivel szerényen húzódik meg a kis lakásában. Azt sem tudni honnan jött, hogy hívják. Ha kérelemmel jönnek hozzá betegek és ügyesbajosok, elimádkozik értük és bízik imájának csodatevő hatásában. Aztán a jövedelmet elosztja a szegények között. Ő maga burgonyát eszik mindig.”

[Nagy Endre, „Az állam keze”, *Egyenlőség* (1897. szept. 5.).]

pátalján élőkre a cadiknak alávetett tudatlan tömegekként tekintettek, akiknek vezetői ezt kihasználva korlátozzák a felvilágosodás terjedését, az oktatás kiépítését – így gátolva a magyarosodást, és csupán saját hasznukat keresik.⁴³ A magyar társadalom megítélése a cadikok tekintetében kettős volt: egyfelől ugyan visszatartó erőnek tekintették, másfelől azonban éppen a csodák miatt elismerték tevékenységüket, sőt néhányan fel is keresték őket.⁴⁴

alá vonásával (jesiva-alapítás), valamint a környező települések rabbiválasztásaiba való beavatkozással igyekeztek hatalmukat kiterjeszteni. A rebék a számos településen élő híveikből álló hagyományos udvaruk mellett egy-egy közösség rabbiállását is betöltötték. Közösségeik tagjainak életét minden szinten szabályozták. Mindez a befelé fordulás, elzárkózás felé mutatott, akár saját hitsorstársaiktól is.⁴²

A haszidizmus további befolyását elősegítette a korszak folyamán felemelkedő csodarabbik tevékenysége, pl. Bustyaházán a nadvornai Mordekhai Leiferé.

Bár a haszid befolyási övezet a korszak végére sem terjedt túl Kárpátalján és Észak-Magyarországon, a haszidizmus politikai súlya a zsidóságon belül megnövekedett. A tradicionális éden, mozdulatlanság, vallási hagyományok őrzése mellett a reformerek és a magyar társadalom a haszid világot elmaradottnak tekintette. Az irányzat ellen a →sabbateizmus eretnek örököseinek vádját hangoztatták, az egykori orthodox érvelésre alapozva. A Kár-

1.6. Hagományos és modern zsidó oktatás

Bányai Viktória – Varga Bálint

HAGYOMÁNYOS OKTATÁSI FORMÁK

Kárpátalja zsidó oktatásügyéről szólva két – a korábbi fejezetekben már megismert – jellegzetességből kell kiindulnunk: egyrészt a zsidó népesség decentralizált letelepedéséből, másrészt, ezzel szoros összefüggésben, a polgárosodó, a modernizációra nyitott zsidóság Magyarország más térségeihez viszonyítva alacsony arányából, a többség orthodox vagy haszid szellemi beállítottságából. A szétszórtság azt jelenti, hogy még 1920-ban is kisebbségben voltak az 5000 főnél nagyobb településen élők, a zsidóság kétharmada kisvárosi–községi közegben, sőt még ennél is kisebb településeken szétszórta, ahol a megfelelő gyereklétszám is hiányzott valamiféle rendezett oktatási intézmény felállításához.¹ A hagyományos oktatási formák sokszor emlegetett, egészen a holokausztig tartó erős elterjedtségéhez ezek a körülmények is nagyban hozzájárultak, nem csak az ultraorthodox rabbik szigorú intelmei. Előre kell bocsátani továbbá, hogy csupán néhány nagyobb város vagy jelentősebb zsidó központ oktatásügye mondható el konkrét intézmények, kiemelkedő személyiségek történeteivel, a többről csak általános jellemzés adható.

A hagyományos oktatási formák alapfokon a →hédereket, a →talmud-tórákat és a házitanítókat, közép- és felsőfokon a →jesivákat jelentették. A héder jellemzően egytanítós, így osztatlan tanulócsoporttal, egyetlen helyiségben működő magániskola volt. Piaci alapon, a szülőktől beszedett tandíjából működött: ha a →melamed (tanító) a szülők megítélése szerint alkalmas volt, akkor megélt. Csak a legnagyobb közösségekben létezett valamiféle hitközségi felügyelete a munkájuknak. Tanári képzéssel nem rendelkeztek, és ami nagyobb baj, sokszor pedagógiai érzékkel sem. A visszaemlékezésekből kirajzolódó portrék tág határok között mozognak: a 96%-os tiszta szesz nyomán *cadik-vavnak* [=96] csúfolt alkoholista, kegyetlen alakot és ápolt külsejű, álmodozó tekintetű tudóst egyaránt állítanak elénk.² A testi fenyítés sok visszaemlékezésben hangsúlyosan jelenik meg. Egyesek a gyerekek „vadsága” miatt szükségesnek, a közösség által elfogadottnak mutatják be, mások azonban arról számolnak be, hogy a tanító brutális viselkedését iskolaváltás, vagyis a tanár szempontjából egy diák elvesztése követhette.

A kisebb helyeken, ahol csak két-három zsidó család gyermekei vártak oktatásra, még héder sem működhetett. Az apák vallási kötelezettsége, személyes felelőssége a gyermekek oktatásáért azonban itt is érvényben volt.³ A megoldást az jelentette, hogy a családok összefogva fogadtak fel egy házitanítót, rendszerint egy jesiva-diákot.

Párban tanuló zsidó fiúk, 1930-as évek

A házitanító elszállásolásáról a családok felváltva gondoskodtak, egyben felváltva biztosítva a tanulás helyszínét is. Az egy $\rightarrow$ *zmanra*, vagyis szemeszterre elszerződő fiatal a fizetségéből a következő két-három szemeszternyi jesiva-tanulmányaihoz teremtett magának anyagi alapot. A jesivák tanulmányi rendjéhez igazodva, évente kétszer, az őszi nagyünnepek és $\rightarrow$ *peszah* után ($\rightarrow$ *hesván* és $\rightarrow$ *ijjár* hónapban), Munkácson és Ungváron is működött „tanárpiac”, ahol a falusiak kiválaszthatták a leendő házitanítót. A választásnak itt sem a tórai felkészültség volt az egyetlen szempontja: a falusi kocsmáros szívesen látott egy megtermett legényt, aki segítségére volt a részek ki-dobásában, a szatócs a könyvelés vezetéséhez várt segítséget, mások a rokonaiknak szánt leveleket vagy hivatalos kérvényeket írtak meg az írástudóval.⁴

A talmud-tóra a hitközség által felügyelt, és részben vagy egészben finanszírozott intézmény volt, amelyet csak nagyobb községekben szerveztek, átvállalva az anyagi nehézségekkel küzdő szülőktől a gyermekek taníttatását. Tananyaga lényegében megegyezett a héderével. Egyik sem igazodott az állami tantervekhez, az állam által elemi szinten előírt tananyagokhoz, tartalmakhoz. Elemi számtanon kívül praktikus ismereteket ezek az intézmények nem tanítottak, ehelyett a zsidó vallás hagyományos szövegeinek tanulására készítették fel, illetve abban indították el a gyerekeket. A tananyag a héber betűismerettől indult, az első lépcsőfok az olvasástanulás volt, amit a hétköznapi imakönyv szövegein gyakoroltak be. Az olvasási készség volt az a tudás, amellyel a közösség vallási életébe már be tudott valaki kapcsolódni. A következő szint a Tóra, vagyis Mózes öt könyve héber szövegének olvasása, jiddis fordítással kísérve. Ezután ugyanezt a szöveget egy középkori tudós, $\rightarrow$ *Rasi* magyarázataival tanulták. Utóbbi bevezetést, felkészítést adott a rabbinikus szövegértelmezési módszerekbe.

Ezeket, a népoktatási törvényeket figyelmen kívül hagyó, állami működési engedéllyel nem rendelkező intézményeket a korabeli sajtó „zugiskola” névvel illette. Bár egy 1877-es rendelet rögzítette, hogy a héber hitoktatásra szolgáló iskolák nem sorolhatók a zugiskolák közé,⁵ vagyis nem eleve tiltandók, abban az értelemben mégis rászolgáltak a névre, hogy sok szülő megelégedett a gyermekek itteni taníttatásával, és világi ismereteket is nyújtó elemibe a tankötelezettség ellenére sem járatta őket. A héderek és talmud-tórák számáról, az ott oktatott diákok számáról – épp az állami felügyelet hiánya miatt – nincsenek statisztikai adataink. Ugyancsak nagyon keveset tudunk a belső modernizációjukról, amely mind oktatási tartalmakban (pl. matematika, vagy latin/gót betűs írás-olvasás tanítása), mind pedig módszerekben (pl. napirend, időbeosztás megváltoztatása: séta beiktatása) megmutatkozott egyes héderekben a századfordulón, illetve a két világháború között. A magánjelleg miatt ez az intézmény rugalmasan tudott igazodni a szülők igényeihez. Például egy kisebb csoport haladó gondolkodású huszti szülő, akik hivatalos iskola fenntartására nem is gondolhattak, megtehetette, hogy felvilágosult műveltségű tanárt hívjon a városba a gyerekeik taníttatásához.⁶

Kárpátalján viszonylag kevés község volt képes jesivát is eltartani, ezért az itteni fiúk közül sokan jártak Pozsony, Kassa, Nyitra, Eperjes, Galánta, Nagyszombat stb. jesiváiba. A jesivák közti „vándorlás” ugyanakkor az egész $\rightarrow$ *askenázi* zsidóságban ismert jelenség, fontos egységesítő és összetartó erő volt. A tanulóéveik során

Híres jesivák nagy korszakai, amikor diákok tucatjait, sőt akár százait is odavonzotta egy-egy jelentős rabbi:

UNGVÁR

Meir Eisenstädter (1835–1852)

Hajim Cvi Manheimer (1871–1886)

Joszeif Elimelech Kahane (1928–1944)

HUSZT

Mose Schick (1861–1879)

Mose Grünwald (1893–1910)

Joszeif Cvi Duschinsky (1921–1933)

NAGYSZŐLŐS

Smuel Smelke Klein (1865–1875)

MUNKÁCS

Hajim Elazar Sapira (1913–1937), majd veje,

Barukh Rabinowitz (1938–1944)

MÁRAMAROSSZIGET

Hajim Cvi Teitelbaum (1904–1926),

Jekutiél Jehuda Grosz (1926–1944)

[Cvi Moskovits, *Jesivák Magyarországon* (Budapest, 1999) és Avraham Fuchs, *Jesivot Hungaria*, vol. I. (Jeruzsálem, 1979).]

„Szerzőnk meglátogatja, beszédbe elegyedik vele és csodálattal látja, hogy bármilyen *szüggjé*t [talmudi témát] említenek előtte, mindent könyv nélkül tud. Amikor a $\rightarrow$ bócher kifejezi a csodálkozását, a magasztalást elhárítja magáról és azt mondja, hogy ezt a „magyar” tanulási módszernek – amelyet Chaszam Szajfer hozott be jesivájába – köszönheti. Nálatok Galiciában előveszik a meszichot [talmudi traktátust] és elejétől végig tanulják: a tanuló nem bírja a sokféle anyagot megtartani és utoljára nem tud semmit. Nálunk itt Magyarországon azonban *szüggjé*t kell tanulni, egy téma köré központosul hettek tanulása és így az meg is marad.”

A galíciai születésű Avraham Feuer visszaemlékezését az 1870-es évek Magyarországon szerzett tapasztalatairól ismerteti a *Zsidó Újság*. A jelenet a színpadon Joszeif Meir Weiss-szel való találkozását örökíti meg.

[*Zsidó Újság* (1933. aug. 11.), p. 7.]

legalább két-három jesivát felkereső diákok megismerték az adott korszak híres, mértékadó tekintélyű rabbijait, továbbvitték azok tanítását. Kiemelkedő rabbik idején tanulni vágyó fiatalok tucatjait vonzotta a régió kívülről is például Ungvár, Huszt vagy Máramarossziget. Így például a magyarországi orthodoxia formálódásának döntő jelentőségű időszakában, 1861 és 1879 között, későbbi rabbik egész sora tanult Huszton, Mose Schick (1807–1879) jesivájában. Tanítványai révén Béctől Nagyváradig, Pakstól Dunaszerdahelyig érzékelhető volt szellemi hatása.

A magyarországi jesivákat vezető rabbik nem függetlenített személyek voltak, mint a lengyel–litván területeken, hanem a város rabbijai. Ez természetesen sok egyéb elfoglaltságot is adott nekik, így a növendékek ($\rightarrow$ bóherek) önálló tanulásának nagyobb szerepe volt. Az egészen kezdők egy-egy idősebb diák ($\rightarrow$ hazerbóher) irányításával a szállásukon tanulnak, és hetente vizsgáztak a rabbinál. Az önálló tanulás szintjére eljutók már eljártak a rabbi előadásaira, a legfelkészültebbek pedig részt vehettek a kezdők tanításában. A jesivák elsődleges oktatási célja nem a rabbiképzés volt – bár természetesen az is itt folyt –, hanem olyan nyelvi, szövegértelmezési és interpretációs készségek birtokába juttatni a fiatal férfiakat, amelyekkel a rabbinikus irodalmat egész további életükben tanulmányozhatják, miközben kereskedőként, iparosként, fuvarosként vagy épp tanítóként keresik kenyerüket.

Világi tudományokat a kárpátaljai jesivák nem oktattak, mégis számos életutat ismerünk, amelyben innen lépett tovább valaki az érettségi, majd a világi felsőoktatás felé. Így például Braun-Bolgár Mózes (1882–1944, szül. Csoma, Ugocsa megye), aki Nagyszőlös, Szatmár és Huszt

jesiváiban tanult, majd a budapesti Rabbiképző Intézet gimnáziumi részében tett érettségit, és jogi diplomát szerzett. Hozzá hasonlóan Kárpátaljáról származott, héderekben és jesivákban nevelkedett fel a 20. század eleji Magyarországon nyelvén és tartalmában is modern héber irodalmat művelő nemzedék többsége. Ebben a sorban említhetjük Feuerstein Avigdort (Izraelben használt nevén Avigdor Hameiri; 1890–1970, szül. Ódávidháza, Bereg megye) vagy Holder Józsefet (1893–1945, szül. Nagybecskó, Máramaros megye). Braun-Bolgár és Holder az 1919-ben Budapesten megalapult *Tehija* – Magyarországi Héber Írók Egyesületének is oszlopos tagjai voltak.⁷

ÁLLAMI FELÜGYELETŰ, NYILVÁNOS ZSIDÓ ISKOLÁK

Az állam elvárásainak eleget tevő zsidó oktatási intézmények története II. József király korszakára (1780–90) nyúlik vissza. A felvilágosult uralkodó meg volt győződve, hogy az oktatás útján, felvilágosítással megoldhatók a társadalmi problémák, így kívánta a zsidóságot is birodalma „hasznos” alattvalóivá tenni. Türelmi rendeletében (1783) előírtak nyomán országszerte mintegy 40 nyilvános zsidó iskola nyílt, többek között Ungváron és Máramarosszigeten is, mindkettő 1789-ben.⁸ Legfontosabb jellemzőik az államilag előírt tanterv és tankönyvek használata, a német tanítási nyelv és a hivatalos végzettséggel bíró tanárok alkalmazása volt. Ahol végzettséggel bíró zsidó tanárjelölt nem akadt, ott keresztény tanárt alkalmaztak, Szigeten például egy Egeresy Péter nevű református ifjút.

Bár az egyes intézmények tanulói létszáma viszonylag alacsony volt – Szigeten 1790-ben 20 diák tanult –, mégis fontos szellemi folyamat katalizátoraivá váltak ezek az iskolák.

II. József halálával megszűnt az állami kényszer a nyilvános zsidó iskolák fenntartására, és hasonló erővel csak az 1850-es években tért vissza. Az iskolák

A nyilvános zsidó iskolák szerepének értékes dokumentuma a munkácsi születésű Markus Nissa Weiss visszaemlékezése, akit már felnőttként érintett meg a felvilágosodás szellemisége:

„Mózes könyvei, a próféták és a Talmud voltak fiatal éveim egyedüli tanulmányai. 18 évesen már mint nagy tudású zsidót becsültek és szerettek. Férfikörömbe Ungvár mezővárosában laktam. Mesterségem a kereskedés volt. Emellett azonban még mindig tanulmányoztam a Talmudot és a Bibliát, gyakran prédikáltam a helyi zsinagógában, társaim mint kiváló, nagy tudású férfút tiszteltek, ennek ellenére a legkevesebb ismeret sem volt a héber nyelv szabályairól, tehát nem voltam olyan helyzetben, hogy a talmudisták hibás törvénytárgyazatait beláthattam volna, vakon hittem mindent, amit a Talmud tanít, annak az előírásai szerint éltem, tehát a legszigorúbban vett orthodox talmudista voltam. Csaknem harminc évig éltem ebben az ugyan együgyű és babonás, de polgári tekintetben ártalmatlan jámborságban [...], míg nem egy véletlen számomra megrengető korszakot hozott. Ez a véletlen a normáliskolák felállítására volt. Ekkor biztattak, hogy szerezzek német nyelvi ismereteket, s ezáltal alkalmasint más ismeretekre is szert tegyek. Szorgalmasan és rendszeresen tanultam meg ezt a nyelvet. Az öröm, amelyet okozott, arra csábított, hogy a héber nyelv szabályaival is megismerkedjem.”

[Markus Nissa Weiss, *Der erlöste Markus Nissa Weiss an Christen und Juden* (Pest, 1808), p. 3 (Fazekas László fordításában).]

Nagyszőlősi állami polgári iskola épülete, 1910-es évek

közel fele mégis folytatta működését: a Helytartótanácsához félévente benyújtott tanterületi jelentésekben nyomon követhető a diáklétszám alakulása, a tanítók személye, a tanfelügyelő véleménye az iskola állapotáról.⁹ Máramaroszigeten rendkívül alacsony létszámmal (6-8 diák) és egészen 1824-ig keresztény tanárral, de fennmaradt az iskola. Ungváron 30-40 fővel, Jakob Löwison, majd Löw József Löwenheim tanítókkal

folytatódott az oktatás. Külön figyelemre méltó, hogy a 19. század első éveiben Munkácson új nyilvános iskola is indult: a helyi zsidó közösségben volt szándék és igény gyermekeik korszerű oktatására. A létszám alacsony volt, 10 és 31 között ingadozott, de az iskola léte önmagában is más szellemiséget fejez ki, mint a század közepén kialakuló és második felében diadalra jutó tudatos elzárkózás.

Az elkülönítés vagy tudatos távolítás elvét Meir Eisenstädter (1780/1786–1852) ungvári rabbi fogalmazta meg az 1850-ben újra megjelent állami elvárás ellenében.¹⁰ Ő a világi oktatás és a valósi nevelés teljes elkülönítését tartotta

Mose Schick, huszti rabbi ezt írta az „iskolák”-ról (amik alatt a világi tárgyakat tanító modern zsidó iskolákat kell érteni):

„Boldog ember, aki tartózkodik az iskoláktól, látván és megfigyelve, hogy mi történt Prágában, Frankfurtban, Breslauban, Berlinben és másutt, amely városok telve voltak bölcsekkel, Tóra-másolókkal és a parancsolatok megtartóival. Most azonban számos bűnük miatt beteljesül, hogy »titeket egyenként fognak összeszedni« [Jes. 27, 12]! Mi okozta ezt? Ki a károk legfőbb oka? Az iskolák és a bűnös és gonosz tanárok... Ők pusztították el Jákob minden kedvességét...”

[Sut Maharam Schick, vol. 1, no. 311; idézi: *Enciklopedia sel galujot 7: Karpatorusz*, p. 283.]

szükségesnek. Ez a gyakorlatban két dolgot jelentett. Egyfelől, hogy a vallási nevelésnek meg kell maradnia a hagyományos keretei között (héder, talmud-tóra), tilos egy felekezeti elemi iskolában egyszerű tantárgyakat csinálni belőle. Másfelől, hogy a világi oktatásról egyértelművé kell tenni, hogy az nem a zsidósághoz tartozik. Ezért, ha például egy nagyobb közösségben állami nyomásra mégis létrehoznának zsidó felekezeti elemi, ott szerinte keresztény tanárokat kellene alkalmazni.

Fontos megjegyezni, hogy ugyanekkor a Felvidék nyugati felében és a Dunántúlon lévő orthodox közösségek egészen más úton indultak el: elfogadva az állami elvárást, saját fenntartású, felekezeti elemik sűrű hálózatát hozták létre, hogy ha már világi iskolába kell járattatni a gyerekeket, legalább maguk alakíthassák annak kereteit. Az elvi megfontolások mellett anyagi okok is szerepet játszottak az orthodoxia két részének eltérő útjában. Mivel az nem volt, nem lehetett kérdés, hogy tartson-e fenn a közösség, illetve a szülők talmud-tórákat, hédereket, Kárpátalja és Máramaros gazdaságilag meglehetősen elmaradott részein emellett modern hitközségi iskolákra már nem jutott elég anyagi erő. Az ingyenes, állami fenntartású iskolák – ahol már léteztek – ebből a szempontból is sokkal vonzóbbak voltak az itteni szülők szemében.¹¹

A csekély számú kivételtől kettőt említünk meg, ahol a 19. század második felében és a századfordulón működött modern felekezeti iskola. Az egyik helyszín Ungvár, ahol a korábban említett iskola 1848-ban megszűnt, és a Helytartótanács többszöri, nyomatékos kívánságára 1858-ban rendeztek be egy újat, két képzett tanítóval, korszerű szemléltető eszközökkel.¹² Miután 1867-ben az árvíz tönkretette az épületet, komoly újraindulásra egészen 1877-ig kellett várni. Akkor azonban valóban modern, öt tantermes iskolát nyitottak meg, amelyet az 1880/81-es tanévben Trefort Ágoston miniszter is meglátogatott. Az iskolának 1878-ban 201 tanulója volt, ami a város tanköteles korú zsidó gyermekeinek kevesebb, mint harmada volt. Az 1930-as évek csehszlovák statisztikái Ruszinszko egyetlen hitközségi fenntartású zsidó iskolájaként tartották számon az ungvári iskolát, melynek 1936-ban 9 tanára és 475 diákja volt.¹³

A másik helyszín Körösmező, ahol 1900 őszén Máramaros megye akkor első és egyetlen nyilvános zsidó elemijét nyitották meg 105 diákkal. Az iskola az 1896-ban alapult, a magyar zsidóság nemzeti szellemében való fejlesztését célzó Országos Magyar Izraelita Közalap támogatásával jött létre, és működött a továbbiakban is, mint a Közalap egyik minta-projektje. „Fényes cáfolata annak az állításnak, hogy a határszéli megyék zsidósága a kultúrának és a modern zsidóságnak ellensége” – írta róla lelkesen a *Magyar-Zsidó Szemle*.¹⁴ A „fényes cáfolat” ellenére megmaradt kivételnek.

A felekezeti nyilvános oktatás számbavételénél érdemes egy pillantást vetni a két Budapesten működő, országos jelentőségű intézményre, az Izraelita Tanítóképző Intézetre és a Rabbiképző Intézetre is. Neológ intézményekről lévén szó, a kárpátaljai rabbik tiltották látogatásukat, diákjaik között mégis találunk innen származóakat, főképp a századfordulón és az I. világháború előtti években. A tanítóképzőn 1876 és 1897 között 19 tanítójelölt tanult Ugocsa, Ung és Bereg megyéből.¹⁵ Az ő elhelyezkedésükről nincsenek adataink, de azt tudjuk, hogy a neológ rabbi-diplomát szerzők csak más régióban nyerhettek alkalmazást. Például a munkácsi Farkas (Farbenblum) József (1866–1944) Szabadkán majd Budapesten, az ungvári Kiss (Klein) Arnold

(1869–1940) Veszprémében majd Budán lett rabbi.¹⁶ Többen tanultak a rabbiképző gimnáziumi tagozatán mint államilag elismert középiskolában, az állami felsőoktatás felé vezető állomásként. Ezek a rendszerint jesivából kikerült, túlkoros diákok az érettségi megszerzéséhez bizonyos anyagi támogatásban is részesültek, így sokkal kedvezőbb körülmények között készülhettek a továbbtanulásra, mint ha más – akár kárpátaljai – állami vagy keresztény gimnázium rendkívüli diákjaként teszik le a szükséges vizsgákat.

ZSIDÓ DIÁKOK NEM-ZSIDÓ ISKOLÁKBAN

A dualizmus korszakából részletes oktatási statisztikákkal rendelkezünk a nyilvános oktatásról. Ennek legfőbb tanulsága a térségről, hogy amíg az elemi iskolázást elsődlegesen felekezeti intézmények biztosították, illetve kellett volna, hogy biztosítsák, addig a zsidó gyerekek a ruszinokhoz hasonlóan rendkívül alacsony beiskolázási statisztikákat mutatnak. Szélsőséges példát említve: az 1884/85-ös tanévben Máramaros megye 6495 tanköteles korú zsidó gyermekéből mindössze 935, vagyis 14% vett részt a törvényi előírásoknak megfelelő oktatásban, miközben a zsidó népességen belüli országos iskoláztatási átlag 75% volt.¹⁷ Változást az állami iskolahálózat kiépülése hozott, de a hegyvidéken, a kistelepüléseken nagyon lassú volt a változás, csak a két világháború között, a csehszlovák állam ért el jelentős eredményeket. Fontos hangsúlyozni, hogy az alacsony beiskolázottságot mindig a nyilvános iskolákra kell érteni, az oda nem járó gyerekek is részesülhettek, és nagyobb részük valószínűleg részesült is, valamiféle hagyományos oktatásban. A statisztikák szerint analfabéta zsidó népesség jelentős része tudott héber betűkkel olvasni.

Azokon a településeken, főképp városokban, ahol már működött állami iskola, ott a tanköteles korú, de hivatalosan iskolába nem járó zsidó gyerekek száma a töredékére csökkent. Például 1878-ban Ungváron a már működő zsidó elemi dacára még 242 volt a nyilvános oktatásba nem járó zsidó gyerekek száma, a tanköteles korúak 34%-a. A néhány évvel később megnyitott állami iskolának köszönhetően az 1908-as felméréskor mindössze 19 főt találtak.¹⁸

Az állami iskolákban egy 1877-es kultuszminiszteri rendelet nyomán a →nagyünnepeken a zsidó tanulók felmentést kaphattak az iskolalátogatás vagy szülői kérésre legalább az írás alól.¹⁹ A szombati munkatilalom betartására ez azonban nem adott megoldást, ami a rabbik által kifogása maradt. A munkácsi elemi iskolában 1877-től kezdve szerda délutánra tették át a szombati tanítást, ezzel a hiányzások száma jelentősen csökkent.²⁰ A felsőbb iskolákban azonban az állami hatóságok már nem engedtek az országosan érvényes rendszerből.

Ezt írja egy munkácsi visszaemlékezés a helyi iskoláról:
„→Sabbatkor jártunk iskolába. Volt egy →eruv, hogy a könyveket magunkkal vihessük. Nem vizsgáztunk, nem írtunk – de engedtek minket iskolába járni.”

[Margaret Goldblatt visszaemlékezése, in: Berger Anna, *Munkács: A Jewish World that Was* (MA Thesis, Univ. Sydney, 2009), p. 65.]

A polgári leányiskolában egy 1893-as miniszteri rendelet miatt nem tartottak szombaton szünnapot,²¹ és a gimnáziumban sincs információ arról, hogy a zsidó tanulók miatt átszervezték volna a tanítás rendjét. Mivel mindkét iskolát számos zsidó tanuló látogatta, ezért feltételezhető, hogy a zsidó gyerekek keresztény társaikhoz hasonlóan részt vettek a szombati oktatásban, de mentesültek a számonkérés alól.²²

A polgárosodó városi zsidóság erős igénye a modern oktatásra az 1880-as évektől kezdődően a középfokú oktatás szintjén is megmutatkozott. Zsidó intézmények híján itt is állami és keresztény felekezeti iskolákról beszélhetünk. Máramarosszigeten 1884-ben az állami leány polgári iskola 50 tanulója közül 16 zsidó volt, a katolikus gimnáziumban (1882-ben) 274-ből 28.²³ 1880-ban az ungvári állami gimnázium 600 tanulója közül egy harmada, 200 volt zsidó.²⁴ Beregszászon 1895-től működött állami főgimnázium, szintén sok zsidó tanulóval.

Munkácsen 1844-ben a gimnázium 18 helybeli tanulója közül hatan voltak izraeliták. A zsidó modernizáció törekvését ugyanakkor jelzi, hogy ebből a hat tanuló közül négy ugyanazt a családnévet viselte, tehát feltehetőleg rokonok voltak. Vagyis a városban elérhető legmodernebb oktatási formát csak három család tette magáévá.²⁵ Két évtizeddel később, az 1868/69-es tanévben még mindig csak 6 zsidó látogatta a munkácsi gimnáziumot, ami valószínűleg visszaesést jelent az 1844-es állapotokhoz képest, mivel ez az adat az összes tanulóra vonatkozik, nem csak a helyi illetőségűekre. A következő évtized alatt a zsidó tanulók száma 25-re nőtt (1878/79), de ezután újra stagnálás következett. Csak az 1890-es évek elején ugrott meg ismét a zsidó tanulók száma, hogy az évtized végére már kilencven fölé menjen 1898/99-ben (93 tanuló). A zsidó tanulók száma tehát két évtizedben emelkedett meredeken: az 1870-es, ill. az 1890-es években egyébként a stagnálás volt a jellemző. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a zsidó tanulók aránya mindvégig a város, ill. Bereg megye zsidó lakosságának aránya alatt maradt.

A zsidó és a keresztény lakosság, tágabb értelemben véve az orthodox zsidóság és a modernizálódó magyar állam közötti konfliktusok hatványozottan jelentkeztek az iskoláztatás ügyében. A munkácsi állami elemi iskola tanárai szerint a zsidó fiúk jelentősen gyengébb teljesítményt nyújtottak, mint a más vallású társaik vagy akár a zsidó leány tanulók: nemcsak jegyeik voltak gyengébbek, hanem magyarul is rosszaszabbul tudtak. Gyengébb teljesítményük az elemi iskola tantestülete szerint arra vezethető vissza, hogy a zsidó fiúk iskola előtt már a héderben kezdték napjukat, majd délután is ott tanultak, ezért kevesebbet aludtak, és nem volt idejük az otthoni tanulásra sem. „Megdöbbenő kép egy ilyen iskola! – fogalmaz az elemi iskola tanárainak beadványa a városhoz 1886-ban. – Alacsony, piszkos szoba, telve gyermekekkel úgy, hogy mozdulni is alig lehet benne. Zaj és éktelen láрма, fegyelemnek semmi nyoma ott. Egy darab barbárkor a 19. század utolsó felében!”²⁶ Ezeket a hédereket ezen felül egészségtelennek és erkölcstelennek is tartották, és a jiddis nyelvű környezetet tartották felelősnek a gyengébb magyartudásért. A hédereket ezért a népiskolai oktatás hatékonyságának legnagyobb kerékkötőjeként tüntették fel. Az elemi iskola emiatt többször is kérte a várost a „zugiskolák” bezárására, és egy ellenőrzött, tiszta Talmud-iskola felállítására, de erre nem került sor.²⁷

1.7. Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés

Karády Viktor

Jelen fejezet a kárpátaljai zsidóság részesedését kívánja bemutatni a dualista Magyarország nemzetépítési programjában gyors fejlődésnek indult modern elitképzésben, illetve annak eredményeiben, a világi értelmiségben.

Kárpátalja kulturális infrastruktúrája közelről képezte le az egész nagyregió gazdasági elmaradottságát, alulurbanizált településszerkezetét, népességének erősen hagyományörző beállítottságát. A zsidóságra nézve mindennek látványos objektivációit képviselik a mezőgazdaságban¹ és az iparban aktívak² viszonylag magas arányai, beleértve a kifejezetten proletárként foglalkoztatottakat is,³ s emellett a kereskedelemben elfoglalt kvázi monopolhelyzet, amely ilyen mértékben – talán a szomszédos Zemplén megye kivételével – sehol másutt nem létezett.⁴ Szűkebb témánk szempontjából jellemző a világi zsidó elemi iskolák majdnem teljes hiánya. Igaz, ez az egész kelet-magyarországi orthodoxia uralta nagyregióra jellemző volt. A korszak végén mindössze Ungban működött két nyilvános jogú zsidó iskola és Máramarosban egy.⁵ Ilyenek nyitására a →héderek és →jesivák mellett láthatóan nem alakult ki jelentős kereslet.

A zsidó tanulók ennek folytán csak keresztény felekezeti vagy állami iskolában indulhattak el a világi magasiskolázás útján, ellentétben az ország nyugatibb tájékaival, ahol a korszak alatt 400–570 közötti nagyságrendű zsidó elemi működött. Ezeknek az alulfizetett tanítók által vezetett,⁶ rosszul felszerelt – például könyvtárral a legritkábban bíró –, a korszak nagy része alatt még csak nem is az államnyelven, hanem a szegény parasztság nyelvén, ruszinul vagy románul oktató,⁷ az átlagosnál sokkal rövidebb tanévvel működő,⁸ zsúfolt, leggyakrabban csak egy tanteremmel rendelkező,⁹ általában gyenge pedagógiai hatékonyságú s mindenképp „idegen” iskoláknak nem lehetett nagy vonzereje. A világi iskolázás felé orientálódó zsidó kisdíákok így kezdetől fogva idegen környezetben és intenzív asszimilációs kényszerhelyzetben folytathatták csak tanulmányaikat. A nyilvános iskolákban mért beiskolázási gyakoriságot ez érthetően igen alacsonyan tartotta. 1870-ben például egyik érintett kárpátaljai vármegyében sem érte el a zsidó tankötelesek egy tizedét, Máramarosban még 3%-ot sem, míg a többi felekezetnél arányuk rendre kétötöd körül volt: Máramarosban még a jórészt ruszin és román uniátusoknál is 27%.¹⁰ 1896/97-re ez a beiskolázási arány lényegesen emelkedett, de például a máramarosi zsidóságban még mindig erősen kisebbségi (29,7%) volt, Ugocsába 51% és Beregben 61,2%. Mindössze Ungban haladta meg ez a fontos jelzőszám (87,7%) a korabeli országos átlagot (81,2%).¹¹

KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS

A régióban a következő érettségit adó középiskolák működtek, megosztva az ország három legnagyobb iskolafenntartó hatósága között: 1857-től az ungvári királyi katolikus főgimnázium, 1890-től a munkácsi, 1895-től a beregszászi főgimnázium, valamint 1864-től a máramarosszigeti református és ugyanitt 1911-től a római katolikus főgimnázium. Szakirányú iparos- és kereskedőtanonc iskola 1883-ban Beregszászban, 1912-től Huszton, iparostanonc iskola 1893-tól Tiszaújlakon működött. Polgári iskolákat találunk Ungváron, Munkácson, Huszton, Beregszászban és Máramarosszigeten, de az ország összes ilyen oktatójának kevesebb mint 2%-ával.¹² Tanítóképző intézetek: Ungváron 1794-től görög katolikus kántortanítóképző és 1902-től görög katolikus tanítónőképző, illetve a korszak végén, 1914-ben nyílt Munkácson az állami koedukált tanítóképző. A honi népesség 4,6%-át befogadó nagyrégióban 1910-ben a 211 hazai középiskolának csak 2,4%-át, a középiskolai tanárok 3,3%-át, a diákok 3,1%-át találni. A középiskolázásra szánt országos költségvetésből ide mindössze 2,9% jutott.¹³ A markáns visszamaradás a kárpátaljai zsidóság számára az elitképzésben való részvétel lehetőségei szempontjából még sokkal súlyosabb deficitet jelentett, hiszen itt koncentráldott a hazai rokon népesség közel hetedrése (1910-ben 14,1%-a).¹⁴

Mindezek a körülmények együttesen magyarázzák, hogy a kárpátaljai zsidóság kevéssé vett részt a gyorsan polgárosodó hittársak egybeült részletesen tárgyalt rendkívül dinamikus dualizmuskori iskolai mobilitásában.¹⁵ Az érettségi szintig jutó fiatal zsidó férfiak aránya csak Ung megyében közelítette meg az egytizedet és a középiskolát legalább elkezdőké az egyötödöt, másutt az iskolázási szint mélyen ez alatt maradt. Ezzel ugyan a zsidók képzettsége még mindig rendre meghaladta a nem-zsidó környezetben megfigyelhetőt, de az eltérések itt nem voltak olyan látványosak, mint az ország nyugati felén, főképp a nagyvárosokban és kiváltképp Budapesten. (A fővárosban 1910-ben az összes zsidó férfi 20%-a érte el a nyolcosztályos középiskolás nivót, szemben római katolikus társaik 9%-ával.¹⁶) Ugyanez vonatkozik az írástudásra is, bár a zsidó férfi népességben ezt már Máramaroson kívül mindenütt majdnem általánosként mérték a korszak végi népszámláláson. Ebben az összefüggésben is feltűnő tehát a zsidó népesség regionális többségét adó Máramaros megye alulfejlettsége, míg Ung és utána a többi megye is viszonylag előnyösebb mutatóikkal tűnnek ki. A nagyobb tömbben élő, erősebb haszid befolyás alatt álló s jórészt görögkeleti és ruszin vagy román többségű falusi környezetben, „befelé élő” és a magyar világtól kulturálisan elszigeteltebb máramarosi zsidóság iskolázási jelzései elég világos kontrasztot képeztek a régió többi megyéivel szemben. Az utóbbiakban a zsidóság lakóhelye jórészt már az Alföldön húzódott s közvetlenebbül kapcsolódott a fejlődő magyar állam iskolahálózatához és nyitottabb kultúrköréhez. Erre jellemző, hogy míg 1910-ben Ung, Ugocsa és Bereg vármegyék zsidóságának többsége már magyar anyanyelvűnek is vallotta magát, és a nem magyar ajkúaknak is közel fele tudott magyarul, a máramarosi zsidóknak mindössze 17%-a jelentkezett magyar anyanyelvűként a népszámláláson, és a többieknek is csak töredéke (22%-a) beszélt az államnyelvet.¹⁷

A 20–24 éves és (zárójelben) a teljes férfi népesség megoszlása iskolázottsági szintek szerint (1910)¹⁸

ZSIDÓK	8 osztály	4–6 osztály	Ír, olvas	Összesen	Létszám
Bereg	6,5 (1,9)	5,1 (2,4)	73,4 (54,8)	100,0 (100,0)	1 141 (16 323)
Ung	8,9 (2,6)	9,9 (4,3)	74,1 (59,4)	100,0 (100,0)	517 (8 561)
Máramaros	2,7 (0,7)	1,9 (0,9)	53,2 (33,7)	100,0 (100,0)	1 766 (31 637)
Ugocsa	4,8 (1,7)	2,3 (2,2)	87,8 (55,3)	100,0 (100,0)	376 (5 762)
NEM ZSIDÓK	8 osztály	4–6 osztály	Ír, olvas	Összesen	Létszám
Bereg	3,1 (1,4)	2,0 (1,0)	63,3 (46,2)	100,0 (100,0)	7 168 (98 895)
Ung	4,8 (1,7)	1,8 (1,1)	53,5 (42,1)	100,0 (100,0)	4 763 (68 505)
Máramaros	2,1 (1,1)	1,2 (0,9)	29,7 (21,6)	100,0 (100,0)	10 666 (145 102)
Ugocsa	3,7 (1,2)	2,2 (0,9)	64,2 (38,7)	100,0 (100,0)	2 940 (38 951)

A zsidók aránya és száma az összes 8. osztályos között Kárpátalja gimnáziumaiban, valamint átlagjegyeik* összehasonlítása a főbb tantárgyakban¹⁹

Gimnáziumokban felmért érettségiző osztályok évfolyamai	Zsidó diákok aránya (és száma)**	Magyar nyelv zsidók/ összes (jegyátlag eltérés)	Német nyelv zsidók/ összes (jegyátlag eltérés)	Latin nyelv zsidók/ összes (jegyátlag eltérés)	Matematika zsidók/ összes (jegyátlag eltérés)	Torna zsidók/ összes (jegyátlag eltérés)
Ungvár: katolikus 1859–1919	29,5% (358)	2,03/2,27 (0,27)	1,86/2,32 (0,44)	2,16/2,43 (0,27)	2,09/2,34 (0,25)	
Máramarossziget: református 1893–1919	21,5% (130)	2,34/2,42 (0,08)	1,98/2,35 (0,37)	2,52/2,60 (0,08)	2,45/2,55 (0,10)	
Beregszász: állami 1903–1919	31,3% (65)	—	—	—	2,32/2,40 (0,08)	
Munkács: állami (1895–1919)	23,9% (68)	2,14/2,35 (0,21)	1,94/2,23 (0,29)	2,23/2,43 (0,10)	2,37/2,62 (0,25)	
Összesen	25,0% (621)	2,10/2,31 (0,21)	1,90/2,28 (0,38)	2,24/2,48 (0,24)	2,22/2,46 (0,24)	1,93/1,71 (-0,22)

* A korabeli jegyskálán 1 = legjobb (jeles, dicséretes), 4 = bukás (elégtelen).

** A diákszám változik kissé a különböző tárgyakban mért eredmények adatszámával. Matematikából mindig sokkal több adat található, mint a többi tárgyból. Az itteni jelzések azokra a felmérésben azonosított diákokra vonatkoznak, akik magyarból jegyet szereztek.

Mégis, ha ennek a korlátolt számú és arányú zsidó középiskolai klientúrának közelebből vizsgáljuk tanulmányi eredményeit a gimnáziumokban oktatott legfőbb tantárgyakban, ezek megközelítőleg ugyanolyan teljesítménybeli eltéréseket mutatnak, mint az országos kiterjedésű vizsgálatok. A zsidó tanulók tanulmányi kitűnősége minden tárgyban a legmagasabb. Átlagjegyeik és az összátlagok közötti eltérések mindenütt igen szignifikánsak, és megközelítőleg azonos nagyságrendűek is, kivéve németből, amelyben a különbség még jóval látványosabb. Tornából viszont itt is erősen alulteljesítettek, körülbelül a szellemi tárgyakban nyújtott kiválóságuk mértékében. Tekintve, hogy az összátlagba a zsidók jegyei is beleszámítanak, a zsidók és nem-zsidók közötti különbségek a valóságban mind pozitív, mind negatív irányban a jelzettek is meghaladták. Helyhiány folytán itt nem részletezhető ennek a teljesítménybeli kitűnőségnek sokfajta, a zsidóság sajátos társadalmi helyzetével magyarázható összetevője, legyen elég annak megállapítása, hogy a közöttük domináns kiválasztási, kompenzatórikus tényezők és alkulturális kompetenciátényezők itt minden bizonnyal éppúgy érvényesültek, mint országosan.²⁰

FELSŐOKTATÁS

Főiskola csak egy volt a korban Kárpátalján, az 1869-től aktív s a korszak végéig fennálló Máramarosszigeti Református Jogakadémia. Igaz, ez az intézmény a régió túlról is vonzott hallgatóságot, de sokáig szerény méretű közönségének létszáma csak a 20. század elejétől (1910-ben) közelítette meg vagy érte később el az egész korszakon át működő tíz hasonló főiskola publikumának tizedét. A tárgyalt elemi iskolai és középiskolai előzmények értelmezni engedik, hogy a zsidó diákok időben csak fokozatosan jelennek meg az akadémia hallgatóságában. 1892 előtt a hallgatóknak mindössze 3,1%-a zsidó, de 1893–1918 között már 14,8%. Ez utóbbi arányszám nem jelentéktelen, de láthatóan épp csak egyezik a kárpátaljai megyék össznépességében való zsidó részesedéssel 1910-ben.²¹ Máris nyilvánvaló, hogy különösebb akadémiai „zsidó túlskolázásról” helyi szinten nem beszélhetünk, ami érthető a világi elemi iskolázásban való részvétel kifejezetten nyomott és a középiskolai részvétel szerény jelzései után.

A magas értelmiség képzése azonban leginkább nem helyben folyt, hanem az egyetemeken, tehát – néhány szakfőiskola és a legtöbb teológiai intézmény kivételével – a fővárosban, illetve Kolozsvárott. Az ezen intézmények kihasználását illető információink megerősítik azt a megfigyelést, hogy a kárpátaljai zsidóság az ország össz-zsidóságához képest sokkal kevésbé, a régió egyéb lakóival hasonlítva ugyan valamivel intenzívebben, de mindenképp ritkán küldött jelölteket a magas szintű szakértelmiségbe. A földrajzilag közeli kolozsvári egyetemen gyakorlatilag csak a jogi és az orvosi karon fordultak elő kárpátaljai zsidó hallgatók, igaz, ide máshonnan sem ment tömeges zsidó közönség. A pesti egyetemeken való jelenlétük is markáns alulképviseltséget mutatott. Ezek a jelzések annál feltűnőbbek, hogy a kárpátaljai születésű nem-zsidókkal összehasonlítva is rosszabbak a várhatónál. Bár formálisan a kárpátaljai születésű zsidó diákság egyetemi jelenlétének adatai rendre magasabbak,

mint nem-zsidó kortársaiké, az előbbieket 2,5–5,3%-os főiskolai részesedése az ország zsidóságának 14%-ából került ki, míg az 1,8–2,5%-nyi nem-zsidó a rokon népesség alig 4%-ából. Az érintett zsidó népesség 3-5-szörös alulképviseltségi adatai tehát sokkal súlyosabbak, mint ezeknek a nem-zsidók oldalán mért 2-3-szoros megfelelői.

A kárpátaljai születésűek aránya a zsidó és a nem-zsidó diákok között a dualista kor egyetemi népességében (fő)²²

	Zsidók	Nem-zsidók
Kolozsvár, jogi kar (1872–1918)	5,3% (87)	1,8% (167)
Kolozsvár, orvosi kar (1872–1918)	2,9% (24)	1,3% (35)
Kolozsvár, humán és reál bölcsészkarok (1872–1918)	3% (3)	1,9% (49)
Budapest, jogi kar (1870–1918, diplomások)	3,1% (136)	2,7% (212)
Budapest, orvosi kar (1870–1918, diplomások)	3,7% (199)	2,7% (212)
Budapest, bölcsészkar (1870–1918, diplomások)	2,7% (16)	2,5% (82)
Budapest, Műszaki Egyetem (1872–1918)	2,5% (150)	1,9% (206)

Zárójelben a megfigyelt kárpátaljai születésű diákok száma.

Külön jelölés nélkül a beiratkozók és diplomázók együtt.

Feltűnhet még ebben az összefüggésben a kárpátaljai zsidó diákok viszonylagos preferenciája az orvosi és a jogi karok irányában, míg a bölcsészkarokat és a budapesti Műszaki Egyetemet még a többi karhoz képest is látványosabban hanyagolták el. Ez mindenképp viszonylag konzervatív tanulmányi stratégiát takart, azaz olyan világi diszciplínák választását, melyek erős, sajátosan zsidó történelmi előzményekre támaszkodhattak. Mindezek az opciók valamelyest visszaköszönnek a zsidóság részvételének számaiban a Kárpátalján aktív szabadpiaci értelmiség főbb kategóriáiban.

Az adatok egyértelműen megerősítik a korábbi megfigyeléseket, hogy a magasan képzett zsidó értelmiségi kategóriák elenyésző mértékben töltődtek fel kárpátaljai származásúakkal. Itt is alkalmazni lehet azt a tételt, hogy a régió zsidóságának alulreprezentációja mind a szabadértelmiségben, mind a magánalkalmazásban lévő hivatalnokok között sokkal markánsabb, mint keresztény pályatársaiké. Mindebben azonban nemcsak a helyi népesség gyenge iskolai és szakmai mobilitásának eredményeit kell látni – szemben a régióból származó egyetemi diákság arányaival –, hanem az egész régió már említett alulfejlesztettségének, gazdasági elmaradottságának mértékét is. Az itt aktív értelmiség tulajdonképpen származhatott az ország más vidékeiről is. Az, hogy összességükben zsidók és keresztények is igen kevesen

A zsidóság részesedési aránya a szabadpiaci értelmiség főbb kategóriáiban Kárpátalján és a környező nagyrégiókban (1910)

	Bereg	Ung	Tisza jobb partja	Máramaros	Ugocsa	Tisza bal partja	Kárpátaljai aránya a zsidó értelmiség főbb kategóriáiban
Ügyvéd (-segéd)	42% (62)	52% (25)	53,0% (870)	39% (114)	53% (36)	40,4% (1271)	237/4 949 = 4,8%
Orvos	68% (34)	61% (28)	52,3% (428)	47% (49)	54% (11)	48,2% (573)	122/2 696 = 4,5%
Gyógyszerész	42% (19)	53% (15)	28,4% (176)	21% (19)	0% (6)	17,6% (250)	59/828 = 7,1%
Magánmérnök	50% (2)	50% (2)	43% (46)	11% (9)	0% (1)	24% (71)	12/500 = 2,4%
Ipari tisztviselő	67% (111)	60% (76)	36,4% (1665)	56% (138)	56% (16)	56,4% (1363)	341/12 770 = 2,7%
Kereskedelmi tisztviselő	67% (236)	75% (128)	56,3% (2052)	75% (264)	67% (76)	57,4% (3380)	704/21 072 = 3,3%
Színész(nő)	24% (36)	0% (2)	24,1% (187)	50% (2)	0% (0)	18,7% (229)	40/453 = 8,8%

Zárójelben a kategória teljes létszáma.

A négy kárpátaljai megye zsidó és nem-zsidó szabadpiaci értelmiségének összesített aránya az ország megfelelő értelmiségi kategóriáiban, összehasonlítva a népességgel (1910)

	Kárpátaljai zsidók	Zsidók országos összlétszáma	Kárpátaljai nem-zsidók	Nem-zsidók országos összlétszáma
Szabadértelmiségiek ²³	4,0%	13 276	2,6%	35 068
Magántisztviselők ^{*24}	2,3%	38 912	1,3%	58 406
Össznépesség ²⁵	14,1%	911 000	4,1%	17 353 000

* Mezőgazdaságban, erdészetben és szénégetésben, kereskedelemben és hitelügyekben, iparban, közlekedésben.

voltak értelmiségiek, közvetlenül a helyi értelmiségi tevékenységi piacok szükségességét és csekély vonzerejét demonstrálja.

A régiók szerinti eredményekben többfajta érdekes tanulság rejlik. Mindenekelőtt itt is kitűnik, hogy a népesség alig hetedrészét képező zsidóság az értelmiségi pozíciók jóval magasabb hányadát – az alkalmazott értelmiségnek (a színészek kivételével) túlnyomó többségét – töltötte be. A zsidó értelmiség „térhódítása” tehát az egyébként elmaradott Kárpátalján is éppoly látványos, mint egyebütt az országban. Ebben természetesen mindenekelőtt itt is a többi népcsoportoknál intenzívebb zsidó iskolai mobilitás és magasabb képzettségbeli kompetencia tükröződik, melyek megnyitották a jobb piaci pozíciók elnyerésének esélyét. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a kereskedelmi hivatalnokok zsidó arányszáma, bármily jelentős is, jelentősen

elmarad a zsidók fentebb említett általános arányszámához képest a kereskedelmi és hitellel kapcsolatos tevékenységekben.

A szabadértelmiség kategóriáiban már igencsak eltérő arányú zsidó részvételt találni: az orvosok és ügyvédek közel felét tették ki Kárpátalja-szerthe, a gyógyszerészek és a mérnökök között viszont megyék szerint nagyon változó arányt találunk. Ebben a minden tekintetben elmaradott országrészben ez utóbbiak nyers számai azonban sokkal szerényebbek, mint az előbbiek. Mérnökök iránt nem volt nagy kereslet ezen az aluliparosított vidéken, és a gyógyszerészet csak mintegy az orvosi szakma árnyékában fejlődött. A gyógyszerészet ráadásul köztudottan – a gyógyszerárak hatósági engedélyeztetése miatt – kevésbé volt nyitott a zsidó diplomások előtt, mint az orvoslás.

Ami a regionális különbségeket illeti, itt is nyilvánvaló Máramaros valamint Ugocsa alacsonyabb fejlettségi foka, illetve minden bizonnyal az, hogy a leghagyományosabb alkultúrájú zsidó tömegekből kevesebben aspiráltak a magas világi értelmiség diplomáira, ritkán is szereztek ilyeneket, illetve nem gyakran telepedtek vissza diplomázás után szülőföldjükre. A máshol illetékesek pedig valószínűleg még kevésbé vállaltak itt állást. Bereg és Ung majdnem minden értelmiségi kategóriában magasabb százalékos zsidó részvételt is mutatott fel, mint a hozzájuk tartozó nagyregió. A két megye a legtöbb szempontból meghaladta Máramaros és Ugocsa zsidó értelmiségének mérőszámait, mely utóbbiak még rendre el is maradtak a nagyobb régiójukra (a Tisza bal partjára) jellemzőktől. Itt is tetten érhető tehát Kárpátalja északi és déli megyéinek zsidóságának eltérő jellege, melyet talán kissé leegyszerűsítve vagy túl sommásan „modernizációs szintkülönbségként” lehet minősíteni.

1.8. Héber nyomdák, könyvkultúra

Komoróczy Szonja Ráhel

A zsidó vallási élet mindennapjaihoz elengedhetetlenül szükségesek a hétköznapi és ünnepi imakönyvek; a zsidó tanulás, a →jesivák fontos kellékei és termékei a bibliai és rabbinikus művek kommentárjai. A kárpátaljai zsidóság vallási és kulturális életének így fontos tükrö a helyi könyvkultúra története.

A térség zsidósága által használt, illetve általuk írt könyveket eleinte távoli nyomdákban adták ki. A 19. század második feléig – a helyi nyomdák megjelenéséig és elterjedéséig – ez jellemző volt a zsidó könyvkultúrára általában is: a héber könyvnyomtatás nem ismert földrajzi határokat. Eleinte Amsterdam, Krakkó, Prága, Dyhernfurth (ma Brzeg Dolny, Lengyelország), majd a 18. század közepétől Prága, Lemberg (Lwów; ma Lviv, Ukrajna) és Bécs híres héber nyomdái fedték le a teljes közép- és kelet-európai zsidó könyvpiacot. Házaló kereskedők jártak faluról falura, városról városra, és kínálták a nyomdák újdonságait, illetve hozták rendelésre a könyveket, „bűnbánó imákkal, naptárakkal, ünnepi imakönyvekkel kereskedtek, újévi jókívánságokkal, →bencserekkel, *tkhineszekkel* [zsolnároskönyv], kámeákkal, amulettekkel, fűszertartókkal, →havdala-gyertyákkal, a →36 igaz emberről szóló mesekönyvekkel.”¹

Ebből a korai időszakból a helyi könyvkultúra fejlettségére egyrészt az alapján lehet következtetni, hogy a környék rabbijai (egyébként máshol megjelent) műveikben milyen tág körből hivatkoznak hagyományos forrásokra, rabbinikus művekre, kortársaik megjelent írásaira. Másrészt a környék nagy rabbijai, jesivái és növendékeik nem válhattak volna olyan befolyásosakká komoly könyvtárak, illetve a kortárs rabbinikus irodalom ismerete nélkül. Jó példa erre Cvi Hirs Heller, Ungvár első jelentős rabbijainak egyike, aki a 19. század elején egy ideig az ungvári jesiva vezetője volt.

Kárpátalján először 1768-ban szorgalmazta Schönborn(-Buchheim) Ervin Jenő (1727–1801) gróf, hogy alapítsanak a zsidók héber nyomdát – ugyanabban az évben, amikor a zsinagóga építését engedélyezte Munkácson. Abban reménykedett, hogy egy héber nyomda fellendítheti a környék kereskedelmét, amint az más európai központokban, például Fürthben is történt.

Cvi Hirs Heller (Cvi Harif, 1776–1834) Ungváron kívül sok más helyen is szolgált hosszabb-rövidebb ideig rabbiként, ezek közül Magyarországon 13 évig Bonyhádon, élete végén pedig pár hónapig Óbudán. A hagyományos és a kortárs rabbinikus irodalom nagy tudósaként vált ismertté, több ismert rabbinak és talmudistának is mestere volt, levelezésben állt a kor tekintélyes rabbijaival, többek között a pozsonyi Hatam Szoferral, az óbudai Mose Münz-cel is. Fennmaradt műveit – beszédeit, →responsumait, tanulmányait – csak halála után tíz évvel kezdték megjelentetni.

Ebből a próbálkozásból azonban nem lett semmi. Általában Európában is jóval később, a 19. század során kezdődött csak a héber könyvnyomtatás decentralizációja. Kárpátalján pedig végül az 1860-as években alakultak az első héber nyomdák Munkácson, Ungváron és Szigeten. A 19–20. század fordulóján a kedvezőbb politikai és gazdasági helyzet, a növekvő zsidó népesség, illetve a héber könyvnyomtatás terén elterjedő új tendenciák hatására pedig már egyre több helyi héber nyomda alakult a térségben is.²

Egyes nyomdák esetében előfordult, hogy generációról generációra egyetlen család kezében maradtak, és így nyomdászdynasztiák, illetve fontos új központok alakultak ki: az adott család, nyomda és város nem csak a térség kulturális életére volt jelentős hatással, hanem nemzetközi hírnévre is szert tett. A nagy nyomdák mellett voltak azonban kis nyomdák is, ahol a szükséges gépek és kellékek egyetlen ember – gyakran épp a rabbi vagy egy-egy tudós – tulajdonában voltak, és maga a nyomtatás is az ő házukban történt, legfeljebb egy-két alkalmazott segítségével. Ezeket általában azért alapították, hogy saját, apjuk vagy mesterük műveit, szűk körük tanításait kiadhassák és a helyi közösségben, híveik között terjeszthessék. Ennek megfelelően ezek a kisebb nyomdák jellemzően pár évig működtek csak, alig néhány könyvet jelentettek meg, és azokat is alacsony példányszámban. Az egyes nyomdák között erős verseny és versengés volt, mely alkalmanként tulajdonosaik, munkatársaik közötti komolyabb harcra is átsapott, és egyes nyomdák csődjéhez, bezárásához, sőt könyvek elégetéséhez is vezethetett.

A 19. század második felében kialakult kárpátaljai héber nyomtatási központokba nem csak a helyi szerzők hozták kiadásra műveiket, hanem messzebbről is: a Felvidékről, Máramaros, Szatmár környékéről, Galíciából. Az itt kiadott folyóiratokban és újságokban is publikáltak rendszeresen távolabb élő szerzők; és sokszor fordult elő az is, hogy többkötetes műveket közösen nyomtattak itt és a héber nyomtatás más nagy központjaiban, mint például Krakkóban vagy Lembergben. A térségben Munkács és Sziget egyes nyomdái, illetve a városok maguk voltak ilyen téren a leginkább jelentősek – a városok, a helyi zsidóság és kultúrája többek között az ottani zsidó könyvnyomtatásnak és sajtónak köszönhetően váltak ismertté a zsidó világban általában.

Az itt nyomtatott héber betűs könyvek döntő többsége műfajilag a vallásos, rabbinikus irodalomhoz tartozik: Tóra- és Talmud-magyarázatok, responsum-irodalom, imakönyvek, vallási szokások és törvények gyűjteményei, vallási kézikönyvek, jámbor legendák, haszid és →kabbalisztikus művek, rabbik végrendeletei, vallásos egyletek szabályzatai. A héber nyomdák fő arculata tehát – közismert jiddis néven – a „*ruml*-irodalom” [a *rabonim u-melamdin* kifejezés akrosztikonjából: rabbik és tanítók irodalma] volt.

UNGVÁR

A Kárpátalján nyomtatott első héber könyv Ungváron jelent meg 1864-ben:³ a híres ungvári rabbi és tudós, Meir Eisenstädter (Maharam Es/Asch, 1780/1786–1852) *Imre Es* című művének második kötete⁴ – a Lembergben megjelent első kötetet⁵ követve. A könyv jelképes több szempontból is: az egyik legfontosabb helyi rabbi

műve, egyike a több városban kiadott könyveknek, példája a héber könyvpiac és rabbinikus tudomány határokön átívelő jellegének. A kötetet a szerző fia, Menahem Eisenstädter (1808–1869) adta nyomdába, és mint az előszavából kiderül, saját maga szerezte be a nyomtatáshoz szükséges héber betűket Bécsből, saját pénzén. Így alapították Carl (Karl) Jäger keresztény nyomdász akkor már működő nyomdáján belül a héber részleget – ami szintén nem volt ritka jelenség a héber nyomdák történetében. Carl Jäger halála után fiai és özvegye vittek tovább a nyomdát, amely így 1878-ig működött, „Carl Jägers Witwe” néven, bár az 1870-es években már csak egy-egy könyvvel. Ugyanebben az időben Max Pollacsek is adott ki néhány héber könyvet a városban. Miután Jäger nyomdájában leállt a héber könyvnyomtatás, egészen a csehszlovák időkig nem jelent meg újabb héber könyv a városban.

Jäger héber nyomdájának első évében jelent meg többek között Ezekiel Landau (Noda Bi-Jehuda, 1713–1793) híres prágai rabbinak is egy könyve,⁶ és az évek során Meir és Menahem Eisenstädternek több más műve is.

Az ungvári héber könyvkultúra legismertebb, legtöbbet nyomtatott szerzője minden kétséget kizáróan Slomo Ganzfried (1804–1886) volt. Ő maga Ungváron született, a már említett Cvi Hirs Hellernél nevelkedett és tanult, 1830–1849 Berzewiczben volt rabbi, majd utána haláláig az ungvári → *bet din* feje. Első művét, amely a Tóra-másolás → halákhikus szabályait foglalja össze,⁷ a Hatam Szofer minden → szofer számára kötelezővé tette. De igazán híressé *Kicur sulhan arukh* című műve tette,⁸ amely szintén az ungvári nyomda első évében jelent meg. A könyv közérthető módon, logikus elrendezésben foglalja össze a mindennapi élet legfontosabb vallási szabályait, Jozsef Karo három évszázaddal korábbi nagy művét, a → *Sulhan arukhot* véve alapul. Már életében több tucat kiadása jelent meg, nagyon népszerű lett, kommentárokat is készítettek hozzá – ez az egyik legelfogadottabb halákhikus útmutató azóta is. Idővel lefordították többek között magyarra, jiddisre, franciára, németre, angolra, oroszra is, azóta is sokszor kinyomtatják, vallásos háztartások könyvespolcainak örök darabja.

A nagymihályi rabbigyűlés határozata
1866-ból, jiddisül, Karl Jäger nyomdájából
Ungvárról

Ungváron jelentette meg először több könyvét is Abraham (ben Slomo Zalman) Broda (Brody; 1825–1882). Ő maga Ungváron született, 1876-tól Bereznán volt rabbi; héberül és jiddisül írt halákhikus és erkölcsi útmutatókat. Könyvei közül a legnagyobb sikert *Halikhesz ojlem* című műve ért el,⁹ amely gyakorlatilag Ganzfried *Kicur*-jának jiddis adaptációja: először 1864-ben, a héber eredetivel egy évben, az ungvári héber nyomtatás első évében jelent meg, és ezt követően csak az egykori Magyarország területén tíz újabb kiadása is volt.¹⁰

Jól nyomon követhetők az Ungváron nyomtatott héber könyveken a magyar zsidó vallási szakadás, illetve a belső harcok is – helyi szinten és általában Kárpát-alján és a Felvidéken egyaránt. Ungváron adta ki például Akiva Jozsef Schlesinger (1837–1922), az ultraorthodox zsidóság egyik úttörője és szellemi atyja, a Hatam Szofer fiktív végrendeletéhez (az utókornak szánt vallási intelmeihez) írt kommentárját.¹¹ A későbbi ultraorthodoxia gyakran hivatkozott erre a végrendeletre szigorú, asszimilációellenes döntéseinél, és innen származik a ma is érvényes, sokat hangoztatott jelszó, miszerint tilos megváltoztatni a nevet, a nyelvet és az öltözetet, vagyis tilos ezekben asszimilálódni a nem-zsidó környezethez. Részben Ungváron adta ki Schlesinger *Amud ha-jiro* című jiddis folyóiratát is 1866–1867-ben, illetve *El ha-adorim ha-sejni* című könyvének első fele is az újság mellékleteként, Ungváron jelent meg.¹² Az újság is, a könyv is – ahogy annak előzménye¹³ és Schlesinger sok más műve is –

1869-ben két zsidó orvos nyilvánosan szombatot szegett Munkácson: égő cigarettával a szájukban sétáltak a zsinagógák előtt. Ezt az év → pezсах második napjának előestjén elmondták a rabbinak, Hajim Szofernek, aki másnapi dróséjában hevesen kikelt ellenük. Két dolog miatt fejezte ki csalódottságát: egyrészt, hogy ezt bárki meg meri tenni Munkácson, másrészt hogy a többiek nem akadályozták meg. A beszédet – hogy azzal tágabb közönséget is elérjen – ugyanabban az évben megjelentette az ungvári héber nyomdában, egy nyolcoldalas kis könyvecskeként.

[Hajim Szofer, *Ma ha-avoda ha-zot lakhem* (Ungvár, 1869).]

azt tűzte ki célul, hogy felszólítsa a kortárs hithű zsidókat, hogy álljanak ellen a kor csábításainak, a modernizmusnak, és őrizzék meg szigorú orthodox szokásaikat.¹⁴ Ungváron jelent meg továbbá két kiadásban, héberül és jiddisül is a híres-hírhedt 1865-ös nagymihályi rabbigyűlés által elfogadott tízpontos határozat is, mely fontos stádium volt a magyar zsidóság szakadásához vezető úton.¹⁵ Jelent meg héberül és jiddisül egy röpirat a kassai zsidóságon belüli neológ változások, az ottani zsinagóga ellen is.¹⁶ Hajim Szofer (1821–1886), az akkori munkácsi rabbi – mivel akkor ott még nem volt héber könyvnyomtatás –, itt adta ki több → dróséját és vitairatát is, amelyekben kikelt a vallási újítások ellen.

Carl Jäger nyomdájában összesen körülbelül 60 héber betűs könyv jelent meg másfél évtized alatt, mind szigorúan vallásos könyvek. A szerzők közül sokan karizmatikus, befolyásos orthodox vezetők voltak a környéken: Maharam Eisenstädter csodarabbinak számított, az első magyar rabbik közé tartozik, akinek sírja fölé → ohelt emeltek,¹⁷ Hatam Szofer halála után ő volt tanításainak és szellemének egyik fontos terjesztője; fia, Menahem Eisenstädter követte apját, és Akiva Jozsef Schlesingerrel, Slomo Ganzfrieddel, Hajim Szoferrel együtt harcolt a reform és újítások ellen.

Kárpátaljai héber nyomda, 1930-as évek

A pozsonyi Ktav Szofer (1815–1871) azt írta 1870-ben Cvi Hirs Weissnek, aki épp azon gondolkodott, hogy elvállalja-e az ungvári rabbiállást, hogy az ungvári hitközség bár látszatra olyan, mint a többi haszid központ, igazából már modern város, az újtók befolyása alatt áll, ő azonban továbbra is öltözködjön, beszéljen és tanítson inkább úgy, mint a többi orthodox zsidó.

[Slomo Szofer, ed., *Igrot szofrim* (Bécs – Budapest: Schlesinger, 1928), vol. 3, pp. 32–34.]

egyre inkább írtak és olvastak magyarul is, ami a nyomtatás területén is meglátszott: jelentek meg magyar zsidó újságok, és pár tucat zsidó témájú magyar könyv is. Az 1920-as évek legismertebb alakja e téren Ungváron Szerényi Béla (1892–?) volt, a cionista-revizionista *Zsidó Néplap* főszerkesztője. Majd egy évtizeden át adott ki Ungváron magyarul *Zsidó családi és kereskedelmi naptárat*,¹⁸ és publikált a magyar és a jiddis sajtóban is. Több történelmi színművet is írt, jiddisül és magyarul: Csehszlovákiában és Romániában is játszották ezeket jiddisül,¹⁹ kettő közülük pedig megjelent magyarul Ungváron.²⁰

Mindezen társadalmi és nyelvi változások, Ungvár modernebb arculata ellenére, a csehszlovák időkben újra nyomtattak héber betűs könyveket Ungváron, és azok ekkor is a korábbi hagyományt folytatták: szigorúan vallásos jellegűek voltak. Az új

Nagyjából egy időben – az 1860-as évek végén, 1870-es évek elején – haltak meg vagy hagyták el a várost Ungvár nagy rabbijai, vált egyre jelentősebbé a reform hatása az ungvári zsidóság körében, és szűnt meg a héber könyvnyomtatás Carl Jäger nyomdájában. Ugyanakkor Munkácson az 1870-es években kezdtek héber könyveket nyomtatni, így egyre inkább Munkács lett a kárpátaljai könyvnyomtatás és a helyi orthodoxia központja.

A 20. század első felében a zsidók Kárpátján a héber és a jiddis mellett már

„Úgy döntöttem – írta nyomdájáról Pinhasz Bleier az első nála megjelent héber könyvhöz fűzött előszavában –, hogy új nyomdát alapítok, és szent szolgálatba állok, hittel, és tanítónk és mesterünk, a szent rabbi [a szanczi → rebe, Rabbi Hajim Halberstam (1793–1876)] beleegyezésével – éljen sokáig. Szerztem jó papírt, fekete tintát [nyomdafestéket], új betűket, pontos és tökéletes lesz a szedés, és istenfélő munkásokat veszek fel, akik abbahagyják munkájukat szombaton és ünnepnapokon – hogy az olvasók jó szemmel nézzék a könyveket, amelyek nyomdám-ból kijönnek. Válgon hát személyem fontossá számotokra, és mindenki, aki új vagy régi könyvet szeretne a nyomtatás oltárára hozni, forduljon hozzám, és ne tartsa vissza a pénz hiánya, hogy esetleg többet kelene fizetnie, mint más nyomdáiban.”

[„Amar ha-madpisz”, in Jehuda David Rottenberg, *Tehila le-David* (Munkács: Bleier, 1872).]

héber nyomdát 1926-ban nyitotta Mose Szimha Gellesz, a helyi → Hevra Kadisa egyik vezetője. Ennek a nyomdának egyik legtermékenyebb szerzője Aser Ansel Grünwald (?–1944) volt, aki eleinte Szatmáron, majd később Ungváron dolgozott sakterként. Írt vallási útmutatót házasságlevelek írásához,²¹ a rituális vágáshoz,²² a →hanukai gyertyagyújtáshoz,²³ valamint a körülmetéléshez.²⁴

MUNKÁCS

Munkácson²⁵ az első héber nyomdát Pinhasz Bleier hozta létre 1871-ben, explicit zsidó és vallásos nyomdaként. Bleier maga 1890-ben bekövetkezett haláláig vezette a nyomdát, és utána özvegye, fiai, vejei és családjának különböző

tagjai vitték tovább, egészen 1918-ig (különböző cégnevekkel, amelyek egyben az új tulajdonosokat is mutatják: „Bleier & Kahn”, „Kahn & Klein”, „Kahn & Fried”). 1904-ben Aron David Meisels is nyitott Munkácson héber nyomdát, amelyet – kisebb szünetekkel, illetve egy időben Hajim Gartenberggel közösen – 1941-ig működtetett. 1928-ban Eliezer Jehiel Kalisch alapított újabb héber nyomdát a városban, és eleinte a saját nevével adta ki a könyveket, majd 1930-tól „Grafia” néven; ez a nyomda egészen a vészkorszakig, 1942-ig működött. E három nagy nyomda mellett hosszabb-rövidebb ideig voltak más, kisebb nyomdák is. A hetven év alatt összesen több mint 600 héber és jiddis könyv jelent meg Munkácson, és így Munkács volt Közép- és Kelet-Európa egyik legfontosabb héber nyomtatási központja.

Az egyik első Munkácson nyomtatott könyv a helyi rabbi, Hajim Szofer egy könyve volt: a *Mahane Hajim* című responsum-gyűjtemény. Ennek első kötete még Pozsonyban jelent meg,²⁶ a második már Munkácson,²⁷ bár címlapjáról az is kiderül, hogy Ungváron kezdték nyomtatni, Carl Jäger özvegyének nyomdájában. Ungvár távolabbi – nem mellesleg, keresztény – nyomdájából, ahol Hajim Szofernek korábban több más műve is megjelent, Bleiernek tehát sikerült a szerzőt elcsábítania saját városának vallásos, orthodox zsidó nyomdájába. Az új üzlet bizonyára óriási siker volt Bleier számára, és a címlapon nem csupán bibliográfiai korrektség miatt tüntette fel Ungvárt. Bleier számítása nyilvánvalóan bejött: a helyi → askenázi orthodox rabbi Bleiernél megjelent könyve, a szanczi rebe támogatása, illetve a nyomda nyíltan felvállalt orthodox vallásos arculata valóban ösztönzőleg hatott más szerzőkre is közel és távol. Hajim Szofer²⁸ ezután több könyvét is Bleier nyomdájában adta ki.

Bleier nyomdájának arculatát másolta a többi héber nyomda is Munkácson: az itt kiadott héber és jiddis könyvek jelentős része orthodox mű volt. A környéken élő kortársak közül a munkácsi orthodox héber nyomdák rendszeres szerzői voltak például Mose Schick (Maharam Schick / Shik / Sik, 1807–1879) huszti rabbi, Menahem Mendl Paneth (1818–1884) dési rabbi,

Hajim Szofer (1821–1886) Pozsonyban született, a híres Hatam Szofernek csak névrokona, de tanítványa és követője volt; korábban Sajószentpéteren, 1868–1879-ig Munkácson, majd végül Pesten volt híres-hírhedt orthodox rabbi. A Hatam Szofer hű tanítványaként az orthodox értékek megőrzéséért harcolt, ellenezte a reform minden formáját. Szoros kapcsolatban állt a közismerten ultraorthodox Hillel Lichtensteinnel és Akiva Joszef Schlesingerrel, támogatta a nagymihályi rabbigyűlés asszimilációellenes határozatát. Responsumai és halákhikus művei ismertté és elismertté tették az orthodox zsidó világban. Munkácson, őt megelőzően, ahogy utána is, galíciai származású haszid rabbik voltak, ő azonban Nyugat-Magyarországról érkezett, és nem volt haszid. Megválasztása mögött politikai megfontolások álltak: a hitközség számára fontos volt, hogy olyan rabbi vezesse, aki keményvonalassága mellett megállja a helyét a magyar zsidó politikai színtéren is. Szélsőséges orthodox nézetei és rabbinikus elismertsége ellenére folyamatos támadások érték a munkácsi haszidok részéről. Sérelmezték például, hogy → sábeszi és ünnepi étkezéseit feleségével tölti, és nem híveivel, ahogy az a haszid világban szokás volt; hogy nem jár szombatunként → mikvébe; hogy külön tanulókört alapított olyan árva számára, akiknek apja nem viselt pajeszt és szakált (*Hevrat Talmud Tora*, „Tóra-tanuló Egylet”). Az ellenséges hangulat és állandó viszály hatására végül a pesti rabbiszékbe távozott. Távoznia azért kellett hát Munkácsról, mert nem haszid módon élt és öltözött.

a szolyvai Eizik (Jichak) Weiss (1824–1894), vagy maga a munkácsi rebe, Hajim Elazar Sapira (1871–1937). Egyébként pedig olyan rabbiknak jelentek meg itt műveik, akiket ők maguk és közösségeik nagyra tartottak: saját őseik, tanítóik, mestereik, kortárs haszid és orthodox vezetők, mint természetesen a pozsonyi Hatam Szofer; a munkácsi rebe elődei, a lizsanszki rebe, Elimelekh Weissblum (1717–1787), Cvi Elimelekh Sapira (1783–1841) és Cvi Hirs Sapira (?–1913); Slomo Cvi Schick (?–1916) karcagi rabbi; Mordekhaj Leifer (1824–1895) nadvornai rebe; az olaszliszkai Cvi Hirs ben Aron Friedman (1808–1874).

Ahogy Ungváron, úgy a munkácsi héber és jiddis könyveken is nyomon követhető a kor zsidó belpolitikája. Érdekes példa erre egy 1935-ben megjelent rabbinikus kiáltvány a „héber iskolák”, és különösen az ungvári és munkácsi héber gimnázium ellen, öt nyelven: héberül, jiddisül, németül, magyarul és csehül.²⁹ 1912-ben pedig megjelent Munkácson egy nyílt levél a munkácsi rebe ellen, héberül.³⁰ A könyv nyomdatörténeti érdekessége, hogy ez az egyetlen ismert héber könyv, amely a Haladás Nyomdában jelent meg. A többi héber nyomda akkor minden bizonnyal mind a rebe fennhatósága alá tartozott, ezért ott ellene nem lehetett ilyen könyvet kiadni, ehhez új nyomdát kellett találni.

1928-ban alakult az egyetlen olyan jelentős héber nyomda Munkácson, amely független volt a helyi orthodoxiától: a Nekudah Nyomda. Ez a nyomda 1938-ig adott ki könyveket, amikor tulajdonosai kivándoroltak Izrael földjére (*Erec Jisrael*). Jelent itt meg jiddisül szépirodalom Ayzik Meir Diktól, a ➔haszkala egyik fontos szerzőjétől,³¹ novelláskötet Slomo Leib Moskowitz (1898–1944) kortárs helyi jiddis újságírótól,³² vagy tanulmány a cionista ifjúsági szervezetekről.³³ De adtak ki könyveket németül és csehül is, és mindenekelőtt magyarul.³⁴ Általában a zsidók ebben az időben fontos szerepet játszottak Munkácson a nyomtatás területén: a Nekudah-n kívül működött még Grosz és Grünstein nyomdája is a városban. De zsidó témában magyar nyelven ezek közül elsősorban a Nekudah adott ki könyveket, például a cionista-revizionista Vladimir (Zeev) Jabotinsky (1880–1940) híres művét az első világháborús zsidó légióról, illusztrációkkal³⁵ vagy az ungvári héber gimnázium évkönyveit.³⁶ A Nekudah nyomdában jelent meg továbbá a *Jüdische Revue* című német nyelvű zsidó folyóirat,³⁷ és a *Független Újság* című magyar hetilap is. Cionista és reform zsidó körökben a Nekudah, és így a Munkács mint zsidó nyomdaváros, egész Csehszlovákiában ismertté vált.

Az 1920–1930-as években még egy téren vált közel és távol ismertté a munkácsi héber és jiddis nyomtatás: a zsidó sajtó terén.³⁸

SZIGET

A térség harmadik fontos héber nyomtatási központja Szigeten volt³⁹ – zsidó kultúrtörténeti szempontból szoros kapcsolatban a kárpátaljai zsidó központokkal. Az első ismert héber könyv itt 1874-ben jelent meg, a „Maramaroscher Actien Buchdruckerei” nevű nyomdában, Jozsef Mordekhaj Kahana (?–1896) técsői rabbtól.⁴⁰

Ez a nyomda 1878-ig működött. Legközelebb 1886-ban nyomtatott a városban Menahem Mendel Wieder és Hirs-Leib Gottlieb (1829–1930) közösen egy héber könyvet. Wieder ezután 1888-ban saját nyomdát alapított; ezt 1900-ig ő maga vezette, majd fiával, illetve Mose Rosenthallal társult, és a nyomda neve 1900–1905 között „Wieder et Rosenthal” lett. Összesen közel ötven héber és jiddis könyvet adtak ki. Mindketten fontos és megbecsült, jámbor tagjai voltak a hitközségnek. Ezzel párhuzamosan Mose Rosenthal testvére, Jerahmiel Rosenthal is adott ki héber könyveket, a „Központi Buchdruckerei”, illetve „Central” nevű nyomdájában. 1897–1901-ig Mose Blumenfeld neve is megjelent a héber könyvek piacán. Kaufmann Ábrahám, a hitközség egyik vezetője, a szegényeket segítő Malbis Arumim Egylet igazgatója, illetve egy időben → rasekol,⁴¹ 1900-ban adott ki először héber könyvet; nyomdáját 1904-ig egyedül, majd utána fiaival együtt vezette, 1941-ig. Ez lett a legfontosabb és legismertebb nyomda Szigeten: több mint 80 héber és jiddis könyv és időszak kiadvány jelent meg náluk, és ezenkívül magyarul, németül is nyomtattak. Az első világháború végéig a magyar hadsereg hivatalos kiadványait is ők adták ki. Az első világháború után, illetve miután Szigetet Romániához csatolták, a vallásos héber könyvnyomtatás terén egyre inkább átvette a szerepet a közeli Szinérváralja és Szatmárnémeti héber nyomdája.

Ahogy az első, úgy a Szigeten megjelent majd 200 héber és jiddis könyv jelentős része is szigorúan vallásos mű volt. A nyomdák legismertebb szerzői a helyi haszid dinasztia tagjai voltak: Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1808–1883), Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum (1836–1904) és Hajim Cvi Teitelbaum (1881–1926), a szpinkai rebe, Jozsef Meir Weiss (1838–1909), illetve korábbi haszid mesterek, mint az újhelyi Mose Teitelbaum (1759–1841), a koszovi rebbék, Menahem Mendel Hager (1768/1769–1825) vagy Hajim Hager (1795–1854). A szigeti szerzők közül érdemes még megemlíteni Jekutiel Jehuda Grünwaldot (Grünwald Lipót / Leopold Greenwald (1889–1955), aki Szigeten született, magyar jesivákban tanult, majd 1924-től Amerikában (Columbus, Ohio) volt rabbi, számtalan tanulmányt és könyvet publikált a magyar zsidó orthodoxia történetéről – közülük néhányat Szigeten.⁴² A budapesti *Egyenlőségben* (amely egyáltalán nem volt híve a haszid irányzatnak) kis cikksorozatát közölt a magyar haszidizmus történetéről.

A nagyobb nyomdákon kívül hosszabb-rövidebb ideig nyomtattak mások is héber és jiddis könyveket Szigeten, csupa vallásos művet. A helyi könyvkultúrába igazán új arculatot Mose Rosenthal újabb héber nyomdája hozott „Central” (Centrala) néven.

Szigeten is, akárcsak Munkácson, fontos tényező volt, hogy a héber nyomda munkatársai mind szigorúan orthodox zsidó életet éljenek. Előfordult állítólag még az is, hogy egy könyvnek (Jekutiel Jehuda Teitelbaum egy könyvének) egyik teljes kiadását elégették, amikor kiderült, hogy a szedők és nyomdászok szombaton is dolgoztak. A *Ha-Tor* című helyi orthodox héber lapban 1875-ben biztosította Avraham Günzler (1840–1910) az olvasókat, hogy a dolgozók betartják a város összes héber nyomdájában a szombati munkatiltalmat, és „aki másképp állítja, az csak bosszút akar állni és irigykedik, »ember irigysége a társát« (Préd. 4,4) tönkreteszi”.

[Avraham Günzler, „Haszer mimkha iksut pe”, *Ha-Tor*, 2:22 (1875); Ben-Menahem, *Mi-szifrut Jisrael be-Hungaria*, pp. 163, 373.]

1935–1941 között itt jelentek meg a helyi modern jiddis szépirodalom fontos regényei, novellái, újságjai.⁴³

A három nagy héber nyomtatási központon kívül számos kisebb héber nyomda is működött Kárpátalján, például Huszton 1880-tól, Felsővisón 1896-tól, Beregszászon 1921-től, Nagyszőlősen az 1930-as években. A kárpátaljai héber könyvnyomtatás 80 éve alatt, 1864–1944 között több mint tucat közösségben közel száz héber nyomda

működött, összesen nagyjából ezer héber és jiddis könyv jelent meg – ami kimagaslóan soknak számít nem csak a történelmi Magyarország területén, hanem a tágabb térségben is. A könyvek döntő többségükben vallásos művek voltak, jellegük tükrözi a kárpátaljai zsidóság általános társadalmi szerkezetét, vallási és politikai hovatartozását. Az itt nyomtatott könyveken keresztül meg lehet ismerni a kor nagy rabbijainak életútját, nyomon követhetők a kor zsidó világának belső politikai harcai és viszályai. Döntő változásokat először a két világháború közötti időszak hozott: ekkor tudott betörni a jellemzően konzervatív héber könyvnyomtatás területére is a modernitás, a világi műfajok, a jiddis szépirodalom, és ekkor alakul ki a térségben virágzó zsidó sajtó is.

Egy bizonyos Mordekhaj Natan Schwartz Husztról arra szakosodott az 1870-es években, hogy más szerzők műveit és könyveit plagizálja. Megvásárolt az adott könyvből több példányt, eltávolította róluk a címlapot és az előszót, és újat adott hozzá, immáron saját nevével. Itt azt állította, hogy a könyvekből befolyó összeget a nála tanuló diákokra fordítja; még köszönetet is mondott a Rothschild családnak, különösen Simon Wolf Rothschildnek és Sir Moses Montefiorénak is támogatásukért. Hasonlóképp járt el Meir Fekete (Schwartz) is, szintén Husztról, de ő Jekutiel Jehuda Teitelbaum egy könyvét lopta el 1875-ben. Hamarosan lebukott, és a hamisított könyveket eltávolították a piacról.

[Haim Lieberman, „Mezajfe searim”, *Kiryath Sepher*, 31 (1956), pp. 397–398.]

1.9. Vallási élet, önszerveződés: Egyletek, szervezetek

Csíki Tamás

A 19. századi magyarországi zsidóság egyleteinek és egyéb szervezeteinek, valamint a különféle társadalmi egyesületekben való részvételüknek vizsgálata a hazai és a nemzetközi történetírás hagyományos paradigmáihoz kapcsolható. A keresztény mintákat adaptáló zsidó szervezetek sokasága, illetve a zsidók csatlakozása a többség által alapított egyesületekhez ugyanis az asszimiláció és az emancipáció ismérve lehet, s az életformák átalakulását, a polgárosodást mozdíthatta elő, illetőleg az egyének számára a beilleszkedés – befogadás és a társadalmi egyenlőség – személyes tapasztalatát kínálta. Ugyanakkor másfajta, a tradicionális zsidó mintákat követő és a betelepődők újabb és újabb generációi által fenntartott, a hitközségek irányítása alatt álló egyletek az elkülönülést, az önazonosságot, a hagyomány megtartó erejét fejezhetik ki.

Furcsa ellentmondás, hogy miközben az említett fogalmak uralták hosszú ideig a történetírói értelmezéseket, a különféle zsidó egyesületek és egyéb szervezetek kutatása mégis periférikus maradt.¹ Ennek pótlását, a kárpátaljai zsidóság önszerveződésének részletes vizsgálatát ebben a tanulmányban sem kísérelhetjük meg, mivel sok esetben csupán a működés kereteit rögzítő alapszabályok állnak rendelkezésünkre. Ehelyett néhány egylet bemutatásával legfeljebb arra kereshetünk választ, hogy a zsidóság vallási és társadalmi közösségi életének sajátosságai valóban megérthetőek-e a fentebb említett paradigmatis fogalmak és a hozzájuk rögzült értelmezések alapján.

Aligha kétséges, hogy a Kárpátalján élő zsidóság – az ország más régióival összehasonlítva – intenzívebben őrizte meg vallási kötődését. A városokban a központi zsinagógák mellett egyletek vagy magánszemélyek által alapított imaházak egész sora működött. Munkácson pl. az 1840-ben megalakult zsidó kisiparosok önszervező egylete (Poale Cedek), valamint a régóta megtelepedett famíliák közül – közösségi presztízsük és emlékezetük megőrzése céljából – a Horowitz, Fuchs, Kroó és Farbenblum család hozott létre imaházat. Szerveződtek olyan kisebb imaegyesületek is, amelyek tagsága rokonokból, barátokból és ismerősökből, szomszédokból vagy egyszerűen olyan idős és beteg emberekből állt, akik a központi zsinagóga napi szertartásain nem tudtak részt venni. Ungváron az 1850-es évek végén kb. tíz engedély nélküli imaház működött, azaz a nagyobb hitközségeken belül laza hálózatok formálódtak, amelyek sok esetben önálló rítus- és szokásrendet alakítottak ki, saját jövedelemmel: a tagok → gabella adójával rendelkeztek, összességében a felekezeti közösség szociokulturális sokszínűségét növelték.²

HEVRA KADISA

A hitközségek különböző egyesületei között a legnagyobb hagyománnyal a temetkezési egyletek (→ Hevra Kadisa) rendelkeztek. Tevékenységüket, szerepüket, valamint szervezeti felépítésüket az egyik legrégebbi alapítású és legnagyobb létszámú szentegylet, a munkácsi Hevra Kadisa fennmaradt iratai alapján mutatjuk be. Az 1882-ben megújított alapszabály mindenekelőtt azt rögzíti, hogy a több mint száz éve fennálló, „nemes hivatásában” érintetlenül maradó és belügyeiben teljesen autonóm szervezet célja az „örökkön élő” filantrópiai kötelességek teljesítése, a betegek ápolása, továbbá a temetkezés körüli eljárás, a „hitelődeinktől ránk származott tradíciók szerint”. Az egylet az alapításának és a város környékén élő házas férfiak csatlakozhattak. A belépő kezdő tagok (járulékuk évi 1 Ft) két év eltelte után, egy alapítási ünnepélyt követően, rendes tagokká válhattak (ők 2 Ft-ot fizettek).

A halottak körüli rituális teendők ellátását a nőegyletek egy része is magára vállalta, miként azt az 1883-ban megalakult Ungvári Izraelita Jótékony Nőegylet példázza. Alapszabályában ugyanis a betegek ápolása, valamint a szegény egyleti tagok és a segélyezésre szoruló gyermekágyas nők anyagi támogatása mellett az elhunyt nők mosdatásának és öltöztetésének ellenőrzése, sőt szükség esetén az előírt szertartások végrehajtása is megfogalmazódott, ami az Orthodox Közvetítő Bizottság beavatkozását vonta maga után. Érvéle szerint a nem vallási alapon szerveződő nőegylet olyan feladatokat kíván ellátni, amelyek a Hevra hatáskörébe tartoznak, márpedig a *Sulhan arukh* a szentegylet ügyeibe avatkozást „hitvallásilag” nem engedélyezi, ezért a tervezett rituális teendők csakis a beleegyezésével és felügyelete alatt végezhetőek. (A vallás- és közoktatásügyi, valamint a belügyminiszter ezt az álláspontot fogadta el.)

Ezek alapján arra következtethetünk, hogy az izraelita nőegylet szándékait a tradíció őrzése és a megújulás együttesen motiválta. A Hevra rituális feladatainak átvétele/ellenőrzése a zsidó közösségen belüli sajátos emancipatorikus igény lehetett (a szentegyletekhez kizárólag férfiak csatlakozhattak), ami a segélyezés bővülő formáival egészült ki. S ez nem csupán a saját tagjaira terjedt ki (még ha ők elsőbbséget is élveztek minden „egyéb szűkölködővel” szemben), hanem az Ungváron lakó, egyleten kívüli, sőt keresztény nőkre is, ami pedig a társadalmi beilleszkedést segíthette.

[MNL K 150. VII. 8. 1128. cs. 8367. sz.]

en, rendes tagokká válhattak (ők 2 Ft-ot fizettek). A szentegylet megbetegedett tagjai látogatásáról, segélyezéséről és ingyenes orvosi kezeléséről, továbbá a halottai őrzéséről, mosdatásáról és felöltöztetéséről gondoskodott, a temetésen az előjáróságot legalább egy fő képviselte. A Hevra vezetése a sírhelyek kijelölésére is jogot formált, az elhunytakat – a férfiakat és a nőket külön-külön – hat „alosztályra” bontva: „kitűnően vallásos” talmud tudósok és egyleti tagok; családi sírhelyek; nem egyleti tagok és idegenek; gyermekek tíz éves korig; halva született és harminc napnál fiatalabb gyermekek; öngyilkosok. Az alapszabály kimondta, hogy a szentegylet részére minimum 300 Ft-ot hagyományozók sírját 18 éven át talmudisták látogatják, és ott szent szövegeket tanulmányoznak. Továbbá arról is rendelkezett, hogy a sírfeliratok, valamint a jegyzőkönyvek kizárólag héberül készüljenek.³

Nem kétséges, hogy a munkácsi Hevra Kadisa a 19. század második felében is részint a → *Sulhan arukhban* rögzített hit- és szertartási szabályokhoz, részint saját százéves hagyományaihoz ragaszkodott, ám feltehetően nem csupán a vallási tradíciók passzív megőrzése motiválta. A szentegylet ugyanis a korporatív jogait

Ungvári zsinagóga, 1935 körül

elvesztett hitközség számára kínált lehetőséget a rendies struktúrák és vezetői tekintélyének fenntartására, valamint a tagok ellenőrzésének biztosítására.⁴ Ezt rögzítette a 14. paragrafus, amely a tagokat egyleti és kultuszbeli kérdésekben a hitközségi előjáróság, hitoktatási és a vallást érintő egyéb ügyekben a rabbínátus ítéletének vetette alá, és ezt fejezte ki a Hevra „autonóm orthodox” elnevezése, ami ellen a Magyar és Erdélyhoni Izraeliták Országos Irodája⁵ és Bereg megye alispánja, Jobszty Gyula is szót emelt. Felterjesztésében Jobszty annak az aggodalmának adott hangot, hogy tekintettel „tisztán separatistikus zsidó jellegére, az egyesület azon társadalmi válaszfalakat, ami Bereg vármegyében a zsidó és a keresztény lakosok között létezik, csak erősíteni fogja. [...] Munkácson [ráadásul] jeles számmal vannak a Galíciából bevándorolt és a magyar állameszme iránt a legnagyobb passzivitással viselkedő zsidók, akikkel a közoktatás terén is valóságos harcot kell vívni a zugiskolák miatt.” Érvelése azt jelzi, hogy a szentegylet funkciójára és autonómiájára vonatkozó vita a politikai diskurzusban nyomban a Bereg megyei zsidóság asszimilátlanságának és hazafiatlanságának ideológiai érveivel egészült ki.

A filantrópia változatos formáit figyelhetjük meg más kárpátaljai egyesületek tevékenységében is. Az ungvári Talmud Tóra Egylet például egy alsó és felsőbb osztályú iskola berendezésével és a tanító támogatásával a Biblia, a héber nyelv és a Talmud tanulmányozását kívánta elősegíteni. Az 1894-ben alakult Máramaroszigeti Izraelita Hitközségi Szegény Gyermekruháztatási Egylete pedig a talmud-tórában tanuló gyermekek segélyezését tekintette legfontosabb feladatának, ezenkívül saját imaházat tartott fenn, és a tóraolvasás rendjét felügyelte. Az alapszabály szerint tagja lehetett

A Misnát tanulók együletének alapszabályai, Sziget, 1928

a szegények között külön pénzadományokat osztottak. Szintén ebben a városban működött az Izraelita Rejtett Szegényeket Segélyező Egylet, amely a szegénységüket „szégyenkezve elrejtő” egyéneket és családokat támogatta – a kellő diszkrécióval történő, a rászorulókat önértékét tisztelőben tartó filantrópia a zsidóság körében a legmagasabb rangú jótékonyaságnak minősült.⁷ A már tanintézetekben tanuló és onnan kikerülő középosztálybeli zsidó lányok is önálló együletet alapítottak a szegény és árva tanulók ruházkodásának segítésére.⁸

A vagyonos polgárcsaládok tagjai alakítottak zsidó nőegyletet Beregszászon, amely nem csupán a helybeli szegényeket támogatta, hanem a hitfelekezeti lányok és asszonyok „keresetképeességét fejlesztő” intézményeket kívánt létrehozni. Első elnöke a Beregmegyei Kaszinó vezetőségébe választott orvos felesége, Schenk Adolfné volt. Munkácson azok a nők és férfiak csatlakozhattak, akiket két régebbi tag ajánlott, és „társadalmi állásuk nem kifogásolható”. Vezetője a Hevra-elnök felesége, Weisz

minden helyi zsidó, azok kivételével, akik a mózesi és talmudi törvényeknek, valamint a „rituális ősi szokásokban gyökerező vallási szertartásoknak makacsul és nyilvánosan ellenszegülnek”. Az együlethez csatlakozóknak havonta 20 krajcár illetményt kellett fizetniük, emellett szombati napokon a tóránál tehettek felajánlásokat. Az egyesületben való részvétel a vallási és hitélet szigorú betartásával és kontrolljával járt együtt.⁶

NŐEGYLETEK

A hitközségektől függetlenedő jótékonykodást mindenekelőtt a nagy számban alakuló nőegyletek végezték, amelyek a kárpátaljai zsidóság vagyoni és társadalmi rétegződésének felgyorsulását és ennek mindennapi tapasztalatként való tudatosulását is jelzik. Az 1884-ben alakult Máramarosszigeti Izraelita Segély- és Betegápoló Nőegylet tagjai a vagyonos és tekintélyes helyi családokból verbuválódtak. Az egyik ideiglenes elnöke Teitelbaum Ráhel, a főrabbi özvegye volt. Segélyezték a gyermekágyas nőket, továbbá a betegeket, aggokat és özvegyeket, és szüleik halálának évfordulóján

Mózesné volt. A segélyezésre fordított összegeket pedig az alapítványokon, valamint a beíratási és tagsági díjakon kívül az egyesület által rendezett táncvigalmak és zártkörű estélyek bevételei biztosították.⁹

Mindezek alapján – bár tevékenységük minden részletét nem ismerjük – a nőegyletek többféle funkciójára következtethetünk. A dualizmus évtizedeiben a kárpátjai városokban intenzíven növekedett a jövedelemmel nem rendelkező, nincstelen, illetve idős és ellátatlan zsidók száma, ami a hitközségi (egyházi) kereteken túllépő szegényellátást tett szükségessé. A jótékonyág ugyanakkor egyszerre szolgálhatta és hozta összhangba a felekezeti identitás megőrzését és a polgári értékrend (öntudat) erősítését, valamint a társadalmi beilleszkedést. A nőegyletekhez más felekezetűek is csatlakozhattak; illetve ugyanezt célozták Munkácson az egyesület által rendezett társasági események. A lányok és asszonyok jövedelemszerzésének és ezáltal önállósodásának támogatása az arra rászoruló családokban, a vallási előírások által szabályozott családelet és a hagyományos női szerepek módosulásához is hozzájárulhatott.¹⁰

KÖLCSÖNZŐ EGYLETEK

A jótékony célú szervezetek még egy típusát érdemes megemlítenünk. Munkácson 1846-ban *Gemilat Chaszudim* [Gemilat haszadim, 'jótékonyág'] elnevezéssel alakult jótékony kölcsönző egyesület, mely a rossz anyagi helyzetű, illetve az elszegényedett iparosoknak és kiskereskedőknek nyújtott kézzizálog fejében kamatmentes kölcsönöket. A segélyezett felekezeti összetételét nem ismerjük, ám az 1888-ban készült alapszabály hatósági elfogadásakor, ami a törvényes működés feltétele volt, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úgy foglalt állást, hogy az egyesület vallási célokat nem követ, és a kölcsönzés „jótéteményeiből” a más vallásúakat sem zárja ki, ezért „zsidó vallási jelleggel bíró egyesületnek nem tekinthető”. Az egyesület tagjai „állás- és rangkülönbség nélkül”, munkácsi és környékbeli zsidó férfiak lehettek, akik évi 1 Ft járulékot fizettek, emellett – további 5 Ft befizetésével – fiaikat és vejeiket is tagoknak ajánlhatták. A nyújtott kölcsönök maximuma 40 Ft, a futamidő legfeljebb fél év volt, és a kézzizálog nyilvános árverése esetén az egyesület csak a kölcsönzött összeget tarthatta meg. Egyébként pedig a hitelezésre fordított alaptőkét az igazgató saját vagyonával szavatolta.

Az említett alapszabályból az egyesület működésének néhány rituáléjára is következtethetünk. Az éves közgyűléseket → peszah első és utolsó napja közötti → félünnepnapok valamelyikén tartották, az új tagok felvételét díszlakoma kísérte, s a megválasztott tisztviselők nevét a peszahot követő első szombaton, a tóraolvasás alkalmával tették közhírré. De az egyesület „testületi dísz”, azaz hírneve megőrzésére is nagy gondot fordított. Ámbár „alig lehet elővélni, hogy találkozzék olyan tag, ki az egyesület körében illedelmet és erkölcsösséget sértő közbotrányt okozzon”, az esetleges rendbontót az elnökség „szabályszerű magaviseletre fogja inteni”, ezt követően az egyesületből kizárja.¹¹

Beregszászon az 1890-es évek elején alakult az alapszabálya szerint a hitközségtől független, kamat nélkül kölcsönző zsidó segélyegylet, amely tevékenységét a lányok

kiházásításának támogatásával kapcsolta össze (*Hachnoszasz Kálo* [Hakhnaszat kala, 'menyasszony kiházásítása']). A hitelezés a munkácsiéhoz hasonló módon történt, a 30-tól 50 Ft-ig terjedő nászjutalékra azonban csak a kifogástalan jellemű egylettagok voltak jogosultak, amit az évi 1 Ft fejenkénti befizetések fedeztek. A násznagyot szintén az egylet tagjaiból sorsolták ki.¹²

A munkácsi zsidók korabeli tudós megfigyelője, Lehoczy Tivadar, a jótékonykodást a hagyomány, valamint összetartozásuk és „testvéries érzésük” megnyilvánulásaként mutatja be:

„Az orthodox zsidók szokásaiból kiemelek mint jótékony célúakat, egynéhányat. Ilyenek a → széder-esték, melyeket az izraelita hitközségek a húsvét előestéjén kezdik azzal, hogy nyolc következő napon át megvendégelnek szegény hitsorosokat, tanulókat. Tartós vész idején, hogy a haragvó Istent kiengeszteljék, körmenetet rendeznek a temetőbe, vagy szegény sorsú zsidó lányt ünnepélyesen férjhez adnak. A sírok mérése már némi babonára és arra mutat, hogy e szokás Galíciából származott ide. Ha rokon zsidó megbetegszik, a család asszonyai kimennek a temetőbe, és egy zsinórral megméri a jámborok sírjait. E zsinórból aztán gyertyabelet készítenek, melyet a zsinagógának vagy a → béth hamidrásnak ajándékoznak.”

[Lehoczy Tivadar, *Munkács Város új Monografiája, I–II* (Ungvár, 1998 [1907]), vol. 2, pp. 85–86.]

A dualizmus évtizedeiben Kárpátalján karitatív nőegyletek, betegsegélyező és temetkezési egyesületek természetesen nem csupán felekezeti alapon szerveződtek, ám jótékony kölcsönző egyletet – a rendelkezésre álló adatok alapján – kizárólag zsidók hoztak létre. A kamat nélkül kölcsönző egyletek tevékenysége részben a szegényeket támogató hitközségi hagyományokat követte, részben – a polgári filantropia sajátos formájaként – a vállalkozó kispolgárság (az iparosok és kereskedők) kölcsönhöz jutásának feltételeit kívánta megkönnyíteni, ezáltal a hitelpiaci hátrányokat kompenzálni, ami a zsidó üzso-rakölcsönzészről kialakult sztereotípiákat is árnyalhatja. A munkácsi egylet elnöke, Hausmann Hers a helyi kereskedelmi bank igazgatósági tagja volt, és hasonló személyi kapcsolatok figyelhetők meg Beregszászon, ahol Mermelstein Jakab az egyesület választmányában, valamint a Beregszászi Kereskedelmi és Iparbank menedzsmentjében is helyet kapott.¹³

Nem csupán a jótékonykodás, hanem az önszegélyezés egyleti formái is meghonosodtak Kárpátalján. 1888-ban alakult meg az Ungvári Izraelita Kölcsönös Betegsegélyező Nőegylet, melynek tagjai „szegényebb sorsú”, ám „erkölcsös magaviseletű” férjes vagy özvegy nők lehettek, kivéve a házi cselédeket. Az alapszabályban rögzített feladata a megbetegedett tagtársak ápolása és pénzsegélyben részesítése volt, emellett az elhaltak végtisztességén a tagok testületileg vettek részt, sírkövet állítottak számukra, és lelki üdvükért 30 napig imát olvastattak. A kiadásokat a havi 12 krajcár tagdíj és a halálozások esetén fizetett fejenkénti 10 krajcár fedezte.¹⁴ A tagok hasonló befizetései biztosították a Beregszászi Izraelita Árvákat és Özvegyeket Gyámolító Egylet működését is, amely – nevével ellentétben – nem csupán a „hátramaradt” családtagokat támogatta, valamint „nevelésük és vallásosságuk felett őrködött”, hanem a betegek ápolásáról és gyógyszerellátásáról gondoskodott, és hozzájárult a temetési költségekhez is.¹⁵ Ezek az egyletek tehát nem tekinthetők tiszta profilú, kizárólag a biztosítás elvére épülő szervezeteknek, ahol a tagok bizvást

remélhették, hogy rendszeres befizetéseik fejében betegségük esetén ellátásban, halálukkor a hozzátartozók egy összegű támogatásban részesülnek.¹⁶ Ez ugyanis a betegek látogatásával, a gyászszertartásokon való részvétellel vagy az árvák vallásos nevelésének ellenőrzésével egészült ki, ami a hagyományos, a hitközségek által fenntartott egyletek (pl. a beteglátogató Bikur Holim) funkcióinak vagy azok egy részének átvételét jelzi. S bár az említett egyesületek társadalmi összetételét nem ismerjük (a „szegényebb sorsú” nők Ungváron minden bizonnyal nagy létszámú és heterogén kategóriát alkottak), a házi cselédek kirekesztése valamiféle kispolgári azonosságtudat megjelenésére utalhat.

SZAKMAI EGYESÜLETEK

A továbbiakban a szakmai alapon szerveződő egyesületekről szólnunk, melyek között a zsidóknak a kereskedelmi egyletek alapításában volt kezdeményező szerepe. Ungváron és Munkácson kereskedelmi kör működött, utóbbinak a századfordulón kb. 180 tagja volt, ami az összes kereskedő 50%-a. 1876-ban alakult meg az Ungvári Kereskedelmi Ifjak Önképző és Betegsegélyező Egylete (ideiglenes elnöke a nevét Darvasra magyarosító Deutsch Adolf, jegyzője Róth Adolf), amely szaklapok és kereskedelmi értekezések olvasásával és megvitatásával a tagság „kiképeztetését”, betegség esetén segélyezését, valamint társalgás révén a magyar nyelv meghonosítását tűzte ki célul. Rendes és alapító tagjai önálló kereskedők, üzlettársak, cégvezetők, segédek és ügynökök, pénzügyeztetek, biztosító társaságok, közlekedési és magánvállalatok tisztviselői, ezenkívül „bárminő állású, tagságra ajánlkozó művelt egyének” lehettek, az egyetlen feltétel a tagdíj rendszeres fizetése volt: a rendes tagok belépéskor 1 Ft-ot, majd havonta 50 krajcárt fizettek. Hasonló célokkal alakult meg 1880-ban az Ungvári Első Általános Kereskedelmi és Iparos Ifjúsági Önképző és Segélyező Egylet, mely elhunyt tagjai végtisztességében is részt vett (a temetéseken saját zászlaja alatt vonult fel), míg az Ungvári Kereskedő Ifjak Dalköre a jótekonyság mellett nyilvános fellépéseivel a magyar mű- és népdalok terjesztését, valamint a társas élet „kellemeinek” emelését foglalmazta meg célként.¹⁷

A rendelkezésre álló alapszabályok helyenként sablonos szövegéből csak óvatos következtetéseket tehetünk e szakmai egyletek tényleges tevékenységére. Ambíciójuk azonban az ezúttal sem hiányzó segélyezés mellett nyilvánvalóan a szórakozás polgári formáinak megteremtése, a kereskedők társasági kapcsolatainak bővítése, a kereskedelem szakmásodásának előmozdítása és e tevékenységről pozitív kép kialakítása volt, miközben feltűnő nyitottság és demokratizmus jellemezte őket. A Kereskedelmi Ifjak Önképző és Betegsegélyező Egyletének például nem csupán önállóak, tisztviselők és segédek, de voltaképpen „bárminő állásúak” a tagjai lehettek, és bár elvben korosztályi alapon szerveződött, az „ifjúság” életkorhoz kötött fogalmát sem határozták meg. Az ifjak szándékai között a magyar nyelv meghonosítása (a dalkörben pedig a magyar dalok „művelése”) is megfogalmazódott, ami szintén azt a feltevést erősíti, hogy a fiatalabb generációk szakmai szerveződése a beilleszkedést kívánta

Beszélgető zsidók, Munkács, 1930-as évek

segíteni. Talán az sem véletlen, hogy ezek az egyesületek legnagyobb számban Ungváron, a kárpátaljai neológia egyik központjában jöttek létre.

Az asszimilációs szándékot fejezte ki, és azt, hogy ennek miféle korabeli értelmezése volt, az 1881-ben Beregszászon megalakult Bereg Megyei Izraelita Magyar Egylet, amely a magyar nemzetiség és hazafiság terjesztését, a nemzeti nyelv ápolását, valamint a közművelődéssel való haladást hangoztatta, de fontosnak tartotta a „hitfelekezetet érő szellemi és erkölcsi támadásokkal szembeni testületi védekezést”, illetve a zsidókkal kapcsolatos „előítéletek és balhiedelmek” eloszlatását is. Az egylet kezdeményezője és első elnöke Róth Gábor ügyvéd volt, aki a társadalmi és közéletben számos tisztséget töltött be. Bereg vármegye tiszteletbeli tiszt ügyésze, az árvaszék elnöke, a királyi törvényszék tolmácsa, a beregszászi kereskedelmi és iparbank igazgatósági tagja és jogtanácsosa volt, de ő alapított a városban a zsidók számára menedékházat.¹⁸ Jegyzője Katz Bertalan, az említett bank vezérigazgatója és a megyei kaszinó tagja, rendes tagok a 18 éven felüli zsidók, pártoló tagok más felekezetűek is lehettek. Bár azt nem tudjuk, hogy az említett törekvéseket az egylet milyen módon próbálta elérni, annyi bizonyos, hogy a zsidók beilleszkedését, ami a nyelvi magyarosodást jelentette, a társadalmi helyzetre vagy a falusi és városi lakóhelyre tekintet nélkül kívánta segíteni, miközben nem mondott le a felekezeti csoporttudat erősítéséről sem.¹⁹

KASZINÓK

Befejezésül néhány keresztény alapítású és többségű kárpátaljai egyesület zsidó tagjait vesszük szemügyre – igaz, a tagságra vonatkozó adatok hiánya vagy töredékessége ebben az esetben jelenti az értelmezés számára a legnagyobb akadályt. A dualizmus évtizedeiben létrejövő nőegyletek, műpártoló és közművelődési egyesületek, társaskörök alapszabályai rendszerint „vallás és nemzetiségi hovatartozás nélkül” biztosították a csatlakozást, ugyanakkor tagjaikat társadalmi helyzetük és közösségi presztízsük alapján szelektálták. Az Ungvári Társaskör (kaszinó) megalakulásától, az 1840-es évek elejétől lehetővé tette zsidók számára a belépést, majd az 1875-ös szabályzata szerint a „polgárság értelmisége a közművelődés, az erkölcsnemesítés és a hazai érzékek társadalmi úton fejlesztésétől áthatva”, szabadon csatlakozhatott. Zsidó tagjai, az ez évi névjegyzék alapján orvosok, ügyvédek, továbbá nagykereskedők és vállalatulajdonosok voltak (Weinberger Mór, Spitzer Sándor, Weinmann Lipót, Engländer Mór, Tüchler Mór, Seidler Lipót, Kornstein Adolf, Bródy Fülöp). A keresztény tagok között szintén szabadfoglalkozású értelmiségieket, földbirtokosokat, vármegyei és egyházi tisztviselőket találunk (pl. gróf Török Napóleon főispánt és Mondok János kanonokot, a görög katolikus teológia rektorát). Elnöke Markos György, a kincstári uradalom jószágigazgatója volt. A hivatásrendi reprezentációt és a professzionalizációt szolgáló egyesületekben, pl. az 1883-ban alakult Ung megyei Orvos-Gyógyszerész Egyletben keresztények és zsidók ugyancsak együtt voltak jelen. Találunk zsidó értelmiségieket az ungvári születésű 17. századi költő, Gyöngyösi István kultuszát ápoló,

a közművelődési egyesület részeként 1906-ban megalakult irodalmi társaságban is: Tüchler Sándort, Reisman Arnoldot, a költő és újságíró Vidor Marcellt, valamint a neológ hitközség egyik vezetőjének a feleségét, Virányi Sándornét.²⁰

A Beregmegyei Kaszinó a legrégebbi és a legpatinásabb kárpátaljai társaságyletek közé tartozott, amelyben a zsidók részvételét Kozma György 1941-ben megjelent, jegyzőkönyveket és egyéb iratokat is felhasználó centenáriumi kötete alapján mutatjuk be. A Kaszinó, az ungvárihoz hasonlóan, megalakulásától lehetővé tette zsidók számára a belépést, ám ez csak az 1850-es évek második felétől, az újjászerveződését követően valósult meg. Az 1881-es tisztújításkor a vezetőségben is helyet kaptak: a rendfenntartó (vagy háznagy) Schenk Adolf orvos, a választmány egyik tagja a már említett Róth Gábor ügyvéd lett. A krónikás ezt a folyamatot úgy rekonstruálja, hogy az 1840-es években a kaszinótagok „csaknem kizárólag a megyei nemességből kerültek ki, 1867 után már az egész polgárságból, beleértve a Beregben nagy számban élt zsidóságot. Ez a demokratikus átváltozás maga után vonta a társalkodási modornak is bizonyos megváltozását. A 1840-es években nyomát sem találjuk, hogy a kaszinótagok egymást sértegették volna, sőt arra kellett törekedni, hogy ne címezgessék egymást, hanem szólítsa tagtársát ki-ki egyszerűen „ön”-nek. 1867 után már előfordulnak veszekedések, összeszólalkozások, sőt durva sértegetések is.”²¹

Barta Ödön (1852–1925) az 1880-as évek elején telepedett Beregszászra, és a kárpátaljai közélet egyik legismertebb résztvevője lett. Bereg vármegye közigazgatási bizottságának a tagja, a megyei takarékpénztár kezdeményezője, a függetlenségi párt helyi szervezője és alelnöke. 1896-ban választották országgyűlési képviselővé, s bár „tehetsége és ügyessége révén már eddig is bírt bizonyos népszerűséggel és tekintéllyel, ettől kezdve a vármegyében valóságos hatalommá nőtte ki magát. Népszerűségét a függetlenségi jelszavak hangoztatásával fokozta, hatalmat pedig azzal szerzett magának, hogy az országházban sem követett szélsőséges ellenzéki politikát, a kormánnyal szemben inkább megértéssel volt, sőt szívesen tett annak szolgálatokat is. Ezt aztán a kormánykörök viszonozták, s rövidesen ő lett odafönn a beregi érdekek leghathatósabb szószólója. Bekövetkezett az az érdekes helyzet, hogy a beregiek, ha valamit el akartak érni, inkább fordultak a függetlenségi Barta Ödönhöz, mint a kormánypárti képviselőkhöz vagy a főispánhoz.”

[Kozma György, *A Beregmegyei Kaszinó százéves története* (1941), pp. 110–111, Keresztyén Balázs, *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon* (2001), p. 20.]

E „veszekedések” gyakori szereplője Barta Ödön ügyvéd, a választmány tagja volt, s az ő hatalmi–politikai konfliktusai az alelnökkel, Gulácsy István alispánnal a kaszinót is két táborra osztotta. Ennek eredete, hogy 1906-ban Gulácsy jelöltjével szemben Barta mindössze 25 éves fiát választották vármegyei főügyésszé. Mindez Kozma György interpretációjában a zsidó és a keresztény tagok ellentétéként jelenik meg: a „vallásfelekezeti súrlódások is napirenden vannak, aminek magyarázatát meg lehet találni abban, hogy a közéleti harcban az egyik párt vezére, Barta Ödön, a zsidóságból került ki. De egyébként is számosan voltak, akik már sokallni kezdték a zsidó kaszinótagok számának túlságos elszaporodását. Távolról sem volt ez antiszemita akció, csak épp olyan súrlódás a keresztény és zsidó tagok között, amilyen a liberális korszakban is mindenütt és minduntalan előfordult.”²²

A kárpátaljai kaszinók heterogén összetételéből arra következtethetünk, hogy

a korán betelepedett, illetőleg a foglalkozásuk és hivataluk alapján társadalmi elismertséget szerző zsidók egyenrangú tagjaivá váltak az exkluzív társaságoknak, ami a nyilvánosság számára egyszerre deklarálta a zsidóság sikeres társadalmi beilleszkedését és befogadását, s járult hozzá a presztízsük további növekedéséhez. E reprezentáció azonban nem feltétlenül azonos ennek tudati elfogadásával vagy a személyes kapcsolatok tényleges elmélyülésével. Barta Ödön karrierje, illetőleg a Beregmegyei Kaszinó Kozma György által felidézett epizódjai ugyanis arra utalnak, hogy tehetség és kellő ambíció esetén nem volt akadálya a politikai és közéleti érvényesülésnek, ám ez a mentális elkülönülést aligha szüntethette meg.

Miközben a kárpátaljai városokban a dualizmus idején a hitközségek által irányított és azoktól független egyletek sora alakult, ami az önszerveződés változatos formáit kínálta a zsidóknak, a falvakban, a többség számára semmilyen vallási és társadalmi egyesület nem állt rendelkezésre, melyek pl. a rászorulókat támogatását vagy a beilleszkedést segíthették volna. A hagyomány – s ezt a különböző egyletek ugyancsak sokféle tevékenysége és funkciója jelezte – egyébként sem a múltat őrző változatlan maradványként, mint inkább az egykori közösségi autonómiák és értékek vagy egyszerűen hatalmi pozíciók megőrzésének, valamint bizonyos funkciók (pl. a halottak eltemetése, a jótekönyködés) polgári keretek közé illesztésének eszközeként volt jelen.

1.10. Az államhatalom és a régió más népeiségeinek viszonya a zsidósághoz

---

Konrád Miklós

Az ország izraelita lakosait „minden polgári és politikai jog gyakorlására” jogosítottnak nyilvánító 1867: XVII. tc. Ferenc József által 1867. december 27-én történt szentesítésével a zsidók megszűntek külön politikai kategóriát képezni Magyarországon. Adminisztratív kérdésekben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendszeresen érintkezett az izraelita felekezet neológ, illetve orthodox szárnyának országos képviselőivel, a helyi hatóságok a neológ, orthodox és →status quo ante hitközségek vezetőivel, de a szorosan vett felekezeti ügyeken kívül a magyar állam a zsidókkal szemben hivatalosan nem támaszthatott semmiféle speciális követelményt, nem képviselhetett semmilyen, a zsidókat az ország többi lakosaitól megkülönböztető álláspontot. Wenkheim Béla miniszterelnöknek Istóczy Győző első antiszemita beszédére 1875. április 1-jén adott válasza, miszerint a zsidók egyenjogúsítását kimondó törvény következtében a kormány „zsidó-kérdést nem ismer, nem is ismerhet”, nem csupán liberális frázis volt, hanem az államnak a dualizmus egész ideje alatt fenntartott hivatalos álláspontja.¹ Ami tehát a magyar állam és a kárpátaljai zsidók viszonyát illeti, ilyenről elméletileg a dualizmus korában nem lehetett beszélni. A valóság összetettebbnek mutatkozott.

MAGYAROSODÁS

A magyar törvényhozás 1867-ben az emancipációt nem kötötte semmilyen feltételhez, de mindenki számára világos volt: a keresztény magyar politikai elit az értelmiséggel egyetemben azt várta a zsidóktól, hogy egyenjogúsításuk ellenében váljanak „magyarrá”. Hogy ennek miben kellett megnyilvánulnia, ezt soha senki nem fejtette ki részletesen. Erre nem is volt szükség, a nacionalizmus homogenizáló eszmeiségéből fakadóan a válasz magától adódott: lehetőleg mindenben. Az országgyűlési képviselők beszédeiben elszórt felsorolásokból szemelgetve: „hazafias érzületben”, „nyelvben”, „míveltségben”, „szokásban”, „erkölcsben”, „gondolkodásban”, „érzelemben”.² A követelménylistában egy elem megkülönböztetett hangsúllyal bírt: a magyarrá válás legfőbb kritériumát – és ekképpen a zsidókkal szemben támasztott elsődleges követelményt – a magyar nyelv elsajátítása képezte. Bár ezt nem osztotta mindenki, így Széchenyi István sem, a 19. század elejére már kialakult, nyelvre alapozott nemzetfelfogás a dualizmus végéig a magyar nacionalizmus alapelve maradt.

A zsidók nyelvi magyarosodása az ország népességének 1900-ig kisebbségét alkotó „magyarság” számát és arányát volt hivatott növelni, ami az adott helyzetben a magyarul beszélők, vagyis a népszámlálásokon magukat magyar anyanyelvűnek vallók számának növelését jelentette.

A magyarosodás követelménye elméletileg minden zsidóval szemben fennállt. A valóságban azonban általános, minden zsidóra kiterjedő „asszimilációs” nyomásról nem beszélhetünk. Azzal, hogy a vallásszabadság liberális elvének sérthetatlensége nevében és az országgyűlés óhajának megfelelően a kormányzat 1871-ben elismerte jogszabályként az orthodox szervezet alapszabályzatát, vagyis az orthodox zsidók jogát, hogy hitközségeiket a *→ Sulhan arukh* alapján szervezzék meg és életüket aszerint rendezzék be,³ a politikai elit egy olyan közösségi életvitel fenntartását szavolta, amely – és ez mindenki számára világos volt – *de facto* kizárta a magyar nemzettel való elsődleges azonosulás lehetőségét. Mindazon zsidók, akik ezt óhajtották, így a kárpátaljai megyék ultraorthodox, jelentős részben haszid zsidósága, a dualizmus végéig megmaradhattak, aminthogy meg is maradtak kulturális izoláltságukban. A (nyelvi) magyarosodás csak a többségi társadalomba betagozódni és ennek keretében felemelkedni kívánó zsidók számára jelentett kötelező követelményt, azok azonban, akik e társadalmi felemelkedésről lemondtak, aminthogy az ultraorthodoxia ezt könnyű szívvel megtette, minden további nélkül eltekinthettek a magyar társadalomhoz való közeledéstől.

A kormányzati politikát az elvi liberalizmus mellett a tények kényszerű tudomásulvétele is meghatározta. Az idő haladtával mind bizonyosabbá vált, hogy a magyar – és ezen belül a kárpátaljai – zsidóság legorthodoxabb rétegét képező máramarosi zsidók tömeges elmagyarosodására nincs esély. Jelzésértékű, hogy a századfordulóhoz érve a máramarosi zsidókról nyilatkozó politikusok ebbéli reményeiknek már hangot sem adtak. Az „alsóbbrendű” zsidók, írta 1900-ban Nyegre László szabadelvű párti képviselő a megyét bemutató könyvében, „rossz, elferdített német nyelvet s azon kívül a környék nyelvét beszél.”⁴ A kérdésről egy szóval sem mondott többet. A máramarosi zsidók nyelvi viszonyait a megye técsői kerületét 1861-től 1892-ig képviselő Várady Gábor ugyanakkor még tömörebben elintézte: „A zsidóság héberrel kevert, rontott német nyelven beszél.”⁵ Megállapításához ő sem fűzött kommentárt. Egyikük sem róta fel a máramarosi zsidóknak, amiért a magyarosodás terén nem mutattak nagyobb előmenetelt – a helyi viszonyok ismeretében ez egyszerűen kívül esett a reális lehetőségek körén.

A máramarosi zsidóktól eltekintve a kárpátaljai zsidóság nyelvi helyzete a magyar politikai elit szempontjából amúgy mérsékelt optimizmusra adhatott okot. A négy megyét együtt véve a zsidóknak 1910-ben is csupán 35,2%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, de amint a mellékelt táblázat mutatja, ekkorra a Bereg, Ung és Ugocsa megyei zsidók immár többsége a magyart vallotta anyanyelvűnek, illetve az általa „legjobban és legszívesebben beszélt” nyelvnek.⁶ 1910-ben a magyar „anyanyelvűek” aránya mind a négy megyében, tehát még Máramarosban is magasabb volt a zsidók, mint a teljes népesség körében, ami egyben azt is jelzi, hogy Máramaros megyében a magyar anyanyelvű zsidók aránya nem csupán azért maradt oly csekély, mert ez a megye

volt az ultraorthodoxia fő fészke, hanem részben egyszerűen azért, mert a magyar anyanyelvűek aránya a teljes népességen belül is itt volt a legalacsonyabb.

A kárpátaljai zsidók egymás közt a korszak végéig leginkább jiddisül beszéltek. Mivel azonban az emancipációt megalapozó, a zsidóságot felekezetre redukáló hivatalos dogma szerint a zsidók (immár) nem alkottak külön nemzetiséget/népet, így külön nyelvük sem létezhetett. 1880-ban a jiddis anyanyelvűeket a népszámlálók abba a nyelvkategóriába sorolták, amelyet az adott személyek bevallásuk szerint a jiddis mellett még beszéltek, illetve önkényesen magyar anyanyelvűeknek tekintették őket. Ez magyarázza, hogy az 1880-as népszámlálás Bereg, Ung és Ugocsa megyében aránylag több magyar anyanyelvű zsidót „talált”, mint tíz évvel később, amikortól a jiddisül beszélőket konzekvensen német anyanyelvűként regisztrálták.⁷ A kárpátaljai zsidók között ez utóbbiak aránya 1910-ben 62,7% volt.

A jiddis statisztikai felvételének tagadását az államnak valahogy persze alá kellett támasztania. Amint az 1910-es számlálólapok kitöltésére vonatkozó utasítás mutatja, az érvelés meglehetősen önellentmondásosra sikeredett: „Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élőnyelv írható be, ennél fogva a zsidó [értsd jiddis] vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található olyan zsidó vallású egyéneknek tehát, a kik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont [értsd jiddist] használják, a német nyelvet kell anyanyelvül bejegyezni.”⁸ A nyakatekert logikát követve az ország északkeleti megyéinek jiddis nyelvű tömegei tehát egy holt nyelvet beszéltek... A hab a tortán, mondhatnánk, hogy az állam önnön elvét sem tartotta be maradéktalanul. A zsidó hitközségekben tartott istentiszteletek nyelvére vonatkozó statisztikában a „héber” megnevezést 1910-től a „héber, illetőleg jargon” kifejezés váltotta fel.⁹ Az első világháború kitörése előtt két évvel az orthodox anyahitközségek 36,8%-ában, vagyis 99, döntő többségükben feltehetően kárpátaljai hitközségben ez volt az istentisztelet nyelve.¹⁰

Míg a kárpátaljai zsidók nyelvi akkulturációját, és ennél általánosabban a keresztény magyar társadalomhoz való közeledését a kormányzat nem erőltette, gazdasági viszonyaikba a századfordulón aktívan beleavatkozott, mégpedig – a zsidók érdekeit nézve – kedvezőtlen hatással.

A magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya Kárpátalja megyéiben¹¹

	A magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya							
	1880-ban		1890-ben		1900-ban		1910-ben	
	a teljes népességben	a zsidók körében	a teljes népességben	a zsidók körében	a teljes népességben	a zsidók körében	a teljes népességben	a zsidók körében
Bereg	43,6	52,8	42,4	39,1	44,7	44,0	47,8	52,6
Ung	32,1	49,9	27,5	33,5	30,2	46,1	33,2	51,8
Máramaros	10,8	5,9	12,5	8,4	13,7	12,8	14,8	17,0
Ugocsa	35,7	49,3	38,2	41,3	42,9	47,9	46,5	61,9
Magyarország	46,6	58,5	48,6	63,8	51,4	71,5	54,5	76,9

A HEGYVIDÉKI AKCIÓ

Az ország legelmaradottabb nemzetiségét kitevő, elsőpró többségében mezőgazdaságból élő, vallására nézve görög katolikus ruszinok (korabeli kifejezéssel rutének) vitathatatlan, de korántsem újkeletű nyomora a millennium évében hirtelen a közvélemény érdeklődésének középpontjába került. Halász Géza, Bereg megyei erdőgondnok nagy visszhangot keltett röpiratban ecsetelte a ruszin parasztság ínségének okait, s úgy vélte: „végpusztulástól” való megmentésük immár „kizárólag csak az államnak legmesszebb menő gazdasági és erkölcsi beavatkozása útján remélhető”.¹² A következő év, 1897 elején Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök és a ruszinok lakta (vagyis a kárpátaljai) megyék országgyűlési képviselői mozgalmat indítottak a ruszin népesség megsegítése érdekében. Márciusban egy memorandumot nyújtottak be e tárgyban Bánffy Dezső miniszterelnöknek és kormánya illetékes minisztereinek. A kormány felkarolta az ügyet, a Darányi Ignác vezette Földművelésügyi Minisztérium égisze alatt tavasszal megindult az eleinte Bereg megye szolyvai járására korlátozódó, úgynevezett „rutén”, illetve „hegyvidéki akció”. Helyi vezetésével Darányi októberben a skót származású agrárszakembert, Egan Edét bízta meg.¹³

A közvélemény az akcióban csupán „Rákóczi népének”, a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinoknak megsegítése érdekében indult önzetlen szociálpolitikai kezdeményezést látta, titkos politikai mozgatórugóit már nem. Az 1895 elején megalakult,

Alsóverecke látképe, 1930-as évek

ideológiájában antiszemita Katolikus Néppárt az 1896-os parlamenti választásokat megelőző év során aktívan szervezkedett Kárpátalján. A görög katolikus klérus rokonszenvezett az új párttal, amelynek nemzetiségi és szociálpolitikai programja alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a ruszin értelmiség és parasztság rokonszenvét. Noha korábban a kormányzó Szabadelvű Párt képviselője volt, maga Firczák Gyula püspök is ódzkodott a Néppárt elleni nyílt állásfoglalástól, sőt Bereg megyében az utóbbit látszott támogatni. Mivel a mindinkább elégedetlen ruszin parasztok, és különösen a beregi ruszinok jó pártfogóra véltek találni a Néppártban, a görög katolikus ruszin nép „atyja” nehezen engedhette meg magának, hogy fellépjen a párt ellen. A helyzet megoldására a beregi és a máramarosi főispán ismételtlen megpedzette egy, a kormány és a püspök közötti egyezség lehetőségét. 1896 márciusában Firczák Gyula találkozott Bánffy Dezső miniszterelnökkel. Az ekkor létrejött titkos alku értelmében Firczák elállt a néppárti képviselőjelöltek támogatásától, ellenjuttatásként a kormány többek közt meghirdette a ruszin parasztságon segíteni hivatott hegyvidéki akciót, amely a néppárti agitáció, az ébredező ruszin nemzetiségi mozgalom és a ruszin parasztság elégedetlensége ellen is hatékony eszköznek tűnt.¹⁴

A hegyvidéki akció egyértelműen sértette a kárpátaljai zsidók gazdasági érdekeit. Amint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, a legélesebb társadalmi ellentét Kárpátalján is a pénzgazdasághoz még kevésbé szokott parasztok és a nekik kis személyi hiteleket nyújtó, illetve hitelbe árusító, monopóliumhelyzetük révén gyakran uzorakamatot felszámoló falusi kereskedők: kocsmárosok, boltosok között húzódott.¹⁵ Azzal, hogy a kormányzat kívülről beleavatkozott a helyi kereskedők és a ruszin népesség gazdasági kapcsolataiba, és pedig a ruszinok védelmében, tevékenysége óhatatlanul az előbbiek kárára ment: az állami támogatást élvező, nem kifejezetten a nyereség kitermelése céljából alapított hitelszövetkezetekkel és az alkohol árusítására feljogosított fogyasztási szövetkezetekkel szemben a szinte kizárólag zsidó kocsmárosok és szatócsok nem vehették fel a versenyt.

A hegyvidéki akció azonban nem csak objektív feltételeiből adódóan érintette kedvezőtlenül a kárpátaljai, és különösen a beregi zsidókat. Az akciót kezdetektől átszínezte a diffúz zsidóellenesség. A ruszinok nyomoráért már Firczák Gyula 1897 márciusi memoranduma is részben a Galíciából érkező „óriási zsidóbeözönlést” tette felelőssé.¹⁶ A memorandum egy része szinte egy az egyben átvette Egan Ede egy korábbi előadása szövegét. Egan a nagy- és középbirtok politikai súlyának a feltörekvő zsidó nagypolgársággal szembeni megőrzésére, illetve növelésére törekvő agrárius mozgalom lelkes híve és propagálója volt.¹⁷ Kormánybiztosi kinevezésével Darányi Ignác egy olyan férfit helyezett a hegyvidéki akció élére, akinek nem csupán az 1900-as évek elejétől általa is osztott agrárius elveit ismerte, de akinek – Darányi személyétől idegen – antiszemita érzelmeiről is nemsokára bizonyosságot nyerhetett. A ruszinokhoz hasonlóan nagyrészt nyomorúságos és persze nem csupán kereskedőkből álló kárpátaljai zsidóságot Egan Ede már első hivatalos megnyilvánulásában, Darányi Ignácnak 1898. január 25-én küldött jelentésében teljes mértékben az uzorásokkal azonosította.¹⁸ Másfél évvel később, Darányinak 1899. szeptember 24-én

Ruszin asszonyok és egy zsidó férfi Friedman Ábrahám vegyeskereskedése előtt Huszton, Kárpátalja visszacsatolása után, 1939–1940

írt jelentésében a ruszin parasztság nyomorának immár „legfőbb” okát a Galíciából bevándorolt zsidók vélt üzelmeiben jelölte meg.¹⁹

A botrány akkor tört ki, amikor Egan Ede nyílt kifejezést adott antiszemita érzelmeinek. 1900. február 12-én a munkácsi Csillag Szálló nagytermében mintegy 300 fős közönség előtt ismertette az általa vezetett hegyvidéki kirendeltség eredményeit.²⁰ Jelentése két részből, egy hivatalosból és egy magánjellegűből állt. A hivatalos részben a zsidó szó nem hangzott el, bár a ruszinokat Egan szerint minden lehetséges eszközzel elnyomó „nem keresztény kereskedők” kifejezés félreérthetetlen volt. Egant nyilvánvalóan hatalmába kerítette a konspiratív eszközökkel uralomra törő zsidóság paranoid rémképe: a kocsmárosok azért itatták a ruszin parasztokat, hogy e „bárgyú nép titkait megtudhassák s azt kifürkészve tönkre juttathassák”; a falusi szatócs „főtőrekvése” arra irányult, „hogy teljesen hatalmába kerítse az önálló földmívest”. E hivatalos részből a hallgatóság azt is megtudhatta, hogy a pesti ➔ Hevra Kadisában (amelynek, mint köztudott, a halottak temetése körüli teendők ellátása képezte feladatát) Egant „a legborzasztóbb felekezeti bosszú átok”-kal sújtották, „mely, mint a beavatottak állítják, annyit jelent, hogy minden igazhitű, a kis gyermektől kezdve a tehetetlen aggastyánig, köteles mindennapi imádságába azon forró óhajt bevenni, hogy Jehovah engemet legkésőbbben 1 év alatt okvetlenül elpusztítson”. Jelentésének második, magánvéleményét kifejtő részét a kormánybiztos kizárólag a zsidóknak szentelte. Miután kitért a hegyvidék „erőszakos, fortélyos, sem törvényt, sem rendet nem ismerő zsidói”-nak az akció ellen folytatott ádáz küzdelmére, hangsúlyozta, hogy személy szerint nem antiszemita, „legalább nem a szó utczai értelmében”, majd a magyar zsidókról általánosságban kijelentette: „Félek tőlük! Nem magamat félttem, de félttem tőlük a mi országuunkat, [...] félttem az ország nemzeti jellegét és félttem exisztenciáját, ha a zsidók befolyása tovább is ily mértékben terjed.” Bár Egan elismerte, hogy a magyar gazdaság sokat köszönhet a zsidóknak, a jövőt nézve nem volt számára kétség: „Bennünket tönkre fognak tenni.”²¹

Az 1900-as évek néppárti sajtójához és az antiszemita röpiratokhoz képest Egan Ede beszéde visszafogottnak mondható. Csakhogy beszédét, akármennyire is volt egy része „magánjellegű”, Egan az 1899-ben Bánffy Dezsőt felváltó, de ugyancsak szabadelvű párti Széll Kálmán kormányának kirendelt biztosaként mondta el. A botrányt ebbéli minősége váltotta ki, érthetően, hiszen a dualizmus korában kormányzati közeg ennyire egyértelműen sem előtte, sem utána nem adott nyilvánosan hangot antiszemita nézeteinek. Az elvből és szükségből filozemita kormányzat reakciója nem lehetett kétséges. Egy február 14-i napirend előtti kérdésre válaszolva Darányi Ignác kijelentette: elkérte Egantól a sajtó által széles körben tárgyalt, de ellentmondásosan tállalt és általa pontosan nem ismert beszéd hiteles szövegét, ám előre is leszögezte: „A kormány elutasít magától minden oly feltevést, mintha olyan áramlatoknak tért engedne, a melyek a jogegyenlőség nagy elveivel ellenkeznek”.²² Három nappal később, miután elolvasta Egan jelentését, Darányi újra felszólalt a parlamentben. Azzal, hogy Egan a zsidókra nézve sértő kijelentéseket tett, jelentette ki, „szembe helyezkedett a kormány egész politikájával és szembe helyezkedett az én határozott utasí-

Ruszin parasztok a munkaeszközeikkel, 1930-as évek

tásommal”. E kormánypolitika, szögezte le a földművelésügyi miniszter, „a minden ingadozás nélküli szabadelvű politika (*Élénk helyeslés a jobb- és baloldalon.*) és a polgári jogegyenlőségnek faji, osztály- és felekezeti különbség nélkül, minden irányban egyformán való érvényesítése. (*Általános, élénk helyeslés.*)”. Ami Egan Edét illeti, Darányi felolvasta a kormánybiztos által hozzá intézett nyilatkozatot, amelyben Egan elismerte, hogy magánvéleményében „oly kifejezéseket” és „oly kitéréseket” tett, amelyek úgy tűnhettek, mintha „egy hazai bevett felekezetet sértettem és sérteni akartam volna”. Erről persze szó sem volt: „Kötelességem az igazságnak megfelelőleg kijelenteni – írta Egan –, hogy ezt egy pillanatig sem czéloztam; ez a szándék tőlem teljesen távol állott.” Darányi elfogadta Egan magyarázkodását, megígérte, hogy a kormány „gondosan őrködni fog a felett, hogy hasonló incidensek elő ne forduljanak és meg ne ismétlődjenek”, s ezzel az ügyet lezártak tekintette. Végzőként arra kért mindenkit, hogy „felekezeti különbség nélkül” buzgólkodjék tovább „a ruthén nép hazafias megmentésén”.²³

A kormány hivatalosan elhatárolódott tehát Egan jelentésének magánvéleményt kifejtő részétől, és maga Egan is visszakozott. Amint azonban a *Magyar-Zsidó Szemle* keserűen leszögezte, „a tényleges eredmény az, hogy Egan Ede »egyéni nézeteivel« megmaradt az actió élén”.²⁴ És tegyük hozzá: továbbra is élvezte minisztere bizalmát. Bár Darányi egy évvel a botrány után, 1901 januárjában éppen azért nevezte ki Egan mellé Páris Frigyes nyugalmazott ügyészt helyettes vezetőül, hogy Páris szavaival „a ruthén actió nyugodt mederbe tereltessek, s abból minden, ami nem oda való, s főleg pedig a felekezeti szempont, kihagyassék”, amikor Egan és Páris között

áthidalhatatlan ellentét támadt, Darányi Egan mellé állt, mire Páris ugyanazon év júniusában benyújtotta lemondását.²⁵ Pedig ha a botrányt követően Egan tartózkodott is minden nyilvános nyilatkozattól, tevékenységében előítéletessége félreérthetetlenül megmutatkozott. Amint a legolvasottabb zsidó felekezeti lap, az *Egyenlőség* 1900 szeptemberében hírül adta, és a hírt nem követte kormányzati cáfolat: miután a szolvyai járásban a helyi ruszin parasztok között nem akadt bérlőkre, Egan 60 holdnyi földet inkább galíciai parasztoknak adott bérbe, mintsem hogy e földeket a járásbeli, korábban is földműveléssel foglalkozó zsidóknak juttassa.²⁶

A hegyvidéki akciót övező vitáknak Egan Ede 1901. szeptember 20-án, különös körülmények között bekövetkezett halála vetett véget. Halálát a hatóságok balesetnek minősítették, egyesek öngyilkosságról, az antiszemiták gyilkosságról beszéltek.²⁷ Egan utódja, Kazy János miniszteri tanácsos tartózkodott minden zsidóellenes kijelentéstől vagy polémiától. Tevékenységét s az egész akciót csakhamar teljes indifferencia övezte. Az akció a ruszinok számára csupán mérsékelt javulást hozott, a bajok igazi forrását képező óriási latifundiumok érintetlenül hagyása mellett jelentős eredményeket nem is érhetett el. A hegyvidéki kirendeltség hivatalosan az első világháború kitöréséig folytatta munkáját, de az akcióról az *Egyenlőség* már 1904-ben múlt időben beszélt.²⁸

Egan Ede tevékenykedése révén az állam, ha csupán rövid ideig is, a kárpátaljai zsidókra nézve vitathatatlanul sérelmes politikát folytatott. Egan botrányt szült munkácsi előadásának volt azonban egy hosszabb távú következménye is. A Galíciából bevándorolt hegyvidéki zsidók, fejtegette jelentésében Egan, „nem zsidók abban az értelemben, a mit mi ezek alatt értünk”. E bevándorlók Egan szerint a hajdan Kaszpi-tenger és Fekete-tenger partjain élő kazárok leszármazottjai voltak, akikről megörökölték „őseredeti vadságukat”, mielőtt elvegyültek a zsidók között.²⁹ Az érvelés nyilvánvalóan fantazmagórikus jellege dacára a kifejezés mindent elsőprő sikert aratott. Bartha Miklós Egan halála után megjelent, a kormánybiztos tevékenységét dicsőítő és meglátásaiban osztozó könyvének a *Kazár földön* címet adta.³⁰ A kifejezés, amely szinte egy csapásra az északkeleti zsidók általánosan elterjedt megjelölésévé vált, kapóra jött mindazoknak, akik a térség orthodox tömegeinek társadalmilag megengedett, hiszen szinte mindenki által űzött megbélyegzése leple alatt az ország elmagyarosodott zsidó polgárságát kívánták ostorozni. „Bizony hamar rá kell jönnünk – írta az *Egyenlőség* 1902-ben az „állandó kazárhajszá” kapcsán –, hogy csak olyan sanda mészárosokkal van dolgunk, akik máshová ütnek, mint a hová néznek.”³¹

A GALÍCIAI BEVÁNDORLÁS MÍTOSZA

Az Egan-ügyet lezáró 1900. február 17-i parlamenti felszólalásában Darányi Ignác a kormánybiztos jelentésének csupán második, „magánjellegű” részét marasztalta el. A tulajdonképpeni jelentést képező első részben, ahol Egan Ede Darányi szavaival a „Galíciából bevándorolt proletár elemek üzelmeit, visszaéléseit ostorozta”, a miniszter nem látott kivetnivalót, sőt úgy vélte, „az országban ez iránt véleménykülönbség nincsen”. Darányi e tekintetben közel járt az igazsághoz. Joggal számíthatott

ekképpen közmegelegedésre, és ebben nem is csalódott, midőn hozzátette: „Különben, a mi ezen üzemeket illeti, a miniszterelnök úr, mint belügyminiszter kezdeményezésére elhatároztuk, hogy a bevándorlás ügyét minden irányban kielégítőleg, de egyszersmind gyökeresen és sürgősen rendezzük és szabályozzuk. (*Hosszantartó, zajos helyeslés, éljenzés és taps a ház minden oldalán.*)”³²

Nem meglepő, hogy a galíciai „proletár elemek” – explicite ki nem mondva, de nyilvánvalóan a galíciai zsidók – bevándorlásának szabályozása ily általános helyeslést váltott ki a képviselőház padsoraiban. Darányi Ignác ezzel egy, az elmúlt háromnegyed évszázad során számtalanszor és a politikai paletta minden oldaláról kifejtett óhajnak tett eleget. Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Klauzál Gábor, majd a dualizmus korában Deák Ferenc, Csernátory Lajos, az emigráns Kossuth Lajos, Hermann Ottó, Horváth Boldizsár, Ábrányi Kornél, és a neveket még hosszan sorolhatnánk: a reformkortól kezdve alig volt olyan liberális államférfi vagy közéleti szereplő – hogy a konzervatív, illetve a zsidókkal szemben ellenséges politikusokat és publicistákat ne is említsük –, aki ne szorgalmazta volna általában a zsidók, és ezen belül a nyugati bevándorlókhoz képest szegényebb, a keresztény társadalommal szemben zárkózottabb galíciai zsidók bevándorlásának korlátozását.

A Habsburg Birodalmon belüli szabad mozgást a magyar törvények azonban nem korlátozhatták. A magyar hatóságok a közjogi értelemben a dualizmus korában sem létező galíciai–magyar határon átkelőket nem tartóztathatták fel. Egyszóval: *bevándorlási* törvényt a magyar parlament nem hozhatott. A Darányi Ignác által 1900-ban bejelentett, szavai szerint „a bevándorlás ügyét” rendezni hivatott, majd 1903-ban megszavazott törvény sem szó szerint a bevándorlásról, hanem a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” rendelkezett.³³

Mivel címétől függetlenül az 1903: V. tc. Darányi szerint a galíciai zsidók bevándorlását volt hivatott „rendezni”, felvetődik a kérdés: miért követelte a dualizmus kori magyar társadalom ennek jogi korlátozását, miért hozott erről a kormány egy törvényt, ha ekkorra ily bevándorlás immár nem létezett, illetve teljesen jelentéktelen méretűre zsugorodott? Hogy a 19. század első felében a magyar törvényhozás két alkalommal is, 1840-ben majd 1849-ben megpróbált gátat vetni a zsidó bevándorlásnak, annyiban „érthető”, hogy ez ekkor még valóban nagy arányokat öltött.³⁴ Az 1870-es évektől azonban zsidó bevándorlásról lényegében nem beszélhetünk. A nyugati bevándorlás a kiegyezés előtt, a keleti bevándorlás az 1860-as évek végére elapadt. A zsidó népesség természetes szaporodása jóval meghaladta tényleges szaporodásukat, vagyis a zsidók körében számottevő kivándorlási többlet mutatkozott, míg a zsidó bevándorlás jelentéktelen mivolta is bizonyossá vált.

A kérdés az, hogy erre a kortársak miért nem jöttek rá? A természetes és tényleges szaporulat összevetése nem bonyolult feladat, a statisztikai adatokat kis könyvtári munkával mindenki összerakhatta volna. Bár a dualizmus egész korszakára nézve ezt először Kovács Alajos végezte el 1922-ben,³⁵ részleges kimutatások korábban is megjelentek. A kivándorlási többletet bizonyító adatokat az 1880–1890, illetve 1890–1900-es évtizedekre nézve Kohn (Pap) Dávid 1895-ben, 1896-ban, majd 1903-ban, Lavoslav Schick pedig 1904-ben már közzétette.³⁶ Vizsgálódásukból mindketten

le is vonták a következtetést. „Amikor pedig azt látja az ember – írta Kohn Dávid 1895-ben –, hogy a valóságos szaporodás még a természetesnek se felel meg, méltán kértheti: vajjon hol van az az állítólag oly óriás nagy zsidó bevándorlás? [...] Nem igaz, merőben nevetséges a nagy felvidéki zsidó beáramlásról szóló mese.”³⁷ Kilenc évvel később Schick még tömörebben fogalmazott: „Zsidó bevándorlási kérdés Magyarországon tehát nem forog fenn.”³⁸

E pár cikk nem gyakorolt hatást a közvéleményre. A dualizmus kori magyar társadalom inkább a „tapasztalatában” bízott. A zsidó bevándorlók elsőként a határ menti, főként német, szlovák vagy ruszin többségű megyékben telepedtek le, zömében falun, mivel a városokban való letelepedésük 1840-ig erősen korlátozott maradt. A zsidók tömeges migrációja a belső, zömében magyarok lakta megyék felé, s ezzel párhuzamosan rohamos urbanizációja csak ezután vette kezdetét, vagyis a kinézetükben „keleti” zsidókkal a magyar társadalom nagy számban csak a 19. század második felétől találkozott, így nem csoda, ha bevándorlást vélt látni ott, ahol mindinkább csupán belső vándorlásról volt szó.³⁹ Ha hozzáadjuk, hogy az óriási rohamban növekedő, 1910-re majd egymillió főt számláló galíciai és bukovinai zsidók bevándorlásának Varga László szavaival „puszta gondolata még a legliberálisabbak számára is egyfajta »tatárjárás« rémét idézte”,⁴⁰ illetve, hogy az északkeleti megyék zsidó népessége, bár természetes szaporodásuknak köszönhetően, mégis látványosan növekedett, a galíciai bevándorlás korabeli mítosza már érthetőbbé válik.

Pap Dávidnak és Lavoslav Schicknek a zsidó felekezeti kiadványokban megjelent cikkei még szerzőtársaikra sem voltak hatással. Az *Egyenlőség* szerkesztője és munkatársai a galíciai bevándorlást Lavoslav Schicknek a hetilapban megjelent cikke után is ugyanolyan konzekvensen tényként kezelték, mint annak előtte. A hetilap 1903-ban támogatta a bevándorlási törvényt, majd éveken át vissza-visszatérően megvédte hajdani álláspontját. Hogy miért? Amint a hetilap főszerkesztője, Szabolcsi Miksa 1899-ben kifejtette, ha az északkeleti megyék orthodox zsidói közé nem vegyülnének szüntelen újabb és újabb, még náluk is orthodoxabb és elmagyarosodásukat megakasztó galíciai bevándorlók, a helyi zsidóság „észrevétlenül ugyan és lassan, de új földik érkezése nélkül mégis magyarrá válnék. A magyarosodási processust a bevándorlás és csak a bevándorlás akasztja meg.”⁴¹ A magyarországi zsidók egy részének merev elzárkózása a többségi társadalomtól érthető módon kényes problémát jelentett a neológ zsidók szószólói számára. A lehetőség, hogy a felelősséget a magyar zsidókról a (nem létező) galíciai bevándoroltakra hárítsák át, túlon túl csábító lehetett ahhoz, hogy ne éljenek vele azután is, hogy a bevándorlás valószínűtlenségét kimutató adatokat lapjaikban leköszölték. „Hogy bizonyos vidékek zsidósága nem bír szomorú állapotából felemelkedni”, írta az *Egyenlőség* 1907-ben, ennek oka „a folytonos beözönlés, a kulturálatlan elemek meg nem szűnő betolakodása.”⁴²

Marad az utolsó, leginkább fogas kérdés: és a kormányzat? Először is érdemes leszögezni: a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” szóló 1903: V. törvénycikkkel a magyar kormány, és ez a dualizmus korában teljességgel unikálisnak mondható, egy egyértelműen a zsidók ellen irányuló törvényt hozott, még ha zsidókon, és a distinkció persze lényeges, nem a zsidó vallású magyar

állampolgárok, hanem az országban élő, illetve itt letelepedni kívánó galíciai zsidók értendők. A törvény szövege természetesen nem emlegette nyíltan a zsidókat, a dualizmus kori liberalizmus ennek a lehetőségét teljességgel kizárta. Miután egy 1902. márciusi beszédében a néppárti Buzáth Ferenc újfent felhívta a kormány figyelmét a galíciai zsidó bevándoroltak vélt üzelmeire, Darányi Ignác leszögezte: „Sem a bevándorlást, sem a kivándorlást, sem semmi egyéb kérdést felekezeti szempontból és felekezeti jelleggel tárgyalni nem fogjuk.”⁴³ Ezt a kormány nem is tette, de hogy ettől függetlenül a törvény a galíciai zsidók letelepedését kívánta korlátozni, efelől már csak azért sem lehet kétség, mivel ezt implicite maga Darányi is beismerte. Fenti beszéde után három hónappal, ugyanannak a Buzáth Ferencnek egy, a zsidó bevándorlás tárgyában beadott interpellációjára válaszolva a miniszter bejelentette, hogy a törvénytervezet már elkészült, majd hozzátette: „Nem helyes túrni és összetett kezekkel nézni azoknak az elemeknek beözönlését, a melyeket még a mi zsidó honfitársaink sem kívánnak és nem tartanak a maguk érdekében lévőnek.”⁴⁴ Amint a mellékelt idézet mutatja, a törvényjavaslat 1903. januári parlamenti vitáján maga a miniszterelnök is hasonlóan, vagyis ugyanolyan óvatoskodóan, és nem kevésbé félreérthetetlenül fogalmazott.

A szabadelvű politikai korrektség az egész vita során a zsidót helyettesítő „elemek”, vagy más, nyilvánvaló álszentségében a parlamenti padsorokon is derűtséget kiváltó kifejezéseket használt,⁴⁵ de amint Bartha Miklós írta egy, a kormányzati nyelvezet hipokritaságát ostorozó cikkben: „Mindenki tudja, hogy ez a javaslat a zsidó bevándorlás miatt jött létre.”⁴⁶

De vajon miért hozott a kormány egy törvényt a galíciai zsidók nem létező „beözönlése ellen”? Nem akadt senki, aki legalább a törvénytervezet előkészítésekor vette volna a fáradságot, hogy megnézzze a statisztikákat, vagy utána nézzen a témában írt cikkeknek? A dualizmus kori kormányzati szakapparátus professzionalizálódásának a századfordulóra elért szintjét tekintve ez kevésbé valószínű. A kormányzat tényleges szándékaira utaló bizonyíték híján csupán hipotézisekkel élhetünk. Annyi bizonyos, hogy a Széll-kormány tudhatta: a törvény meghozatalával népszerű döntést hoz. A törvénnyel ezenkívül a kormány oly módon tehetett gesztust a bevándorlást az 1901-es, ún. gönczi programjában követelő,

„A mi társadalmi és gazdasági életünknek oly becses elemeit képező becsületes és hazafias zsidóságnak áll érdekében – hangoztatta Széll Kálmán miniszterelnök 1903. január 10-i beszédében –, hogy korlátok vonassanak azon elemek beözönlése ellen, a mely elemek beözönlését ez a javaslat igyekszik meggátolni és megakadályozni. [...] Én bevallom, hogy ennek a javaslatnak az effektusa, a hatása, bár azt én minden antiszemitikus ízből kivetköztetni igyekeztem, hogy [...] bizonyos Galiciából és Oroszországból beözönlött, az ország északkeleti határain bujkáló, vagy ott nem asszimilálódott, hanem ma is külföldieknek és idegeneknek tekintett elemeknek (*Felkiáltások a Néppárton: Zsidóknak!*) a beözönlése ellen irányul. [...] Igenis ennek a hatása leginkább az ottani beözönlött elemeket fogja érni, de nem azért, mert zsidók, hanem azért, mert nem ide valók, mert a nemzet testén, gazdasági, társadalmi és nemzeti életében igenis olyan gyanús elemek, a melyeket ellökni kell.”

[*Képviseelőházi napló 1901–1906*, X (Budapest, 1902), pp. 232–233.]

a Szabadelvű Párt agrárius szárnyát vezető Károlyi Sándor felé, hogy az agráriusokkal a párton belül szembenálló, többek közt a zsidó vallású képviselőket is tömörítő úgymond merkantil csoport ellenkezésétől sem kellett tartania.⁴⁷ Végül a törvény szövege azt engedi sejtetni, hogy a kormány nem annyira a galíciai zsidók további bevándorlásának akart gátat vetni, mint inkább a már Magyarországon letelepedett, de honosságot nem szerzett, vagyis galíciai illetőségű zsidók esetleges kitoloncolását kívánta megkönnyíteni. A törvény 3. paragrafusa a határt szabadon átléphető külföldiek lakhatási jogát bizonyos feltételekhez kötötte: a külföldinek a hatóságok előtt igazolnia kellett személyazonosságát, állampolgárságát, illetve illetőségét, valamint „erkölcsi előéletét”, ezen kívül bizonyítékot kellett nyújtania afelől, hogy „magát és családját tartósan fenntartani képes”. Amint azonban a 10. paragrafus kimondta, a „rendőri hatóság” az állam területéről nem csupán azon külföldieket utasíthatta ki, akik nem tettek eleget ezeknek a feltételeknek, de egyben mindazokat is, akiknek „az állam területén való tartózkodása az állam érdekeire, vagy a közbiztonságra és a közrendre nézve aggályos”. E rendelkezéssel a törvény, amint ezt a képviselőház közigazgatási bizottsága is elismerte, „a rendőri hatóság részére egy nagy discretionarius [diszkrecionális] jogkört” biztosított.⁴⁸ Ha a kormányzat a statisztikai adatok tanulmányozása alapján kimondta volna, hogy a galíciai zsidók bevándorlásáról lényegében nem lehet beszélni, nyíltan vagy nyíltabban vállalnia kellett volna azt is, hogy a cél az országban lakó, nem honos, de alkalmasint már évtizedek óta itt megtelepedett, ide házasodott „külföldiek” kiűzésének jelentős megkönnyítése. Bölcsebbnek tűnhetett ehelyett inkább a közvélemény által amúgy is tényként vett bevándorlásra helyezni a hangsúlyt.

A törvény életbe lépését követően nem sok minden változott. A törvényben foglaltak teljes körű érvényesítésére csupán a határrendőrség felállítását követően nyílt lehetőség, mivel a határokon, így az északkeleti megyékben a törvény végrehajtása ezen új szerv hatáskörébe került. A határrendőrség létrehozásáról az 1903: VIII. tc. rendelkezett, felállításáról a Belügyminisztériumnak kellett gondoskodnia. Az 1903. június végén lemondásra kényszerült Széll-kormánynak erre azonban nem maradt ideje, az őt követő, a Szabadelvű Párton belüli agrárius szárnnyal szembeni koncessziókra jóval kevésbé hajlamos Khuen-Héderváry Károly és Tisza István pedig nem tettek semmilyen lépést ez irányban. A határrendőrség életbeléptetéséről végül a darabont kormány gondoskodott.⁴⁹ A határrendőrség 1906 januárjában megkezdte működését, a néppárti sajtó szüntelen dicséreteitől kísérve,⁵⁰ míg a zsidó felekezeti lapok a következő pár évben ismételten kikeltek a határszéli zsidókat szerintük indokolatlanul és több ízben jogellenesen vegzáló szerv ellen,⁵¹ ám az 1910-es évek elején e panaszok is elmaradtak, a ténylegesen kitoloncolt zsidók száma pedig e pár év során is elenyésző maradt.⁵²

A „bevándorlási” törvény, illetve a határrendőrség felállítása a tekintetben sem hozott változást, hogy az antiszemiták, amiként 1903, illetve 1906 előtt, úgy azután is szüntelen kirohantak az országot kisajátító és romba döntő „kazárok” szerintük továbbra is óriási méretű beözönlése ellen.⁵³ A keleti zsidók bevándorlása és az általuk tönkre juttatott magyarok kivándorlása közötti párhuzam az antiszemita vitairatok

kötelező passzusa maradt.⁵⁴ A vulgár-antiszemitákon kívül a galíciai bevándorlás mítoszának fenntartása végül azon, immár a két világháború között író szerzőknek is kapóra jött, akik Egan Edét és Bartha Miklóst követve és modernizálva, a magyarországi zsidókat két élesen elkülönített csoportra: a régebben (nyugatról) letelepedett és lelkükben magyarrá vált izraelita honfitársakra, illetve az újabban bevándorolt, formális elmagyarosodásuk ellenére lelkükben idegen maradt s a forradalmakban élenjáró szerepet játszó galíciaiakra kívánták felosztani.⁵⁵ 1920-ban megjelent *Három nemzedékében* Szekfű Gyula úgyszintén erre e kettősségre épített. Mivel a „zsidókérdésről” kifejtett egész érvelése e kettősségen, s ekképpen a bevándorlás mítoszában nyugodott, e mítosz Kovács Alajos által 1922-ben elvégzett tudományos cáfolatát sem ismerhette el, így az 1930-as években Hóman Bálinttal közösen írt *Magyar történetében* is kitartott mellette.⁵⁶

AZ ÁLLAM ÉS KÁRPÁTALJA ORTHODOX ZSIDÓSÁGA

A hegyvidéki akció és a „bevándorlási” törvény a nagypolitikai játszma részét képezte. A kárpátaljai zsidók szerencsétlenségére az egyik gazdasági érdekeiket, a másik az országban való lakhatásukat veszélyeztette. De a dualizmus kori magyar politikai életnek ezek az epizódjai, amelyekben a kárpátaljai zsidók szerepe az elszenvedő alanyra szorított, a magyar állam és az orthodox zsidóság kapcsolatának csupán egyik vetületére vetnek fényt. A történet ezzel párhuzamosan egy másik szálon is futott, amely, bár kevesebb figyelmet keltett, az orthodox s ezen belül kárpátaljai zsidók érdekei szempontjából ezúttal kedvező volt, mindennapjaikra nagyobb hatást gyakorolt.

Harmincöt évvel azután, hogy a kormány elismerte az orthodox szervezet alapszabályzatát, vagyis a neológ zsidóktól való különválást, 1906 elején Lukács György vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta az orthodox vezetőség új, a korábbi-nál strukturáltabb szervezetét. A jogilag mindaddig ideiglenes Orthodox Izraelita Közvetítő Bizottság helyébe lépő Orthodox Izraelita Országos Képviselőség, Központi Bizottság és Központi Iroda elismerésével az állam konszolidálta az orthodoxok jogi különállását. A kormányzat 1871-es döntése elsősorban a vallásszabadság elvének tiszteletben tartásából fakadt. A liberális fundamentumoktól a kormányzat, legalábbis hivatalosan soha nem tért el, de az orthodox zsidókat érintő későbbi döntéseiben emellett feltehetően más, kézzelfoghatóbb politikai érdekek is közrejátszottak. A neológ felekezeti sajtó, különösen az *Egyenlőség* ismételt vádja szerint az orthodox vezetőség és a kormányzat között hallgatólagos egyezség jött létre: a kormányzat nem tett semmit a neológ és orthodox zsidók felekezeti jogi (újra)egyesítése érdekében, és hagyta az orthodoxokat élni, ahogy vallási törvényeik szerintük megkívánták; viszonzásképpen az orthodox zsidóság vezetői garantálták táboruk feltétlen kormányhűségét, vagyis kormányhű szavazatát az országgyűlési választásokon. Amint az *Egyenlőség* főszerkesztője írta 1913-ban: „A kormány, sajnos, nem azt kutatja, mire van szüksége és mire van joga a zsidó felekezetnek, hanem csupán

csak azt kérdezi, hogy kapni-e és hány mandátumot a vezetés kortesszolgálatai révén.” Márpedig „az orthodox központ el tudta hitetni a minisztériummal, hogy szállíthat mandátumokat”.⁵⁷

Hogy ebből mennyi igaz, kideríthetetlen, de annyi bizonyos: ami az orthodox zsidóság vallási érdekeit, vallási parancsolataiból fakadó életvitelét illette, a kormányzat roppant megértőnek, sőt elnézőnek bizonyult. Az orthodox zsidók erőszakos asszimilációját szorgalmazó követeléseket ignorálta, és ami még szembetűnőbb: noha időről-időre hozott ugyan „asszimilációs” vagy legalábbis civilizatórikus célzatú rendeleteket és törvényeket, vagyis kísérletet tett arra, hogy beavatkozzon az orthodox zsidóság életébe, fel-fellobbanó törekvései érvényesítése érdekében már alig tett valamit, sőt több esetben meghátrált.

1883-ban Borsod és Zemplén megye kezdeményezésére 23 megye (köztük Bereg és Máramaros), valamint 3 szabad királyi város kérvényt nyújtott be a képviselőháznak, amely a „rabbiképző zugiskolák”, vagyis a ➔jesivák bezárása mellett azt követelte, hogy az izraelita hitközségek csak olyan rabbik alkalmazhassanak, aki a neológ rabbiképző intézetben nyerte képesítését. A képviselőház kérvényi bizottsága a kérvényt „figyelemre méltó”-nak tekintve kiadatta tanulmányozás végett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, amely az ügyet eltemette.⁵⁸ Egy évvel később a VKM élén álló Trefort Ágoston mégis hozott egy rendeletet a rabbik alkalmazhatósága ügyében, bár ez messze nem mutatkozott oly radikálisnak, mint a kérvény követelései. A rendelet kimondta, hogy az izraelita hitközségek csak olyan egyént alkalmazhatnak rabbiként, aki egyfelől magyar alattvaló, másrészt sikerrel elvégezte a gimnázium vagy a reáliskola négy alsó osztályát, illetve a polgári iskolát.⁵⁹ Mondani sem kell: a magyar – hagyományhű zsidó szempontból profán – oktatásban való kényszerű részvétel csak az orthodox rabbik számára volt kedvezőtlen, aminthogy az országban letelepedett, de magyar honosságért nem folyamodott rabbik nagy többsége is minden bizonnyal az orthodox rabbikarhoz tartozott. Egy évtizeddel később a zsidó vallás „receptiójáról”, vagyis a keresztény felekezetekkel egyenrangúvá emeléséről szóló törvényjavaslat parlamenti tárgyalásakor a főrendek kezdeményezésére a törvénybe bekerült egy cikkely, amely újfent kimondta, hogy a rabbiknak (és emellett a hitközségi előjáróknak) magyar állampolgársággal kell rendelkezniük, a rabbik alkalmazhatóságát ezenkívül Magyarországon szerzett képesítéshez kötötte.⁶⁰ Amint azonban 1884 után, a kormányzat a végül 1895: XLII. törvénycikként kihirdetett receptiós törvény életbelépését követően sem tett semmilyen erőfeszítést a törvény tiszteletben tartása érdekében, amint ezt több, vádjaikban minden esetben az északkeleti hitközségeket emlegető ellenzéki képviselő ismételten felrótta neki, így – és persze más-más szándéktól vezéreltetve – 1903-ban a néppárti Buzáth Ferenc, illetve a függetlenségi párti és zsidó vallású Visontai Soma, majd 1911-ben a Justh-párti, ugyancsak zsidó hitű Bakonyi Samu.⁶¹

A kormányzat egyértelműen ódzkodott attól, hogy magára haragítsa az orthodox zsidóságot. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az orthodox vezetőség tiltakozása hatására több ízben még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy érvénytelenítse vagy hatályon kívül helyezze korábbi, az orthodoxia érdekeit sértő rendeleteit.

1888-ban Trefort Ágoston rendeletben korlátozta az orthodox választott bíróságoknak az orthodox hitközségek tagjai között felmerülő belviszályai rendezésére való kizárólagos jogát. Két évvel később az új vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csáky Albin egy másik rendelettel visszaállította az orthodox bíróságok eredeti jogkörét. Ugyanez a játszma pár évvel később megismétlődött: 1904-ben Berzeviczy Albert ismét korlátozta az orthodox bíróságok jogkörét, amelyet egy évvel később Lukács György megint maradéktalanul visszaállított.⁶² 1899-ben a VKM hozott egy rendeletet, amely a körülmetélést követő „elvézések és ragályozások” elkerülése érdekében „közegészségügyi” okokból megtiltotta a fertőtlenítés hagyományos módját, és előírta, hogy a szájba vett borral locsolás helyett „a körülmetélés alatt eredő vérzés elállítására 3%-os borsavas vízoldatba mártott tiszta vatta, mint compresse, alkalmazandó.”⁶³ Az orthodox hitközségek tiltakozása hatására a valójában inkább civilizatórikus, mintsem asszimilációs törekvést kifejező rendeletet a minisztérium egy évvel később visszavonta, elismervén, hogy annak intézkedései olybá tűnhetnek, mintha „a zsidó vallás szabad gyakorlatának megháborítását foglalják magukban”.⁶⁴

A kormányzatnak az orthodox zsidóság iránti elnéző jóindulata legegységesebben az ún. zugiskolákkal szembeni magatartásában érhető tetten.⁶⁵ Orthodox zsidókon ez esetben szinte kizárólag az északkeleti megyék, korabeli zsidó szóhasználatnál az →unterlandi ultraorthodox zsidóság értendő, amely a világi kultúrával és oktatással jobbadán megbékült →oberlandi, vagyis északnyugati orthodoxiával szemben az 1868. évi népoktatási törvény által előírt tankötelezettségben a nem-zsidóknak a zsidó vallási hagyományokba való oly beleavatkozását látta, amelynek csak kényszer alatt lehetett engedni.⁶⁶

A VKM 1876 és 1891 között öt rendeletet bocsátott ki a zugiskolák tárgyában, mindannyiszor utasítva a törvényhatósági közigazgatási bizottságokat és a királyi tanfelügyelőket, hogy haladéktalanul zárassák be az efféle tanintézeteket.⁶⁷ Egy 1903-as rendeletben a VKM még azt is előírta, hogy a kirótt büntetések dacára tanköteles gyermekeiket az iskolába vissza nem küldő szülőket az árvaszékek fel kell függesztenie szülői hatalmuktól, s a gyermekek részére külön gyámot kell kirendelnie.⁶⁸

Az ismételt rendeletek dacára a zugiskolák a dualizmus végéig fennmaradtak. Számukról értelemszerűen nem rendelkezünk pontos adatokkal. 1876-ban Sichermann Mór a máramarosi zugiskolák számát 200-ra becsülte,⁶⁹ 1888-ban Szabolcsi Miksa „negyven és egynéhány” máramarosszigeti zugiskoláról beszélt,⁷⁰ három évvel később úgy vélte, hogy Máramarosszigeten, Huszton, Beregszászon és Munkácson „több mint hetven ilyen zugiskola rontja a zsidó fiatalyságot”.⁷¹

Tény, hogy bezárásuk nem jelentett könnyű feladatot. A „talmudista zugiskolák”, ismerte el az ellenzéki Hegedüs László a képviselőházban 1880-ban, „a politikai igazgatóságoknak sok bajt okoznak, mert ha egy helyen beszüntetik, másikon megnyitják”.⁷² A zugiskolák, írta 1913 nyarán a polgári radikális *Világ* munkácsi tudósítója, „létezésüket úgy el tudják titkolni, hogy az hihetetlen. Megesik, hogy valaki, hatósági ember rajtaüt egy-egy ilyen zugiskolán. Míg a bezárt ajtón kopogtat, addig a gyermekek az ablakokon, vagy a szoba más ajtaján keresztül menekülnek, mire az a hatósági ember végre bejuthat a →chéderbe, már csak az alázatosan hajlongó

→ melamed fogadja, a gyermekek pedig szanaszét szaladtak a többi chéderbe, hogy az ottani tanítókat a veszedelem közeledésére figyelmeztessék.”⁷³

A zugiskolák fennmaradása azonban nem annyira megszüntetésük nehézségeivel, mint inkább azzal magyarázható, hogy a hatóságok, ha olykor bezártak is egyet-egyet, tényleges felszámolásukra soha nem törekedtek. „Azt mondják – jelentette ki 1883-ban a képviselőházban az *Egyenlőség*be évtizedeken át író Mezei Ernő –, a törvény ellenére a zsidó zugiskolák léteznek. Elég sajnós, hogy a törvényt nem hajtják végre kellő szigorral.”⁷⁴ Egy ugyanebben az évben az antiszemitizmus ellen írt röpiratában Acsády Ignác a zugiskolák fennállását nagyrészt „a tanfelügyelők indolenciájának, erélytelenségének” tudta be.⁷⁵ 1890-ben az *Egyenlőség* főszerkesztője sajnálkozott afelett, hogy a tanfelügyelők „szemet hunynak” az északkeleti megyékben működő zugiskolák felett.⁷⁶ „Ilyen viszonyok lehetetlenek volnának – írta Szabolcsi Miksa egy évvel később az unterlandi tanköteles zsidó gyermekek óriási méretű iskolakerülése kapcsán –, ha az említett megyékben a tanfelügyelők megtennék kötelességüket.”⁷⁷ A neológ sajtó bírálatai a következő években egyre folytatódtak,⁷⁸ a zugiskolák elleni küzdelem kétségtelen lanyhaságát mind nyíltabban a kormányzat és az orthodoxia közötti hallgatólagos egyezménnyel magyarázták. Amint írta *A Jövő* című neológ felekezeti hetilap 1897-ben, a kormány nem tesz semmit a zugiskolák ellen, mert ha bezárná őket, az orthodoxok „nem szavaznának a kormány jelöltjeire”.⁷⁹ Két évvel később a kérdésre, vajon az északkeleti megyék zugiskoláival szemben „a tanfelügyelők miért nem teljesítik kötelességüket”, Szabolcsi Miksa hasonló választ adott: „választási momentumok döntenek, [...] ilyeneket hangoztatnak: »nem lehet rászorítani a zsidót az iskolatörvények betartására, mert akkor az ellenzékhez szegődik«”.⁸⁰ Hogy valamelyik hatósági közeg tényleg tett volna efféle nyilatkozatot Szabolcsi előtt, azt nem tudhatjuk, de az kétségtelen: azok a kárpátaljai zsidó szülők, akik ezt óhajtották, a dualizmus végéig többé-kevésbé zavartalanul járathatták gyermekeiket a helyi, teljesen hagyományos zsidó oktatást nyújtó zugiskolákba.

KÁRPÁTALJAI ZSIDÓK ÉS NEM-ZSIDÓK

Mindezidáig főleg törvényekről és rendeletekről, parlamenti vitákról és politikai alkukról szoltunk. Mindez vajmi keveset mond arról, hogy Kárpátalja sokféle nemzetiségű és rangú keresztény lakossága a mindennapokban miként viszonyult a vele egy városban, egy faluban élő zsidókhoz. Ez utóbbiakat a kortársak a kaftános orthodoxiával azonosították, leírásaikban homogén tömbként láttatták. Erre jó példa *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című, mondhatni hivatalos kiadványnak tekinthető sorozat Máramarosról szóló része, amelynek szerzője, Várady Gábor úgy vélte: „A zsidók itt is, mint Beregben, merőben elkülönült társadalmat alkotnak és minden tekintetben sokkal közelebb állnak galíciai és bukovinai fajrokonaihoz, mint a hazai zsidósághoz.”⁸¹

A kárpátaljai zsidók ennél jóval sokrétűbb népességet alkottak. Hogy az imaginárius „kazár” ellenpólusával kezdjük: a városokban kialakult egy nyelvén és kul-

túrájában elmagyarosodott, otthonában a vallási előírásokból már nem sokat tartó zsidó polgárság – ügyvédek, orvosok, pénzügyi vezetők, hírlapírók és családjaik –, akiknek keresztény társadalmi közegét nem a ruszin parasztság, hanem a helyi magyar elit képezte. Az 1891-ben született Kelen Jolán visszaemlékezéseiből úgy tűnik, az 1910-es évek Máramarosszigetéen ez az elit meglehetősen tartózkodással viseltetett a zsidó polgársággal szemben. Noha az előkelő Színház utcában lakó nagybátyjai, a helyi főorvos és ügyvéd testvére gazdagok voltak és fontos szerepet játszottak a város életében, „a város keresztény nagy családjai” soha nem lépték volna át ajtajuk küszöbét. Amikor orvos nagybátyja sógorának, a nem sokkal korábban államtitkárrá kinevezett Vadász Lipótnak a tiszteletére adott fogadás alkalmából mégis „félretették jó ízlésüket”, és Nyegre László főispánnal együtt megjelentek a zsidó orvos otthonában, a háziakat „fanyar kedvességgel” üdvözlötték. Amint azonban Kelen Jolán egy másik leírásából kiderül, a tartózkodás kölcsönösnek mutatkozott: „Az izraelita nagyságos asszonyok ruháikat Bécsből, Párizsból hozatták, a kisfiúk, kislányok csinos kis matróruháit pedig Budapestről, a Váci utcai Kacsinkától kapták. Az irigyelt, de kibeszélt dzsentrí »jukker« kisasszonyok házasság előtti és utáni kalandjairól pikáns történetek keringtek. Összetalálkozásakor mindkét fél tartózkodó fejbiccentéssel köszöntötte egymást.”⁸²

A helyi keresztény elitet Kelen Jolán kívülről, az 1899-ben Beregszászon született Pálóczi Horváth Lajos belülről ismerte. Apja törvényszéki bíróként működött, majd felesége hozományaként kapott 860 holdas birtokán gazdálkodott. Komoly, szolid, gyermekei iskoláztatására sokat adó polgárember volt, de egyben nemesi származására roppant büszke, otthonában gyermekei előtt a zsidókat rendszeresen szidalmazó családapa is, akit a merő feltételezés, hogy egy akármily elmagyarosodott helyi zsidó bérlő meg merészelhetné kérni lánya kezét, teljesen kihozott a sodrából. Ugyanakkor a család zsidó háziorvosával, a gyerekek Schenk bácsijával pertuban volt, a ház rendszeres vendégének számító orvos a családfővel és atyafiságával délutánonként együtt kvaterkázott a verandán.⁸³ További visszaemlékezések tovább finomítanak a képet, annyi azonban így is állítható: merev és teljes elkülönülésről nem volt, immár nem is lehetett szó.

Ugyanez elmondható a városi ranggal nem bíró, de több ezer fős községek helyi elitjének zsidó és keresztény tagjairól is. Máramaros megye szigeti járásához tartozó Faluszlatinán 1900-ban 1636 zsidó élt, arányuk az összlakosságban megközelítette az 50%-ot. Az orthodox hitközséget 1862-től Deutsch Salamon, egy jómódú birtokos, kereskedő és gőzmalom-tulajdonos vezette. Mire 1905-ben elérte 70. életévét, az elkötelezett → rasekol, aki hitközsége számára egy szép zsinagógát emelt, a helyi társadalomban is igen tisztes pozíciót foglalt el. Igazgatója volt a takarékpénztárnak, beválasztották Máramaros megye közigazgatási bizottságába, sőt a helyi kaszinó alelnökének is megválasztották, ami legalábbis arra utal, hogy a község keresztény elitje, illetve a környék földbirtokosai nem tápláltak iránta ellenérzést.⁸⁴

A városoktól és a vagyonos rétegektől tovább távolodva álljunk meg egy pillanatra a Bereg megyei Ódávidházán, a héber költő és író, Avigdor Hameiri szülőfalujában. A zömében ruszin falu 1890-ben 396 lakost, közöttük 104 zsidót számlált.

Visszaemlékezéseiben a Feuerstein Avigdor néven 1890-ben született Hameiri gyermekora kapcsán legtöbbször anyai nagyapjáról mesél, aki nem annyira vallásosságával, mint inkább a héber nyelv és irodalom szeretetével maradt meg emlékezetében. A lányát férjével és gyermekeivel maga mellett tartó kisbirtokos nagyapa jó viszonyt ápolt a falu keresztény lakosaival, a parasztok, akik csak „Dávid úrnak” hívták, hozzá fordultak tanácsért, a millenniumi ünnepségek alatt „úri vendégek” is eljöttek hozzájuk vizitre. „Ittak nálunk pálinkát és bort. Nagyanya süteményt tálalt elébök. Egyszerre csak egyikük szitkozódni kezdett, aztán felállt és azt mondta: »Büdös zsidók«. Ekkor nagyapa úgy pofon suhintotta, hogy a plébános és a kisbíró szedte össze a földről, miközben a plébános dühösen mondta: »A paraszt paraszt marad, úri köntösben is!«” Mint látható, a történet kétélű: arról is szól, hogy a zsidózásra feltehetően hajlamos férfit még e vendégség formális kerete sem tartotta vissza passziója gyakorlásától, de arról is, hogy ezt a plébános határozottan elítélte, ami nem meglepő, hiszen, amint Hameiri emlékeiből kiderül, kifejezetten tisztelte nagyapját.⁸⁵

A modern héber irodalmat olvasó nagyapa és az utazó csodarabbik iránt roppant csekély tiszteletet mutató felesége feltehetően kiríttak a kis falu zsidó lakosságából, legalábbis erre utal Hameirinek a falu zsidóságáról nyújtott ábrázolása, amelyben a szigorúan hagyományhű és környezete iránt teljesen közömbös orthodoxia mondhatni klasszikus képe tárul elénk: „Ódávidháza akkoriban nagy →héderközpontja volt a környéknek. A falu hossza nem lehetett több, mint egy kilométer – egyetlen utcája volt csupán –, vagy húsz család lakta, ennek a fele zsidó volt. A többi – magyar és rutén – csak úgy mellékesen létezett ott, →szombati gójnak, hogy legyen, aki megszegi a →szabbatot helyettünk és →pészah előnapján »megvásárolja« tőlünk a →chómeceot az utolsó kenyérmorzsáig az egérlyukban. A falubeli felfogás szerint tudniillik a nem zsidók csupán azért vannak a világon, mert nekünk zsidóknak szükségünk van rájuk.”⁸⁶

Hameiri sajnos nem mondott semmit arról, hogy a falu ruszin parasztsága milyen kapcsolatot ápolt a zsidókkal. Noha az 1900-tól már több magyart, mint ruszint számláló Ugocsa kivételével Kárpátalján a ruszinok tették ki a népesség relatív többségét, róluk, illetve a zsidók iránt viszonyukról nem sokat tudunk. Egy Bécs számára 1890-ben készült titkosrendőri jelentés, amely a magyar és galíciai ruszinok körében tapasztalható pánszláv mozgalmakat igyekezett feltérképezni, pár mondatban megemlékezett a ruszinok és zsidók kapcsolatáról. „A mindennapi kenyerük kivételével, a parasztok életük minden pillanatában a zsidótól függnek. Ő a kliensük, a tanácsadójuk, az ügynökük, szó szoros értelmében a mindenesük. És ha ki akarnánk űzni őket, a parasztok lennének az elsők, akik visszatérésüket kérnék.” Bár a szerző kétségtelennek tekintette, hogy a zsidók kihasználják a ruszinokat és kamatos kölcsöneik révén uralkodnak rajtuk, sietett leszögezni: „faji gyűlölet értelmében vett antiszemitizmusról téves volna beszélni.”⁸⁷

Huszonhárom évvel később, az általa oroszoknak hívott ruszinokról írt könyvében Szabó Oreszt jóval részletesebben kitért e nemzetiség és a zsidók viszonyára. Írásának hátránya a szerző percepcióját torzító zsidóellenesség, előnye, hogy a ruszin–magyar vegyes családba született Szabó Oreszt, aki amellett, hogy a beregi

főispán titkáráként dolgozott, 1902-től a Magyarországi Görög Katolikusok Egyesületének elnöki tisztségét is betöltötte, információit feltehetően nem csak másodkézből vette.

Szabó Oreszt állításaihoz csak annyit tennénk hozzá: a ruszinok állítólagos zsidógyűlöletét nehéz összeegyeztetni a ténnyel, hogy Kárpátalja teljesen mentes maradt a tiszaezlári vérvád idejében kirobbant tucatnyi zsidóellenes tüntetéstől, s hogy az 1884-es képviselőválasztásokon 53 kerületben indult Antiszemita Pártnak egy jelöltje sem lépett fel a kárpátaljai megyékben, nyilván, mert a párt úgy vélte, hogy a mandátumszerzésre máshol több esélyük van.⁸⁸ Ezzel szemben 1896 és 1910 között, és ez persze messze nem csupán a ruszinok zsidók iránti érzelmeiről mond valamit, egy kárpátaljai megye sem volt, amelyik legalább egyszer ne juttatott volna zsidó vallású képviselőt a parlamentbe. A két dátum között rendezett öt parlamenti választás során hat zsidó vallású képviselőjelölt szerzett mandátumot Kárpátalján: 1896-ban, 1901-ben és 1905-ben Barta Ödön Bereg megyében, 1906-ban Barta Ödön mellett Hirtenstein Lajos és Fried Lajos, mindketten úgyszintén Beregben, valamint Bródy Ernő Ugocsa megyében, végül a dualizmus utolsó képviselőházi választásán, 1910-ben megint csak Barta Ödön, ekkor Ugocsa megyében, Bródy Ernő ugyanott, báró Madarassy-Beck Gyula Bereg megyében és Visontai Soma Ung megyében. E hat képviselő közül kettő, Barta Ödön és Madarassy-Beck Gyula az 1910-es évek végén ugyan kikeresztelkedett, de ez már egy másik történet.

„Tudvalevő – írta Szabó Oreszt 1913-ban –, hogy az oroszok a vidék fő gócpontját képezi a zsidóknak hazánkban. [...] Minthogy pedig a zsidók csak korcsmatartással, szatócskodással s elsősorban pénzkölcsönzéssel foglalkoznak (kivéven Munkácsot, hol majdnem mindenféle foglalkozású iparos is van közöttük, és több helyiséget, melyekben cipész zsidó is találkozik, sőt földművelő is), könnyen érthető, hogy a néppel folytonos és a legbelsőbb érintkezésben állanak. Az orosz ember a zsidót szíve teljességéből megveti, utálja. Ha egy zsidó meghal, az orosz ember nem azt mondja, hogy meghalt ez a zsidó, hanem egész brutálisan azt mondja rá, hogy megdöglött és már finomabb tónusnak a jele, ha még úgy nyilatkozik felőle, hogy: elhullott. E megvetést a zsidó iránt azzal is kifejezi az orosz, hogy a papja vagy más úri ember előtt nem említ zsidót anélkül, hogy azt ne mondaná: követem alá! Ugyancsak a megvető lenézés folytán az orosz ember ritkán magázza még a legidősebb s leggazdagabb zsidót is. [...] A zsidóról beszélve a háta mögött az orosz soha nem nevezi a nevét, hanem csak ilyenekképpen: a Jordán, a Fáraó, a Juda! No de annyira megveti az orosz a zsidót, épp annyira nem tud élni nélküle s minden ügyében hozzáfordul pénzért vagy tanácsért. Fontosabb lépést alig tesz addig az orosz, míg ki nem kéri a zsidó tanácsát. E különös és majdnem kimagyarázhatatlan viszony folytán a szegény ember teljesen a zsidó hatalmába kerül, mert a zsidó, jobban mondva a bevándorolt kazár, jól érti a módját, hogyan kell az egyenes lelkű és jóhiszemű embert mézes-mázos szóval behálózni. Kölcsönre szorul az orosz ember: azt azonnal csak is a zsidónál kaphat, ki nem okvetetlenkedik a kölcsön adásánál holmi alakiságokkal, mint a városi pénzüzetek, de ahelyett úgy tudja biztosítani követelését, mint egy pénzüzet sem. Ebből aztán könnyen kimagyarázható, hogy alig van 2-3 olyan gazda a helyiségben ki egyik másik zsidónak kisebb vagy nagyobb összeggel ne volna adósa s így annak lekötöztetettje.”

[Szabó Oreszt, *A magyar oroszokról (Ruthének)* (Budapest, é. n. [1913]), pp. 260–262.]

2. A két világháború közötti időszak

2.1. Nagyhatalmi orientációk és a Csehszlovák Köztársaság berendezkedése

---

Fedinec Csilla

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, Magyarország önállósodása, az első világháborút lezáró párizsi béketárgyalások megkerülhetetlen feladattá tették megkísérelni új válaszokat adni a nemzetiiségi kérdésre. „Politikai naivitás volt a radikálisok részéről azt hinni, hogy a magyar nép és a hazai nemzetiségek meg fogják egymást érteni az integritás sérelme nélkül. [...] De a magyar politikai elit nem mondhatott le a területi integritásról önként [...]”¹ Az 1910-es népszámlálás adatai szerint az ország népességének alig több mint a fele volt magyar anyanyelvű, s az 50%-ot meghaladó arányt éppenséggel a zsidók adták. Mivel a zsidókat csak a vallási megoszlásnál tűntették fel, a nemzetiiségi arányoknál a magyarok között találjuk őket.² Károlyi Mihály kormánya már működésének első napjaiban megadta a felhatalmazást Jászi Oszkár-nak a nemzetiiségi minisztérium megalakítására. Jászi úgy vélte, hogy a nemzetiiségi területek kantonokra, illetve a nagyobb nemzeti régiók föderatív kormányzati területekre osztásával sikeres lehet a magyarországi nemzetiiségi viszonyok átrendezése. A svájci modellt követve, a helyi ügyeket nemzetiiségi irányítás alá kell adni, országos ügyekben pedig a központi kormánnyal kell együttműködni.³ „Tény, hogy Jászi új nemzetiiségpolitikai koncepciója győztes nagyhatalmak által a világháború utolsó évében már de facto kialakított új közép-európai államrend kialakulásának, az ország majdnem teljes nemzetközi elszigeteltségének, a szomszéd országok folyamatos katonai intervenciójának, valamint a nemzetiiségi mozgalmak radikalizálódásának feltételei között minimális esélyt kínált a kitűzött célok elérésére.”⁴

A kisebbségi minisztérium fő tevékenységi területe a törvényi előkészítő munka volt. 1918–1919 fordulóján, két és fél hónap leforgása alatt három olyan néptörvény készült el, melyek a magyarországi kisebbségek autonómiájával foglalkoztak: az 1918. évi X. néptörvény „A Magyarországon élő ruszin (rutén) nemzet autonómiájáról”, az 1919. évi VI. néptörvény a németek, valamint az 1919. évi XXX. néptörvény a szlovákok önkormányzatáról. A dokumentumok kidolgozására a Jászi Oszkár vezette nemzetiiségi minisztériumban került sor, bár az első kivételével, az elfogadásuk Jászi lemondása után történt meg. A folyamatos katonai intervenciók azonban, az elsőként említett néptörvény részbeni kivételével, lehetetlenné tették a gyakorlati lépéseket, s ez már az elfogadás pillanatában nyilvánvaló volt. Hiszen a szlovákok („tötok”) ekkor az 1918 októberében kikiáltott csehszlovák államba tartoztak, illetve napokkal a ruszin autonómiatörvény elfogadása után Tomáš Garrigue Masaryk csehszlovák

köztársasági elnök újevi elnöki szózatában már bejelentette, hogy a kárpátaljai ruszinok Csehszlovákiához csatlakoznak,⁵ s ismét csak napokkal ezután az ungi részek a csehszlovák katonaság fennhatósága alá kerültek és megkezdődött a csehszlovák közigazgatás berendezkedése a régióban.⁶

Tisztában volt ezzel Jászi is, a ruszin autonómiát azonban különösen fontosnak tartotta. Csécsy Imréhez Oberlinből 1938. november 20-án írt levelében erről így fogalmazott: a ruszka krajnai „autonómiának inkább morális, semmint gyakorlati jelentősége volt az én szememben. Látva, hogy a szlovákok és a románok már kötve voltak határon túli szerződéseikkel, legalább a leggyengébb féllel akartam meg egyezést csinálni, hogy igazoljam a népköztársaság komoly és becsületes szándékát a nemzetiségi önkormányzatot illetőleg. Hogyha majd a békeszerződésre kerül a sor, megmutathassuk az Antantnak, hogy ígéreteinket komolyan vesszük, s a problémát meg tudnánk oldani a régi határok között is. Persze azt is tudtam, hogy feldarabolásunk már akkor el volt határozva.”⁷

Figyelemre méltó, hogy a trianoni békeszerződés ratifikálásának megtárgyalása is a „rutén” kérdéssel kapcsolódott össze. A minisztertanács 1920. november 13-i ülésén három kérdést vitattak meg Teleki Pál miniszterelnök elnöklésével: a trianoni békeszerződés ratifikálása, Ruszka Krajna ügye és, ilyen körülmények között, a kormány lemondásának kérdése (az utóbbit Horthy Miklós kormányzó nem fogadta el).⁸ Ruszka Krajna ügyét a következő év tavaszáig napirenden tartották, amikor az 1921. április 22-i minisztertanácson Bánffy Miklós külügyminiszter, aki ekkor „a nemzeti kisebbségek minisztériumának ideiglenes vezetésével” volt megbízva, előadta, hogy „a trianoni békeszerződés értelmében ez idő szerint a tót- és rutén ajkú lakosság megszűnt a magyar szent koronához tartozni”, amiért is a megszűnő kisebbségi minisztérium tót (azaz szlovák) és rutén főosztályainak „eddigi munkakörét ezután a külügyminisztérium politikai osztályai lesznek hivatva ellátni”.⁹ A két volt kisebbség kérdése külpolitikai kérdéssé vált a kormányzati struktúrában is. Magyarországnak alig maradtak saját kisebbségei, a magyarok viszont jelentős számban kerültek a határain túlra. A zsidókkal kapcsolatban pedig ekkorra már megszavazta a magyar törvényhozás a numerus clausus törvényként ismert 1920:XXV. törvénycíkket.

A MONARCHIA FELBOMLÁSA

„A Habsburg Birodalom életébe a nagyhatalmak kétszer avatkoztak be döntő módon. 1849-ben, amikor megmentették a felbomlástól, majd 1918/19-ben, amikor kimúlását segítették elő.”¹⁰

„A Monarchia felbomlásának okait kutató kiterjedt szakirodalom egyik alapkérdése: milyen mélyen gyökereztek a felbomlás okai a Monarchia társadalmában, politikai szerkezetében, a korabeli európai tendenciákban?”¹¹ Két tényező alapvető szerepére kell rámutatnunk: az egyik a nemzetiségi mozgalmak felerősödése, a másik pedig a nagyhatalmak szerepe. „A Monarchia összeomlásához vezető nemzetiségi szecesszióknak mindaddig nem létezett reformalternatívája, amíg a Monarchiával szemben

ellenséges nagyhatalmak körében nem vált a háborús célpolitika részévé a Habsburg Birodalom felszámolása.”¹² Azonban miután Woodrow Wilson, az USA elnöke 1918 januárjában meghirdette nevezetes 14 pontját (a tizedik pont: „Ausztia-Magyarország népei részére, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét.”), az első világháborút lezáró békerendszer csupa olyan szerződést rótt a vesztesekre, melyeknek kidolgozásába az utóbbiaknak alig volt beleszólása. Németország vagy Ausztia-Magyarország feldarabolása csak részben történt az etnikai elvek betartásával. „Az 1919–20-as Párizs környéki békék eredményeként az Osztrák–Magyar Monarchia helyén négy önálló állam: Ausztia, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia jött létre. A birodalom egykori területeiből rajtuk kívül Lengyelország, Románia és Olaszország részesült még. Az új államokat, illetve államhatárokat konstituáló békeszerződések deklarált elve a nemzeti önrendelkezés volt. Ez azonban olyan mértékben egészült ki más – gazdasági, stratégiai és sokszor pusztán területszerző – szempontokkal, hogy a régió új állami konfigurációja annyira sem felelt meg a nemzeti-etnikai elvnek, mint amennyire azt a néprajzi-demográfiai adottságok lehetővé tették volna. Ebből is adódott, hogy alig több mint 20 évvel az első világháború befejeződése után máris kezdetét vette a második.”¹³ De etnikai szempontból sikertelen volt a rendezés a Romanov birodalom romjain kialakult új állam, a Szovjetunió esetében is, mert míg tőle nyugatra fekvő egykori birodalmak helyén kis nemzetállamok alakultak, itt viszont az új államalakulat is egyben tartotta a sokféle nemzetiségi területet. Így többek között nem sikerült az ukránok elszakadási, függetlenedési kísérlete sem. Így Magyarországgal szomszédos Galícia Ausztriától visszakerült Lengyelországhoz, amely állapot eltartott egész a Molotov–Ribbentrop-paktumig, amikor a Szovjetunió kiterjesztette a határait a Kárpátokig, s megteremtődött a közvetlen szomszédság Kárpátaljával.

A CSEHSZLOVÁK ÁLLAM BERENDEZKEDÉSE

Ruszka Krajna, azaz Kárpátalja határai, ahogy korábban említettük, soha nem kerültek kijelölésre, a mindenkori demarkációs vonalakhoz igazodtak, amelyek később tényleges államhatárokká váltak. Az olló összezáródása nagyon hamar megkezdődött. Az autonómia-törvényt 1918 decemberében hirdették ki, de 1919 januárjától már megjelent a régióban a csehszlovák és a román hadsereg is. A csehszlovák fennhatóság alá került területeken azonnal hozzáláttak a csehszlovák közigazgatás bevezetéséhez, így 1919 szeptemberére, amikor a térfoglalást nemzetközi-jogi értelemben véglegesítették, a régió egy jelentős részében már működő csehszlovák közigazgatást találunk, amely jogfolytonosan működött tovább. Erre a közigazgatásra épült rá a csehszlovák berendezkedés, amelyet a két világháború közötti időszakban végig egy alternatív állapot jellemzett Csehszlovákia többi területeihez képest. Ezzel kapcsolatban fontos rámutatnunk a miértre.

Az első Csehszlovák Köztársaság az Osztrák–Magyar Monarchia egyik utódállamaként jött létre 1918 októberében, amiben nagy szerepe volt az államalapítóknak

tekintett Tomáš Garrigue Masaryk, Edvard Beneš, Milan Štefánik emigrációban kifejtett tevékenységének. Masaryk közvetlen kapcsolatban állt Woodrow Wilsonnal, az USA elnökével, s ugyanezen a vonalon érhetjük tetten a ruszinok sikeres politikai szervezkedését is.

„A csehszlovák állam a csehszlovakizmus doktrínájára épült, amely abból indult ki, hogy a csehek és a szlovákok egy nemzetet alkotnak, illetve a durvább felfogás szerint a szlovákok valójában csehek. A csehszlovakizmus nem ismerte el a szlovák nemzeti identitást, így a szlovákok elutasították. Azt az ellentmondást, hogy az új állam nemzetállamként született meg, miközben többnemzetiségű volt, az ország alapí-

„Az 1918-as hatalomváltást a csehországi zsidók megkönnyebbüléssel fogadták, mert jelentős részben csökkent a csehek részéről rájuk nehezedő nyomás. Bizonyos fokú garanciát jelentett, hogy az államelnöki székbe Tomáš G. Masaryk került, aki 1899-ben, a híres polnai vérvádper idején kampányt indított az első látásra is megalapozatlan, irracionális babonával szemben. A tisziaszlári ügryhöz nagyon hasonló polnai vérvádas büntetőperben Leopold Hilsner, zsidó fiatalembert vádolták egy helybéli lány rituális meggyilkolásával. [...] Ebben a pogromhangulatban az igazságszolgáltatás sem tudta megőrizni pártatlanságát. [...] Masaryk volt az egyetlen komoly közéleti tényező, aki nyíltan szembefordult a tömeghisztériával. Cikkekben és röpiratokban bizonyította a középkori vérvádas babonák tarthatatlanságát [...] A nemzet árulójának, zsidóbérencnek nevezték. [...] Miután komolyan mérlegelte a kivándorlás lehetőségét, a maradás mellett döntött, kilépett az uszításban élenjáró »ifjúcseh« nacionalista pártból, s megalapította a maga »realista« mozgalmát. Később, az eseményekre visszaemlékezve több alkalommal is elmondta, hogy gyermekként maga is hitt a vérvádas babonában, félelemmel vegyes idegenkedéssel tekintett zsidó osztálytársaira, s még felnőttként is, amikor tisztába jött az igazsággal, bizonyos fokú tartózkodást megőrzött a zsidókkal szemben. Megértette azonban, hogy a klerikális zsidógyűlölet lealjasítja az egyszerű cseh népet, mivel aki keresztény, nem lehet antiszemita.”

[Berkes Tamás, „A »zsidókérdés« cseh kontextusban”, 2000. *Irodalmi és társadalmi havilap* (2004. október).]

tói (Masaryk és Beneš) a csehszlovakizmus fikciójával próbálták meg feloldani. Az alkotmány szerint a hivatalos nyelv a csehszlovák volt, Csehországban a cseh alakját, Szlovákiában a szlovákot használták. A cseh vezetők abban reménykedtek, hogy idővel a két nép összeolvad, és kialakul közös identitásuk. A prágai kormány a megfelelő politikai jogok hiánya miatt állandó harcban állt országa nemzeti kisebbségeivel, de az elvileg »államalkotó« szlováksággal is. [...] A hivatalos cseh politika a két háború közötti időszakban nem akart tudomást venni a szlovákok nemzeti öntudatának megerősödéséről, és kitartott a Masaryk és Beneš által hirdetett egységes csehszlovák nemzet elmélete mellett.”¹⁴ A magyar és a szlovák történeti munkák nagyjából meg is állnak ennek a problémának a saját szemszögből történő boncolgatásánál, s kevesebb figyelmet fordítanak Kárpátalja esetére, amelyik nem illeszkedett be a „csehszlovakizmus” ideológiai keretébe, ugyanakkor ez is relativizálta a szlovákok ezzel kapcsolatos mindenféle ellenvéleményét, az általuk hangoztatott autonómiaigényeket. Kárpátalján egyébként a „csehszlovák” nyelv cseh nyelvűséget jelentett, cseh hivatalnokokat, prágai és nem pozsonyi befolyást.

1919. május 8-án Párizsban megszületett a döntés arról, hogy Kárpátalját Csehszlovákia kapja meg, amit az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződésbe

Ungvári városkép, 1930-as évek

foglaltak bele. Ugyancsak május 8-án, Ungváron az úgynevezett Központi Ruszin Nemzeti Tanács kinyilvánította, hogy csatlakozni kíván a formálódó csehszlovák államhoz. Azonban ugyanígy voltak hívei Kárpátalján a Magyarország kötelékében maradásnak és főként a máramarosi részen pedig a polgárháborús Oroszországból kiszakadni akaró, formálódó ukrán államhoz tartozásnak. A magyar kormánynak az utóbbiról is nyilvánvaló tudomása volt. Az 1918. december 29-i budapesti kormányülésen például Károlyi Mihály miniszterelnök arról beszélt, hogy „ukrán követ” jelent meg nála, és azt közölte, hogy „biztos tudomása szerint a románok Czernovitznál gyülekeznek, hogy elfoglalják az észak-keleti rutén részeket. Megkérdezte, hogy a magyar kormány a románokkal szemben kész-e megvédeni a rutén részeket. Megkérdezte továbbá, milyen szemmél nézné a kormány, ha az ukránok szállnák meg ezeket a részeket, akik megígérik, hogy a végleges rendezést a népszavazástól tennék függővé.” Károlyi későbbre ígérte a választ a követnek, azonban hangsúlyozta, hogy „a magyar kormány minden megszállás ellen egyformán óvást emelne”. A szintén jelen levő Jászi viszont úgy vélekedett, hogy „nem tartaná rossznak, ha a románok helyett az ukránok foglalnék el ezt a vidéket. Ha az északi részek nemcsak csehek és románok, hanem lengyelek és ukránok kezében is lesznek, ez taktikai előny a mi számunkra.”¹⁵

A nemzetközi politika szintjén azonban csak a csehszlovák opcióval foglalkoztak – az amerikai ruszin emigrációnak Masarykékkal párhuzamos tevékenysége és azzal összefüggésben, hogy Kárpátaljának Csehszlovákiához csatlakozása által

megteremtődött a közvetlen összeköttetés az 1920–1921-ben létrejött ún. kisantant szövetség államai (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) között, melynek legfőbb célja Magyarország esetleges revíziós törekvéseinek megakadályozása volt.

RUSZIN AUTONÓMIA ÍGÉRETE

Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződés tehát Kárpátalját Podkarpatszka Rusz (hivatalos: Podkarpatská Rus, magyar közbeszédben: Ruszinszkó) néven a Csehszlovák Köztársasághoz csatolta, azzal a kötelezettségvállalással, hogy „a Kárpátoktól délre lakó rutének területét a Szövetséges és Társult Főhatalmak által megállapított határok között a Csehszlovák Államon belül olyan autonóm egység alakjában fogja megszervezni, amely a Csehszlovák Állam egységével összeegyeztethető legszélesebb körű önkormányzattal lesz felruházva.”¹⁶ A Csehszlovákiához csatolását a Magyarországgal 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés is megerősítette: „Magyarország, amint azt a Szövetséges és Társult Hatalmak már megtették, elismeri a Cseh-Szlovák Állam teljes függetlenségét, amely Állam magában foglalja a ruténeknek a Kárpátoktól délre fekvő autonóm területét.”¹⁷ A határok megvonása nemcsak a magyar lakosság tekintetében nem igazodott az etnikai területekhez, éppenséggel a dualizmus korában megépített vasútvonalak elhelyezkedése volt mérvadó, hanem a ruszinok tekintetében sem. „Csehszlovákián belül a Podkarpatszka

Utcakép Munkácsról, 1930-as évek

Rusznak nevezett terület nem foglalta magába az összes csehszlovákiai ruszin többségű régiót. A saint-germaini szerződés értelmében Eperjes és környéke Szlovákiához került, a trianoni békeszerződés pedig Máramarost megosztotta Csehszlovákia és Románia között a Tisza folyó vonalán.”¹⁸

Csehszlovákia azonban a vállalt kötelezettségének 1938 őszéig nem tett eleget – leginkább a régió a Monarchia időszakából örökölt elmaradottságára hivatkozva –, noha azt az 1920-ban elfogadott alkotmányában is rögzítette, mindazonáltal fenntartotta az 1920–30-as években Podkarpatszka Rusz sajátos státusát az országon belül. Csak az 1927-es közigazgatási reformtörvénnyel vezette be a következő évtől Kárpátalján az ország többi részében érvényes, uniformizált közigazgatást – tartományi rendszert, azonban ezután is megőrizte az 1920-ban bevezetett, immár párhuzamosan működő hatalmi pozíciót –, a kormányzóét. Ez a pozíció inkább jelképnek mondható, hiszen 1937-ig a hozzá kapcsolódó jogköröket sem szabályozták. Az első kormányzó, Gregory Zhatkovych, aki az Amerikai Ruszinok Szövetségének prominenseként részt vett Kárpátaljának Csehszlovákiához csatolása előkészítésében nemzetközi szinten, majd kárpátaljai ruszin emigránsok gyermekeként hazatért, hogy politikusként irányítsa a régiót, azonban a helyben tapasztalt valóság igen hamar kiábrándította, csalódottan lemondott és visszatért az újhazába.¹⁹

1938 őszén, a müncheni döntés utáni kényszerhelyzetben Csehszlovákia átalakul, létrejön az ún. második Cseh-Szlovák Köztársaság, amelyben Szlovákia és Kárpátalja is önálló kormányt kap. Bár a kárpátaljai autonómiatörvény csak novemberben születik meg, az első kormányfő, a ruszin Bródy András már októberben pozícióba kerül, azonban rövid regnálás után lemondják, s Avgusztin Volosin lesz az új miniszterelnök, aki rövidesen az ukrán nyelvet teszi hivatalossá a régióban, és a Podkarpatszka Rusz helyett is új nevet, a Kárpáti Ukrajnát kezdik használni. 1939 márciusában, a magyar katonai beavatkozás pillanatában Volosiné parlamentje Huszton kikiáltja a terület jelképes életű, nemzetközileg el nem ismert függetlenségét. Az ukrán történetírás viszont ezt az aktust azzal tartja egyenértékűnek, mint amikor az 1918–1920-as időszakban a forrongó Oroszország területéből próbálták meg az ukránok kiszakadni és – ugyancsak sikertelenül – a történelemben először államot alapítani.

2.2. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok

---

Fedinec Csilla

A csehszlovák időszakban két országos népszámlálásra került sor. Az első 1921-ben tartották a 256. sz. ún. népszámlálási törvény alapján. A lakosság nemzetiségi összetételének felmérése politikailag a legfontosabb kérdés volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság létjogosultságát. A „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoporthoz tartozást” vették alapul, ami lehetővé tette többek között a zsidóknak és a cigányoknak nemzetiséggé nyilvánítását. A „nemzetiség” kérdése és definíciója harcokat hozott nemcsak a csehszlovákiai nemzetiségekkel, hanem a csehek és a szlovákok között is. Noha hivatalosan létezett a „csehszlovák nemzetiség” is, megvolt a lehetőség a cseh és a szlovák nemzetiség külön-külön regisztrálására. A törvény szerint a második népszámlálásra 1925-ben kellett volna sort keríteni, azonban akkor elmaradt. Az 1927. évi 47. sz. törvénnyel 1930-ra írták ki a következő népszámlálást, részben a gazdasági válság hatására, részben a nemzetközi minták alapján döntöttek a tíz éves periódus mellett.¹

Az államfordulat nyomán főként magyarok hagyták el Kárpátalját, telepedtek át a trianoni országterületre. A hagyományos – „óslakó” – népesség mellett, megjelentek kis részben a szlovákok és nagyobb arányban a csehek, főleg hivatalnokréteg, akik az időszak végén, az újabb államfordulattal, szinte teljes létszámban elhagyták a területet. Cseh lakos nem is maradt.

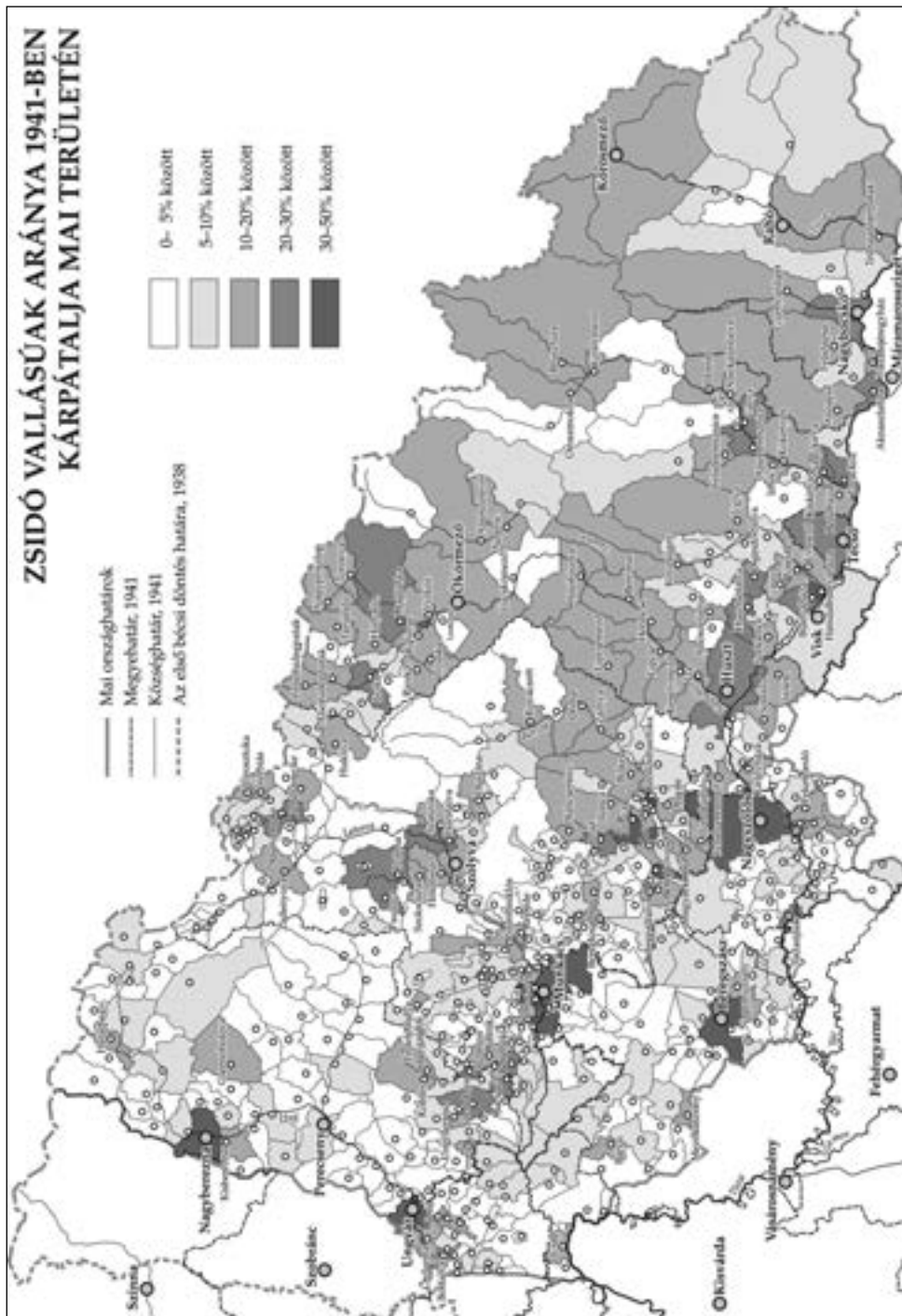
A magyarság felől nézve „a zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése döntően a [sziléziai] német és a [szlovenszkói és kárpátaljai] magyar nemzeti kisebbségek felzárkózását célozta; a népszámlálások idején a megszállt területek zsidóságát e nemzetiség bevallására biztatták, presszionálták vagy önkényesen így regisztrálták. Ehhez hasonlóan a görög katolikusokat ruszinokként iparkodtak föltüntetni, a magyar anyanyelvű cigányokat pedig cigány nemzetiségüként vették számba [...] A korszak kormánypárti magyar sajtója azt hirdette, hogy a csehszlovák demokrácia a zsidóknak biztosítja azt a szabadságot, amelyet a »kurzista« Magyarország megtagad tőlük. A magyar politikai ellenzék képviselői aggódva figyelték, hogy a zsidóság leválik a magyar kisebbségről; ez olyan ítéletekben is megfogalmazódott, hogy a zsidók cserbenhagyták a magyarságot.” „A kisebbségi nyelvhasználat lehetőségét a törvény az adott kisebbség lélekszámának az adott hely, pontosabban az adott bírósági járás összlakosságán belüli százalékarányához kötötte. [...] a magyar és a német anyanyelvű zsidókat, amennyiben zsidó nemzetiségűnek vallották magukat vagy tartották számon őket, nem számították hozzá a nyelvi jogokat igénylő magyar és német kontingenshez [...] Az egyetlen [kárpátaljai] város, ahol a magyar nyelvhasználat joga megmaradt,

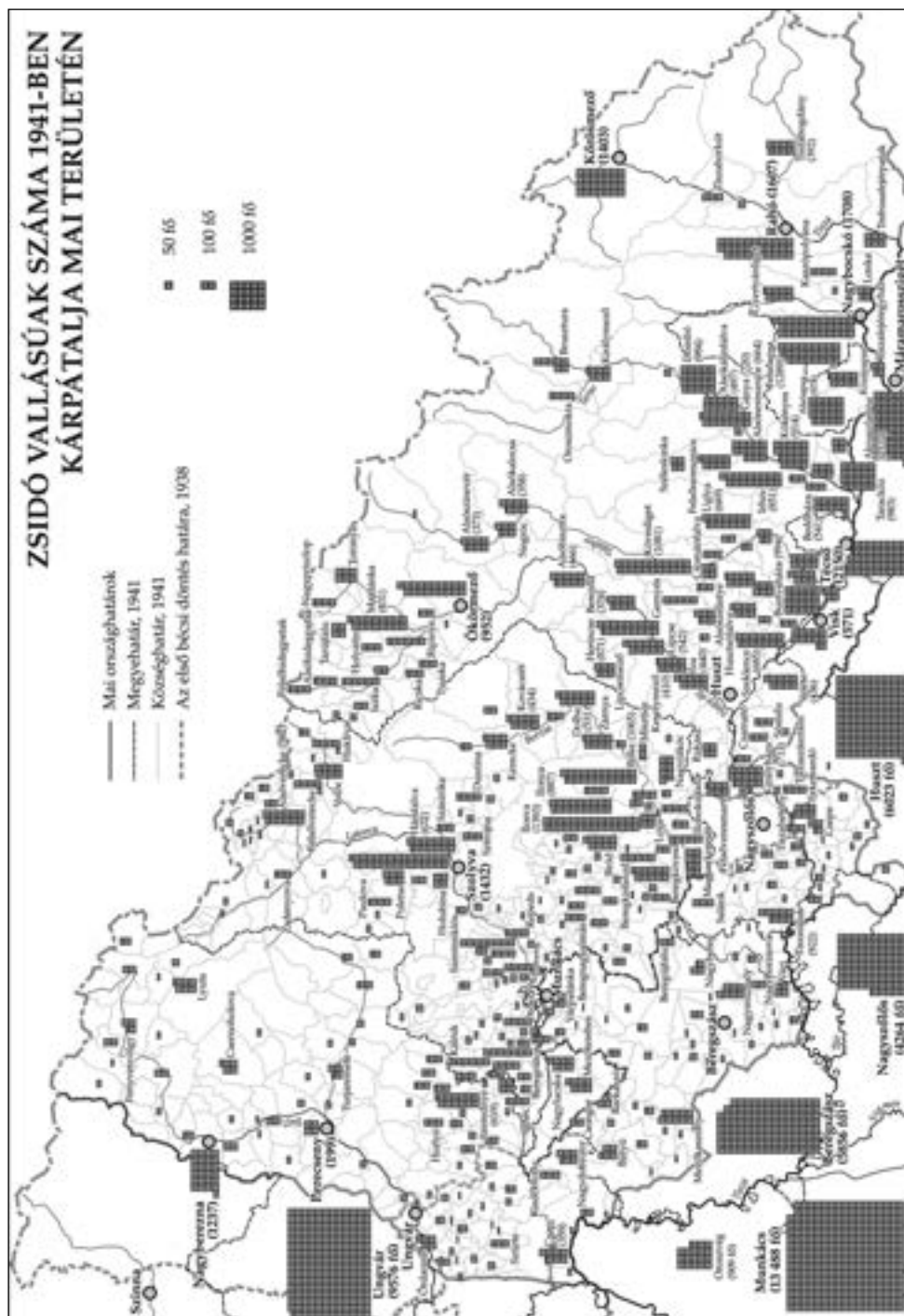

Munkács volt, még hozzá kimondottan a zsidóság között végzett agitáció következtében. [...] a népszámlálás után a hatóságok fenyegetésekkel akarták a zsidókat jobb belátásra – azaz a magyar nemzetiség megtagadására – bírni, nyelvvizsgára idézték, megbüntették őket. Így sem sikerült a bűvös 20% alá vinni a magyarok arányát.”²

A kárpátaljai etnikai viszonyokat befolyásolta továbbá a földreformmal összefüggésben végrehajtott ún. kolonizáció – a többségi lakosság képviselőinek államilag szervezett, nemzetpolitikai célzatú betelepítése a kisebbség, adott esetben a magyarok által lakott területekre. Csehszlovákiában a telepítések 1921 nyarán kezdődtek el. Az etnikai viszonyok megváltoztatásának szándékán túl a telepítéspolitikában meghatározó szerepet játszottak a katonai szempontok is. A kolonisták három csoportba sorolhatók: az országban élő, önként jelentkező csehek, szlovákok, morvák, ruszinok, repatriáns [külföldről hazatelepedő] szlovákok és csehek, valamint a legionáriusok. A legionáriusok az első világháború idején az antant kötelékében harcoló cseh-szlovák katonai egységek tagjai voltak. Szerveződtek ilyen egységek Franciaországban, Olaszországban, Oroszországban. Az olaszországi és a franciaországi légiók hazatérük után jelentős szerepet játszottak az észak-északkelet-magyarországi vármegyék katonai megszállásában; 1919 januárjában Ungvárra is olasz egyenruhás katonaság vonult be. A hazatérő legionáriusok is jelentkezhettek telepesnek. A legionárius telepek a fontosabb vasúti csomópontok mellett jöttek létre, abból a logikából eredően, ami a trianoni határmegvonást is motiválta: biztosítani és immár telepes falvak által is védelmezni a kisantant államainak vasúti összeköttetését. Kárpátalján telepes falvakat és legionárius telepeket is hoztak létre. Az 1930-as évek elejére, a telepítések befejezésének idejére Kárpátalján mintegy 15 kolónia volt, többségében cseh és szlovák, kisebb mértékben ruszin letelepedett családokkal. Az első bécsi döntés után a cseh és a szlovák telepesek elhagyták a vidéket, házaikat és telkeiket nagyjából az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) kapta meg és osztotta szét.³

Megjelent az időszakban egy több összetevős emigráns réteg is kelet felől: az oroszországi események elől menekülő oroszok, a lengyel területekről illegális átszivárgó ukránok, valamint a zsidók. Az illegális bevándorlás ellen változó sikerrel léptek fel a csehszlovák hatóságok. A zsidók az orthodox, nem magyarul beszélő közösségeket gyarapították, az oroszok és az ukránok pedig egyes képviselőik politikai szerepvállalása miatt kerültek középpontba, különösen 1938–1939 kapcsán vádolták őket azzal, hogy kívülállókként szóltak bele a helyi eseményekbe, behozták az „ukránizmust” a ruszinokkal szemben, holott nyilvánvalóan nem írható le a kérdés ilyen egyszerűsítő megközelítéssel. Kárpátalja lokális és széleskörű értelmezett történetével kapcsolatban a folyamatos diskurzusok kulcskérdése mindig visszavezethető arra, hogy a történelem aktorai – a helyi közösségek hétköznapi életének szintjén és a politikában is – új betelepültek, vagy bizonyos időtávlatból immár őslakosokká váltak. Ez a helyzet rányomta a bélyegét többek között a két világháború közötti időszakra is, és annak későbbi megítélésére egyaránt. Minden időszaknak megvoltak ebből a szempontból a „kulcsbetelepülői”; csak a 20. századot szemlélve: a csehszlovák időszakban – az ukránok, a revíziós időszakban – az „anyaországiak”, a szovjet időszakban – az oroszok, és a revíziós időszakot kivéve – a zsidók.

1921-ben Kárpátalján 80 000 főt meghaladó, a lakosság közel 14%-át kitevő zsidó lakosságot regisztráltak. Érdeemes részletesebben kitérni az 1930-as népszámlálásra, mivel az államfordulattól kellő időbeli távolságra immár megmutatkozott a megváltozott társadalmi-politikai viszonyok tényleges hatása. 1930-ra a zsidóság lélekszáma 90 000 fölé nőtt, megtartva a mintegy 14%-os részarányt. Több mint kétharmaduk falusi lakos volt és kétkezi munkával kereste a kenyerét. Ugyanakkor harmincnál több településen, a városokban és a mezővárosokban a lakosságnak több mint 20%-át tették ki, többek között Aknaszlatinán (44%), Bustyaházán (36%), Ilosván (36%), Ungváron (22%). Munkács a 43%-nyi zsidó lakosával, valamint az elővárosában, Oroszvégen található 38%-nyi zsidó lakossal a legnagyobb lélekszámú kárpátaljai közösséget jelentette, ez volt a régió zsidóságának legnagyobb kulturális és szellemi központja.⁴

RUSZINOK ÉS ZSIDÓK

Először is tegyük fel azt a kérdést, hogy ki a ruszin? Sem történeti, sem nyelvi értelemben nem egyszerű kérdés ez. Az egy nemzet – egy állam – egy nyelv modellét mintaként felállító Nyugat-Európától eltérően Közép- és Kelet-Európa soknyelvű és többnemzetiségű birodalmaiban a nyelv és nemzet sokáig nem ilyen egyértelműen kapcsolódott össze. A nemzet és a hozzá kapcsolódó fogalmak tekintetében megkülönböztethető a nyugati, valamint a közép- és kelet-európai nemzetfejlődés. Az első esetben a „homogenizáló állam” hozza létre a „nemzeteket”,⁵ a második esetben, a nagy birodalmakban, mint az osztrák vagy az orosz, nem történt meg ez a homogenizáció, ezért külön története van a folyamatos államisággal nem rendelkező népek nemzeti mozgalmainak.⁶ A nacionalizmus ily módon Nyugaton egységesítő mozgalomként jelenik meg, Közép- és Kelet-Európában azonban szeparatista törekvésként.

1940-ben a ruszin származású történész, Bonkáló Sándor a következőképpen fogalmazta meg álláspontját.⁷ Az ószláv állam, a Kijevi Rusz népessége önmegnevezésének tartotta a ruszint, melyet a tatárjárás utáni időszakban a népesség egy része, „hogy megkülönböztessék magukat a moszkvai ruszinoktól, illetve ruszskijektől, felvették az ukrán nevet és csak a halicsi [galíciái] és a magyarországi kisoroszkok maradtak ruszinok. Mivel pedig az ukránizmus a múlt században Gácsországba is tért hódított, a halicsi ruszinok a század végén szintén elvetették a ruszin nevet, és ennek latinositott alakját, a rutént. Így századunkban már csak a kárpátaljai kisoroszkok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek.” Bonkáló érveléséből egyértelmű, hogy a „rutének”, a „ruszinok”, valamint az „ukránok” etnonimák megkülönböztetése nem etnikai, hanem politikai alapú: erről lehet felismerni, megkülönböztetni a keleti szlávok ezen népcsoportjainak képviselőit. „A kisorosz (ruszin, rutén) aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik. Az ukrán szónak tehát irredenta jelentése van.” Illetve: „A kárpátaljai rutén írók, hogy a külföldi ruszinoktól megkülönböztessék magukat, gyakran az uhoroszlav (azaz magyarorosz) nevet használják. Ebben a névben benne van, hogy

Ungvár központja, távolban a Masaryk tér, 1930-as évek

bár származásukra nézve keleti szlávok, mégis vérségi, műveltségbeli, gazdasági és történeti kapcsolataik a magyarsághoz fűzik őket.” És végül: az értelmiség többnyire ruténeknek nevezi a népét, „noha a köznép mindig csak ruszinnak, rusznáknak, rusznyáknak mondta magát”. Erről az értelmiségről azt kell tudni, hogy „A nemzeti igényeket a művelt osztályok nevelik bele az alacsonyabb néposztályokba. A ruténnek nem volt szláv érzésű értelmiségi osztálya.” Ugyanerről a Kárpátok túloldalán Iván Franko, a neves ukrán író 1896-ban keletkezett soraiban így vélekedett: „Semmi kifogásunk sincs az ellen, hogy a »magyar oroszok« jó magyar hazafiak legyenek. Lakhelyük, gazdasági és kulturális érdekeik révén szoros kötelékek fűzik őket Magyarországhoz, és mi jól tudjuk, hogy nincs lehetőségünk elszakítani ezeket a kötelékeket, mert azok földrajzi helyzetükből adódó, természetes szálak. Mindezekkel egyetemben azt gondoljuk, hogy vállalják tudatosan ruszinságukat, legyenek élő és tevékeny tagjai annak a nemzetnek, amelyhez származásuk, történelmi és szellemi hagyományaik kötik őket.”⁸

A kárpátaljai ruszinsággal kapcsolatos 20. és 21. századi megközelítéseknek alapvetően három irányát különíthetjük el. A magyar álláspont mind a dualizmus korában, mind a revíziós időszakban a „ruténokat”, illetve „magyaroroszokat” a Szent István-i állameszme szempontjából közelítette meg, s a politikát ebben a tekintetben a történeti szakirodalom sem hagyta cserben. A mai magyar történeti és nyelvészeti szakirodalom a ruszinokat olyan keleti szláv népcsoportnak tartja, amelyik több száz éves etnikai fejlődés során, elsősorban a mindenkori magyar állam kötelékében

képes volt önálló népcsoporttá fejlődni, melyet a Kárpátok túloldalán élő, eredeti kibocsátó közegétől néprajzi, nyelvi és kulturális jegyek különböztetnek meg.⁹ Magyarországon ma hivatalosan elismerik a ruszinokat és az ukránokat is, de ez nem indukál mélyebb diskurzusokat sem politikai, sem tudományos szintén, a „ruszin” és az „ukrán” időnként szinonimaként jelenik meg.

Ukrán oldalról már a 19. század második felétől egyértelművé teszi a szakirodalom, hogy a különböző etnonimákkal illetett népcsoportok (a mai ukrán etnopolitikai gondolkodásban használt kifejezéssel – szubetnikumok) az ukrán nép részét képezik, és az általuk lakott területek ukrán etnikai területek. Ez az az időszak, amikor kezdetét veszi a nemzeti történetírásnak az az iskolája, amely szerint államiság hiányában (nem Ukrajna, hanem) az ukrán nép történetét kell megírni. A szovjet időszak ezt a megközelítést zárójelbe teszi, a szovjet állam törekszik az ukrán etnikai területek megszerzésére, de elveti a nemzeti ideológiát. Ennek reneszánsza 1991 után, Ukrajna független állammá válásával következik be, amikor a *mainstream* ukrán történetírás visszanyúl ehhez a történeti iskolához. A nemzeti-történeti paradigma azonban mindenekelőtt a szovjet időszakban bekövetkezett történelmi lemaradást igyekszik pótolni, mintsem új utakat keresni.¹⁰

És végül a harmadik legfontosabb irány a ruszinok önállóságát, az ukránoktól való különbözőségét hangsúlyozza. Eszerint a ruszin vagy rutén etnonima a középkori keleti szláv népesség önmegnevezése, amelyikből a nemzetfejlődés során kialakult a mai belarusz, ukrán és kárpáti ruszin etnikum. A kárpáti ruszinok lakóterülete a mai Lengyelország déli, Szlovákia északkeleti szeglete, Ukrajna nyugati határszéle (azaz Kárpátalja) és Románia észak-közép területe.¹¹ A kárpáti ruszinokkal kapcsolatban a passzivitástól a politikai extrémításig sokféle állásponttal találkozunk. A legerősebb irányvonal nem gondolkozik önálló államiságban, maximális célja az önálló nemzetként való elismertetés és a nyelvi kodifikáció.¹² Ebben az értelemben nem az ukrán nép történetét kell megírni az országtörténetként, hanem az ország területén élő népek történetén keresztül lehet megközelíteni egy történetileg kialakult államterület múltját.¹³

Egészen a 19. század végéig a falusi zsidók anyanyelvükön, a jiddisen kívül könnyedén beszéltek ruszinul. Társadalmi és gazdasági státusuk nagy mértékben azonos volt ruszin szomszédáikéval, ami egyenlőségérzetet és kölcsönös tiszteletet keltett. A csehszlovák időkben is a zsidók kétharmada falun élt, de odalett a zsidóknak a kiskereskedelem betöltött dominanciája, abban a ruszinok is versenytársakká lettek, ami állandó, a sajtó nyilvánosságában is visszatükröződő vitákhoz vezetett, különösen a gazdasági válság sújtotta években.¹⁴ A legplasztikusabb, keserédes, cseppet sem hízalgő képet egy cseh kortárs író, Ivan Olbracht festett műveiben a kárpátaljai falusi zsidókról, ruszinokról, akinek műveit több nyelven, többször kiadták. Bármennyire nem hízalgő az általa bemutatott világ, az átlagolvasó ezekből a nagy olvasottságnak örvendő művekből tájékozódott, s ez a világ élt benne.

A két világháború közötti, csehszlovák időszak a demokratikus berendezkedés jegyében Kárpátalján az addigi ruszin (rutén) nemzettudattal párhuzamosan – a korábbinál lényegesen nagyobb – teret engedett az egyéb kulturális és politikai irány-

zatoknak. Így a ruszinofilok mellett az ukrán irányvonal is megerősödött, olyannyira, hogy az ún. második Cseh-Szlovák Köztársaság időszakában, 1938 utolsó és 1939 első hónapjaiban, a második kárpátaljai kormányban, azaz a Volosin-időszakban az ukrán politikai erők kezébe megy át a hatalom. Az időszak merőben másfajta hozzáállást tanúsított a zsidókhoz.

A Volosin-kormány tartott attól, hogy Magyarország nem elégszik meg az első bécsi döntéssel elért területszerzéssel, s a további revízióval szembeni védekezéshez Németországban

Marhavásár, Munkács, 1930-as évek

látta a szövetségest – ahogy Magyarország is Kárpátalja megszerzésében. Erre való hivatkozással autoriter kormányzási formát valósított meg. Volosin engedélyezte a lakosság mindössze alig több mint 1%-át kitevő német kisebbség számára, hogy megalakítsa a nemzetiszocialista pártot, és az használja a horogkeresztes jelvényt. 1938. október végével betiltotta az összes kárpátaljai politikai párt működését, és az új kitöltésére 1939 januárjában létrejött az Ukrán Nemzeti Egyesület, az egyetlen legális párt. Amikor a helyi parlamentbe (*szojm*) kiírták a választásokat, akkor azon csak ez az egyetlen politikai erő indulhatott, melynek listájára felvették a német kisebbség képviselőjét – a többiekét, kifejezett szándékkal legalábbis, nem. A szoymot egyébként csak egyetlen alkalommal tudták összehívni – 1939. március közepén, amikor a magyar hadsereg – német engedéllyel történt – beavatkozásával párhuzamosan kikiáltotta Kárpáti Ukrajna függetlenségét.

A kárpátukrán miniszterelnök 1938. december 28-án fogadta a zsidó kisebbség (a régió lakosságának 12%-át tették ki) képviselőit Hajim Kugel vezetésével, akik kinyilvánították lojalitásukat, és Volosin is barátságos kezet nyújtott. Azonban az ígéretek nem teljesültek. A Volosin-kormányban Németországhoz fűződő viszonya ennek semmiféle realitást nem adott.¹⁵ Zsidókat is internáltak az 1938. november 20-i rendelettel – két nappal azelőtt, hogy a prágai parlament elfogadta az autonómiatörvényt – a Rahó melletti Dumen-havasban felállított fogolytáborba, amit a szakirodalom egy része koncentrációs tábornak nevez, ahová azokat zárták, akik „politikailag megbízhatatlanok [...] megzavarták a rendet és a nyugalmat, például azzal, hogy indokolatlanul árat emeltek, rejtegetik a napi szükségleti eszközöket,

bármilyen módon bujtogatnak és szabotálnak”.¹⁶ Az autoriter berendezkedés ellenére a kormány nem tudta maradéktalanul ellenőrizni a helyzetet, konfliktusok tarkították a viszonyát a magyar beavatkozásig jelen levő „cseh” hatalommal, nemkülönben saját paramilitáris katonai erejével, a Kárpáti Sziccsel (Szics gárdával) is. Az időszakot, s azon belül különösen a Kárpáti Szicset Ukrajna függetlenné válása (1991) után sajátos nemzeti-hazafias nimbusz veszi körül, elsősorban a reguláris magyar hadsereggel szemben tanúsított ellenállása okán, amely felfogás szemérmes minden esetlegesen dehonesztáló eseménnyel kapcsolatban. A magyar történetírásban pedig épp ellenkezőleg, ez egy rövid bekezdéssel leírható epizód.

MAGYAROK ÉS ZSIDÓK

Az ún. első Csehszlovák Köztársaságban nem volt antiszemita kurzus, sőt az 1930-as évek közepéig politikai antiszemitizmusról sem lehet beszélni. „A csehszlovák alkotmány a Monarchiában csak felekezeti csoportként számon tartott izraelita népességet nemzetiségi jogosítványokkal is felruházta. A zsidó nemzetiségi státusz bevezetése mögött meghúzódó politikai törekvések elsősorban arra irányultak, hogy a magyar nemzetiség számarányát így is csökkentse, de nem mellőzhetők a liberális szándékok és az ébredő zsidó reneszánsz hatásai sem, valamint az a körülmény, hogy a Csehszlovákiához került Kárpátalja (Podkarpatská Rus) területén jelentős, etnikai sajátosságokkal is jellemezhető, orthodox, asszimilálatlan zsidó tömegek éltek. A zsidóság nemzetiségként való felfogásában egyaránt benne rejtett a magyar etnikumtól való disszimiláció és a zsidó nemzeti öntudatra ébredés lehetősége is.” Míg Magyarország 1920-ban hermetikusan lezárta a határait a zsidó bevándorlás előtt, addig Csehszlovákiába nagy számban érkeztek Lengyelországból és a Szovjetunióból. „A bevándorlók, akik általában csak jiddisül és valamennyire lengyelül, ruszinul, esetleg németül beszéltek és az ortodoxiához tartoztak, a zsidó nemzetiség létszámát gyarapították, és a tradicionális zsidó kultúrát erősítették ott, ahol megtelepedtek.” Az őslakos magyar ajkú zsidósággal „ugyanazon felekezethez tartoztak, a társadalmi és a kulturális különbségek miatt áthidalhatatlannak látszó távolság volt a két csoport között.”¹⁷

Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer eredményeképpen nem csak a nemzetiségi területek szakadtak el Magyarországtól, hanem nagy számú magyar népesség is a határokon túlra került,¹⁸ beleértve Csehszlovákiát és azon belül Kárpátalját is. A megváltozott élethelyzethez való alkalmazkodás befolyással volt a zsidósággal való viszonyra is.

1919. január 12-én a csehszlovák hadsereg olasz egyenruhában megérkezik Ungvárra, és békésen bevonul a kaszárnyába. 1919 februárjától az újságokban megjelennek az első fehéren hagyott részek, a cenzori törlések. A saint-germaini döntés után, 1920-ban újjászerveződő magyar sajtó észrevehetően megváltozik, keresi az új pózokat. Nemcsak híreket közöl, hanem bátorságot és okot érez az észrevételezésre, és a véglegesnek látszó helyzetben indokoltnak látja a bűnbakkeresést. A *Határszéli Újság* így fogalmazza meg a magyarok számára új helyzetet: „Volt idő, amikor

mikivülünk tulajdonképpen más nem is volt. Csináltuk a kultúrát, az ókor sötét éjjele után hirdettük a »szabadság«, »testvériség« eszméjét [...], de jött az ellenség és azt mondta: ő hozza az igazi szabadságot, ő hozza az igazi testvériséget, ő az igazi kultúrát”.¹⁹ A politikát a ruszinok csinálják, a magyarok csak oldalról szemlélődnek. Ezzel párhuzamosan hangot kap a kendőzetlen zsidózás is. „a volt Magyarország egyes népeit tulajdonképpen az tette államgyűlölökké és magyargyűlölökké, mert meggyűlölték a magyar kormányok azon politikáját, amely a zsidókat az ő kárukra támogatta, erősítette, befolyáshoz engedte.”²⁰ „Kell nekünk a minket megértő és bár saját jóvoltukért, de nem ellenünk, nem a mi kárunkra fáradozó zsidóság, amely zsidó vallása mellett magyarnak meri magát vallani, de nem kell nekünk a konjunktúra zsidóság és ennek segítségére sem reflektálunk, mert úgy sem lenne soha áldás és eredmény azon. Nem kell nekünk a bolsevikiekkel kacérkodó, nem kell nekünk [...] a zsidóság, hogy úton-útfélen hazug rágalmakat terjeszt a magyarországi állapotokról [...] mi [...] ha talán kevesebben is, de becsülettel akarunk itt jogainkhoz jutni.”²¹

A ruszinokkal és a zsidókkal kapcsolatos (helyi magyar politikai) attitűd sok tekintetben állandósult az elkövetkező két évtizedre. Korláth Endre, a kárpátaljai magyar pártszövetség elnöke az államfordulat utáni időszakban még óva intette a kárpátaljai magyar sajtót, hogy véleményt nyilvánítson a magyarországi politika bármely megnyilvánulása tekintetében.²² A trianoni szerződés becikkelyezése kapcsán is

Fürdőző zsidók a Latorca partján, 1939–1940

annak a véleményének adott hangot, hogy „megadjuk az államnak, ami az államé, de nemzeti öntudatunk birtokában megköveteljük és meg is fogjuk követelni azt, ami a miénk”.²³ A hangnem megváltozása – az állammal szembeni ellenzéki ség –, és a ruszin pártokhoz, politikájukhoz való viszony, csak az autonómiát követelők elfogadása összefüggésbe hozható a magyarországi hivatalos politika által a határon túli politikai

Weisz Vilmost 1924-ben Perényi báró nagyszőlősi birtokára hívta szeszgyára vezetésére. „Szívében Vilmos büszke magyar volt, [...] a kárpátaljai magyar kisebbséghez tartozónak vallotta magát.” Felesége, Teréz, szeretett olvasni. „A folyóirat hosszú cikket közölt a történelemről és a jelen eseményeiről, az utóbbiak sorában részletesen beszámolt a német zsidók életének megrázó tényeiről: 1936-ban mindenfajta tulajdonuktól megfosztották őket. [...] Minél több ilyen cikket olvasott, annál nagyobb aggodalommal figyelte, hogy a németországi politika kezd megfertőzni más országokat is. [...] Ezeket a cikkeket olvasva Teréz néha úgy felháborodott, hogy félretette a lapot, és napokig nem vette újra a kezébe. Kétségbe ejtették azok az írárok, amelyekből az olvasó arról értesülhetett, hogy mi történt a zsidókkal más vidékeken, mert arra gondolt, mi lesz majd önük. Egy este, amikor férjével sötétedés után hazafelé tartott, két imbolygó emberre lettek figyelmesek, akik épp akkor léptek ki a kocsmából. Szemmel láthatóan részegek voltak. Már csupán tucatnyi lépés választotta el őket a két férfitől, amikor azt hallották, hogy az egyik így szól a másikhoz:

– Hé, Jóska, most már úgysem érezzük a fájdalmat, verjük meg a következő szembejövő embert!

– Remek ötlet – nyugtázta a társa.

Teréz belekarolt a férjébe és azt suttogetta neki, hogy jobb lesz, ha egy másik úton mennek haza.

– Szó sem lehet róla – mondta Vilmos, és határozottan folytatta útját a két részeg férfi irányába. Amikor melléjük értek, a Jóska nevezetű megtorpant egy pillanatra, aztán felismerte a házaspárt. Széles mozdulattal megemelte a kalapját, és udvariasan jó estét köszönt nekik.”

[Papp M. Zsuzsa, *Megtagadva* (Budapest, 2010), pp. 34–37.]

erőknek illegális úton nyújtott finanszírozással. A hivatalos magyar kormányzat az 1920-as években a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központján, az 1930-as években közvetlenül a miniszterelnökségen és a külügyminisztériumon keresztül juttatott pénzek révén gyakorolt befolyást többek között a kárpátaljai magyar pártokra és a ruszin autonomista Autonóm Földműves Szövetségre. Az utóbbi első embere, Bródy András 1938 októberében az első kárpátaljai kormány miniszterelnöke lett. A revízió utáni hozzáállás rávilágít ezeknek az akcióknak a céljára. Amikor Teleki Pál miniszterelnökként 1939-ben szorgalmazni kezdte a ruszin autonómia ügyét, a később kárpátaljai kormánybiztosnak kinevezett Perényi Zsigmond kijelentette: „igaz, hogy biztattuk őket autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de ezt a csehekkel szemben csináltuk”.²⁴ Teleki az 1940. április 25-i miniszterelnökségi értekezleten erről így nyilatkozott: „a mi segítségünkkel jöttek létre és részben itt is szerkesztődtek – magunk között vagyunk, ma már beszélhetünk róla – azok az autonómia-javaslatok és követelések, amelyekkel Kárpátaljának, Ruszinszónak népe Csehszlovákiával szemben előállott”.²⁵ Teleki minden jószándéka ellenére az időszakban a kárpátaljai ruszin autonómia ügyét 1940-ben *ad acta* tették.

A kárpátaljai magyar pártpolitika zsidósággal kapcsolatos hozzáállása megkezdhetetlenül a 20% kérdésévé vált, ami már az első népszámlálás kapcsán előjött, de folyamatosan napirenden szerepelt.²⁶ Az időszakban a ruszin nyelv kötelezően

használatos volt a csehszlovák államnyelvvel párhuzamosan az egész régióban, a többi kisebbségi nyelv használatát ott írta elő a nyelvtörvény, valamint a nyelvhasználatot szabályozó rendeletek, ahol a kisebbség aránya elérte a 20%-os határt. A korabeli helyi magyar sajtóban állandósult a magyar pártok panasza arra nézve, hogy – nem a csehszlovák állam praktikája, hanem – a zsidóknak a magyaroktól való elidegenedése akadályozza meg, illetve veszélyezteti ennek elérését. Korláth Endre a Magyar Pártszövetség nevében így nyilatkozott: „lehet-e itt szó zsidó nemzeti kisebbségről? Nemzet-e itt a zsidóság, vagy csupán vallás? Véleményünk szerint itt a zsidóság csupán vallás [...] s nem külön nemzet”.²⁷ Szerinte ebbe az irányba hat az önálló zsidó pártpolitizálás is. Az Egyesült Zsidópárt vezetőihez intézett levélben azt fejtegette, hogy „a zsidópártok felállítása óta a zsidók közül sokan úgy vélik, hogy magukat zsidó nemzetiségűeknek kell a népszámlálásnál vallaniuk”. Ez a körülmény a magyarság számarányának „károsodását eredményezné s nagyon sok helyen a magyar nyelvnek a közigazgatásban, bíraskodásban, sőt iskolákban való érvényesítését akadályozná”.²⁸ „Az itteni magyar nemzet élet-halál harcot folytat fennmaradásáért, gazdasági értékeinek és kultúrájának fejlesztéséért. Ez a küzdelem most nehézségekkel van egybekötve és áldozatokat követel. De ez nem ok arra, hogy valaki megtagadja kötelességeit azzal a kényelmes és nem erkölcsös tétellel, hogy ma már nem magyar, hanem zsidó vagyok és nincs közöm a magyarsághoz”.²⁹ Mindazonáltal a hétköznapi életet a magyar közegben elfogadott zsidó szomszéd, vagy az a zsidó boltos jellemezte, aki kijelentette: ha tőle bárki olyan árut kér, amit egy héten belül nem tud beszerezni, annak odaadja az egész boltját.

2.3. Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel

Zima András – Glässer Norbert

Csehszlovákia megalakulásakor a korábbi Monarchia területének 33%-át tudta magáénak, viszont rendelkezett a korábbi birodalom ipari kapacitásának 70%-ával. A legkeletibb tartományban, Kárpátalján azonban nem volt országosan jelentős ipari termelés. A lakosság döntő többsége mező- és erdőgazdaságból élt, az országos átlagnál sokkal szegényesebb körülmények között. A 1930-as népszámlálási adatok szerint a mező- és erdőgazdaságban 366 ezer ruszin, 67 ezer magyar, 19 ezer zsidó, 6 ezer német és 5 ezer cseh és szlovák kereste a kenyerét. A gyár- és kisiparban 86 ezer ember dolgozott: ebből 28 ezer ruszin, 22 ezer zsidó, 19 ezer magyar, 3 ezer német nemzetiségű. A kereskedelem, a közlekedés és a pénzügyi intézetek 64 ezer embert foglalkoztattak: ebből 35 ezer zsidó, 12 ezer ruszin, 8 ezer magyar, 5 ezer cseh és szlovák munkavállaló.¹

A két világháború közötti időszakban Kárpátalján a politikai jogok és kulturális lehetőségek kibontakozása kaptak erőteljesebb hangsúlyt és ezekkel szemben a gazdasági fejlődés kevésbé látványos volt. „Ebben több tényező játszott közre. Bár a csehszlovák állam a régió integrálására törekedett, a gazdasági vonatkozásokat nem tekintette az ország többi részével azonos szinten kezelendő kérdésnek, nem volt érdeke a nagyberuházás. Ugyanakkor nyilvánvalóan ebben a régióban volt a legnehezebb dolga, hiszen jóval elmaradottabb terület volt, mint Szlovákia, és pláne mint a cseh, morva és sziléziai vidékek.”²

Az időszak mai napig a leginkább érzékelhető öröksége az a látványos városépítészeti program, amely Ungvárt, Munkácsot, Beregszászt, Nagyszőlőst, Husztot, Aknaszlatinát érintette.³

Jelentős fejlődés volt tapasztalható a turizmus területén. A kárpátaljai turistautak népszerűsítését elősegítette a szállodák, éttermek, turistaboltok hálózatának a kiépülése. Elsősorban cseh vállalkozók fektettek be az ágazatba, széleskörűen reklámozták a vidék festői természetét, történelmi helyeit. Ebben a tekintetben egyébként pótolhatatlan szerepet játszott a szépirodalom. Ivan Olbracht, Karel Čapek és más cseh írók Kárpátaljáról szóló művei felkeltették az érdeklődést a vidék iránt.⁴ A magyarok Balogh Edgár, Fábry Zoltán szegénységet ecsetelő írásaiból tájékozódtak, ami valóban nem csak legenda volt. Ha csak az 1921-es népszámlálást vesszük, a zsidóknak például közel a fele nem rendelkezett statisztikai értelemben leírható jövedelemmel.

IPAR ÉS MEZŐGAZDASÁG

Az 1930-as állapot szerint Kárpátalja területének közel felét (48,5%-át) erdők borították, melyek több mint 50%-ban állami tulajdonban voltak. Nem véletlen, hogy a gazdaságban ezt az adottságot használták ki, az iparnak azon ágazatai produkáltak komoly teljesítményt, melyek fával kapcsolatosak. A régióban a legjelentősebb terület a fakitermelés és -feldolgozás volt. Azonban a fakitermelés volumene a szállítási nehézségek miatt elmaradt az optimálistól, valódi kereskedelmi értéket csak nyugaton jelentett; jelentős volt ugyanakkor a helyben megtelepített fafeldolgozó-ipar. Kárpátalja (és mellette Szlovákia) volt a központja a fa-desztillációs, a robbanóanyag- és a gyufagyártó iparnak. Az 1930-as évek végén Kárpátalján működő 100 feletti gyárnak több mint 50%-a faipari vállalkozás volt.

A legtöbb zsidó ipari munkás is a faiparban dolgozott, ők főként a vidéki közösségekből kerültek ki. Az erdőgazdaságban foglalkoztatott zsidók egy része favágóként, napi rakodómunkásként dolgozott, mások gyári munkásként kerültek alkalmazásba, vagy független szállítóként tevékenykedtek. A fuvarozás a térségben jellegzetes zsidó foglalkozás volt, személy- és áruszállítás vonatkozásában is, fiákerrel, majd taxival, autóbusszal, teherautóval.

Kárpátalja gazdaságának minden szegmensét negatívan befolyásolták a szállítási nehézségek. Csehszlovákia több mint 13 000 km hosszú vasútvonalat örökölt a Monarchiától. Míg Csehországban, Morvaországban és Sziléziában 1 km vasútvonalra 8,6 km²-nyi terület jutott, addig Szlovákiában és Kárpátalján 20 km²-nyi terület. Természetesen a Csehszlovákia

minden tartományát egyformán sújtotta, hogy a vasúthálózat eredetileg szerves részét képezte az osztrák és a magyar hálózatnak, Bécs, illetve Budapest felé gravitálva egy részről, másrésről pedig Hamburg, Trieszt, Fiume irányába, általában az észak–déli irányt követve. Azonban a csehszlovák kereskedelmi útvonal nyugat–keleti irányt követett, tehát az újonnan épített vasútvonalaknak is már ezt az irányt kellett követniük. Kárpátalján ipari célokra főként keskeny nyomtávú vasútvonalakat építettek ki. A szállítás jelentősebb és egyúttal archaikusabb eszköze a folyami faszállítás volt. A faanyag nagyobb részét így rönkfaként tutajok formájában úsztatták le a Tiszán Magyarországra és Jugoszlávia felé.⁵ Az értékeesebb fajfajtákat azonban nyersfaként Csehországba, Ausztriába, Németországba és Olaszországba exportálták.⁶

„Miből él Munkács? [...] A háború utáni években a fásoknak volt központja. Angol, német, spanyol, magyar, palesztinai favásárlók tanyáztak s dolgoztak itt heteken át. Ma szinte láz önti el a »Csillag« kávéházat és környékét, mely a város kereskedelmi (és politikai) központja, ha nagyritkán egy-egy külföldi fás jelenik meg olyan mennyiségű áruért, melyért a helybeli fások a jövőlgásban még az erdőbe való kimenetelt sem tartották érdemesnek. Ugyancsak a múlté Munkács valutakereskedelme is. [...] Ma már csak alig egy-egy pengő, lei, zloty specialista dolgozik. [...] És Munkács s kereskedelme mégis él. Csak kicsiben és csak a jó Isten tudja, hogyan s miből!”

[R. Vozáry Gyula, „Munkács, a zsidó város. Helyszíni riport Munkácsról, melyet a zsidók mentettek meg a magyarságnak”, *Egyenlőség* (1935. jan. 5/6.).]

A hagyományos só-, szén-, érc- és agyagbányászat az 1920-as évektől egyre inkább visszaesett, szinte kizárólag a nyersvaskitermelés tudott rentábilis maradni. A kő- és sóbányák tulajdonosai között is találunk zsidó birtokosokat,⁷ illetve szerepet játszottak a századfordulótól kiépülő, villamos energiát termelő erőművek létrehozásában, irányításában is. A zsidó kisiparosok között a legjellegzetesebb foglalkozás a szabó, a cipész és az órás volt.

A mezőgazdaságban a legnagyobb változást a földreform hozta. Az Osztrák–Magyar Monarchiától örökölt nagybirtokokat felosztották, illetve a földreform keretében került sor a másutt már említett kolonizációs program végrehajtására is. A rurális körülmények között élő zsidók gazdasági helyzete alapvetően nem tért el a térség többi – nagyrészt rutén – parasztjának helyzetétől. Ez igaz élet- és lakókörülményeikre is: faházakban éltek, ahol az egyetlen helyiség szolgált a 7-8 tagú családnak főzés, étkezés és alvás céljára. A zsidó parasztok főként juhtenyésztéssel, gyümölcs-termesztéssel, mézkészítéssel foglalkoztak.⁸ Jellegzetes volt a gyümölcsstermelés és -kereskedelem például Visk, Técső, Veléte térségében. Nagyobb gyümölcsösök birtokosai keresztezéssel, nemesítéssel is szép – országos mezőgazdasági kiállításokon díjazott – eredményeket értek el. A zsidó földművesek támogatásában, képzésében jelentős szerepet játszott a kelet-európai zsidók kivándoroltatására létrehozott Jewish Colonization Association nevű jótékonyági szervezet.

Zsidó haszonbérlok szintén foglalkoztak mezőgazdasággal. Némelyikük legelőt bérelt egy birtokostól és tovább adta bérbe egy helyi parasztnak, akár jóval magasabb áron. A zsidó birtokosok birtokaikon az élelmiszer- vagy ipari szükségleteiket helyben próbálták kielégíteni. Ezek a családok gyarapodni is tudtak, ezáltal pedig más vállalkozásba is kezdtek: gyárakat alapítottak, melyek tevékenysége gyakran összekapcsolódott a mezőgazdaságban előállított termékekkel, mint például az alkohol, cukor, sör, kovász, kötél stb. Ezek a vállalkozók azután, amint tudtak, beköltöztek egy városba.⁹

Az élelmiszeripart főként a malomipar és a dohányfeldolgozás alkotta. A hegyvidéki járásokat a gabonaliszt hiánya jellemezte, amit burgonyával és kukoricaliszttel pótoltak.¹⁰ A hiány egyik oka, hogy a határok megváltozásával már nem jártak idénymunkások az Alföldre dolgozni, ahonnan hagyományosan gabonában vitték haza fizetségüket. A zsidóság körében is elterjedtek a mezőgazdasági szövetkezetek, pl. tejtermelő és -feldolgozó szövetkezetek, működésüket azonban a földreform később ellehetlenítette.¹¹

KERESKEDELEM, PÉNZÜGYI SEKTOR

Kartonruha, nylonharisnya – kiragadott példák abból, amit a „cseh éra” hozott magával; Pospišil, Julius Meinl, Bata stb. – országos kereskedelmi láncok Csehszlovákiában. De legalább ilyen ismertek voltak a helyi márkanevek, mint például a Rapaport (fogpor, púder és egyebek). A Rapaport munkácsi zsidó családi vállalkozás volt, ám az ilyen vállalkozásoknak komoly konkurenciát jelentett az állami dömpingáru.

Bernstein-féle üzlet Munkácson, 1930-as évek

A kereskedelemben a zsidó kereskedők jelentős szerepet játszottak. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a kereskedelem a pénzügyekkel és a közlekedéssel együtt 35 000 zsidó munkavállalót foglalkoztatott.¹² A zsidók által bérbe vett birtokokhoz általában szatócsbolt vagy fogadó is tartozott.¹³ Ezek a vidéki bérlemények többnyire szerény bevételt biztosítottak. A városokban a falvakhoz képest sokkal jobbak voltak az életkörülmények. A városok, mint kereskedelmi, gazdasági vagy közigazgatási központok középosztálybeli fogyasztóképes lakossággal, üzleti lehetőséget teremtettek a zsidó kereskedők számára. Őket jobban érintette a háborút követő gazdasági konjunktúra is.

Amikor az új állam megszületett új határokkal és új fővárossal a zsidó kereskedőknek szembe kellett nézniük azzal a dilemmával, hogy a régi irányt követik-e tovább (Budapest, illetve Bécs irányába), vagy új irányt vesznek, és kereskedelmi kapcsolatokat építenek ki Pozsony, Brno, Prága irányába. Azonban az új államban a korábbihoz képest megváltoztak az üzleti körülmények, és ezek a megváltozott körülmények sokszor a zsidó vállalkozók hátrányára váltak. Cseh kereskedők olcsó árukkal árasztották el a piacot. Ez a zsidó kisiparosok számára leküzdhetetlen versenyt jelentett. Azonban azok a gyártók, akik a helyi olcsó munkaerőre építettek, tartani tudták pozícióikat nemcsak belföldön, hanem külföldön is. A zsidó kistulajdonosok és kisiparosok tönkremenetelébe közrejátszott a kormányzati politika is. A kormány ugyanis a munkás szervezeteket támogatta, és ezen szervezetek mögött ott állt egy politikai párt is, viszont ezekben a pártokban a zsidóknak nem volt képviselőjük.

Mezőgazdasági terményeket áruló zsidó kereskedő, 1930-as évek

Az is sújthatta a zsidók kereskedőket, ha antiszemita hivatalnokok kerültek az adminisztráció élére. Súlyos adókat vetettek ki ilyenkor elsősorban azokra a területekre, ahol a zsidók tevékenykedtek.¹⁴

Gazdasági tekintetben a legpozitívabb változást a pénzügyi szektor hozta. A bankokat az állam progresszív dotációban részesítette. Széles körben elterjedtek a hitelszövetkezetek, amelyek olcsó hiteleket nyújtottak. 1924-ben 14 zsidó hitel- és takaréktársaság működött Kárpátalján. 1924–30 között több mint ötmillió dolláros alacsony kamatozású hitelt kaptak a ➔ Joint amerikai zsidó segélyszervezettől, amely lehetőséget teremtett arra, hogy fokozzák tevékenységüket. Ilyen módon kapott hitelt 1380 termelő, 2104 kis üzlettulajdonos, 1559 farmer, 2497 vállalkozó és 1290 egyéb hiteligénylő.

Szerényebb eredményt tudott elérni egy másik kezdeményezés: az úgynevezett fogyasztói társaságok szervezése.¹⁵ Problémát az jelentette, hogy meglehetősen kevés volt a zsidó farmerek száma, akik a szövetkezeteket fenntarthatták volna. Nehézséget okozott még, hogy 366 településen szóródtak szét, ezért ezeknek a közösségeknek a megszervezése óriási feladatot jelentett. Ráadásul ugyanebben az időszakban számos nem-zsidó fogyasztói szövetkezés jött létre, amelyek így beszűkítették a zsidók számára a gazdasági lehetőségeket.¹⁶

Az áttekintett gazdasági területekkel még nem fedtük le a kárpátaljai zsidóság foglalkozási megoszlásának teljességét. A statisztikákban csak a zsidó lakosság 60%-a jelenik meg, mert a többieknek nem volt hivatalosan feltüntethető jövedelme. Ezek a láthatatlan jövedelemből élők bármi mással foglalkozhattak: *snorrolás* [koldulás, kéregetés], alkalmi munkák, bármi értékesíthető gyűjtögetése stb.¹⁷

„Kárpátalján az 1936. december 31-iki állapot szerint 16 208 iparjogosítvány volt kiadva. Ebből 5553 vonatkozott kézműiparra, tehát 10 655 esett a kereskedelemre. Ez utóbbinak 90%-a zsidó kézben volt, a koncessziók némelyike pedig (kocsma, szeszértékesítő) kizárólag zsidó kézben. A szakok szerint való csoportosításban a keresztények részesedése a legnagyobb volt a vegyeskereskedői szakmában, igen gyenge a kézimunkaüzletben és a textilárak szakmájában, leggyengébb a konfekciós, a divatáru- és rádiókereskedelemben. A moziengedélyek bérlői szintén zsidók voltak. Ami a kézműipart illeti, ott mindenütt a zsidók voltak kisebbségben, kivéve az órás- és ékszerészipart. Ezt, miként az üveges és képerkeztető, a mechanikai és optikai ipart teljesen uralják: sokan vannak a mészáros-, szabó-, cipész- és bőrfeldolgozó iparban, továbbá a kárpitos-, cukrász- és fűzőkészítő iparban. A pénzintézetek majdnem kizárólag, a helyi kis bankok pedig túlnyomórésztben az ő kezükben vannak.”

[Kárpáti Géza, „Kárpátalja időszerű kérdései”, *Szociális Szemle* (1940. szept. 1.), p. 273.]

NEMZETKÖZI HATÁSOK

Ahogy Kárpátalja gazdasági folyamatainál nem lehet figyelmen kívül hagyni az új utódállam gazdasági keretét, ugyanúgy a tágabb európai gazdasági rendszer hatásai is a helyi viszonyok alakítóivá váltak. Az 1929–1933-as világválság hatását a csehszlovák és ezen belül kárpátaljai ipar is megsínylette. 92 kárpátaljai iparvállalatból 30 bezárt, a megmaradt gyárak és üzemek fele pedig csökkentett kapacitással működött

Utcái kőszörűs, 1930-as évek

tovább. Kárpátalján a gazdasági válsággal együtt járó teljes leépülést – a szinte egyedül működő iparág – a faipar és azzal összefüggő tevékenységek összeomlása idézte elő. Természetesen ez hatással volt a tartomány zsidóságára, akik amúgy is hatalmas szegénységben éltek. A faiparral összefüggő állásokból tömegesen bocsátották el a munkásokat, ez tömeges munkanélküliséghez vezetett. Az iparág szenvedése miatt jól képzett zsidó munkások mentek tönkre, és lettek megfosztva minden megélhetési forrásuktól. Sokan a régió határain kívül keresték a megélhetés lehetőségét, Csehszlovákia más, a válságból gyorsabban kilábaló tartományában. Az emberek keservesen nyögték a hitelkamatokat és az adókat. Az elszegényedés különösen a hegyvidéki, verhovinai lakosságot érintette súlyosan: 1932-ben a csehszlovákiai zsidó hírlapok éhínségről számoltak be. Ugyanez év őszén a Joint két küldöttje, az amerikai Hamilton Fish Armstrong és a német Ludwig Renn úgy összegezték kárpátaljai tapasztalataikat, hogy ilyen pokoli szegénységet sem Kínában, sem Indiában, sem Afrika éhségövezeteiben sem láttak még.¹⁸

A válság a vidéki zsidóságot is súlyosan érintette. Egész családok mentek tönkre, akik nem számíthattak állami segítségre, ezért ez a feladat a zsidó közösségekre hárult. Kőkényesen, amely a tartomány legszegényebb régiója volt, egy új vasútvonal építésével próbáltak új gazdasági lehetőségeket teremteni a helyi zsidók. Mivel a kormányzat nem támogatta a tervet, a zsidó közösség elhatározta, hogy saját erőből oldják meg. A földtulajdonosok ingyen adták a faanyagot, a közösség tagjai feljárn-

lották, hogy három napot önkéntesként dolgoznak a vasútvonal építésén, amely így végül meg is valósult.¹⁹

A gazdasági válsággal az antiszemita jelenségek is megszorodtak. A zsidókat okolták a ruszin parasztok minden bajáért. Leggyakrabban azzal vádolták a zsidókat, hogy leitatják majd kifosztják őket, hogy uzsorakamatra adnak kölcsönt, illetve a városokban a zsidó kereskedők szándékosan csökkentik az árakat, hogy így tegyék tönkre keresztény versenytársaikat. 1930-ban Nagybereznán még a középkori vérvád is előkerült, a ruszinok két gyerek megölésével vádolták a zsidókat.²⁰

A zsidó közösségek érzékenyen reagáltak a külföldi zsidóellenes történésekre is. 1930-ban „az ungvári zsidó hitközség megteszi az előkészületeket arra az esetre, ha Romániából a pogromok elől menekülő zsidók Csehszlovákiában keresnének menedéket”.²¹ Hitler 1933-as hatalomra kerülése érezhető hangulatváltozást hozott Kárpátján is. A zsidó egyesületek, pártok tiltakozó megmozdulásokat szerveztek a németországi zsidóüldözések ellen, bojkottra szólítottak fel a németországi áruk és filmek forgalmazása tekintetében. Az üzletek tulajdonosai bevonták a német árukra vonatkozó reklámtáblákat, a zsidó egyesületek felszólították a kávéházak, nyilvános olvasótermek és hírlapterjesztők tulajdonosait, hogy mondják le a további németországi laprendeléseket.²² Fokozatosan szivárgott be a félelem, amely egy pillanatra elillant, legalábbis a magyar érzelmű zsidóság körében, amikor 1938 őszén megjelentek „a mieink”.

2.4. Politikai választások és kulturális orientációk

Fedinec Csilla – Szarka László

A kelet-európai térségben a 19. század végén, a 20. század elején Oroszországban, Lengyelországban, a balti államokban, Romániában, majd az első világháború után Csehszlovákiában megjelentek azok a politikai konfliktusok, amelyek az autonóm, modern zsidó politika és jelentős zsidó politikai szervezetek kialakulásához vezettek.¹ E tekintetben Magyarország az emancipációs törvények elfogadását követően, a zsidóság asszimilációjának és integrációjának útját előnyben részesítő modellnek köszönhetően több szempontból is kivételnek számított, és sem 1918 előtt, sem azt követően nem jöttek létre önálló cionista vagy orthodox vallási platformot képviselő zsidó politikai pártok. A Csehszlovák Köztársaság keretei közt újrászerveződő csehországi, szlovákiai és kárpátaljai zsidóság a történeti előzményeknek és különbségeknek megfelelően vallási, politikai szervezetségében, ideológiai, politikai orientációjában, az orthodox vallási felfogáshoz, illetve a zsidó nemzet önállóságának gondolatához, a cionizmushoz való viszonyában egymástól igen eltérő csoportokat alkotott.

A legbefolyásosabb csoportot a bécsi cionista központtal szorosan együttműködő, 1918 novemberében megalakult prágai Zsidó Tanács jelentette. Az 1919 januárjától a párizsi békekonferenciára a Zsidó Tanács Ludvík Singer elnök vezetésével delegációt küldött annak érdekében, hogy a kisebbségi szerződések előkészítésekor győzzék meg a csehszlovák békedelegáció vezetőjét, Edvard Beneš külügyminisztert a zsidó különjogok szükségességéről. Beneš azonban nem volt hajlandó az egyfajta vallási autonómia irányába mutató jogokat biztosítani a csehszlovákiai zsidóság számára és nem fogadta el Singeréknek azt a követelését, hogy hasonlóan a lengyel kisebbségvédelmi szerződéshez, a csehszlovák szerződésben is rögzítsék az úgynevezett zsidó vallási autonómia jogait.²

A két világháború közötti időszakban a csehszlovák demokrácia széles teret engedett a politikai tevékenységnek. Politikai pártok egész sora jelent meg a palettán, amelyek egy része ideológiai, másik része viszont nemzetiségi alapon szerveződött. A két világháború közti időszakban az országos „csehszlovák” pártok a cseh, szlovák és kárpátaljai országrészekben egyaránt rendelkeztek regionális tagozatokkal, illetve szervezetekkel, és igyekeztek mindenütt képviselőjelölteket állítani. Az államfordulat utáni első években létrejövő kisebbségi, illetve etnoregionális pártok egy része idővel vagy beolvadt a nagyobb, országos pártokba, vagy kizárólag azokkal közös választási listákon indult.

AZ ORSZÁGOS PÁRTOK KÁRPÁTALJÁN

Kárpátalján az országos pártok közül az időszakban Csehszlovákia Kommunista Pártja, a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt és az Agrárpárt (Csehszlovák Köztársasági Párt) bírt a legnagyobb befolyással. A négy parlamenti választásból (1924, 1925, 1929, 1935) három esetben a kommunisták kapták a legtöbb szavazatot Kárpátalján, csak 1929-ben, a gazdasági világválság közepette, tudott itt az első helyre kerülni az Agrárpárt, szövetségben a Zsidó Demokrata Párttal.³

A kommunista pártot támogatta Kárpátalján a két világháború között a zsidó – és a ruszin – választók többsége. A helyi szocialisták és kommunisták balszárnya 1920 márciusában alakította meg Ungváron Podkarpatszka Rusz Nemzetközi Szocialista Pártját, melyben a magyarok és a zsidók domináltak (Gáti József, Dezső Ármin, Simon Mózes, Zeidler Ernő, Török Pál, Fejér Herman és mások), de az alapítók közt voltak ruszinok is (például Iván Mondok, Emanuil Safranko), akik már a rövid életű magyar tanácsköztársaság időszakában is fontos szerepet játszottak. A kárpátaljai magyar politikai elit úgy vélte, hogy „18–19-es forradalom után a mesterségesen is szított zsidóellenes hangulat annak a tagadhatatlan ténynek a nyomán jelentkezett, hogy a gyászos emléké kommunista uralom vezérkarának nagy része a zsidóság soraiból került ki”, s ennek a zsidóellenességnek tudható be, hogy később a zsidóság önálló pártpolitizálásba kezdett.⁴ 1921 januárjában a szlovákiai Ólublón a kárpátaljai,

Divatosan öltözött nők Beregszászon, háttérben a zsinagóga épülete, 1926

a szlovákiai és a csehországi szocialista pártok – a Komintern (Kommunista vagy Harmadik Internacionálé) utasítására – egyesültek és megalakították Csehszlovákia Kommunista Pártját, melynek kárpátaljai szervezete ruszin, ukrán és magyar nyelvű lapot is kiadott. Az ún. csehszlovák időszakban a kárpátaljai szenátorok és képviselők közel fele kommunista volt.⁵

Az 1930-ban közel százezres kárpátaljai zsidóság – a tartomány második legnagyobb kisebbségeként – elvben jelentős súlyt képviselt. Az egész országban itt volt a legmagasabb a zsidó nemzetiségi kategóriával azonosuló izraelita felekezetűek aránya: az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a 102 542 izraelita felekezetű lakos 89,02%-a, vagyis 91 255 fő vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. Ugyanez az arány Csehországban csupán 16,7% volt.⁶ Ráadásul a zsidó vállalkozók, kereskedők komoly gazdasági erővel is rendelkeztek, ami a „csehszlovák időkben” is fontos motivációt jelentett a politikai szerveződések szempontjából.

A kárpátaljai izraelita vallású csoporton belül azonban igen nagy különbségek voltak: „A zsidóság általában kormánytámogató volt, azonban a zsidó értelmiség egy része kitartott a magyar pártok mellett. A zsidóság kormánytámogatása vagy abból állott, hogy önálló politikai pártban tömörült, vagy abból, hogy a választások alkalmából a cseh pártokkal kapcsolódott, avagy egy-egy zsidó jelölt jelölését biztosította néhány párt listáján.”⁷ A kárpátaljai zsidó politikai szervezetek a csehszlovák orientációt valló cionisták és az orthodoxok, illetve a többi „őslakos” kisebbséggel rokonszenvező, a tartomány autonómiáját sürgető „asszimilánsok” (neológok vagy magyarpártiak) álláspontja mentén helyezhetők el.

Korláth Endre nemzetgyűlési képviselő, a Ruszinszkói Magyar Nemzeti Párt ügyvezetője felhívása a „zsidó vallású magyarokhoz” az önálló pártpolitika ügyében:

„Miért alakultak a zsidópártok? A kimondottan zsidó pártok alapítói zsidó nemzeti alapon külön csoportot alkottak a zsidóságból, hogy ezzel semlegesítsék magukat abban a harcban, amelyet a prágai kormányzat a magyar kisebbség letörésére folytat. [...] Ma nekünk van szükségünk Önökre! Zsidó vallású magyarok! Pártom nevében kérem Önöket, hogy szavazataikkal a mi pártunkat, a Magyar Nemzeti Pártot támogassák és annak igazsága mellett tegyenek tanúságot, mert most nekünk van szükségünk Önökre. Jöhet idő, amikor Önöknek lesz szükségük ránk! Mert hiszen nem csak mi magyar kisebbség élünk történelmi időket, hanem Önök is!”

[Ruszinszkói Magyar Hírlap (Ungvár, 1927. okt. 9.)]

Prágában már 1918. november 23-án létrejött a csehszlovák állami keretek közt megerősödött cionista orientációjú zsidók érdekeit képviselő Zsidó Nemzeti Tanács. A Tanács aktívan bekapcsolódott a cseh pártokkal, csehszlovák kormányzati tényezőkkel és a világháború előtti filozofia ténykedése révén ismertté vált Tomáš Garrigue Masarykkal, az új állam első köztársasági elnökével való egyeztetésekbe.⁸ Ezek eredményeként a Csehszlovákiához került zsidóságot külön nemzetiségként ismerték el, s biztosították a cionista szervezkedés szabadságát.⁹

A zsidó nemzetiség csehszlovákiai elismerése országszerte szenvedélyes vitákat váltott ki az orthodox és neológ közösségekben. Különösen az ultraorthodox zsidó körök ítélték el a zsidó nemzetiség vállalását, mondván, ez ellentétben áll a zsidó vallási hagyományokkal, és a zsidó nemzet

Huszt utcakép, háttérben a várral, 1930-as évek

újjászületése csakis a Messiás eljövele után következhet be, addig a zsidóság kizárólag vallási közösségként létezhet.¹⁰ Hasonlóképpen a kárpátaljai magyar politikai elit is bírálta a korábban nyelvileg, kulturálisan a magyarsághoz kötődő és gyorsan asszimilálódott zsidóság önálló nemzetiségi törekvéseit.¹¹

Figyelembe kell vennünk a ruszin álláspontot is, ahogyan az egyik autonómia-tervezet fogalmazott: „A zsidókat [...] nem vettük tekintetbe azért, mert egyrészt nem lagnak kompakt egész csoportokban, másrészt pedig azért, mert az eddigi történelmi tapasztalatok szerint saját érdekükben nem szokták elkülöníteni magukat az őket körülvevő népektől.” Legfeljebb „a zsidó vallású polgárainknak bizonyos vallási érdekeire” lehet tekintettel lenni.¹²

A csehszlovák országos pártok kezdettől fogva igyekeztek létrehozni saját kárpátaljai szervezeteiket. Ugyanakkor nagyobb nemzetiségei – a ruszinok, a magyarok, a németek és a zsidók – hol egymással rivalizáló, hol meg éppen társuló vagy szövetségre lépő etnikai pártokat alakítottak ki. A korabeli „Podkarpatszka Rus” így vált a „politikai pártok eldorádójává”.¹³ Az egységes zsidó pártpolitika lehetősége ebből következően kezdettől fogva illuzórikus volt. A csehszlovák cionista szervezet elnöke, Jozsef Rufenstein sem pártolta az egységes zsidó politikai párt létrehozását. A nézetkülönbségek hamarosan vallási és regionális színezetet is kaptak. A tartomány zsidó népességének vallási, társadalmi, politikai sokszínűsége miatt éppen Kárpátalján volt a legdinamikusabb a zsidó politikai pártalapítások folyamata.

ZSIDÓ PÁRTOK

Prágában a cionista szervezetek, s kivált a Zsidó Tanács hathatós támogatásával 1919 januárjában megalakult a csehszlovákiai Zsidó Párt. A párt vezető aktivistája Kárpátalján Hajim Kugel volt, két helybeli lapja pedig a magyar nyelvű *Zsidó Néplap* (1919–1938) és a jiddis *Jidise Stime* (1929–1938). A párt támogatta, hogy több csehországi, illetve szlovákiai városban már az 1919. évi helyhatósági választásokon is induljanak a helyi zsidó, illetve cionista szervezetek.¹⁴ Az 1920. évi parlamenti választásokon a csehországi és szlovákiai körzetekben az időközben létrejött szervezetek Egyesült Zsidó Párt néven közös választási listán indultak, és mintegy 80 000 szavazatot kaptak. Az arányos képviseleti rendszer sajátosságai miatt azonban ez a szavazatszám nem volt elégséges, és ezért nem sikerült parlamenti mandátumot szerezniük. A zsidó képviselet kiharcolását a baloldali cionista párt, a ➔ Poale Cion megszervezése is nehezítette. Ez a párt ugyanis a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt képviselőjelöltjeit támogatta.¹⁵

A két világháború közti korszakban – az országos Zsidó Párt kivételével – rövid életű, alkalmi politikai szervezkedések, választási csoportosulások jellemezték mind az etnikai, mind pedig a vallási alapon szerveződő kárpátaljai zsidó pártokat. 1921 elején a kárpátaljai orthodox zsidók kezdeményezésére létrejött a Weiss Kálmán vezette Zsidó Konzervatív Párt.

A kivételes (rendkívüli) állapot körülményei (melyet a román hadsereg Kárpátaljáról való végleges kivonulásával – a trianoni békeszerződés aláírása után – szüntettek meg), majd a fennálló szociális-nemzetiségi viszonyok közt az orthodox képviselet az 1923. évben megtartott első kárpátaljai helyhatósági választásokon a többi zsidó politikai szervezettel való együttműködés mellett döntött. Választási koalíciót hoztak létre az Alexander Spiegel vezette, cionista irányultságú Kárpátaljai Zsidó Polgári Párttal, valamint az Emanuel Guttmann irányítása alatt álló Zsidó Földművesek Kárpátaljai Szövetségével, amely a csehszlovák Agrárpárttal állt szoros kapcsolatban. Bár ideológiai orientációjukban különböztek egymástól, mind a három párt lojálisan viszonyult az új csehszlovák államhoz. A zsidó koalíciónak számos településen sikerült bejutnia a helyi képviselőtestületekbe.

A tartományban az első parlamenti választásokra csak 1924 tavaszán, kiegészítő pótválasztások formájában került sor. Két választási csoportosulás indult. Zsidó Néppárt néven külön indultak a cionista pártok és csoportok, míg az orthodox és konzervatív szárnyhoz tartozók a Zsidó Demokrata Pártban tömörültek.¹⁶ Rajtuk kívül a helyi zsidó polgárság egy része a nem felekezeti, hanem érdekképviseleti alapon szerveződött Podkarpatszka Ruszi Polgári Pártot támogatta, amely jórészt a zsidó iparosokra és kereskedőkre támaszkodott. Egyik párt sem szerzett mandátumot.¹⁷

A csehszlovákiai, s azon belül a kárpátaljai zsidóság egységes pártpolitikai megszerveződésével szemben kezdettől fogva többféle csoportérdek, vallási, politikai, gazdasági különvélemény fogalmazódott meg. Nem véletlen, hogy az 1924. évi kiegészítő kárpátaljai választások után sem sikerült egységes választási pártot létrehozni. Az 1925. évi első rendes parlamenti választásokon a Ludvík Singer vezetésével fellépő

Rahó főutcája, 1930-as évek

országos Zsidó Párt mellett Kárpátalján Zsidó Gazdasági Párt névvel is indult egy külön alakulat: s természetesen egyik pártnak sem sikerült mandátumot szereznie. Singer a csehszlovák agrárpárttal, a párton belüli ellenlábasa, Emil Margulies viszont a lengyel, ruszin és magyar kisebbségi pártokkal való együttműködést szorgalmazta. A választási sikertelenség nyomán kiéleződtek a szlovákiai és kárpátaljai zsidó közéleti viták, amelyek nyomán Emil Margulies, a Zsidó Párt elnöke nyilvánosan korrupcióval vádolta meg Weber Kálmán és Hirschler Emil főabbikat, azt állítva, hogy az orthodox zsidók szavazatait a két főrabbi pénztámogatás fejében felajánlotta a Csehszlovák Köztársasági Párt vezetőségének. Tudni kell, hogy a kárpátaljai közigazgatásban éppen ez a nagyhatalmú agrárpárt rendelkezett abszolút túlsúllyal, ami a kárpátaljai földreform során kiépített politikai és gazdasági pozíciókra volt visszavezethető. A három éven keresztül tartó bírósági tárgyalást végül Margulies nyerte meg, ami némi morális elégtételt jelentett a Zsidó Párt vezetése számára.

Az 1925 után a Julius Reisz által vezetett szlovákiai és kárpátaljai részlegen belül azonban továbbra is erős ellenzéki csoportok működtek, amelyek nem tartották helyesnek az elnök körüli csoportnak a csehországi cionistáktól való tudatos távolságtartását. A pozsonyi Duna Bank elnökeként egyre nagyobb befolyást gyakorló Reisz a kelet-szlovákiai és kárpátaljai sajtóban, egyebek közt a *Kassai Munkás* című lapban is aktív kampányt folytatott annak érdekében, hogy a Zsidó Párt lehetőleg minél több szavazatot szerezzen, függetlenül a választók vallási, ideológiai vagy politikai beállítódásától. Ennek a tudatos pártépítésnek és a csehországiaktól való elkülönülésnek

a részeként 1928-ban a szlovákiai és kárpátaljai Zsidó Párt szervezetileg is önállósdott és a csehszlovák hivatalos kisebbségi politika iránti feltétlen lojalitást deklarálva, több kérdésben is különvéleményt fogalmazott meg a párt csehországi cionista vezetésével szemben.¹⁸

Az 1928. decemberi tartományi választásokon – a szlovákiai és kárpátaljai zsidó eliten belüli viták és a csehországi cionista központ kritikája ellenére sikerült széles választási koalíciót létrehozni az anticionista, orthodox irányzatot képviselő Zsidó Gazdasági Párt és a Zsidó Párt között, ami minden korábbinál jobb választási eredményt és egy tartományi képviselői helyet biztosított.¹⁹ Kárpátalján a belső viták, a zsidó elit megosztottsága, a Zsidó Párt választói bázisának gyengesége miatt három tábor közt osztódtak a zsidó szavazatok. Hiába volt mindenki számára nyilvánvaló, hogy mind az oktatásban, mind pedig az egyesületi életben, az amerikai segélyakciók kárpátaljai működtetésében a Zsidó Pártnak komoly érdemei voltak, alig hatezren voksoltak a csehszlovák szociáldemokratákkal választási koalícióra lépett Zsidó Párt-ra. A tartományi közigazgatási pozíciókat uraló agrárpárttal szövetséget kötő Körtársasági Párt közel tizenötezer zsidó szavazó bizalmát nyerte el. Tizenegyezernél több szavazatot kapott a Guttmann Móric vezette Csehszlovák Kisiparos és Kereskedelmi Középosztály Pártja. Jellemző, hogy a tartományi választási eredményeket kommentáló cionista sajtó a zsidó választók középkor óta rögzült szervilizmusát és a biztonság áraként választói szavazatokkal megfizetett lojalitást emelte ki az eredmények okaként.²⁰

A felemás tartományi választások után az 1929. évi nemzetgyűlési választásokon végre sikerült mandátumot szereznie az országos Zsidó Pártnak, amely ekkor a lengyel kisebbségi választási tömörüléssel közösen mintegy 105 000 szavazatot és négy mandátumot szerzett.²¹ A prágai szövetségi gyűlés két zsidó képviselője közül az egyik a prágai Singer, a másik a szlovákiai és kárpátaljai Zsidó Párt meghatározó képviselője, Julius Reisz – magyar nevén: Reisz Gyula – volt, akinek sikerült az általa vezetett szlovákiai zsidó csoportok nevében egyezsége jutnia a csehországi cionista csoportosulással. A két zsidó parlamenti képviselő a kormánykoalíciót támogatva aktív érdekvédelmi szerepet vállalt a gazdasági válság éveiben, harcoltak a fel-felerősödő antiszemitizmus megnyilvánulásaiival szemben, és sikeresen léptek fel a zsidó oktatásügy kiterjesztéséért.

Reisz 1929. december 29-i első parlamenti felszólalásában szót emelt a választói körzetek igazságtalan felosztása és a rendezetlen állampolgárságú kárpátaljai személyek üldöztetése ellen.²² 1932-től kezdve a kárpátaljai zsidó iskolák és a ➔ Tarbut zsidó kulturális egyesület állami költségvetési támogatásban részesültek.²³

A parlamenti jelenlétre alapozva született meg az a döntés is, hogy a csehszlovákiai országos Zsidó Pártot önálló szervezeti alapokra támaszkodó standard politikai párttá kell átalakítani, amire 1931-ben Ostravában került sor. A két világháború közti utolsó parlamenti választások előtt a Zsidó Párt – az Emil Margulies helyébe lépett Ernst Fischer pártelnök vezetésével – választási koalíciót kötött azzal a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárttal, amely parlamenti frakciójának 1929–1935 között Reisz és Singer, illetve az utóbbi halála után Angelo Goldstein külső tagjai voltak.

Az 1935. évi választások után a Zsidó Párt továbbra is két parlamenti mandátummal rendelkezett: Angelo Goldstein mellett a munkácsi héber tannyelvű gimnázium igazgatója, Hajim Kugel jutott be a prágai Nemzetgyűlésbe. A párhuzamos tartományi választásokon Kárpátalján a Zsidó Köztársasági Pártnak is sikerült mandátumokat szereznie. Bár a két képviselő az első köztársaság hátralévő éveiben mindent megtett a zsidóság jogainak kiterjesztéséért, s azon belül a kárpátaljai viszonyok rendezéséért, a bécsi döntést, illetve Kárpátalja Magyarországhoz való csatolását követően mindkét képviselő külföldre emigrált. Fischer 1941-től kezdve tagja lett a Beneš-féle londoni emigráció Csehszlovák Államtanácsának.

„A kilátások sötétek és telve vannak komor fellegekkel. Mi, zsidók nehezen éljük meg lelkileg is, de erősen hiszünk az emberiség szebb jövőjében. Hisszük, hogy a személyes szabadság korlátozása a morális hanyatlás jelei, és hogy ezek csak átmeneti jelenségek. Hisszük, hogy közeleg a béke és a testvériség időszaka. Mivel át vagyunk itatva ezzel a fajta optimizmussal, az oka annak, hogy csatlakozunk a cionizmus eszméjéhez. Nagyon örülök, hogy lehetőségem nyílik ezen az emelvényen hálafejezésként megállapítani, hogy kezdetektől fogva mindenütt azt tapasztaltuk, hogy a Csehszlovák Köztársaság felelős illetékesei megértést tanúsítanak eszmei törekvéseink iránt.”

[Hajim Kugel felszólalásából a csehszlovák parlament 1936. december 3-i ülésén (<http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/070schuz/s070016.htm>).]

A modern cionizmus elveire támaszkodó csehszlovákiai Zsidó Pártnak, amely a zsidó nemzetiségi eszmét állította politikai programjának központjába, a választói bázisa alapvetően Csehországban, kisebb részben Szlovákiában volt. Ezért az érdekei érvényesítését a nagy országos pártokkal való szövetségtől remélő kárpátaljai zsidó szavazóknak csak a kisebbik része támogatta. Ezzel együtt a Zsidó Párt – mint a csehszlovákiai cionista orientációjú, „nemzeti zsidók” elkötelezett politikai érdekképviselője – Kárpátalján is fontos tényezője volt a csehszlovákiai zsidóság egyenjogúsításának, a köztársasággal szembeni lojalitás megerősítésének, a judaizmus és cionizmus szabad megélésének, akárcsak a zsidó gazdasági, kulturális, oktatási és egyesületi élet fejlesztésének.

Mindazonáltal az 1930-as évek, s különösen a Hitler hatalomra kerülése utáni időszak rányomta bélyegét a csehszlovákiai, s azon belül a kárpátaljai zsidóság egyesületi és politikai életére. Növelte megosztottságát és kiélezte a szociáldemokratákkal szövetségre lépő Zsidó Párt és az orthodox irányzatok közötti ellentéteket. Jó példája ennek az a szenvedélyes és nagy nyilvánosságot kapott vita, amelyet Hajim Elazar Sapira munkácsi főrabbi robbantott ki, nyilvános átokkal sújtva a cionista politikusokat és az általuk vezetett szervezeteket, intézményeket, köztük a helyi héber tannyelvű gimnáziumot is, tisztátalanoknak nevezve őket.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a sokszínű, de alapvetően orthodox beállítottságú kárpátaljai zsidó közösségek az 1928. évi tartományi és országos választásokig elsősorban saját tartományi érdekképviselőiket, illetve az országos csehszlovák pártokkal való együttműködést részesítették előnyben. A főként csehországi és részben szlovákiai központokból szervezett cionista orientációjú Zsidó Párt az 1929. évi országos parlamenti választásokon, majd a gazdasági válság éveiben nyert nagyobb teret, amikor már nemcsak az oktatási intézmények működtetésében, hanem a szociális

segélyakciókban is kitüntetett szerepet játszott. A ➔ Joint segítségével sikerült a legnehezebb helyzetbe került zsidó családokat, gyermekeket gyors segítségben részesíteniük. A cionista zsidó nemzeti gondolat politikai súlyát a hitleri Németországból terjedő náci ideológiával szembeni határozott fellépés növelte meg.

A zsidó nemzetiség választására épülő zsidó kisebbségi politizálás eredményei Kárpátalján a két világháború közti időszakban meglehetősen ellentmondásosak voltak. Miközben sikerült bekapcsolniuk a helyi és tartományi zsidó elitek egy részét az országos és nemzetközi zsidó pártpolitikába, a tartományon belül súlyos és indulatos viták, korrupciós vádak, morális konfliktusok állították szembe egymással a kárpátaljai zsidó elitet. Az ifjúság körében sikerült bázist teremteni a Csehszlovák Köztársasággal szemben mindvégig lojális cionista nemzetépítésnek. A zsidó vállalkozói elitek azonban a csehszlovák pártokkal való együttműködésben látták a boldogulás leginkább célravezető útját. Az orthodox vallási vezetés elsősorban a tanulatlan vidéki zsidóság, illetve a városi zsidó értelmiség körében maradt mindvégig erős. A köztársaság számban legerősebb tartományi zsidó közössége így vált egyszerre haszonélvezőjévé a modernizáló csehszlovák kolonializmusnak, és kárvallottjává saját belső vallási-kulturális és politikai megosztottságának.

Az erős kárpátaljai cionista mozgalom a csehszlovák agrárpárt erős gazdasági pozíciói ellenére képes volt a régió nem földműves zsidó szavazóinak többségét, a „nemzeti” ideológiát hirdető Zsidó Párt szavazóbázisát megtartani. Ezzel az országos nagy párt a szociáldemokrácia számára a régióban fontos szövetségesnek számított. A szociáldemokrata-zsidó szövetség az első Csehszlovák Köztársaság 1935–1938 közötti válságperiódusában azt is jelezte, hogy a kárpátaljai zsidóság többsége egyértelműen elkötelezte magát a demokrácia mellett és a szélsőjobbboldali erők ellen.

2.5. A kárpátaljai cionista mozgalom sajátosságai

Fedinec Csilla – Szarka László

A kárpátaljai cionizmus kezdeteit a szakirodalom általában az első világháború frontjairól hazatérő zsidó katonák kapcsolataiban, a cionista gondolat megismerésében és gyors elterjedésében jelöli meg.¹ Tény, hogy 1914 előtt igen csekély visszhangja volt a cionizmusnak a régióban. Annál nagyobb tábora volt Herzl Tivadarnak, akinek a 19. századi Franciaország legnagyobb politikai válságát okozó Dreyfus-per nyomán született *Judenstaat* című könyve, és a Cionista Világszervezet 1897. évi bázeli alakuló kongresszusa nagy visszhangot keltett a prágai zsidóság körében is. Az első Kárpátaljára küldött cionista aktivistát, a pozsonyi Samuel Bettelheimet is a vallásos cionista → Mizrahi prágai központja irányította a vidékre.

A cionizmus kezdettől fogva egyszerre hatott közösségsszervező eszmeként, a Szentföldre való kivándorlást, azaz az → aliját előkészítő gyakorlati mozgalomként és a zsidó nemzeti öntudat megerősítését célzó politikai ideológiaként.

A két világháború közötti Csehszlovákia és azon belül Kárpátalja szempontjából egyaránt fontos körülmény, hogy az európai sajtó által felkapott polnai vérvádperben – 1899-ben a Cseh- és Morvaország határán található kisvárosban egy zsidó fiatalembert megvádoltak egy helybeli lány rituális meggyilkolásával – az egyetlen jelentős közéleti személyiség, aki határozottan szembefordult a tömeghisztériával, és a vádlott Hilsner védőügyvédeként fontos szerepet játszott, a későbbi csehszlovák államalapító köztársasági elnök, Tomáš Garrigue Masaryk volt.² Masaryk kezdettől fogva támogatta az új állam területén kibontakozó cionista mozgalmat, amelynek legfőbb célkitűzését a csehszlovákiai Zsidó Nemzeti Tanács 1918. novemberi nyilatkozata a következőképpen fogalmazta meg: „A csehszlovák állam születésének órájában a zsidó néphez fordulunk. Új állam születik a nemzetiségi szabadság jegyében. Ezáltal mi zsidók is új helyzetbe kerültünk. Reménykedhetünk abban, hogy biztosítani fogják zavartalan fejlődésünket és nemzetiségi jogainkat. Amiként a csehszlovák nemzet teljes joggal kételkedik azokban a zsidó származású emberekben, akik a mostani megváltozott körülmények közt csehszlovákoknak vallják magukat, úgy tisztelettel tekint a zsidó nemzetiséget becsületesen és feltétel nélkül vállaló zsidókra. Ezt tanúsítják az új állam vezetőinek eddigi megnyilvánulásai. Ma, amikor már túl vagyunk a (csehszlovák) Nemzeti Bizottság hivatalos fogadásán, már biztosak lehetünk

„[...] minden új viccet ismert. Tudjátok-e ki a cionista? Az olyan zsidó, aki egy másik zsidó pénzén a harmadik zsidót Palesztinába küldi.”

[Ivan Olbracht, „Sáfár Hanna szomorú szeméről (1933)”, in: *Kárpátaljai trilógia* (Budapest, 1987), p. 128.]

abban, hogy nekünk, mint a világpolitika fontos tényezőinek beteljesülhetnek a kulturális önkormányzatunkra és egyenjogúságunkra vonatkozó követeléseink.”³ Masaryk megígérte, hogy a zsidók Csehszlovákiában ugyanolyan jogokat fognak kapni, mint a köztársaság többi lakosa.

A saint-germaini szerződés, valamint az 1920. évi csehszlovák alkotmány elismerte a zsidókat mint nemzeti kisebbséget. Az alkotmányból azonban hiányzott a kisebbség meghatározása, ezért a zsidó nemzeti vezetők úgy vélték, hogy az elsődleges feladat aktívan részt venni a jogalkotási folyamatban, azaz bekapcsolódni az országos politikába. A Zsidó Párt ostravai állásfoglalása (1931) szerint: „A Párt programjának jogi alapja az az elv, hogy a zsidók a Csehszlovák Köztársaságban nemzeti kisebbséget alkotnak, amely a köztársaság többi nemzeti csoportjával való egyenjogúságért harcol, és saját nemzeti és kulturális azonosságát, valamint a valósi szokások szabadságát és az államon belüli felekezeti egyenjogúságot kívánja bebiztosítani. [...] A csehszlovákiai Zsidó Párt a nemzeti zsidóság politikai szervezete ebben az államban. Legitim képviselője a zsidó nemzetnek a nemzeti jogaiért folytatott küzdelemben.”⁴

A Csehszlovákiához került Kárpátalján a zsidóság soraiban kezdettől fogva igen erőteljesen hatottak a cionizmus eszméi. Ennek részben a régió – falusi, kisvárosias szerkezetű, mezőgazdasággal és helybeni kereskedelemmel foglalkozó, ugyanakkor jelentős részben munkanélküli – zsidóságára jellemző kilátástalanság volt az oka. A szakirodalomban is gyakran felbukkan az az állítás, hogy a kárpátaljaiak alkották Európa legszegényebb zsidó közösségét. A régió zsidóságának egynegyede, mintegy 24 ezren mezőgazdaságból éltek, közülük tízezren saját kisbirtokaikat vagy bérleményeiket művelték meg. Az ő esetükben főleg a rossz termésű évek, illetve a saját föld nélkül maradó családtagok miatt nőtt meg a kivándorlás iránti érdeklődés, s ezen keresztül a helyi cionista egyesületek munkájába való bekapcsolódás. A Csehszlovák Köztársaság idején az 1918–1920. évi prágai megállapodások és a nyelvtörvény adta lehetőséggel élve Kárpátalján a magukat zsidó nemzetiségűeknek, azaz a zsidó nemzet tagjának vallók aránya 1930-ban elérte a régió zsidóságának 87,3%-át, szemben a csehországi zsidók 20,3%-ával, a morvaországiak 51,67%-ával, illetve a szlovákiai zsidók 54%-ával. Összességében az egész köztársaságban 1921-ben a zsidó vallásúak 53,6%-a, 1930-ban pedig 57,2%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek.⁵

Zsidó vallású népesség Csehszlovákiában tartományok szerint 1930-ban⁶

Tartomány	Zsidó vallásúak száma	Aránya az össznépességben
Csehország	76 301	1,07%
Morvaország és Szilézia	41 250	1,16%
Szlovákia	136 734	4,11%
Kárpátalja	102 542	14,14%
Csehszlovákia összesen	356 830	2,42%

A két világháború közötti Csehszlovákia vegyes hagyományokat örökölt a Habsburg Birodalomtól. Az egykori osztrák tartományok, Csehország és Morvaország, a korábban Magyarországhoz tartozó Felvidék (Szlovákia) és Kárpátalja eltérő kulturális, vallási, gazdasági hagyományokat hordozó zsidó közösségei ösztönzést kaptak új mozgalmak és csoportosulások megjelenéséhez. A Kelet-Szlovákiában és Kárpátalján uralkodó orthodox és haszid hagyományok képviselői mellett megjelentek a cionista orientációjú zsidó nacionalisták. A bázist a prágai cionista zsidó értelmiségi kör jelentette, amelynek legfőbb célkitűzése volt a zsidók nemzeti kisebbségi státuszának és védelmének biztosítása Csehszlovákiában, beleértve a zsidó kulturális autonómiát és az önálló oktatási rendszert, amely lehetővé teszi a fiatalok nemzeti öntudat szellemében való oktatását. A cionisták a két világháború közötti Csehszlovákiában végig megtartották erős befolyásukat, bár számbelileg nem ők domináltak. Nemzeti mozgalom jellegüknek is köszönhető, hogy míg az orthodox zsidó pártok alig értek el szavazatokat, a cionisták viszont elküldhették képviselőjüket a prágai törvényhozásba. Az egész két világháború közötti időszakban folyamatos volt a vita a cionista mozgalmon belül is, hogy részt kell-e venniük a köztársaság belpolitikájában, vagy csak a Palesztina-kérdéssel és a zsidó nemzeti újjászületéssel foglalkozzanak. Az egyes szervezetek és a helyi cionista közösségek közt és azokon belül is számos irányzat, vélemény ütközött meg. Ráadásul a cionista mozgalomnak folyamatosan szembesülnie kellett az orthodox rabbik szenvedélyes bírálatával, támadásaival és kiközösítésével. A munkácsi orthodox rabbi mindent megtett annak érdekében, hogy visszaszorítsa a cionista szervezkedéseket, ennek érdekében központi zsidó irodát kívánt létrehozni, de ezt a Zsidó Párt és a cionista mozgalom megakadályozta.

„Most nacionalista hullám öntötte el Kárpátalját. De a ruszin nacionalizmus már nem a régi nemzetébresztési, felszabadítási és testvérieskedő hazafiság, amelyet ma csak néhány háború előtti pap és az értelmiség egy-egy tagja képvisel. [...] És a magyar nacionalizmus a megváltozott körülmények között sokat veszített büszkeségéből, és csaknem teljesen elvesztette hivalkodó látványosságát. A nacionalizmus új formákat ölt Kárpátalján.”
 „És ma már a zsidó nacionalizmus sem pusztán a Jehovába vetett hit és a meggyőződés, hogy a nemzet létét és egységét csupán vallási elzárkózással és a hagyományokhoz valamint az erkölcsi kicsinyességhez való ragaszkodással lehet fenntartani. [...] a zsidóság már nem csupán vallás.

A cionizmus új tartalommal töltötte meg: nacionalista tartalommal. [...]

A rabbik elfogadták a kihívást, nem voltak hajlandók visszavonulót fújni, mint ahogy azt a lengyel rabbik már megtették. Kárpátalján polgárháború dúl a zsidók között, nem túlságosan véres (noha a munkácsi zsinagóga előtt már vér is folyt), de ugyanolyan elkeseredett, mint minden más polgárháború. A rabbik nem takarékoskodnak átkaikkal, szidalmakkal [...]

[Ivan Olbracht, „Nacionalizálódás (1934)”, in: *Kárpátaljai trilógia* (Budapest, 1987), pp. 481–482, 488–490.]

TEVÉKENYSÉGI TERÜLETEK

A legfontosabb megoldandó kérdések közé tartozott a zsidó politikusok számára a hontalanság problémája, különösen a köztársaság keleti felében, ahová a zsidók zöme Galíciából és Oroszországból érkezett. (Ez a kérdés egyébként a magyar kisebbség számára is fontos problémát jelentett.) Az 1921-es népszámlálás adatai szerint Kárpátalja 606 568 összlakosából 599 808 volt csehszlovák állampolgár, az 1930-as népszámlálás szerint pedig a 725 357 összlakosból 709 129. Csehszlovákia nem fogadta el a kisebbségvédelmi szerződés vonatkozó paragrafusát, mely automatikusan megadta volna az állampolgárságot a köztársaság területén élőknek, hanem az 1920. évi 236. sz. alkotmánytörvényben szabályozta azt. Eszerint azonban csak azok kaptak állampolgárságot, akik 1910-ig megszerezték illetőségüket. Az állampolgársági törvény módosítását a Zsidó Párt képviselői és a Csehszlovák Szociáldemokraták küldöttei kezdeményezték 1929–1930 fordulóján. Eszerint az állampolgárság megszerzése jogában áll a korábbi osztrák, magyar és német állampolgároknak, akik legalább 1918. október 18. óta, mióta a Nemzeti Tanács kikiáltotta a Csehszlovák Köztársaságot, Csehszlovákia területén élnek.

A zsidó nemzeti program egyik célja volt megreformálni a zsidó közösségeket. A cionisták foglalkoztak a szegénykérdéssel, hitelintézeteket, jótékonyági szervezeteket tartottak fenn, támogattak számos kezdeményezést, mint például zsidó szakszervezeteket, jogi tanácsadó irodákat, kulturális egyesületeket valamint sportklubokat.

Az ungvári Makkabea jelvénye, 1930-as évek

A csehszlovák időszakban a sportklubok nemzeti-ségi elven szerveződtek. Ennek következtében egyes-bek mellett zsidó egyesületek is létrejöttek, bár zsidó sportolók a csehszlovák, magyar és a német szövetségekben is nagy számban jelen voltak. A prágai, majd 1933-tól brnói központú Csehszlovákiai Makkabi Szövetséghez az 1930-as évek közepére országszerte már több mint 70 egyesület tartozott közel tízezer taggal. A szövetségben belül külön Kárpáti Kerület létesült, amely Kelet-Szlovákiát és Kárpátalját foglalta magába. A zsidó klubok nevében általában a Ha-gibor [„hős”], Bar-Kohba, Ha-koah [„erő”], Ha-somer [„őrző”] stb. héber szavak szerepeltek. Labdarúgó klubok voltak például: Makkabea Užhorod, Makkabea Beregszász, Sámson Huszt, Sámson Máramarossziget stb.⁷ „Jo-gos feltételezésnek tűnik [...] hogy e klubokat több

helyen egyfajta önvédelmi szervezetnek szánták. E szempontból [...] árulkodónak tarthatjuk, hogy zsidó sportegyesületek nagy számban jöttek létre a román megszállás, majd fennhatóság alá került magyar területeken. E városok zsidósága minden bizonnyal sokat tudott a regáti hitsorsosaikkal szemben megnyilvánuló »toleranciáról«, s igyekeztek fiataljaikat megszervezni. Az sem kizárt azonban, hogy e klubok alapítása [...] jelzés volt az új hatalomnak (»zsidók vagyunk, nem magyarok«).⁸

Az 1920-as évek első felében magyarországi labdarúgókat is szívesen szerződtettek a csehszlovákiai klubokba, így helyi zsidó kereskedők, gyárosok által pénzelt zsidó klubokba is. A budapesti *Sport hírlap* 1922 áprilisában a kassai, ungvári állapotokat így jellemezte: „ma a Felvidék jóformán csak a footballt ismeri, mert ott a business”.⁹

Oktatási szempontból az igazi kísérleti terepet a zsidó nemzeti programot illetően a köztársaság tartományai közül éppen Kárpátalja jelentette, ahol a cionisták a két világháború közötti időszakban a Lengyelországban és Litvániában virágzó héber iskolarendszert igyekeztek meghonosítani. A zsidó nemzeti iskolarendszer lényege a héber nyelvű modern világi oktatás az óvodától a középiskoláig, elkerülve, hogy az államnyelven oktató állami iskolák, ahová egyébként a zsidó gyermekek döntő része járt, az asszimiláció bázisaivá váljanak, mint a Monarchia időszakában. Ennek nyomán Kárpátalján jöttek létre Csehszlovákián belül egyedülként a zsidó nemzeti és cionista szellemiségű, héber tannyelvű általános iskolák. A valóságban ezekben az intézményekben csak a korosztály 4-5%-a tanult, de szellemi hatásuk jelentősebb volt az arányszámnál. A munkácsi héber tannyelvű gimnázium cionista orientációját a nyári táborokban is igyekeztek az egész zsidó ifjúság körében terjeszteni, és a végzett növendékek országszerte sikeres képviselőivé váltak a zsidó nemzeti megújulásnak.

Különösen a Zsidó Párt kárpátaljai szervezetének ifjúsági tagozata fejtett ki igen nagy aktivitást Munkácson. A nemzetközi cionista szervezetek is gyorsan felfigyeltek a kárpátaljai zsidóság cionista kötődéseire és az alija iránti érdeklődésre, s ezért több szervezet is elküldte képviselőit. Ezek a szervezetek a fiatal zsidók kivándorlásra való felkészítésében és kivándoroltatásában voltak a legeredményesebbek. 1938 végéig a zsidók jelentős számban hagyták el Kárpátalját.

A szentföldi országépítésre való adománygyűjtés is jellegzetes cionista tevékenység volt. Ennek bevett formái voltak a → Keren Kajemet pénzgyűjtő perselyei, illetve az évenkénti sékel-vásár, vagyis egy meghatározott összegű adomány befizetése, amit önkéntes adónak vagy tagdíjnak is tekinthetünk: mindenképp az adományozók cionista elkötelezettségét fejezte ki.

„Hachsara! Milyen szép szó. A →hachsara a szegények testvérisége. [...] Egy húsz-huszonöt fiúból meg lányból álló csoport elindul a nagyvilágba – ah, hol van az a morvaországi Ostrava? – s az idegen városban munkát talál magának, mindegy milyet. [...] Az is mindegy, mennyi lesz a fizetésük, mert úgy is minden keresetüket a közös pénztárba kell tenni. Együtt laknak, közös konyhájuk van, a ruhájuk és a fehérneműjük is közös, mert egyikük ma öltözik fel jobban, mivel munkát keres, másukuk holnap, mert kimenője lesz. Testvérekké válnak. A csoport vezetője esténként meg vasárnaponként a mozgalom elveire és a héber nyelvre tanítja őket – igen, az új hazában újjászületik a próféták, költők és királyok nyelve is. Azután, azután pedig Palesztina jön. [...]

A Palesztina-bizottság nehezményezi, hogy a kárpátaljai kivándorlók a legkevésbé szakképzettek, a legkevésbé rátermettek és a legkisebb munkabírásúak valamennyi kivándorló munkás közül. Éppen ezért a legnagyobb gondossággal kell eljárni már azok kiválasztásakor is, akiket a hachsarába küldenek.”

[Ivan Olbracht, „Sáfár Hanna szomorú szeméről (1933)”, in: *Kárpátaljai trilógia* (Budapest, 1987), pp. 117, 124.]

SZERVEZETEK, IRÁNYZATOK

Kárpátalján tevékenykedő cionista szervezeteket baloldali (szocialista), jobboldali (revizionista) és vallásos irányultságúak voltak.¹⁰ A baloldali mozgalom a cionizmus alapításától kezdve a legbefolyásosabb irányzat volt. Szerintük az új államot az igazsággosságra, az ésszerű tervezésre kell alapozni. Ennek egyik formája a kibucok létrehozása. A szocialista cionizmus ideológiáját képviselte Kárpátalján az 1930-ban a Szentföldön létrehozott, a baloldali cionista mozgalmakat összefogó MAPAI [Mifleget Poale Erec Jisrael, „az → erc jisraeli munkások pártja”]. Ehhez állt közel Hajim Kugel is. Baloldali ifjúsági mozgalmak: Ha-somer ha-cair [„az ifjú őrző”], He-haluc [„az úttörő”], He-haluc ha-cair [„az ifjú úttörő”], Ha-poel ha-cair [„az ifjú munkás”]. Az legjelentősebb közülük az elitista Ha-somer ha-cair volt, amelyik kezdetben támogatta Kugel iskolateremtő törekvéseit, majd nézetkülönbség támadt közöttük: a szervezet a fiatalok kivándoroltatását tartotta feladatának, Kugel viszont nemzeti öntudattal bíró helyi értelmiséget akart kinevelni. A másik három ifjúsági szervezet a munkás és a munkanélküli fiatalok között agitált.

A jobboldali vagy revizionista mozgalom alapítója Vladimir (Zeev) Jabotinsky, aki 1933-ban személyesen is megfordult Kárpátalján. A revizionizmus itt a baloldali cionista ideológia revízióját, újragondolását jelenti. A fő cél a zsidó többség megteremtése a Szentföldön – a kibucok szervezésével ellentétben – a szabad tőkés gazdaság és az első világháború után feloszlott zsidó katonai alakulatok újjászervezése. Legjelentősebb kárpátaljai szervezete, a Betar ifjúsági szervezet is katonai jellegű volt, tagjai egyenruhát viseltek. A szervezet főként azzal foglalkozott, hogy tizenéveseket különböző foglalkozásra tanított be, aztán a Szentföldre küldte őket. A revizionisták Csehszlovákiában nem támogatták a Zsidó Pártot.

„A mizrahista szervezetről nem hallott még? – kérdezte a rabbi, megforgatva kezében a csészét, mert éppen uzsonnázott. – Sokat foglalkoztunk a modern felforgatás eszméivel, és arra a következtetésre jutottunk, hogy a cionizmus ellen cionizmussal kell küzdeni. A kivándorlás elleni küzdelem már hiábavaló volna, és amíg nem tévesztik össze a messiási eszmével, nem is lehet kifogás ellene. Ha már egyszer megvan a cionizmus, akkor befolyásra kell szert tennünk a mozgalmon belül. Megalapítottuk a mizrahi szervezetet. A mizrahi szintén a cionizmus alapján áll, de szigorúan vallásos mozgalom. Jobb családokból való fiatal emberek állnak az élen. Szép egyenruhájuk van, sportolnak, énekelnek, multságokat rendeznek.”

[Ivan Olbracht, „Sáfár Hanna szomorú szeméről (1933)”, in: *Kárpátaljai trilógia* (Budapest, 1987), p. 109.]

A harmadik ideológiai irányzat az ún. vallásos cionizmus. Megalapozója Abraham Jichak ha-Kohen Kook, Erec Jisrael főrabbi (1921–1935), aki úgy vélte, hogy a cionizmus nemcsak hogy nem ellentétes az orthodoxiával, hanem a judaizmus újjászületésének alapját kell képeznie. Kárpátalján a Bnei Akiva ifjúsági szervezet, valamint a Mizrahi mozgalom volt ide sorolható. A Mizrahi elve szerint az orthodox zsidót nem kell eltávolítani a vallástól, hanem a vallásnak és a nemzeti gondolatnak egységet kell alkotnia.

A csehszlovákiai választási eredmények mutatják a cionizmuson belüli különböző csoportok közti erőviszonyokat. Az 1933. évi választásokon például a vallásos – Mose Goldstein vezette –

Ha-somer Kadima ifjúsági mozgalom csoportképe, Beregszász, 1930

Mizrahi egyedül Munkácson 2823 szavazatot kapott, míg a jobboldalra egész Kárpátalján 3420 fő szavazott. Az Emil Margulies vezette radikális cionista csoport 1935-ben csupán 1208 fő támogatását nyerte el.

A két világháború között a cionizmus Máramarosszigeten is teret nyert. A legerősebb cionista csoport a városban a Mizrahi volt, lévén a helyi zsidók döntő többsége vallásos. A Máramaros megyei cionista szervezetek legnagyobb akciójára 1935-ben került sor, amikor mintegy 70 család – körülbelül 400 fő – alijázott.

A zsidó lakosság számára nem volt létfontosságú erő a zsidó nacionalizmus, de jogainak és érdekeinek hatékony szóvivője volt a nemzetközi helyzet feszültté válása, valamint a gazdasági válság időszakában is. A keleti végeken a lakosság nehezebben küzdött meg a gazdasági válság hatásaival, itt magasabb volt a munkanélküliség, szerény volt az ipar. Gazdasági téren a kárpátaljai zsidóság egyedül a kereskedelemben tudott igazán erős pozíciókat kialakítani: vannak adatok, amelyek szerint a régió kiskereskedelmének 94%-a az 1930-as évek elején zsidó kézben volt.¹¹ A nagy gazdasági válság idején ezek a kiskereskedők éppúgy tönkrementek, mint a gabonatermelő paraszti kisgazdaságok. Hajim Kugel a Zsidó Párt kárpátaljai parlamenti képviselőjeként arra hívta fel a figyelmet, hogy azoknak, akik a gazdasági összeomlást a zsidók nyakába akarják varrni, Kárpátalján látniuk kell a zsidó kereskedők nyomorúságát.¹² Az 1930-as évek első felében a zsidó képviselők kérték a kormányt, hogy tekintettel a valós helyzetre, hajtson végre adóliberalizációt. Különböző segélyszervezetek próbáltak

segítséget nyújtani. Különösen fontos szerepet játszott a Kárpátaljai Zsidó Nők Segélyegylete és az amerikai → Joint.

Figyelemre méltó, hogy a brit igazgatás alatt álló Szentföld és Csehszlovákia gazdasági kapcsolatainak ellenére gyorsan fejlődtek, hogy a két világháború közti időszakban – a fokozatosan növekvő európai zsidó kivándorlás keretében mindvégig alacsony szinten maradó csehszlovákiai aliá miatt – kevés volt az élő kapcsolat: 1933–1935 között a csehszlovák kivitel megháromszorozódott, a szentföldi behozatal viszont tizenötszörösére nőtt.

Kölcsönhatásban a gazdasági válsággal is, az 1930-as évek elején mélyreható változások vették kezdetüket nemzetközi politikai szintéren, gondolunk itt elsősorban a fokozódó náci nyomásra, és az erősödő irredenta tendenciákra. Voltak kísérletek a zsidók visszaszorítására bizonyos szakmákat illetően, illetve az egyetemi oktatásban, összefüggésben azzal a sztereotíp képpel, hogy a zsidók, a németek és a magyarok, mint potenciális irredenta elemek, fenyegetik a csehszlovák integritást. Prága, Brno felsőoktatási intézményeiben korlátozták a zsidó hallgatói létszámot. Tüntetésekre került sort, melyek során zsidó diákokat fizikailag is inzultáltak. Cionista szervezetek és nem zsidó hallgatói szervezetek is tiltakozásukat fejezték ki, Ludvík Singer és Julius Reisz foglalkozott ezzel a kérdéssel a parlamentben 1930 februárjában. A numerus clausus nem került be a csehszlovák jogrendbe a köztársaság összeomlásáig. De az antiszemita hangnem a sajtóban is megjelent, sőt, 1930-ban Kárpátalján zsidókkal szemben vérvádat is felhoztak. Az ügy a nemzetközi sajtót is felkavarta, végül azonban az eljárást az ügyészség leállította.

2.6. Oktatásügy

Bányai Viktória

PÁRHUZAMOS ISKOLÁZÁS

A Tórát tanuló fiúk képe, ahogy például Margaret Bourke-White 1938-ban a *Life* magazin megrendelésére készített fényképsorozatán ismertté váltak, elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik a két világháború közti Kárpátaljához. Pedig a zsidó vallási hagyomány továbbadására hivatott intézményeket, → hédereket, → talmud-tórákat és népes → jesivákat Szlovenszko vagy a trianoni Magyarország területén is találunk ebben az időszakban. A döntő különbség ezen területek és az akkori Ruszinszko között abban áll, hogy a kárpátaljai hitközségek – elenyésző számú kivételével – nem működtettek ezek *mellett* az állami elvárásokat kielégítő hitközségi iskolákat is. Az itteni rabbik úgy tartották, hogy az állam által előírt kötelező közoktatás teljesítésére a zsidó gyermekek számára is az állami iskolák valók, amelyekről mindenki számára egyértelmű, hogy a zsidósághoz semmi közük. A zsidó közösség pedig kizárólag a hagyomány szellemében működő, azt továbbadó intézményeket tartson fenn,

Együtt tanuló zsidó kisfiúk fényképe, 1930-as évek

„Apám 5.30-kor keltett engem télen-nyáron. 6-tól 7-ig a héderben kellett lennem. [...] Jó tanárunk volt. Nyolc apa közösen fogadta fel valahonnan, jó tanár volt, nagyon szigorú, ami kellett is, mert mi vadak voltunk, majdnem mindannyian, 12 gyerek, később 14. [...] 7-től 7.30-ig volt az ima; 7.30-kor hazaszaladtam, nem mentem, futottam, hogy reggelizzek, összeszedjem a holmimat és fussak az iskolába. [...] Mindhárman csak bekaptuk a reggelit, és száguldottunk az iskolába. Pontban 8-kor kellett az iskolában lennünk. [...] Az iskola 8-tól délig vagy 12.30-ig tartott. Megebédeltünk, és 2-kor már újra a héderben kellett lennünk.”

„A tanteremhiány miatt délelőtti és délutáni tanítás is volt [az állami iskolában]. [...] Azt szerettem, amikor délután mentem iskolába és délelőtt a héderbe, mert a délelőtti héder csak kilenctől délig tartott, sőt még tizenkettő előtt haza kellett indulnom ebédelni, hogy egy órára az iskolában tudjak lenni. Vagyis az egész kevesebb, mint három órát tartott. Ha viszont délután volt, akkor kettőkor kezdődött és legalább hatig tartott, időnként tovább is.”

[Zeev Königsberg és Andy Meisels visszaemlékezéséből, in: Anna Berger, *Munkács: A Jewish World that Was* (MA Thesis, Univ. Sydney, 2009), p. 63.]

„Sok minden, amit az iskolában tanítottak, éles ellentétben állt azzal, amit a héderben tudtam meg, és ez engem összezavart. Emlékszem, egyszer az iskolai természetrajzóra után könnyes szemmel mentem oda édesapámhoz, és ezt kérdeztem tőle: A → rebe azt mondja, hogy Isten hat nap alatt teremtetten a világot, az iskolában pedig teljesen mást meséltek nekünk. Az egyik a másikkal nem fér össze. Kinek higgyek, a rebének vagy a tanárnak? [...] Azt mondta: Hallgasd meg mindkettőt! Amit a rebe mond neked, azt tanuld meg a héder számára, azt pedig, amit a tanár követel meg tőled, tanuld meg az iskolának! Ha felnősz, majd rájössz, hogy s mint van ez.”

[E. G. (1923-ban született Munkács)on) visszaemlékezése, Centropa (www.centropa.hu); az interjút készítette Galina Ivana.]

világi tárgyakat oktató modern iskolákat ne.¹ Így fordulhatott elő, hogy a még olyan jelentős zsidó népességű városokban, mint Munkács, Nagyszőlős vagy Huszt sem működtek zsidó felekezeti elemi iskolák. Az elvi megfontolások mellett anyagi okok is szerepet játszottak. A gazdasági nehézségek az első világháború utáni években csak súlyosbodtak, az 1921-es statisztikák szerint a kárpátaljai zsidó lakosság 40%-nak nem volt megnevezhető megélhetési forrása (tengődők, segélyezettek voltak), és a kisiparosokat, kiskereskedőket is rettentő nehéz helyzetbe hozta az olcsó cseh ipari termékek dömpingje.²

Az eddigiekben vázolt modell, vagyis a törvény által előírt elemi iskoláztatás egyre általánosabbá váló teljesítése az állami iskolák révén, ugyanakkor a hagyományos oktatási formák fenntartása a fiúk jelentős részének a két iskola párhuzamos végzését jelentette. A gyakorlatban ez egész napos feszített időbeosztással járt, éveken át.

Magában a hagyományos oktatásban is fontos változások figyelhetők meg. Egyfelől a héderbe járás kezdetének hároméves korra való előbbre hozása, ami a világi iskoláztatás terjedésével vált általánossá. Ennek célja azt volt, hogy a héder néhány évvel megelőzze a világi iskolát, ideológiailag megalapozza a gyermek tanulmányait, hogy mire az állami iskola természettudományi vagy történelmi ismereteit kell befogadnia, addigra azok ne rendíthessék meg a világvélményt. A sorrend fontosságát a 18. század végétől hangsúlyozták a rabbi az állam közoktatási terveivel kapcsolatban, természetesen a zsidó hagyomány megismerésének elsődleges volta mellett érvelve. Másodiknak az osztályokra bontott, többtanítós, községi fenntartású tanulótörökeket kell kiemelni, melyek megszervezésére épp az első világháború utáni

gazdasági nehézségek vittek rá több községet, például Nagyszőlőst,³ belátva, hogy sok szülő nem tudná a hédert fizetni.

A harmadik újítás a lányokat érinti, akiknek a vallási nevelésére korábban – legalábbis formális intézményi keretek között – kevés figyelem jutott. Még a hagyománytisztelő közösségek is engedékenyebben viszonyultak az ő világi iskolázásukhoz. Az 1917-ben Krakkóban elindított első → Bet Jakov iskola, majd az ebből kinövő mozgalom a lányok vallási ismereteinek, kötődésének növelését tűzte ki célul. A mozgalom az 1930-as évek elején jutott el a kárpátaljai városokba – pl. Huszt, Nagyszőlős és Munkács – a Bet Jakov bécsi szemináriumában tanult tanítónők révén.⁴ Délutáni, hétvégi iskolaként vallási ismereteket, Bibliát, zsidó történelmet tanítottak, a tan nyelv német vagy jiddis volt.

ÁLLAMI ISKOLÁK

Az impériumváltás közvetlen következménye volt a zsidó gyermekek által is látogatott állami iskolák túlnyomó többségének nyelvváltása magyarról cseh, illetve ruszin nyelvre. Az állami iskola csak ott maradhatott magyar tannyelvű, ahol népszámlálási adatok alapján a 20%-ot elérte a magyarok aránya. A húszas évek legelején, a magyar oktatásban elindult fiatal generáció tanulmányainak lezárásakor a zsidó szülők azt követelték, hogy minden gyerek azon a nyelven fejezhesse be tanulmányait, amin elkezdte, ne legyen politikai kérdés az oktatás nyelve. Tudunk szülői tiltakozásokról Ungváron és Munkácson a magyar iskolák bezárása miatt. A hivatalos politika

Játszázódo gyermekek fényképe az ungvári zsidó óvoda albumából, 1942

azonban a zsidó diákoknak a magyar nyelvű oktatástól való elterelését célozta, a zsidóságnak a magyarságról való általános leválasztásának részeként. Tanügyi rendelet tiltotta például Munkácson, hogy zsidó diákok tanuljanak a magyar tannyelvű római katolikus elemiben.⁵ Mindezek hatására abban a korosztályban, amely az impériumváltás idején vagy azután kezdte a nyelvi előkészítő szerepet is betöltő óvodát, illetve az iskolát, erősen lecsökkent a magyar oktatásban részesülők aránya.

Sok visszaemlékezésből kiolvasható, hogy ahol ezt a kínálat lehetővé tette, ott a családok a több lábon állás stratégiáját választották: a testvéreket nem azonos intézménybe járatták, hanem mintegy minden történelmi és társadalmi eshetőségre felkészülve egyik gyereket cseh, a másikat ruszin óvodába, egyiket cseh elemibe, másikat héber tannyelvűbe íratták stb.

A cseh vagy ruszin nyelvű oktatásból a zsidó családok a cseh nyelvű iskolákat részesítették előnyben. A választásban a cseh államnyelv jellege, a zsidóság hagyományos, hatalom iránti lojalitása biztosan szerepet játszott. Ennél is nyomósabb indok lehetett a cseh iskolák demokratikus és szekuláris légköre. A cseh tanárok toleránsan viszonyultak az orthodox családok kaftános, pajeszos kisfiához is, ha nem személyes meggyőződésből, akkor az állami együttélési politika részeként, illetve egy sajátos érdekközösség miatt. Kárpátalján még a harmincas évek közepén is mindössze 4876 „csehszlovák” nemzetiségű kisdíákot vettek számba, főképp a betelepült hivatalnokok, tisztviselők, az államhatalom embereinek gyermekeit. Részükre, csekély létszámuk miatt, nem lehetett volna egy kiterjedt intézményhálózatot fenntartani. A fenntarthatóság legfőképpen a zsidó gyerekeknek volt köszönhető, akik az egész régiót tekintve ekkor bő 60%-át tették ki a cseh tannyelvű elemik növendékeinek.⁶ Egyes cseh iskolákban szinte kizárólag zsidó gyerekek tanultak, így az is megesett, hogy a kisebbségben lévő cseh gyerekek tanultak meg jiddisül a gyerekek közös nyelveként.⁷ A cseh nyelvű oktatás melletti elkötelezettségnek kis falvakban olyan példái is akadtak, amelyek leginkább magániskolához hasonlítható. A Huszthoz közeli Ötvösfalván például a helyi zsidó kereskedő udvarán épített kis ház adott helyet az egytantermes „iskolának” és egyben a cseh állami tanár szállásának. Az iskolában a kereskedő négy gyereke, két cseh gyerek meg az adószedő fia tanultak.⁸

A cseh nyelv elsajátítása a továbbtanulás szempontjából, főképp a felsőfokú képzésbe készülők számára alapvető fontosságú volt. A magyar felsőoktatástól elszakított, onnan a magyar állam részéről a numerus clausus rendelet (1920) által kiszorított, a csehszlovák állam részéről pedig a diplomák elfogadásának tilalma (1928) által távoltartott zsidó közösség – mivel Kárpátalja területén az ungvári Görög Katolikus Hittudományi Főiskolán kívül nem működött felsőfokú oktatási intézmény – Pozsony, Prága és Brno felé fordult, ott szerzett jogi, orvosi és műszaki végzettséget.⁹

Az új állam jelentős eredményeket ért el a beiskolázottság arányának növelésében. Az 1913–1914 és 1935–1936 közti bő húsz évben az elemi oktatásban részesülők létszáma az eredeti 238%-ára nőtt, ami főként annak köszönhető, hogy a ruszin és a vidéki zsidó gyerekeket sikerült a közoktatásba lényegesen nagyobb arányban bevonni.¹⁰ A korszak oktatásügyének világos törekvése volt a szekularizáció, az állami iskolák számának, arányának növelése a felekezeti intézményekkel szemben, illetve

a kötelező vallásoktatás visszaszorítása, óraszámának csökkentése a közoktatásban.¹¹ Ennek eredményeként 1935-ben Kárpátalján az elemi iskolás gyerekek 91%-a tanult állami iskolában.¹² Az állami iskola szekuláris jellege vonzó volt a hagyományhú zsidó szülőknek, akik a tudatos elkülönítés elvét követve gyerekeik vallási neveléséről a párhuzamos iskoláztatásban gondoskodtak. De vonzó volt a modernizálódó, a zsidósághoz már lazábban kötődő, esetleg baloldali eszméket valló szülőknek is, ugyanis ezekben az állami intézményekben mód volt „felekezetenkívülként” is bejegyeztetni a gyerekeket. A szekuláris jelleg elsősorban a cseh tannyelvű iskolákra igaz, a ruszin nemzeti ébredés szellemisége, a görög katolikus egyházhoz nagyon erősen kötődő kultúra áthatotta a ruszin iskolákat.¹³

A ruszin (a korban hivatalosan: „orosz”) tannyelvű iskolák mellett szólt, hogy a régió legnagyobb lélekszámú nemzetisége, így nyelvének elsajátítása hasznos befektetésnek tűnt, és a történelem igazolta is ezt a stratégiát. Ugyanakkor a ruszinok alacsony társadalmi státusza miatti gyengébb színvonalú oktatás a választás ellen hatott. Mint a táblázat mutatja, a harmincas években a zsidó gyerekek negyede tanult ruszin tannyelvű iskolában, bár ennek csak egy része volt tudatos választás eredménye, másutt az egyetlen iskola elfogadása. A ruszin értelmiségiek szemében a zsidók választása újabb árulásnak tűnt: a magyarosítás után most a csehesítés eszközeivé váltak.

A magyar tannyelvű iskolák választásának alacsony arányához az eddig említetteken túl még egy szempontot kell figyelembe vennünk. Épp mivel az állami fenntartásból kiszorultak, a magyar iskolák között magas arányban voltak felekezeti (református és római katolikus) intézmények, ezek keresztény jellege sok zsidó szülőt visszatartott. De olyan is akadt, aki még mindig kevésbé tartotta veszélyesnek, mint a cionista szellemű héber iskolát: „A héber gimnáziumba [annak elemi iskolájába] nem akartak küldeni a cionisták miatt. Végül a katolikus iskolába küldtek, mert azt gondolták, hogy katolikussá biztos nem válok. Amikor a hittanórájuk volt, és jutalomnak Mária képeket meg ilyesmit osztottak, akkor nekem egy bárány képét adták.”¹⁴

Beregszászon, a régió egyetlen gimnáziumában, ahol magyarul lehetett tanulni, az osztályok harmada – fele zsidó diákokból állt össze a korszak egészében, míg az intézmény ruszin tagozatán csak 1-1 zsidó növendéket találni.¹⁵

Zsidó diákok elemi iskolákban 1935/36¹⁶

Iskola tannyelve	Zsidó diákok száma	A választás aránya
Cseh	12 479	(64,6%)
Ruszin	4 974	(25,7%)
Magyar	1 084	(5,6%)
Héber	751	(3,9%)
Német	13	(0,06%)
Összesen	19 301	

HÉBER TANNYELVŰ ISKOLÁK

A gyermeklétszámnak csak csekély részét oktatták, de néhány társadalomtörténeti tanulság miatt érdemes alaposabban szemügyre venni a héber tannyelvű iskolákat. Létrejöttükben több tényező játszott közre. Egyfelől, hogy mint az utódállamok mindegyike, a csehszlovák állam is önálló nemzetiségnek tekintette a zsidóságot. Ez a jogi státusz utat nyitott a nemzetiségi/nemzeti alapú önszervezésnek, amely valós alternatívájává vált a hitközségi alapon szerveződő közösségépítésnek, érdekképviselőnek. Másfelől lengyel és orosz területeken sikeres modellek, a → Tarbut és → Javne iskolák átvételéről van szó. A tanárok egy része is onnan érkezett, és nem véletlen, hogy a legelső héber iskola épp a Galíciával szomszédos Toronyán indult el.

A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi politikája elfogadta ezeket az iskolákat, bár hivatalos elismerésüket hosszú huzavona előzte meg, melynek fő kérdése az állam anyagi hozzájárulása volt. A munkácsi Héber Gimnázium első érettségiző évfolyamának (1932) emlékkönyvében Anton Beszkid, Kárpátalja kormányzójának köszöntője is olvasható, melyben megelégedettségét fejezi ki, hogy a zsidó vezetők megértették az idők szavát a ruszin nemzeti újjászületés, a kis nemzetek egyenjogúsításának idején.¹⁷ Komoly ellenzői akadtak azonban a zsidó közösségen belül. Az asszimilációpártiak – mind a magyar, mind a cseh irányultságúak – hibának tartották a zsidóság oktatási elkülönülését. A haszid rabbik valóságos hadjáratot indítottak a héber iskolák ellen, és több településen sikerült is azokat egy-két év alatt ellehetetleníteniük.

A munkácsi Héber Gimnázium épülete, 1930-as évek

Munkács haszid rabbija, Hajim Elazar Sapira, a Tóra megszenteltségtelenítőinek bélyegezte a szervezőket, és a zsinagógákban kifüggesztett felhívásban figyelmeztetett minden szülőt, hogy ne adja gyermekét ilyen helyre.

A héber elemik szervezésének első hulláma 1920 és 1924 között zajlott, ezalatt kilenc településen indult meg a tanítás, időrendben: Toronya, Munkács, Nagyszőlős, Huszt, Kőrösmező, Ökörmező, Beregszász, Szolyva és Nagybecskő.¹⁸ A kilenc iskola a 1923/24 tanévben 861 diákot és 14 tanárt jelentett, az ekkor Kárpátalján elemi iskoláskorú kb. 13 000 zsidó gyerek

6,6%-át téve ki.¹⁹ Több intézmény gyors megszűnése, egyesek újraindulása után a harmincas évek közepén (1935/36-os tanév) pedig hét héber elemi – Ungvár, Munkács, Beregszász, Toronya, Nagyszőlős, Huszt és Szolyva – és két gimnázium – Munkács 1925-től és Ungvár 1934-től – működött. Az iskolákat összefogó, támogató szervezet a hitközségi rendszertől független, 1923-ban Munkácson megalapított Kárpátaljai Héber Iskolaegyesület volt. A pénzügyi háttér megteremtésében, a megfelelő állami finanszírozás hiányában, a → Joint támogatása, illetve a szintén 1923-ban, Prossnitz székhellyel létrehozott Tarbut egyesületen keresztül a köztársaság nyugati részéből (cseh, morva területekről) küldött adományok segítettek. Mindemellett az iskolák a szülőktől is tandíjat kényszerültek szedni, ami tovább szűkítette a lehetséges tanulók körét. Az ungvári gimnázium, hivatalos nevén Héber Reform Reálgimnázium fenntartója pedig a Javne – Héber Kultúrszövetség volt, Szerényi Béla, a *Zsidó Néplap* szerkesztőjének elnökletével. Itt a város és a helyi hitközség is részt vállalt a fenntartásból.²⁰ A munkácsi Héber Gimnázium a távolból érkező tanulókat a harmincas években már kollégiummal várta, de voltak olyanok is, akik felkészítő tanár segítségével, magánúton tették le az egyes évfolyamok vizsgáit.²¹ Ezt a módot a beregszászi gimnázium magyar nyelvű tagozatán is ismerjük.

A közismereti tárgyakat a héber iskolák az állami tanterveknek megfelelően oktatták, csak épp héber nyelven. A fennmaradt kétnyelvű bizonyítványokból kiolvashatjuk, hogy második nyelvként tanultak csehet, egyes helyeken ruszint vagy magyart is oktattak; a gimnáziumban angolt, latint. Vallásoktatás a szó hagyományos értelmében nem volt ezekben az iskolákban, azonban a héber Bibliát tanulták, zsidó történelemmel és a Szentföld földrajzával is megismerkedtek. Az iskolai élet része volt a zsidó ünnepek megtartása, bár sokszor új hangsúlyokkal és újszerű, a rabbik által helytelenített keretek között. A hagyományos vallásgyakorlathoz alapvető parancsolatok és tilalmak megismertetése helyett a zsidóság megszerettetése volt a cél.²²

A diákok szempontjából kézenfekvőbb lett volna jiddis nyelven működtetni a zsidó nemzetiségi iskolákat, a nyelvválasztást nem praktikus, hanem ideológiai

„A nagyapám a követője volt, olyannyira, hogy amikor megtudta, hogy apám a három gyerekrét a héber iskolába adta, akkor két évig nem beszélt vele, [...] munkácsi haszid volt. Apám elkötelezett cionista volt, [...] modern ember, vallásos, szigorúan vallásos, de szakáll nélkül, és a fiai pajesz nélkül. Kalapot hordott, és azért adott minket a héber iskolába, mert ott nekünk is kalapot kellett hordani, és szombaton nem jártunk iskolába.”

[Zeev Königsberg visszaemlékezéséből, in: Anna Berger, *Munkács: A Jewish World that Was* (MA Thesis, Univ. Sydney, 2009), p. 66.]

David Landau, kilencéves diák fogalmazása 1931-ből az ungvári héber iskolában folyó → Keren Kajemet munkáról, vagyis az Izrael földjén mezőgazdasági területeket felvásárló alapítvány támogatásáról:

„Havonta egyszer van nálunk Keren Kajemet nap, amikor a tanító úr mesél nekünk a Keren Kajemet Izrael földjén végzett munkájáról és kötelességünkről az alap felé. Ugyanazon a napon szép történeteket olvas fel nekünk Izrael földjéről. A tanár úr, Jichak Greidinger javaslatára elhatároztuk, hogy minden gyerek a születésnapján az évei számának megfelelő koronát adományoz a Keren Kajemetnek, a szegényebbek annyi darab 50 vagy 20 hallérost adnak.

Azt is elhatároztuk a tanár úr javaslatára, hogy az év folyamán egy → *dunam* földterületet megváltunk. Elkezdtük, és van már egy kevés pénz a pénztárunkban. A Keren Kajemet pénztárosa az iskolánkban Zerah Baron nevű tanuló. Ő egy okos és tisztességes fiú, ezért választottuk őt. Most a kedves barátunk, Salom Wolf halála miatt elhatároztuk, hogy ültetünk az emlékére két fát Izrael földjén.”

[*Ha-lapid* (Ungvár, 1937), p. 15.]

megfontolások vezették: a héber nyelvben a büszkén vállalható ókori gyökerekhez való visszatérést és egy modern jövő reményét látták, szemben a diaszpórához kötődő jiddissel. Az iskolák nem a zsinagógákból, héderekből, imákból jól ismert → askenázi héber ejtést követték, hanem a nyelvújítás által preferált, a szentföldi zsidó közösségben használt szefárd ejtést. A gyerekek nyelvtudásának előbbé tételét segítette, hogy az ungvári iskolások jeruzsálemi diákokkal leveleztek. Friss héber periodikák és kortárs szépirodalom ugyanakkor alig jutott Kárpátaljára,²³ és a tanároknak sem a héber volt az anyanyelve.

A szervezők és első tanárok többsége szervezetileg, eszmeileg valóban a cionista mozgalomhoz tartozott, bár a tanárokat illetően a héber nyelvtudás mellett azt az állami elvárást is figyelembe kellett venni, hogy állampolgársággal és hivatalos tanári végzettséggel rendelkezzenek. Ebből a szempontból érdekes adalék, hogy a nagyszülősi héber iskola három tanára is

a pesti neológia tanítóképzőjében szerzett diplomát.²⁴ Az alapítók cionista eszméi a működésben kevésbé érvényesültek, a hangsúly áttolódott egy nemzeti érzelmű, új eszményeket megvalósító, de elsődlegesen a régió zsidóságának felemelkedéséért munkálkodó új generáció kinevelésére. „A mi véleményünk szerint a héber iskola útja az egyedüli, mely az itteni zsidó lakosságot nemcsak szellemi tompultságából van hivatva kiemelni, hanem kiutat mutatni borzalmas gazdasági helyzetéből is. Csak ezen az úton nevelhetünk új generációt, mely kellő értelmi, erkölcsi fegyverekkel rendelkezik az élet harcaihoz, másfelől népétől sem idegenedett el” – nyilatkozta Hajim Kugel, a munkácsi héber gimnázium igazgatója.²⁵

Bár Kugel maga Tel Avivban végezte a középiskolát, és prágai cionista körök ajánlották erre a posztra, nyíltan megfogalmazta egy ezen kellően felháborodó ereci (szentföldi) küldöttnek, hogy kivándorlásra csak azután szánnak majd végzős fiatalokat, ha Kárpátalja új eszményű, zsidó értelmiségi szükségletét már kielégítették.²⁶ A helyi értelmiség kinevelésére irányuló törekvések sikerességét bizonyítja egy különleges forrás, amely a munkácsi Héber Gimnázium első három érettségiző évfolyamának (1932–1933–1934) elhelyezkedéséről, továbbtanulásáról közöl adatokat.²⁷ Közel felük a héber nyelvű oktatási rendszer tanári utánpótlását biztosította: héber elemikben kezdett tanítani 9 fő, a héber gimnázium tanárának készült 5, iskolán kívüli héber nyelvtanár lett 12. Egyetemen tanult tovább 23 fő – jogi képzésben 6,

A munkácsi Héber Gimnázium tanulóinak felvonulása, 1937

orvosiban 15, műszaki képzésben 2 fő. Nyolcan kezdtek → *hakhsarán*, vagyis szentföldi telepes életre felkészítő mezőgazdasági tanfolyamon tanulni, és ketten vándoroltak ki közvetlen az érettségi után.

A nemzeti gondolkodású helyi zsidó értelmiség kinevelésének célkitűzése magyarázhatja, hogy sem a héber elemik, sem a gimnáziumok képzésében nem szerepeltek gyakorlati tárgyak, kétkezi munkára vagy földművelésre való felkészítés, amire egyébként a cionista nevelési program részeként számíthatnánk. Sőt Kugel kifejezetten visszatartotta a tanítványait az érettségi megszerzéséig a *hakhsarán* való részvételtől, nehogy a tanulás rovására menjen. Az értelmiségi pályáktól való elterelés szükséglete csak a Magyarországhoz való visszacsatolás után, a magyar állam zsidóellenes törvényei érvényesülése miatt jelent meg, a héber tannyelvű képzés szétzilálásával együtt.

A munkácsi Héber Gimnázium diákjai a *Ha-tikvát* éneklük, 1930-as évek eleje

SZAKMAI KÉPZÉS – MINT SZOCIÁLIS KÉRDÉS

A szakképzés jelentősége, a produktivizáció programja a csehszlovák időszakban nem a továbbtanulásból való kizárás miatt, hanem a súlyos szociális problémák, a megélhetési nehézségek megoldására kapott figyelmet mind állami, mind felekezeti keretben. Utóbbi főként a Joint támogatásával, a munkácsi központ koordinálásával. Szép példa a Podkarpatszka Ruszi Zsidó Árvagyámolító Egyesület tevékenysége, amely hadiárvaik,

többségben félárva támogatását vállalta fel.²⁸ A 18 helyi bizottság tanévenként 500-700 gyermek segélyezését (ruházás, nyaraltatás), iskoláztatását és szakmai képzését szervezte meg. A szakmai képzés kezdetben mesteremberek melletti inaskodást jelentett, de ez létszámban és szakmák választékában (szabó, cipész) is limitáltak bizonyult, ezért az egyesület műhelyhálózatot épített ki: Munkácson kötöttáru üzemet és lakatosműhelyt épületlakatos, gép- és autószerelő képzéssel; Ternován kosárfonó majd kefekötő műhelyt, Bilkén varrodát, Körösmezőn szíjgyártó műhelyt stb.

Másik érdekes példa az ekkor már Romániához tartozó máramarosszigeti jesiva, ahol 1926 és 1944 között Jekutiél Jehuda Grosz vezetése alatt a jesiva növendékei, ha megfelelő tanulmányi eredményt mutattak fel, akkor 18 éves koruktól párhuzamosan a kézműves szövőiskolában is dolgozhattak. Munkabérük egy részét félretették, hogy abból nősüléskor önálló szövőműhelyt nyithassanak.²⁹

A VISSZACSATOLÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Az önálló Kárpáti Ukrajna oktatástörténeti szempontból csak közjátéknak bizonyult az újabb alapvető változásokat hozó magyar fennhatóság előtt. A változások a tanárokat és a diákokat egyaránt mélyen érintették. Távozniuk kellett a cseh állami tanároknak – a cseh oktatási nyelv megszűnt. Távoznia kellett a héber iskolák tanárai nagy részének is, akik galíciái vagy más származásuk miatt nem bírtak magyar állampolgársággal. Igazgatóváltás következett mindkét gimnáziumban (Hajim Kugel helyére Rubin Illés, Tochten Pál helyére Fazekas Lajos került), továbbá komoly cserélődést hozott a tanári karokban a magyar tannyelv bevezetése is. A zsidótörvények teremtette gazdasági helyzetben a gyerekek egy része kénytelen volt tanulmányait megszakítani. Ugyanakkor sok új tanuló kényszerült átiratkozni a „zsidó gimnáziumokká” átnevezett iskolákba, mivel a numerus clausus bevezetése nyomán kiszorultak a közoktatás más intézményeiből. Hasonló okból indultak meg ekkor a zsidó pol-

gárik is: 1939/40-es tanévben a munkácsi leány polgári, 1940/41-ben a huszti fiú és leány polgári.³⁰ A polgári iskolák nemi elkülönítése is jelzi, hogy a konzervatív magyar oktatáspolitikai egyéb liberális vonások mellett a koedukációt is megszüntette.

Érdekes adalék a visszacsatolás után a munkácsi héber gimnázium további működéséért Budapesten kilincselő Rubin Illés visszaemlékezéséből, hogy a szükséges miniszteri engedélyt Hóman Bálint arra tekintettel adta ki, hogy az itt végző diákok nem hogy továbbtanulni nem akarnak, de még az országban maradni sem: ➔ alijára készülnek.³¹

„Amikor 1938-ban Kárpátalja egy részét elcsatolták a magyarok, Szőlős azon a részen maradt, amit szabad Ukrainának kiáltottak ki. Az összes zsidó gyerekek, aki cseh iskolába járt, automatikusan átkerült az ukrán iskolába, és elkezdtek tanulni az ukrán ábécét. 1939. március 15-én bejöttek a magyarok, és pár napra rá visszamentünk ugyanabba az iskolába. A tanár, aki meg nem szólalt volna magyarul két héttel korábban, hirtelen magyarul tanított bennünket.”

[Hedy visszaemlékezéséből, in: *Nagyszőlős, a világ közepe* (Budapest, 2009), p. 92.]

Az oktatási nyelv mindenütt a magyar lett, a héber a vallási tárgyak nyelveként élt tovább, vagy visszaszorult nyelvórának. A héberoktatás helyzetét az oktatási rendeletek mellett a tanárok és diákok kicserélődése is gyengítette. Az irodalmi felolvasások, műfordítások és ezek héber nyelvű megvitatása az önképzőkörökbe szorultak vissza.

Megindult ugyanakkor a már említett „gyakorlati nevelés”, az értelmiségi pályáktól elzárt gimnazisták kétkezi foglalkozások felé irányítása: Munkácson faiparműhelyt rendeztek be, könyvkötő tanfolyamot indítottak, Ungváron 1939 tavaszán az épület alagsorában asztalosműhelyt és elektrotechnikai műhelyt alakítottak ki, hogy „kellő ipari gyakorlatot szerezzenek a gimnáziumi műveltség mellett”.³²

A háborús évek azután további, sokkal súlyosabb megpróbáltatásokat hoztak diákokra és tanárookra is. A munkácsi gimnázium tágas, modern épületét – mint más iskolákat is – már az 1942/1943-as tanév első félévében lefoglalta a magyar hadsereg. Az ebben a tanévben megjelent utolsó évkönyv már nem számolt be a diákok továbbtanulási terveiről, az 1943/44-es csonka tanév pedig az Auschwitzba induló vagonokban végződött minden zsidó iskolásnak Kárpátalján. Az 1934-ben Munkácson érettségizett 20 fős osztály a tablóján, illetve az abból készített, és minden diák által aláírt fogadalomtételi lapon abban állapodott meg, hogy 1944 → peszahkor Jeruzsálemben tartanak érettségi találkozót a Siratófalnál.³³ Vajon hányan voltak ott közülük és hányan munkaszolgálaton, gettókban vagy bujkálva?

Néhány túlélővel, a héber oktatás elkötelezett munkásaival 1945 szeptemberében már a Deszki Gyermekfaluban találkozhatunk, ahol az ungvári Héber Gimnázium egykori tanáraival indult meg a kultuszminiszter 31999/945. számú rendeletében engedélyezett Héber Tanítási Nyelvű Társulati Gimnázium. A szegedi tankerületi főigazgató által engedélyezett helyi tantervben a közismereti tárgyak mellett vallási ismeretek (Tóra, → Rasi, Talmud) és mezőgazdasági elméleti és gyakorlati oktatás is szerepelt, mindez héberül és angolul.³⁴ Az elárvult vagy szociálisan rászoruló gyermekek oktatásában, nevelésében továbbélt a kárpátaljai héber iskolák öröksége.

2.7. Rabbik, közösségek, belviszályok

Komoróczy Szonja Ráhel

A dualizmus korában a kárpátaljai zsidóság két meghatározó, egymással ellentétes, harcban álló irányzata a haszid és az →askenázi orthodox (→*mitnaged*) voltak. Ezek az irányzatok önmagukban sem voltak egységesek: különösen gyakoriak voltak a konfliktusok egyes haszid →rebék hívei között. Együttesen léptek azonban fel a közös ellenség, a reform (kongresszusi, neológ) zsidóság ellen, és később a szekuláris cionizmus ellen is. Az első világháború után, a csehszlovák időkben sok új lehetőség nyílt meg a térségben a zsidók számára: nagyobb hangsúlyt kapott a közösségben az állami politika, a világi kultúra, nagyobb hatása lett az asszimilációnak, elterjedt a világi oktatás, a sajtó, a szépirodalom. Mégis, a közösségek döntően orthodoxok és haszidok maradtak, és a mindennapi életben talán a korábbinál is meghatározóbbak lettek a konfliktusok, harcok, kiátkozások.

VALLÁSI SZERVEZET

Az első világháború előtti időben a zsidóság különféle irányzatai mind erősen kötődtek anyaszervezeteikhez és függtek tőlük – ahogy a centralizáció általában jellemző volt a magyar zsidóságra. Az 1868/69. évi kongresszus után alapult kongresszusi (neológ), az 1871-ben szerveződött orthodox, illetve a sokáig kevésbé strukturált →status quo ante szervezet mind Budapesti székhellyel működtek. Az első világháború, illetve a Magyarországtól való elcsatolás után így eleinte politikai vákuum keletkezett a zsidó világon belül – többek között ez vezetett a térség zsidóságának szokatlan politikai aktivitásához.¹

A Csehszlovákiához csatolt területek orthodox szervezete 1919 szeptemberében vált le az egykori, Budapest-központú magyarországi szervezetről: ekkor tartotta első választását a Regionális Autonóm Orthodox Iroda, amelynek elnöke Kalman Weber, pöstyéni rabbi lett. Ennek az irodának a hatalma azonban nem terjedt ki Kárpátaljára. Egy ideig önálló kárpátaljai orthodox iroda létrehozását tervezték, amely azonban politikai belviszályok és hatalmi harcok, többek között a cionisták ellenkezése miatt nem jött létre. 1923-ban végül állami rendelettel a szlovák Regionális Autonóm Orthodox Irodához csatolták a térséget, és ennek Ungváron fiókirodája is nyílt. A helyi irodát és annak működését állandó támadások érték, politikai és hatalmi harcok középpontjában állt, míg végül 1926 áprilisában szabálytalan működés

miatt a hatóságok bezárták. Az orthodox iroda körüli harcok azonban ezután sem csillapodtak: a térség orthodox vezetőinek célja mindvégig egy független ruszinszkói orthodox iroda létrehozása volt, amelyen keresztül politikai hatalomhoz és befolyáshoz is juthattak volna.

A hivatalos hitközségi szervezetek végül gyakorlatilag megmaradtak a 19. században kialakult formában a csehszlovák időben is. Egy adott településen ennek megfelelően továbbra is egy-egy irányzatból csak egy hitközség alakulhatott, nem lehetett tehát például több orthodox hitközséget alapítani – erre a belső konfliktusok, a szakadások során a dualizmus korában és a két világháború közötti időszakban is igény lett volna. Ezen túl voltak úgynevezett anyahitközségek, általában a nagyobb települések – ahol a helyi rabbi székel, és ahol megtalálhatók voltak a vallási élet fő infrastrukturális intézményei: zsinagóga, zsidó iskola (→ héder, → jesiva), temető, → mikve és → sakter. Az egyes anyahitközségek alá több fiókhitközség is tartozhatott, a vonzáskörzetében található kisebb települések közösségei. Az anyahitközségben szolgáló, államilag elfogadott (és támogatott) rabbinak a dualizmus korában magyar, később csehszlovák állampolgárnak kellett lennie, tudnia kellett az állam nyelvén, továbbá részesülnie kellett az országon belül elismert állami oktatásban.

MUNKÁCS

Vallási szempontból Kárpátalja talán legfontosabb és legbefolyásosabb hitközsége Munkács volt.² Mindig is híres volt rabbijairól, → *dajanjairól*, jesivájáról. Munkács hagyományosan haszid befolyás alatt állt: már a 19. század derekán a helyi haszidok támadásai miatt kényszerült az akkori orthodox rabbi, Hajim Szofer (1821–1886) elhagyni Munkácsot. A két világháború közötti időszakban a három legjelentősebb haszid irányzat a városban a munkácsi, a belzi és a szpinkai haszidok voltak, de rajtuk kívül voltak még vizsnici, szatmári, szigeti, szanczi, koszovi haszidok is. A munkácsi zsinagógákban a liturgia általában a haszid imarendet (*nuszah szfara*d) követte. A zsidónegyedben több haszid imaház, tanház, héder és mikve is volt, voltak sakterok, héber nyomdák, könyvtárak. A két világháború közötti korszakban Munkácson a lakosság több mint 40%-a zsidó volt. A város zsidónegyede a Latorca utca – közkeletű nevén a „Zsidó utca” – és a körülötte levő kis utcácskák körzete volt.

A hitközség(ek) fő bevétele egyértelműen a kóser vágásból és húsból volt – ezért is vált a sakterok személyének, illetve az általuk vágott hús kóserségének elismerése központi témává a községek közötti viták

Az 1930-as évek elején a zsidók kérésére a városházán a Latorca utcát átnevezték Juda ha-Levi utcának, a híres 12. századi spanyol héber költő és filozófus után; volt a zsidónegyedben Bialik utca is, Hajim Nahman Bialik (1873–1934) modern héber költőről elnevezve. A munkácsi haszidok egy idő után panaszt tettek a városházán mindkét név ellen, mondván, hogy ezek cionista (!) utcanévek, és nem illenek bele a helyi lakosság nagy részének világnézetébe. A Latorca utca neve végül Darkhe Tesuva [„A megtérés útja”] lett, a korábbi munkácsi → rebe, Cvi Hirs Sapira egyik könyve után; a Bialik utca neve viszont nem változott.

és harcok során. Szedtek még pénzt a mikve használatáért és évente a fix zsinagógai ülhelyekért is. Ezenfelül, ha felhívtak valakit a zsinagógában a Tórához, főképp ünnepnapokon és különleges alkalmakkor, szokás volt adományozni (*snóderolni*) a közösség vagy egy adott egylet javára. Jómódú, gazdag családok jótékony adományai is sok kiadást fedeztek – különösen imaházak és tanházak felépítését, rendbetételét, egyletek fenntartását. Az államilag elismert közösségek és a rabbik kaptak továbbá támogatást az államtól is. Mindennek ellenére a szegénység általános volt, a hitközösség a csőd szélén egyensúlyozott.

Az első világháború alatti és az azt követő évek nehéz gazdasági helyzetét tovább súlyosbította a térségbe érkező több ezer – főképp galíciai – menekült. Különféle nem-

zetközi szervezetek próbáltak segíteni a térség zsidóságának általános szegénységén, többek között a ➔ Joint is – Kárpátaljai tevékenységük központja Munkácson volt. A hitközösségen belül is több jótékonyági egylet működött: volt többek között Bikur Holim a betegek és családjaik megsegítésére, Hakhnaszat Kala a szegény menyasszonyok kiházásítására, Gemah, amely kamatmentes hiteleket nyújtott a rászorulóknak, két külön egylet a haszid és a nem-haszid családok támogatására, a Tiferet Bahurim pedig dolgozó fiatalokból állt, akik minden nap tanultak.

A haszidok a munkácsi zsidóságnak azonban csak egy részét képezték: a csehszlovák időben kifejezetten változni kezdett a haszid dominancia a városban. Éltek ott még, egyre láthatóbban és artikuláltabban, askenázi orthodox (*mitnaged*) zsidók, neológok és világiak is; volt közöttük világi és vallásos cionista, illetve anticionista is; voltak, akik az Agrárpártra szavaztak, és voltak, akik a Zsidó Pártra. Érkeztek a városba jiddis, héber és magyar vándorszínházak,³ tartottak előadást politikusok és írók, többek között Max Brod (1884–1968) író, Avigdor Hameiri (1890–1970) héber költő és író, aki a Munkács közelében levő Ódávidházán született, később Izrael ünnepelt szerzője lett, Berl Katznelson (1887–1944) cionista politikus, Vladimir (Zeev) Jabotinsky (1880–1940) revizionista cionista politikus és Menahem Begin (1913–1992) későbbi izraeli politikus és miniszterelnök is. A szekuláris zsidó politika és kultúra szempontjából a város főutcáján található Csillag Szálló kávézója volt a központ.

A kor zsidó színházának egyik népszerű alakja Goldstein Számi volt. Kövessy Albert (1860–1924) *Az új honpolgár* című kabaréjával vált először ismertté a pesti Folies-ban, majd Müller Adolf *Goldstein Számi mulat* című bohózatával. Goldstein Számi kupléiért rajongott a pesti és a vidéki, sőt még az amerikai közönség is. Goldstein Számiról gunyoros képeslap és gúnyvers is született.

Az új honpolgár egyik kupléja:

*Mikor a világra jöttem,
Fátim azt kérdezte tőlem,
Mit csináljunk, fiam, véled,
Milyen nevet adjunk néked?
Mámi mondta: Smüle Áron,
Táti mondta: semmi áron!
Amint én ezt meghallottam,
A bölcsőből kiugrottam,
És elkezdtem kiabálni:
Legszebb név a Goldstein Számi!*

Goldstein Számi kupléja Göndör Aurél előadásában, 1913

Goldstein Számi képe képeslapon

MUNKÁCSI HASZIDOK

A munkácsi Sapira-udvar volt a kárpátaljai haszidizmus egyik legismertebb udvara. A család először 1825-ben jelent meg a városban, amikor a hitközség meghívta Cvi Elimelekh Sapirát (1783–1841) Dynówból; de neki belső konfliktusok miatt – különösen miután betiltotta a libatömést, ami a közösség jelentős részének megélhetését adta – négy év után távoznia kellett. A helyi haszidok legközelebb már az unokáját, Slomo Sapirát (1831–1893) hívták meg 1881-ben a nyugat-galíciai Strzyżówból – ő számít a munkácsi haszidizmus, a Sapira-dinasztia megalapítójának. Őt 1893-ban fia, Cvi Hirs Sapira (1850–1913) követte a rabbiszékben, aki annak ellenére vágott sikeresen bele komoly udvar kiépítésébe, hogy a magyar hatóságok eleinte nem fogadták el, mert nem volt magyar állampolgár, nem részesült világi oktatásban és nem is tudott magyarul. Ő alapította a munkácsi *→kolel*t Jeruzsálemben, és kezdett el pénzt gyűjteni az ottani *→jisuv* támogatására. Ebből a pénzből alapították később, 1928-ban a Bate Munkacs [„Munkács háza”] nevű negyedet Jeruzsálemben, az óváros falain kívül. Ő, és különösen fia, Hajim Elazar Sapira vezetése alatt vált igazán jelentőssé és ismertté a Sapira-dinasztia. Mindketten karizmatikus vezetők és híres, elismert, befolyásos tudósok, talmudisták, *→kabbalisták* voltak.

Hajim Elazar Sapira (1871–1937) 1903-tól volt Munkácson rabbi – először még apja mellett, majd annak halála után, 1913-tól mint munkácsi rebe, a helyi haszidizmus

főrabbi.⁴ Ahogy apja és nagyapja, ő is Stryżówban született. Ott nem részesült szekuláris oktatásban, később azonban Nyitrán elvégezte a gimnáziumot, és így megfelelt az állami elvárásoknak, és hivatalosan is Munkács rabbija lehetett. 1922-ben – apja könyve után Darkhe Tesuva néven – jesivát alapított Munkácson, amit az állam hivatalos rabbiképző intézetnek is elismert. Ez lett a környék egyik leghíresebb és legnagyobb jesivája, özönlöttek ide a diákok a tágabb térségből, Magyarországról, Csehszlovákiából és Romániából is. Felügyelete alatt működött még héder és →talmud-tóra is. Jesivája és udvara a Latorca utca közelében volt. Számos könyvet adott ki: →halákhikus kommentárok, rabbinikus újítások és beszédek gyűjteményeit. Tudását elismerték és tisztelték követői és ellenségei egyaránt, befolyása kiterjedt messze Munkácson és Kárpátalján túlra is. Csodarabbiként nemzetközi híre is volt, számos legenda kering jámborságáról, igazságosságáról és csodatetteiről. 1937. május 5-én több ezren vettek részt temetésén. Sírja a régi munkácsi temetőben, a rabbisírok között volt, apja és nagyapja mellett – az 1970-es években mindet áthelyezték a városi köztemető melletti új temetőbe. Halála után veje, a parczewi rebe fia, Barukh Josua Rabinowitz (1914–1997) követte a rabbiszékbén.

Aktívan és határozottan vett részt Kárpátalja politikájában – az állami politikában és a zsidó belpolitikában egyaránt. Az első világháború végéig a magyar államhoz és vezetéshez volt lojális, 1919 után pedig felszólította haszidjait, hogy vegyenek részt a csehszlovák választásokon: Sapira és hívei, ahogy az ultraorthodoxok általában,

a hatalmon lévő Agrárpártot támogatták a Zsidó Párttal szemben. Saját közösségét erős kézzel vezette, kérlelhetetlen volt mindenkivel, akiről úgy érezte, veszélyezteti saját hatalmát és egyeduralmát a városban és a térségben – ennek megfelelően Kárpátalja rabbiválasztásaiba szinte mindig beleszólt.

Rabbiságának évei alatt a hitközség végig a csőd szélén egyensúlyozott. Jótékonsági egyletei és intézményei alig győzték a háború utáni nehéz gazdasági helyzetet ellensúlyozni, a sok szegényt és menekültet támogatni. A hitközség alkalmazottai sokszor nem, vagy csak alig kaptak fizetést, illetve ételjegyekben kapták meg járandóságukat. Sapira haszidjai páratlan szegénységben éltek. Sok támadás és kritika is érte emiatt a hitközségi vezetőséget és magát a rebét is; volt, hogy a jesiva diákjai elégedetlenségüket sztrájkokkal fejezték ki.⁵

Hajim Elazar Sapira maga mindeközben a mindenkori haszid rebékhez illő gazdag udvart tartott fenn, úri életet vezetett. 1930-ban húsz fős kísérettel utazást tett a Szentföldre,⁶ többször járt udvartartásával Marienbadban gyógykúrán.⁷

Hajim Elazar Sapira nem csak a kárpátaljai zsidók jámborságának volt szigorú őrzője, hanem rendszeresen kritizálta például az amerikai zsidókat is, hogy elhanyagolják a vallás előírásait, nem tartanak szombatot. A leánya esküvőjén tartott beszédéről készült hang- és képfelvételek bizonyossága szerint még ezen az ünnepi alkalmon is azt hangoztatta, hogy szombatot kell tartani... és mindeközben rendszeresen fordult az amerikai zsidókhoz anyagi segítségért és támogatásért.

A rebe lányának esküvőjén készült
filmfelvétel, 1933

Hajim Elazar Sapira munkácsi rebe híveinek társaságában ivókúrán Marienbadban, 1930-as évek eleje

Legnagyobb visszhangot és visszatetszést egyetlen lánya, Fruma Haja Rivka Sapira grandiózus esküvője váltotta ki 1933. március 15-én. Az esküvőre érkező vendégek vízummentességet kaptak, kedvezménytel utaztak a vonaton – végül több mint 20 000 vendég vett részt az egy hétig tartó ünnepségeken (*seva brakhot*). A városban diadalíveket állítottak fel az esemény tiszteletére, a vőlegényt lovas hintó vitte a pályaudvarról a → hűpe alá több ezer lovas, biciklis és gyalogos kíséretében. Az esküvőt közvetítette a sajtó,⁸ a rádió, rengeteg fotó és még filmfelvétel is készült róla.

Hajim Elazar Sapira különösen konfrontatív személyiségéről, harcos reform-ellenességéről, ultraorthodoxiájáról, anticionizmusáról vált ismertté. Minden ellenállás, konfliktus és harc ellenére azonban haláláig gyakorlatilag teljhatalmú ura volt Munkácsnak.

SAPIRA ÉS A CIONIZMUS

Hajim Elazar Sapira egész életében elszántan harcolt a cionizmus minden formája ellen, és ellenezte a kivándorlást a Szentföldre. A cionizmust és az → aliját elsősorban teológiai alapon utasította el. Mélyen hitt abban, hogy a zsidók visszatérése Izrael földjére (*kibuc galujot*) a Messiás eljövetelével következik be, illetve azzal kell bekövetkeznie – a cionizmus és az alija ennek megfelelően szerinte beavatkozás az Örökkévaló dolgaiba, és minimum pimaszság, de inkább hitetlenség és istentagadás. Ő vált a vallásos anticionizmus egyik fő teológusává. Az ő kezdeményezésére és védnöksége

alatt jelent meg a végül 150 orthodox rabbi levelét, támogatását, aláírását tartalmazó *Tikun olam* című könyv, amely a vészorszak előtti legfontosabb vallásos anticionista összeállításnak számít.⁹

Mindennek értelmében Sapira maga nem csak a szekuláris cionisták ellen lépett fel, hanem a vallásos cionizmus különböző ágai ellen is, sőt mindenki ellen, aki nem volt kifejezetten anticionista. Beszédeiben rendszeresen támadta mindegyiküket, és tette őket egyként felelőssé a zsidóság nyomorúságos helyzetéért, a támadásokért, sőt még a jeruzsálemi Szentély i. sz. 70-es lerombolásáért is.¹⁰ Egyik beszédében például egy nehéz bibliai szöveghelyet („minden szomjazó [*cama*] menjen vízért”, Ézs. 55,1) úgy magyarázott, hogy a *cama* szót betűszóként értelmezte, a cionisták, →mizrahisták, →agudisták rövidítéseként – és így, Sapira fordítása és értelmezése szerint a próféta azt mondta, hogy „minden cionista, mizrahista és agudista menjen, és fulladjon vízbe”. A jól ismert tal-

mudi legendában és mondásban pedig, miszerint „Kamca és bar Kamca miatt rombolódott le Jeruzsálem”,¹¹ szintén betűszóként értelmezte a Kamca nevet: kommunisták, mizrahisták, cionisták és agudisták – Sapira olvasatában tehát ezek tehetnek a jeruzsálemi Szentély pusztulásáról.

Leghevesebb harcát Sapira a munkácsi cionisták és iskolarendszerük ellen vívta.¹² A Héber Gimnázium alapköltételekor, 1924. augusztus 11-én összehívta híveit a munkácsi nagyzsinagógába, és fekete gyertyák fényénél kiközösítette az új iskola leendő tanárait és munkatársait, sőt a gyermekeiket ide küldő szülőket is. Minden létező fórumon felszólította a szülőket, hogy ne küldjék gyerekeiket az iskolába: beszédekben, a sajtóban, plakátokon. A zsinagógák és imaházak falára jiddis nyelvű felhívást függesztettek: „Minden zsidó szülőhöz, aki hisz a szent Tórában és bölcseink – emlékük legyen áldott – tanításában! Figyelmeztetéssel fordulunk minden apához és anyához, az Örökkévaló és tanításainak a nevében, hogy nehogy a cionista iskola és gimnázium káros útját járják, amit a világ minden nagy rabbija tilt, mert onnan csupán hitetlenség származik, a Tóra elhanyagol-

Hajim Elazar Sapira és →*bet dinje* az évek során többször is kiközösítette és kiátkozta (*herem és iszur*) azokat, akiknek bármi köze van a cionista iskolákhoz. 1934-ben a *bet din* határozata így hangzott:

„Mindennek fényében újra figyelmeztetjük testvéreinket, Izrael fiait, közösségünkben és a térségben: őrizkedjétek és óvakodjatok! Aki nem óvakodik tőle [az iskolától] – Isten ments –, az nem számít majd kósernek, és nem lesz tekintetbe véve szent ügyekben, szégyennek és kegyvesztettségnek lesz kitéve. Aki viszont hallgat erre [a figyelmeztetésre], annak kellemes és jó lesz minden, és Izrael népével együtt megéli a Messiást és a megváltást – mihamarabb napjainkban.”

[*Enciklopedia sel galujot*, 7: Karpatorusz, p. 200.]

A kiközösítés pedig, a munkácsi származású Peretz Litman visszaemlékezése szerint, így működött:

„Az, hogy a héber iskolába jártam, problémát okozott otthon, mert a munkácsi rebe kiközösített mindenkit, aki cionista iskolába járt, amit az orthodox zsidók tisztátalannak tekintettek. A nagyapám szenvedett is emiatt, mert a zsinagóga mellett laktunk, a pályaudvarnál, és őt korábban gyakran felkérték, hogy imádkozzon elő az →*amudnál*. De most, hogy én héber iskolába jártam, nem engedték őt többé ott imádkozni, mert az unokája megszegte a rebe parancsát és tisztátalan héber iskolába járt.”

[Ilana Rosen, „Hasidism versus Zionism”, in: *Jewishness: Expression, Identity and Representation* (2008), p. 220.]

lása és az Örökkévaló parancsolatainak elhagyása. Kigúnyolják bölcseink – emléküik legyen áldott – tanításait, eretnekséggel és hitetlenséggel mérgezik meg a zsidó szíveket (koedukált jelmezbállal, kirándulásokkal stb.). A szülők soha nem fogják tudni megmagyarázni – sem ezen a világon, sem a túlvilágon – azt a nagy vétket, amelyet az ártatlan gyermekek ellen követnek el azáltal, hogy elszakítják őket a Tórától és a hittől, és elvágják őket a zsidó vallástól. [...] Gondoljátok hát végig most, amikor van még rá némi idő – később a megbánás már nem fog segíteni. Vezessétek a gyermekeket apáink és anyáink útján, és ennek következtében az Örökkévaló segíteni fog, hogy örömet (*nahesz*) leljetek a gyermekeitekben és eljöjjön a Megváltó mielőbb a napjainkban, ámen.”¹³

Sapira általában minden lehetőséget megragadott a Héber Gimnázium elleni támadáshoz: tanévkezdést, tanévzárást, állami ünnepeket. Beszédeiben szidta és kritizálta, határozataiban betiltotta és kiátkozta. 1934-ben tifuszbajrány tört ki a térségben, melynek során a gimnázium két diákja meghalt – ekkor is a gimnáziumot és a cionizmust okolta a tragédiáért és a járványért.¹⁴ A rebe harca persze nem maradt meg elméleti síkon: a helyi sajtó rendszeresen számolt be a rebe hívei és a héber iskolák diákjai közötti összecsapásokról, verekedésekről.¹⁵

A rabbinikus betiltás és kiátkozás törvénytelennek számított Csehszlovákiában, amit a gimnázium végül ki is használt. Beperelték Hajim Elazar Sapirát, és hosszú tárgyalások után meg is nyerték a pert, Sapirára pedig komoly bírságot róttak ki: 20 nap fogság vagy 1000 korona büntetést szabtak ki rá – azonban meghalt, mielőtt letöltötte vagy megfizette volna.¹⁶

HÁBORÚS MENEKÜLTEK

Az első világháború éveit sokan menekültek Galíciából Kárpátaljára – zsidók és nem-zsidók egyaránt. Mivel Kárpátalja, és különösen Munkács akkor már élénk zsidó közösségről, haszid életéről volt ismert, sok haszid érkezett ide nem csak Galíciából, hanem Magyarország különböző részeiről is. A menekültek között volt több haszid rebe is, például Jichak Ejzik Weiss szpinkai rebe, Jiszakhar Dov-Beris Eichenstein (ca. 1848–1924) zsidicsovi (Zsidacsiv, Żydaczów) rebe vagy Jiszakhar Dov Ber Rokeah belzi rebe. A munkácsi rebe, Hajim Elazar Sapira a háború éveit alatt – a helyzetre való tekintettel – elfogadta és eltűrte jelenlétüket. A háború után azonban már ragaszkodott ahhoz, hogy ő a város egyetlen rabbija (*mara de-atra*) és teljhatalmú ura, és keményen lépett fel mindenki más ellen.

A szpinkai rebe, Jichak Ejzik Weiss (1875–1944) például Szaplencáról (Máramaros vármegye) menekült a háború kitörése után nem sokkal Munkácsra, és a háború éveit onnan irányította tovább udvarát. A városban – apja, az első szpinkai rebe, Jozsef Meir Weiss (1838–1909) után Bet Jozsef néven jesivát is alapított, ahol közel 150 diák tanult. A háború után Hajim Elazar Sapira mindent megtett, hogy távozásra bírja: a jesivának, a rebének és udvartartásának költözési költségeit, mintegy 1000 korona erejéig, a munkácsi udvar állta.¹⁷ A szpinkai rebe végül Nagyszőlősekre költözött,

ahol a vészidőszakig vezette jesiváját és udvarát, több ezer követővel, főképp Máramaros térségéből. A deportálást se ő, se fiai nem éltek túl; a vészidőszak után unokái vitték tovább a Szpinka-dinasztiát Bnei Brakban, Jeruzsálemben és New Yorkban.

A MUNKÁCS–BELZ VISZÁLY

Jiszakhar Dov Ber Rokeah (1851–1926) belzi rebe az első világháború során kíséretével és családjával együtt menekülni kényszerült udvarából, a galíciai Belzből. A háború éveit Újfehértón élte (németül és jiddisül: Ratzfert), Kelet-Magyarországon, és 1920-ban, a háború után érkezett Munkácsra, ahol már eleve sok híve és követője volt. A Munkácson élő belzi haszidok mindent megtettek, hogy rebéjük otthonra legyen és beilleszkedjen, a munkácsi rebe azonban különös hévvel szállt ellene harcba.¹⁸ A belzi és munkácsi haszidok között voltak korábban is feszültségek a városban, és a személyes viszályt is örökölte Hajim Elazar Sapira apjától: ők annak idején a héderek kapcsán kerültek vitába. Így amikor a belzi rebe Munkácsra érkezett, és tiszteletét akarta nála tenni, fogadni sem volt hajlandó, majd explicit módon fel is szólította a távozásra. A belzi haszidok Munkácson azonban nem hagyták magukat, és így komoly viszály alakult ki a két rebe és udvaraik között. Mindkét fél sikeresen mozgósított

híres lengyel, galíciai, magyar rabbikat saját védelmében. A harcban a személyeskedést, tettlegességet, rágalmakat, sőt fizikai támadásokat sem mellőzték.

A felek még az állami hivatalokat és az igazságszolgáltatást is bevetették. A belziek beperelték Sapirát a kiátkozásért, amit törvény tiltott – és a pert meg is nyerték. Sapira hívei pedig feljelentették a belzi rebét, hogy idegen állampolgárként tartózkodik a városban, mire a belzi rebét rendőrök ima közben tartóztatták le, →taleszben és →tflinben vezették el. Bár a börtönből hívei kiszabadították, Jiszakhar Dov Ber Rokeah végül 1923-ban közvetlen környezetével együtt kénytelen volt elhagyni Munkácsot.

A konfliktus és viszály azonban később sem szűnt meg vagy hagyott alább a belzi és a munkácsi udvar között. A belzi haszidok 1923-ban kiváltak a helyi orthodox hitközségből, és saját hitközséget alapítottak. Mivel az állam törvényei szerint nem hívhatták magukat orthodoxnak, névben

A Hajim Elazar Sapira holdudvara által kiadott *Jidise Cajtung* című helyi jiddis újság hasábjain ironikus hangú cikkekben írtak a belzi haszidok politikai kudarcáról, illetve arról, hogy miért nem kóser a neológok (értsd: belziek) által vágott hús, miért nem érvényesek az esküvőik: „Légbe szálltak a neológ remények egy önálló orthodox hitközség iránt” (1930. jún. 4.), „A helyi neológ-sakter saját elkötelezettsége folytán tréflit etet a néppel” (1930. jún. 25.), „A kiehézett neológ-sakter esküvőt rendez egy mellékutcában” (1930. szept. 5.).

A belziek ezzel szemben különös kárörömmel és gúnnyal számoltak be a *Dosz Jidise Folkszlatban* a munkácsi udvaron történt különféle incidensekről, például amikor két gyerek összeveszett a jesivában és az egyikük kórházba került (1934. jan. 5.), amikor a tanító pofonütött egy gyereket, és az úgy a rabbinikus bíróság elé került, de az nem hozott ítéletet (1934. febr. 23.), amikor a másik lap főszerkesztőjét Ungváron moziban látták (1934. okt. 19.), vagy amikor a rebe egy beszéde kódobálással, zavargásokkal végződött (1934. szept. 23.).

neológok lettek. Így történt az, hogy Munkácson a hivatalos orthodox és neológ hitközség egyaránt haszid kézben volt. Volt már hasonló eset Kárpátalján: a dualizmus korában Beregszászon a haszidok, miután nem tudtak megegyezni a helyi askenázi orthodox (*mitnaged*) hitközségi vezetőséggel, szintén neológ hitközséget alapítottak. Annak ellenére, hogy ez csak névben jelentett bármiféle reformot vagy változtatást, Hajim Elazar Sapira és hívei természetesen nem hagytak ki egyetlen alkalmat sem, hogy emiatt is kritizálják, támadják, tiltsák őket.

A Munkács–Belz viszály során több vitairatot és könyvet is kiadtak. Először a belziek adtak ki egy kötetet a viszályról 1927-ben, amelyben felsorolták a munkácsiak által ellenük, illetve rebéjük ellen elkövetett tettek egy részét, illetve közzétették a belzi rebe és néhány híres kortárs galíciai, lengyel és magyar rabbi – többek között a váci Jesaja Silberstein (1857–1930), a bártfai Jehiel Natan Halberstam (1865–1933), a tarnopoli David Menahem Monis – levelét és írását a témában.¹⁹ 1928-ban újabb könyvet adtak ki, amely a munkácsi rebének tesz fel provokatív kérdéseket, és összegyűjti néhány cselekedetét és beszédét.²⁰ Az első könyv Lengyelországban jelent meg, Lembergben, a második pedig (a nyomda megnevezése nélkül) Románia területén, minden bizonynyal Sziget, Szatmár vagy Felsővisó héber nyomdájában – a kárpátaljai héber nyomdászok valószínűleg nem mertek ilyet kinyomtatni. A két belzi kiadványra válaszul újabb vitairat jelent meg,²¹ amelyet állítólag olyanok írtak, akik egyik udvarhoz sem tartoznak, gyakorlatilag azonban egyértelműen a munkácsi udvar pártján álltak. Az egész viszályról egy helyi → *badkhen*, Aser Zelig Weiss, pedig szatirikus drámát írt.²²

A két hitközség és két udvar harcát a térség vezető rabbijai próbálták csitítani és megoldani – hosszú évekig sikertelenül. Kifejtették véleményüket, levelet írtak, de általában Hajim Elazar Sapira indulatos dühébe ütköztek, aki a békéltetést a leghatározottabban elutasította. A különféle békéltetési próbálkozások során, ismerve a munkácsi udvar anyagi nehézségeit, még pénzt is felajánlottak a békéért, amit a helyi cionisták újsága így kommentált: „A piócák a munkácsi zsidóság testén újra szívni próbálnak: a Munkács–Belz vitát 160,000 koronáért akarják békévé változtatni.”²³ 1934. február 28-án, hosszú tárgyalások után végül mégis békét kötöttek a munkácsi orthodoxok és „neológok”,²⁴ és március 11-én erről hivatalos német nyelvű egyezményt is írtak, amely kimondja az orthodox (tehát munkácsi haszid) közösség vezető szerepét.²⁵

RABBIVÁLASZTÁS UNGVÁRON

Nem csak a haszidokra volt jellemző a háborúskodás és szakadás. Ungvár hagyományosan askenázi orthodox (*mitnaged*) hitközségében például Avraham Joszef Grünwald (?–1928) rabbi halála után tört ki a viszály. A rabbi özvegye elsőszülött fiát, Josua Grünwaldot (1909–1969) szerette volna helyi rabbiként látni, aki a huszti Joszef Cvi Duschinsky (1867–1948) és a dési rebe, Jehezkiel Panet (1869–1929) tanítványa, az utóbbinak veje volt. Az özvegy minden lobbijerejét be is vetette az érdekében, és hosszú vita alakult ki a hitközségben, hogy van-e Josua Grünwaldnak mint örökösnek

előjoga, és kell-e egyáltalán rabbiválasztást tartani. Ungváron, eltérően a haszid közösségektől, nem volt azonban szokás, hogy öröklődjék a rabbiszek, sőt annak idején maga Avraham Joszef Grünwald is az akkor elhunyt rabbi, Eliezer Löw (1839–1918) fia ellenében lett megválasztva. Így végül kiírták a rabbiválasztást, és meghívták rá Grünwald mellé többek között Joszef Elimelekh Kahana (1865/1866–1944) celemi (Németkeresztúr, Deutschkreuz) rabbit, az ungvári jesiva egykori diákját, korábban zsadányi és bonyhádi rabbit is.

A rabbiválasztásnak végül Josua Grünwald és Joszef Elimelekh Kahana között kellett eldőlnie. Mindkét rivális fél táborra írt leveleket, kiáltványokat, szórólapokat, különféle kiadványokat a másik ellen – tele támadásokkal, vádakkal és rágalmakkal.²⁶ Josua Grünwald az örökösödési jogra hivatkozott, és a környék több jelentős rabbi-ja is támogatta ebben, mint például Joszef Cvi Duschinsky Husztról, Salom Eliezer Halberstam (1862–1944) Újfehértóról, Slomo Zalman Ehrenreich (1863–1944) Szilágysomlyóból, Joel Teitelbaum (a későbbi szatmári rebe, 1887–1979) Nagykárolyból. A hitközség ennek ellenére végül 1930-ban elsöprő többséggel Kahanát választotta meg. A harc ezzel azonban nem zárult le. Grünwald híveinek közbeavatkozására hamarosan hivatalosan érvénytelennek nyilvánították a választást, mert Kahana nem volt csehszlovák állampolgár. Ám amikor mégis megkapta az állampolgárságot, a háború kiújult. A két csoportnak külön saktere volt, de hivatalosan nem váltak ketté. Végül a munkácsi *→bet dinhez* fordultak, és Hajim Elazar Sapira úgy ítélkezett, hogy Kahana a város rabbija, Grünwald pedig a *bet din* feje. Az ítélet ellenére az ellenségeskedés és viszály még évekig elhúzódott, míg végül Josua Grünwald Husztra nem költözött 1934-ben.²⁷

Kahana ezután sikeresen és békében vezette Ungvár összetett hitközségét – orthodoxokat, haszidokat, *→maszkilokat*, cionistákat, asszimilánsokat. Rabbisága alatt új hitközségi székházat építettek, és az ungvári jesiva ismét híres lett.

HASZID BELVISZÁLYOK: ROSZVIGOVO, CSAP, BEREKSZÁSZ, HUSZT

Bár a két világháború közötti időszakból kétségkívül a Munkács–Belz háború és az ungvári rabbiválasztás váltak a leghíresebb belviszályokká Kárpátalján, voltak más hasonló esetek is. Mindössze pár hónappal a Munkács–Belz béke után például újra viták törtek ki a városban, most a hitközségi választások kapcsán, miután Roszvigovo (Oroszvégy) és Kertváros zsidósága egyhangúlag Weiss Bénit (Bencion Weiss, ?–1944) választották meg Sapira jelöltjével szemben – mire Sapira betiltotta az egész roszvigovói közösséget. Roszvigovo a békéltető tárgyalások ellenére sem volt hajlandó elismerni a rebe fennhatóságát, és ráadásul a munkácsi jesiva több diákja is átjelentkezett a roszvigovói jesivába, ahol akkor már negyven diák tanult.²⁸ A két közösség szakadása tartósnak bizonyult: a vészkorszak után két zsinagóga folytatta működését Munkácson, a főzsinagóga és a roszvigovói.

Csapon is volt több konfliktus. Egy időben a hitközség vezetője (*→rasekol*) és a rabbi harcoltak egymással, amit végül Hajim Elazar Sapira zárt le a rabbi javára.²⁹

Később a helyi haszidok és az asszimiláns orvosok, ügyvédek között éleződött ki olyanira az ellentét, hogy az utóbbiak saját, neológ hitközséget akartak alapítani – de a felek itt végül kiegyeztek egymással.³⁰

Beregszászon a 19. század vége óta működött két külön hitközség: az orthodox hitközséget *mitnaged* rabbi vezette, a „neológ” pedig a haszidok kezében volt. 1930-ban a korábbi orthodox rabbit, Slomo Szofert (1853–1930) végrendelete szerint veje, Avraham Slomo Hirsch (?–1943) követte a rabbiszékbén. Az orthodox hitközség szinte egyhangúlag választotta őt meg, a haszidok viszont nem fogadták el. Így újra heves harcok törtek ki a városban, támadásokkal és kiáltványokkal.³¹ 1935-

ben a Munkács–Belz béke mintájára Beregszászon is megpróbálták kibékíteni a két hitközséget, de sikertelenül. A feszültségek ráadásul újra kieleződtek, és Beregszász ismét a különféle haszid irányzatok és az orthodoxia keresztttüzébe került, amikor 1936-ban a városba költöztek az Ungváron született Aron Roth (1894–1947), a Somer Emunim – későbbi jeruzsálemi Toldot Aron (Toldojsz Arn) – haszid irányzat megalapítójának hívei.³²

Husztón 1921-től Jozsef Cvi Duschinsky (1867–1948) volt a népszerű és elismert askenázi orthodox rabbi; 1932-ben azonban kivándorolt Jeruzsálembe (ahol később az Eda Haredit főrabbija lett), és a hitközség ekkor új rabbit keresett. A két legesélyesebb jelölt Josua Grünwald, az ungvári *bet din* feje és Jozsef Josua Gross (1898–1986), krulai (Carei, Nagykároly) rebe volt. A két fél között komoly háború tört ki,³³ szórólapokkal, kiadványokkal, kiátkozásokkal. A munkácsi *bet din* megpróbálta csitítani a viszályt, de sikertelenül. Végül 1934 nyarán Josua Grünwaldot választották meg huszti rabinak. De a harc ezzel nem ért véget: a krulai rebe hívei külön akartak válni a hitközségtől és sajátot alapítani. Végül a vizsnici rebe, Jisrael Hager (1860–1936) vette rá a haszidokat a békére, azzal érvelve, hogy a viszály a sátán műve, és csak lejárátják vele a haszidizmust világszerte. A felek 1935 nyarán kötöttek békét. Josua Grünwald a vészorkorszakig volt huszti rabbi; a háború után egy ideig Budapesten és Párizsban élt, majd Boro Parkban (New York) alapította meg a huszti hitközséget.

Grünwald Lipót (Jekutiel Jehuda Grünwald), szigeti származású, orthodox történétíró így fogalmazta meg a térség zsidóságára jellemző kettősséget, a jámbor vallásosságot és a belviszályokat:

„Másfajta zsidókkal találkozik itt az ember, más-hogy vannak felöltözve, más az arcuk: pajeszos zsidók, hosszú → *cicesszel*. Jiddisül beszélnek, jiddisül gondolkodnak. → Minjenben imádkoznak, hosszú taleszbe burkolózva, amelyet széles → *atore* díszít és csat tart össze, két pár tfilint raknak. Rabbikról beszélgetnek, sakterokat → *aszerolnak*, kiptelykálják a másikat, a haszidizmusról és a Tóráról elmélkednek.”

[Jekutiel Jehuda Grünwald, *Tojnt jor jidis lebn in Ungarn* (New York, 1945), p. 230.]

2.8. Kárpátaljai zsidó sajtó

Komoróczy Szonja Ráhel

A kárpátaljai zsidó sajtó a két világháború közötti években, a csehszlovák időszakban élte virágkorát, különösen az 1924-es csehszlovákiai választások kampányidőszakától kezdve. Számos zsidó hetilap és havilap jelent meg ekkor, legtöbbjük több éven keresztül. Különböző nyelveken írták (jiddisül, magyarul, németül, héberül), más-más célközönség számára (orthodoxok, haszidok, modernizálók), más volt a jellegük (politikai, irodalmi, vallásos) és más a hitvallásuk (cionista, anticionista, revizionista, orthodox, szekuláris stb.).¹ Ezen kiadványokon látható, hogy milyen sokszínű volt ekkor már a térség zsidósága, és nyomon követhetők rajtuk keresztül a kor politikai eseményei, illetve társadalmi, nyelvi változásai.

A két világháború közötti időszak pezsgésének volt előzménye is: a térség zsidó sajtója a 19. század második felében kevésbé ismert, de érdekes a helyi kultúrtörténet, illetve a jiddis, a magyar és az általános zsidó sajtótörténet szempontjából egyaránt.

A Kárpátalja jiddis sajtójáról szóló első ismertető² hosszasan ír egy *Am* című jiddis újságról, amely állítólag 1879. augusztus 28-án jelent meg Munkácson, egy bizonyos Cviele, a →rebecen szerkesztésében. Eszerint az újságot kis, házi nyomdagépen nyomtatták, de mielőtt elkészült volna, a →rebe megbízásából a helyi haszidok berontottak, tönkretették a nyomdagépet, elégették az újság összes példányát, majd még a házat is felgyújtották. Bár a történet korántsem biztos, hogy igaz,³ mindenképpen jelképesnek tekinthető: a betiltás, a vizsály, az ellenségeskedés motívuma végighúzódik a térség jiddis sajtójának történetén.

AZ ELSŐ ZSIDÓ ÚJSÁG

A Kárpátalján nyomtatott első zsidó újság az Akiva Joszef Schlesinger által kiadott *Amud ha-Jiro* volt (1866–1867),⁴ amely jiddis nyelven jelent meg, havonta egyszer – az összesen 12 számból az első hét Kassán, az utolsó öt Ungváron. Ez a lap nem csak Kárpátalja első zsidó újságja volt (megelőzve az állítólagos *Am*-ot is), hanem Magyarország, sőt az egész térség első jiddis újságja.

Az *Amud ha-Jiro*-nak Schlesinger volt egy személyben a kiadója, szerkesztője és írója is. Ennek megfelelően a lap erősen orthodox irányvonalat követett, és minden számában jelentek meg Schlesingernek asszimiláció- és reformellenes cikkei. Egyébként aktuális ügyekkel foglalkozott, és főképp hirdetményeket, hirdetéseket, levelezői beszámolókat közölt. Schlesinger rendszeresen felsorolta a feltételeket, hogy mások mikor küldhetnek cikkeket és beszámolókat az újságba, mikor számítanak

Ungvári utcakép, 1910-es évek

hiteles tudósítónak: hithű zsidónak kell lenniük, és – többek között – ők maguk nem használhatnak nem-zsidó nyelveket, nem olvashatnak nem-zsidó könyveket. Az aktualitásokkal, a különféle környező zsidó hitközségek eseményeiről szóló levelezői beszámolókkal az újság egyik célja épp az volt, hogy vallásos, orthodox és nem utolsósorban jiddis alternatívát nyújtson a kor népszerű német zsidó lapjaival szemben, mint például a *Ben Chananja* Magyarországon, a *Die Neuzeit* Ausztriában, vagy az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* Németországban – amelyek iránt komoly érdeklődés mutatkozott, ámde mind az asszimiláció elvi alapján álltak.

A jiddis lapnak héber melléklete is volt *Amud ha-Tora* címmel, amely főképp az aktuális →hetiszakasszal kapcsolatos Tóra-magyarázatokat tartalmazott. Schlesinger tehát egyszerre nyújtotta a kor német zsidó sajtójára jellemző aktualitásokat és a héberre jellemző orthodox rabbinikus újításokat.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT: SZIGET

Az első világháború előtt a térségben Sziget volt a zsidó sajtó legfontosabb központja.⁵

Nem-zsidó magyar sajtó 1865-től volt itt, ekkortól jelent meg a legismertebb és leghosszabb életű helyi (nem-zsidó) magyar újság, a *Máramaros*. 1870-től már több nem-zsidó magyar újságot is nyomtattak a Kaufmann Nyomdában – amely egyébként a századforduló után a legfontosabb héber könyvnyomda lett Szigeten.⁶

Az első zsidó újság Szigeten 1874-től jelent meg (ugyanabban az évben, mint az első héber könyv is) hetente, héberül, *Ha-Tor* címen. Szerkesztője a sátorlajáújhelyi születésű Abraham Günzler (1840–1910) volt; 1875-től Eljahu Mose Friedman (Mose Eljahu Is Salom) Ungvárról is közreműködött a szerkesztésben. Ez a lap hírek, illetve Magyarország, Galícia és Románia zsidó hitközségeiből küldött levelezői beszámolókon kívül szépirodalmat is tartalmazott, többek között Jules Verne *Utazás a Holdba* című regényének héber fordítását, folytatásokban. 1876-tól pár évig szünetelt a lap, majd 1880-tól Kolomijában (Kolomea, Galícia) jelent meg újra.

Nemsokára újabb héber hetilap került kiadásra Szigeten, Hirs-Leib Gottlieb (1829–1930)⁷ szerkesztésében, *Ha-Semes* címen (1878–1879). Végül a *Ha-Semes* is Kolomijába költözött, ahol a lap néhány év szünet után, 1887-től jelent meg újra, a helyi törvényeknek megfelelően heti váltásban *Ha-Semes* és *Ha-Harsza* címen.

Valószínűleg a szigeti ultraorthodox, haszid támadások hatására kötött ki mindkét lap végül Kolomijában. Bár Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum (1836–1904) csak 1883-ban, apja halála után lett szigeti rebe, elképzelhető, hogy ő állt mögötte, és szavának már ekkor ilyen befolyása volt. Később mindenesetre vehemenssen támadta a helyi zsidó lapokat, szerkesztőiket, és különösen Gottliebét.

Gottlieb azt gondolta, hogy a *Ha-Semes* ellen a fő kifogás annak nyelve volt, hogy „a szent nyelven” jelent meg, profán tartalommal. Ezért miután visszatért Szigetre, jiddis nyelven próbálkozott újságkiadással: először *Jidise Folkszcajtung* címen adott ki hetilapot (1893–1897), utána *Di Varhejt* néven havilapot (1896, néhány számmal csupán), majd újra hetilapot *Jidisesz Folkszblat* címen (1899). De számítása nem vált be: a jiddis lapokkal is kivívta a helyi haszidok felháborodását, és Teitelbaum megpróbálta betiltani őket. A lapok azonban már egyre népszerűbbek lettek, így a próbálkozás elsőre sikertelen volt, míg végül Teitelbaum megtiltotta a nyomdásznak Gottlieb lapjának nyomtatását.

Miután jiddis lapjainak kiadását a rebe sikeresen ellehetetlenítette, Gottlieb Bécsbe utazott segítséget kérni. Bécsben maga Herzl Tivadar juttatta saját betűkészlethez, amit hazavitt Szigetre, és így adta ki újabb lapját *Cion* címen (1902–1906). Az újság alcíme magyar volt („Társadalmi és szépirodalmi he-

A *Ha-Semes* című héber lap első száma (1878. okt. 9.)

A helyi ultraorthodox világban eleinte maga az újságolvasás ellen is gyakoriak voltak az ellenérzések, később már csak az újságok nyelve és tartalma okozott gondot. Berl Snabl (1909–1972), később híressé vált jiddis költő és újságíró, gyermekkoráról azt mesélte, hogy „cipész apja, amikor először meglátta, hogy jiddis újságot olvas, két pofont adott neki. Egyet, hogy tiltott-tréfli dolgot olvas, és egyet, mert az újság még annál is tréflibb volt, mert közlött egy képet egy zsidóról, fedetlen fejjel.”

[Slomo Biki, „Solem Alekhem» ha-Szigeti”, in *Jahadut Romania: Hisztorija, bikoret szifrutit, zikhronot* (Ashkelon, 1978), p. 216.]

tilap”), a cikkek nyelve jiddis és héber betűs német, céljuk „az oktatás, a nép oktatása, hogy bolondokból okosakat, fanatikusokból képzett embereket csináljon”.⁸ Teitelbaum ezt a lapot is tilalom alá helyezte. Gottlieb saját kezűleg, titokban szerkesztette, szedte, nyomtatta és terjesztette az újságot, teljesen elszenvedve, állandó támadásoknak kitéve, gyakran testi támadásoktól is félve, végig a csőd határán egyensúlyozva.

Gottlieb a *Cion* csődje után is rendületlenül próbálkozott jiddis újságkiadással. *Ahavas* *Cion* címen szerkesztette „a Máramaros, Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegyék területén működő cionista szervezetek hivatalos közlönyét” (1908), jiddisül és magyarul, Eljahú Blankkal (1877–1955) közösen, aki 1906-ban a máramarosi cionista szervezetet megalapította és annak 1926-ig vezetője volt, több cionista könyvet és cikket is írt magyarul, és többek között lefordította Herzl Tivadar *A zsidóállam* című könyvét.⁹ Majd újra kiadta *Jidise Folkscajtung* című hetilapját (1910–1914), immár jiddis, német és magyar alcímmel és magyar melléklettel. Ugyanebben az időszakban évente egyszer *Peszah-cajtung* címmel is jelent meg ünnepi kiadványa jiddisül.

Gottlieb kései próbálkozásaival párhuzamosan már voltak mások is Szigeten. Mordekhaj ha-Kohen Heller, Cvi Hirs ben Mose ha-Kohen Heller (Kahán Mór, 1895–?), illetve Zeev Heller szerkesztésében jelent meg, szintén jiddisül, bár német alcímmel, és időnként héber cikkeket is közölve, az egyértelműen orthodox arculatú *Szigeter Cajtung* (1892–1895), átnevezése után *Jidise Presse* (1895–1896), majd kicsit később a *Máramarosi Jidise Cajtung* (1910–1911) is. Cvi Jehuda Leopold (1871–?) szerkesztette a *Jidishesz Blat* című lapot (1910–1912), 1912-ben Gottlieb közreműködésével, amelynek nyelve alapvetően jiddis volt, de tartalmazott két oldalt magyarul, és közölt cikkeket héberül is. Külön irodalmi melléklete is volt, ahol héber novellák, héber és jiddis versek jelentek meg – többek között a leghíresebb magyar jiddis költő, Holder József (1893–1945?) első verse is.¹⁰

Hirs-Leib Gottlieb, 1920-as évek

Hirs-Leib Gottlieb (Herman Gottlieb / Hirs Leib Szigeter; 1829–1930) héber és jiddis költő volt, író, újságíró. Szigeten született és élt, hagyományos nevelésben részesült, tanult többek között a híres pozsonyi → jesivában, a Ktav Szofernél (1815–1871) is. Eleinte híres → *badkhenként* vált ismertté Szigeten: Galícia, Magyarország és Románia gazdagjai és rabbijai hívták esküvőkre násznagynak, verseit és → purimi paródiáit lelkesen olvasták a környék jesiva-diákjai. Majd ötvenévesen kezdett újságkiadásba: héber újságot adott ki *Ha-Semes* címen 1878–1879-ben Szigeten, majd 1887-től Kolomijában. Pár év után visszatért Szigetre, ahol élete végéig számos további héber és jiddis újságnak is alapítója és főszerkesztője, szerkesztője volt. Újságjaiban, publicisztikáiban fontos helyet kap a társadalomkritika, érződik a → haszkala és a cionizmus hatása. Heine, Goethe és Schiller verseit fordította héberre, verseket írt jiddisül. Jiddis verseinek és novelláinak gyűjteményét utódai adták ki 1933-ban.

Az első világháború előtti időszakban kifejezetten jelentős volt a zsidó jelenlét a sajtóban Szigeten: összesen hat héber és tíz jiddis újság és időszaki kiadvány jelent meg, ami alig kevesebb, mint ugyanitt a magyar nem-zsidó sajtótermékek száma ebben az időszakban. Azok közül ráadásul többet zsidó nyomdában adtak ki, és sok foglalkozott jellegzetesen zsidó témákkal is. A kor egyértelműen orthodox héber betűs könyvnyomtatásához képest a zsidó sajtó arculata határozottan újszerű volt: egyértelmű, hogy a modernizáció, az újítás, a cionizmus, az asszimiláció a sajtó területén jelentkezett először. Szigeten kívül Kárpátalján alig volt zsidó újságírás az első világháború előtt – a szigeti zsidó lapok közül azonban többet is ismertek és olvastak a tágabb térségben is, ahogy láthattuk, hogy szerkesztők és szerzők is érkeztek pl. Sátoraljaújhelyről, Ungvárról vagy Munkácsról.

Általában a századforduló tájékán már egyértelmű, hogy a térség zsidósága ismerte és követte az országban máshol megjelenő zsidó sajtót is: olvasták magyarul az *Egyenlőséget*, a *Múlt és Jövőt*, a német nyelvű, héber betűs budapesti *Allgemeine jüdische Zeitungot*. A kor vallásos héber tudományos lapjai – mint például a váci *Tel Talpiot* és *Nite Bahurim*, a Bonyhádon szerkesztett és Munkácson, illetve később Pakson nyomtatott *Va-Jelaket Joszef* vagy a szatmári *Ohel Jichak* – gyakran közöltek cikkeket (Tóra-magyarázatokat, ➔ drósékat, aktuálpolitikai értekezéseket) kárpátaljai és máramarosi szerzőktől, és feltételezhető, hogy ugyanezeknek a lapoknak sok olvasója is volt a térségben.

UNGVÁR

Az első világháború utáni időszak első zsidó lapja Kárpátalján a magyar nyelvű *Zsidó Néplap* volt Ungváron, amelyet Szerényi Béla¹¹ alapított (1920–1940); ez lett az egyetlen zsidó sajtótermék, amely folyamatosan megjelent a csehszlovák időkben, a legjobb éveiben 3000 példányban. Az újság társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági hetilap volt, eredetileg cionista beállítottságú, 1925-től a revizionista. Szerkesztőségi munkatársai között szerepelt még Juszkovits Mór, Barát Henrik, Bolgár Mózes, továbbá Spielberg Leó Kassáról.

Az újságnak és holdudvarának fontos szerepe volt a zsidó könyvnyomtatás terén is Munkácson.¹²

A világi cionista lap mellett *Ha-Hajim* címen volt Ungváron egy rabbinikus újításokat, szövegmagyarázatokat tartalmazó havilap is (1922), amelynek szerkesztője és vallási felügyelője Jonatan Steif volt; a harmadik számtól a lap Pozsonyban jelent meg, a második évfolyamtól (1923)

Szerényi Béla (Szerény / Dov Sriloviten, 1892–?) Ungváron született, hagyományos nevelésben részesült, jesivában tanult. 1915-től publikált a zsidó sajtóban, 1919-től a *Zsidó Néplap* alapító főszerkesztője volt Ungváron. Több színművet írt jiddisül és magyarul – főképp az orthodox vallásosságot gúnyoló komédiákat és történelmi drámákat, amelyeket gyakran játszottak a térség zsidó vándorszínházai. Színdarabjainak egy része nyomtatásban is megjelent, jiddisül és magyarul. Szerényi a helyi cionista mozgalom egyik kulcsfigurája volt, 1934 után fontos szerepe volt az ungvári héber gimnázium fenntartásában is.

fogva pedig Munkácson, új címmel: *Mafteah ha-Hajim*. Továbbá Ungváron adták ki, bár Nagyszőlősen nyomtatták a német–magyar kétnyelvű, orthodox *Amüd Huesch* című lapot (1923–1924) is, Wolf Sámuel szerkesztésében.

MUNKÁCS

A legendás *Am* után a következő munkácsi zsidó újság állítólag Sh. Y. Dorfson¹³ szerkesztésében jelent meg jiddisül, *Morgn-post* címen (1924/25). A lapot azonban csak Dorfson maga említi visszaemlékezéseiben, példánya és más utalás rá nem maradt fenn. Amennyiben Dorfson beszámolója hiteles, részben a bécsi *Wiener Morgenpost* című német újság cikkei vette át, részben pedig helyi híreket tartalmazott, és mindössze pár hónapig jelent meg – mert a helyi haszidok tilalom alá helyezték, és így nem bírt fennmaradni.

1924-ben alapította Dorfson az első tényleg híres és közismert jiddis hetilapot Munkácson *Dosz Jidise Folkszblat* címen. Kiadója és tulajdonosa M. Meisels, helyi héber nyomdász és papírkereskedő volt. Dorfson saját meggyőződésének megfelelően a lap eredetileg zsidó-nacionalista, cionista irányvonalat képviselt, politikailag Masaryk (Tomáš Garrigue Masaryk, 1886–1948) és Edvard Beneš (1884–1948), illetve a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt

(Česká Strana Národně Sociální) oldalán állt. Idővel azonban a vallásos, Izrael állam a szentföldi letelepedést támogató → Agudat Jisrael helyi szárnyával került kapcsolatba, és ekkor orthodox, konzervatív irányt vett. Innentől az Aguda különböző eseményei, a környék hitközsegeinek, haszid udvarainak hírei és konfliktusai, illetve izraeli és nemzetközi zsidó hírek domináltak az újságban. Továbbá gyakran jelentek meg Dr. Marcus (Meir, Meier) Lehmann (1831–1890), német orthodox rabbi, a *Der Israelit* című német zsidó lap alapítójának írásai, illetve különféle zsidó elbeszélések és legendák.

A munkácsi haszid rebe, Hajim Elazar Sapira (1871–1937) hevesen támadta az újságot, és az első pillanattól kezdve tilalom (*iszur*) alá helyezte. Tilalma azonban nem bizonyult valami hatásosnak: az újság a második világháború kitöréséig életben maradt, 1000–2000 példányban jelent meg, először mint *Dosz Jidise Folkszblat* (1924–1936), majd mint *Dosz Jidise Blat* (1936–1938).

Sh. Y. Dorfson újságírói álnév volt, Smuel Jakov Herrendorf (1900–?) személye állt mögötte.

Lengyelországban született, fiatalkorában kemény fizikai munkából élt. Tirolban, majd Bécsben is szerencsét próbált. Bécsben csatlakozott a baloldali cionista → Poale Cion mozgalomhoz. 1921–1931 között jiddis vándorszínházakkal járta be a környező országokat, így jutott el Kárpátaljára is. 1931-től Prágában, 1939-től pedig Londonban élt. Színikritikákat, színdarabokat is írt. *Teater-karavanen*¹⁴ című emlékirata a jiddis vándorszínházak fontos és nélkülözhetetlen forrásanyaga.

Sh. Y. Dorfson álnéven számos zsidó, és különösen jiddis újságnak volt levelező-tudósítója – így publikált többek között Varsóban a *Frajer Jugend*, a *Der Moment*, a *Literarise Bleter*, New Yorkban a *Morgen-ssurnal*, Buenos Airesben az *Idise Cajtung*, Johannesburgban az *Afrikaner Idise Cajtung* című újságokban. Sok cikke jelent meg a nemzetközi jiddis sajtóban Kárpátaljáról, az ottani jiddis nyelvről, színházról, kultúráról és sajtóról – amelyek leginkább szubjektív, irodalmi beszámolókként állják meg a helyüket.

Látva, hogy a tilalom ellenére is milyen sikeres a *Dosz Jidise Folkszblat*, 1926-ban a rebe hívei saját jiddis hetilapot alapítottak Munkácson *Jidische Cajtung* címen (1926–1938), amely a munkácsi Grafia nyomdában jelent meg. Bár alcímében az állt, hogy független, a lap főszerkesztői Cvi Elimelekh Kallus és Lazar Mechele, a rebe → sameszai voltak. Ennek megfelelően az újság a munkácsi haszidok szócsöve lett. A lapot sok kritika érte nyelve miatt, hogy annak jiddise a helyi olvasók számára túl németes és érthetetlen volt, így végül állítólag a két másik helyi jiddis lap munkatársai segítettek a nyelvi szerkesztésben – többek között az ifjú cionista Leiberis Kannel és Sh. Y. Dorfson is.

A két orthodox újság sikerén felbuzdulva pár évvel később a szekuláris cionisták is alapítottak jiddis hetilapot Munkácson *Jidise Stime* címen (1929–1939), amely a Nekudah nyomdában jelent meg. A lap szerkesztői Goldstein Móricz (Mose) és Dr. Sternbach Wolf (Zev) voltak, a szerkesztőbizottság tagjai között pedig ott volt Hajim Kugel (1897–1953), a csehszlovákiai Zsidó Párt (Židovská Strana) egyik ve-

zetője, 1935-ig a munkácsi héber gimnázium igazgatója, 1935–1938 között parlamenti képviselő, illetve Dr. Margulies Emil (1877–1943), ügyvéd és a cionista mozgalom egyik vezetője is. Ebben az újságban jelentek meg a leginkább a nemzetközi zsidó világ hírei. Beszámoltak a szekuláris jiddis kultúra jelentősebb eseményeiről és alakjairól, különösen a helyi és a máramarosi szintérről, például a híres moszkvai Habima színház jiddis vendéglőadásáról Munkácson 1929-ben, a már említett Hirs-Leib Gottlieb haláláról 1930-ban stb., és közöltek novellákat ismert jiddis íróktól, többek között Jakov Dinezontól (1856–1919) és Y. L. Peretz-től (1852–1915) is.

Az 1930-as években tehát három jiddis politikai hetilap jelent meg Munkácson, három különböző héber nyomdában, összesen több mint 5000 példányban. Munkácson ekkor körülbelül 12 000 zsidó élt – tehát egyrészt valószínű, hogy aki újságot olvasott, naponta több lapot is kézbe vett, másrészt a lapok a helyi olvasókon kívül a környék zsidó községeit is szolgálták, beleértve Ungvár, Huszt és Beregszász, illetve a kisebb falvak zsidóságát. Mind a három újság beszámolt az aktuális politikai eseményekről, elsősorban természetesen

A munkácsi jiddis lapok népszerűségéről, a vidéki zsidóság újságolvasási szokásairól ezt írta Dorfson visszaemlékezésében:

„Péntekenként a zsidó parasztok a munkácsi vásárba vitték mezőgazdasági termékeiket eladni, majd bevételeikből megvették heti szükségleteiket, többek között a három hetilap és a *Munkacser Humoriszt* aktuális számait. A falusi zsidók télen összegyűltek szombatoként a kis zsinagógában, és a helyi rabbi, → sakter vagy egy jesiva-diák, aki épp hazalátogatott szombatra, felolvasta a legfontosabb híreket az újságokból. Nyáron a falun kívül, a mezőn gyűltek össze szombatoként, és ott tartották meg a téli zsinagógaihoz hasonló újságolvasó-kört.”

[S. J. Herrendorf, „Where Stones Spoke Yiddish”, in *The Jewish Press that Was* (Tel Aviv, 1980), pp. 367–368.]

Több visszaemlékezés is becenevén említi a három jiddis lapot Munkácson: a *Dosz Jidise Folkszblat* az orthodox zsidók által viselt fekete bársony fejfedő alapján a „kapeljus” nevet kapta, a *Jidise Cajtung* a haszidok tipikus szombati és ünnepi fejfedőjének, a → strájmliknak megfelelően „strajmele” néven vált ismertté, a *Jidise Stime* beceneve pedig → „jarmülke” lett, mert olvasói épphogy csak elfedték a fejüket.

a Csehszlovákiában zajló dolgokról – a két orthodox újság az uralkodó agrárpártot támogatva. Idővel pedig egyre nagyobb figyelmet szenteltek a németországi történeteknek. A zsidó világ hírei, és ezen belül a magyar zsidóság és az Izrael földjén élő zsidó közösségek sorsa is fontos helyet kapott az újságokban. Részletesen írtak például az 1929. évi hebroni pogromról és annak utóhatásairól. A hírek jelentős részét azonban mindhárom újságban Munkács és a Kárpátalja zsidóságának eseményei tették ki. Különösen érdekesek ezek a helyi politikai és közösségi eseményekről szóló beszámolók azért, mert azokat az újságok természetesen mind saját politikai és világképük szerint kommentálták.¹⁵

A belzi és a munkácsi haszid udvarok közötti konfliktus¹⁶ kapcsán valóságos harc alakult ki az újságok között. A *Jidise Cajtung*, a munkácsi rebe lapja értelem-szerűen a munkácsi haszidokat képviselte. A *Dosz Jidise Folkszblat* pedig, miután eleve a munkácsi rebe betiltásával indult, az ellenkező oldalra, a belzi haszidok mellé állt a rebe ellenében. A két újság így a két közösség közti harc fontos színtere lett, és az újságokban megtalálható a két közösség számos egymás elleni nyilatkozata, kiáltványa, szórólapja, intézkedése.

A három jiddis hetilapon kívül létezett egy negyedik is Munkácson: a négyoldalas szatirikus *Der Munkacser Humoriszt* (1924–1927). Kiadója és szerkesztője Aser Zelig Weiss volt, híres és népszerű →*badkhen* és humorista a környéken. A lap kizárólag helyi híreket, pletykákat, anekdotákat tartalmazott. Politikailag független volt, de különös gúnnyal írt a különféle haszid udvarok közötti harcról. Nyelvezete kifejezetten népies és idiomatikus, az újság így a helyi jiddis dialektus gazdag tárháza. Aser Zelig Weiss egyébként több jiddis könyvet is kiadott Munkácson, →*purim-spileket*, színdarabokat, humoreszkeket és verseket – többek között egy szatirikus drámát a Belz–Munkács vitáról is.¹⁷ A lapban a munkácsi születésű Slomo Leib Moskowitz (1898–1944) is publikált, akinek neve ismert volt a helyi és főképp a szigeti jiddis sajtóból, és akit később könyve – a munkácsi zsidóság fontos alakjairól szóló karcolatok gyűjteménye¹⁸ – nemzetközi jiddis szépírói rangra emelt.

A munkácsi rebe korábbi tiltásának megfelelően a *Jidise Cajtung* hasábjain úgy emlegették a *Dosz Jidise Folkszblat*-ot, hogy „a tiltott lapocska”. A belzi haszidokat szidták és káromolták, jiddis szójátékkal disznóknak nevezték őket (*khaszidej Belz / khazirej Belz* [„belzi haszidok” / „belzi disznók”). Hosszú, ironikus és kárörvendő cikkeket közöltek a belziek által elkövetett hibákról, vétkeikről, vallástalanságukról. Ezzel párhuzamosan vehemensen védekeztek a más újságokban – többek között a *Dosz Jidise Folkszblat* vagy az ungvári *Zsidó Néplap* hasábjain – ellenük megjelenő vádak ellen. És természetesen támadták és tiltották a munkácsi Héber Gimnáziumot, annak tanárait és diákjait is. Mindeközben lelkesen beszámoltak a munkácsi haszid udvar minden történéséről, például 1930-ban a rebe újtjáról Izraelbe, majd gyógykúrájáról Marienbadban vagy 1933-ban a rebe lányának grandiózus esküvőjéről.

A *Dosz Jidise Folkszblat*, ami a belziek újságja lett, ezzel szemben kárörömmel számolt be a munkácsi udvarban történt különböző balesetekről, a munkácsi haszidok és más rebék konfliktusairól, a munkácsi rebe fanatikus beszédeiről, és hasonló vehemenciával támadta a szekuláris cionistákat is.

A *Jidise Stime*, vagyis a szekuláris cionista újság pedig kigúnyolta a helyi zsidó hitközségek és haszid udvarok belháborúját, viszont hosszú és lelkes beszámolókat közölt a Cionista Szövetségről, a WIZO rendezvényeiről, a Židovská Strana párteseményeiről, Hajim Kugler utazásairól, előadásairól, a revizionista cionista Zeev Jabotinsky munkácsi látogatásáról.

A munkácsi zsidó sajtót egyértelműen a jiddis újságok és azok viszállya határozta meg a korban. De voltak a jiddisen kívül más próbálkozások is. Amikor az ungvári *Zsidó Néplap* revizionista irányt vett, Salom Rosenberg vezetésével a munkácsi cionisták *Új Szó* néven adtak ki magyar újságot (1930–1936). Szintén Munkácson jelent meg a rövidéletű *Független Újság*, Roth Béla főszerkesztésében (1936). Héberül a már említett *Mafteah ha-Hajim* (1923) után *Ha-Kokhav* címen jelent meg Jichak Sternhell szerkesztésében orthodox, rabbinikus havilap (1935). Manfred George (1893–1965) pedig, a később híres német zsidó újságíró Amerikában, *Jüdische Revue* címen adott ki német nyelvű zsidó folyóiratot Munkácson (1936–1938).¹⁹

Ungváron és Munkácson kívül a két világháború között Kárpátalján a zsidó sajtó szempontjából fontos még megemlíteni Beregszászt és Husztot: Beregszászon nyomtatták, bár Pozsonyban adták ki a *Zsidó Hírlap* című orthodox zsidó hetilapot Klein Sámuel főszerkesztésével 1933–1938 között, és itt jelent meg a jiddis *Beregszaszer Folkscajtung* is, Husztton pedig 1928-ban németül, de héber betűvel a *Karpatnruszer Stime*.

SZIGET A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bár a két világháború közötti időszakban Sziget már nem tartozott a szó szoros értelmében Kárpátaljához, a térség zsidó közösségei között országhatárokon is átívelve megmaradtak a szoros családi, vallási és kulturális kötődések – ami a héber és jiddis könyvnyomtatás és sajtó területén különösen szembetűnő. A kárpátaljai zsidó sajtóról alkotott képnek tehát ebben a korban is elengedhetetlen része Sziget.

Máramaros térségében, ahogy a Romániához csatolt magyar területeken általában (ellentétben Munkáccsal vagy Ungvárral), a Kolozsvárott megjelenő magyar nyelvű *Új Kelet* (1918–1940) vált a zsidók körében a legjelentősebb, legolvasottabb újsággá, a politikai és gazdasági hírek fő forrásává. Szigeten így továbbra is elsősorban jiddisül jelentek meg zsidó sajtókiadványok – amelyeknek az ekkor Romániához tartozó Máramaros és Szatmár térségén túl továbbra is jelentős olvasótábora volt Kárpátalján is.

Először Eljahu Blank adott ki hetilapot – korábbi lapjához hasonlóan ismét cionista arculattal, de most jiddisül – *Jidise Cajtung* címen (1921–1922), Holder József költő közreműködésével. Ezt követően a két világháború között Szigeten összesen tizenegy jiddis újság jelent meg. Ezen kívül volt még héberül két vallásos, rabbinikus folyóirat, és volt magyarul több helyi cionista, ifúsági havilap is, mint például a *Barisszia* (1930) és az eleinte magyar–héber kétnyelvű *Dárkénu – Utunk* (1931–1934), később egynyelvű *Az Út* (1935–1936).

A korszak jiddis sajtójának igazán fontos és sikeres alakja Szigeten Jisrael David Izrael (1908–1944) volt. Több jiddis újságot is alapított és szerkesztett, és publikált saját újságjaiban és a kortárs nemzetközi jiddis sajtóban egyaránt. Az ő nevéhez fűződik a *Jidise Folksz Cajtung* (1928) és a *Jidise Presze* (1929–1933), amelyek általános helyi zsidó hírekkel foglalkoztak és hetente jelentek meg, illetve az *Offgang* (1933–1938), amely irodalmi és művészeti havilap volt. Az *Offgang* elődjét, az első

kifejezetten irodalmi és kulturális lapot Szigeten Naftali (Aladár) Sternberg (1892–1944) szerkesztette *Maramaroser Bleter* (1931–1932) címen. Végül az *Offgang* lett a leghosszabb életű, legfontosabb jiddis újság Szigeten. Nemzetközi ismertségre és elismertségre is szert tett, felvéve a versenyt a legnevesebb kortárs jiddis irodalmi lapokkal Varsóban, Csernovicban (Csernyivci, Ukrajna), Bukarestben. Publikáltak benne híres jiddis szerzők New Yorkból, Prágából, Berlinből is, de főképp a kortárs helyi, kárpátaljai és általában román jiddis írók fóruma volt. Ezt a szépirodalmi hagyományt folytatta a Jehezkiel Ring (1913–?) által szerkesztett irodalmi antológia, a *Jing Maramaros*, amely évkönyvnek indult, de végül csak egy száma jelent meg, 1941-ben. A két világháború közötti időszakban Sziget tehát a jiddis sajtón keresztül pezsgő szekuláris szépirodalmi központ lett.

A jiddis irodalmi lapokon kívül jiddis könyvtár, színház és irodalmi szalon is volt Szigeten az 1930-as években. A helyi jiddis irodalmi élet leghíresebb alakja a már többször említett költő, Holder József (1893–1945?) volt. Holder Nagybocksón született, Szigeten több jiddis újság szerkesztésében is részt vett. Publikált jiddis verseket, novellákat és cikkeket Szigeten és a nemzetközi jiddis sajtóban is, jiddis verseskötete Budapesten jelent meg.²⁰ Jiddisre fordított magyar irodalmat, többek között Ady Endre verseit, illetve Madách Imre *Az ember tragédiáját*, magyarul pedig a jiddis irodalomról publikált. A vészkorszak során halt meg Budapesten. Hercl Apsan (1886–1944) a Máramaros-környéki haszid világról publikált elbeszélései és könyvei alapján a „szigeti Solem Aleichem”-ként vált ismertté; Auschwitzban halt meg.²¹ Jehezkiel Ring (1913–?) jiddis novellákat és drámákat írt, először *Der Radio* címen szerkesztett jiddis újságot (1933–1934), majd a *Jing Maramaros* című antológiát adta ki; a háború után Stockholmba költözött.²² Berl Snabl (1909–1972) eleinte a *Maramaroser Bleter* szerkesztésében működött közre, majd saját lapja is volt, a kommunista *Der Stern* (1932); publikált az *Offgang* és más helyi jiddis újságok lapjain, és megjelent két jiddis verseskötete is;²³ az 1930-as években Bukarestbe költözött, majd 1961-ben Izraelbe emigrált. Szigeten kezdte irodalmi munkásságát a később termékeny

Hercl Apsan könyve, a *Besz Jiszroel* (1939)

bukaresti jiddis író, Wolf Tambur (1915–1995) is: novellákat, verseket és műfordításokat publikált a helyi sajtóban; könyvbe gyűjtötte össze többek között a máramarosi életet és emlékeit feldolgozó szépirodalmi írásait,²⁴ és a romániai jiddis sajtó történetéről is írt könyvet.²⁵ Szigeten indult Natan Mark (Avi Abircion, (1897–?) pályája is jiddis novelláival és kötetével; később héber és jiddis novellákat, satírákat írt, illetve írt a romániai jiddis irodalom történetéről is.²⁶

A kárpátaljai zsidó sajtó története érdekes és összetett képet mutat a helyi zsidó társadalom nyelvi preferenciájáról, vallási és kulturális kötődéseiről, modernizációhoz való viszonyáról. Az első világháború előtti időszakban néhány egyéb próbálkozástól eltekintve a térségben egyértelműen Sziget volt a zsidó sajtó központja, az itteni lapok és szerkesztőik teremttették meg a zsidó sajtó létjogosultságát és olvasótáborát a térségben, illetve alapozták meg küzdelmeikkel a terepet a későbbi virágzásnak. A két világháború közötti időszakban már tágult a sajtótermékek köre, több nyelven és több helyen is jelentek meg. Ekkor érdekes földrajzi differenciálódás figyelhető meg a zsidó sajtótermékeken: Ungvár döntően a magyar nyelvű, szekuláris és cionista újságkiadás városa volt, Munkács a jiddis vallásosé, Sziget pedig a jiddis szekulárisé – mozaikszerűen kiegészítve egymást, és együttesen lefedve a térség zsidó lakosságát nyelvi, kulturális és vallási szempontból egyaránt.

2.9. Zsidók a magyar közéletben a helyi magyar sajtó tükrében

---

Filep Tamás Gusztáv

A Csehszlovák Köztársaságban a zsidóság önálló, a többitől elkülönülő nemzeti kisebbségnek minősült; a zsidó nemzetiség hivatalossá tétele a korabeli magyar ellenzéki álláspont szerint nem az identitásválasztás szabadságának érvényesülését, hanem a magyar és a német közösség megbontását célozta. A magyar ellenzék általános álláspontja szerint az első világháború befejezése előtt a magyar anyanyelvű zsidók az izraelita magyarok csoportját képezték, s ezt támasztotta alá a zsidók többségének magyar kultúrája mellett az is, hogy a nyelvhatár fölött – így a szó eredeti értelmében vett Felvidéken – élő hányadukat sokan, így öntudatos szlovákok is, magyarosító tényezőnek tekintették. A csehszlovákiai magyar ellenzéken belül döntően tehát az az ideológia érvényesült, hogy a szlovenszkói és ruszinszkói zsidóság többsége a magyar kisebbség része, és meg is kell tartani a magyar nemzeti közösségen belül.

A pártpolitikán, a közös ellenzéki front megvalósításának szándékán túl különösen fontossá vált a magyar zsidóság szerepe a népszámlálások során; leginkább a nyelvtörvény miatt. E törvény értelmében a kisebbségi nyelvek hivatalos használatára azokban a bírósági eljárásokban volt jogi lehetőség, amelyekben az illető kisebbség aránya elérte a húsz százalékot. A koalíciós kormányok éppen a népszámlálásokon biztatták, presszionálták, illetve kényszerítették a magukat magyarnak valló izraelitákat, hogy az „államnemzethez” tartozóknak vagy zsidónak diktálják be magukat – a zsidó nemzetiségűeknek pedig nem járt a magyar vagy a német nyelvhasználat joga akkor sem, ha magyar vagy német volt az anyanyelvük. A jogász és politikus Flachbarth Ernő szerint a Szövetséges és Társult Főhatalmak és a Csehszlovák Köztársaság által megkötött kisebbségvédelmi szerződés 7. cikk 4. bekezdése szerint a hivatalos életben való nyelvhasználat joga „a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyeket illeti meg, mégpedig akkor is, ha – akár önkéntes jelentkezésük alapján, akár pedig tiltakozásuk ellenére – más faji, illetőleg nemzeti kisebbség tagjai gyanánt tartja őket nyilván a csehszlovák népszámlálás”. A német vagy magyar nyelvű izraelitákat a nyelvi jogok tehát minden esetben megillették volna, „hiszen az ő anyanyelvük is a csehtől különböző nyelv”, azonban „a csehszlovák közigazgatás és igazságszolgáltatás a nyelvi jogokat következetesen megtagadja” tőlük.¹

A *Munkács* – a magyarpárti zsidók egyik orgánumának – szerkesztőségi véleménye szerint a közelgő népszámlálás idején a többség vállalni fogja magyarságát, sokan azonban opportunizmusból, félelemből vagy bizonyos magyarországi események elidegenítő hatása folytán nem ezt fogják tenni. Egy a fontos: „Cselekedjen a zsidóság

érett megfontolás után, úgy, ahogy cselekednie kell; vallja magát olyan nemzetiségűnek, amilyennek akarja, de bemondása legyen nyílt, őszinte és becsületes, ne pedig az opportunizmus vagy konjunkturális érdek szüleménye; de kétszínű politikát ne folytasson, mert az lesz a legrosszabb üzlet!”² A Magyar Nemzeti Párt jogász ügyvezetője, Törkőly József, az 1925-ös (Szlovénia és Ruszországon egyaránt megtartott) választások idején viszont egy cikkében kifejtette, hogy a csehszlovák kormány a zsidóságot mint nemzetiséget csak a népszámlálásnál ismerte el – nyilvánvalóan azért, hogy csökkentse a magyarok és németek esetleg magasabb számából származó jogkövetkezmények érvényesítésének kötelezettségét –, a parlamenti választásokra vonatkozó rendelkezéseiben viszont „önálló nemzetiségi egyéniségüket kifejezetten megtagadta”. Törkőly a választási novella szövegéből levezeti, hogy e rendelkezések a kormányra leadott szavazatok számát növelik, a zsidók földrajzi és ideológiai széttagoltsága következtében ugyanis nagy volt a valószínűsége annak, hogy az egyes zsidó pártokra leadott szavazatok száma nem éri el az egy mandátum elnyeréséhez elegendő számot, így azok „a csehszlovák nemzetiség érdekében leadott szavazatokként lesznek számba véve”.³ A választásokon induló két zsidó párt valóban egyetlen mandátumhoz sem jutott, noha a – magyar értelmezők szerint – kormánytámogató szándékot nem tanúsító Egyesült Zsidó Párt majdnem 99 000 voksot kapott országos szinten. A magyar politikusok mindvégig arra igyekeztek emlékeztetni a zsidó pártok választóit, hogy a kormánytól a zsidó nemzeti kisebbség – néhány szavazatot szállító pártvezért leszámítva – semmit sem kapott. A magyar sajtó,

A beregszászi városi könyvtár elnökének cikkéből: „Munkácson is, Beregszászon is a magyar-zsidó értelmiségi osztály tagjai, továbbá a zsidó válású kereskedők és iparosok s az ezek hozzátartozói bújják a magyar újságokat és a magyar könyveket, azaz szívják magukba a magyar s ezen keresztül az egyetemes kultúrát: míg a fajmagyarok, a keresztény nagymagyarok megelégszenek azzal, hogy sirassák a letűnt dicsőséget és nagyot igyanak nemzetünk bús sorsán.”

[Kovács Béla, „Gondolatok a munkácsi könyvtárban”, *Az Őslakó* (1932), no. 53, p. 3.]

illetve az abban megszólaló zsidó származású politikai személyiségek gyakran utaltak arra, hogy a centralista gazdaságpolitika Szlovénia és Ruszországon talán még nagyobb arányban sújtja a zsidókat, mint a keresztényeket. Kárpátalján főként a munkácsi, döntően a helyi magyar zsidóság által támogatott *Az Őslakó* című újság idézte vagy interpretálta rendszeresen azoknak a csehszlovák centralista pártoknak – főleg az agrárpártnak és a szociáldemokrata pártnak – a zsidóellenes vagy kimondottan antiszemita megnyilatkozásait, amelyekkel a zsidó pártok vezetői kapcsolatokat akartak kiépíteni.

A zsidók a magyar közéletben való részvételének valódi arányát nehéz megállapítani, hiszen a közszereplők felekezeti hovatartozása, származása a korabeli dokumentumokban – a társadalmi, politikai eseményekről, a magyar intézmények munkájáról tudósító sajtóközleményekben – általában nincs feltüntetve. Tény, hogy a két világháború közötti csehszlovákiai magyar kisebbségi életben (a ruszországiakban is) a kultúra támogatásában, a könyvkiadás és a magyar sajtó fönntartásában, a színházak működtetésében nagy terheket vállalt

Munkácsi utcarészlet, 1930-as évek

magára a városok zsidó polgársága és értelmisége, de sokan a várospolitikában, sőt a magyar ellenzéki politika kialakításában is fontos szerepet játszottak.

A Magyar Nemzeti Pártban kulcspozíciókat foglaltak el zsidók, bár ez Szlovenszkóban talán szembetűnőbb, mint Ruszinszkóban. Zsidó volt a párt két kassai alelnöke, dr. Halmi Béla és dr. Hercz Ignác – az utóbbi egyben a párt országos ügyésze, 1938-ban pedig a Magyar Nemzeti Tanács ötös elnöki tanácsának tagja. A kárpátaljaiak közül talán Fried Sándor volt a legnevesebb zsidó politikus, aki Munkács magyar polgármester-helyettese lett, míg a kormány a városi önkormányzatot meg nem szüntette. A szlovenszkói és ruszinszkói magyar sajtóban is sok zsidó dolgozott; a legszemléletesebb példa erre *Az Őslakó* körül fölállt szellemi kör. Főszerkesztője a keresztény R. Vozáry Aladár volt, de a közösség s a városi magyarság talán legnagyobb tekintélye érezhetően az ő zsidó apósa, dr. Gergely Albert, aki a lap szerkesztését is átvette, amikor vejét letartóztatták. A legismertebb munkácsi személyiségek egyike volt Péter Zoltán orvos, magyar kulturális szerveződések és a sportélet aktivistája.

Alig van adatunk a kis falvakban élő magyar zsidókról, de az bizonyos, hogy a városi polgárság és értelmiség mellett számításba kell vennünk vidéki, a sajtóban ritkán emlegetett, s adott esetben nem is a részben magyar identitású városi zsidókat tömörítő Jogpárthoz, hanem a kiscgazdapárthoz csatlakozó személyeket is. Az egyik ilyen megnevezett kivétellel a – Grünstein Mór nyomdájában nyomtatott és tulajdonát képező – *Munkács* című „politikai és társadalmi hírlap” 1924-es évfolyamában találkozunk.

A hivatkozott hír, mely szerint „éppen a falvak zsidó vallású lakói azok, kik kevés kivétellel szilárdan kitartanak a magyarság s magyarságuk mellett”, a vajkóci Salamonovits Sándort emeli ki, aki a magyar kisgazdapártnak volt a tagja, s versben köszöntötte vezérét, Egry Ferencet, a nagygejőci harangöntőt és prágai szenátort annak neve napján.⁴ Vidéki, szlovák és rutén falvak egy-két elszigetelt zsidó családjáról Voith György szerkesztő is úgy emlékezik meg a visszatérés után írt könyvében, mint akik a magyar nyelvnek és kultúrának kizárólagos főntartói voltak az adott településen.⁵

A csehszlovákiai magyar zsidóságot a magyarsághoz kapcsoló tényezőket az említett kassai magyarpárti alelnök, Hercz Ignác foglalta össze egy 1928 nyarán Munkácson megtartott előadásában.⁶ Eszerint a zsidóság Magyarországon évszázadokon keresztül ugyanazon jogállapotban élt, mint a magyarok – „Keresztény urak, keresztény parasztok. Zsidó urak, zsidó parasztok” –; a teljes jogú magyar állampolgárrá tételt „saját erejükből a zsidók soha ki nem harcolták volna”, azt a magyar gondolkodók, Deák Ferenc és Eötvös József vitték győzelemre. Ez „örökre” megoldotta a zsidók nemzetiségi hovatartozásának kérdését, amit a zsidóknak az 1848–1849-es szabadságharcban és a világháborúban való részvétele koronázott meg. Hercz szerint a legfontosabb kapcsok: 1. a születés, a szülőföld, illetve a szülőháza szeretete; 2. az anyanyelv és a magyar kultúra; 3. „az emlékezés” arra, hogy Magyarország volt „az egyetlen európai állam”, amely a keleten üldözött „hittestvéreinket” szeretettel befogadta, „jóságos hazát nyújtott”;⁷ 4. az ezért érzett hála, megbecsülés és szeretet.

Az 1930-as népszámlálás előtt a Magyar Nemzeti Párt több vezető zsidó személyisége szólalt meg ugyanebben az ügyben. Ez az az időszak, amikor – a magyar ellenzéki vezetők szerint a csehszlovák agrárpárt pénzén nyomtatott – „Fizess, zsidó!” kezdetű falragaszok lepték el a köztereket, arra szólítván föl a címzetteket, hogy a „csehszlovák nemzet”-hez vagy a zsidó nemzetiséghez való csatlakozással adjanak kemény választ a Magyarországon tapasztalható antiszemita jelenségekre. Halmi Béla alelnök a szövetkezett magyar ellenzéki pártok központi lapjába, a *Prágai Magyar Hírlapba* írt cikkében kereken tagadja, hogy a magyar identitás vállalása összefüggésben lehetne az adott politikai állapotokkal: „Nem arról van szó, hogy mi Gömbös vagy Bethlen kedvéért tartsuk magunkat magyaroknak, hanem arról van szó, hogy ezer Gömbös dacára is tartsuk meg magyarságunkat, ragaszkodjunk nemzetiségünkhöz és édes anyanyelvünkhöz. Minket sem Gömböshöz, sem más magyarországi politikushoz semmi sem fűz, minket a szeretet, a rokonszenv, a nyelv és a kultúra az egész magyarsághoz fűz, amely Vörösmarty, Petőfi, Arany és Kisfaludy útján öntötte belénk a lelkesedést a nemzeti idealizmus fenséges eszméje iránt és oltotta belénk a törhetetlen hitet és meggyőződést a sorsüldözött magyarság igaz ügye iránt.”⁸

Vitathatatlan, hogy a csehszlovákiai magyarság 1921-es és 1930-as, az 1910-es adatokhoz viszonyított lélekszámvesztését részben a zsidók önkéntes vagy kényszerített leválása okozta; 1921-ben Kárpátalján a népszámlálási adatok szerint a zsidóknak csak 7,73%-át vették számba magyarként.⁹ Ez magyar szempontból a szlovenszkoínál is rosszabb arányt jelent, de valójában eredetileg is éppen itt volt kisebb a magyar anyanyelvűek száma. Hivatalos magyarpárti politikai vélemény sze-

rint a kárpátaljai zsidók többségét már az 1910-es magyar népszámlálás is – „zsargon német nyelve miatt” – németként tüntette föl, Máramaros, Bereg és Ugocsa „felső részeiben” viszont sokakat „orosz”-ként regisztráltak, mert orosz volt a családi nyelvük. Magyar zsidókon tehát főképp a városokban élők magyar kultúrájú hányadát értették.¹⁰ Az 1910-es népszámlálás is csak 36 236 izraelita vallású magyar anyanyelvű lakost mutatott ki a területen, ez a szám csökkent le 1921-ben 6863-ra, majd 1930-ban 5870-re.¹¹ A csehszlovákiai népszámlálási adatokat viszont nem fogadhatjuk el hiteleseknek. A zsidó nemzetiség bevallása a kétségtelen zsidó etnikai reneszánsz mellett is sok esetben praktikus szempontokra vezethető vissza és nem jelentette a magyarságról való leválást. Másrészt a népszámlálások folyamán tömegeket vettek rá – biztatással, presszióval, megfélemlítéssel, kényszerrel, terrorral – arra, hogy ne a magyar nemzetiséget diktálják be, sok esetben pedig a nemzetiségi adatot önkényesen, akár a megszámlált tudtán kívül vezették be a számlálóivekbe.

Aki tiltakozott ez ellen, beidéztek, vizsgálatnak vetették alá (ahol „objektív jegyek” – tehát nem a megszámlált nyilatkozata – alapján döntöttek), a panasztevőket nyelvvizsgára kötelezték, háromhavi elzárással vagy tízezer korona pénzbüntetéssel sújtották, mégpedig a hatóságok állítólagos megfélemlítése miatt. Kárpátalján különösen a görög katolikusokra és az izraelitákra gyakoroltak iszonyatos nyomást – az előbbieket önkényesen rutén, az utóbbiakat zsidó nemzetiségűeknek írták be. Az 1930-as népszámlálásról tudósító R. Vozáry Aladár a hadijelentések hangján fogalmazta meg a munkácsi eseményekről szóló beszámolóját. Az alábbi eset szemléletesen mutatja a számlálóbiztosok „ötletességét” – a vallomást egy cipőkereskedő tette a magyarpárti ügyvezetésén.

„– Fél 8-kor megjelent nálam a biztos. Az 1–14. rovatok kérdései után azt kérdezi németül (magyarul a biztos egy szót sem tud), hogy milyen vallású vagyok, – izraelita, felelem, – milyen templomba jár, kérdezi tovább, – a zsidóba, felelem. Aztán a 17–23. rovat kérdései. – És mi lesz a nemzetiséggel? – kérdelem én, – azt már beírtam (mondja ő), mert maga zsidó vallású, zsidó templomba jár. – De én magyar vagyok, annak írjon be! – Maga zsidó, (mondja ő), mert zsidó a vallása. Itt az utasításunk, hogy aki zsidó, azt nekünk zsidó nemzetiségűnek kell beírunk. (És kivesz valami nyomtatott, cseh nyelvű füzetet.) – Veszekedünk. Végre beírja, hogy magyar, de beidéző a városi jegyzői hivatalba.”

[R. Vozáry Aladár, „»Höfer«-jelentések a népszámlálás munkácsi frontjáról”, *Prágai Magyar Hírlap* (1930. dec. 12.), p. 6.]

A tudósítást jegyző Vozáry szerint a zsidókat, ha magyarnak vallották magukat, beidéztek; ő maga hetven ilyen kihallgatáson vett részt, ami persze sokkal több embert érintett. Egy tizenhat éves lány és fiútestvére például egy tizenkét tagból álló család nevében tett panaszt a magyar pártnál. Sokan ellenőrizni sem tudták, hogy milyen nemzetiségűként vezették be őket a dokumentumba, mert a – magyarul egyébként nem is beszélő – számlálóbiztos cirill betűvel írt.¹² Ennek az 1930-as népszámlálásnak komoly tétje volt, hiszen a kormánypártok ekkor akarták Szlovénia és Ruszinszko négy meghagyott városának – Pozsonynak, Kassának, Ungvárnak és Munkácsnak – a magyarságát 20% alá nyomni, s ezzel a hivatalos magyar nyelvhasználatot megszüntetni. Ez az első három esetben sikerült is, Munkácson azonban, nagyrészt a zsidóknak köszönhetően,

illetve a közöttük folytatott magyar agitáció következtében, nem. Ez a propaganda arra épült, hogy ha a nyelvhasználat joga megszűnik, akkor a városházán sem lehet magyarul beszélni, de megszűnnek a magyar iskolák, a színházi előadások, a közigazgatási szervekhez nem lehet magyar nyelvű beadványokat küldeni, a mozifilmek nem kapnak magyar feliratokat és így tovább. Az *Őslakó* azt iparkodott megértetni az érdekeltekkel, hogy a nemzetiség – illetve az anyanyelv – bevallása nem pártpolitikai állásfoglalást jelent, így a cionisták, a „legkihűbb zsidó”-k, a kommunisták és a szocialisták sem vétenek a pártfegyelem ellen, ha magyarnak vallják magukat – amennyiben magyar az anyanyelvük.¹³ Az eredményeket regisztrálja a lap 1931-es első számának vezércikke.¹⁴ Végül úgy tudtak megszabadulni a hivatalos magyar nyelvtől Munkácson, hogy a járás magyar arányszámát tornázták le 20% alá.

Ungváron a helyzet máshogy alakult; itt a magyarság 1930-ban nem érte el a 20%-ot, de volt kísérlet arra, hogy legalább a városi ügyvezetés nyelveként – közvetítő nyelveként – megmaradjon a magyar, hiszen maga a tanács összetétele mutatta, hogy ezt a nyelvet legalább 50% beszéli. Ezt a javaslatot a magyarpártiakon kívül ezúttal néhány szociáldemokrata zsidó városatya támogatta, a zsidó pártok képviselői – ellene szavaztak, igaz, egyikük nem elvből, hanem „törvénytiszteletből” s mert elhitte a szláv városvezetés ígérését, hogy a kérdést „liberálisan fogják kezelni”.

Arra utaltunk már, hogy zsidók számára milyen fontos volt a magyar nyelvű iskolai oktatás; adatok özöne igazolja, hogy ebben a kérdésben is sokszor elkötelezték magukat. A nem kimondottan zsidóbarát *Határszéli Újság* is elismerte, hogy a magyar

A Korona Szálló Ungváron, 1939 táján

iskoláknak a megszállást követő bezárása után Ungváron a zsidó szülők értekezletén „pedagógice helyes vélemények hangzottak el”; ez a gyűlés is azt tartotta az egyetlen megoldásnak, „hogy a magyar iskolák ismét megnyíljanak, hogy az előadások magyar nyelven kezdődjenek meg és hogy minden tanuló azon a nyelven fejezhesse be tanulmányait, amelyen megkezdte”.¹⁵ Munkácson a helyzet hasonló. „Tiltakozunk és fellebbezünk» – mondták ki a munkácsi szülők azon – a tanügyi vezetőség által kiadott – rendelkezés miatt, mely eltiltja a g. kath. és izr. vallású gyermekeket attól, hogy a magyar tannyelvű r. kath. elemi iskolában tanuljanak.”¹⁶

Végezetül említsünk meg egy szinte extrém esetet, a legalább részben magyar zsidóság egyik, talán ösztönös demonstrációját. Voith Györgynek a visszatérés után megjelent, hivatkozott könyvében megnevez több, magát magyarnak valló munkácsi ügyvédet, például Friedmann Menyhértet, Schlesinger Frigyeszt és Weinberger Pált. Nos, az utóbbit vették őrizetbe és vádolták meg 1927-ben a munkácsi kaszárnya megostromlásának szervezésével és vezetésével. Az év májusában az egyik katonatiszt becsmérlő megjegyzéseket tett a munkácsi magyarokra és zsidókra, ennek következtében másnap 300-400 ember – zsidó fiatalok – körülvette és kövekkel dobálta meg a laktanyát. A katonaság szétkergette őket s többeket – Weinbergeren kívül Schvimmer Móricot, Segel Jenőt, Grümbaum Ignácot, Ingber Józsefet, Fodor Miklóst, Schönfeld Zoltánt és Lebovics Hermant – néhány napra elítéltek. Voith szerint az üggyel az angol és a német sajtó is foglalkozott, az egyik cseh lap pedig „magyar lázongás”-nak, „a magyar sovinizmus” akciójának tulajdonította a jelenséget.¹⁷

2.10. Kárpátalja a budapesti zsidó sajtóban

Glässer Norbert – Zima András

Az utódállamok szervezeti és mozgalmi intézményrendszerének létrejöttével a korábban egységes keretek között élő zsidó irányzatok és stratégiák az új politikai realitások részeivé váltak, ugyanakkor a korábbi Budapest-központú intézményrendszer elitje továbbra is érzékeny maradt az új, határokon kívülre került intézményrészek ügyei iránt. Így a szlovenszkói és a ruszinszkói zsidóságot sem kezelték külföldiként, a tényleges politikai határok nem jelentek meg tudati határokként. Ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy mind az elit körében, mind pedig az egyes irányzatok tagjai között számos egyént fűzött rokoni, családi, baráti, ismeretségi szál a kívül került hitközségek tagjaihoz, illetve megtört egzisztenciaként többen kényszerültek szülőföldjükről Magyarországra menekülni. Elsősorban a nemzedéki emlékezet és a közös események voltak azok, amelyek összefűzték őket, és kijelölték a jelen értelmezési kereteit. Másodsorban pedig az új korszak meghatározó társadalmi diskurzusába illeszkedtek bele.

Az orthodoxia, a neológia és a cionista mozgalom fővárosi lapja nagyon eltérő képet nyújt a kárpátaljai zsidóságot érintő kérdésekről. Ez a modernitáshoz és nemzeteszmeéhez való eltérő viszonyulásából ered.¹ A neológ *Egyenlőség*² című lap és a cionista *Zsidó Szemle*³ egyaránt tudatosan modernizálónak tekinthető. A vallási hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezi újra. A nemzeteszme viszont választóvonal közöttük: a neológia pusztán felekezetként az uralkodó nemzeteszmehez igazodik, míg a cionista mozgalom a lojalitás megtartásával saját zsidó nemzeteszmet ápol. Az orthodoxia különböző formái és a haszidizmus tradicionalitásra törekvő stratégiát képeznek. Értelmezési keretül a vallási hagyomány, autoritás és legitimitás szolgál.⁴ Az utóbbi stratégia megjelenítője a vizsgált korszakban a *Zsidó Újság* és az

Orthodox Zsidó Újság.⁵ Ezek mind fővárosi réteglapok, amelyek egyrészt közép-osztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat tükröznek.

A nagy társadalmi diskurzusok konkrét hatalmi, gazdasági és társadalmi berendezkedéshez kötődnek, s korszakonként

Síparadicsom a Kárpátokban, Rahó mellett, 1940-es évek eleje

A rádhózi Budapest Szálloda épülete, 1940-es évek

módosulnak. Az elitváltásokkal fővonalból tematizálások tűnhetnek el, és korábban perifériális értelmezések emelkedhetnek a helyükbe. Mindeközben a folytonosság csupán az egyes diskurzuselemek szintjén feltételezhető. A diskurzusfolyamok ugyanis egyaránt tartalmaznak új megfogalmazásokat és továbbsodródó elemeket, átörökített toposzokat.⁶ A Horthy-korszakban ilyen fővonalbeli diskurzusváltás volt például az etnikai gondolat előtérbe kerülése.⁷ Az első világháború után a magyar véleményformáló elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája megváltozott. A korábbi asszimilatív nemzetkonceptiót az etnicista stratégia váltotta fel. A nemzetkonceptió megváltozását az 1920:XXV. törvénycikken keresztül lehet a legjobban szemléltetni. A *numerus clausus* néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. A törvényt a jogalkotó a korábbi magyar nemzetfelfogással ellentétben – mely a magyarországi zsidóságot a magyar nemzet részének tekintette – a zsidókra is alkalmazni szánta. A továbbiakban erre az új helyzetre adott válaszokat mutatjuk be a vizsgált térséghez kötődő híradások példáin keresztül három témakörben: 1. az új utódállam keretei között továbbélő zsidó közösségekről nyújtott képen; 2. az egyetemes zsidóság jövőjéről szóló vitákon; illetve 3. a Szentföldre való viszonyuláson keresztül.

AZ UTÓDÁLLAM ZSIDÓ ÉLETÉRŐL

Az új határok ideiglenességének reményéből kiindulva a neológ elit a 19. században kialakított intézményi stratégiát változatlanul hagyta, és továbbra is a magyar nemzeti keretek között határozta meg magát. Sérelmezték viszont, hogy miközben a béketárgyalásokon illetve nemzetközi viszonylatban általában az elcsatolt területek magyar zsidóit – növelendő a magyar népesség arányát – a magyar politikai elit magyarként tartja számon,⁸ addig Magyarországon a zsidókat kitaszították a magyar nemzet közösségéből. Az *Egyenlőség* a magyar zsidóknak a magyar nemzet és a magyar állam iránti állandó és megtörhetetlen hűségének többször is hangot adott. A magyar zsidóság nemzethűségét bizonyítandó kiemelte a helyi, jelen esetben kárpátjai zsidók szerepét az új határok által elszakított nemzetrészek magyar öazonosságának megőrzésében.

„Ott, hol magyarok, rutének, tótok, lengyelek, románok laknak egymás mellett és ahol mindig fontosabb és nehezebb dolog volt magyarnak lenni, mint bárhol e hazában: a munkácsi zsidók mindig odaadók, derék munkásai voltak a magyar művelődésnek. [...] A munkácsi zsidók magyarul beszélnek, csak magyarul. Ez most tudvalevőleg nem érdem; nem előny, kedvezés, előrehaladás jár érte, hanem meghurcoltatás, bebörtönzés és cseh szurony. És az elszakított munkácsi zsidók magyarul beszélnek.”

[Dr. Fábián Ferenc, „Milyen nyelven beszélnek a munkácsi zsidók?”, *Egyenlőség* (1920. okt. 2.), pp. 4–5.]

„Mert ha Erdély a magyarországi zsidóság elvesztett jövőjét, elszakadt reményét jelenti, úgy méltán fájlalhatják Északmagyarország elszakadásában zsidó múltunktól való elszakításunkat. Hiszen Pozsony majd másfélszázadon át volt a magyar zsidóság szellemi életének gócpontja és mellette Tapolcsány, Nyitra, Kassa, Munkács mind megannyi ősi fészke a régi zsidó tradícióknak. Számunkra nem lehet közömbös vajon [...] az asszimilációs irányzattal [...] egy-egy nagyszerű temetővé válnak-e, [...] avagy az ő jól konzervált zsidó tömegekkel új vérkeringést adnak a lassan induló csehszlovák zsidó nemzeti mozgalomnak.”

[Ullmann Sándor, „A zsidóság helyzete Észak-Magyarországon”, *Zsidó Szemle* (1920. febr. 13.), pp. 4–5.]

Számos cikk jelent meg a lapban a közös magyar és magyar–zsidó szenvedést bizonyítandó, apologetikus szándékkal olyan határokon túli magyar zsidókról, akiket az új hatalom a magyarság melletti kiállásukért büntet. Az *Egyenlőség* egy ízben egy huszti menekült vasutas családot mutatott be, melynek tagjai nem voltak hajlandók letenni a csehszlovák állampolgári esküt, és ennek következtében el kellett hagyniuk Kárpátját. Az *Egyenlőség* tudósítója a család egyik tagjával, egy tizenhárom éves kislánnyal készített interjút: „Husztrol hu szonnégy óra alatt el kellett jönnünk, mert nem tettük le az esküt. De nagyon haragudtak ránk, mert egyszer apuka az utcán azt mondta valakinek, hogy ha még egyszer háború lenne, nem hagyná magát felmentetni, hanem elmenne a csehek ellen.”⁹

A cionista mozgalom, mely korábban a zsidó társadalmon belül periférikus közösség volt, a világháborút követően jelentősen növelte befolyását. Ez egyrészt köszönhető volt a mozgalom kétségtelen sikereinek a Szentföldön, másrészt a háborút követő magyarországi antiszemita jelenségeknek. A cionista sajtó a neológ azonosulás helyett a megértést, illetve a zsidó sors és a magyar sors közötti hasonlóságot hangsúlyozta. A cionista és a neológ stratégia közötti fontos ütközőpont a határon

túli zsidó közösségek kérdése volt. Ezeken a területeken, többek között Kárpátalján is, a cionisták zsidó nemzeti szerveződések hoztak létre. A budapesti cionista sajtó azzal érvelt, hogy csak így lehet megakadályozni, hogy az elcsatolt területeken a zsidók az ottani többségi társadalomba integrálódjanak, és ezzel magyar szempontból kedvezőtlen helyzet alakuljon ki. Ha a zsidók saját nemzetiségi szerveződések hoznak létre, akkor nem növelik a magyarokkal szemben álló nemzetiségek számát. Ebben a fogalmi keretben kell értelmezni a cionista *Zsidó Szemle* szlovenszkói és ruszinszkói beszámolóit is.

A budapesti Orthodox Központi Irodához közeli lap, a *Zsidó Újság* nem csupán a szimbolikus politika és a nagy társadalmi diskurzusok révén vált érintetté az utódállamok orthodox szervezeti ügyeinek interpretálásában: a ruszinszkói és szlovenszkói zsidóság elvesztése gyökeres változást idézett elő a lap arculatában. A lap országos orthodox zsidó kérdésekkel foglalkozott, elsősorban mégis a budapesti orthodox középosztály szemléletét tükrözte.¹⁰ A határok hatása közvetlenül már a lap újraindulásában megjelent. A jiddis, héber betűs olvasótábor az utódállamokhoz került. A Tanácsköztársaság alatt betiltott orthodox lap a bethleni konszolidációt követő újrainduláskor emiatt hamar magyar nyelvre váltott. „Boldogult nagyapám [...] 1919-ben, miután Magyarországot feldarabolták, és a jiddist köznapi nyelvként beszélő északkeleti és erdélyi zsidóság az elcsatolt területeken maradt, a megmaradt országrészen a *Jüdische Zeitung*nak nem volt többé létjogosultsága, így néhány évig nem foglalkozott újságírással. [...] Orthodox újságra azonban a trianoni Magyarországon is szükség volt, ezért 1925-ben elhatározta egy magyar nyelvű hetilap kiadását.”¹¹

Az orthodoxia a revíziós szimbolikus politikához vallási értelmezéseken keresztül kapcsolódott. Azonban a neológ stratégiához hasonlatos apologetikus, magyar–zsidó mártíriumot felmutató híreket is közölt Ruszinszkból. A vallási értelmezések főként a revíziós diskurzus fordulópontjaihoz kötődtek.¹²

A munkácsi → rebe, Hajim Elazar Sapira (1871–1937) magyarázata a nemzetek őrangyalairól jól példázza a történelmi, hatalmi, politikai események vallási áértelmezését.

Ezáltal nem a közösségi vallási hagyomány rendelődött alá nyelvezetként és szimbólumkészletként a nemzetvallás jelenségeinek, hanem a nemzetvallás értelmezéseit igazította meglévő vallási keretekhez.

A budapesti orthodox sajtót ugyanakkor intenzíven foglalkoztatta az önálló ruszinszkói orthodox iroda ügye is. Ezekben a vitákban a sajtó hasábjain a munkácsi főrabbi többnyire a tényleges helyzet tolmácsolójaként és az egyedüli hiteles vélemény megfogalmazójaként került bemutatásra ruszinszkói és budapesti híveinek tudósításai.¹³ A sajtóban megjelenő tendencia a főrabbi hitbuzgalomban játszott szerepe felől nyer értelmet a későbbiekben.

„Minden nemzetnek van géniusza („szár”) az égből, amely őrzésére van rendelve, és nem maradhat fenn egy hirtelenül megalakult állam, amelynek nincsen meg az őrangyala; az ilyen államnak előbb-utóbb alkatrészeire kell felbomlania... – szokta mondani. A félév előtt bekövetkezett fordulatnál azután már megértette mindenki, hogy mit állapított meg a cseh rezsim alatt évekkel ezelőtt, a nagy magyarérmelmű Spira főrabbi z.c.l. és köztudomású, hogy ilyen magyar szellemben nevelte egyetlen gyermekét és annak férjét a jelenlegi főrabbit Rabinowitz Baruchot.”

[„Munkácsi utijegyzetek”, *Orthodox Zsidó Újság* (1939. máj. 10.), p. 4.]

AZ EGYETEMES ZSIDÓSÁG SORSÁNAK TÜKRÉBEN

Az első világháborút követő területcsökkenés következtében megváltozott az irányzatok egymáshoz viszonyított aránya. Az orthodoxia nemcsak arányában, de befolylásában is jelentősen visszaesett. A domináns helyzetbe került kongresszusi zsidóságot nemzeti-vallási stratégiája szempontjából – amit a világháború idején és utána is következetesen képviselt – a legnagyobb kihívás a cionizmus felől érte. Ezért a neológ sajtó, az antiszemita jelenségek mellett, a leghatározottabban a cionista

„A munkácsi járásbíróság előtt vádlottként állt Spira munkácsi rabbi, kit a köztársaság védelméről szóló törvény alapján vádoltak izgatással. A rabbi azt mondta, hogy az orosz Kárpátokban tavaly kitört tifuszbajrvány Isten büntetése a hebraisták és cionisták bűneiért, azonkívül sértő kifejezéseket használt a munkácsi héber gimnázium ellen, valamint a szülők ellen, kik gyermekeiket oda járatják. A felmentés indoka szerint a rabbi csak az iskolán üzött bibliakritikát támadta, melyhez – mint közséje lelki vezetője – joga volt.”

[„Hírek: Spira munkácsi rabbit felmentették”, *Egyenlőség* (1935. márc. 9.), p. 14.]

iránnyal szemben lépett fel, azzal vádolva őket, hogy az általuk propagált „zsidó nacionalizmus” az új kurzus antiszemitáinak szolgálj érvül. Az *Egyenlőség* a cionista mozgalmat támadva, legitimációt keresve, sok esetben a már veszélyes ellenfélnek nem tekintett orthodoxiára hivatkozott.

Érdekes kapcsolódási pontot talált ugyanakkor a cionista *Zsidó Szemle* a cionisták és a haszidok között. Szerintük a cionistákat és a munkácsi haszid közösségeket az „asszimiláció” elutasítása kötheti össze. A haszidizmust egy olyan népmozgalomnak tekintették, mely az asszimilációnak ellenállva a zsidó nép „elzsidótlanodását” akarja megakadályozni. Így szegődve a cionizmus öntudatlan segítőtársául: „az észak-

magyarországi konzerváltabb, de egyúttal szűkebb látókörű zsidóság még most is csak nehezen, csak óvatosan adja vissza magát nemzetének. [...] Hogy mennyire hamis az a beállítas, hogy az orthodox körök harcban állanak a nemzeti törekvésekkel, az bizonyítja a legjobban, hogy Munkácsott, ezen legszélsőbben konzervatív orthodox centrumban erőteljes cionista egyesület működik még pedig az ottani főrabbi hallgatóságos támogatásával. Sőt egy ünnepi beszéde alkalmával, kijelentette, hogy se magyar zsidót, se román zsidót, se cseh zsidót nem ismer, csak zsidó zsidót. Egy másik alkalommal pedig kijelentette, hogy ő a mai idöket messiási idöeknek tartja és az a meggyöződése, hogy most kell Izrael Palesztinába való visszatérésének megtörténnie. Kétségtelen, hogy ez egy tipikusan originális nézet, amely azonban a mizrachi programjában szépen megfér.”¹⁴ Visszatérő stratégiaként a cionista publicisták a premodern gyökerű vallási értelmezéseket, kontextusukat módosítva, modern nemzeti keretek közé helyezték, így domborítva ki vélt mozgalmi üzenetüket.

A haszidizmus és a ruszinszkói vidéki zsidóság a budapesti orthodox iroda számára elsősorban nem a cionizmussal kapcsolatos állásfoglalása vagy az orthodoxia fogalmi keretébe nehezen illeszkedő etnicitás gondolata felől vált fontossá, hanem a vallási élet elmélyítésének ügyében. Az országhatárok változása a dualizmus idején kiépített orthodox intézményrendszert széjjelszabdalta. A jelentős orthodox és ha-

szid közösségek, valamint a fontos Talmud-iskolák az utódállamokhoz kerültek, az orthodoxia pedig a dualizmuskori többségi helyzetből a magyarországi zsidóságon belül kisebbséggé vált.¹⁵ Röviddel a magyar nyelvű orthodox hetilap újjáélesztését követően megindult annak a kelet-európai gyökerű hitbuzgalmi mozgalomnak a regionális újrászervezése, aminek egyik jelentős korabeli alakja a munkácsi főrabbi volt.¹⁶ A hitbuzgalom ügyét felkaroló lap főszerkesztője, Groszberg Jenő kitüntetett figyelemmel foglalkozott a munkácsi főrabbiival: a lap számos kérdésben korának egyik kiemelkedő és követendő vallási autoritását látta benne.¹⁷ A többnyire neoorthodox irányultságú szerkesztőség olvasói leveleivel, tudósításaival és útirajzaival maga is ápolta a főrabbit rebeként övező tiszteletet, s minden lehetőséget megragadott, hogy ennek a tiszteletnek a megnyilvánulásairól hírt adhasson. A hitbuzgalom középontba állításával a hivatalosan pozsonyi irányvonalhoz sorolt orthodox vezetés célja a romló társadalmi körülmények között a közösségi-vallási modellek és a normákörvetés megerősítése volt. A hitbuzgalom a külvilág modern szekuláris tendenciái ellen védőgátak emelését szorgalmazta. Ezek egyben határok is voltak, az orthodoxia befelé fordulásának külvilágtól védelmet nyújtó határai.¹⁸ A sajtó pedig programként politikamentességet¹⁹ és hitéleti reneszánszt hirdetett.²⁰ A munkácsi rebe, a gyertyánligeti és más ruszinszkoói rebék és rabbik kijelentései, útmutatásai a hitélet elmélyítését voltak hivatottak megjeleníteni. A hozzájuk intézett zárandoklatok, náluk tett szerkesztői tiszteletlátogatások beszámolóit pedig egy alternatív, misztikus, a fővárosi életformától távoli, ugyanakkor a vasúthálózattal Budapestről is elérhető világ képét festették meg, ahol a világ küzdelmeiben megfáradt orthodox zsidó átmeneti menedékre lelhet, és istenbizalommal telhet el.²¹

„Kedden délután elterjedt Budapesten a hír, hogy *Spira Lázár* munkácsi főrabbi Makóról, ahol tisztelői körében töltötte a múlt szombatot, Budapesten át utazik hitközségébe. Mivelhogy tudták, hogy híve, *Róth Henrik* Rombach utcai nagykereskedő fogja vendégül látni, délután hat óra felé telve volt az egész utca érdeklődőkkel. [...] A főrabbi lakása erre az alkalomra színültig megtelt az ájtatoskodásban résztvenni akarókkal. Az áhitat a sz'firó-nál emelkedett a legmagasabb pontra. Oly sz'firó-számlálás volt ez, amelyhez hasonlót sokan még nem éltek át. Csodálatos mélység, megkapó közvetlenség nyilatkozott meg a főrabbi imádkozásában. Volt ebben az áhitatban valami méltóság, amely azonban nem mulandó földi ékeskedés, hanem az ima emelkedettségének szolgálatában áll, az Örökkévalóság tartozéka és megnyilatkozása.”

[Groszberg Jenő, „A munkácsi főrabbi Budapesten”, *Zsidó Újság* (1934. máj. 4.), p. 2.]

A SZENTFÖLD-ÉRTELMEZÉSEK MENTÉN

A cionisták közeledési szándéka a haszid elithez nem járt sikerrel, ezért a haszid tömegekkel kapcsolatos stratégiát változatlanul hagyva, a híveket – a rebékről leválasztva kívánták megnyerni a mozgalom számára. „Most, amikor az egész világ a németországi zsidóüldözések hatása alatt áll és mind tisztábban látja, hogy a zsidóság számára nincs más kiút, mint Palesztina, vannak zsidó vezérek, akik feledve minden szomorúságot

középkori elgondolásokkal és alaptalan támadásokkal akarják eltorlaszolni azt az utat, amely az öntudatra ébredt zsidóság által a megszabadulás elé vezet.”²²

Amíg a tudatosan modernizáló stratégiák a zsidóság jelenét és jövőjét jogi, politikai, valamint pusztán felekezeti vagy önálló etnikai keretek között tematizálták, addig az orthodox sajtóban megjelenített ruszinszkói tradicionalitásra törekvő zsidóság a hagyomány láncolatának jelenre vonatkoztatott vallási keretei között ragadta meg a zsidóság ügyét. Ez kiterjedt a Szentföldről alkotott képre is.²³

A budapesti orthodoxia a zsidóság társadalmi helyzetének romlását – a racionális, erkölcsi és jogi magyarázatok mellett – szintén vallási keretek között, a vallástól elfordult vagy újító zsidók okán az egyetemes zsidóságra kirótt büntetésként értelmezte. A Talmud a száműzetés három esküjéről szól:²⁴ az Örökkévaló megeskette a zsidóságot, hogy nem tér vissza a Szentföldre, és nem akarja újjáépíteni a Szentélyt, valamint, hogy nem lázad a népek ellen, amelyek között száműzetésben él. A népeket viszont megeskette, hogy nem sanyargatják a zsidóságot annál jobban, amekkora sanyarúságot maga a száműzetés büntetése jelent. Ehhez a tradicionális modellhez kapcsolódik az az értelmezés, miszerint a népek részéről az esküszegés a messiási kor eljövételét hozza közelebb. Így a sajtó cikkei mind a szentföldi telepítésekre, mind pedig a zsidóságot ért támadásokra a három eskü talmudi történetét, valamint a bűn–büntetés–megtérés elvét alkalmazták, egyedüli megoldásként a bűnbánatot és az orthodoxiához való visszatérést jelölve meg.

A budapesti orthodox sajtó – ahogyan a neológ *Egyenlőség* hetilap is – gyakran idézte a munkácsi főrabbit a zsidó nemzeti mozgalom ügyében.²⁵ Ezek a nyilatkozatok egyrészt a Horthy-korszak meghatározó társadalmi diskurzusaiba illeszkedtek,

másrészt orthodox részről a szekularizálódó értelmezésekkel helyezkedtek szembe, míg a neológia esetében a magyarsághoz tartozást és a felekezeti önmeghatározás kizárólagosságát voltak hivatottak demonstrálni.

A Szentföld azonban a neoorthodox irányultságú, önmagát hivatalosan a pozsonyi orthodoxiához soroló fővárosi orthodox középosztály számára a Kelet iránti polgári érdeklődés tárgya és fontos korabeli reprezentációs eszközként a nyugati társasutazások célja is volt. Ebbe a keretbe illeszkedtek a neves főrabbi vagy családtagjaik szentföldi zárándoklatairól szóló útbeszámolók. A munkácsi főrabbi útja mellett Ruszinszkóról a huszti főrabbinak jeruzsálemi főrabbiává választásával foglalkozott még a sajtó.²⁶

„A zsidóság nemzeti alapon való szervezkedésének – nem titkolom – legkövetkezetesebb ellensége vagyok, ez azonban nem jelenti azt, hogy a Szentföldnek volnék ellensége. Hiszen hithű zsidó nem lehet ellensége → Erecz Jiszróélnak, amelynek levegője a talmud szerint bölcsé teszi az embert. Hogy azonban ezen bölcsességet profanizálják és éppen arra használják fel, hogy az ifjúságot mindinkább eltántorítsák a tradíciótól, a vallási érzületet pedig kiöljék belőle a különböző szervezkedések e módjával, ehhez tapsolni igazán nem lehet, sőt ez ellen minden rendelkezésre álló eszközzel küzdünk is kell. Épp ezért nem lehetek híve a tömeges kivándorlásnak, különösen nem az ifjúság részéről, történjék az bár a nehéz viszonyok szülte kényszerűségből is...” – nyilatkozta a munkácsi főrabbi.

[Blum Sámuel, „Beszélgetés Kassán a munkácsi főrabbi-val”, *Zsidó Újság* (1935. jún. 21.), p. 4.]

2.11. A romániai Máramaros zsidósága

Gidó Attila

Schön Dezső újságíró, a Kolozsváron megjelenő *Új Kelet* zsidó politikai napilap munkatársa a harmincas években cikksorozatot közölt a máramarosi zsidóságról. Ezekből az írásokból 1935-ben könyv is született *Istenkeresők a Kárpátok alatt* címmel.¹ Az itt megelevenedő 19. századi haszid világ csak egy része az 1918 előtti történelmi Máramarosnak. Az első világháborút a vesztesek oldalán befejező Magyarország keleti területei – köztük Máramaros megye déli harmada is – Romániához kerültek. Ezzel pedig a huszti, técsői, valamint az ungvári és munkácsi zsidókhoz szoros szállal kötődő dél-máramarosi zsidókat az új országhatárok elszakították korábbi természetes vallási, kulturális és gazdasági környezetüktől.²

A zsidóság számára a határváltozások egyben a jogi státuszukban bekövetkezett változásokat is jelentették. Az óromániai zsidóság jogi helyzetének rendezése már a 19. század második felétől folyamatosan napirenden volt, és a nyugat-európai államok állandó nyomást gyakoroltak az országra ebben a tekintetben. Nagy-Románia 1918-as létrejöttével a kérdés újból aktuálissá vált, majd végül az 1923-as új román alkotmány 133. cikkelye rendelkezett a zsidók egyenjogúsításáról. A polgári emancipáció mellett az állampolgárság kérdése számított a legégetőbb problémának, hiszen e nélkül a legalapvetőbb állampolgári jogokat sem gyakorolhatták az ország területén élő zsidók. Mivel a korábban Magyarországhoz tartozott területeken élő zsidók polgári és vallási emancipációja már a 19. században megtörtént, a területi változások jogi szempontból visszalépést jelentettek számukra. A történelmi Erdély, a Bánság és a Partium kisebbségeinek állampolgárságát a román kormány 1923 októberében külön rendeletben szabályozta. A következő évben pedig az egész ország területére érvényes törvényt fogadtak el a „román állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről”. Az állampolgárságok felülvizsgálatáról szóló 1924-es törvénynek, és az Octavian Goga miniszterelnöksége alatt meghozott 1938-as jogszabály következményeként több százezer romániai zsidó veszítette el román állampolgárságát. A két törvény alapján összerdélyi szinten mintegy 23 000 zsidó családfőt és egyedülállót fosztottak meg a román állampolgárságától. Mivel a felülvizsgálás feltételei igen szigorúak voltak és jelentős anyagi megterhelést jelentettek a családok számára, valószínűsíthető, hogy a széles szegény réteggel rendelkező máramarosi zsidóság körében sokkal nagyobb volt az érintettek aránya.

A Romániához került máramarosi zsidóság tradicionálisabb közösséget alkotott, mint a bánságiak, a bihariak vagy éppenséggel az erdélyiek. Régióin belül alkotott 20,9%-os arányukat tekintve jóval meghaladták az összerdélyi adatokat (3,2%).

Az 1918 után Romániához került magyar területek etnikai adatai (1930)

	Román	Magyar	Német	Ukrán	Zsidó	Egyéb	Összesen
Máramaros	93 207	11 174	3 239	19 230	33 828	20,9%	161 575
Összes terület	3 207 880	1 353 276	543 852	29 607	178 699	3,2%	5 548 363

Legnagyobb számban Máramarosszigeten (10 526), Borsán (2486) és Felsővisón (3722) éltek, a megyeközpont lakosságán belül 38,6%-ot képviselve.³

A máramarosi települések zsidóságának túlnyomó többsége a haszid irányultságú orthodox hitközségek köré szerveződött. Ezek közül is a legnépesebb a máramarosszigeti volt, amelyet 1926-os haláláig a közép-európai haszidizmus egyik legjelentősebb alakja, Hajim Hirs Teitelbaum vezetett. Őt fia, Slomo Leib Teitelbaum követte a rabbiszékben, aki egészen az 1944-es deportálásokig töltötte be a tisztségét.⁴ A városban egy → status quo ante alapon álló hitközség is működött, de amíg egy 1921-es összeírás szerint ennek alig 1000 tagja volt, addig az orthodox anyahitközségnek, a hozzá tartozó településekkel együtt, 1350 adófizetője volt, ami a családtagokkal együtt összesen mintegy 12 000 személyt jelent.⁵ Népes orthodox anyahitközségnek számított továbbá a felsővisói (4150 személy a fiókhitközségekkel együtt), a bárdfalvai (568), a rozáliai (2800) és a borsai is (2200).⁶

A román államhatalom az új területeken többé-kevésbé megtartotta a korábbi adminisztratív beosztást. Így Máramarost is külön megyévé szervezték Máramarossziget központtal. Az újonnan meghúzott államhatárok viszont sok, korábban szoros szálal egymáshoz kötődő zsidó települést elvágtak egymástól. Ezt példázza

Egy dinasztikus házasságkötésről olvashatunk a *Máramarosi Újság* hasábjain:

„A Nicu Filipescu utcában lévő ortodox zsinagóga környéke csütörtök óta igen népes. Messzi földről sereglik egybe az ájtatos zsidók tömege, hogy Teitelbaum Ch. Hersch főrabbi leányának, Peszelnek, Halberstein Ezékiel Juda gorlicei főrabbiával való egybekelésének ünnepségén jelen legyenek.

Természetes, hogy mindenki elhozza a maga ajándékát, amelyek között főleg arany és ezüst tárgyak szerepelnek. Csütörtökön [március 13.] éjjel 11 óra körül vezette mennyezet alá a főrabbi a menyasszonyt. A mátkapárt az új, fehértoi rabbi áldotta meg. A szegények részére az esküvő előtti napon rendeztek asztalt. A menyegzői mulatság hét napig tart.”

[„Lakodalom a főrabbi házánál”, *Máramarosi Újság* (1924. márc. 16.), p. 2.]

az aknaszlatinai rabbiválasztás esete is az 1920-as évek elején. Aknaszlatina Csehszlovákiához került a világháború után. Mivel rabbija nem volt, a máramarosszigeti rabbi, Hajim Teitelbaum járt át ide Romániából. A csehszlovák hatóságok viszont 1923-ban megtiltották Teitelbaumnak a belépést, és ezzel rabbi nélkül maradt a közösség. Az aknaszlatinaiak az új vallási vezető személyét illetően két pártra szakadtak. A vizsnici-pártiak a kassai rabbi fiát, a többiek viszont Teitelbaum egyik vejét, Hajim Avraham Halbersteint akarták meghívni. A választás előtt végül kibékült a két párt, és Halbersteinben egyeztek ki.⁷

A haszid világra jellemző „dinasztikus” házasságok és a rabbiszékekért folyó harcok azt eredményezték, hogy Máramaros hitközségeinek egy részét is egy-egy haszid dinasztiahoz tartozó személy vezet-

te. Így jelentek meg a Teitelbaumokhoz tartozó rabbik Máramarossziget mellett Kabolacsárdán (Sabsze Cvi Teitelbaum), vagy a Hagerrekhez tartozóak Borsán (Pinhasz Hager, majd Alter Menahem Mendel Hager), Felsővisón (Menahem Mendel Hager 1921-től).⁸

Több hitközség keretében működött →jesiva, ezek közül is a leghíresebb a felsővisői volt évi átlag 300-400 →bóherrel és a máramarosszigeti Hajim Cvi Teitelbaum irányítása alatt 250-300 tanítvánnyal.⁹ A vallási oktatást ellátó talmud-tórák és jesivák mellett csak elvétve találunk hitközségek által fenntartott világi tudományokat oktató iskolákat. Az 1923/1924-es tanévben a tágabb értelemben vett Erdélyben működő 35 zsidó elemi iskolából csak 3 volt Máramarosban, azaz a zsidó iskoláknak 8,6%-a, holott az erdélyi zsidóknak 18,9%-a élt ebben a régióban.¹⁰ A zsidó tanulók túlnyomó többsége állami iskolákba járt és román nyelven tanult.

A külvilág, illetve a keresztény lakosság szemében Máramaros „zsidós” jellegét nem csak a nagyarányú zsidó jelenlét, hanem a többségükben a haszid irányzathoz tartozó izraeliták hagyományos életmódja és viseletkultúrája is erősítette. A mindennapi nyelvhasználatban még mindig a jiddis dominált, amely tény az 1930-as román népszámlálás is rögzítette. Ekkor a máramarosi zsidóknak 98%-a vallotta magát jiddis anyanyelvűnek. Természetesen a többségük beszélt a magyar és a román nyelvet is.¹¹ A magyarországi emancipációs törvényt követően beinduló gyors magyarosodási folyamat ezeken a vidékeken jóval kisebb hatást fejtett ki. A máramarosi zsidóság többsége nem asszimilálódott a magyarságba, csupán annak bizonyos kulturális jegyeit és nyelvét vette át, anélkül hogy feladta volna a jiddis használatát és továbbörökítését. Többek között ez az oka annak is, hogy 1930-ban a román népszámlálás alkalmával a 34 089 izraelitából 33 828 személyt, azaz 99,2%-ot regisztráltak zsidó nemzetiségűként.¹² Ez az arány még akkor is szembetűnő, ha tudjuk, hogy az adatrögzítések során az önhatalmulag eljáró román számlálóbiztosok szinte minden izraelita vallású személyt zsidó nemzetiségűnek írtak be.¹³ Az asszimiláltabb közösségekben, mint amilyen például a bihari is volt a zsidó etnikumúak aránya a mózeshitűeken belül csak 79% volt.¹⁴ Az Erdélyben oly erős cionista mozgalomnak sem sikerült annyira látványos eredményeket elérnie, mint a többi régióban, elsősorban a cionizmusellenes rabbik befolyásának köszönhetően. A népszámlálási eredmények esetében tapasztalható magas etnikai önbesorolás tehát elsősorban külső tényezőknek a hatása. Ezt látszik alátámasztani az 1930-as években a Zsidó Pártra leadott szavazatok aránya és a sékelakciók visszafogott eredményei is.¹⁵ 1931-ben a máramarosi zsidóságnak megközelítőleg 43%-a szavazott a Zsidó Pártra, miközben a Kolozs megyeieknek 55%-a, a szatmáriaknak pedig 75%-a.

A máramarosi zsidóság urbanizáltsági szintjében és társadalmi rétegződésében is eltért a többi Romániához került terület zsidóitól. Itt csak 31,1%-uk élt városban (Máramarosszigeten), miközben összerdélyi szinten ez az arány meghaladta az 56%-ot. De még így is a magyarok után a zsidók számítottak Máramaros legvárosiasodottabb etnikai csoportjának.¹⁶ Többségük az iparban (22,8%) és a kereskedelemben (22,8%) talált megélhetést, de igen magas volt a mezőgazdasággal foglalkozó személyek aránya is (21,9%). Általánosságban elmondható, hogy egy szűk nagypolgári réteget leszámítva

„Az a lejtő amelyen Maramures zsidóságának gazdasági helyzete a teljes leromlás felé halad ki-termeli magából a teljes deklasszált zsidó tömegeket, akiknek száma évről évre szaporodik. [...] A faipar, amely eddig egyik kenyéradó foglalkozása volt a maramuresi zsidóságnak még mindig nem indult meg. Az iparosok százai vannak munka nélkül és napról-napra leproletarizálódnak. A kivándorlás teljesen megszűnt, mert az országok, melyek eddig befogadták a maramuresi zsidóságot, becsukták előttük a kapuikat. A teljes elpusztulás réme fenyeget.”

[„Máramarosban megint éheznek a gyerekek”,
Új Kelet (1934. márc. 3.), p. 6.]

a máramarosi zsidók többsége a kispolgársághoz és a szegény falusi réteghez tartozott. A falusi zsidóság földműveléssel, fakitermeléssel (munkások, fuvarosok, tulajdonosok), kereskedelemmel és kocsmatartással foglalkozott.

A szociális nehézségek és az egyre agresszívabb formát öltő antiszemitizmus készítettek nagyon sokakat arra, hogy kivándorlásra adják a fejüket. Az emigrációs hajlamot próbálta felkarolni az 1920-as évek elején az erdélyi cionista mozgalom is. Néhány sikertelen szentföldi telepítési próbálkozás után, a Jewish Colonization Association segítségével több száz máramarosi zsidó Dél-Amerikában talált új otthonra. Később, 1935-ben a Szentföldre is

sikerült → alijáznia 400 személynek.¹⁷ Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején tartó gazdasági válság a máramarosi zsidóság és a keresztény lakosság körében is fokozták a szociális nehézségeket. A kivándorlási lehetőségeknek az elapadása és a faipar válsága következtében több tízezer családnak a megélhetése került veszélybe.

Zsidó gyerekek csoportképe, Szatmárnémeti, 1930-as évek

A jelenség kettős negatív következménnyel járt a zsidóságra nézve. Az egyik a máramarosi zsidóság egy részének az elszegényedése, a másik a már korábban is jelenlévő antiszemitizmus megerősödése volt. A krízisben lévő faiparból és földművelésből élő borsai lakosság körében tapasztalható társadalmi feszültségek 1930-ban zsidóellenes atrocitások formájában törtek a felszínre. A településre érkező vasgárdista diákok és a helyi görög-katolikus pap uszítására a borsai románok július 4-én felgyújtották a falu zsidók által lakott részét. A keletkezett tűz során több mint kétezer zsidó maradt fedél nélkül, akiknek a többsége elmenekült Borsáról.¹⁸ Zsidóellenes atrocitásokra a borsai tűzvészt követő években is sor került, és a máramarosi román sajtótermékek szinte kivétel nélkül rendszeresen közöltek antiszemita élű cikkeket.

A máramarosi zsidóság két világháború közötti életét a hitközségek és rabbik körül forgó vallási élet és a mindennapi életvitelt is szabályozó vallási előírások, valamint a külső, keresztény társadalommal fenntartott kapcsolatok határozták meg. Ehhez adódott hozzá a gyakran a kisebbségellenességen túlmenő, zsidóellenességbe hajló román állami törvénykezés. Az 1930-as évek végére a társadalmi antiszemitizmus különböző formái mellett maga az állam is aktív szerepet vállalt a zsidó lakosság kirekesztésében. Az állampolgárságok felülvizsgálása mellett kirekesztő jelleggel hozták meg például a konverziós törvényt, a szombati iskolalátogatás kötelezettségét, vagy az üzletek vasárnapi zárva tartásának a kötelezettségét.¹⁹

Az 1940. augusztusi második bécsi döntés, amikor Észak-Erdéllyel együtt Máramaros is visszakerült Magyarországhoz, egy új korszakot hozott el a máramarosi zsidóság számára. Ettől az időponttól kezdődően sorsuk összefonódott a magyarországi zsidóságéval.

3. Holokauszt Kárpátalján, 1939–1944

3.1. Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás

Frojimovics Kinga

1938 novemberében az első bécsi döntéssel a Felvidék, beleértve Kárpátalja döntően magyarlakta részét is, visszakerült Magyarországhoz.¹ Néhány hónappal később, pár napos harcokat követően 1939. március 18-ra a magyar hadsereg elfoglalta a rövid életű, magát függetlenné nyilvánító Kárpáti Ukrajnát, és ezzel a történeti Kárpátalja egésze újra magyar fennhatóság alá került.² Az utóbbi területrésznek az anyaországhoz való visszacsatolását szentesítő, 1939. június 23-án kelt 1939:VI. tc. (a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről) bevezetőjében a következő olvasható: „A magyar törvényhozás mélységes áhítattal ad hálát az isteni Gondviselésnek, hogy [...] az 1939. év március havában immár a Kárpátalja is visszatért a Magyar Szent Korona testébe. A magyar hazabensőséges örömmel üdvözli, a szerető anya meleg gondoskodásával öleli keblére az északkeleti Kárpátoknak az ezeréves határokkal szegélyezett területével együtt visszatért sokat szenvedett hűséges fiait.”³ A magyar haza keblére ölelt hűséges fiak között volt a térségben élő mintegy 70 000 zsidó is, a helyi lakosság több mint egy tizede, akikkel kapcsolatban a Belügyminisztérium már 1939. június 10-én – tehát még a Kárpátalja visszacsatolását szentesítő törvény megjelenése előtt – rendeletben gondoskodott, hogy a régióból lehetőleg ne „kívánjanak átszivárogni” az ország belsőbb területeire.

1943. január 25-én a M. Kir. Rendőrség Budapesti Főkapitányságának Fogház- és Toloncügyosztálya „Lebovits Hermann tolonc-ügye” tárgyában a következőkkel fordult a belügyminiszterhez:

„Nagyméltóságod a Kárpátaljai gyanús elemek (zsidók) átszivárgásának megakadályozása tárgyában kiadott 1939. június 10-én kelt 10.621/VII.res.-1939. sz. rendeletével Kárpátalja területéről politikai és gazdasági szempontból aggályos személyek (főleg zsidók) Magyarország egyéb területére való bejutásának megakadályozását rendelte el.

A rendelet szerint Kárpátalja területéről Magyarország egyéb területére átszivárogni kívánókat mint a közbiztonságra nézve gyanús személyeket kell kezelni és a 9389/1885. B. M. sz. rendelet értelmében kárpátaljai lakóhelyükre kell visszatoloncoltatni.

A rendelkezés alól csak azok a zsidók mentesülnek, akik elfogadható módon igazolni tudják, hogy idejövetelük valamilyen okból indokolt és nincs letelepedési szándékuk.

E rendeletre hivatkozással a m. kir. csendőrség ungvári nyomozó osztálya megküldte a budapesti főkapitányság politikai osztályának ama zsidók neveit, akik Kárpátalja területéről a budapesti rendőrhatalóság működési területére 1939 után beszivárogtak.

Lebovics Hermann is e 110 zsidó között szerepel mint olyan, aki 1941-ben – tehát a fenti rendelet hatálybalépése után – jött fel kárpátaljai illetőségi helyéről, Bustyaháza községből Budapestre. Nevezett feleségével és 3 gyermekével a Röck Szilárd u. 6. sz. alatt lakik mint főbérlet. Ezek alapján nála a letelepedési szándék fennforog, itt tartózkodása nem indokolt, mert Kárpátalján is találhat kereső foglalkozást. Így Nagyméltóságod rendelete alól Lebovics nem mentesülhet.”

Lebovics Hermann 1905-ben született Bustyaházán. Feleségével és három gyermekével 1941 májusában költözött Budapestre szülőföldjéről, Kárpátaljáról. 1941 novemberében kezdett dolgozni Budapesten, dr. Bekény Gábor Fa- és Tüzelőanyag Kereskedelmi Vállalatánál mint erdőki-termelési szaktisztviselő. 1942 telén a budapesti rendőr-főkapitányság értesítette Lebovicsot, hogy amennyiben Budapestet családjával együtt maga el nem hagyja, kitoloncolják „kárpátaljai illetőségi helyére”. Lebovics Hermann és családja további sorsáról nincs tudomásunk.⁴

A szakirodalomban Kárpátaljára vonatkozóan eltérő számadatokkal találkozunk, mert vagy csak a Kárpátaljai Kormányzóság adatait közlik, vagy pedig a revíziós időszakra vonatkoztatva is az 1919-es saint-germaini békeszerződéssel, illetve az 1945-ös szovjet–csehszlovák egyezményvel megállapított határokat vetítik rá a második világháború időszakára. Végeredményben tehát a történelmi Kárpátalja különböző régióinak adatait összesítik annak érdekében, hogy megadható legyen az éppen adott régió népessége. A bonyodalmat az okozza, hogy a szakirodalom egy része viszont ezt a körülményt nem veszi figyelembe, illetve helytelenül értelmezi.

A Kárpátaljai Kormányzóság zsidó lakossága az 1941-es népszámlálás adatai alapján⁵

	Összlakosság	A zsidó lakosság	
		lélekszáma	aránya (%)
Beregi közigazgatási kirendeltség	215 890	20 799	9,6
Alsóvereckei járás	21 640	2 179	10,1
Ilosvai járás	78 228	9 300	11,9
Munkácsvidéki járás	73 731	4 776	6,5
Szolyvai járás	42 291	4 544	10,7
Máramarosi közigazgatási kirendeltség	273 145	39 371	14,4
Husztói járás	93 052	14 334	15,4
Ökörmezői járás	42 502	5 211	12,3
Rahóci járás	59 607	7 730	13,0
Taracvölgyi járás	77 984	12 096	15,5
Ungi közigazgatási kirendeltség	132 941	8 341	6,3
Nagybereznai járás	55 281	3 624	6,6
Perecsenyi járás	27 853	1 008	3,6
Szobránci járás	24 318	1 588	6,5
Ungvidéki járás	25 489	2 121	8,3
Összesen	621 976	68 511	11,0

A térségben élő zsidókra a törvény szentesítésekor, 1939 júniusában már két súlyosan diszkriminatív zsidótörvény vonatkozott: az 1938. májusban hatályba lépett első zsidótörvény (1938:XV. tc.) és az 1939. május elején megjelent második zsidótörvény (1939:IV. tc.). A döntő többségében kereskedőkből, iparosokból és földművesekből álló kárpátaljai zsidó közösség számára a zsidótörvények korlátozásai súlyos megélhetési gondokat okoztak. A helyi zsidókat gazdaságilag leginkább két diszkriminatív intézkedés, az iparrevízió, illetve a földbirtok-kisajátítás sújtotta.⁶

IPARREVÍZIÓ, 1940–1941

A magyar hatóságok az iparrevíziót, azaz az ipart és kereskedést űzők jogosítványainak felülvizsgálatát 1940-ben Kárpátalja lakosságára is kiterjesztették. Az erről intézkedő rendelkezés (3380/1940. M. E. rendelet) 1940. május 15-én jelent meg, és június 30-ban jelölte meg az iparendélek meghosszabbításának végső dátumát. Az új engedélyek kiadásánál a döntő szempont, korabeli szóhasználatnál élve, a megbízhatóság volt. Más szavakkal azt vizsgálták, hogy az illető a múltban – a két világháború közötti időszakban, amikor a terület Csehszlovákiához tartozott – nem tanúsított-e a magyarság érdekei szempontjából hátrányos viselkedést. Ebben az időszakban a megbízhatósági szempont azonban leginkább ürügy volt. Néhány hónappal a kárpátaljai iparrevízió bevezetése előtt, 1939 októberétől kezdve, a Felvidék 10 768 zsidó iparendélyéből 6286-ot megvontak. Jaross Andornak, a Felvidék ügyeivel foglalkozó miniszternek a magyar parlamentben 1939. november 21-én elhangzott beszámolója szerint a bevont iparendélek mintegy 60-70 000 zsidó egzisztenciájának megszűnését jelentette.⁷

A kárpátaljai iparrevízió hatásáról rendelkezésünkre áll egy későbbi, már 1944 tavaszáról származó forrás. Az 1944-ben 775 főt számláló bustyaházi orthodox közösség elnöke, Krausz Kálmán a következőket írta 1944 áprilisában a Magyar Zsidók Központi Tanácsának az iparendélek bevonásáról, majd az ezt követő kisajátításokról: „a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság, Ungvár 1941. évi április hó 1-vel majdnem teljes összességével az iparjogokat az izraelita vallásúaktól megvonta, az üzleteket bezáratta és a raktáron levő árukészleteket beszerzési áron az ide telepített új kereskedők részére a mindenki által raktárilag kimutatott mennyiség és értékben teljes egészében kiutaltatta. A beszüntetett kereskedők semmiféle gazdasági tevékenységet nem folytathattak és nem folytattak egész idő alatt, ebből kifolyólag hitközségünk tagjai annyira elszegényedtek, hogy a hitközségünket a legszerényebb keretek mellett sem vagyunk képesek fenntartani. [...] A tagok ilyként elszegényedését igazolván mellékeljük a helybeli hatóság igazolását.”⁸ Az idézetből az is kiderül, hogy miután a hatóságok megvonták a zsidóktól az iparendéleket, és ezzel egyben elvették tulajdonosaiktól az üzleteket, utóbbiakat nem helyi lakosok kapták, hanem „ide telepített új kereskedők”, tehát az anyaországból érkezettek. Persze nem kizárólag kereskedők, hanem iparosok is érkeztek Magyarországról, mivel a helyiekkel szemben a magyar közigazgatás meglehetősen bizalmatlan volt.⁹

Feldíszített ház a magyar honvédség bevonulásakor

A helyi zsidó lakosság megélhetését nagymértékben ellehetetlenítő iparrevízió ugyanakkor a hatóságok által nem várt nehézségeket okozott a nem-zsidó kárpátaljaiak körében is. Beregszászon például a polgármester arra kényszerült, hogy néhány zsidó borkereskedő és -termelő engedélyét visszaadja, mivel a város borászata gyakorlatilag tönkrement a zsidó kereskedők és termelők iparendeléyenek megvonása következtében.¹⁰

A zsidók gazdasági tevékenységét korlátozó rendelkezések és törvények nyomán országszerte, így Kárpátalján is megjelent a „strómanság” rendszere. (A „stróman” vagy „aladár” „olyan nem zsidó személy, aki pénzért vagy más előnyökért vállalta, hogy formálisan átveszi a zsidótörvények miatt a gazdasági tevékenységből kizárt zsidók cégét vagy más vállalkozását, ezzel lehetővé téve, hogy a valódi tulajdonos továbbra is működhessen.”¹¹)

Az 1944 áprilisában kelt levelében Krausz Kálmán még egy alapvető tényre, a helyi zsidó közösségek végzetes elszegényedésére hívta fel a figyelmet. A visszacsatolást, pontosabban a diszkriminatív törvények és rendeletek végrehajtását követően a térség zsidósága olyannyira elszegényedett, hogy a magyarországi zsidó közösség szociális segélyszervezete, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) Kárpátalját inséges területté nyilvánította. A MIPI vezetésében a három magyarországi zsidó vallási irányzat – a neológok, az orthodoxok és a status quo ante irányzatok – mellett a cionisták kaptak még helyet. 1943. december elején Máramaroszigetre és Munkácsra látogatott Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke. 1944 februárjában kelt beszámolója szerint akkoriban Kárpátalján mintegy 5000 fizikai munkára alkalmas munkanélküli zsidó családfő élt – leszámítva a munkaszolgálatra hurcoltakat. Mint írja, „a helyi zsidók ki vannak rekesztve minden olyan munkalehetőségből, melyet katonai, vagy állami ellenőrzés alatt álló üzemek nyújtanak, és általában minden közmunkából.”¹²

Kauders Ferenc 1944-ben a következő szavakkal foglalta össze a Kárpátalján végzett MIPI segélyakciókat: „Azok előtt, akik a Kárpátalján nem jártak, szinte elképzelhetetlen a szükségnek az a mérvé, amely itt segítő kézre vár. A pártfogó iroda költségvetésének jelentős részét teszi a kárpátaljai zsidóság számára juttatott segély, amely nem csak készpénz segélyből, hanem népkonyhák fenntartásából, egészségvédő állomások létesítéséből, jogsegélyből és sok más egyébből áll. [...] Külön említést érdemel a kárpátaljai családvédelmi akció, amelynek keretében egyes kárpátaljai családok részesülnek a pártfogó iroda közreműködésével nem inséges területeken lakó családoktól rendszeres havi segélyben.”

[Kauders Ferenc, *A jelen nemzedék megmentése* (kézirat; YVA, P.31/5), p. 81.]

A zsidó önsegélyezés persze meglehetősen tehetetlen volt akkor, amikor a magyar hatóságok a zsidóellenes törvények és rendeletek egész sorával szisztematikusan fosztották meg az ország zsidó lakosságát megélhetése alapjaitól. Az iparrevízió mellett ezt szolgálta többek között a földbirtok-kisajátítás, ami Kárpátalján is súlyos következményekkel járt a helyi zsidó lakosságra és hitközségeikre nézve.

MAGÁNSZEMÉLYEK ÉS ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK, EGYLETEK FÖLDBIRTOK-KISAJÁTÍTÁSA, 1939–1944

A zsidóellenes törvénykezés idején Magyarországon a zsidók mezőgazdasági tulajdonjogát és tulajdonszerzését először „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” címet viselő második zsidóellenes törvény korlátozta (1939:IV. tc. 15–16.§): kimondta, hogy „mező- vagy erdőgazdasági ingatlant zsidó élők közötti jogügylet útján csak árverés vagy árverés hatályával magánkézből eladás során és csakis a hatóság engedélyével tett vételi ajánlat alapján szerezhethet” (15.§), valamint, hogy „zsidót az egyébként fennálló korlátozásokra tekintet nélkül lehet összes mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul vagy kishaszonbérletek céljára átengedésére kötelezni. Ezt a rendelkezést arra a mezőgazdasági ingatlanra is alkalmazni kell, amelyet zsidó az 1937. évi december hó 31. napja után és a jelen törvény hatálybalépése előtt élők közötti vagy halál esetére szóló jogügylettel bárkire átruházott” (16.§). E törvény szerint tehát a magyar állam a zsidó földtulajdonosokat ingatlanuk átengedésére kötelezhette ugyan, de a mezőgazdasági ingatlanok szisztematikus kisajátítását még nem tette lehetővé. A törvény végrehajtási rendeletei (8360/1939. M. E. és 43300/1939. I. M. rendelet) előírták a törvény hatálya alá eső ingatlanok bejelentését és külön telekkönyvi nyilvántartását.

Szélsőjobboldali politikusok gyakorta bíralták a második zsidóellenes törvény szerintük túl enyhe álláspontját a zsidók mezőgazdasági ingatlanait illetően. 1940/41 során összesen 11 parlamenti felszólalás hangzott el ebben a témában két földművelésügyi miniszternek, gróf Teleki Mihálynak (miniszter: 1938. november 15.–1940. december 30.), majd 1940. decemberi távozását követően utódjának, báró Bánffy Dánielnek (miniszter: 1940. december 30.–1944. március 22.) címezve.

Kállay Miklós miniszterelnök végül 1942. május 22-én terjesztette az Országgyűlés elé a zsidó földtulajdon kisajátítására vonatkozó törvényjavaslatát. A törvény hosszú indoklása valójában a magyarországi zsidó földtulajdon történetének áttekintése a középkortól az 1940-es évekig. Lényeges eleme, hogy a zsidó földtulajdon-szerzést káros folyamatnak tekinti, és amellet érvel, hogy az állam feladata annak biztosítása, hogy az ország földbirtokai azok tulajdonában legyenek, akik a „magyar fajközösség” elidegeníthetetlen tagjai. „A Magyarországon élő zsidóság nagy tömegeiben nem alakult ki a magyar nemzeti közösséghez való tartozás tudata. [...] Faji egységének érdekeit az állami közösség érdekei fölé helyezte. [...] Ezenfelül faji szempontból is azt az elemet képviseli, melynek a magyar fajjal való keveredése a magyar faj tisztasága érdekében nem kívánatos.” A törvénytervezet indoklása nagyban támaszkodott a két világháború közötti Magyarország egyik vezető történésze, Szekfű Gyula *Három nemzedék* című művére, amely 1920-ban jelent meg először, és óriási hatást gyakorolt a korszak magyar értelmiségére.

A *zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól* címet viselő törvényjavaslat 1942. szeptember 6-án emelkedett törvényerőre.¹³ A törvénycikk, amely a zsidó fogalmát az 1941-es, ún. harmadik zsidóellenes törvény (1941:XV. tc.) alapján határozta meg, a mező- és erdőgazdasági ingatlant a zsidó birtokosokon kívül elvette a zsidónak te-

„Szívet cseréljen az, aki hazát cserél” – tábla a Munkács felé vezető országút szélén Kárpátalja visszacsatolása után, 1940

kintett jogi személyektől is, tehát egyesületektől, hitközségektől, olyan társaságoktól, amelyekben a tulajdonosok, igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok több mint fele zsidó volt, és azoktól a cégektől, amelyekben a részvényesek többsége zsidó volt. A törvény hatálya alá esők nem vásárolhattak mező- és erdőgazdasági ingatlant, községekben lakóingatlant sem. Immár kötelező érvénnyel át kellett adniuk birtokaikat, 500 holdnál nagyobb birtok esetén az élő és a holt felszerelést is. Az átengedésre kötelezettek közül a legalább 75 százalékos rokkantak és a Vitézségi Éremmel rendelkezők legfeljebb 100 kataszteri hold (kh) földet, 400 hold feletti haszonbérletet vagy 600 négyszögöles telket megtarthattak. A mentesség bizonyítása többnyire meglehetősen nehéz volt, hiszen az igazolást többek között a kisajátításban érdekelt Országos Vitézi Széktől kellett beszerezni. A birtok családi kézben való megtartásának egy másik módját is engedélyezte a törvény: tulajdonosaik átruházhatták nem-zsidó gyermekeikre vagy unokáikra. (Ez az engedmény mintegy 12 kh átruházását eredményezte.) A törvény a legapróbb részletekig kidolgozta a kisajátítás mikéntjét, a kártérítés kifizetését ezzel szemben meghatározatlan időre elhalasztotta. Jogorvoslatra nagyon szűk keretek között nyílt lehetőség: a zsidó tulajdonos csak azt

igazolhatta, hogy valamilyen oknál fogva rá a törvény nem vonatkozik, illetve kifogásolhatta a kártérítés megállapított összegét.

A zsidóktól elvett földek szétoztásakor az egyéni kérvényezők általában nem számíthattak sikerre. A magyar állam inkább intézményeken, szervezeteken keresztül akarta szétoztani a nagy mennyiségű kisajátított birtokot. Előnyben voltak a községek, a különböző gazdasági és hazafias szervezetek, a történelmi keresztény egyházak és az erőszakszervezetek.

A negyedik zsidóellenes törvény rendelkezései családtagokkal együtt összesen több tízezer zsidót fosztottak meg megélhetésétől 1942–1944 között Magyarországon. Az egyének mellett a közösség egészét is súlyos anyagi károk érték. A kárvallottak közé tartoztak ugyanis azok a hitközségek, zsidó egyesületek is, amelyek földbirtokokkal rendelkeztek, amelynek jövedelmét többnyire szociális segélyként rászoruló tagjaik között osztották szét évről évre.¹⁴

A kárpátaljai zsidók földbirtokainak kisajátítása során követendő alapelveket 1940. június 24-én fogalmazta meg Perényi Zsigmond kormányzói biztos Bánffy Dániel földművelésügyi miniszterhez írt egyik jelentésében: „Igen fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a kárpátaljai területen a kisajátításra kerülő zsidó mezőgazdasági és erdőgazdasági területek olyan megbízható magyar nemzetiségű tulajdonba kerüljenek, akik munkálkodásukkal nemcsak a vidék, hanem az egész kárpátaljai terület gazdasági és kulturális nivóját emelik, avagy pedig az erdőgazdaságra nézve munkáskezet jelentenek.”¹⁵

A következőkben néhány kis kárpátaljai községben fogom bemutatni a kisajátítás folyamatát. Az elemzések segítségével egyrészt egyértelműen bemutatható az állami zsidóellenes diszkrimináció természete és jellege. Ugyanakkor kiderül a helyi lakosság egy részének, a földbirtokigénylőknek a hozzáállása zsidó szomszédaihoz, falubelijeikhez.

Az Ungvár közvetlen közelében fekvő négy szomszédos faluban, Órdarmán, Ungtarnócon, Botfalván és Sislócon Kosári Oszkár telepítésügyi felügyelő végezte el a szükséges helyszíni bejárást, és 1942. január 26-án kelt jelentésében foglalta össze a négy település népesedési és birtokmegosztási viszonyait.

Négy, alapvetően a mezőgazdaságból élő faluról van szó, Ungvár közvetlen szomszédságában. A falvak lakosságának nemzetiségi megosztását illetően Kosári fontosnak tartotta megjegyezni: „a nemzetiségi megosztás nem fedi a teljes valóságot, ugyanis Ungtarnóc, Botfalva és Sislóc községek lakói lélekben is magyarok, míg Órdarma lakosainak csak kb. 25%-a magyar, a többi ruszin érzelmű.”¹⁶ A nemzetiségi megosztás kérdésére a későbbiekben még visszatérünk. A vizsgált falvak mindegyikében volt a zsidó földbirtok kisajátítás hatálya alá eső birtok: Órdarmán 27, Botfalván 10, Ungtarnócon 2 és Sislócon 1 zsidó birtokos jelentette be ingatlanát.¹⁷

Sislócon az 1940-ben 60 éves, két gyermekes izraelita vallású, magyar állampolgárságú és magyar anyanyelvű Herskovics Jenőnek volt egy 1 kh-at meghaladó szántóföldje, melyet 1913-ban vásárolt.¹⁸ A birtokot a már említett Kosári Oszkár telepítésügyi felügyelő a helyszínen megtekintette, majd 1942. január 26-án kelt felhasználási javaslatában a következőket írta: „Birtokkiegészítésül sokgyermekes

*Órdarma, Ungtarnóc, Botfalva és Sislóc demográfiai, nemzetiségi és gazdasági viszonyai 1942-ben*¹⁹

	Órdarma	Ungtarnóc	Botfalva	Sislóc
A község területe (kh)	2 717	1 050	910	624
Lélekszáma	1 357	464	512	332
Lakosság nemzetiségi megoszlása				
magyar	1 161	423	510	331
német	6	0	0	0
„magyar-orosz” [ruszin]	126	23	2	1
„tót” [szlovák]	64	18	0	0
Családok száma	310	100	112	80
Őstermelő család	198	90	101	74
Teljesen vagyontalan (család)	80	20	15	9
0–1 kh birtoka van (család)	68	22	22	11
1–10 kh birtoka van (család)	135	48	59	48
11–100 kh birtoka van (család)	26	10	16	12
100 kh-n felüli birtoka van (család)	1	1	0	0
100 kh-n felüli „zsidóbirtok”	1	1	0	0
100 kh-n felüli „keresztény birtok”	0	0	0	0
Megélhetése biztosítva van (család)	145	50	60	52
Ingatlan kiegészítésre szorul (család)	45	24	32	16
Biztosítani kell megélhetését (család)	120	26	20	12

jó magyar családnak javasolom kishaszonbérletként juttatni”.²⁰ A birtokot a magyar állam az 1942. június 16-án kelt földművelésügyi miniszteri véghatározat alapján kisajátította.²¹ Herskovics Jenő ugyan a rá nézve sérelmes határozat ellen a debreceni királyi ítéltő táblánál 1942 júliusában panasszal élt, ez azonban nem jár eredménnyel. Földje a kisajátított „zsidóbirtokok” sorsára jutott.

A birtok kisajátítását dokumentáló aktában fennmaradt egy számunkra igen fontos irat: azoknak a sislóci földigénylőknek a listája, akik a hatályos törvények biztosította lehetőségekkel élve bejelentették igényüket Herskovics Jenő, falubelijük birtokára. A fennmaradt lista 66 földigénylő család – döntő többségükben nős férfiak, illetve 9 nőtlen férfi és egy gyermekes özvegyasszony – adatait tartalmazza.²² Ez a lista elsősorban azért fontos, mert egyértelműen kiderül belőle az, hogy Sislócon a helyi családok több mint 80%-a bejelentette igényét Herskovics birtokára. Tették ezt annak ellenére, hogy – legalábbis Kosári jelentése szerint – 52 helyi családnak a megélhetése biztosítva volt, és mindössze 16 szorult birtok-kiegészítésre, 12-nek pedig biztosítani kellett a megélhetését.

A lista másik, számunkra fontos adata a földigénylők vallási megoszlása. Miu-
tán anyanyelvüként mindenkinél a magyar nyelv szerepel, az egyetlen adat, melyből

a nemzetiségi megoszlásra következtethetünk, az a vallás. Az igénylő családfők közül 37 görög katolikus, 28 római katolikus és 1 református volt. Ezen adat alapján kétséges, hogy Kosári jelentésében a valódi nemzetiségi megoszlást tükrözi az az adat, mely szerint Sislóc 332 lakosából 331 magyar volt, és mindössze 1 ruszin. Minden valószínűség szerint a helyi görög katolikusok többsége ruszin volt, nem pedig magyar. Ez azt jelenti, hogy a falu lakosságának nagy többsége, függetlenül nemzetiségi hovatartozásától, amint arra a magyar állam lehetőséget adott, részesedni akart a Herskovics család birtokából – megfosztva azt megélhetése alapjától.

Az Ungvár közvetlen tözsomszédóságában lévő, Kosári szerint döntően „ruszin érzelmű” Ördarmán összesen 27 zsidó családnak a birtoka esett a kisajátítási rendelkezések hatálya alá. Többségüknek kicsi, 10 kh alatti birtoka volt. Ez alól két birtok jelentett kivételt: Grünwald Mór és felesége, Adler Paula majdnem 500 kh-at kitevő birtoka, valamint Keszler Dávid és felesége, Eismann Gizella több mint 70 kh-nyi birtoka. Előbbi már olyan jelentős földbirtoknak számított, hogy arra nem csupán magánszemélyek, hanem különböző szervezetek, intézmények is igényt tartottak.

A Grünwald-birtokra többek között az ungvári Erdőigazgatóság jelentette be igényét 1942 februárjában. Indoklása szerint a birtokra az erdészeti személyzet illetményföldjeinek pótlása végett volt szüksége. Azoknak a földeknek a nagy részét ugyanis, amelyek az első világháború előtt álltak az erdészet rendelkezésére Ungvár közvetlen közelében, a csehszlovák kormányzat igénybe vette, és középületeket emelt rájuk. A visszacsatolást követően kapott egy közeli kincstári szántót az Erdőigazgatóság, melyre azonban a honvédség repülőteret akart építeni. Az Erdőigazgatóság tehát arra kérte Bánffy minisztert, hogy a repülőtérré alakítandó terület helyett kapjon 250 kh-at kitevő birtokrészt a „Grünwald-féle Bozos tanya nevű zsidóbirtokból”.²³ A másik kérelmező az ungvári fegyintézet volt, amely a Grünwald-birtokon rabgazdaságot akart működtetni.²⁴ A birtok mintegy felére ugyanakkor Ung vármegye Vitézi Széke is igényt tartott. 1941 decemberében a Bánffy miniszternek benyújtott kérvényében a szervezet vezetője arra kérte a minisztert, hogy mintegy 250 kh-nyi területet juttasson a Vitézi Széknek vitézi telkek létesítése végett. Indoklása szerint „a felszabadító harcokban és a bolsevista ellenes hadjáratban helybeli alakulatok vettek részt, katonái a környék földműves lakosságából kerültek ki. A háború végével ezek sorából több vitéz felavatása várható. Ezenkívül a már felavatott vitézek is nagy számban jelentettek be igényt a fenti ingatlanra.”²⁵

A Földművelésügyi Minisztérium döntése alapján végül a birtokot háromfelé osztották. Mintegy a felén 1943. október 1-jétől a háború időtartamára rabgazdaság létesült. 195 kh-nyi területet Ördarma község kapott meg közlegelő céljaira. A maradék területet a minisztérium ördarmai „törpe és kisbirtokosok megerősítésére” használta.²⁶ Mindez annak ellenére történt így, hogy 1942 márciusában Siménfalvy Árpád főispán azzal a kéréssel fordult a földművelésügyi miniszterhez, hogy a birtokon annak kisajátítása után egy nagyjából 225 kh-nyi középirtokot hozzanak létre. Indoklása szerint a középirtokként meghagyni kívánt területen egy szeszgyár is működött, ahhoz pedig, hogy az a továbbiakban is működőképes maradjon, a szükséges burgonyamennyiség megtermeléséhez nagyobb földterületre van szükség.²⁷

Grünwald Mór 1942 áprilisában panaszt nyújtott be a debreceni királyi ítélő táblánál a birtok-kisajátítás miatt. Kérvényében a számára sérelmes véghatározat megsemmisítését kérte. Egyik nyomós érve erre a következő volt: az Ung vármegyei gazdasági felügyelőségnek még 1940 elején bemutatott, az Országos Vitézi Széktől származó igazolvány szerint Grünwald, aki saját birtokából még 1939-ben 25 kh-nyi földterületet adományozott a Vitézi Széknek, mentes az 1939:IV. tc. 16. paragrafusa alól, azaz földbirtokát nem kell átengednie.²⁸

A Grünwald-birtokkal ellentétben Keszler Dávid és felesége földjére elsősorban helyi, őrdarmai gazdálkodók tartottak igényt. A birtok értékének súlyos alábecslése ellen panasszal élő Keszleréknek a földművelésügyi miniszterhez 1941 júliusában írt leveléből kiderül, hogy az Ung vármegyei gazdasági felügyelőség az ingatlan értékelésére olyanokat küldött ki, akik maguk is bejelentették igényüket a birtokra. Keszlerék leírása szerint: „A közreműködők közül már előbb igényelték ingatlanainkat Rudnyánszky András, Pogány András, Kolbász Miklós, Szűcs Balázs őrdarmai lakosok, akik egész nyíltan ki is jelentették a felvétel alkalmával, hogy bárha az ingatlan négyszer annyit ér, ők kénytelenek oly alacsonyra értékelni az ingatlant, mert ha a valódi értékre becsülnék meg, úgy képtelenek volnának az igényelt ingatlant átvenni.” Összegzésként Keszlerék megállapították: „Amit ez az ügynevezett becselő bizottság tett, az egyenesen humoros minden tekintetben. Ezt a becslést egy vicclapban és nem egy komoly jegyzőkönyvben kellett volna megörökíteni.”²⁹ Persze Keszlerék sem jártak sikerrel beadványaikkal, az ő földjüket ugyanúgy kisajátította a magyar állam, mint Grünwaldékét, Herskovicsét és másokét.

A magyarországi és köztük a kárpátaljai zsidók földbirtokainak kisajátítása végeredményét tekintve sajnos egyáltalán nem vicclapba illő történet. Ha csak a fentebb bemutatott példákat vesszük, azok is jól érzékeltetnek két olyan jelenséget, melyek a zsidóellenes törvénykezés egész folyamatát végigkísérték, és súlyos következményekkel jártak nem csupán a kisemmizett zsidók, hanem – teljesen más értelemben ugyan – az egész magyar társadalom számára. Egyrészt jól megfigyelhető az, hogy az érintett magyar hatóságok akár a szabálytalanságtól sem riadtak vissza a zsidó földbirtokok kisajátítása során. Jól tudták, hogy nyugodtan becsúszhatnak kisebb-nagyobb hibák az eljárásba, a zsidótörvények alapján átengedésre kötelezett „zsidó-birtok” ügyis a magyar állam tulajdonába fog kerülni.

A zsidó tulajdonosaiktól önkényesen elvett birtokok szétoosztása a „megbízhatóan” magyar érzelmű helyi lakosok között ugyanakkor egyenesen ránevelte az ország nem-zsidó állampolgárait arra, hogy a zsidó tulajdont szabad prédaként kezelje és a zsidókban ne állampolgárokat, hanem jogfosztott személyeket lásson. Ezzel a magyar állam és legkülönbözőbb szintű állami hivatalnokai előkészítették a talajt arra, hogy a kifosztottaktól aztán a „szerzők” (birtokszerzők, üzletszerzők, állásszerzők stb.) meg is akarjanak szabadulni. Sőt, érdekeltté tette őket ebben.

Ez utóbbi folyamat első, immár tömeggyilkossággal végződő megnyilvánulása a magyarországi zsidók állampolgárság-revíziójához kötődik. Ennek égisze alatt került ugyanis sor az 1941–1942-es galíciai deportálásokra. A kiutasítások (deportálások) leginkább a Kárpátalján élő zsidókat sújtották.

3.2. Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–1942-ben

Frojimovics Kinga

Kárpátalja lakosságának állampolgársági ügyeiről, egyben az előző évben visszacsatolt felvidéki területeken élők hasonló jellegű ügyeiről is „a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről” címet viselő 1939:VI. törvénycikk rendelkezett.¹ A törvény 5. paragrafusa értelmében „a kárpátaljai területek lakosai közül azok, akik az 1921. évi július hó 26. napján az akkor érvényes magyar jogszabályok értelmében kétségtelenül magyar állampolgárok voltak és az 1921:XXXIII. törvénycikkbe iktatott trianoni szerződés alapján csehszlovák állampolgárokká váltak, az 1939. évi március hó 15. napján kezdődő jogi hatállyal hatósági intézkedés nélkül visszaszerzik magyar állampolgárságukat, ha az 1929. évi március hó 15. napja óta állandóan a kárpátaljai vagy az 1938:XXXIV. törvénycikkkel a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken laknak.” A törvény azonban arról is rendelkezett, hogy mindez nem vonatkozik azokra, akik személyesen, vagy akiknek „felmenője a csehszlovák állampolgárságot az 1921:XXXIII. törvénycikkbe iktatott trianoni szerződés 64. cikke értelmében gyakorolt opció alapján szerezte meg”, tehát akiknek felmenője vagy saját maguk nem automatikusan megkapták, hanem igényelték a csehszlovák állampolgárságot. Utóbbiaknak a magyar állampolgárságot meg kellett szerezniük, a KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság) és a Belügyminisztérium más illetékes osztályai azonban ebben a tekintetben gyakorlatilag kényük-kedvük szerint jártak el.

Kozma Miklós, aki 1940. szeptember 12-én lett Perényi Zsigmond helyett Kárpátalja Horthy Miklós kormányzó által kinevezett kormányzói biztosa, nem akart túl sokat bajlódni a kárpátaljai zsidók – legalábbis egy részük – állampolgársági ügyeivel. Ő már 1940 októberében felvetette a kárpátaljai szegény falusi zsidók esetleges kitelepítésének gondolatát. 1940. október 4-én Kozma egy a kárpátaljai nemzetiségi problémákkal foglalkozó feljegyzésében kifejtette, hogy a helyi zsidókérdést csak kitelepítéssel lehet megoldani, és szerinte a legfőbb veszedelmet a falusi zsidók jelentik.² 1941 elején újra a zsidók kitelepítése mellett érvelt: „Nagyon örülnék, ha ki lehetne őket valahová vándoroltatni, de egyelőre nem lehet.”³ A Szovjetunió megtámadását követően aztán, amikor lehetővé vált a tömeges kitelepítés, 1941. július 10-én Kozma levelet írt Bárdossy László miniszterelnöknek, melyben többek között a következő állt: „A jövő héten a nem magyar állampolgár idemenekült galíciánereket, az exponált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tétetni a határon. A részleteket Barthával [Bartha Károly honvédelmi miniszterrel], Szombathelyivel [Szombathelyi

Ferenc altábornagy, a galíciai területeket megszálló Kárpát-csoport parancsnoka] és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem.”⁴

Hogy pontosan melyik napon kezdődött a kárpátaljai „hontalan” zsidók összegyűjtése, azt egyelőre nem sikerült tisztázni.⁵ Annyi azonban bizonyos, hogy július 12-én már folyt a zsidók összeszedése. Kozma a kárpátaljai deportálási akciójához felhasználta a kassai csendőrkerület parancsnokságát és a határvidéki főkapitányság kirendeltségeinek személyzetét. E hatóságok Havasaljára szállították azokat, akiknek nem találták rendben a magyar állampolgársági bizonyítványát, tekintet nélkül állampolgárságukra, és ott áttették őket a határon.⁶

1941. július 12-én Kozma a következő utasítást adta ki valamennyi kárpátaljai községi előjárásának: „a csendőrőrs által őrizetbe vett és elszállított zsidó családok vagyonának gondozásba vételére az illetékes zsidó hitközségeket utasítsa, amennyiben a tulajdonos annak gondozásáról más módon nem rendelkezett”.⁷ A községi előjárások feladata volt ezen kívül az is, hogy az „egyes szállítmányok indítása előtt [...] a zsidó hitközség megbízottjának jelenlétében minden egyes zsidó nagykorút hallgasson meg, hogy ittmaradt vagyonának gondozásával kit bízott meg, vagy azt a hitközségre bízta. [...] Végül a Községi Előjáróság minden egyes őrizetbe-vettre vonatkozóan hozzám közvetlenül jelentse, hogy az illető kit bízott meg vagyonának gondozásával.” Kozma tehát, épp úgy, mint majd az 1944-ben deportáló magyar hatóságok, az akció lebonyolítása közben is már leginkább a hátramaradt vagyonnal, az anyagi javakkal törődött.

Július 14-én Kozma táviratban már a következőkről értesítette Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert: a „kiutasított külföldi zsidók vasúti és tengely szállítási költségére csendőrőrsök ellátmánya teljesen elégtelen, kérek e célra azonnal egy-százezer pengőt, eddig sajátomból hiteleztem, jövőben ONCSA [Országos Nép- és Családvédelmi Alap] hiteleből előlegezem meg, amíg fedezet érkezik, mert az el-szállítás folyik és meg nem állhat.”⁸

Kozma arról is gondoskodott, hogy azok a zsidók se kerülhessék el a kitoloncolást, akiket idegen állampolgárságuk és hontalanságuk ellenére behívtak munkaszolgálatra. E tény egyébként megint csak a magyar hadsereg és a közigazgatás vezetőinek cinizmusáról árulkodik. Ezeket

Kozma július 15-én átiratban értesítette a kassai (VIII.) honvéd kerület parancsnokságát, hogy „Vitéz Szombathelyi Ferenc altábornagy Úr Önagyméltóságával, a Kárpát-csoport parancsnokával történt megállapodásom alapján a nem magyar állampolgárságú és állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidók Kárpátalja területéről ki lettek utasítva és kitoloncolásuk folyamatban van. Ez alkalommal megállapítást nyert, hogy egyes idegen állampolgárságú zsidók, – akik kiutasítása elrendeltetett – jelenleg közérdekű munkaszolgálatot teljesítenek.” Kozma arra utasította a VIII. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj parancsnokságát, hogy e munkaszolgálatosokat haladéktalanul szerelje le. „Kérem utasítani a közérdekű munkás zászlóalj parancsnokságot, a legnagyobb titoktartásra, hogy a leszerelések okáról a leszerelendő zsidók tudomást ne szerezhessenek” – írta Kozma, majd hozzátette, féltő, hogy ha megtudnák leszerelésük okát, esetleg nem térnének vissza lakóhelyükre, és az ország belsejébe menekülnének.

[A Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának átirata a m. kir. VIII. honvéd kerületi parancsnokságnak (Kassa, 1941. júl. 15.; MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala).]

a zsidókat a vonatkozó rendeletek szerint éppen azért akarták kiutasítani Magyarországról, mert „megbízhatatlanok és nemkívánatosak”. Ez azonban nem gátolta az illetékeseket abban, hogy a hadban álló magyar hadsereg kötelékébe, ha fegyvertelen és megalázó, sőt nem egyszer az életükbe kerülő szolgálatra is, de besorozzák őket.

Július 25-én egy Kozma hivatalából származó irat már nem csak külföldi és honfoglaló vagy kétes állampolgárságú zsidók kiutasításáról ír, hanem a „zsidóktól mentesített határmenti területről”.⁹ A dokumentum névtelen szerzője szerint a kitelepítések kor véletlenül kimaradt néhány település. Ilyenek a forgalmas kereskedelmi központ, Kőrösmező, az idegenforgalmi szempontból fontos Volóc és Alsóverecke (utóbbi egyben járásszékhely is). Majd hozzáteszi: „Voltaképpen egész Verchovina területét mentesíteni kellene a zsidóktól, mert ezzel nagy részben enyhülnének Verchovina

súlyos problémái.” Az irat ezek után településenként felsorolja annak a mintegy 160 zsidó családnak a nevét, akiket még el kellene távolítani a körzetből.¹⁰

Kárpátalja (és Erdély) területén az illetékes hatóságok valóban olykor teljes zsidó hitközségeket kitelepítettek. Mindenként, válogatás nélkül. Az 1944 áprilisában a Magyar Zsidók Központi Tanácsa által német utasításra készített hitközség-összeírás tanúbizonysága szerint több olyan hitközség is volt például Máramarosban, mely 1941 nyarától már csak *de jure* létezett, mivel nem maradt megfelelő számú zsidó a településen,¹¹ de voltak olyan községek is, amelyek a Galíciába történő deportálás következtében teljesen elnéptelenedtek.

A Máramarosból származó túlélők iz-

A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának (MIPI) Ökörmezőn működő irodája 1941 nyarán a következőket jelentette a budapesti központnak: „Szinevér [Alsószinevér], Priszlop [Nagypriszlop], Felső- és Alsóhidegpatak, valamint Toronya községeket teljesen zsidótlanították. Valamennyi zsidót elvitték. [...] Sokat olyat is, akiknek az iratait a rendőrség annakidején rendben találta. Lakásukat nem adhatták át rendesen, leltárt nem vehettek fel. Csak kivételesen történt, hogy a lakások kulcsát ismerősöknek átadták. Egy ilyen átadott lakásba a következő éjszaka betörték.”

[„Ökörmezőről jelentik”, d. n. [1941 nyara].

Magyar Zsidó Levéltár (MZSL), Pásztor József hagyaték, L.4/2. doboz.]

raeli Landsmannschaftja (szövetsége) által 1983-ban megjelentetett *→jizkor*-könyv szomorú bizonyítéka annak, mennyire sok máramarosi községet érintett az 1941-es galíciai deportálás. Csak néhány jellegzetes példát szeretnék megemlíteni.

Bruszturán az 1941-es népszámláláskor 348 zsidó élt. 1941 júliusában a magyar hatóságok 33 helyi zsidó családot – összesen 134 főt – nyilvánítottak hontalannak és szállítottak Kőrösmezőre. A deportáltak mind a község szegényebb tagjai közül kerültek ki. Kőrösmezőről a már ott lévő több ezer sorstársukhoz hasonlóan őket is átvitték teherautókon Galíciába. Ott hetekig bolyongtak településről településre, de sehol nem fogadták be őket. Néhányszor találkoztak magyarországi zsidó munkaszolgálatosokkal, akik némi élelmet adtak nekik. Több hetes vándorlás után aztán a németek az éppen felállított különböző galíciai gettókba terelték be őket, ahol a helyi zsidók sorsa jutott nekik is osztályrészül. Egy részüket augusztus végén Kamenyec-Podolszkij mellett gyilkolták meg a németek és ukrán segítők. E mészárlás egyik túlélője Farkas Cvi volt, aki még azelőtt beugrott a tömegsírba, hogy elkezdtek volna

belőni a gödör szélén felsorakoztatott zsidókat. Megvárta míg besötétedik, kimászott a tömegsírbelől, és nagy nehezen visszajutott Budapestre, ahol hamis keresztény papírokkal élte túl a háborút.¹²

Felsőapsán 1941-ben jelentős, 1289 tagú zsidó közösség élt. 1941 júliusában a csendőrök minden helyi zsidót az iskolában gyűjtöttek össze, ahol három napon keresztül vizsgálták állampolgársági papírjaikat. A vizsgálat eredményeként a zsidó közösség mintegy kétharmadát hontalannak nyilvánították, és gyalog a szomszédos Kisbocskó vasútállomására terelték. Vonattal előbb Kőrösmezőre, majd onnan szintén vonaton a galíciai Horodenkába vitték őket. Az érkezésük utáni első éjszakát egy közeli falu keresztény temetőjében töltötték. Onnan ukrán milicisták kíséretében úttalan utakon, étlen-szomjan gyalogoltak a Dnyeszteren túli Tovsztéba. Útközben többen meghaltak, nem bírták a gyaloglást vagy az ukránok ütéseit. Tovsztében a helyi zsidók befogadták őket és más Máramarosból deportáltat is. Részben magánházaknál, részben imaházakban és más középületekben helyezték el őket, és élelmeztek a végsőkig elgyötört embereket. Néhány napi pihenés után újra gyalog Jazlovecba vitték a magyarországi zsidókat, ahol két csoportra osztották őket. Az egyik csoportot Kamenyec-Podolszkijba vitték, ahol augusztus 27–28-án a németek és ukrán segítők lemészárolták őket. A másik csoport szétszóródott a környéken, a helyi ukránok brutalitásának kitéve. Egy részüket befogadták különböző zsidó közösségek. Ezek aztán a galíciai zsidók gettósítását követően a helybeliek sorsában osztoztak. A Felsőapsáról deportáltak egy kis csoportja hosszas bolyongás után szeptemberben visszaszökött Magyarországra és visszament Felsőapsára. 1942 őszén a zsidó újév napján azonban csendőrök törtek be a zsinagógába, és átvizsgálták minden imádkozó állampolgársági papírjait. Akiké nem volt rendben, azokat újra Galíciába deportálták. A második deportálásból senki sem tért vissza.¹³

Gányán 1941-ben 720 zsidó élt. 1941 júliusában a KEOKH nyomozói és csendőrök érkeztek a faluba. A csendőrök lezárták a település ki- és bevezető útjait, a nyomozók pedig házról házra járva végignézték a zsidók állampolgársági papírjait. Helyben letartóztatták azokat, akik nem tudták bizonyítani magyar állampolgárságukat. Csak azok az asszonyok és gyerekek maradhattak a hontalannak nyilvánítottak közül házaikban, akiknek férje munkaszolgálatos volt, és a feleségek be tudták mutatni polgári házasságot igazoló dokumentumaikat. Az elfogottakat – a zsidó lakosság mintegy felét – még aznap Galíciába deportálták. A deportáltak mintegy 10%-a visszaszökött Magyarországra, a többieket augusztustól októberig különböző helyeken legyilkolták a németek és ukrán milicisták. Többségük augusztus végén Kamenyec-Podolszkijnál lelte halálát.¹⁴

Huszton élt Kárpátalja egyik legnépesebb zsidó közössége 1941-ben: összesen 6023 zsidó. 1941. július 13-án – épp a →tammuz 17-i böjt napján – Huszton a KEOKH által készített névlistával felszerelve csendőrök törtek be mintegy 150 zsidó család házába, és elhurcolták a családokat: több mint 500 embert. A hontalannak nyilvánított zsidó családokat Galíciába deportálták, ahol többségüket Kamenyec-Podolszkijnál augusztus 27–28-án német egységek és ukrán segítők meggyilkolták. Augusztus 3-án – újra böjtnapon, ezúttal →tisa be-av napján – újabb mintegy 60 családot

gyűjtötték össze a csendőrök Huszton. A második transzportot már nem tették át a határon Kőrösmezőnél, mert időközben Keresztes-Fischer belügyminiszter ideiglenesen felfüggesztette a deportálást.¹⁵

Magán Kőrösmezőn, ahol 1941 nyarán a tranzitábor volt, 1941-ben 1403 zsidó élt. Kőrösmezőről mintegy 45 családot – nagyjából 300 embert – deportáltak Galíciába, többségüket augusztus 27–28-án gyilkolták le német egységek és ukrán segítők Kamenyec-Podolszkijnál.¹⁶

A két nagy magyarországi zsidó vallási irányzat, a neológok és az orthodoxok országos csúcsszervei egyértelműen értesültek 1941 júliusában egész máramarosi zsidó közösségek tervezett deportálásáról. Közös táviratukban Kozma Miklós helyetteséhez, Halász Géza miniszteri tanácsoshoz fordultak segítségért. Levelük tartalma a következő: „Értesüléseink szerint hatóságok egész Máramaros vármegyéből Galíciába akarják kitelepíteni zsidó lakosság 60 százalékát. Most jelentést kaptunk, hogy ezt Karácsonyfalva [Tiszakarácsonyfalva], Újbocskó, Veresmart [Tiszaveresmart] közösségekben illetékes főszolgabíró tegnapi napon mai hatállyal már elrendelte. Mély tisztelettel kérjük annak sürgős megakadályozását, hogy kétségtelen és vélelmezhető magyar állampolgárok elszállíttassanak.”¹⁷ A rendelkezésre álló forrásokból egyelőre nem lehet kideríteni, vajon Tiszakarácsonyfalva kivételével e közösségek elkerülték-e

Az idegen állampolgárságú zsidók deportálása Magyarországról, Huszt–Ilosva környéke, 1941. augusztus

a tömeges deportálást. Annyi bizonyos, hogy e Máramarosszigeti járásba tartozó hitközségek közül egyik sem szerepel az 1944. áprilisi országos hitközség-összeírásban, miközben az 1941-es népszámláláskor – tehát még a nyári deportálások előtt – Újbocskón 321, Tiszaveresmarton pedig 104 zsidó élt.¹⁸

Ugyancsak teljes kárpátaljai közösségek deportálására utal Kozma hivatalából egy dokumentum 1941. augusztus 6-ról. Ebben Kozma egyik közvetlen munkatársa, Kóczián Gáspár miniszteri osztálytanácsos arra hívta fel négy kárpátaljai főszolgabíró figyelmét, hogy „a zsidóknak a határsávból történt eltávolítása folytán vagyonuk gondozó nélkül maradt és veszélyeztetve van. A lakóhelyük elhagyására kényszerített zsidók vagyonát ugyanis a zsidó hitközségek volnának hivatva kezelni, azonban azokban a községekben, ahonnan a zsidók teljes számban eltávoztak, ez természetesen nem vihető keresztül.”¹⁹ Kóczián ezért arról értesíti a főszolgabírókat, hogy „intézkedés történt, hogy a határsávban a 60 éven felüli zsidók egyelőre maradhatnak. Így célszerű volna, ha az eltávozott zsidók vagyonának megőrzése céljából azok gondozását ezekre a zsidókra bízna a hitközség. Azokban a községekben azonban, ahol 60 éven felüli zsidó nem maradt, a szomszédos, vagy közeli községekből volnának zsidók – természetesen korlátolt és csak olyan számban, ami feltétlenül szükséges – a szabadonlévő vagyonok kezelésével megbízandók.”

Egyet kell értenünk azzal a megállapítással, hogy az akció „kifejezetten az ország zsidótlanítása érdekében elkezdett, de különféle okok miatt végig nem vitt politika kezdeti lépésének tekinthető”.²⁰ Ennek egyik nyilvánvaló bizonyítéka éppen az, hogy a visszacsatolt területeken a hatóságok teljes községeket és igazolhatóan magyar állampolgársággal rendelkező zsidókat is deportáltak, valamint hogy Kozma és Kóczián teljes nyíltsággal Kárpátalja egészének zsidótlanítását tekintette az akció főcéljának.

Keresztes-Fischer belügyminiszter, feltehetően mivel a magyarországi zsidó szervezetektől értesült arról, hogy a deportáltakra milyen körülmények várnak az ellenséges ukránok között, és még inkább azért, mert a tömeges deportálások teljesen felkészületlenül érték a területen megszállóként jelen lévő németeket, akik ezért folyamatosan tiltakoztak, 1941. augusztus 8-án táviratot küldött a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának, Kozma Miklósnak, melyben a deportálások addig gyakorolt módját azonnali hatállyal betiltotta. Önmagában az a tény, hogy Keresztes-Fischer Kozmának küldte e táviratot, fontos bizonyítéka annak, mennyire központi szerepet játszott Kozma a deportálásokban, és közvetetten annak is, hogy a deportálások milyen súlyosan érintették a kárpátaljai zsidó közösségeket.

Mivel a szakirodalom általában ezt a belügyminiszteri táviratot tévesen a további deportálások végleges betiltásaként értelmezi,²¹ érdemes szó szerint idézni: „Állami zsidóknak Lengyelország felé való eltávolítását azonnali hatállyal betiltom, lengyel és orosz vonatkozású zsidókról, akiknek lengyelországi eltávolításuk kívánatos, ide előterjesztés teendő és a jövőben csak itten[i] engedély alapján távolíthatók el.” Egyértelmű tehát, hogy a belügyminiszter csupán a magyar állampolgársággal rendelkező zsidók – szavaival „állami zsidók” – további deportálását tiltotta be, a KEOKH illetékesei által eredetileg tervezett lengyel és orosz születésű zsidók további deportálását kifejezetten kívánatosnak tartotta, csak éppen további eltávolításukat közvetlen

Az idegen állampolgárságú zsidók deportálása Magyarországról, 1941. augusztus 8–10. körül

hatáskörébe akarta vonni. A kiutasítások Keresztes-Fischer intézkedése ellenére zavartalanul folytatódtak még augusztus 9-én is. Aznap 1503 deportálásra szánt zsidó érkezett a kőrösmezei táborba, ahonnan 340-et tettek át Galíciába.

A lengyel és orosz születésű zsidók deportálását csak 1941. augusztus 15-én függesztette fel ideiglenesen szintén táviratban az akciót hivatalosan alig több mint egy hónappal azelőtt megkezdő Siménfalvy Sándor.²³ A valamennyi rendőrhatóságnak és KEOKH kirendeltségnek szétküldött következő, augusztus 17-én kelt rendeletében Siménfalvy felhívta az illetékes szerveket, hogy „az eltávolítás céljából őrizetbe vett lengyel és orosz származású külhonos zsidókat bocsássa szabadon, és állandó lakhelyükön kötelezze őket hetenkénti személyes jelentkezésre. Intézkedésének eredményét hozzám jelentse, és az időnkénti személyes jelentkezésre kötelezettekről kimutatást terjesszen fel.”

A Kőrösmezőn összegyűjtött zsidók úgy tudták, hogy Galíciában az onnan elmenekült lakosság házeit fogják megkapni, ez azonban csupán megtévesztés volt.²⁴ A kőrösmezei táborból a magyar katonaság 1941. augusztus 1-ig a Dnyeszteren túli területekre szállította a deportáltakat, „mivel az átkelők őrzésével visszatérésük így könnyen megakadályozható” – jelentette Kóczián Gáspár Ungvárról a belügyminiszternek.²⁵ Augusztus 1-jén azonban a Dnyeszteren túli terület megszállását és igazga-

tását átvette a Wehrmacht. A Magyarországról kiutasított külföldi állampolgárokat és hontalanokat ezért ettől kezdve csak a Dnyeszterig tudták átdobni a katonák. „Meg kell tehát erősíteni a határvadász alakulatokat, hiszen nincs többé természetes, jól védhető határ. Legfontosabb a Kőrösmező és Borsa közötti határrész megerősítése, mert a kiutasítottak ettől keletre lettek főként elszállítva, így itt szivároghatnak leginkább vissza” – állapította meg a következő szükséges lépést Kóczián.

Miután a Dnyeszteren túli területek német igazgatás alá kerültek, a deportálást folytatni akaró magyar fél kénytelen volt az akció folytatását illetően a németekkel egyeztetni. Néhány nappal Keresztes-Fischernek a deportálások részleges leállítását elrendelő táviratát követően, augusztus 12-én Kóczián Gáspár Kozma kormányzói biztos nevében sürgős választ várva táviratban utasította Kricsfalussy-Hrabár Endre nyugalmazott csendőrezredest – a magyar VIII. hadtest parancsnoka mellé beosztott Kolomijában székelő közigazgatási vezetőt –, hogy „haladéktalanul lépjen érintkezésbe az illetékes német tényezőkkel, hogy 14-e után további zsidó szállítmányokat átvesznek-e és törekedjenek ennek kieszközlésére. Tekintettel arra, hogy a zsidók továbbszállítása eddig a határról magyar tehergépkocsikon történt, tisztázza, hogy a jövőben a szállítás milyen eszközökkel történhetik.”²⁶ Kricsfalussy-Hrabár már másnap, augusztus 13-án válaszolt Kozmának. Jelentése szerint „további szállítmányok átvétele előreláthatóan biztosítva. Részleteket Stanislauban [ma: Ivano-Frankivszk] holnap átadásnál beszélek meg. Eredményt Ungvárott pénteken vagy szombaton személyesen is közlöm.”²⁷ A csendőrezredes válaszából két dolog is egyértelmű. Egyrészt, hogy ezekben a napokban még folytak a deportálások, másrészt, hogy a kiutasítottakat a magyarok hivatalosan átadták a németeknek.

A szerencsésebbeket egyes helyi zsidó közösségek befogadták, így legalább egy időre szálláshoz és ételhez jutottak. Augusztus 1-jén például mintegy 2000 magyarországi zsidó érkezett Tovszte városába, melyet július 9-én foglalt el a magyar hadsereg. A helyi zsidók 12 fős bizottságot hoztak létre a menekültek segélyezésére. Ők azonban végül mindössze három hetet töltöttek itt, mert Kamenyec-Podolszkijhoz vitték őket, ahol többségüket legyilkolták.²⁸ Ezek között voltak például a fentebb már említett felsőapsai zsidók.

1941. augusztus 25-én a területen illetékes német vezetés Vinnicában értekezletet tartott, amelyen felszólították a résztvevő Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführert, a helyi SS és rendőri erők parancsnokát, hogy a térségben bolyongó, Magyarországról kiutasított zsidókat szeptember 1-jéig likvidálja.²⁹ 1941. augusztus 27–28-án az Einsatzgruppe-C kötelékébe tartozó, Jeckeln parancsnoksága alatt álló 320. SS-rendőrzászlóalj Kamenyec-Podolszkijnál 23 600 zsidót ölt meg. A legyilkoltak között a környékről összeszedett helyi zsidók, kolomijaiak és Kamenyec-Podolszkijba valóik is voltak, de többségében a Magyarországról kitelepítettek estek áldozatul a tömegmészárlásnak.

A deportáltak egy töredékének persze, mint ahogy azt az egyes zsidó községek áttekintésekor fentebb is láthattuk, sikerült visszaszökniük Magyarországra. Őket sok helyi, kárpátaljai zsidó próbálta önzetlenül vagy anyagi haszon reményében segíteni. Weisz Rózsi munkácsi zsidó lakos például azért került 1942 októberében rendőrhatalom őrízete alá, mert pénzért több alkalommal kísért Galíciából szökött zsidókat

Az 1915. december 5-én Munkácson született izraelita vallású háztartásbeli, Fixler Juci hajadon ellen 1942 szeptemberében az ungvári határvidéki rendőrkapitányság feljelentést tett „zsidóbeszivárgás miatti bűnpártolás” vádjával. Az 1942 októberében még rendőrségi őrizetben lévő Fixler által elkövetett bűntettéről a következő jelentést küldte az ungvári rendőrkapitányság a belügyminiszternek:

„A nyomozás során megállapítást nyert, hogy nevezett tudomást szerezve azon tényről, hogy Munkács város területén külföldről beszivárgott zsidó egyének tartózkodnak, több ebédet főzött és a felesleget azok részére eljuttatta.

Nevezett ugyan csak annyit ismert be kihallgatása során, hogy ő a szegények részére főzött 5–6 személyre több ebédet. Tagadásával szemben azonban tisztelettel becsatlom 2 Galíciából beszökött zsidó egyén kihallgatásáról felvett jegyzőkönyvek egy-egy másolati példányát, amelyek szerint Munkácson való tartózkodásuknak az ideje alatt élelmezésükről a munkácsi zsidó családok gondoskodtak.

Bizonyosra vehető tehát, hogy Fixler Juci munkácsi lakos is ezek részére főzte a többletet.”

Fixler tehát olyan zsidóknak igyekezett segíteni, akik a szomszédos Galíciából menekültek az ottani gettók likvidálása idején a biztonságosabbnak ítélt Magyarországra. A bűnöst 1942 őszén először Budapesten tartották fogva, majd 1943 tavaszán visszavitték Munkácsra, ahol rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték. Ügye, legalábbis hatósági szempontból, 1944 nyarán ért véget. Ekkor ugyanis a munkácsi rendőrkapitányság véghatározatot hozott Fixler rendőrhatalósági felügyeletének beszüntetése tárgyában. A megokolás szerint:

„Fentnevezett rendőrhatalósági felügyeletét megszüntetem, mert a német katonai hatóságok folyó évi május havában az ország határán túl ismeretlen helyre szállították.” Magyarul Auschwitzba deportálták.

[YVA, JM/3725, MNL, BM válogatott iratok, 1944, pp. 475–488.]

Budapestre. Weisz ezért a bácstopolyai internálótáborba került, ahonnan a németek 1944 májusában deportálták.³⁰

Ugyancsak galíciai túlélők tovább menekítéséért csukták le 1942 őszén az alsó-vereckei Fuchs Dávid zsidó fuvarost, aki több alkalommal átvett Stern Olgától Galíciából visszamenekült zsidókat, és pénzért Munkácsra juttatta őket autón. „Ezen cselekményével nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Galícia területéről beszivárgott zsidók az ország belsejébe juthassanak és ott észrevétlenül eltűnhessenek” – jelentette az ungvári rendőrkapitányság a belügyminiszternek. Fuchs összesen 14 zsidót segített Munkácsra. 1942. november 30-án a fuvarost internálták Nagykanizsára. 1943. május 15-én még mindig ott volt, és ügyvédje többszöri közbenjárása ellenére sem engedték szabadon. Ekkor az volt az indoklás, hogy „a tavasz óta a Galíciából történő zsidó beszivárgás ismételten megindult, és valószínűsíthető, hogy internált ismételten elősegítené külföldi zsidóknak Magyarországra való bejutását.” Fuchs 1944-ben a munkácsi gettóba került, ahonnan Auschwitzba deportálták.³¹

Az 1941 júliusában elkezdett galíciai deportálás 1942. október 28-án zárult le végérvényesen. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ezen a napon utasította véglegesen a KEOKH-ot, hogy a továbbiakban a lengyelországi születésű zsidókat, és egyáltalán a hontalanokat és külföldieket ne deportálják, hanem Magyarországon internálják. A deportálásoknak, melyeket magyar állami szervek kezdeményeztek és hajtottak végre, és amely ellen a galíciai német megszálló hatóságok kifejezetten tiltakoztak, több ezer kárpátaljai zsidó esett áldozatul.

3.3. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat

---

B. Stenge Csaba

FEGYVERES SZOLGÁLATOT TELJESÍTŐ KÁRPÁTALJAI ZSIDÓ KATONÁK

Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntést követően a magyar csapatok 1938. novemberi felvidéki és délnyugat-kárpátaljai bevonuláskor a honvédség fegyveres szolgálatot teljesítő állományában még viszonylag jelentős számban szolgáltak zsidó katonák. A jelentős zsidó lakossággal bíró területekről kiegészített alakulatoknál néha egészen magas arányszámmal szerepeltek zsidók: Nagy Vilmos, a későbbi honvédelmi miniszter visszaemlékezése szerint például az általa vezetett budapesti 1. honvéd gyalogezredben ekkor 28% volt a zsidó legénység aránya.¹

Kárpátaljának az első bécsi döntéssel visszatért délnyugati része – majd visszafoglalása után egész területe – az 1939. január 23-án újonnan felállított kassai VIII. hadtest kiegészítési területéhez került. Az Ungváron, Munkácson és Beregszászon ugyanekkor, 1939 januárjában felállításra kerülő új csapattestekbe is soroztak helyi, tehát immár kárpátaljai zsidó katonákat is, akik hathetes újoncként már részt vettek a Kárpátalja egészének elfoglalására indított 1939. márciusi magyar hadműveletekben. A honvédség állományába tartozó és Kárpátalja elfoglalásakor ellenséges behatásra elesett, általam név szerint beazonosított 66 fő közül ketten biztosan zsidók voltak, és nevük alapján ez két további személy esetén is erősen valószínűsíthető (Löwinger és Róth). Sajnos az ekkor elesett katonák posztumusz kitüntetési felterjesztései vagy semmilyen, vagy csak minimális anyakönyvi adatot tartalmaznak, így pedig csak egyes esetekben lehet érdemi kutatásokat végezni a származásukkal kapcsolatban. A két igazoltan zsidó hősi halott az ezekben a hadműveletekben elesett katonák 3%-át tette ki, a további két, feltételezhetően szintén zsidó halottal együtt pedig összesen 6%-át. Becslésem szerint a kárpátaljai hadműveletekben – mivel azok első fázisában számottevő mértékben a jelentős izraelita lakossággal bíró Ungváron, Munkácson és Beregszászon frissen felállított helyi alakulatok vettek részt – a részt vevő, részben kárpátaljai zsidó katonák aránya meghaladhatta az 5%-ot.

A kárpátaljai harcok két bizonyítottan zsidó elesett katonája, Klein Márton és Fränkel Nándor az 1939. január 23-án Beregszászon felállított 24. határvadász dandár állományába tartozott, mindketten március 15-én haltak meg. Klein a Dél-Nyírségben, Penészleken született, míg Fränkel esetében a születési helyét nem jegyezték fel, de okkal feltételezhető, hogy Beregszászról vagy közvetlen környékéről származott. Az, hogy ennek a két elesett katonának biztosan igazolható a zsidó származása, csak

zászlóaljparancsnokuk, Loósy Alajos őrnagy velük szembeni averziójának „köszönhető”: mindkét katona esetében pirossal aláhúзва rákerült a posztumusz kitüntetési felterjesztésükre a származásuk. Ezen felül parancsnokuk mindkét katonát a többi, hősi halált halt bajtársuknál jóval alacsonyabb kitüntetésre terjesztette fel. A 24. hártárvadász zászlóalj 20 főt veszített a Nagyszőlős környéki harcokban, parancsnokuk közülük 18-at az 1939-ben alapított, négyfokozatú vitézségi érem legmagasabb fokozataira (arany és nagy ezüst) terjesztett fel, a két zsidó katonáját pedig a legalacsonyabbra (bronz). A hadműveleteket levezénylő Kárpát-csoport parancsnokságán előterjesztését felülbírálták, így végül ők ketten magasabb (kis ezüst) kitüntetést kaptak.²

1939 áprilisában a honvédség tényleges szolgálatot teljesítő 102 007 főnyi létszámából 2292 fő volt zsidó, ez 2,24%-os arány (ez a statisztika még felekezeti és nem faji alapon készült).³ Ezeknek a zsidó katonáknak – közöttük a Kárpátaljáról származóknak – azonban már nem sok idejük és lehetőségük volt a fegyveres szolgálatra, azt hamarosan valami teljes egészében más váltotta fel.

KÁRPÁTALJAI ZSIDÓK ÉS A KATONAI MUNKASZOLGÁLAT

Az 1939. március 11-én életbe lépő, honvédelemről szóló 1939:II. törvénycikkben szerepelt először a honvédelmi munkakötelezettség,⁴ mely nemre való tekintet nélkül minden 14–70 év közötti személyre vonatkozott, illetve a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak minősítettek részére kialakított közérdekű munkaszolgálat fogalma, definíciója.⁵ Az 5070/1939. M. E. számú rendelettel⁶ részleteiben szabályozott közérdekű munkaszolgálat 1939. július 1-jei megalakításakor a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) beosztását is létrehozták. Megalakításakor a munkaszolgálatnak nem volt vallási-faji alapú diszkriminációs jellege, a zsidótörvények honvédségre történő kivetülésével azonban ez megváltozott, és bár még diszkriminációs jogalap nélkül, de már 1940 decemberétől létrehozták a külön zsidó munkaszolgálatos századokat.⁷ Ezzel párhuzamosan – bár hivatalos jogszabályi keretek között csak az 1942. július 31-én kiadott XIV. törvénycikkben jelent meg az, hogy zsidók a honvédség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek (3.§) – gyakorlatilag már 1940 őszétől megszületett az a belső döntés is a Honvédelmi Minisztériumon belül, melynek értelmében „zsidók a jövőben fegyveres szolgálatra nem vétetnek igénybe, tényleges szolgálati kötelezettségüknek a jövőben valamennyien a munkasalakulatok kötelékeiben tartoznak eleget tenni.”⁸

Több lépcsőben tüntették el a zsidóságnak, illetve a munkaszolgálatosoknak a honvédségre jellemző attribútumait: ahogy korábban a tényleges, még fegyveres szolgálatot teljesítő zsidó állomány rendfokozatait vették el, úgy a munkaszolgálatosoktól is elvették a karpaszományt. Ezt a honvédségen belül az érettségizettek kapták, akik potenciális tartalékos tisztjelöltek voltak. Később, 1942-ben sor került az egyenruha elvételére is, és a munkaszolgálatosoknak saját, polgári ruhájukban kellett szolgálatot teljesíteniük, csak sapkát és karszalagot, esetenként bakancsot kaptak a honvédségtől. A kezdetben alkalmazott nemzetiszínű karszalag már 1941-ben le-

cserélésre került, helyette sárga, illetve fehér karszalagot kaptak. A fehér karszalagot a zsidó vallásról áttért vagy kereszténynek született, de zsidó felmenőkkel rendelkező, a törvények szerint zsidónak minősülő munkaszolgálatosok viselték, akiket külön keresztény századokba helyeztek – ez nem volt jellemző Kárpátalja zsidóságára. Végül 1944 júniusában a munkaszolgálatosokat is kötelezték a sárga csillag viselésére, bár ezt az utasítást sok századnál nem hajtották végre.⁹

A kárpátaljai zsidók a kassai VIII. közérdekű munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóaljba kerültek, melynek kiegészítési területe jóval nagyobb volt, mint Kárpátalja, tehát nemcsak kárpátaljaiak szolgáltak benne. Kárpátaljai munkaszolgálatosok pótlásként más kmsz. zászlóaljak századaihoz történő vezénylése is folyamatos volt, ezért a kárpátaljai munkaszolgálatosok gyakorlatilag mindenhol ott voltak, ahol jelentősebb munkaszolgálatos erőket csoportosítottak a háború folyamán, és nem vizsgálható különválasztva sorsuk, valamint szerepük a munkaszolgálat általános történetétől. Fontos kiemelni, hogy a kárpátaljai munkaszolgálatosok egy 1941. nyári döntést követően nagyobb számban kerültek be az ország belsejébe. Ennek hátterében az állt, hogy 1941. július végén a budapesti I. hadtestparancsnokság javasolta a fővárosi zsidók Budapesttől minél távolabb elhelyezett zászlóaljakhoz történő bevonultatását, mindezt „immáron közismert faji tulajdonságaikra való tekintettel, fegyelmi okokból”.¹⁰ Ezen túlmenően a KMOF 1941 augusztusában az alábbi javaslatot tette: „a legkárosabb hatású, kárpátaljai zsidóságnak a lakóhelyétől szintén kívánatos eltávolítása

A Kárpátokban dolgozó 104/8. kiegészítő munkaszolgálatos század 1944 kora nyarán

érdekében azt javasolja, hogy a legénység kölcsönös kicserélése az I. és VIII. hdt. között rendeltessék el.”¹¹A „legkárosabb hatás” alatt a KMOF valószínűleg azt értette, hogy Kárpátalja zsidósága volt a legkevésbé asszimilált és a leginkább vallásos.

Az arányok és nagyságrendek ismeretéhez érdemes még idézni egy létszámadatot 1941-ből a kárpátaljai munkaszolgálatosokkal kapcsolatban. A kassai VIII. hadtestparancsnokság egy 1941. december 18-i jelentése alapján a VIII. kmsz. zászlóaljban ekkor 1847 fő zsidó munkaszolgálatos volt, valamint további 684 fő volt tőlük más hadtestek kmsz. zászlóaljaihoz vezényelve, ez összesen 2531 fő.¹² Az ezt követő időszakban ennél csak magasabb volt a behívottak száma.

Ami a munkaszolgálatosok által végzett tevékenységet illeti, általában utász (műszaki) csapatok mellé beosztva tevékenykedtek. Ez Kárpátalján jellemzően a huszti VIII. utászzászlóalj volt. Kárpátalján fő feladataik közé tartozott a helyi erődítések, az Árpád-vonal ott húzódó szakaszának építése, valamint az útépítés és útkarbantartás, de fakitermelésnél is dolgoztatták őket. Országosan is jellemzőek voltak a sok földmunkával járó feladatok – útépítés, csatornaásás, repülőterek építése, illetve bővítése –, emellett a mezőgazdasági idénymunkákon történő alkalmazás is. 1944 nyarától a hátszázadok feladatai kibővültek a szövetséges bombatámadások okozta károk elhárításával, melyek során romeltakarításra, vasúti pályatestek helyreállítására is alkalmazták őket.

Külön csoportot képeztek a hadiüzemeknek nyilvánított honi ipari létesítményekben dolgozó zsidó munkásszázadok. A hadiüzemekben hadiipari és nemzetgazdasági

A II/4. vegyes munkaszolgálatos század a bánhidai erőmű hűtőtavának bővítésén dolgozik, 1943

szempontból kiemelten fontos termelőmunka folyt, az itt alkalmazott zsidó munkaszolgálatosokért a Honvédelmi Minisztérium térítést kapott az adott üzemtől. Ezekben az üzemekben a munkaszolgálatosokkal való bánásmód általában megfelelő volt.

A II. világháború idején a főváros felfutó hadiiparának fokozódó energiaigénye miatt hadiüzemmé nyilvánított bányái erőmű hűtővájának növelésén dolgozó II/4. vegyes munkaszolgálatos század egyik tagja, a budapesti Tatár Imre így emlékezett kárpátaljai bajtársaira:

Tudják Önök, mi az a „csobi”? Valószínűleg nem. A velünk szolgáló, főleg máramarosi, szigorúan vallásos fiúk kapták ezt a nevet. Reggel és este imaszíjjal homlokukon, karjukon imádkoztak, szokás szerint gyorsan, félhangosan mormolva a hosszú szöveget. A „csobi” név azért ragadt rájuk, mert a vallás előírása szerint csak folyóvízben szabad mosakodni, és ők jobb híján egymásnak öntötték a lavór fölé a pohárból, csajkából a vizet. Csobogtak. Kárpátaljáról jöttek, volt közöttük sírásó fia, kereskedő sarj, favágó, még hivatásos csempész is. A békeidőkben Románia és Csehszlovákia között rendszeres áruforgalom bonyolódott az erdőn át: olcsó román élelmiszer ment, jó csehszlovák iparcikk jött. A favágó fiú egyébként alacsony, izmos, arca, mintha keményfából faragták volna, maga is az előítéletek élő cáfolata. Valódi erdei lény. Egyszer Bánhidán bemutatót is tartott, megmutatta, hogyan dolgoznak ott fenn a Kárpátokban. A keret tagjai tisztelettel nézték, hiszen bennük is élt az a hiedelem (kisebb-nagyobb mértékben bennünk is), hogy a zsidó vékonydongájú, görbe orrú és gazdag. Nos, szerezték hosszú nyelű baltát, ékeket és egy szálfát, s elkezdődött az előadás, mai kifejezéssel élve a favágó-show. A kárpátaljai fiú úgy hasította hatalmas baltacsapásokkal a nagy átmérőjű gömbfát, mint hajdan Tell Vilmos emberei a svájci hegyekben. Büszkéek voltunk: ilyen is van! Most, visszaemlékezve a jelenetre, nem csak érzem, tudom is, hogy ezt a büszkeséget a belénk plántált kisebbségi érzés szülte: Bizonyítani, bizonyítani!¹³

MUNKASZOLGÁLATOSOK A KELETI HADSZÍNTÉREN

A háború első felében a legtöbbet szenvedett munkaszolgálatos alakulatok azok voltak, melyeket a keleti hadszíntérre vezényeltek a magyar megszálló erőkhöz, vagy az első vonalban bevetett magyar 2. hadsereghez kerültek, melynek állományában 1942/43 telén a munkaszolgálatosok a legsúlyosabb veszteségeiket szenvedték el.

1942-ben a magyar 2. hadsereggel – több lépcsőben – összesen 156 tábori, különleges és nemzetiségi munkásszázad vonult el a hadműveleti területre, ezek összlétszáma 37 275 fő volt. Közülük nem volt mindenki zsidó, a nemzetiségi munkásszázadok főleg a leginkább megbízhatatlannak tartott román és szerb nemzetiségű legénység számára lettek létrehozva, de kárpátaljai ruszinok is kerültek ilyen alakulatokba.¹⁴ A magyar 2. hadsereggel a keleti hadszíntérre kivonuló munkaszolgálatos századok feladatai közé tartozott hátsó területeken útépités és útjavítás, vasúti pályaudvarokon vagonkirakás, esetenként erősítés és téli állások kiépítése. Az első vonalakban erősítési, műszaki munkák végzése, köztük aknák lerakása és felszedése, a harctereken elszórt – ellenséges és saját – hadianyag összegyűjtése, az ott lévő nagyszámú halott eltemetése, sebesültek kimentése tartozott a feladataik közé. Az arcvonalon, belátott és belőtt területen végzendő feladatokat részben éjjel hajtották végre.

A magyar 2. hadseregnél az elégtelen és nem megfelelően védő téli ruházat, a magyar gyomornak szokatlan, nem elég kalóriát tartalmazó, németek által szállított élelmiszerek miatt az arcvonalban a fegyveres szolgálatot teljesítő honvédek is fáztak és éheztek, fizikálisan folyamatosan romlott az állapotuk, leginkább a frekventált, állandó tűz alatt lévő területeken, ahol sokszor hosszú ideig nem is kaptak meleg ételt. Mindez fokozottan igaz volt a munkaszolgálatos századok tagjaira. Ők civil ruhában – esetenként teljesen téli ruházat nélkül –, számos esetben az ellátó szolgálat sikkasztásai nyomán az egyébként sem elégséges élelmiszeradagjukban még jobban megrövidítve, mindezt a keret számos esetben kifejezetten brutális bánásmódjával tetéztve, igen sok szenvedésnek voltak kitéve, és legyengült szervezetük még kevésbé tudott ellenállni a hidegnek és a betegségeknek. A problémák és a keret számos esetben megnyilvánuló brutalitása ellenére két eset is ismert, amikor a magyar 2. hadseregnél zsidó munkaszolgálatosok zsákmányolt szovjet fegyverekkel önként, csoportosan és tevőlegesen részt vettek a harccselekményekben: 1942. szeptember 15-én Sztorozsevojenál és 1942. december 30-án Kosztjenkinél. Utóbbi ütközetben a munkaszolgálatosok közül többen el is estek a harcban.¹⁵

Az 1942-es év végéig a magyar 2. hadseregnél a munkaszolgálatosok vesztesége 1796 halott, 236 eltűnt és 46 fogságba esett volt. A halottak közül közel 300 főt a tábori bíróságok ítéletei nyomán végeztek ki, 213 fő pedig halálra fagyott. A januári

Ebédosztás egy munkaszolgálatos századnál a Kárpátokban

szovjet offenzíva tragikus következményei miatt 1943 folyamán a honvédség – java-részt a magyar 2. hadsereg – keleti hadszíntéren bevetett munkaszolgálatos alakula-tai 23 308 főt vesztek, ebből 21 287 fő esett januárra és februárra. Közülük 2158 fő meghalt, 18 843 fő eltűnt, 716 fő megsebesült, 1591 fő hadifogságba került. Az eltűntek számottevő része is szovjet fogságba esett, és közülük sokan már hadifog-ságban haltak meg a hideg, az alultápláltság, a kiütéses tifusz vagy ezek együttes következményeként.¹⁶

Részletek a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) hivatalában 1945 októberében Salamon Dezsővel felvett jegyzőkönyvből, aki huszti születésű és lakhelyű, kárpátaljai munkaszolgálatos volt a magyar 2. hadseregnél:

1939. szeptember havában vonultam be munkaszolgálatra Szolnokra a 6/4-es munkás századhoz. A századparancsnokunk Pásztor István tűzér hadnagy volt [...]. Mi [...] vékony ruhában, telje-sen lerongyolódva dolgoztunk, tehát majdnem mezítelenül, ennek következtében az emberek végtagjai lefagytak. Nekem is mindkét kezem lefagyott, illetve 9 ujjam hiányzik. Boros László tizedes, Hódos őrmester a századparancsnok utasítására ütötték-verték az embereket, és iszo-nyatos kínokat álltunk ki a legszigorúbb téli időjárásban. A századparancsnok már nem is utalta az embereket kórházba, hanem egész egyszerűen agyonlőtték őket. [...] 1942. IX. 10-én kivittek bennünket az orosz frontra, a Don partjának első vonalába, ahol akna-lerakást, bunkerépítést végeztünk. [...] Pajtákban laktunk, ahova a hó befűjt, eső beesett, teljesen lerongyolódva és ki-éhezve dolgoztunk, és méghozzá többnyire éjjeli munkát végeztünk. A munkahelyre 4-5 km-t gyalogoltunk naponta. A víz meg volt fertőzve, úgy, hogy ivásra nem volt használható, pokoli kínokat álltunk ki a szomjúságtól is. Mocsaras vízben mosakodtunk, éppen hogy el nem tetve-sedtünk. 1942. XI. 15-én kerültem tábori kórházba, ahol leamputálták 9 ujjamat. Decemberben parancsba jött, hogy azok a munkaszolgálatosok, akik munkaképtelenek, visszahozandók Buda-pestre, ahol a zsidó-kórházban, saját költségükre kezelték volna őket. Elhelyeztek bennünket egy orosz községben, Csernyakában és otthagytak bennünket, cca 400-an voltunk (Tehát úgy látszik, a parancs mégis megváltozott, mert nem hoztak vissza az országb). Kiűtött a flecktífusz, ekkor $\frac{3}{4}$ része bajtársaimnak áldozata lett e szörnyű járványnak. Ebben a községben estem orosz fogságba, 1943. január közepén.¹⁷

A német megszállást követően, bár a zsidó munkaszolgálatosokra vonatkozó rend-szabályok szigorodtak, mégis az emelendő ki leginkább, hogy a honvédelmi minisz-tériumban a kisegítő munkaszolgálatos századok számát is jelentősen növelték, és nagy számban hívták be a zsidó férfiakat, közülük sok vidékit már az összegyűjtésüket követően magukból a gettókból. Ennek a tevékenységnek feltételezhetően ember-mentési aspektusai is voltak, és a vidéki zsidó férfilakosságból tízezreket mentettek meg ezzel a deportálástól.¹⁸ Egy másik aspektust is kiemelnek azonban a német meg-szállást követő időszakból: a vidéki – beleértve természetesen a kárpátaljai – magyar közegészségügyet nagyon érzékenyen érintette, hogy az állami kórházakban mun-kaszolgálatosként dolgozó zsidó orvosok közül is nagyon sok deportálásra került.¹⁹

A nyilas hatalomátvétel után a munkaszolgálatosok helyzete rendkívül drasztí-kusan romlott. 1944 októberétől ráadásul a zsidó nők számára is bevezették a mun-kaszolgálatot, de ez a már korábban deportált kárpátaljai – és egyéb vidéki – zsidó

nőket nem érintette, csak a budapestieket.²⁰ 1944 utolsó két hónapjában Szálasi kormánya hetvenötezenél több munkaszolgálatost és Budapestről deportált zsidót adott át a németeknek, köztük sokan voltak kárpátaljaiak is a Kassára visszavont munkaszolgálatos századokból. A németeknek történt átadásukkal a volt munkaszolgálatosok kikerültek a honvédség fennhatósága alól. A németeknek ekkor átadott magyar zsidók közül a nyugati határ mentén, a Birodalmi Védőálláson mintegy 35 ezren dolgoztak 1945 elején, közel egyharmaduk odaveszett a rettenetes körülmények közepette: a különféle, részben helyi fegyveres szervezetek számos tömeggyilkosságot hajtottak végre közöttük, de az éhezõ, lerongyolódott, legyengült emberek közül nagyon sokan haltak meg kiütéses tífuszban is.²¹

A fennmaradt források szerint a rossz higiénés viszonyok között a ruhatetű által terjesztett kiütéses tífusz volt a legjelentősebb arányban felelős a nem közvetlenül meggyilkolt munkaszolgálatosok haláláért, főként a téli időszakokban. A járvánszerűen fellépő kiütéses tífusz pusztítását a közegészségügyi viszonyok javításával, a munkaszolgálatosok jobb ellátásával könnyen megelőzhetnék volna, így ezért fokozott felelősség terheli mind a magyar, mind a német katonai vezetést.

A kassai VIII. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj fennmaradt háborús vesztesége mintegy 335 fő halott és 3439 fő eltűnt, valamint hadifogoly volt.²² Ezek az adatok a kárpátaljai zsidó férfiaknak a katonai munkaszolgálat során elszenvedett veszteségi arányainak és nagyságrendjének jelzésére alkalmasak.

Általánosságban elmondható, hogy a Magyarország területét elhagyó munkaszolgálatos alakulatokban szolgálók helyzete volt a legnehezebb (keleti hadszíntérre vezényeltek, a bori rézbányákban dolgozók, illetve az 1944/45-ben nyugatra hurcoltak, akik ezzel ki is kerültek a magyar katonai munkaszolgálat keretei közül). Az ország területét elhagyó munkaszolgálatosokkal szembeni német túlkapások is ekkor voltak a legdurvábbak, és az erre hajlamos keretek tagjai is ilyenkor követték el a súlyosabb atrocitásokat.

3.4. Gettósítás és deportálás 1944-ben

Frojimovics Kinga

A megélhetésétől megfosztott, a munkaszolgálatlalt és részben a galíciai deportálásokkal megcsonkított kárpátaljai zsidó közösségek és családok gettósítására, majd deportálásukra Auschwitz-Birkenauba 1944 tavaszán, az ország német megszállását követően került sor.

1944-ben Kárpátalja a VIII. (kassai) csendőrkerülethez tartozott. Ez a csendőrkerület alkotta a deportálás során elsőként kiűritett ún. I. zónát. Magyarország zsidó lakosságának gettósítását és deportálását egy 1944. április 7-én a Belügyminisztériumban Baky László elnökletével tartott értekezleten tárgyalták meg az illetékes magyar és német hatóságok. Az ülésen jelen volt többek között Tölgýessy Győző csendőrezredes, a kassai csendőrkerület parancsnoka is.¹

A belügyminisztériumi megbeszélést követően Endre László belügyi államtitkár elnökletével 1944. április 12-én Munkácson értekezletet tartottak Kárpátalja közigazgatási vezetői számára a gettósítás menetéről. A megbeszéltek következményeként Kárpátalján a gettósítás során kevés, de nagyméretű, teljes régiók zsidó lakosságát befogadó gettót hoztak létre az illetékes magyar hatóságok. Egy-egy ilyen gettóban akár több tízezer embert is összezsúfoltak. Négyheti-hatheti tartózkodás után aztán deportálták innen az összegyűjtötteket.

A gettók bemutatásánál a Kárpátaljai Kormányzóság területe mellett a régió „virtuális” kiterjedését, az első és a második bécsi döntéssel visszacsatolt, korábbi, Trianon előtti vármegyékhez betagolt területrészeket is figyelembe vettük, így kerülhet bele például Beregszász vagy Nagyszőlős is.² A csehszlovák időszakbeli, illetve a második világháború végén bekövetkező újabb fordulattal kialakuló, máig fennálló régióhatár miatt a köztudat ezeket a vármegyei részeket is Kárpátaljaként tudatosítja. Ebben az értelemben a Kárpátaljai Kormányzóság mellett Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéknek a történeti Kárpátalját érintő részeit kell figyelembe vennünk. Valamennyi szóban forgó gettó a mai Kárpátaljához tartozó település területén volt, kivéve Mátészalkát (ma Magyarország).

„Északkelet-felföldünk több falujából jött értesítés, hogy a határvidéki rendőrkapitányság zsidók megszöktetési kísérlete, zsidók bűjtatása vagy államtulajdont képező zsidó vagyonok rejtegetése miatt többeket internáltatott.”

[*Kárpáti Magyar Hírlap* (1944. ápr. 27.), idézi Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944* (Galánta – Dunaszerdahely, 2002), p. 413.]

Kárpátaljáról deportált zsidók az auschwitzi rámpán, 1944. május

AZ UNGI KÖZIGAZGATÁSI KIRENDELTSÉG ÉS UNG VÁRMEGYE GETTÓI

Az itt élő zsidókat 1944. április 16-án a csendőrség minden településről először vagy a járásszékhelyre vagy azonnal az Ungváron létrehozott két gettó egyikébe szállította.

A vidéki zsidók összegyűjtéséről többek között a nagydobronyi orthodox fiókhitközség gondnokának, Rosenstein Árminnak a Magyar Zsidók Központi Tanácsához 1944. április 16-án írt megrázó leveléből értesülhetünk: „Dobszó útján ma 6 órára közhírré tették, hogy korra és nemre való tekintet nélkül az összes hitsorosokat Ungvárra szállítják. Így bepakolva várjuk a fejleményeket.”

[Frojimovics Kinga, összeáll., – Schweitzer József, szerk., *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994), p. 36.]

Ungváron két gettó jött létre: egy a város zsidó lakossága számára, egy pedig a vidékiek számára. A vidékieknek április 16-tól, az ungváriaknak pedig április 21–23. között kellett beköltözniük. A két gettóban – a Moskovits-téglagyárban és a Glück-fatelepen – összesen mintegy 17 ezer zsidó élt, többségük a szabad ég alatt. A téglagyárba 14 327 zsidó költözött be, közülük 5610 helyi, ungvári lakos volt. A fatelepen kb. 2600 zsidó élt, mindannyian vidékiek.³ A téglagyári gettót rendőrök és csendőrök őrizték. A zsidókat a téglaszáritókban helyezték el, sokszor vízben éjszakáztak.

Az ungvári gettók és különböző budapesti zsidó szervezetek között titkos futárszolgálat működött. Az egyik futárt, dr. Ackermann ungvári ügyvédet azonban elfogták a németek. A nála lévő dokumentumokból kiderült például, hogy Ungvár aljegyzője, dr. Szendrődy – akinek a gettók élelmszer ellátása volt a feladata – emberséges a zsidókkal. Ugyancsak segítőkész volt dr. Török rendőrtanácsos is. Ackermann elfogása után azonnal Ungvárra érkezett Ferenczy László csendőr alezredes, az emberséges tisztviselőket eltávolíttatta, és a gettók élére új parancsnokot nevezett ki Pálffy Sándor alezredes személyében.

A rendkívüli zsúfoltság és az egészségtelen körülmények miatt már a gettókban, leginkább a téglagyári gettóban, sokan megbetegedtek. A nehéz körülményekre Megay László polgármester is felhívta a belügyminiszter figyelmét egy 1944. április 24-én írt felterjesztésében. Megay megoldásként a következőt javasolta: „a téglagyárban elhelyezett nagyszámú tömegnek a legelemibb egészségügyi berendezések sem állanak rendelkezésre [...]. Legsúlyosabb probléma, hogy a tábor nincsen kanalizálva és 20 000 embernek napi ürülékét nem lehet eltávolítani. A városban mész nincs, úgyhogy a deszinficiálás lehetetlen. Tekintettel a már beállott melegre a város keresztény társadalma a legnagyobb nyugtalanság között van, hogy a táborban rövid időn belül epidemikus betegség törhet ki, mely esetleg megfertőzheti az egész várost és környékét és nem lesz emberi hatalom, mely annak terjedését megakadályozhatja. Tisztelettel kérem, szíveskedjék sürgősen intézkedni, hogy az Ungvárott összegyűjtött és táborszerűleg elhelyezett zsidók minél előbb elszállíttassanak.”⁴

Az Ungváron összegyűjtötteket, tehát az ungvári zsidókat, valamint Ung vármegye és az Ungi közigazgatási kirendeltségben élő zsidókat végül 1944. május 17. és 31. között öt vonatszerelvénnel deportálták Auschwitzba. A deportálásra ugyan nem Megay polgármester javaslata okán került sor, de nyilvánvalóan nagy meglepődésére szolgált.⁵

A BEREGI KÖZIGAZGATÁSI KIRENDELTSÉG ÉS BEREK VÁRMEGYE GETTÓI

A Bereg vármegyében élő zsidókat két településen, Beregszászon és Munkácson gyűjtötték össze.

A beregszászi gettóba a helyi és a Bereg vármegyei Beregszászi járásban élő zsidókat, összesen mintegy 10 000 főt zsúfoltak össze a hatóságok a Kont- és Vály-téglagyárakban, valamint a Weisz-tanya gazdasági épületeiben. A gettók főparancsnoka Kecskési-Tollas (Kohlmann) Tibor csendőr hadnagy volt, akit a háború után népbírósági perben börtönbüntetésre ítélték. A beregszászi gettókba zártakat május 16–29. között összesen négy transzportban deportálták Auschwitzba.⁶

A Beregi közigazgatási kirendeltségben élő zsidókat, illetve a Bereg vármegyei zsidók egy részét Munkácsra koncentrálták a magyar hatóságok, a Sajovits-téglagyárban létrehozott gettóba. A vidékieket április 15-én kezdték beköltöztetni a gettóba. Kárpátalján tehát a gettósítás még a gettók felállítását elrendelő 1610/1944. M. E. rendelet április 28-ai megjelenése előtt megindult, és ezért az akkor érvényes magyar

törvények és rendeletek alapján is törvénytelennek tekinthető. A gettóban szörnyű körülmények uralkodtak, a zsúfoltságtól és az éhezéstől különböző járványok törtek ki. Április 23-án találtak egy tifuszt, akit azonnal járványkórházba szállítottak. A gettó parancsnoka, Kiss főhadnagy karantént rendelt el, amely május 15-ig tartott. Ekkor a betegeket Auschwitzba deportálták. Ezt a transzportot május 24-ig még nyolc másik követte Munkácsról, mindegyik célállomása Auschwitz volt.⁷ „A reménykedésnek, a csodában való hitnek iskolapéldáját mutatja be az a felfedezés, amit Munkácson tettek a múlt héten: egy pincéből, a gettóban, két zsidó családot húztak ki, akik a zsidók kivonulása után 11 személlyel ott laktak befalazva”.⁸

A munkácsi gettó deszkapalánkja a zsinagóga épülete mellett, 1944. május

Munkács, 1944. május 31.

A gettó még áll. De zsidó már nincs ott. A magas falak s rajtuk a sárga alapú, fekete betűs nagy felírás hirdeti, hogy mi volt ott. Az üres gettó azonban él és mozog. A hajnali világosodó órákban már tele van emberekkel, akik kutatnak, forgatnak, motoznak. A kézikosarak, a bőrdöngők, amelyeket bevisznek vagy ott találnak, hamar megtelnek az újabb szajréval, vagyis a nemzeti vagyonnal. Ebből a nemzeti vagyonból elsősorban a nemzetnek lesz kára! Falusiak, városiak, gyermekek, felnőttek, férfiak, asszonyok túrják, vizsgálják állandóan a gettót. Ajtó, szekrény, fiók, láda nem marad előttük zárva. Pince, padlás, kamra, ól, farakás egyaránt tökéletesen kikutatva. Mindent elmozdítanak a helyéről, mindent felhánynak, feltúrnak. Csak a nehéz bútorok maradnak

a házban, meg az értéktelen holmi, más minden gazdát cserél, kivándorol onnan. Megtörtént: a kora reggel rendőrőrszem megszólít két-három, gettóból jövő, sokbatus asszonyt:

– Honnan jönnek, mit hoznak?

– Onnan jövőnk, ahol maga is járt tegnap hajnalban a feleségével, azt hozzuk, amit maguk még otthagytak – hangzik a válasz.

A rendőr nem folytatja a beszélgetést.

Otthon a fehérneműkből, ágyneműkből kiszedik a monogramot, mossák-dugdossák a holmit és átalakítják a szerzett ruhákat. A szabók továbbra is csak alakítanak. Új munkát még hosszú ideig nem vállalnak.

A két téglagyárban van csak igazán szorgalmas, lázas munka! Fölássák a földjét, szétszedik az égetőkemencét, bontják a falakat. Egyetlen lépésnyi rögöt se hagynak feláztatlanul. Egyetlen kész téglá se marad a helyén. Érdemes dolgozni. Itt egy cipőkenőcsös bádogdobozban órát, amott egy másik dobozban ékszer és aranyat találnak. [...] A pénz bepiszkolva, átnedvesedve, megszínesedve. Hátizsákokban viszik beváltásra egyesek a Nemzeti Bankba az összeszaggatott százasokat (a zsidók tépték széjjel, hogy ne kelljen a németeknek adniok), de a Nemzeti Bank így nem váltja be azokat. Az aranynak, ékszernek semmi baja sincs. A téglagyárban szorgalmasan, megpihenés és szó nélkül dolgozik most a cigány is. Van miért. Aki a téglagyárban »dolgozott«, annak a kezén négy-öt briliáns gyűrű, zsebében három-négy finom aranyóra, feleségének, barátnőjének pedig több arany karkötője, valódi gyöngy nyakéke. Jut a nemzeti vagyonból mindenkinek. [...] Diplomás emberek, »úriemberek« is akadtak az ilyen szerencsések között. Ezek voltak a legnagyobb antiszemiták, a leghangosabb zsidózók. Megérdemlik tehát a külön részt is a nemzeti vagyonból!⁹

Három sárga csillagot viselő asszony gyermek-kocsit tol a munkácsi gettóban, 1944. május

AZ UGOCSA VÁRMEGYEI GETTÓ

Az itt élő zsidók számára a gettó és egyben bevagonírozási központ Nagyszőlősen jött létre a zsinagóga környékén öt utcában. Összesen mintegy 12-14 000 fő élt benne, közülük 4700 nagyszőlősi lakos. Báró Perényi Zsigmond Kárpátalja volt kormányzói biztosa, a magyar parlament felsőházának elnöke, valamint fia, akinek Ugocsában voltak a birtokai, segíteni próbáltak a gettóban élőkön, többek között élelmiszert küldtek. A nagyszőlősi gettóban élőköt május 19. és június eleje között összesen három transzportban deportálták Auschwitzba: a vonatok május 20. és június 3. között haladtak át Kassán.¹⁰

A MÁRAMAROSI KÖZIGAZGATÁSI KIRENDELTSÉG ÉS MÁRAMAROS VÁRMEGYE GETTÓI

Az itt élő zsidókat 1944 tavaszán hat különböző gettóba szállították a magyar hatóságok: az izai, a szeklencei, a huszti, a técsői, a mátészalkai és az aknaszlatinai gettóba.

A gettósítás Izán április 16-án kezdődött. A Budapesten működő Magyar Zsidók Központi Tanácsához beérkezett napi jelentés szerint Izára a Máramarosi közigazgatási kirendeltséghez tartozó Huszti járás egyes településeinek zsidó lakosait gyűjtötték össze, a mintegy 400 helyi zsidó mellett összesen nagyjából 5000 főt. Az izai gettó ugyan a huszti Zsidó Tanács vezetése alatt állt, de a gettóban működött egy helyi Zsidó Tanács is. Egyik tagját, Sichermann Lajost agyonlőtték, amikor a gettóparancsnokságnál szót emelt a nők állandó bántalmazása ellen. A túlélők közül többen is beszámoltak arról, hogy a gettót őrző csendőrök és az SS katonák azonkívül, hogy állandóan vertek mindenkit, sok nő haját levágták, vagy csikokat vágtak bele,

a férfiaknak pedig a szakállukat nyírták le megalázásképpen.

Öt munkaszolgálatot megjáró férfi – akik 1941-ben Galíciában látták, hogy hogyan bántak a Magyarországról deportált „hontalanokkal” – elhatározta, hogy nem hagyják magukat deportálni. A bevagonírozás előtt sikerült a környező hegyekbe szökniük. Ruszin ruhákat és hamis iratokat szereztek, és bujkáltak az erdőben, ahol más környékbeli gettókából szökött zsidókkal találkoztak. Miután azonban néhány heti bujkálás után elfogyott minden élelmük, bementek Husztra élelemért. Ott egy helyi keresztény lakos felismerte őket, és feladta őket a csendőrségen. A csendőrségen már mintegy 50 elfogott zsidó volt. Mindannyiukat a Szabolcs megyei Nyíregyházára vitték. Ott azonban már kiűrtették a gettót, lakóit Auschwitzba deportálták. A máramarosi zsidók e csoportját ezért átvitték Debrecenbe, ahonnan június végén Auschwitzba deportálták őket.

A gettóból a férfiakat a környező hegyekbe vitték dolgozni az SS felügyelete alatt. A gettó lakóit május 24-én éjjel, zuhogó esőben, gyalogosan a szomszédos Husztra vitték át, a Davidovics-téglagyárba. Útközben a csendőrök kegyetlenül verték a menetelőket. Az útra így emlékezett vissza egy túlélő 1945-ben: „gyalog mentünk a zuhogó esőben, zivatarban 4 km-t Husztig. Olyan sötét volt, hogy csak akkor láttuk, hol járunk, amikor villámlott. Öregek, gyerekek sírtak, betegek elájultak, olyan zivatar volt, hogy még ami ruha volt rajtunk, az is átázott.” Husztról deportálták őket május végén két transzportban Auschwitzba, a deportálásig a gettóban már egyáltalán nem kaptak enni.¹¹

A majdnem 700 fős zsidó közösséggel rendelkező Szeklencén 1944. április má-

sodik felében jött létre a gettó, ahová a helyieken kívül a környező kisebb települések zsidó lakosságát is bevitték. A gettóba a németek is bejártak, és különböző módokat találtak arra, hogy megalázzák a zsidókat. Az egyik mód például a férfiak pajeszának alkalmoszerű levágása volt. A férfiakat és a nőket egyaránt kivittek munkára, utóbbiak takarítottak. A gettót kívülről csendőrök őrizték, a belső rendről zsidó rendőrség gondoskodott. A gettóban Zsidó Tanács működött, mely közkönyhát tartott fenn.

Május 15-én a gettó lakóit egy helyi iskola udvarán gyűjtötték össze, még egyszer megmotoztak mindenkit elrejtett értékek után kutatva, majd a közeli Száldobos vasútállomására vitték át őket gyalog. Az útra így emlékezett vissza egy túlélő 1945-ben: „az úton, aki nem tudott elég gyorsan menni, azt lelőtték, de azt is lelőtték, aki még valami holmiért vissza akart menni.” Száldobosról deportálták őket Auschwitzba.¹²

Huszton a helyi zsidó lakosság, valamint a Máramarosi közigazgatási kirendeltség Huszti, Ökörmezői és Rahói járásainak egyes településein élő zsidók számára jött létre gettó 1944 áprilisában a város központjában, a zsinagóga környékén. A beköltözés április 20. és 27. között történt. A gettóban mintegy 6000 helyi és 5000 vidéki zsidó élt. A gettóban szörnyű zsúfoltság volt, egy-egy szobában 15-20 ember lakott együtt.

A deportálás előtt a gettó lakóit átvitték a helyi Davidovics-téglagyárba. Az átköltöztetés előtt újra mindenkit végigmotoztak, elrejtett értékek után kutatva. Motozáskor többeket agyonlőttek a helyszínen, például egy Winkler nevű fakereskedőt, akinél a cipőjébe rejtve dollárt találtak. A huszti gettó lakóit május 24. és június 6. között összesen négy transzportban deportálták Auschwitzba. (Más források szerint három transzportban, május 22-én, 25-én és 30-án.)

A gettóból többen megpróbáltak megszökni és a közeli erdőben harcoló partizánokhoz csatlakozni. Többségüket még szökés közben elkapták a csendőrök, de akik eljutottak a partizánokhoz sem voltak mindig szerencsésebbek. Volt, hogy azonnal lelőtték a hozzájuk menekült zsidókat.¹³

Técsőn, 1944. április 15-én Weisz Izraelt, a hitközség elnökét berendelték a polgármesteri hivatalba, ahol egyrészt tudatták vele, hogy másnap gettót hoznak létre a településen, másrészt pedig kinevezték a gettósítás lebonyolítása végett létrehozott Zsidó Tanács élére. Weisz azonban nem vállalta el e tisztséget, helyette Róth Jenő (Jakov) lett az elnök. A Zsidó Tanács többi tagját a település különböző negyedeiből választották ki. Técsőn ugyanis a gettóba költözéshez felosztották a várost több területre, és minden területen kineveztek egy zsidó felelőst.

Técsőn a helyieken kívül a Máramaros vármegyei Técsői járás és a Máramarosi közigazgatási kirendeltség Taracvölgyi járásában lévő egyes települések zsidó lakosai számára jött létre gettó. Mintegy 10 ezer zsidót gyűjtöttek össze, közülük kb. 2500 volt helyi lakos. A helyiek a városban éltek a zsinagóga környékén létrejött gettóban. A vidékiek egy a városon kívül épített táborba kerültek.

A gettókban az 55 év alatti férfiak dolgoztak, de munkájuk leginkább csak a megaláztatás eszköze volt. A gettókba zártakat csendőrök kínozták elrejtett értékek után kutatva. Többeket halálra vertek. A csendőrök a nők haját megalázásképpen nagyon rövidre nyírták, vagy csíkokat vágtak bele. Néhányan megpróbáltak megszökni, de a szökési kísérletek sikertelenül végződtek. A fő nehézséget a helyi ruszin lakosság ellenségessége jelentette, akik felkutatták az erdőkben rejtőzködőket, és feladták őket a csendőröknek.

A gettókban élőket két transzportban deportálták Auschwitzba, először a vidékieket, aztán a técsőieket. A második transzportba osztottaknak a vasútállomáson egy

A pincében töltött éjszakára a következőképpen emlékezett vissza egy túlélő 1945-ben: „összeszedték a gettó lakóit és kivittek bennünket az állomásra. Csak másnap vagoníroztak bennünket és így az éjszakát egy pincében töltöttük, ahol bokáig állt a víz és sár, mert a mellettünk lévő helyiségben egy WC volt és az kiöntött. Többen megőrültek.”

[Magyar Zsidó Levéltár, DEGOB jegyzőkönyvek, 483.]

éjszakát egy vizes pincében összezsúfolva kellett tölteniük. Az első transzport május 22-én indult (más források szerint 24-én), a második május 26-án.¹⁴

Mátészalkán dr. Fogarassy György, a Mátészalkai járás főszolgabírája rendelte el 1944 tavaszán a gettósítást, és a beköltözésig a helyi zsidók többé nem hagyhatták el lakhelyüket. A gettósítás május 9-én kezdődött. A Budapesten működő Magyar Zsidók Központi Tanácsához beérkezett

napi jelentés szerint a következő járásokból telepítettek zsidókat a mátészalkai gettóba: a Szatmár vármegyei Csengeri, Fehérgyarmati és Mátészalkai járásokból, a Máramarosi közigazgatási kirendeltséghez tartozó Rahói járásból és Máramaros vármegye Máramarosszigeti járásából. Összesen mintegy 16 300-an éltek a gettóban. Mátészalkán a gettó a belvárosban volt, a Szalkai-féle gyártelep és a Schreiber-féle fatelep mellett, melyekbe befutottak a vasúti sínek.

A gettó belső rendjére zsidó rendőrök felügyeltek, kívül csendőrök őrizték. Szörnyű zsúfoltság uralkodott a gettóban, a zsidók többsége a szabad ég alatt élt. A gettóban nem volt elegendő élelem, bár közös konyha működött. A város naponta 20 dkg kenyert adott fejenként. A gettóban élőket kegyetlenül vallatták és kínozták elrejtett értékek után kutatva, sérüléseikbe többen belehaltak. A vallatások a csendőrség zsinagógában berendezett főhadiszállásán zajlottak, ahová a vallatást végző csendőrök takarítás ürügyén többször fiatal lányokat rendeltek a gettóból, és megerőszakolták őket.

A gettóban élőket május 19-én, 22-én, 29-én, 31-én és június 5-én öt transzportban deportálták Auschwitzba.¹⁵

Az aknaszlatinai gettóba 1944. április 17–20. között gyűjtötték össze a helyi és a környékbeli zsidókat. Eleinte a magyar hatóságok a mátészalkai gettóba akarták gyűjteni őket is, de végül úgy döntöttek, hogy helyben, a település központjában állítják fel a gettót, melybe mintegy 5000 főt zsúfoltak. A lakásokban szörnyű zsúfoltság volt, 15–20 fő lakott egy-egy szobában. A gettót csendőrök és levették őrizték. A gettóból csoportokban vitték ki a férfiakat dolgozni, többek között bunkert ásni és a közeli katonai reptérre. A nőkkel a csendőrség laktanyákat takarítottak, és a német katonaságnak dolgoztak a konyhán. Az aknaszlatinai gettóban élőket két transzportban deportálták Auschwitzba, 1944. május 20-án és 23-án.¹⁶

A második világháborút követően Kárpátaljára visszatérő túlélők elpusztult hitközségeket, kifosztott zsinagógákat és üres családi házakat találtak. Többségük bizonyos ideig várta esetlegesen hazatérő túlélő családtagjait, de várakozásuk többnyire hiábavalónak bizonyult. Voltak közöttük olyanok, akiket, miután hazatértek, a helyi magyar lakosokkal együtt az újonnan berendezkedni kívánó szovjet hatalom behívott három napos munkaszolgálatra, ami valójában több évnyi Gulágot jelentett. A többség még 1945 folyamán elhagyta Kárpátalját, majd az évtized végéig a szomszédos országokból ugyan, de kárpátaljaiként számon tartva a tengerentúlra és Izraelbe vándorolt.

4. A maradék közösség

4.1. Visszatérők, elvándorlók, betelepülők

Fedinec Csilla – Oficinszkij Román

Egészen az 1940-es évek elejéig a zsidók jelentős szerepet tölthettek be a régió etnikai szerkezetében, gazdasági és kulturális életében. A gettósítással és a szerelvények haláltáborokba indításával nem zárult le a kárpátaljai zsidóság története. A számbeli arányok végletes eltolódása lezár egy korszakot és megnyit egy új történetet, amely szerves része a teljes sorsnak. A tudomány azonban jelentős adósságot halmozott fel azáltal is, hogy a Szovjetunióban hallgatólagosan tiltották a zsidó történelemmel való foglalkozást, hozzáférhetetlenek voltak a források. Márpedig Kárpátalja, a bennünket foglalkoztató régió, újabb kisebb határmódosításokkal, 1944 őszétől a szovjet hadsereg által ellenőrzött kvázi-állam (Zakarpatszka Ukraina / Kárpátontúli Ukrajna) részévé vált, majd az 1945 nyarán megkötött szovjet–csehszlovák egyezményrel 1946 januárjától hivatalosan a Szovjetunió ukrán tagköztársaságának egyik megyéje, 1991 óta pedig a függetlenné vált Ukrajna megyéje lett, mindkét esetben Zakarpatszka oblaszty (tükörfordításban: Kárpátontúli terület) hivatalos néven.

Ezekről a merőben eltérő korszakokról, visszatérésről és elvándorlásról, illegalitásról és revitalizációról, az emlékezetéről és a mindennapokról szólnak az alábbi fejezetek.

Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti szerződés értelmében október 15-én Horthy Miklós kormányzó és a kormány sikertelen kísérletet tett a németekkel való szembefordulásra. Ezt követően a szélsőjobboldali Szálasi Ferenc vette át a hatalmat, aki „kitartásra” és további ellenállásra utasította a magyar honvédséget.¹ Ugyanezen a napon a magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését, amivel gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás egész Kárpátalján. Egy helyi hivatalnok, Ortutay Tivadar visszaemlékezéséből: a városban „látnom kellett, hogy a német katonai parancsnokságok nyugtalanok, a magyar polgári és katonai hatóságok vezetői kapkodnak, lázasan csomagolnak és távozásra szólítják fel elsősorban az alkalmazottakat. Ez a népvándorlásszerű »evakuációs« folyamat egyébként már huzamosabb ideje tartott. A lakosság mozgását mind jobban

„Kohn bácsi az Osztrák–Magyar Monarchiában született, Csehszlovákiában tanult, Magyarországon nősült, a Szovjetunióban ment nyugdíjba, és most Ukrajnában él.

– Hát maga, Kohn bácsi, egy igazi bolygó zsidó! – mondják a szomszédjai.

– Dehogyni! – válaszolja Kohn. – Egész életemben ki sem mozdultam Munkácsról...”

[Orbán Ferenc, szerk., *A zsidó kultúra a Kárpát-medencében* (Budapest, 2006), p. 297.]

nyugtalanították a város felett gyakrabban megjelenő szovjet vadászrepülőgépek, de elsuhtak a fejünk felett a bombázók is. A légi riadó már mindennapos jelenség volt. A Tisza menti városokat és falvakat és különösen Csap vasúti csomópontot és annak környékét, legfőbbképpen a vasútvonalat szinte folyamatosan bombázták. Az utódvédszolgálatot ellátó magyar katonai parancsnokság megalakította a polgári nemzetőrséget és azt követelte, hogy egy-egy nagyobb felderítőosztag leventepuskákkal ellátva sűrűbben fésülje át az Ungvár körüli erdőségeket.”² Október 18-án a német hadvezetés engedélyezte a kárpátaljai magyar erők számára a fokozatos visszavonulást a Kárpátok gerincéről a Tisza–Csap–Ungvár–Vihorlát-hegység vonalra, a IV. Ukrán Front pedig a magyar csapatok visszavonulása után birtokba vette az Árpád-vonalat.³ Egy héttel később a szovjet és a román csapatok elérték a második bécsi döntés előtti határt. November 5-én Ungváron bevezették a moszkvai időszámítást, minden értelemben.

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában aláírta a Kárpátalja elcsatolásáról szóló államközi szerződést, amivel a Szovjetunió „bejutott a Kárpát-medencébe és Magyarország szomszédjává vált. Kárpátalja elcsatolását az ottani magyar lakosság az ellenállás minden külső jele nélkül vette tudomásul”.⁴ Kárpátalja „bekebelezését” a magyar kormány is tiltakozás nélkül fogadta el.⁵ Június 3-án Gyöngyösi János külügyminiszter sajtóértekezleten kijelentette: „A magyar nép örömmel fogadja az ukrán nép felszabadulását és egyesülését a Szovjet-Ukrajnai nagy anyaállammal.”⁶

A szovjet–csehszlovák egyezmény már kész helyzetet talált, ugyanúgy, ahogy már az 1919-es évben is, amikor a januártól folyamatosan berendezkedő csehszlovák közigazgatás által kialakított helyzetet nemzetközi szerződés csak szeptemberben szentesíti. Kárpátalja szovjetizálása nem kísérleti terep volt, hanem a Molotov–Ribbentrop paktum nyomán megszerzett nyugat-ukrán területek mintájára történt meg. A szovjet–csehszlovák szerződés aláírása után a szovjet csapatok még kísérletet tettek a határnak a Tiszáig való kitolására, megszállták a Beregszásztól délnyugatra fekvő Tisza menti falvakat. A csapatokat végül Kliment Vorosilov marsall, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke rendelte vissza a Vásárosnaményi járás (Csonka-Bereg) községeiből.⁷

1944 végén a pusztulás nyomai elborzasztóak voltak a vidéken. Nem annyira a fegyverek okozták a károkat, mint az elhurcoltak és nagy számú menekültek, főleg a Horthy-rendszer hivatalnokai, valamint a visszavonuló hadsereg által hátrahagyott elnéptelenedett, kiüresített települések. A háború előtt még közel 40 ezres Ungváron például az első hónapokban jóval 20 ezer alatt volt a lakosság lélekszáma.⁸ „Patkányok özönlik el az utóbbi időben egyre növekvő iramban a fővárost [Ungvárt] és vidéki városainkat. Ahová lépünk, ahová nézünk, jóformán mindenütt beljük ütközünk. A gazdátlanul maradt házakban és elhagyott udvarokon felgyülemlett szemétben üttették fel tanyájukat [...]”⁹

1944/45-ben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, azaz az ideiglenes szovjet báb-állam kormánya segélyállomásokat szervezett a „fasiszta terror”¹⁰ visszatérő áldozatainak megsegítésére Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Huszton: ideiglenes

A csapi vasútállomás napjainkban

szállást, ruhát és gyógyszereket adtak a hozzájuk fordulóknak; ingyenkonyha működött több más településen is. Ezenkívül a Nemzetközi Vöröskereszt és az amerikai ➔Joint segítette a deportálásból visszatérteket. Maguk a túlélők is alakítottak segélyszervezeteket.¹¹

VISSZATÉRŐK

A 2. világháború időszakában a helybeli zsidóságnak három útja volt: a szökés vagy menekülés – tömegesen a Szovjetunióba, szórva Nyugatra; a munkaszolgálat és a haláltábor. Mindegyikből más volt a visszatérés esélye és élménye ebbe az igencsak megváltozott helyi világba. Ahogy Lusztig Károly fogalmazott: ez volt a „visszatérés a semmibe”.¹² Mindegyikre hozunk példát, felelevenítünk különböző visszatérés-történeteket.

Az első eset a menekülés. Wieder Ernő visszaemlékezése erről: „A családban öt fiú született [...]. Én 1922. február elsején születtem, a magyar Ernő nevet kaptam, ami csehül Arnost, ez lett a hivatalos nevem. A zsidó nevem héberül Cvi, ami szarvast jelent, jiddisül Hersi.” Wieder azok közé tartozott, aki a szovjetekhez akart menekülni a készülő viharok elől, végül sokéves fogság lett belőle: „Átszöktünk a határon négyesben. [...] Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztatnak. Utána börtönből börtönbe vittek. [...] Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. [...] Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívtak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús

viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábba helyezéset. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk... 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. [...] A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.”¹³

A második sorstörténet a munkaszolgálat. Lusztig Károlyt 1943 szeptemberében hívták be munkaszolgálatra a magyar hatóságok, a Tatár-hágón, Nyugat-Ukrajnában dolgoztatták egészen 1944. október közepéig. „A menekülő katonák és civilek áradatával, mi munkaszolgálatosok is sodródtunk Nyugat irányába. Novemberben – kihasználva az általános zűrzavart – Sátoraljaújhely közelében sikerült elrejtőznöm egy tanyán. [...] Miután az előrenyomuló szovjet csapatok eljutottak erre a vidékre, gyalogszerrel indultam el Ungvárra. Több napi vánszorgást követően jutottam közel a célhoz. [...] Ekkor éltem át életem legdrámaibb eseményét.” Tíz napig maradt falujában, Turjaremetén. „Visszatértem Ungvárra és önként jelentkeztem a szovjet hadseregbe. Akkor szent meggyőződésemm volt, hogy személyes részvételem közelebb hozza a háború végét, esetleg segít szüleim megmentésében. Sorsukról azonban csak akkor szerezhettem tudomást, amikor 1946 júliusában leszereltem és visszakérültem Ungvárra.”¹⁴

A harmadik esetből a magyarságélmény kérdését emeljük ki, azoknak a különös megrázkódtatását, akik szorosan kötődtek a magyar identitáshoz. A két világháború közötti időszak közösen megélt kisebbségi léthelyzete után, a magyar világ újbóli beköszöntése egyesekben félelmeket, másokban inkább bizalmat táplált. A munkácsi Mose Kraus így emlékezett az első bécsi döntés időszakára: „A várost visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók lelkesen fogadták a hírt. Nem is beszéltek máshogy, vagy jiddisül, vagy magyarul. Egyébként az egész Munkácsot ez jellemezte: a piacon mindenki, a nem zsidók is beszéltek jiddisül. [...] Igen, élt bennünk a nosztalgia a magyarok iránt.” Azonban rövidesen megkezdődtek a behívások a munkaszolgálatra, később pedig a „Galíciából származott” „idegenek” összegyűjtése, akiket aztán Kamenec Podolszkijba vittek.¹⁵ A beregszászi születésű Klein Dávid gyerekként nem is tudta magáról, hogy zsidó. Módos gabonakereskedő és szőlőbirtokos édesapja, Klein Móric orthodox zsidó származása ellenére felnőtt koráig nem gyakorolta vallását. Az első bécsi döntés napjaiban, emlékezett vissza Klein Dávid, „este hazajött az egyik bátyám és felzaklatva közölte a hírt: a bevonulók megvertek embereket, csak azért, mert szakállasak, mert zsidók voltak. Zsidóságomnak még akkor sem voltak azonban teljes tudatában... [...] Mert sem mi, sem a rokonságunk nem hordott szakállt.” „Jól emlékszem arra, mennyit győzködték édesapámat testvéreim: hagyjuk el ezt a várost és Magyarországot” a zsidótörvények miatt, és mert „Németországban Hitler és nácijai már deportálták a zsidókat”. „Hagyjuk el otthonunkat és menjünk el Izraelbe, amíg lehet – mondták.” Klein Móric azonban maradt, „hallani sem akart a kivándorlásról”. „Ő magyarnak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra

alatt sem. [...] Csak magyarul beszélünk, esetleg németül. Apámnak erős kötődése volt a magyarokhoz, ő és ősei igen régóta éltek itt, ebben a miliőben.” Klein Dávid egy beregszászi barátja irataival, akit behívtak katonának, így nem volt szüksége a polgári igazolványokra, megszökött a beregszászi téglagyári gettóból. 1945 elején elindult haza, Beregszászra. „Otthon senkit sem találtam [...]” Miután kiderült, hogy valamennyi családtagja elpusztult, nem volt maradása. „Szerveztek csoportokat túlélők közül Izraelbe. Elindultam velük én is. [...] Mi, beregszásziak voltunk vagy negyvenen, bejáratták velünk fél Európát, de Izraelbe nem mehettünk az angolok miatt. Visszajöttem Magyarországra, onnan Bécsbe [...] mignem az utcán szovjet katonák igazoltattak. S mert születési helyemül Zakarpatszka-Rusz¹⁶ volt írva, hetekig tartó vallatás után visszatoloncoltak Beregszászra. Így lettem 1949. augusztus 5-étől huszonegy éven át a Szovjetunió állampolgára. [...] Amikor lehetett, áttelepültem Magyarországra.”¹⁷

A nagyszülősi születésű Weisz Sándornak és családjának nem volt menekülés a poklból. A háború után, tizenöt évesen „rongyos, német katonaruhába öltözve” tért haza, legalábbis akkor így gondolta, azonban azzal szembesült, hogy nem fogadták szívesen. „Budapestre mentem. [...] A cionistákat nagyon könnyű volt megtalálni.” Általuk jutott ki Palesztinába 1946-ban. „Szőlősön abban a hiszemben voltam, hogy van hazám. Szerettem szeretni a hazámat. De Szőlősön nem engedték meg nekünk ezt az érzést. Nem engedték meg. A hazám kitagadott. Izraelben éreztem először, hogy nem vagyok hontalan.” Új hazájában immár Yitzhak Livnatként évtizedekig haraggal, indulattal gondolt régi hazájára, de ő azok közé tartozik, akik visszataláltak szülőföldjükre, visszataláltak a magyarokhoz, s ezzel visszataláltak önmagukhoz, ahhoz a személyiséghez, amelytől a pokol után eltávolodtak. Yitzhak Livnat több mint fél évszázad után immár büszkén helyezte a világ középebe Nagyszülőst.¹⁸

ELVÁNDORLÓK ÉS BETELEPÜLŐK

Nem egyszerű a statisztikák mélyére látni, a statisztika akkor is torzít valamelyest, ha kétség sem fér az adatfelvétel tisztaságához. Azt azonban mélyebb filozófia nélkül is jól látni, hogy a két világháború közötti még mintegy 15%-nyi, százezres zsidó lakosság részaránya ma már alig mérhető a régióban. Korabeli adatok szerint 1945-ben először a koncentrációs táborokból és valamivel később a szovjet lágerekből tízezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára.¹⁹ Az elvándorlás azonban már ugyanabban az évben megkezdődött, amíg még nyitva volt a határ. „A többség, miután a haláltáborokból visszatérve körülnézett a szülőföldjén, továbbállt [...]”²⁰ A Kárpátalján maradt holokauszt-túlélők lélekszáma 4-5000 fő közé tehető.²¹

A Magyarországgal, a Szovjetunióval és a Csehszlovákiával kapcsolatos tapasztalatok egyértelműen az utóbbi javára billentették a mérleget. 1945–1947 között mintegy tizenötezer kárpátaljai holokauszt-túlélő telepedett le Csehszlovákiában, kétharmaduk előbb Kárpátalján nézett körül, de a távozás mellett döntött.²² Amikor 1947-ben megválasztották a csehszlovákiai zsidó közösség vezetőit, a tanács

35 tagja közül 16 kárpátaljai volt. A kommunista fordulat után, 1948 februárjában az egykor kárpátaljai zsidók – mintegy kétezer fő kivételével – Izraelbe távoztak.²³ A kivándorlók közt volt többek között Livia Rothkirchen, neves holokauszt-kutató.²⁴

Látnunk kell, hogy ez nem lokális jelenség volt, hasonló folyamat ment végbe a Kárpátaljával szomszédos ukrainai megyékben is. A szovjet–lengyel államközi szerződés értelmében 1944. október 10. és 1946. szeptember 15. között több mint 30 000 zsidó távozott Lengyelországba, akik 1939. szeptember 17. előtt lengyel állampolgárok voltak. Az 1940. június 28. előtti román állampolgárok, több mint 20 000 fő, pedig Csernyivci megyéből Romániába távozott 1945/46 folyamán. A Lengyelországba és Romániába települt zsidók többsége is rövidesen Izraelt választotta új hazájául. Szovjet-Ukrajna középső, keleti és déli régiói zsidó lakosságának egy részét 1946 decembere és 1948 júliusa között az oroszországi Zsidó Autonóm Területre, Birobidzsánba telepítették át. Az autonóm területnek 1948-ban volt a legtöbb zsidó lakosa, mintegy 30 000 fő, 2010-ben azonban már csak 1628 főt regisztráltak.²⁵

A Szovjetunió határai az 1960-as évekig teljesen zártak voltak, kivéve a háború utáni közvetlen időszakot, amikor az elvándorlást még mesterséges ösztönzők is elősegítették a szovjet területekké vált, nyugat-ukrainaként emlegetett megyékben.

„A megszállók, az új urak tankjain Moszkvából érkező kommunisták, mint a fentiek bizonyítják, minden eszközt latba vetettek, hogy a magyar társadalom feléjük irányuló ellenszenvét leküzdjék, vagy legalábbis közömbösítsék [...] a kommunista párt szócnokai [...] gyakran és előszeretettel nyúltak az antiszemita uszítás fegyveréhez. [...] Ha kellett, antiszemita demonstrációkat szerveztek, ha célszerű volt, pogromokra bujtogattak. Nem véletlen, hogy az 1946-os év antiszemita népkitörései Lengyelországtól, Csehszlovákián át egészen Magyarorszáig, kísértetiesen azonos forgatókönyv alapján, szinte azonos időben zajlottak le.” „A »spontán« antiszemita népmegmozdulások előtti hetekben a szovjet államvédelmi szervek Közép-Kelet-Európában mindenhol őrizetbe vették az illegális palesztinai kivándorlást lebonyolító ún. *→briha* irodák munkatársait, akiket hosszabb-rövidebb benntartózkodás után kiengedtek, és tevékenységük továbbfolytatását is engedélyezték. [...] Nem lehet véletlen, hogy amikor a már új életet kezdett maradék zsidóságot a népkitörésekkel távozásra ösztönözték, az illegális kivándoroltatás tovább folytatódhatott.” „A szovjet akciók mozgatórugóit elsősorban a zsidó állam megalapítása körüli nemzetközi erőviszonyok alakulásában kell keresnünk. A Szövetséges Hatalmak, az angol és amerikai fél közötti – szovjetek által remélt – ellentétek elmélyítésétől és a létrejövő új zsidó államtól a Szovjetunió politikai befolyásának növekedését remélte. Úgy hitte, hogy a születendő zsidó állam a szocializmus előretolt bástyája lesz a Közel-Keleten. A távozásra kényszerített kelet-európai zsidók pedig hálások lesznek felszabadítóiknak, és a zsidó állam megalakításában játszott pozitív szerepe miatt Palesztina többi lakójával együtt a szovjet politika támogatóivá válnak. Belpolitikai hasznot is reméltek a szovjetek attól, ha azok a zsidók, akik nem váltak a kommunizmus feltétlen híveivé, eltávoznak. [...] Magyarország 1949 elejétől nem engedélyezte tovább állampolgárai számára az ország elhagyását. Ez természetesen az Izraelbe irányuló kivándorlásra is vonatkozott. Ez a politika 1956-ig alapvetően változatlan maradt, mialatt a többiek:

Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Lengyelország megnyitották határait és gyakorlatilag minden zsidó polgáruk számára engedélyezték a távozást. A nagyvonalú kivándoroltatási politika eredményeképpen Magyarország kivételével nem maradt számottevő zsidó közösség a régióban.”²⁶

Az elvándorlással párhuzamosan egy ezzel ellentétes folyamat is megindult: a betelepedés Kárpátaljára az új birtokos, a Szovjetunió belső területeiről. Köztük több ezer „szovjet zsidó” telepedett itt le. Fontos tisztségeket töltöttek be a párt-szervekben, a közigazgatásban, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a tudomány területén is. Ez az új réteg merőben különbözött a háború előtti helyi zsidó közösségektől, tagjai már a kommunista ideológiát központba helyező társadalomban szocializálódtak. A kezdeti időszakban többségük titkolta származását, többnyire oroszoknak vallották magukat. A „helyi” és a „keleti” zsidóság ellentéte különösen szembetűnő volt a háború utáni évtizedekben, de a mai napig számon tartott státusz.²⁷ „A betelepülő zsidók [...] próbáltak elkülönülni tőlünk, mutatni, hogy semmi közünk egymáshoz. [...] Nagyon is eltérő volt a véleményünk az élet dolgairól.”²⁸ „Gyermekeinkről arra neveltek minket, hogy segítsük a körülöttünk lévőket, gondoskodjunk azokról, akiknek rosszabb, mint nekünk. Nekik meg azt verték a fejükbe, hogy a jótékonyság megalázó annak, aki kapja. Néha, amikor felbosszantott a betelepülők viselkedése vagy beszéde, így nyugtattam magam: ugyan mi jót láttak ők az életükben? Ők teljesen mások, más körülmények között nőttek fel, és más értékeket követtek. Más élet, más kultúra, más alapelvek ... Az, ami a Szovjetunióban történt, ami a szovjet embereket izgatta, számomra közbűös volt.”²⁹ Ez nem változott később sem. „Néhány napi itt-tartózkodás során is érezhető és kitapintható az ellentét a »magyar« zsidó »őslakosság« maradványai és a bevándorolt »orosz« zsidók között. Az utóbbiakat az elnyomó kommunista rendszer képviselőinek, janicsárjainak tartják. Próbáltam megmagyarázni, hogy nem vagyunk sem »magyarok«, sem »oroszok«: mindnyájan zsidók vagyunk, akiknek össze kell tartanunk, segítenünk kell egymást. Nem tudom, elértem-e valamit.”³⁰

Nem tudni, hogy pontosan hányan távoztak 1945 folyamán a még nyitott határoknak köszönhetően, s nehéz azt is megállapítani, hogy a betelepülők között, a fenti körülmények folytán, összesen hányan voltak zsidók. Ami bizonyos: „A gyarapodás főként a keleti tartományokból betelepült zsidók révén történt.”³¹ A világháború utáni első szovjet népszámlálás 1959-ben 12 169 főben mutatta ki a kárpátaljai zsidók számát, az utolsó szovjet népszámlálás pedig 1989-ben hivatalosan már csak 2100 zsidót talált itt. Az ismét csak igen jelentős csökkenés legfőbb oka a kivándorlás volt.

„Hiába múltak az évek, ha éppen nem az emlékezete tartotta fogva, akkor a szervezete hibás működése árulkodott arról, hogy túlélése valótlan, hamis szabadság szüli körülötte a rendet. Minél mélyebbre furakodott az időben, az erőszakkal leválasztott ismerősök alakja annál élesebben rajzolódott ki. Csontjaik a föld alatt sem váltak láthatatlanokká, emlékezetében foszforeszkáltak tovább. A jelen amnéziája alatt közelebbről folytatódott a múlt. Bármennyire igyekezett, nem távolodhatott tőle. Mindinkább bűnösnek, felmenthetetlennek ítélte magát.”

[Berniczky Éva, „En passant”, *Szombat*, (2011. nyár).]

A Szovjetuniót végleg elhagyó polgárok zöme zsidó volt, utánuk következtek lélekszámban az NSZK-ba távozó németek. Ugyanez igaz Kárpátaljára is. Útlevele csak annak lehetett a korai szovjet időszakban, akit egyáltalán kiengedtek külföldre, ugyanakkor politikai okokból akár az állampolgárságot is megvonhatták. A zárt zónák körét 1953-ban újabb településekkel bővítették, illetve a speciális zónát kiterjesztették a teljes határszakaszra 15-től 200 kilométerig terjedően. Kárpátalja is teljes egészében a zónába tartozott. A kivándorolni szándékozók kérelmeit sosem fogadták el egy az egyben, évről évre változó mértékű szelekciót végeztek a hivatalos szervek. Akinek elutasították a kérelmét [angolul: refusenik, oroszul: otkaznyik], az attól kezdve nem kapott megfelelő állást, nem folytathatta a tanulmányait. A szabad kivándorlás érdekében felemelte szavát a nemzetközi közösség, közte az USA, Izrael, Nagy-Britannia és Franciaország. A nyomásgyakorlás egyik eszköze volt, hogy 1974-ben az USA korlátozta a kereskedelmi kapcsolatokat azokkal a szocialista országokkal, amelyek akadályozták a szabad kivándorlást.³²

1948-ban Izrael állam megalakulásával a Szovjetunió teljesen leállította a kivándorlást, nyílt antiszemita propagandát folytatott, amelynek az 1950-es években anticionista és Izrael-ellenes irányultsága volt. Az 1960-as évek második felétől megfigyelhető a zsidó öntudat újjáéledése, ami elsősorban a kivándorlást célzó mozgalomban nyilvánult meg. Ez volt az az időszak, amikortól az ország elhagyásának szándéka nem minősült bűncselekménynek, noha a hatalom bürokratikus eszközökkel továbbra is akadályozni igyekezett azt, ami megmutatkozott az eljárás rendjében, de abban is, hogy volt olyan időszak, amikor a kivándorlóknak vissza kellett fizetniük a tanítatásuk költségeit az államnak. Ez a kényszer nyugati nyomásra megszűnt, mindazonáltal 1970-ig az egész Szovjetunióból csak mintegy kétezer zsidó → alijázott. A kivándorlás azután gyorsult fel, hogy 1973-ban a Szovjetunió ratifikálta a polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezményt, illetve 1975-ben a helsinki záróokmányt. Hatással volt a kivándorlási szándéokra a Szovjetunió és Izrael megváltozott viszonya is, amely a kezdeti támogatóból ellenségesé vált, s ez a körülmény felerősítette a „szovjet zsidók” öntudatát.³³ Kétségtelen, hogy a mindenkor történések legfőbb mozgatói az országos és nemzetközi események voltak, azonban Kárpátalja ebből a szempontból viszonylag zárt világ volt, nem feltétlenül látszott a tényleges háttér, arról helyben kevés információ volt. Az 1970-es évekbeli változásokat például helyben így értelmezték: „A moszkvai olimpia [1980] előtti években sokan elmentek. Elengedték a zsidókat, mert az Olimpia idején nem akartak feszültséget.”³⁴ A következő szakaszban, az 1980-as évek első felében erősen visszafogták a kivándorlást, a Szovjetunió és az USA konfliktusával, a csillagháborús tervekkel, az afganisztáni háborúval összefüggésben. Ekkor száműzték egy szovjet vidéki városba a Nobel-békedíjas Andrej Szaharovot, aki polgárjogi küzdelmeiben a zsidóság mellett is kiállt.³⁵ Az utolsó két szovjet évben, 1990-ben és 1991-ben viszont minden korábbi mértéket felülmúlt a kivándorlási hullám. Az egész időszakban Ukrajnából a legtöbben Kárpátalját, valamint Csernovci [Csernyivci], Odessza [Odesza], Lemberg [Lviv] megyéket és a fővárost, Kijvet hagyták el.³⁶

A Magyarországra távozók közt volt többek között Jávor Ferenc, aki már a háború után született Munkácson, és az 1970-es években hagyta el Kárpátalját. Ő alapította 1990-ben a hírneves Budapest Klezmer Bandet. „Az, hogy megszülettem, nagyrészt a szerencsének köszönhető. Édesapám a Don-kanyarhoz került munkaszolgálatosként, a négyszáz főnyi munkácsi alakulatból ketten jöttek haza, kétezer kilométert gyalogoltak. Mikor édesanyám visszatért Auschwitzból, édesapám már otthon volt. Összeházasodtak, s én voltam az első zsidó gyerek Munkácson, aki a háború után született. [...] rengeteg zsidó zenét gyűjtöttem annak idején Munkácson. Élt ott egy fantasztikus cigányprímás, Galambosi Bandi, akinek az apja igazi →klezmer zenész volt, így nagyon sok zsidó népdalt ismert. [...] Amikor 1987-ben először jártam Amerikában, megvettem az első klezmer lemezt, amit az amerikaiak készítettek. Majdnem mindegyik számot ismertem. A lemezen úgy tüntették föl, hogy ezeket Amerikában gyűjtötték. Ez csak részben volt igaz, hiszen az egész zenei anyag a húszas-harmincas években Európából került ki Amerikába. Ezen kívül egy jó barátom révén hozzájutottam egy igazi kincshez is. A húszas években egy Mozes Beregovsky nevű népzeneész ötkötetnyi zsidó dalt gyűjtött össze Ukrajnában és Moldáviában, de ezt 1936-ban megsemmisítették. Egy kötet marad meg, melyet később *Zsidó hangszeres népzene* címmel ki is adtak,³⁷ ebben kétszázötven lekottázott népdal található, ezt kaptam meg én a barátomtól.”³⁸

Nemcsak kivándorolni volt azonban nehéz, de az sem volt egyszerű, ha valaki be akart menni az országba, különösen, ha ott a zárt nagyvárosokon kívülre szeretett volna látogatni, esetleg valamely határövezetbe, mint amilyen Kárpátalja is volt. Ilyen szempontból a legeredetibb hazalátogatás-történet minden bizonnyal Robert Maxwell nevéhez fűződik, aki Ludvík Hoch néven egy jiddisül beszélő zsidó családban látta meg a napvilágot 1923-ban, egy kárpátaljai faluban, amely ma Aknaszlatinához tartozik. 1940-ben Nagy-Britanniába menekült, ahol hatalmas médiabirodalmat teremtetett, a brit uralkodó lorddá emelte. 1978-ban látogatott haza Kárpátaljára, mégpedig úgy tudta ezt elérni, hogy lefordította angolra és kiadatta L. I. Brezsnyev, az akkori szovjet vezető – olvashatatlan és értelmezhetetlen, mindazonáltal a szovjet iskolákban külön órakeretben kötelezően oktatott – trilógiáját: *Kis Föld, Újjászületés, Szűzföld*.³⁹

4.2. Szovjet múlt

Fedinec Csilla – Oficinszkij Román

Sokan voltak, akik illúzióval tekintettek a Szovjetunióra – akkor, amikor a világégés elől oda menekültek, s akkor is, amikor a Szovjetunióban a zsidóság megmentőjét látták. Noha J. V. Sztálin már 1943-ban így fogalmazott: „Egyes elvtársak még nem értik, hogy országunkban a legnagyobb erő – a hatalmas nagyorosz nemzet.

„A szovjethatalommal megérkezett az, amit korábban egyik rendszerben sem tapasztaltunk – az üres polcok látványa. [...] A régi házunkban laktunk, szovjet személyi igazolványokat kaptunk, a Szovjetunió állampolgárai lettünk. A személyi igazolványomban a nevemet oroszosan Tiberijnek írták. Miklósból meg Nyikolajt csináltak. Munkácson ez idő tájt egyre több a Szovjetunióból, főként Ukrajnából érkezett ember tűnt föl. A bátyámmal együtt valamennyire megtanultunk oroszul. Azok az emberek, akik a Szovjetunióból érkeztek hozzánk, olyanok voltak számunkra, mintha egy másik világból pottyantak volna oda. A szovjethatalom hadjáratot indított Kárpátalján a vallás ellen. Elkezdtek bezárni a templomokat, és nem voltak tekintettel sem vallásra, sem felekezetre. A hívőkre meg majdhogynem úgy tekintettek, mint a bűnözőkre szokás. A Szovjetunióban kedvezőtlenül viszonyultak azokhoz az emberekhez, akik kapcsolatot tartottak fenn a külföldön élő rokonaikkal. Ez nekünk nagyon furcsa volt, de a Szovjetunióból érkezettek ezt magától értetődőnek tartották. A bátyámmal együtt kissé szkeptikusan szemléljük ezt a világot, szkeptikusan, de érdeklődve. Megértettük, hogy korábbi életünk lezárult, meg kell szoknunk, hogy a Szovjetunióban élünk.”

[Hochman Tibor (Ungvár), az interjú készítette:
Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János,
www.centropa.hu.]

Egyes zsidó elvtársak úgy gondolják, hogy a háborút a zsidók megmentéséért vívjuk. Ezek az elvtársak tévednek, a Nagy Honvéddő Háború Hazánknak, élén a nagy orosz néppel, a megmentéséért, a szabadságáért és a függetlenségéért zajlik.”¹

Az a kevés zsidó, aki a túlélők közül Kárpátalján maradt, részt akart venni az újjászervezésben. Több olyan vállalkozásba kezdtek, melyek később szovjet nagyvállalatokká alakultak. „Közben a szovjethatalom berendezkedett Kárpátalján. Szeretefoszlottak azok a reményeink, hogy a háborút követően Kárpátalja visszatér Csehszlovákiához. A Szovjetunióról nagyon keveset tudtunk. Azt beszélték, hogy a Szovjetunióban nincs áru a boltokban, és mindenért sorba kell állni. De amíg mindezt nem láttuk a saját szemünkkel, nem nagyon foglalkoztunk ilyesmivel. Az igazat megvallva, nem is nagyon tudtuk elképzelni, hogy ilyesmi előfordulhat. De aztán hamarosan megtapasztalhattuk, hogy mi is az a szovjethatalom.”² A rendszer nem engedte a jószándékú igazodást sem: „Nagyon szerettem volna belépni a kommunista pártba, ezt diktálta a lelkiismeretem. Hiszen keveset éltem még a szovjet rendszerben, és idealista voltam. Hittem a szovjet propagandának, hogy a Szovjetunióban mindenki egyenlő, és nincs elnyo-

más és nemzetiségi szegregáció, mint ahogy ez nálunk [Kárpátján] volt 1938 után. A kommunizmus eszméje nagyon vonzott, de amit a Szovjetunióban hívtak kommunizmusnak, annak ehhez semmi köze nem volt. Csak épp ezt akkor még nem tudtam.”³

A SZOVJET RENDSZER KIÉPÜLÉSE

1944–1950 között ment végbe Kárpátalja szovjetizálása: a teljes körű kollektivizálás, „osztályharc” keretében „a nép ellenségeinek” fizikai megsemmisítése, lakosságcsere Csehszlovákiával, a görög katolikus egyház felszámolása, a kommunista párt teljhatalomra juttatása. Még 1944 végén a szovjet hadsereg kitelepítette a vidékről a német lakosságot, illetve kényszermunkára hurcolta a magyar férfilakosságot, köztük a holokauszt poklából épp csak hazakerült magyar zsidókat is. (Ennek a magyar történetírásban a közkeletű elnevezése „málenkij robot”, amely elnevezés azonban mind az orosz, mind az ukrán történetírásban ismeretlen.)

Kárpátalja beterenlése a szovjet totalitárius rendszerbe együtt járt politikai, közéleti és egyházi személyiségek meggyilkolásával. Egyesek már az ellenük kreált politikai per nyomozati szakaszában életüket veszítették, másokat a bíróság ítélt halálra, és végrehajtották az ítéletet, többen pedig „rejtélyes körülmények között” haltak meg. Erre a sorsa jutottak többek között az előző korszak parlamenti képviselői és az 1938/39-es időszak két kárpátaljai miniszterelnöke, Bródy András és Avgusztin Volosin is. A kommunista rendszer igyekezett bizonyítani, hogy nincs politikai ellenzék. Ez megmutatkozott abban, hogy felvették a harcot a nyugat-ukrajnai megyékben 1947 végéig nyílt partizánharcot folytató ukrán nacionalistákkal, valamint abban is, hogy a mindenkorai választások lebonyolítása leginkább csak technikai kérdés volt.

1945 tavaszán a falusi bizottságok a földet a földnélkülieknek, a kevés földdel rendelkezőknek és a „dolgozó értelmiség” számára utalták ki, kiosztották a náci koncentrációs táborokban elpusztult zsidók földjeit is. Mintegy ezer zsidó család otthonát a frontkatonák családjai kapták meg, vagy pedig iskolává, közintézménnyé alakították át azokat.⁴

1946-tól kezdődően újabb gyökeres változások következtek be. Az addig csekély részben visszaszolgáltató zsidó vagyonokat is államosították, sokan eleve nem kapták vissza az otthonukat, mert azt a szovjet nómenklatúra rendelkezésére bocsátotta a hatalom. Ezt a régiót is elérte az erősödő szovjet antiszemitizmus hulláma. 1946-ban a Szovjetunióban ismét bevezették a numerus clausust a zsidók számára az oktatásban és a nagyobb presztízsű munkahelyeken. A sajtó zsidókkal kapcsolatos hangneme ismét vészjóslóvá vált. A zsidó orvosok („fehér köpenyes gyilkosok”) perét és a zsidók Szibériába történő kollektív áttelepítésének tervét – ahogy azt a sztálini rezsim sok más néppel megtette – J. V. Sztálinnak, a Szovjetunió vezetőjének 1953-ban bekövetkezett halála akasztotta meg. Ezután a feszültség enyhült, de a helyzet nem javult. „Ahhoz, hogy szeressek egy országot, az országnak is szeretnie kell engem.”⁵

1946. július 30-ával a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendeletével a Kárpátontúli területet az 1-es övezetbe sorolták be. Ez gyakorlatilag a tiltott zónát

jelentette, ahol mindenki megfigyelés alatt állt. Letelepítettek több ezer repatriánst, volt szovjet állampolgárt, akik bizonyos ideig nyugat-európai országokban éltek. Ezenkívül tömegesen telepítették le Kárpátalján az obsitos katonákat. Az 1945 nyarán aláírt szovjet–csehszlovák egyezmény alapján végrehajtott lakosságcserével a Szovjetunióba költöző embereket azonban nem engedték Kárpátalján letelepedni, hanem az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozó Voliny és Rivne megyékben jöltek ki az új lakóhelyüket.

„Sztálin antiszemitizmusa 1945 után valóságos paranoiába torkollott. Mivel az antiszemitizmus elvben nem fért össze a kommunista-szocialista ideológiával, Sztálin személyes gyűlöletét anticionista mezbe öltöztette. Azt állította, hogy a zsidók titokban Izraelnek, vagy Amerikának kémkednek. 1952 decemberében a párt Politikai Bizottságában már egyenesen azt közölte, hogy »minden zsidó nacionalista az amerikai titkosszolgálat ügynöke.« A Zsidó Antifasiszta Bizottságot feloszlatták, vezetőit kivégezték. 1952. augusztus 13-ára virradóan parancsára 13 jiddisül író zsidó költőt és írórt végeztek ki. 1952–1953-ban a titkosrendőrséget és a titkosszolgálatokat megtisztították a zsidóktól. A zsidó alkalmazottakat korra, érdemre való tekintet nélkül kirúgták. Állítólag azt mondta későbbi utódjának, Hruscsovna, hogy Ukrajnában a gyárakban dolgozó élmunkásoknak adjanak husángokat, amivel majd kiverik a lelket a zsidókból. 1953-as halálakor a Kreml zsidó orvosai már cionista merénylőként ütköztek a börtönben, és elkészültek a zsidóság általános deportálásának tervei is. Ha Sztálin ekkor nem hal meg, akkor Auschwitz után néhány évvel valószínűleg a szovjet zsidók is osztottak volna a csecsenek, ingusok, tatárok, volgai németek és más, kollektíven keletre (Szibéria, Kazahsztán, Kirgízia stb.) deportált népek sorsában. Ezt az anticionista megközelítést számos kelet-európai kommunista ország is átvette. (A Kádár-rendszer kevés pozitívumainak egyike, hogy nálunk elmaradtak a Lengyelországhoz hasonló, felülről gerjesztett antiszemita hullámok.)”

[„A Sztálin és a kommunista »anticionizmus«, in: Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Holokauszttagadás*, <http://konfliktuskutato.hu/>]

Az 1950-es években tömegesen irányították a kárpátaljai fiatalokat a kazahsztáni szűzföldek feltörésére, a donbászi szénbányákba, börtönszintű körülmények közé. Kárpátaljának is volt saját nagyívű programja, mely szerint „virágzó kertté” kell változtatni a vidéket. Az 1950-es évek első felében a vidéken lelkesen kísérleteztek a csumiz, a tea, citrusfélék és egyéb szubtrópusi növények eleve értelmetlen meghonosításával. A mezőgazdasági termelés egyébként is igen szerény hozamokkal járt, Nyikita Hruscsov híres jelszava, hogy „Utolérjük, sőt leghagyjuk Amerikát”, képtelenség kategóriába tartozott.

A szovjet történelem négy időszakából Kárpátalja háromon ment keresztül: a korai szakasz – a forradalom – elkerülte, ám megélte az autokráciát (1944-től), az oligarchiát (1953-tól) és a szétesést (1985-től). A szocializmus időszakának alapvető ideológiai kliséje volt az etnikai különbségek eltörlésének kíváncsága, és egy új etnikai közösség, az ún. szovjet nép megteremtése. Kárpátalja tradicionális lakosságát a ruszinok/ukránok, magyarok, németek, románok, szlovákok, zsidók, cigányok képezték, a két világháború között megjelentek a csehek, majd a második világháború után az oroszok és kisebb számban az egyéb nációk. A szovjet emberek napi életének kerete a szovjet életmód volt.

„A szovjet életmód az általunk megtett út egyik legfontosabb eredménye. A kollektívizmus és az elvtársiasság, az ország minden nemzetének és népének összetar-

tása, barátsága, ami napról napra egyre szilárdul, az erkölcsi tisztaság, ami bennünket erősekké és kitartókká tesz – ez a szocializmus igazi vívmánya, ez a mindennapi valóság, amely életünk szerves részévé vált.” Így jellemezte a szovjet hétköznapiok lényegét az állam vezetője, L. I. Brezsnyev a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXV. kongresszusán 1976-ban.⁶ Csak az 1970-es években jelent meg a rövidebb szoknya, vált divattá a külföldiek szemében „ismertetőjegyként” működő erős és igen színes smink, a nyolcvanas években a „tartós hullám”. A magyarországi Trapper farmerért az 1970-1980-as évek fordulóján a Szovjetunióban egy havi fizetést adtak. Cserébe a rezsim fizikai és szellemi gyámságáért, a biztonság illúziójáért – senki nem maradt állástalan – ebben a szabadnak hirdetett országban a szabad emberek azt gondolták és azt tették, amit szabad volt nekik. Lehetőleg senki nem beszélt a múlt és a jelen sérelmeiről a családban sem, de éjszaka esetleg hallgatta az összevissza recsegő – zavarták a hullámaikat – Szabad Európa Rádiót.

VEGETÁLÁS, ILLEGALITÁS ÉVTIZEDEI

A viláégés után a mintegy 400 zsidó közösségből körülbelül húsz tett kísérletet az újjászerveződésre, azonban 1950-re már csak négy, az ungvári, a munkácsi, a huszti és a beregszászi tényleges működéséről van tudomásunk. A közösségek bejegyzését mesterségesen akadályozták. „A továbbiakban a négy megmaradt, állandóan működő kárpátaljai hitközség csak vegetált.”⁷ Egyre csökkent azoknak a száma, akik nyilvánosan merték ünnepelni a zsidó ünnepeket. „A szovjethatalom nem tolerálta a hívő embereket, tartozzanak bármelyik felekezethez is.”⁸ Kétféle magatartás volt tapasztalható. „Annak ellenére, hogy a szovjethatalom igen erőteljesen harcolt a vallás ellen, anyám és vele együtt mi is változatlanul tiszteletben tartottuk a zsidó hagyományokat.”⁹ „Miután Kárpátalja szovjet lett, már nem követtem a zsidó hagyományokat, a zsidó vallást.”¹⁰ Kárpátalja-szerte különböző ürügyekkel bebörtönözték a túl hangosan tiltakozó zsidókat.

A legkülönbözőbb balsors jutott a zsidó közösségi épületek osztályrészéül. A szovjet időszakban a zsidóknak Kárpátalján egyetlen zsinagóga maradt meg eredeti funkciójában, mégpedig a huszti. A visszaemlékezők szerint több ízben tettek kísérletet arra, hogy a cipőgyár klubhelyiségévé alakítsák, azonban a zsidó nők folyamatosan őrizték az épületet, istentisztelet alkalmával pedig mindig annyian zsúfolódtak be az épületbe, hogy gombostűt sem lehetett leejteni, és valami különös módon ez a zsinagóga túlélte az időszakot.¹¹

Ungváron a háború után a 3 zsinagógából és 5 imaházból csak a nagy zsinagógába engedték be a zsidókat. 1948 júliusában azonban a városi tanács kisajátította a patinás épületet filharmónia céljára. Az épület átalakítása azonban még évekig nem kezdődött meg: a megyei nyomda papírraktáraként és a szomszédos épületben működő drámai színház kellékraktáraként működött. Bergida Ignác, a zsidó közösség titkára 1948 nyarán még Moszkvában is megfordult az ügyben, ami után szovjetellenes és nacionalista tevékenységgel vádolták meg és 25 év javítómunkára ítélték. A halálos beteg Bergida Ignác 1955-ben amnesztiával szabadult, s hazatérése után két hónappal meghalt.¹²

Munkácson, az egykori „kis Jeruzsálemben” a kisajátítás az 1950-es években ment végbe, a zsidó közösségi épületek többségét a hadsereg rendelkezésére bocsájtották, a nagyzsinaágában a Gyermekvilág Áruház kapott helyet.¹³ A nagyzsinaágóga elkobzására közvetlenül J. V. Sztálin halála után került sor. A munkácsi zsidó közösség megpróbált ellenállni, őrseget szerveztek, amely a karhatalommal is szembeszállt, azonban ezzel csak elodázni tudták, megakadályozni azonban nem az elkerülhetetlent.

A beregszászi nagyzsinaágóga épületét 1945 után kereskedelmi raktárnak, majd egy építővállalat raktárának használták, tönkretéve az épületet. Az 1960-as években a helyi zsidók saját pénzen kifestették az épületet, azonban a városvezetés mégis kisajátította, a még fellelhető értékes könyveket bezúzták. 1969-ben emeletet húztak rá, a homlokzatot elfedték és művelődési házzá alakították.¹⁴ Ezzel az épület a szoc-reál tipikus monumentumává vált.

A sort folytathatnánk. Telefonközpont, gyógyszerár, tornaterem, mozi, raktár stb. lett a zsinagógákból és imaházakból. Az átalakítások mellett lebontásra is akad példa: a tiszabogdányi zsinagógát szétszedték és építőanyagként használták fel.¹⁵ Nem voltak jobb helyzetben a temetők sem. Munkácson az 1970-es években a város régi zsidó temetőjéből eltávolították a sírköveket azzal a céllal, hogy a helyén gyárat építenek. A gyár nem épült fel, a terület üres telek maradt.¹⁶

Kárpátalján az állami könyvkiadó Kárpáti néven futott, amely több nyelven, magyarországi és (cseh)szlovákiai kiadókkal is együttműködve adott ki könyveket, ma már elképzelhetetlen tömegben. Csak 1970-ig közel kétezer cím jelent itt meg összesen

A beregszászi zsinagóga, 1930-as évek

20 millió példányban. Ennek egynegyede volt a zömében orosz nyelven megjelentetett „társadalmi-politikai” irodalom, közte az ateizmusra nevelő könyvek, egyebek mellett zsidó tematikával. Ezek első számú szerzője a holokauszt-túlélő Édelman Adolf, az ungvári egyetem tanára volt.¹⁷ Az akkoriban pár kopekbe (a szovjet rubel váltópénze) kerülő pár tíz oldalas könyvek, vagy inkább brosúrák nem annyira a judaizmus és a cionizmus, mint inkább a vallási fanatizmus és a radikális nacionalizmus vélt jelenségét helyezték célkeresztbe, és nyilván célzatosan kiválasztott, de valószínűs esetleírásokat is tartalmaztak. Sajátos kordokumentumok azok a kötetek, amelyek azokról szólnak, akik a kivándorlással nem találták meg a számításukat, esetleg vissza is tértek a Szovjetunióba, vagy az emigránsok és Kárpátalján maradt rokonaik, barátaik, ismerőseik levelezését adták közre.¹⁸ A helyi propaganda természetesen szerves

Egy 1949-es ungvári „kozmpolitaellenes” vagyis a haladó szellemű és a zsidó származású értelmiségiek ellen irányuló fórumon Jurij Hojda, a kárpátaljai írószövetség elnöke Erdélyi Béla festőt és másokat „személyi igazolvány nélküli hajléktalan csavargónak” nevezett, hozzátéve: „A legmesszebbmenően szét kell zúzni az esztéticizáló hazafiságellenes rágalmozóknak ezt a csürhéjét.” Erdélyi naplójából: „Így ni! Lassan minden összeomlik bennem. Mint festő, állandóan megrúgott; mint tanár, kirúgott; mint nyugdíjas, talajtalan [...] rá kell lépnem a sok millió ember sorsára, el kell távoznom csendesen. [...] Pokol lett a föld. Mozdó sarak pokla; sátánok lidércnyomása, örültek egybecsavarodása [...]” A rendszer természetéből eredően később Hojda is üldözötté vált.

[Balla László, *Erdélyi Béla és kortársai. Kárpátalja képzőművészeinek három nemzedéke* (Ungvár – Budapest: Galéria, 1994), pp. 26–28.]

A beregszászi zsinagóga épülete átalakítva, 2010-ben

része volt annak a moszkvai ideológiának, amelyik igyekezett megakadályozni az elvándorlást.¹⁹ 1983-ban Moszkvában megalakult a Szovjet Közéleti Anticionista Bizottság, amely egészen 1994 végéig működött, s 1989-ig tagja volt többek között a moszkvai főrabbi.

A Szovjetunióban adtak ki jiddis nyelvű szépirodalmat is, Kárpátalján azonban nem jelent meg ilyen. A korszak legismertebb helyi zsidó írója Féliksz Krivin volt, aki 1955-ben került Kárpátaljára, s évtizedeken keresztül szinte évente kiadták egy-egy könyvét, kivéve az 1970-es évek közepén néhány évnyi szünetet, miután egyik művét utólag ideológiailag károsnak ítélték meg és bezúzták. Neves zsidó személyiségei voltak még a kornak, többségükben „betelepültek”, a matematikus Naum Aisenberg, Szamuil Berman, az orvos Naum Volovics, Alekszandr Kesztnér, Jelizar Koszteljanszkij, Miron Turkeltaub, a történész Váradi-Sternberg János, a sportedző Leonyid Gorodnij, a festő Glück Gábor és mások. A helyi zsidóság legelhivatottabb krónikása a történészként végzett, de egész életében újságíróként tevékenykedő Lusztig Károly volt. Alapvető munkahelye a *Kárpáti Igaz Szó* című magyar nyelvű megyei lap volt, azonban publikált oroszul is és foglalkozott műfordítással. Feltette a kérdést: „A születési idő és hely meghatározhatja-e az ember sorsát?” A válasza: „Saját tapasztalatból állíthatom, hogy igen.”²⁰

Az ukrán szovjet köztársaságban a hivatalos propaganda szerint a zsidó gyerekek 80%-át már nem nevelték a zsidó hagyományok tiszteletére, Kárpátalján azonban majdnem ugyanilyen arányban még kötődtek valamilyen szinten örökségükhöz.²¹

„A Nagyszőlősről elszármazott zsidók mesélik, hogy a szovjet uralom alatt csak titokban lehetett a vallást tanítani. Magánházaknál jöttek össze a diákok és a tanító.

A nagyszőlősi zsinagóga, 1920-as évek

Ezt titkolni kellett, mert ha kiderült, hogy »illegális vallásoktatás« folyt, megbüntették a tanítót, a ház tulajdonosát és a szülőket is.²² ➔ Hédereket (kárpátaljai kiejtéssel: *hájdereket*) kivételesen, illegális körülmények között működtettek néhány helyen, mint például Ungváron és Középpapsán.²³

A csongori Rosenfeld Mojse és felesége Lefkovics Pannika költözni is hajlandó volt ennek érdekében. „A gyerekek fejlődésére való tekintettel jobbnak látták, ha Munkácsra költöznek. A zsidó élet, bár nagy titokban, szinte illegálisan, de ott mégis létezett. A kislányok vallást tanulhattak, egy bátor ➔ melamed mindig más családnál tanította őket.” A városban „mindig akadt bátor vállalkozó, aki egy ideig valamelyik szobáját, kamráját vagy pincéjét a szent célokra felajánlotta”. Katz Patyu otthona volt az egyik ilyen „titkos templom” a városban.²⁴ „A gyerekek iskolába jártak, úttörők [pontosabban: októbristák] és komszomolisták voltak. Nem tiltakoztam. Ebben az országban kellett élniük, jobb volt tehát nekik, ha nem különböznek semmiben a többiektől.”²⁵

A zsidó élet, ha egyáltalán, a gyermeknevelés területén maradt meg a leginkább. Létezett összefogás a zsidó ünnepek megtartására, és voltak melamedek, akik a zsidóság mibenlétét tanították.

Nemcsak kárpátaljai jelenségről beszélünk, egész Ukrajnában hasonló helyzetben volt a zsidóság. Az 1960-as évek elejére a 41 zsinagógából 28 maradt az országban, 1959–1962 között pedig drasztikusan, 70%-kal csökkent a bejegyzett közösségek száma. A szovjet korszak végére Ukrajnában mindössze 15 hivatalosan működő közösséget tartottak nyilván, melyek 13 zsinagógával rendelkeztek.²⁶

A nagyszőlősi zsinagóga épülete átalakítva, 2010-ben

4.3. Ukrajnai jelen

Fedinec Csilla – Oficinszkij Román

A Szovjetunió felbomlását az emberek nem egy forradalom következtében bekövetkezett győzelemként fogták fel, amelyet radikális rendszerváltás követ majd. Ukrajna – akárcsak a többi volt tagköztársaság – békés úton nyerte el a függetlenségét, ráadásul az új állam alapító atyái ugyanazok a funkcionáriusok lettek, akik előtte a szocializmust építették. Az államfordulat időszakára a legélelmesebb pártemberek átmentették magukat az új hatalomba, többek között a parlamentbe és a kormányba is. A demokratikus ellenzéknek csekély volt a mozgástere, mert nem volt számottevő szavazóbázisa. A nómenklatúra túlélése következtében a társadalmi és gazdasági átalakulások igen vontatottan indultak meg, és sajátos összefonódás alakult ki a különböző érdekcsoportokkal. Különösen az 1990-es évek igen súlyos gazdasági válságot eredményeztek. Az ország külpolitikájában az első perctől kezdve élt geopolitikai helyzetével, és az egyre bővülő Európai Unió felé is nyitott.¹ Az államépítés, a demokratikus berendezkedés lehetőségeinek sokrétűsége szorosan összefonódott az „ukrán nemzet” konszolidálásának – mint kiderült – rendkívül konfliktusos feladataival. A nemzetépítés és a kis népek problematikájának meghatározó eleme az orosz kérdés: az ország legnagyobb lélekszámú kisebbsége etnikai vonatkozásban, a nyelv tekintetében pedig még erősebb tényező. A magukat ukrán nemzetiségűeknek valók között is jelentékeny az orosz anyanyelvűek részaránya, egyes nemzeti kisebbségek – beleértve a zsidókat is – esetében pedig ez az uralkodó nyelv. Kárpátalján² a nagyobb lélekszámú nemzetiségek (ukránok, magyarok, románok, oroszok) ragaszkodnak erősebben anyanyelvükhöz, a kisebb közösségek (szlovákok, németek, zsidók, cigányok, belaruszok) körében magasabb a nyelvi asszimiláció mértéke, a legkevésbé a zsidók és a romák ragaszkodnak hagyományos nyelvükhöz.

Az összukrajnai helyzetet az 1990-es évek elején Leonid Finberg így jellemezte: „Ma Ukrajnában 320 000 zsidó él; 95 százalékuk az ország regionális és területi központjaiban lakik. Gyakorlatilag az egész népesség eloroszosodott: a zsidók mintegy 90 százaléka az oroszot tekinti anyanyelvének, 10 százalékuk tud jiddisül, és gyakorlatilag senki nem tud – héberül. A harmadik generáció nő fel, amely nem tudja, mi az a zsidó iskola (abba a néhány iskolába, amely nemrég kezdte meg működését, a zsidó gyerekeknek mindössze 2-3 százaléka jár). A zsidók gyakorlatilag nem ismerik népük történetét. [...] Nincsenek olyan erők, amelyek befolyásolhatnák a zsidó közösséget, nincsenek zsidó értelmiségiek – tanárok, történészek, rabbik –, akik egy újabb áttörést vihetnének végbe, akik még egy kísérletet tehetnének a megújulásra. Ma már zsinagógáink rabbijai is az Egyesült Államokból vagy Izraelből származnak.”³

Kárpátalján apró foszlányok maradtak. Ungváron így indult az 1980-as évek második felében, az 1990-es évek legelején. „Az 1980-as évek derekán kezdődött peresztrojkához eleinte úgy viszonyultam, mint mindenhez, ami a Szovjetunióban történt – közömbösen. De egy kis idő elteltével már láttam, hogy ezúttal tévedtem. Gorbacsov valóban demokratikus társadalmat akart létrehozni, ahol minden ember érvényesülhetett volna [lásd: gorbacsovi politika]. Szólásszabadságot hirdettek, szabaddá vált a sajtó. Gorbacsov engedélyezte, hogy az emberek vállalkozásokba fogjanak. Na persze ez nem tetszett mindenkinek. A Szovjetunióból betelepültek közül sokan főlháborodtak, azt mondták, hogy ezzel a kapitalizmus felé haladunk. Számukra ez szitokszó volt, számomra pedig egy olyan társadalom szinonimája, amelyben az ember, ha tisztességesen dolgozik, tisztességes életet tud biztosítani magának és a családjának. Eltörölték a vallással kapcsolatos tilalmakat. Az emberek szabadon járhattak a zsinagógába, szabadon megtarthatták az ünnepeiket, nem kellett rejtőzködniük, titkolózniuk. A szovjethatalom viszont annyira kiölte a vallást az emberekből, hogy az első időkben nem tudtunk összeszedni tíz felnőtt férfiembert az imádkozáshoz [...]”⁴ „Kiderült, hogy én vagyok az egyetlen zsidó, aki annak rendje és módja szerint el tudja mondani az imákat. [...] Végül is megválasztottak az ungvári zsidó hitközség elnökévé. Most tanítom az embereket, elmondom nekik, hogy mit és hogyan csináljanak, hogyan imádkozzanak, megtanítom az összes zsidó szokást és hagyományt.”⁵

1990-ben Kárpátalján, Munkácson, Beregszászban, Huszton és számos községben terepmunkát végzett kutatóktól tudjuk, hogy már csak az idősebbek tudtak jiddisül, a középkorúak között alig akadt olyan, aki megőrizte ősi nyelvét. A második világháború után a „bennük ragadt félelem megakadályozta őket abban, hogy jiddisre tanítsák gyerekeiket”.⁶ „Ma már nem talál tíz embert, aki jiddisül tud. Magyarul meg négyen beszélünk a munkácsi zsidók között. És én vagyok az egyetlen zsidó, aki Munkácson született. Van még néhány ember, aki a környéken született, ők is munkácsinak számítanak. De a többiek már mind Ukrajnából, Belorussziából jöttek.”⁷ „Hindu néniék fia, Szása akivel otthon magyarul és jiddisül beszélnek, orosz iskolába járt, orosz lányt vett feleségül, akivel oroszul beszél, hiszen hitvese csak az orosz nyelvet ismeri, bár magyarul is ért, de nem tud beszélni. Szása a zsidó ünnepeket mindig megtartja szüleinél, feleségével és két kislányával. A két kislánnyal a nagyszüleik mindig is magyarul beszéltek, akik ezt értik is, de már oroszul válaszolnak vissza; mindezek mellett pedig ukrán iskolába járnak! Az orosz nyelvű iskolát megszüntették Munkácson, magyarba az anyjuk nem engedte beírni őket, mert fél, hogy nem tudna beszélni a saját gyerekeivel, ám ha lenne zsidó iskola, oda (mint mondta) elengedné a lányokat.”⁸

1991 szeptemberében Kijevben hivatalos kegyeleti ünnepség keretében emlékeztek meg a babij jari tragédia 50. évfordulójáról.⁹ Leonyid Kravcsuk elnök ebből az alkalmából megkövette az ország zsidóságát az átélt szenvedésekért, 1992. március 4-én pedig rendeletet írt alá, amely kimondta, hogy „1992–1993 folyamán adják át a vallási gyülekezeteknek tulajdonként vagy díjtalan használatra azokat a kultikus épületeket, amelyeket nem rendeltetésüknek megfelelően használnak.”¹⁰ Ez az előrevetített helyzet nem következett be, de biztos jele volt annak, hogy a világ megváltozott.

Holokauszt emléktábla Munkácson az egykori központi zsinagóga falán

ÚJJÁÉLEDÉS LÉPÉSEI

Az a revitalizáció, amely az 1991 óta eltelt két évtizedben végbement, elsősorban két társadalmi szervezet – a Kárpátaljai Megyei Zsidó Kulturális-Oktatási Egyesület és a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete –, valamint három jótékonyági alap – Magen Avot, Heszed Spira és Szochnut-Ukrajna – érdeme. Ismét fontos szerep jutott az újjászerveződésben az amerikai →Jointnak.

„A [...] Heszed támogat minket. Nagy segítséget jelent. Az idősebbek étkeztetését a Heszed étkezdéjében szervezték meg, a járóképteleneknek pedig házhoz viszik a meleg ebédet. Élelmiszer- és ruhacsomagokkal segítenek minket. Engem is többször hívtak a Heszed étkezdéjébe, de én jobban szeretek magamnak főzni, a saját szájam íze szerint. [...] Beteg ember vagyok, két infarktuson estem át, volt néhány komoly műtétem. A Heszed segít megvenni az orvosságaimat, és orvosi felügyeletet is biztosít. Amikor a feleségem betegeskedett, akkor is sokat segített a Heszed.”¹¹ „Először is, anyagilag mi nagyon szűkösen élünk. Amikor a Heszed igazgatója fölajánlotta, hogy ebédeljünk ott, nekem ez nagyon visszatetszőnek tűnt, nem akartam oda járni. De mára már hozzászoktam ezekhez az ebédekhez [...]”¹²

Zsidó szervezetek, intézmények Kárpátalján 1992–2012¹³

Helyszín	Megnevezés	Alapítás éve
Beregszász	Ortodox zsidó közösség	[1992]
Huszt	Vasárnapi iskola	1993
	Ortodox zsidó közösség	1945
Munkács	Makor Reform Zsidó Közösség	1992
	Menóra Városi Zsidó Kulturális Egyesület	1994
	Ortodox zsidó közösség	[1992]
	Salom! Városi Zsidó Nemzeti-Kulturális Egyesület	[2011]
	Vasárnapi iskola	1992
Nagyszőlős	Kárpátaljai Zsidó Közösség	1999
	Ortodox zsidó közösség	[1992]
Rahó	Zsidó közösség	[1992]
Szolyva	Zsidó közösség	[1992]
Ungvár	Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete	2001
	Kárpátaljai Megyei Zsidó Kulturális-Oktatási Egyesület	1993
	Festőművészek a gyerekekért Kárpátaljai Zsidó Jótékonyági Alap	1999
	Heszed Spira Kárpátaljai Jótékonyági Alap	1999
	A kárpátaljai zsidó történelem és kultúra virtuális múzeuma: http://www.jewish.uz.ua/	
	Magen Avot Jótékonyági Alap helyi képvisellete	1995
	Neológ zsidó közösség	[1999]
	Ortodox zsidó közösség	[1992]
	Szochnut-Ukrajna helyi képvisellete	2009
	Vasárnapi iskola	1993

Vasárnapi iskolák, művészeti egyesületek alakultak. Két újság jelenik meg, mindkettő orosz nyelven: az *EHO [ЭХО]* (kiadója a Heszed Spira), és a Gut Sábész [*Гут Сабеш*] (alapító a kárpátaljai főrabbi).

A 21. század elején még 124 zsidó temető található Kárpátalján, ebből 24 működő. A temetők fele, mintegy hatvan, három járásban – a nagyszőlősisiben, a husztiban és az ökörmezőiben (mizshirjaiban) található. 14 működő zsinagógát találunk: Ungváron hármat, Munkácson négyet, Técsőn kettőt, Huszton, Beregszászban, Szolyván, Nagykompjaton, Nagybocskón egyet-egyet. A zsidó közösségek többsége az orthodox irányzathoz tartozik. A kárpátaljai zsidó közösségeket számos egykori elszármazott támogatja.

A szovjet időszakban a holokausztra sem engedtek emlékezni. A háború után felkerült egy emléktábla a beregszászi nagyzsinagóga falára, amit később levetettek arra való hivatkozással, hogy nincs mellette egy másik tábla, amelyik a szovjet hadsereg hőstetteire emlékeztetne. Az államfordulat után, ahogy a többi etnikai közösség, úgy a zsidóság is elhelyezte a maga mementóit, a holokauszt áldozatainak emléktábláit: Ungváron az egykori nagyzsinagóga falán és a temetőben, ahol egy szemtanú szerint 1944-ben a város gettójában meghalt embereket tömegsírba temették, Munkácson a siratófalon, Beregszászban az egykori nagyzsinagóga falán, valamint Aknaszlatinán, Tiszaféjéregyházon. Azonban nem általános jelenségről van szó. Az állam nem foglalkozik az emlékezetpolitika efféle tárgyiasításával „egy egészen egyszerű okból kifolyólag: nem gondolják úgy, hogy ez az ukrán történelem, saját történelmünk része lenne, hanem az a sztereotip meggyőződés uralkodik, hogy ez a zsidók történelme és tragédiája – gondoskodjanak saját maguk róla”. Mindenütt egyéni adakozásból, a zsidó közösségek összefogásával állítanak emléket a múltnak.¹⁴

Ma Kárpátalján a turistautak legkedveltebb irányvonalai közé tartoznak azok, amelyek a zsidó emlékezet helyeit foglalják magukba. Különböző nyelveken jelennek meg ehhez kapcsolódó kiadványok.¹⁵ Azért fontos ezt megemlíteni, mert nem elszigetelt jelenségről van szó. Vannak egyéni hazatérők és turisták – rég elszármazottak, leszármazottaik és pusztán csak érdeklődők.

Az államfordulat után nagy számban telepedtek át Izraelbe született oroszok is. Az 1990-es évek közepén a munkácsiak arról beszéltek, hogy nagy hányaduk „nem is volt zsidó. A hatóságokat lefizették; ezzel irataikba bekerülhetett a »jevrej« (zsidó) bejegyzés, így a megfelelő papírokkal, elindulhattak Izraelbe. (Munkácsi anekdota szerint már követelték, hogy hitük gyakorlása végett Izrael állam építsen nekik pravoszláv templomot!)”¹⁶

Az ukrán időszakban is folytatódó kitelepedéssel egyidejűleg megfigyelhetünk egy új jelenséget is, amely az állampolgársággal kapcsolatos. A Szovjetunió felbomlásával automatikusan ukrán állampolgárságot azok a szovjet állampolgárok kaptak, akik 1991. augusztus 24-én, a függetlenség kikiáltásának napján Ukrajna területén éltek, illetve azok, akik az (első) állampolgársági törvény 1991. november 13-i életbe léptetésének napján Ukrajna területén éltek és nem rendelkeztek más állampolgársággal. A hatályos ukrán alkotmány (1996) és állampolgársági törvény (2001) is kimondja, hogy Ukrajnában csak egyetlen állampolgárság létezik. Ennek ellenére sokan

– számukat illetően csak becslések vannak, a helyzet specifikumából adódóan – választják azt a nem legális utat, hogy az országban maradnak ugyan, de felveszik valamely más állam állampolgárságát is. Hivatalosan ez a helyzet nem elfogadott, de tudott dolog, hogy a felsőbb politikai és gazdasági elitiek szintjén is vannak kettős, közte ukrán–izraeli állampolgárok is.¹⁷

A pozitív színezetű jelen ellenére a zsidó lakosság lélekszáma tovább csökkent Kárpátalján, hivatalosan az 1989. évi 2639 főről (az összlakosság 0,21%-a) a 2001-es népszámlálás időszakára már kevesebb, mint 600-an voltak azok, akik zsidónak vallották magukat (0,04%). 1989-ben anyanyelvként a jiddist 663-an (25,2%), az ukránt 365-en (13,8%), az orosz 1307-en (49,5%), a magyart 296-an (11,2%) jelölték meg. 2001-ben a zsidók 94,5%-a városban élt: Ungváron 232, Munkácson 157, Huszton 46, Beregszászban 36 fő. A jiddist 84-en (15%), az ukránt 175-en (31%), az orosz 262-en (46,4%), a magyart 27-en (6,5%) mondták anyanyelvüknek, a maradék egyéb nyelvet jelölt meg.¹⁸ Yeshayahu A. Jelinek kétezer főre becsülte Kárpátalján az ezredforduló utáni időszakban a zsidók, vagy részben zsidó származásúak számát,¹⁹ a Heszed Spira Alapítvány 2012-es nyilvántartásában pedig két és fél ezer név szerepelt – olyanoké, akik iratokkal tudták igazolni származásukat. Az Állami Statisztikai Hivatal adatai szerint 2005-ben egész Ukrajnának 103 ezer zsidó lakosa volt²⁰ – körülbelül annyi, amennyi a vészkorszak előtt önmagában csak Kárpátaljának. Országos szinten a csökkenés közel 80%-os, s a megmaradt lakosságnak mindösszesen 3%-a őrizte meg a jiddis nyelvet.

Itt tartunk ma, 2013-ban (5773-ban). Ha sétál az ember az utcán – művészberek tudják, de a komolyan szemlélődők is –, érdemes a tekintetet a szemmagasság fölé emelni. Akkor látni az örökséget. Ungváron az egykori neológ zsinagóga tetején, a kémény mellett az elmúlt több mint hét évtizedben mindig látható volt egy Dávid-csillag, persze csak a szomszéd utca bizonyos pontjáról. A szocializmusban nem tűrtek meg egyetlen vallási jelképet sem, ez azonban ottfelejtődött. Egy ablak néz rendületlenül a világra. Interpretálni lehet, de tagadni nem: a zsidóság része Kárpátalja történelmének a múltban, a jelenben, s bizony a jövőben is.

5. Örökség

5.1. Kárpátaljai zsidó temetők

Bacskai Sándor

1925/26-ban egy munkácsi testvérpár, Jehezkel Sraga Wieder és Slomo Wieder végigjárta a hitközség ősrégi, a mai becslések szerint nyolc-tízezer sírnak¹ helyet adó temetőjét, és parcelláról parcellára, sorról sorra járva lejegyezték a sírköveken látható neveket. Nem tudni pontosan, hogy az eredeti temetőregisztert kellett-e valamiért pótolniuk, felülvizsgálniuk, vagy az üres sírhelyek számát kellett felmérniük; még az sem teljesen biztos, hogy a Wieder fivérek → Hevra-alkalmazottakként, azaz a temetkezési egyesület megbízásából kezdtek volna a hosszadalmas munkába. A lista egy ezerötyszáz nevet tartalmazó része fennmaradt, ezt a Boro Park-i munkácsi közösség két kötetben kiadta,² a JewishGen zsidó genealógiai szervezet önkéntesei által átírt angol nyelvű verzió pedig online is hozzáférhető.³

Valószínűleg ez a töredékes, ráadásul az elhalálozások dátumát egyáltalán nem, a szülők nevét pedig csak elvétele feltüntető névsor ma nem lehetne a munkácsi zsidó múlt kutatásának egyik fontos forrásanyaga, ha a temető síremlékei ma is állnának. De nem állnak. Néhány éve a szpinkai rabbidinasztiák egyik tagja, Nuta Horovitz, megpróbálta kiásatni a régi temető földbe taposott köveit, de a munkát le kellett állítani, mert csak néhányat sikerült sérülés nélkül kiemelniük, ezeket a kerítés falába cementezték; a legrégebben az 5585 (1825) évszámot adják össze a dátumot meghatározó héber betűk. Ezen a hatalmas, üres területen ma egyetlen sírt jelöl, ha nem is faragott kő, de legalább vasrács alkotta négyszög: a család tudomása szerint itt kell lennie a helynek, ahol az alsóvereckeai rabbi, Jiszakhar Dov ben Alekszander Lipa Eichenstein (1848–1924) nyugszik.

A munkácsi temető sok ezer síremléke 1944/45-öt és a sztálini éveket még csak átvészelte. A Sapira-család⁴ és a vereckeai rabbi sírjai fölé emelt → ohelek tégláit és deszkáit a gazdátlan építőanyagot kereső környékeliek ugyan széthordták,⁵ és nyilván voltak ledőlt vagy eltört, de még javítható márványtömbök, meg örökre elporladt homokkövek is, ám magát a temetőt nem bántották.

Ma, ha a városközpontból elindulunk Beregkövesd, Ilosva, Huszt felé, a vasúti felüljáróról csak egy gyárteleknyi, itt-ott fákkal tarkított, üres mezőt látunk. A szürke betonlapokkal kerített, egyik oldalán a vasúttal, egy másikon a buszpályaudvarral határos terület gázos buckáinak ritmusát nem bontják meg sírkövek. A hatóságok már az 1950-es évek végétől betiltották a zsidó gyászszertartásokat.⁶ Az 1960-as évek legelején megszüntették a szemközi dohánygyárat, hogy a helyén katonai üzem létesülhessen. Magát a temetőt végül nem számolták fel teljesen, de az 1970-es évek végére az akkorra már sírköveitől megfosztott terület, első ránézésre, nemigen különbözött egy legelőtől.

Halpert Jichak: „A város nem akarta, hogy ott temető legyen, mert már nagyon közel volt a városhoz, mindig építkeztek, úgyhogy látták, hogy az a temető már a város közepén lesz, és nem akarták, hogy ott legyen.”

Schwimmer Jenő: „Én 1958-tól Berezinkán dolgoztam a sachtán, a szénbányában mint szabó, utána az embereket eltették a dohánygyárba, de az csak négy-öt évig működött, utána széjjelment, és a helyén akartak építeni egy nagy alkatrészgépgyárat a katonaság részére.”

Blobstein Sándor: „A dohánygyárból lett egy katonai gyár, és a katonák azt csináltak, amit akartak. Állam voltak az államban. Ők akartak még valamit oda építeni, úgy tervezték, hogy a gyárat meg kell hosszítani.”

Schwimmer Jenő: „1960-ban hallottam, hogy a főnökség a zsidó temetőt már kezdi széjjelszedni, jött a traktor, és mindent széjjelbontott. Az a sok sírkő, jajajaj, az nagyon régi temető volt, ott rengetegen feküdtek. Itt ugyanazt csinálták a holtakkal, mint az élőkkel.”

Smulovics Ruven: „Fölásták az egészet, tankokkal mentek a sírköveknek, és mindet fölborították. Volt ott egy tanácselnök, aki azt mondta, likvidálni kell a temetőt, és nekimentek, a drága köveket, uram, a márvány köveket, mind széttörték. Oda nem akárhik voltak eltemetve!”

Blobstein Sándor: „De aztán, mikor már széttörték a temetőt, inkább a másik oldalra kezdtek építeni, ahol lakások voltak. És a temetőt már nem is szedték szét teljesen, úgy is maradt minden.”

Halpert Jichak: „A sírköveket elhordták, ledöntötték, és a terület végül megmaradt, de sírkövek nincsenek, egy se, uram! Jaj, mennyi követ elloptak; a sok drága kövek, azok mind eltűntek, nem maradt ott, csak pusztaság.”

Schwimmer Jenő: „Először is, a márványköveket rögtön ellopdosták, ezek a drága, fekete gránitkövek is mind eltűntek. És a többi a mai napig ott fekszik a földben.”

Blobstein Sándor: „Olyan gyönyörű sírkövek voltak ott, mind szétfűrészelték, ellopták. Ott vannak az embereknél, akik járdát csináltak belőle. És a többi, ami nem volt értékes, azt mind beletraktorozták, belenyomták a földbe.”

Halpert Jichakné: „Egy család épített egy házat, és a házalapba tették bele a sírköveket. Azt mondták, hogy akik építették, egy év alatt meghaltak mind.”⁷

A temető teljes likvidálását az USA kormányának és a nemzetközi zsidó szervezetek tiltakozására leállították, és azt is engedélyezték, hogy a Munkács és Felsőkerepec határán lévő városi temető mellett megnyissanak egy új, a réginél összehasonlíthatatlanul kisebb területű sírkertet. Halpert Jichak elmondása szerint: „Akinek volt valami rokona, ösmerőssége Munkácson, átvitette a halottját a másik temetőbe. Belekerült sok pénzbe.” Schwimmer Jenő pedig így emlékezett: „A bátyám meghalt 1963-ban, és akkor már volt egy kicsike új temető. Amerikából már kezdtek intézkedni, megírták, hogy aki akarja átvitetni a halottját az új temetőbe, vigye át. Voltak itt egypáran, akik direkt ezzel foglalkoztak, ami csontokat találtak, beletették egy ládába, és egy gödörbe eltemették.” Blobstein Sándor szerint: „Direkt azzal foglalkoztak, hogy kiszedjék a csontokat. Volt egy orvos, hogy is mondják maguknál: tisztiorvos; mert ha valaki esetleg tüdőbajban halt meg, fertőző betegségben, azt nem engedték átvinni, még ha lett volna is rá pénz. A tisztiorvos, meg még hárman-négyen, azt hiszem, még élnek Amerikában, azok vitték át, azok csinálták az egészséget. Énszerintem ők is hibásak, mert ez is kezdte átvitetni, az is; a szegény ember nem vitte át, mert nem volt pénze, és az amerikaiak gazdagok, hát

Sírkő a kőkényesi zsidó temetőben

átvitették, akiről tudták, hogy hol fekszik. Ha nem vitték volna át, akkor tovább lett volna temető! Akkor ott temettek volna tovább, mert volt még hely. És Sztálin már nem élt; ha akkor, rögtön kezdtek volna az amerikaiak zúgolódni, lehet, hogy nem is bántották volna a temetőt. Így meg tönkretettek mindent.” Smulovics Ruventől tudjuk, hogy: „Aztán Spira rabbit is kivették egy éjjel, és átvitték az új temetőbe, hat-hét kilométerre Munkácsról. Éjjel kellett csinálni ezt a munkát, mert nem akarták, hogy meglássák. És azt az orvost, aki vállalta, le is váltották aztán. Dehogyan volt az legális!”⁸

Valóban nem volt legális. A hajdani →rebe, Hajim Elazar Sapira unokájának, a Brooklynban munkácsi rebévé választott Mose Leib Rabinowitznak, aki az 1970-es évek végén először tudott szülővárosába látogatni, hogy ősei maradványait átvitethesse az új temetőbe és a sírjaik fölé új ohelt emeltethessen,⁹ a KGB épületében kellett számot adnia a szovjet hatalom elleni kémtevékenységéről. Az eltelt évtizedekben azonban sok minden történt, a rebe visszavásárolhatta a nagypapa egykori – nagyjából az ezredfordulóig hadkiegészítő parancsnokságként funkcionáló – rezidenciáját, és amikor évente egyszer-kétszer idelátogat, a városvezetés díszvendégként üdvözlöi. A temető fenntartási költségeit, akárcsak a helyi zsidó közösséget, az amerikai munkácsi közösség fedezi. A várossal megállapodást kötöttek arról, hogy a temető sérthetetlen.

A tócsói zsidó temető részlete

Az új temető mindig rendezett képet mutat, a fűvet, akár egy londoni parkban, állandóan nyírják, kőlapokból rakott járda tereli a látogatót a Sapira rabbik sírhelye felé. A temető orthodox része mintha a hitközségi hierarchiát követné: a Sapirák ohelje mellett a munkácsi $\rightarrow$ *bet din* feje, David ben Mose Jehuda Schlüssel (1865–1940)¹⁰ fekszik; mellette Aron Weisz $\rightarrow$ *dajan*;¹¹ arrébb Eizik Weisz szolyvai rabbi, Aron Terkeltaub beregboródi rabbi, a talmudtudósok, a hitközségi vezetők, a tehetős vallásos családok, a Kleinek, az Österreicherek, az oroszvégi Weiszek. Ám messzebb, a válástalanok parcellájában már cirill betűket is látni, valamint a szovjet honvédó háború (1941–1945) és a „kommunista építés” hőseinek és hősnőinek gránitba vésett portréit, amiket a rebe, mielőtt haszidjai élén a temetőbe lépne, egy vászonlepedővel szokott letakartatni. Ilyen, az emberi arc ábrázolásának tilalmát megszegő alkotásokat másutt is lehet látni, rendszerint a temetők szakrális középpontját jelentő rabbisíroktól távolabb, és kizárólag 1945 után emelt, többnyire cirill betűs sírköveken; az őslakos magyar zsidók vagy a Galíciából bevándoroltak ilyesmire nemigen vetemedtek.

Az arcképbábrázolásokat és az orosz feliratokat leszámítva a kárpátaljai zsidó temetők nem hordoznak más, csak ezen a vidéken megtalálható jegyeket. Sem a sírhelyek „elrendezése”, sem a sírkövek anyaga, sem a rájuk vésett vizuális vagy írásos jelrendszer nem üt el a kulturális és vallásszociológiai értelemben valaha összefüggő terület (például Északkelet-Magyarország, Kelet-Szlovákia vagy Észak-Románia) temetőiben láthatóktól. Az viszont csak Kárpátaljára – és vélhetően a Szovjetunió egyéb vidékeire is –

jellemző, hogy az 1950-es években több településen, például Aknaszlatinán, Huszton, Nagyszőlösön, Técsőn is új temetőket nyitottak meg, holott a régiókban is lett volna még szabad sírhely.

Amikor Kárpátalja (és az egész kelet-közép-európai térség) zsidó temetőiről beszélünk, rögtön hozzá kell tenni, hogy mindig a megmaradt temetőkre gondolunk, azokban is a megmaradt síremlékekre; már soha nem tudhatjuk meg, hogy a falvakon átnyomuló frontok, a bombatalálatok, a kollektivizált mezőgazdaság földigényei mekkora károkat okozhattak, és hogy hány sírkő lényegült át házalappá vagy járdává az 1944-es első transzport elindításától mostanáig.¹²

Amikor a Szovjetunió szétesése után a debreceni születésű, Bnei Brak-i illetőségű és akkoriban Kijevben tanító Hajim Slomo Hoffmann Munkácsra költözött, hogy kárpátaljai rabbiként dolgozzon tovább, föl akarta mérni a térség temetőinek állapotát. Több mint száz településre küldött levelet, de csak hat helyről kapott választ. A JewishGen adatbázisa, amelyet a sírokhoz látogató családtagok, leszármazottak beszámolóí alapján állítanak össze, hatvan kárpátaljai temetőt sorol fel,¹³ rövid leírást adva a megközelíthetőségükről, az állapotukról és a sírkövekről.¹⁴ A JewishGen másik projektje, a hajdani hitközségeknek emléket állító KehilaLinks oldalain már (jobb-rosszabb minőségű) fényképeket is látni.¹⁵

A kelet- és közép-európai térségben a 2002-es színre lépésük óta százhetvenöt temetőt felújító non-profit szervezet, a HFPJC/Avoyseinu¹⁶ szintén jó pár kárpátaljai helységnevet tüntet fel az időszakai jelentéseiben. Az első itteni munkáik egyike a máramarosi Irhóc sírkertjének rendbe tétele volt, azóta többek között Beregkisfaludon, Gányán, Huszton, Ilosván, Nagybereznán, Szürtén végeztek teljes rekonstrukciót. A munka folyamatos, legutóbb a magyar határ mentén fekvő Eszenyben ásták ki a talajszint alá süppedt sírköveket: az enyészet, a teljes elfeledés folyamata is visszafordítható. Amit a szem évtizedekig konyhakertnek, erdős ligetnek, szántóföldnek látott, valójában még mindig szentek nyughelye.

Ezekben a temetőkben az orthodoxia rendkívül fontos, a vallásos zsidó világban ma is számon tartott alakjai fekszenek, sírjaikat rendszeresen látogatják.

RABBISÍROK A MAI KÁRPÁTALJÁN

UNGVÁR

Meir ben Jehuda Leib Eisenstädter / Asch / Es (1780–1852) ungvári rabbi, a pozsonyi Hatam

Szofer tanítványa, az *Imre Es* szerzője és fiai, Jehuda Eisenstädter ungvári és Menahem Eisenstädter (1808–1869) szobránci rabbi;

Hajim Cvi Manheimer (1886) rabbi;

Slomo ben Jozsef Ganzfried (1804–1886) *dajan*;

Avraham Jozsef ben Mose Grünwald (1872–1928) makói, huszti és ungvári rabbi;

Meir ben Niszn Blei (1940) *dajan*;

Mose Leib ben Slomo Sapira (1916) strzyżówi rabbi;

Jekutiél Juda ben Mose Grünwald (1934) órdarmai rabbi;

David ben Smuel Krausz „Feigelesz” (1820–1891) ungvári rebe.

HUSZT

Mose ben Jozsef Schick (1807–1879) rabbi, ismertebb nevén a *Maharam Schick*, a pozsonyi Hatam Szofer tanítványa;

Joel Cvi ben Simon Roth (1891) berettyóújfalui és huszti rabbi, a *Bet ha-jocer* szerzője;

Mose ben Amram Grünwald (1853–1910) homonnai, kisvárdai és huszti rabbi, az *Arugat ha-boszem* szerzője;

Pinhasz Naftali ben Eizik Schwarz (1885) *dajan*;

Jakov ben Jichak Mordkhe Katina (1890) *dajan*;

Smuel David ben Cvi ha-kohen Friedman (1933) *dajan*.

NAGYSZŐLŐS

Smuel Smelke ben Jozsef Klein (1805–1875) balkányi, huszti és nagyszőlősi rabbi, valamint fia és utóda, Pinhasz Hajim Klein (1925) rabbi;

Hajim Mose ben Avraham Kahan (1857) *dajan*;

Jozsef ben Slomo Zalman Glanz (1886) *dajan*;

Barukh ben Sneur Zalman, a *Tanja* szerzőjének apja.

BEREGSZÁSZ

Slomo Schreiber / Szofer (1853–1830) derecskei és beregszászi rabbi, a pozsonyi Hatam Szofer unokája, a *Ktav Szofer* fia, az *Igrot szofrim* szerzője;

Jichak ben Zev Rochlitz (1859) *dajan*;

Eliezer ben Salom Dov Zucker (1920) *dajan* és fia, Slomo Zucker (1943) nagyhalászi rabbi.

BUSTYAHÁZA

Mordekhaj ben Jiszakar Leifer (1824–1893) nadvornai rebe, valamint fiai, Jiszrael Jakov Leifer (1929) és Smuel Smelke Leifer (1934) huszti rebék.

TÉCSŐ

Elijahu Becalel ben Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1922) rabbi, a sátorlajújhelyi Mose Teitelbaum (Jiszmah Mose, 1758–1841) leszármazottja, a máramarosszigeti Jekutiel Jehuda Teitelbaum (Jitev Lev, 1808–1883) fia;

Mose ben Elijahu Becalel Teitelbaum (1923);

Meir ben Jichak Avraham Weisz (1933) *dajan* és öccse, Cvi Weisz (1936) *dajan*.

MEZŐKASZONY

Jehoszef ben Cvi ha-levi Rottenberg (1853–1911) rabbi, Mesulam Feis Segal-Löwy nyírtassi rabbi veje, a *Bne Slisim* szerzője, nyírtassi, nyírmadaai, debreceni rabbi, a kaszonyi dinasztia alapítója, illetve fiai, Hajim Slomo ha-levi Rottenberg (1920) és Jiszrael Cvi ha-levi Rottenberg (1944).

SZOLYVA

Nahman ben Hajim Arje Kahan (1908) rabbi, a szpinkai rebe veje;

Salom ben Mose Jehuda Goldenberg (1918) rabbi.

NAGYBEREZNA

Salom ben Jiszrael Efraim Fisl Szofer (1856–1929) rabbi, a hajdúnánási rabbi fia.

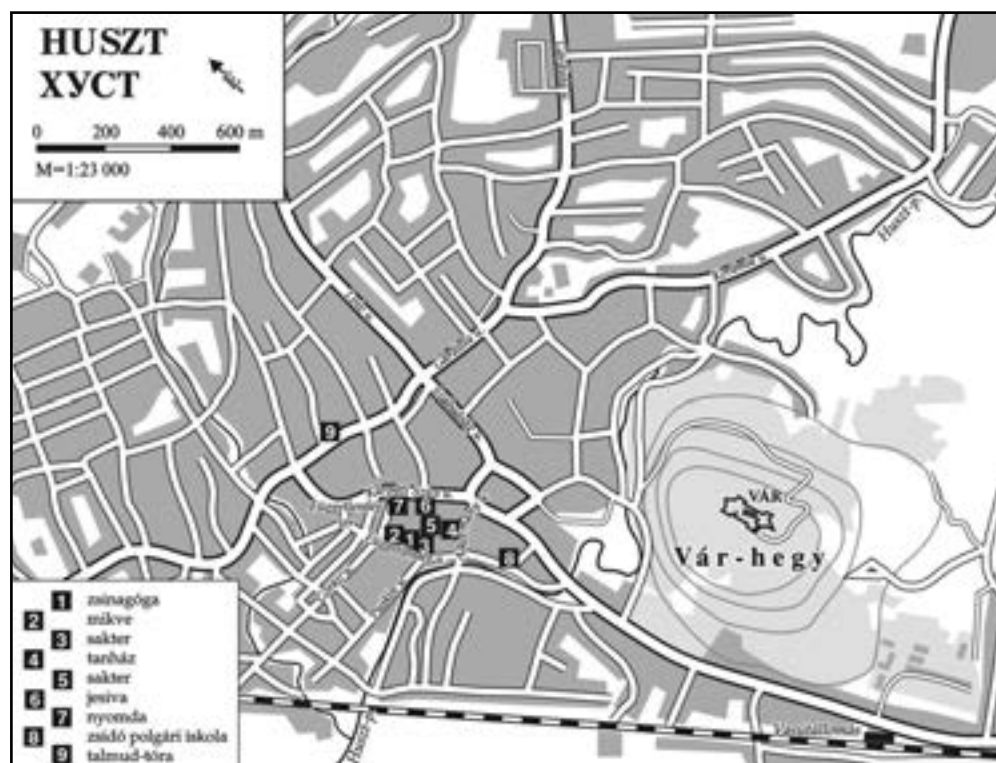
RAHÓ

Jiszrael Hajim Friedman (1852–1922) rabbi, a *Likute Maharia* szerzője.

ZSIDÓ VALLÁSI INTÉZMÉNYEK KÁRPÁTALJA NAGYOBB VÁROSAIBAN

A térképvázlatokon csak néhány intézmény feltüntetésére volt lehetőség, a teljesség igénye nélkül. Helyük így is kijelöli a zsidó közösség központját a városokon belül.

5.2. Kárpátaljai zsinagógák építésze

Klein Rudolf

Ez a fejezet a kárpátaljai zsinagógák építészeti sajátosságaival foglalkozik, a zsidó közösségek típus- és stíluspreferenciáját taglalja a Magyar Királyság kontextusán belül.¹ Az általános meghatározókon, és összehasonlító elemzésen felül néhány épület (huszti, nagyszőlősi és ungvári zsinagóga) részletesebben bemutatásra kerül. Az épületek leírásán és elemzésén kívül sor kerül városi pozíciójuk megvitatására is – viszonyukra közvetlen környezetükhöz, illetve a városkép egészéhez.

TÍPUSPREFERENCIÁK

A mai Magyarországot Ukrajnától elválasztó államhatár nem pontosan követi azt a láthatatlan határvonalat, mely az észak-keleti megyék zsinagógaépítészetét megkülönbözteti az ország többi területének zsinagógáitól. E határvonal inkább a trianoni Magyarországon belül húzódik és nem is egy éles, egyértelmű mezsgye, hanem finom átmenet, mely a zömében inkább konzervatív vidékeket elválasztja a főleg haladó, reformbarát területektől. Természetesen nincs egy pontos leosztás északkelet és délnyugat között, miszerint az előzőben csak orthodox, az utóbbiban csak neológ közösségek lettek volna, de nagy általánosságban mégis ez a gyakoribb eset, azzal hogy a kifejezetten neológ területeken is találunk nagyobb orthodox közösségeket, mint például az Alföldön Kiskunhalas estében. Más szóval a zömében konzervatív régió felöleli a mai Magyarország északkeleti megyéit, Kelet-Szlovákiát és Kárpátalját. Ezeken a területeken kimutatható egyes zsinagógatípusok fokozott preferenciája, illetve más típusok kerülése, teljes mellőzése. Hasonló preferencia tapasztalható alaprajzi és stílustörténeti szempontból is.²

A külsőből kiinduló tipológia szerint³ ezeken a területeken nem találhatók meg az emancipációra jellemző prominens zsinagógatípusok a 19. század második feléből. Elmarad például a kéttornyos, katolikus templom típusú zsinagóga (amelyre példa Budapest – Dohány utca, Szombathely, Székesfehérvár, Eszék Felsőváros stb.), vagy akár a nagy központi kupolás bizánci templom típusú zsinagóga (Győr, Nagyvárad Cion Templom, Szeged, Szabadka, Újvidék), de még a korai emancipációt fémjelző és igen elterjedt porticusos típus (Óbuda, Abony, Baja, Várpalota, Liptószentmiklós) is hiányzik Kárpátalján. A Monarchia legerjedtebb zsinagógatípusa, a Salamon templomára utaló (Vác, Zágráb, Igló) is csak egy, modifikált esetben jelentkezik Beregszáson. A két alaptípus, a parasztház és polgárház típusú zsinagóga nagy számban

lehetett jelen. Az előbbieket teljesen eltűntek, mint az ország többi részén is, és csak szűkös archív anyag maradt fenn róluk, az utóbbiakból számos példa fellelhető. Ám ebben a tanulmányban csak a nagyobb zsinagógákról lesz szó.

Ugyanakkor az ország nyugati részében ritkábban előforduló palota típusú zsinagóga igen gyakori Kárpátalján, illetve a trianoni Magyarország északkeleti megyéiben (Eperjes – orthodox, Nagyszőlős, Tokaj, Sátoraljaújhely, Nagymihály, Munkács).⁴ Más szóval a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve az északkeleti megyék zsidó hitközségei nem annyira a reprezentációtól ódzkodtak, mint inkább a reprezentációtól neológ módra: keresztény előképek felhasználásával, Salamon templomára vagy akár az ókori görög templomokra való utalástól. Ezeken a településeken a zsidók százalékaránya is igen magas, és ezért a zsinagógák kijelölő funkciója kisebb. Így például Szabadkán, ahol 3,7% volt a zsidóság százalékaránya 1900-ban, sokkal nagyobb kijelölő szerep jutott osztályrészül a zsinagógának, mint például a 20-25% körüli zsidó lakossággal bíró kárpátaljai városokban. Ezért a szabadkai zsidó hitközség számára a firenzei dómot idéző nagy kupola fontos politikai üzenet: itt vagyunk, alkotunk, gyarapítunk!

A reprezentációs igényt kielégítendő, az északkeleti megyék zsinagógaépítői a szekuláris építészet felé fordulnak és úgynevezett palotatípusú zsinagógákat emelnek, ahol a palota a Monarchia középületének kompozíciós elveit veszi át: szigorú szimmetria, hierarchia – közép-rizalit és oldal-rizalitok, a tetőszinten gyakran oromzattal vagy lunétával kihangsúlyozva. Ezzel létrejön a zsinagógafunkció részleges vagy teljes elrejtése. Nem jelennek meg a saroklépcsőházak torony formájában, mint az ország többi részén a neológ zsinagógákon, nem látható kívülről az előtér és az imaterem elválasztása, azaz a szabadkai, újvidéki, pancsovai templomokra jellemző narthex elmarad. Más szóval a zsinagóga inkább kompakt épület, szemben a déli és nyugati megyék neológ közösségek zsinagógáinak oldottabb és nyitottabb tömegképzésével. Ez természetesen nemcsak építészeti adottság, különösen nem a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor már a zsinagógák szerepe a városképben a keresztény templomokéhoz fogható. A nyugati megyékben és a Duna-Tisza közében a kompakt épület kibomlik, tagolódik, tekintést ad belső funkciójába, informál struktúrájáról a járókelő számára az építészeti historizmus és eklektika szellemében. A keleti megyékben a zsinagóga épületének kompaktsága üzenet, mely a közösségre utal.

TOVÁBBI ELTÉRÉSEK, JELLEGZETESSÉGEK

A típusok eltérő használatán felül eltérő a két terület stíluspreferenciája is, illetve az egyes magyarországi építési stílusok korhű követése. Kárpátalja, illetve az északkeleti megyék zsinagógái megkésett stíluskövetést mutatnak: akkor alkalmazzák a félköríves romantikát, amikor az másutt már lecsengett, a 19. század végén jelenik meg a keleties stílus,⁵ ami akkor már egyértelműen túlhaladott, és a szecesszióknak csak egyetlenegy képviselője akadt, a nagyszőlősi zsinagóga. Ennek mai siralmas állapotából nehéz visszakövetkeztetni egykori státusára még az archív anyag ismerete mellett is. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar szecesszió a zsidó-

ság számára a befogadó nemzet iránti lojalitás kifejezését célozta. Sőt, mint ismert, nemzetiségi területeken a zsidóság mint a magyar kultúra támogatója jelenik meg, és a magyar vagy magyaros szecesszió inkább ebben a minőségében szerepel. Ezen felül, mint például a kifejezetten neológ Szabadkán, a zsinagóga szecessziós formanyelve nemcsak a szláv lakossággal való szembehelyezkedés és magyarság iránti hűség kifejezője,⁶ hanem a fejlett technológiáé is: a kupola önhordó héjszerkezet! E mögött egyrészt Lechner Ödön koncepciója áll,⁷ mely szerint a szecesszió modern, másrészt a neológ zsidóság elkötelezettsége a modernizáció mellett.⁸ Nem csoda hogy ez Kárpátalján nem jellemző.

A kárpátaljai zsinagógák legtöbbje alaprajzi szempontból is eltér az ország többi részén található nagy átlagtól. Nemcsak azért, mert zömmel orthodoxok, hanem a már említett tipológiai adottságok miatt is. A teljesen centrális alaprajz ismeretlen, és gyakori a T-alaprajz.⁹ Ez utóbbi azt jelenti, hogy az enyhén elnyújtott imaterem hossztengegyére merőlegesen egy előépület néz az utcára, képviseli a zsinagógát, rendszerint szigorúan szimmetrikus palotahomlokzattal, mint a tokaji, nagyszőlősi zsinagógák, mely homlokzaton a közép-rizalit minden esetben megtalálható, az oldal-rizalitok viszont csak némelyiknél. Ebben az előépületben nyernek elhelyezést a karzatra vezető lépcsőházak. A →bima rendszerint központi, a karzat pedig U-alaprajzban fut körül a déli, nyugati és északi homlokzat mentén, konzervatívabb esetben a karzat csak a nyugati oldalon található. A keleti oldalon a frigyszekrény körül nincs karzat – ez csak neológ zsinagógáknál fordul elő ritkán, és nem a keleti megyékben. A bejáratok elhelyezését illetően nagy a szórás, és gyakran eltérő oldalról mennek be a zsinagógába a férfiak és a nők. Minden esetben a nyugati homlokzaton található a férfiak fő bejárata közepén, és gyakran fordul elő a női bejárat az északi, illetve a déli oldalon is a helyi adottságok függvényében. A neológ zsinagógákra jellemző külön bejárat a rabbi és előimádkozó számára, illetve a mennyasszony-vőlegény helyiségek elmaradnak, hisz az orthodoxiában esketés csak →hüpe alatt volt, a zsinagógán kívül. Ma előfordul az orthodox zsinagógák földszintjén kialakított időleges hüpe, mint például Eperjesen. A zsinagógabelső keletelését szigorúan betartják.

A városban való elhelyezést illetve a közvetlen környezethez való kapcsolódást illetően is nagyok az eltérések a kárpátaljai zsinagógák esetében. A zsinagóga elhelyezése a város kontextusán belül a környezet adottságain túl függ a hitközség vallási orientációjától. Nagy általánosságban a kárpátaljai hitközségek, különösen azok, melyek nagyobb zsinagógákat emeltek, inkább orthodoxok voltak, amit a négy legnagyobb, mai is álló zsinagóga, a huszti, az ungvári és a munkácsi, illetve az átépített beregszászi is igazolnak. Egyes zsinagógák még udvarban kaptak elhelyezést, mások az utcavonalra épültek, akár oldalukkal akár bejáratú homlokzatukkal, akár éppen a keleti, zárt homlokzatukkal. Ez utóbbi megoldás a legkevésbé szerencsés, de apróbb építészeti trükkökkel az ilyen homlokzatnak is tudtak ünnepélyes külsőt kölcsönözni. A legprominensebb, folyóparti elhelyezést az ungvári zsinagóga élvezi, amiben jelenetős szerep jut a kései, azaz korai 20. századi építésnek is.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kárpátaljai zsinagógák viszonylagos fiatalságát. A nagyobb, ma is álló, illetve archívumokból rekonstruálható zsinagógák jobbra

a 19. század második feléből származnak. Az előző időszakban valószínű kisebb, azóta funkciójukat veszített zsinagógákban gyülekezhettek a zsidók, ellentétben olyan régi zsinagógákkal az ország többi részein, mint az óbudai (1767, 1820), a tarcali (1779), a bonyhádi (1795) és a mádi (1798) stb.

Ki kell emelni, hogy tévhit az, miszerint az orthodoxok minden esetben szegények lettek volna, és kerülték volna a nagy zsinagógaépületeket. A kárpátaljai zsinagógák a legjobb bizonyítékai annak, hogy igenis építettek reprezentatív zsinagógákat, csak azokat igyekeztek megkülönböztetni neológ testvéreik imahelyeitől – típusban, stílusban és eleinte elhelyezés tekintetében is. Nagyjából 20 év késéssel azonban szabályosan követték a neológ zsinagógák főbb építészeti trendjeit, figyelmesen ügyelve a távolságtartásra és a hagyományok betartására.

HUSZT

Messziről nézve a parasztkorokot idéző oromzatos nyugati homlokzat épülhetett volna akár a 18. század végén is, mint a mádi zsinagóga, de az építési dátum valószínű 1850 körüli. Ezzel ez a legfiatalabb kilencmezős vagy négyoszlopos zsinagóga a történelmi Magyarországon, és valószínű, hogy egyik legutolsó a világon. Közelebb érve azonban feltűnik, hogy a falak vékonyabbak, a kváderkő-imitáció a sarkakon már a 19. század közepe körüli dátumot valószínűsíti, úgyszintén az ablakok méretei, oldalarányai és záródása.

Ám a huszti zsinagóga még ezen felül is egyedülálló és több talány is övezi. Archiv források alapján két ikerzsinagóga épülhetett össze, amire az Osztrák–Magyar Monarchiában nem volt másik példa, és másutt is ritka a felvilágosodás korszaka után. A két majdnem teljesen azonos zsinagóga között egy összekötő tag volt, és ennek oromzatára kerültek fel a törvénytáblák. E homlokzatszakaszon két esőcsatorna fut le, melyek a két zsinagóga nyeregtetői között levő vápából vezették le a vizet. Olyan megoldás ez, amilyent számos kassai vagy eperjesi főtéri polgárházon is láthatunk. A cfati Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában őrzött képeslap tanúsága alapján az

ikerzsinagóga az utcavonalon lehetett: a bal oldali mellett még kerítést is láthatunk. Mindkét zsinagógából kémény emelkedik, azaz mindkettőben lehetett → héder, illetve téli imaház. Utóbb, valószínű, a szovjet uralom során az északi zsinagógát lebontották, és a déli belső tere is átesett egy nagyon szakszerűtlen felújításon.

A huszti zsinagóga, 1910-es évek

Az említett képeslapon az egyik felirat szlovák, tehát a csehszlovák érából származhat, azaz ekkor még mindkét épület megvolt, és ebben korban nem játszódtott le olyan demográfiai változás, mely az északi ikerépületet fölszögessé tette volna. A szovjet időkben tűnhetett el az összekötő tag is, melynek egykori jelenlétét a déli megmaradt iker imatermének északi oldalán hiányzó ablakok igazolnak. A megmaradt épületen látható viszonylag új, egyenes záródású törvénytáblák akkor kerülhettek fel, amikor a lebontott összekötő tagon álló törvénytáblákat pótolni kellett. Az archív kép és a mai állapot közötti egyetlen markánsabb eltérés az oromzat záródását érinti. Az eredetiben a két homorú oldalsó ívet egy középső domború ív zárta, közöttük egy rövid vízszintes tag közbeiktatásával. A mai verziónál több a hajlat: oldalanként két domború tagra került egy-egy homorú, és ezt koronázza középen egy domború. Elképzelhető hogy a szocialista realizmus korában a szovjetek „kijavították” az eredeti parasztbarokk formát. Felmerült az a feltételezés is, hogy a levelezőlapon látható jobboldali zsinagóga nem is azonos a mai huszti zsinagógával. Ez nem valószínű: nem épülhetett a megtévesztésig hasonló két zsinagóga, két eltérő lokáción egy időben. A valószínűtlen feltevést mégis erősíti, hogy a közvetlen környezet is eltér a levelezőlapon a ma látható helyzettől. Ilyen változás azonban másutt is előfordult, Kecskeméten például a nagy zsinagóga „kikerült” az utcára, azaz a főtérre az új szabályozás nyomán.

Az archív képen a lizénákat felrajzolták, valószínű a kép kontrasztja nem volt elég erős. A képen látható lizénák ezért nem egyeznek meg a mai valós lizénákkal. Az ilyen utánarajzolás és a montázs is gyakori a képeslapokon az első világháború előtti időkben, amikor a fototechnikai elégtelenségeket korrigálni kellett. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a képen az emberi alakok eredetiek, és nem utólag kerültek oda a sötétkamrában. Valószínű, figyelmeztették a híveket, hogy ne mozduljanak, mert fényképeznek. A fototechnikából ítélve a kép még a Monarchia korában készült, ezt használták fel a csehszlovák érában, és tettek rá egy szlovák feliratot: Trianon után az elszakított területeken erre számos példa akad, esetenként még az is látszik, hogy a magyar feliratot levakarták és annak helyére került a szláv, vagy át is húzták, és mellé írták a szerb, szlovák, horvát, esetleg román feliratot.

Hogy miért épült össze két majdnem azonos zsinagóga az ma még megfejtethetetlen, és hogy miért bontották le csak az egyiket az sem teljesen világos, de valószínű, hogy egyrészt a holokauszt, másrészt a szovjet zsidók Izraelnek történő „kiárúsítása” után a zsidók száma gyökeresen megcsappant a városban, de valamennyi zsidó mindig lehetett. Erre utal a még majdnem maradéktalanul fennmaradt berendezés is, a nagyszámú *→stender*, amit másutt már a Kárpát-medencében nemigen találni. A külső kerítőfalak előtt végigfutó padok és az elmozdítható *stenderek*, a trianoni Magyarország zsinagógáiból teljesen eltűntek – ez az egyetlen történelmileg magyar zsinagóga mely még ezt az eredeti hangulatot árasztja. A huszti zsinagóga belsejébe érve a látogatónak az az érzése, mintha megállt volna az idő.

Ám a külső környezet gyökeresen megváltozott. Ma az épület udvarban áll, ami nagyon furcsa, hiszen a levelezőlapon a zsinagóga láthatóan köztéren áll, amit a baloldali kerítés fragmentum léte húz alá. Az utcavonal a városépítészeti egyik legkonzervatívabb eleme: az épületeket lebontják, de az utcavonal marad. Nem világos hogy

egy utcán/téren álló zsinagóga hogy kerülhetett udvarba – ennek inkább a fordítottja szokott előfordulni. Ugyanakkor az is különös, hogy miként kerülhetett korábban az utcavonalra a két zsinagóga, amikor a hagyományok éppen az udvarba kényszerített zsinagógát valószínűsítene a 19. század közepén. Ma az utcavonal vagy 10 méterre a zsinagóga előtt húzódik, és a mai kerítés helye nem azonosítható be az archív képen, ahol eredetileg köztér lehetett.

Az archív kép azt is elárulja, hogy az északi ikerépület oldalsó ablakai két szinten át húzódtak, míg a délié csak egy szinten, azaz egy-egy egymásfeletti ablak van minden ablaktengelyben a földszinten és az emeleten is. Ebből az valószínűsíthető, hogy az északi iker az idősebb, ez lehetett rosszabb állapotban a szovjet érában, és ezért ezt bontották le. Az is elképzelhető, hogy a ma álló déli épület anakronisztikus belsője akként jött létre, hogy a régebbit egyszerűen megismételték a bővítés során, de már újabb, modernebb ablakosztással. Feltételezésem szerint a rabbi azt mondhatta az építőmesternek, hogy kérek még egy ugyanilyen zsinagógát – így nem kell a részletekkel foglalkozni –, a pallér pedig megcsinálta, de részleteiben már nem követte a régit, hiszen időközben a szakmai megoldások megváltoztak. Bár a falak vastagságából ítélve a régebbi iker sem származhat sokkal korábbi időszakból, legfeljebb a 19. század elejéről.

További furcsaság, hogy a lebontott zsinagóga első, kétszintes oldalsó ablaka, mely a férfiak imaterét jeleníti meg az északi homlokzaton nagyon közel áll a nyugati homlokzathoz: hol lehetett a női karzat? Vagy igen keskeny lehetett, eltérően a délitől, ami szintén az utóbbi iker fiatalabb voltát húzza alá, ugyanis a 19. század során fokozatosan tágult a nők karzata a keleti megyékben is. (Az ország nyugati felében már a 18. század végén is épült zsinagóga igen nagy női karzattal – Bonyhádön a nők tere majdnem akkora, mint a férfiaké, bár ebbe valamelyest belejátszott a 19. század közepén történő bővítés.) A régi épületnek a férfi bejárata a főhomlokzat jobb oldalán lehetett – ez a nagyobbik ajtó –, és tőle északra a női bejárat, melyből egy egykarú lépcső vezethetett a karzatra. Mindez csak analógiákon nyugvó feltételezés.¹⁰

Ellentétben a Gazda Anikó könyvében publikált rajzzal,¹¹ melyen hevederes, cseh-süveges boltozat látható, a boltozat nem igazi: fából készült, lécekre került fel a nád-burkolat és arra a vakolat. Persze ez csak akkor vált láthatóvá, amikor a vakolat lehullott, bár a falvastagság már utal arra, hogy itt igazi boltozat – legalábbis vonórudak nélkül – nem lehetett. A vonórudak ebben a korban már nem voltak használatosak. Magyarország más tájain ez már a romantika kora, itt viszont a historizmusba nyúló barokk-klasszicista formavilág a közösség konzervativizmusának kifejezője. Más zsinagógával összevetve feltűnik az épület rendkívüli konzervativizmusa, mind a belsőben, mind a külsőben. Magyarország fejlettebb vidékein a klasszicista portikuszos zsinagóga 1820 után egész 1850-ig már-már kötelező, de ez a felvilágosodást és emancipációt hirdető műfaj Kárpátalján teljesen elmarad. És ez nem csak a görögséget és humanizmust hirdető portikusz hiányára vonatkozik, hanem az alaprajzra is: a klasszicista zsinagógák alaprajza nem ismeri a belsőt megosztó központi négy oszlopot. Ha a huszti zsinagóga valahol Nyugat-Magyarországon állna, alaprajza nem lenne kilencboltmezős, födémszerkezete sem lenne fából, hanem igazi boltozat len-

ne, mint Pápán vagy Kőszegen. Konzervatív stílust tükröz a 18. századra jellemző építészeti megoldás, amely szerint a nők bejáratát az északi oldalon, vagyis a férfiakkal nem azonos oldalon helyezték el. Ugyanakkor a karzatra vezető lépcső megfelel a kor elvárásainak, ami azt igazolja, hogy a keresztény építők modernek voltak, de a megrendelő hitközség messzemenően konzervatív.¹²

A zsinagógabelső szintén visszalép a 17-18. század világába. A bima alaprajza négyzet, illetve nagyon enyhén elnyújtott téglány szokott lenni. Itt ez az arány közel 1:2. A bima szerkezetileg nem is kötődik a négy oszlophoz, ami nem jellemzi a többi magyarországi kilenc boltmezős zsinagógát, inkább a Lemberg melletti Zsovkva¹³ nagy zsinagógájára emlékeztet.¹⁴ Ez nem csoda, ha meggondoljuk, hogy Kárpátalja zsinagógáinak történelmi gyökerei egyértelműen a galíciai térségbe nyúlnak vissza. Az emeleti alaprajzból kiviláglik, hogy a karzat is nagyon konzervatív volt, csak a nyugati oldalon helyezkedett el, szemben a korabeli L- illetve U-alaprajzú karzatokkal az ország középső és nyugati részében. Ebből adódóan a női karzat a lenti imatér nagyjából 50%-át teszi ki.

Szokatlan az oldalhomlokzat is: a polgárház típusú zsinagógák egyetlen nem polgárház elemei az imatermet övező két szinten átnyúló félköríves keleti ablakok – az északi

A huszti zsinagóga belső tere

és déli oldalon viszont két sor ablak van, egy „emeleti” és egy „földszinti”, ami egy körülfutó karzat nélküli zsinagógában furcsa. A lenti és fenti ablak elválasztása a 19. század során éppen az új U-alaprajzban körülfutó karzat következménye, miután csak így lehet az ablakokat egyszerűen kinyitni. Huszton az ablakok kívülről kétszintes belső teret – lakóházat – sejtetnek, és csak tengelyeik ritmusa árulkodik arról, hogy mégiscsak zsinagógáról lehet szó: három egymástól távolabb eső ablaktengely jelzi az imatermet, illetve három másik egymáshoz közelebb eső ablaktengely jelzi a nők bejáratát, a hédert, illetve az emeleten a női karzatot, ami megegyezik a legtöbb polgárház típusú zsinagóga ablakosztásával. Ezt a beosztást az oldalhomlokzatokon a lizénák is aláhúzzák: a három keskenyebb ablakkal jelzett karzatot két lizéna övezi, az imatér boltozatának hevedereit viszont csak egy-egy. Az oldalhomlokzatok ellentmondanak a parasztkorok hangulatú főhomlokzatnak, mivel inkább a félköríves romantika nyelvét beszélik. A keleti homlokzaton viszont, mint már említésre került, nincs emeleti és földszinti ablak, hanem a tengelyekben csak egy-egy elnyújtott ablak áll. A tóraszekrény felett obligát, Jeruzsálem felé eső félköríves nyílást befalazták, valószínű a szovjet korban.

A női karzat a szokványos farácson (mehica) keresztül kapcsolódik a férfiak imateréhez igen kis belmagassággal. Egyértelműen a nők karzata sem térbelileg, sem szerkezetileg nem kommunikál a férfiakéval, ellentétben a hasonló, de nyugatabbra elhelyezkedő kilenc-boltmezős zsinagógáktól – Stomfa, Bonyhád. Ezt a különállást még a falfestés is aláhúzza. A falfestés nagy része nem esett áldozatul a szovjetkori felújításnak. Nem így a négy középső oszlop, melynek fejezeteit durván kockaformájúvá egészítették ki, az oszlopokat szakszerűtlenül festették be. Hasonló sorsa lett a kerítőfalakat tagoló pilasztereknek is – feltehetően az oszlopok és a pilaszterek voltak a legrosszabb állapotban, és ezeket kellett felújítani, de az ehhez szükséges iparos gárda már nem állt rendelkezésre a proletárdiktatúrában.

A zsinagóga eredeti rendeltetését szolgálja a megcsappant közösség, illetve annak vendégei számára.

MUNKÁCS

Munkács legendás zsidó, haszid központként vonult be a köztudatba, aminek azonban nincs ma is látható megfelelője a zsinagógaépítészetben. Minden történelmi jelentősége mellett még egy mádi vagy bártfai léptékű barokk vagy klasszicista zsinagóga sem maradt fenn, ami a vizualitás iránti érdektelenségnek, a főképp reformkori korai bizonyítani vágyás majdnem teljes hiányának, azaz valószínű főképp a haszidizmusnak tudható be a 18. és 19. század során. Ez annál is meglepőbb, ha meggondoljuk, hogy a bevándorlók forrásországaiban hatalmas zsinagógák épültek a 16. századtól egészen a 19. századig.¹⁵

Levéltári adatok szerint 1741-ben épült az első zsinagóga, de ebből nem maradt fenn semmi. Sőt ami megmaradt a munkácsi zsinagógákból, a szovjet idők azt is lepusztították. A holokausztig a lakosság majd’ fele zsidó lehetett, azaz 14 000 fő.

Munkácsi zsinagóga, 1910-es évek

Munkácson jóformán minden utcában volt egy imaház, de csak két nagyobb zsinagóga épült, 1895-ben és 1903-ban, egymással majdnem szemben a mai Beljajev utca két oldalán. Egyiket visszakapta és felújította a közösség.¹⁶

A munkácsi zsinagóga a palota típusú zsinagógák csoportjába tartozik, mely külsejében mentes minden szakrális utalástól tömegképzését és stílusát illetően. Utcai, azaz főhomlokzatát két lunétában végződő oldal-rizalit tagolja. Öt ablaktengelye van, kettő az említett rizalitokban, két-két nagyobb félköríves záródású ablakkal és három kisebb a rizalitok közötti falmezőben. Az északi homlokzat függőleges tagolása enyhe: a mellvéd vízszintese végigvonul rajta, az íves manzárdtető is ezt húzza alá. Így jön létre a városi palotahomlokzat az északi oldalon, amivel a járókelők számára az épület elrejti szakrális jellegét. Ám a keleti homlokzat már nem játssza ezt a játékot és a déli sem. A keleti homlokzat hármastagolású és erős függőleges karakterű. A közép-rizalit majdnem teljesen zárt, amivel a frigyszekrény létrejött, kitüremlés nélkül,¹⁷ és felette egy középnagy oculus található, ami majdnem minden magyar zsinagógán előfordul. A zárt közép-rizalitot a frigyszekrény mindkét oldalán egy-egy elnyújtott félköríves záródású ablak nyitja meg kelet irányába. A déli oldalon hasonlóan elnyújtott ablakok találhatóak, amivel az épület egy kicsit a berlini Heidenreuterstrassén álló zsinagógára emlékeztet. A hasonlóság valószínűleg véletlen, de a németeknek a munkácsi zsinagóga megragadta a fantáziáját: a haszidizmus romantikájának szellemében fogant az Ernst Oppler Kiadó által forgalmazott levelezőlapon látható ábrázolás. A kiszínezett magyar levelezőlap sem mentes a művészi szándékoktól – az előtérben vallásos zsidókat, hátrébb hintókat kopíroztak a negatívra a sötétkamrában. Nem valószínű, hogy sok hintó haladt volna el a munkácsi zsinagóga előtt. Ezek a levelezőlapok érdekes elegyei a hagyomány romantikus ábrázolásának és a lassan begyűrűző modernitásnak.

NAGYSZŐLŐS

A nagyszőlősi zsinagóga (1905) a kevés magyarországi szecessziós zsidó templom közé tartozik, és külön érdekessége a magyaros szecessziós formanyelvnek a palota jelleggel való párosulása.¹⁸ A magyaros szecesszió formavilága különös Kárpátalján, hiszen egyértelműen a zsidó neológia és asszimiláció egyik fő építészeti megnyilvánulása. Ezért nehezen érthető, hogy miként fogadhatta azt el egy konzervatív közösség. Valószínű az építész kezdeményezhette a magyaros szecessziós formavilágot, mint olyan sok helyen Magyarország peremvidékein.¹⁹ Fontos érv lehetett az építész kezében a magyaros díszítés feltételezett, az építészek által gyakran hirdetett olcsósága.

Az épület a T-alaprajzú, a palotatípusú zsinagógák közé tartozik. A széles előépület főtengelye és az imatér hosszanti tengelye egymásra merőlegesek, ami Kelet-Magyarországon sem ritka. Hasonló megoldással találkozunk Tokajon is. A szecessziós, hullámzó pártázatú főhomlokzat hármastagolású, a hangsúlyos közép-rizaliton található a férfiak bejárata. Hullámos keretben helyezkedik el a földszinten a hármastagolású kapu és felette a karzati szinten, hasonló osztásban három, kapcsolt szecessziós

A nagyszőlősi zsinagóga belső tere, 1920-as évek

ablak. Az ablakok fölött az attikafalon a törvénytáblák láthatók. A nők bejárata az oldalhomlokzatra került. Az épület a vallási konzervativizmus és építészeti modernitás keveréke. A közép-rizalit mögött van a templomtér, és két oldalon a galériára vezető lépcsőházak kaptak helyet, melyek azonban a homlokzaton nem jelennek meg külön tömegként, mint az a századfordulós zsinagógáknál szokásos. A törvénytáblákat leszámítva a főhomlokzatról és az oldalhomlokzatokról nem lehet leolvasni, hogy az épület zsinagóga.

Az imatér alapvetően központi, ami a korabeli neológ zsinagógák jellemzője. Érdekes fordulat ez, ha meggondoljuk, hogy hagyományosan a zsinagógatér központi volt, azaz a szélesség és a hosszúság aránya ritkán lépte át az 1:1,5-et. A korai neológ zsinagógák éppen abban különböztek leginkább az orthodoxoktól, hogy alaprajzuk elnyújtott bazilika lett, és a bima a keleti fal elé került. Ám, a századforduló korában a neológ zsinagógák visszalépnek a centrális alaprajzi sémához, főképp a kupola lehetősége miatt, mely a centrális alaprajz logikus velejárója. A kupolának kevés köze van a zsinagógák rendeltetéséhez ebben a korban, inkább városképi jelentőségük lényeges: a zsinagóga a nagy központi kupola által a városkép meghatározó elemévé emelkedik, különösen a magyar vidéki városokban. Ebben a korban az orthodoxok éppen azzal különböztetik meg magukat az újhitűektől, hogy megmaradnak a hosszhas elrendezésnél és a centrálisan elhelyezett bimánál. Nagyszőlősen viszont a belső arányok neológ jellegűek, és a bima központi, ami visszatérésnek tekinthető a lengyel

fazsinagógák hagyományához. Valószínűleg ez nem lehetett tudatos döntés Nagyszőlős esetében, de az eredmény egy teljesen egyedi zsinagógatér.

A keleti fal rendkívül domináns. Középen található a szecessziós vonalvezetésű frigyszekrény, két oldalát hangsúlyos, szecessziós felületi díszítésű pillérek övezik, melyek a ➔ Jákint és Boázt idézik Salamon temploma előtt. Ezekből indul a hullámszó attikafalszerű áthidaló tag, mely a bejárat közép-rizalitra és attikafalra emlékeztet. E hullámszó végződés és a tórafülke félköríves boltíve között jellegzetes magyaros szecessziós betétek láthatóak. A frigyszekrény felett a törvénytáblákat látjuk a kötelező Jeruzsálem felé néző ablakkal, melynek hagyománya Ezékiel koráig nyúlik vissza. A szokásoktól eltérően a fénysugarak nem közvetlenül a törvénytáblákat övezik, hanem az említett körablakból nőnek ki és igen hosszúak, egészen az omega-ívig tartanak. A lechneres–gaudis–van de veldés szecessziós frigyszekrénynek nincsen párja Magyarországon. A kevés magyar szecessziós zsinagógának a frigyszekrénye rend szerint konzervatívabb – a marcali még eklektikus, a kunszentmártoni pávafarok formájú – inkább népies, mint igazán szecessziós, a szabadkai zsinagóga egyetlen nem szecessziós eleme éppen a keleties, igen masszív frigyszekrény, mely szintén a Jákin és Boáz motívumra épült. A frigyszekrényhez vezető lépcsőkar jobb oldalán különálló ➔ *mizrah*-emelvény található, hasonlóan más korabeli orthodox zsinagógákhoz, mint például az eperjesihez.

A frigyszekrény modernitása ellenére a keleti falon két igen hagyományos, elnyújtott, félköríves oldalsó ablak található, amelyeket a korbéli zsinagógáknál már nemigen látni, és emlékeztetnek a munkácsi nagyzinagóga hasonló ablakaira. Az ablakosztás is konzervatív, nem közelít a másik három fentebb említett szecessziós zsinagóga ablakosztásához. Az épület legkonzervatívabb vonása a női karzat, mely csak a nyugati oldalon található, szemben az ekkor már szabályszerű U-alaprajzban körülfutó karzatokkal. Érdekes módon az építész érezhette a karzat hiányát, és ezért egy a karzat mellvédjének megfelelő falplasztikát alkalmazott a déli és északi falon. E virtuális karzat töri meg az oldalsó ablakokat, azaz alatta és felette csak egy szinten át húzódó három-három ablakot ütöttek a kerítőfalakba. A falak kifestése szecessziós és népies elemeket mutat. A három mezőbe rendezett padsorok végei magyaros szecessziós formájúak, lóhere alakú végződésükön mézeskalács szívek domborodnak. A csillárok a korabeli zsinagógákban, illetve keresztény templomokban szokásos világítótestekre emlékeztetnek. ➔ Menórát, illetve menóra-formájú világítótestet nem találunk. A bima fölött lebegő nagy csillár egyértelműen a korabeli neológ zsinagógák világát idézi.

Az átépítés után a zsinagóga a felismerhetetlenségig megváltozott; csak tömege maradt meg eredeti formájában, illetve a nyílások. A konzollal lefedett bejárat felett törvénytáblák láthatók, ami arra utal, hogy a zsinagóga a felújítást követően is még egy ideig ellátta funkcióját. 2012-ben megkezdődött az eredeti állapot szerinti helyreállítása.

BEREGSZÁSZ

A beregszászi nagy zsinagóga városképileg igen prominens helyet foglal el. A hosszúkás, impozáns középületekben bővelkedő Kossuth (korábban: Werbőczy) teret, illetve a főutcat zárja le nyugati oldalról, illetve vezeti fel a zsidók által sűrűn lakott, a piacot is magába foglaló negyed, ahol további két, középnagy zsinagóga kapott helyet, de egyiküket sem használják rendeltetésüknek megfelelően. A város egyetlen működő zsinagógája a Zrínyi utcában áll, amely az 1920-as években épült, és 1991-ben látták el holokausz emléktáblával. Az egykori nagy zsinagóga közelében található még az 1912-ben épült szecessziós fürdőépület, melyet a beregszászi zsidók rituális fürdőnek használtak, de erről a műemlék tábla nem szól.

A Kossuth téren volt található a zsinagóga mellett a református templom, az Igazságügyi Palota és a Grand Hotel. Ebből a szerepből adódik részben külső formanyelve is, mely egyrészt kötődik a megszokott magyarországi zsinagógatípusokhoz, másrészt méltó párbeszédre készül a Monarchia jellegzetes középület-architektúrájával, a gazdag késő-eklektikával.²⁰ Az 1880-ban épült zsinagóga főhomlokzata keleti irányba, a mai Kossuth térre néz, így a főbejárat a túloldalán kapott helyet, az udvar felől. A főhomlokzat pedig a földszinten teljesen zárt, ami nem szerencsés városképi szempontból, de a telek adottságának következtében gyakran előfordul hasonló megoldás. Az épület tömegképe, főhomlokzata a jeruzsálemi templom típusú zsinagógák variánsa. A keleti homlokzat kicsit előreugró közép-rizalitja a félköríves romantika szellemében alakult a nyílások tekintetében, de vízszintes tagolásában megjelenik az eklektika szelleme, amivel a környező középületekhez kötődik. A földszinten három hosszúképpen elnyújtott, félköríves záródású vakablak zárja a frigyszekrény mögötti teret. Felettük, még mindig az osztópárkány alatt és szintén a pilaszterek között, három oculus töri át a zárt falat a frigyszekrény felett. A főhomlokzat hármassá osztása tovább folytatódik az emeleti szinten, ahol a földszinti pilaszterek karcsú oszlopokká zsugorodnak, és három kapcsolt félköríves ablak és felettük egy-egy oculus néznek kelet, azaz Jeruzsálem irányába.²¹ A félköríves romantika formavilága jellemzi a koronapárkányt és az alatta húzóódó fogas tagozatot, ám a nyugati homlokzaton a koronapárkány feletti attikafal már az eklektika nyelvén szólal meg. Ezzel harmonizálnak az emeleti oldalsó ablakok feletti tümpanonok.

1967-ben a zsinagógát kultúrházzá alakították. Főhomlokzata jellegzetes szövet modern burkolatot kapott, mely teljesen zárt, csak első emeletén található ablak. A többi homlokzat teljesen zárt, a karzatot kiszedték, és újakat építettek. A zsinagógai múltra csak egy-egy belső részlet utal.

UNGVÁR

Az ungvári nagy zsinagóga nagyságát és városképi prominenciáját tekintve felveszi a versenyt akármelyik nagy neológ zsinagógával, mint például a szintén folyópartra épült nagyváradi Ción Templommal (1878),²² de ettől mégis lényegileg különbözik. 1904-ben a keleties stílus már messze avíttak számított – gondoljunk csak

Baumhorn Lipót ekkor divatos eklektikájára vagy akár a korabeli szecessziós zsinagógákra –, és tömegképe is visszafogottabb kortársaiénál. Noha alaprajzilag részletekbe menően megegyezik a korabeli nagy kupolás zsinagógákkal, a látványos külső kupola mégis elmarad, mert az már sok lett volna egy orthodox közösség számára. A „katarzis-kupola” elmaradása nem pénzügyi kérdés – az épület viszonylag drága, és ez belefért volna a költségvetésbe –, hanem a közösség nem akart egy kupolával megjelenni a városképben, mert annak neológ, illetve keresztény kicsengése lett volna. A korabeli modern alaprajzot ugyan átvették, de a tetőhöz érve a kupola elmarad, egy középület manzárdtetejévé szelődül.

Az ungvári nagyzsinagóga külső tömegképzése megfelel az egy főkupolás, két kisebb kupolás, illetve tornyú zsinagógáénak, azaz meghatározó a centrális tömeg, mely logikusan kupolában végződnek, és ezt egy előtag vezeti fel, mely a lépcsőházakat tartalmazó „tornyokat” és az előcsarnokokat foglalja magába. A külső kupola értelemszerűen elmarad, bent viszont a fedélszékre behatoló kupola látható, noha ez nem meghatározó eleme a belső térélménynek. A térben a kissé hangsúlyos középső zónát leszámítva hosszázat érzékel a hívő, ami leginkább a bejárat fölé nyúló női karzatnak, illetve az oldalsó karzatok mellvédjének köszönhető. Az Ung partján, 1904-ben épült orthodox zsinagóga formanyelve konzervatív: ilyen gazdag keleties stílust az ország többi részén ekkor már nemigen találunk. Az alaprajzon túl a szerkezet is korhűnek tekinthető, azaz a 19. század utolsó két évtizedében meghonosodott acélszerkezeten alapszik: négy középső pillér tartja a karzatokat és az utolsó födémet is, illetve a tetőszerkezetet.

A nyugati homlokzat hármasság tagolású, a nagy közép-rizalit oromzatban végződik. Hármasság, keleties boltíves bejárat vezet a férfiak imaterébe, mely fölött eredetileg a női karzat loggiája oldotta a nyugati homlokzat zártságát. A szovjet időkben ezt befalazták egy keleties szőnyegmintával, mely minden jó szándék ellenére otromba, a birodalmi szocreál keleties változata, melyet a szovjetek a Tadzsik Szocialista Köztársaságban is szívesen alkalmaztak.

A külső két építészeti nyelvet beszél: egyrészt az épület kontúrjaiban bizonyos mértékig kapcsolódik a Monarchia középületeinek világához, másrészt részleteiben kifejezetten keleties – oktagonális, tornyocskákban végződő sarokpillérek, nyers téglák színcsíkokba rakva, illetve a legexponáltabb helyeken pedig keleties kerámia, átlós szőnyegminta. A belső alapvetően kilencosztású tér, de nem az orthodox zsidó hagyományok szellemében, ahol a bimát a négy középső oszlop/pillér fogja közre, hanem inkább a bizánci templomokéiban, amivel az épület hallgatólagosan átvette a neológ, bizánci templom típusú zsinagóga alaprajzát és belső térképzését. Így az egykori bima nagy üresség közepén volt, viszont kupolával koronázva. Érdekes egybeesés ez, amilyennel már Nagyszőlősen is találkoztunk. A korabeli orthodox zsinagógák rendre elkerülték ezt a sémát, és főképp hosszanti, bazilikális terek közepébe helyezték az elárvelt bimát. A lengyel fazsinagógáknál viszont a központi bima fölött volt a belső tér a legmagasabb.²³ Ezt látszik átvenni az ungvári zsinagóga, ezt a térbeli gondolatot próbálja összebékíteni a századfordulós neológ sémával. A lengyel fazsinagógáknál is a négyzetes középső tér felfelé nyolcszögalaprajzúvá vált, mint

Az ungvári nagyzsinagóga homlokzata

az ungvári zsinagóga esetében is, és az átmenet igen hangsúlyos formában valósult meg. Ungváron ehhez párosul még a keleties formavilág, mely a mecsetekben valószínűleg a két alaprajzi forma, a négyzet és a nyolcszög szintézisét fokozatosan szűkülő szerkezettel. Ez ellentétben áll a nyugati megoldással, amikor csegegy révén vált a négyzet nyolcszögbe, illetve kör formába, mint például a szegedi vagy a szabadkai nagy neológ zsinagógák esetében.

A belsőt a szovjet időkben kettévágták, a felső szinten hangversenyterem, az alsón ruhatár és illemhelyek találhatók. Mivel eredetileg a belső összességében elég magas volt, a földszint viszont nyomott, az átalakítás révén elfogadható arányok születtek, ha nem is maradt hiteles a belső. A földszint szocreál stílusú, melynek színei igazodnak a fenti keleties belsőhöz – a „sztálini barokk” a Szovjetunióban képes volt számos helyi stílushoz idomulni, még a muzulmán többségű területek felé is jóindulatú birodalmi gesztusokat mutatva.

Az ungvári nagyzsinagóga a kárpátaljai nagy zsinagógák összefoglalójának és végkicsengésének is tekinthető. Az orthodoxia és haszidizmus diktálta vizuális közöny 36 évvel a vallási szakadás után eltűnni látszik: az udvarokban megbúvó *→stíblök* helyett prominens, városképileg rendkívül kiemelkedő lokáción valósul meg a vallási reform indukálta építészeti kibontakozásának jellegzetes alkotása, de egy lépést téve hátrafelé – a külső kupola elmaradása, az avított keleties stílus biztosítja a vallási különállást, de már csak azok számára, akik járatosak az ilyen

árnyalatokban. A keresztények számára ez az üzenet már nem olvasható. Ők az Ung partján emelkedő, nagy és díszes épületből következtetnek a zsidóság társadalmi helyzetére és önmegítélésére.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ha pusztán az enteriőröket vesszük figyelembe, akkor leszögezhető, hogy ha tömörített kiadásban is, a kárpátaljai zsinagógák bemutatják kicsiben a magyarországi zsinagóga térfejlődést az újkori betelepüléstől az 1900-as századfordulóig. A huszti zsinagóga a négyoszlopos/kilencboltmezős séma példája, még akkor is, ha szerkezeti-
leg már nem eredeti, nem homogén falazott szerkezetű. A beregszászi és a munkácsi zsinagóga a hosszanti, bazilikális elrendezés példái, és végül a nagyszőlősi zsinagóga az egyterű, közel központi elrendezésű, melyet látványos könnyűszerkezet fed.

Stílustörténeti szempontból is felfedezhető az ország más tájain tapasztalható fejlődés. A huszti zsinagóga a korában használatos félköríves romantika mellett még mutat elkésett (paraszt)barokk stílusjegyeket, a beregszászin a félköríves romantika is helyet kapott az eklektika mellett, mely a munkácsi nagy zsinagóga vezető stílusjegye. Az ungvári zsinagóga stílustörténetileg leginkább a keleties stílushoz kötődik, és végül a nagyszőlősi a magyaros szecesszió hiteles emléke.

Tipológia szempontból, mint erre már történt utalás, a huszti zsinagóga a polgárház típusú zsinagógák csoportjába tartozik, a beregszászi a Salamon temploma típusú zsinagógákhoz áll közel, és a munkácsi nagy zsinagóga és a nagyszőlősi zsinagóga egyértelműen a palota zsinagógák típusát képviseli a Kárpátalján.

Kárpátalja zsinagógáinak érdekessége, hogy a fentebb kifejtett építészeti meghatározók széles palettája az orthodoxián belül jött létre, annak fokozatos és részbeni liberalizációja, az orthodox lakosság fokozódó társadalmi beágyazottsága révén.

5.3. Zsidó dallamok: Nincstelenek a végeken

Frigyesi Judit

A cím kettős értelmű. Vonatkozik a zene marginális helyére a zsidó tudományokban, és jelzi e fejezet témáját: a periférián élő nincstelen falusi közösségek zenei életét. A kárpátaljai zsidóság zenéjét ismertetni nem sokfélesége miatt nehéz, hanem mert a zene az élethez való viszonyulás legmélyebb kifejezője. E könyv több fejezete csak kapcsolódó zenei fejezetekkel együtt lenne valóban érthető, és fordítva is igaz: a zene csak kontextusában kap értelmet. Rabbik, irányzatok, közösségek, falu és város el-lentéte, zsidó és környező népek viszonya, haszidizmus – e jelenségek tényleges, a szellemi-lelki életben való jelentését lehetetlen zene nélkül megérteni. A könyv-nyomtatás és oktatás ügye zenei kérdés is volt, mivel a premodern zsidó tradícióban a tanulás énekelve történt – ez a tradíció tűnt el fokozatosan a modern értelemben vett oktatás terjedésével.¹

Mit jelent az, hogy a zene az élethez való viszonyulás legmélyebb kifejezője? A ho-lokauszt előtti kelet-európai több millió zsidó számára a szent szövegek recitálása jelentette a spiritualitás legfőbb, és sokszor egyetlen lehetőségét. Ha egy tradicionális zsidó nyomába szegődtünk volna, követve útját felkeléstől lefekvésig, állandóan könyvvel a kézben láttuk volna ezt az embert: imákat recitál a reggeli, délutáni, esti szertartáson és az élet szinte minden tevékenységéhez kapcsolódva, a zsinagógában, a tanházban és odahaza az asztalnál. Soha nem „csak úgy mondja” a szöveget, min-dig dallam-beszéddel imádkozik (jiddisül úgy mondják: *daven*, magyarul „davenol”), recitálva áld, kántálva ismételteti és magyarázza a szent szövegeket.

„Recitálás”, „dallam-beszéd”, „kántálás” – ezek a szavak nem fejezik ki e gyakorlat lényegét. A modern gondolkodástól alapvetően különböző hozzáállásról van szó, élet-érzésről, amely beszédet és dallamot kizárólag egymástól elválaszthatatlan egységé-ben tudja felfogni. Ne felejtjük el, hogy a hébert és az arámit (tehát a szent szövegek nyelvét) nem használták hétköznapi nyelvként. Egy vallásos zsidó sosem hallotta e szövegeket másképp, mint rituális szituációban – dallammal. Gaston Bachelard *A tér poétikája* című művében² azt írja, hogy a költői képzelet a tudat a még beszéd előtti, ősi réteget érinti meg. Bachelard megfogalmazását kölcsönözve azt mondhat-nánk: ez a gyakorlat a tudat olyan ősi rétegét hívja létre, amelyben beszéd és dallam még nem vált el.

Az imaszövegek dallammal való „kántálása” szinte minden vallásban megtalálha-tó. A kelet-európai zsidó imarecitáció különlegessége abban áll, hogy ez nem papi rend vagy hivatásos kántorok, hanem a közösség minden egyes tagjának mindennapi és folyamatos gyakorlata. Évek gyakorlata során mindenkinek saját egyéni zenei stílusa

alakul ki. A személyes stílus nemcsak megengedett, hanem követelmény: a recitáció zenei „egyénségéből” hallani, hogy valaki teljes létével és személyiségével (ahogy mondani szokták:) „benne van az imában”. Voltaképpen helytelen ezt a jelenséget a „zene” vagy a „művészet” kategóriájába sorolni; inkább a spiritualitás különleges, hangzó megnyilvánulásának kell tekintenünk.

Természetesen a kelet-európai zsidóság körében nem a recitálás a zenei kifejezés egyetlen formája. Az etnomuzikológia a hagyományos zsidó zenét három kategó-

Klezmer hagyományok Kárpátaljáról:
részlet az *Egy ember Munkácsról*
című filmből (Yale Strom, 2005)

riába sorolja: liturgikus (a zsinagógai szertartás zenéje), paraliturgikus (zsinagógán kívüli vallásos alkalmakhoz kötődő éneklés, pl. szombati → *zmireszek*, → széder-esti recitálás) és világi (az esküvőn énekelt és hangszeren játszott zene, valamint jiddis dalok). Ezek a kategóriák azonban nem fejezik ki a zenének a zsidó életben betöltött szerepét. Jobban megértjük a helyzetet, ha minden élethelyzetet két ellentétes pólus között képzelünk el: a „szent” (szakrális) és a „világi” pólus között. A hagyományos zsidó életben nem volt olyan mozzanat, amely teljesen világi lett volna, azonban szinte minden szituációt, sokszor még a legemelkedettebb szertartást is átjárta a világi pólus lehetősége. A zsidó

életben minden szituáció, és abban minden zenei megnyilvánulás – legyen az liturgikus, paraliturgikus vagy „világi” – e két pólusnak a vonzáskörében helyezkedik el.³

A zenére vonatkoztatva kissé leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a recitálás áll a szakrális pólushoz a legközelebb, míg a hangszeres zene az, amely leginkább a világihoz közelít. A ritmikus-metrikus dalok általában világibb pólust képviselnek, bár nem minden dallamtípus és nem minden helyzetben, és általában nem olyan mértékben, mint a hangszeres zene.

Jellemző, hogy a zsinagógai szertartásban egyáltalán nincs hangszer, és a szertartás zenei gerince természetesen a recitáció. E recitálás alapidallamait és rendszerét (→ *nuszah*) használják a képzett kántorok is, amikor „éneklősebb” stílusban adják elő az imákat. Természetesen a szertartásban hallunk dalokat is, de a hagyományos gyakorlatban ezek betétként hatnak, mintegy megszakítva a végtelen érzetét keltő recitálás folyamát.

Az esküvő az a szertartás, amely leginkább a világi pólus felé közelít, bár ez sem teljesen világi. A tradicionális kelet-európai esküvő komplex szertartássorozat volt, és ezen belül minden egyes szertartás, sőt azoknak egyes elemei is máshol helyezkedtek el a szakrális–világi skálán. A esküvőn tucatnyi hangszeres darab hangzott el; ezek egy része táncot kísért. E táncok egy része és a tánchoz nem kapcsolódó hangszeres darabok többsége rituális funkciót töltött be, a közösség értékelésében ezek mégis világibbnak számítottak, mint a zsinagógában felhangzó ima. Világibbnak számítottak egyrészt azért, mert hangszer játszotta őket, és a hangszeres zene *a priori* kevésbé volt szakrális, mint az emberi hanggal előadott héber nyelvű imádkozás, de világibbak voltak azért is, mert az esküvői szertartás nem a zsinagógában folyt le (tehát nem a szakralitás számára elsődlegesen fenntartott helyen).⁴ Más szempontból nézve vi-

szont az esküvő közelebb volt a szakrális pólushoz, mint a hétköznapi zsinagógai szertartás. Az esküvő egyedi, még nem ismétlődő pillanat volt az ember életében. Az esküvő jelölte az ember átlépését az élet egyik szakaszából a másikba: új életbe, a korábbi élet halálába, és egy lépéssel előre a halál felé.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a tradicionális kontextusban bármilyen szituációban (még a legvilágibban is) olyan emberek vesznek részt, akik számára az imarecitálás mindennapi gyakorlat. A hagyományőrző zsidó zenészek játékában, még ha ritmikus tánczenét játszanak is, érezni, hogy zenei anyanyelvük az imarecitáció: előadásukban a ritmus szabad, a dallamformálás beszéd- illetve gesztusszerű. A hagyományos zsidó zenében minden zenei megnyilvánulást az imarecitáció stílusa felől érthetünk csak meg, és végső soron minden más stílus elhagyható. Nagyon szegény közösségekben voltaképpen nem is létezett más zene, mint a recitálás.

Ez persze nem jelenti azt, hogy más stílusok ne lettek volna jelentősek és ne hordoztak volna mély vallási tartalmat – sokszor éppen különlegességük révén. És bár igaz, hogy a legszegényebb falvak zsidóságának a recitáción kívül alig volt más zenei élménye, ez a szegény réteg is tudott más stílusok létéről és igényelte azokat. Ha többre nem is tellett, a közösség megpróbált zeneileg képzett előimádkozót hívni legalább a főbb ünnepekre.

Az alapvető imarecitáció és ima énekstílusok ismerete nélkül a dalokat sem lehet megérteni. Jó példa ennek illusztrálására a *badkhen* éneke, valamint a haszid dalok (a *nigunok*) és a jiddis dalok egyes típusai. A *badkhen* esküvői ceremónia-mester, ő felel az ünnepség lefolyásáért. Ő döntötte el, hogy a zenészek (*klezmerek*) mikor milyen darabot játsszanak, ő köszöntötte (énekelve) a menyasszonyt, a vőlegényt, azok családját és a közösség előjáróit. A *badkhen* mind a szöveget, mind a dallamot az alkalomnak megfelelően improvizálta. Bár szerepe alapjában véve komoly volt, itt-ott megengedhetett magának kitérőt a humor felé: egy-egy csípős megjegyzést irányíthatott a vallási és világi méltóságok, a különböző vendégek felé, és – az ízlés határain belül – kigúnyolhatta akár az ifjú párt vagy házassálet örömeit is.

A humor nemcsak a szövegben, hanem a dallamban is jelen volt – ezt azonban csak az értette meg, akibe beleivódott az egyszerű imádkozás, a *davenolás* művészete. A *badkhen*, ha nem is volt talmud tudós, tanult és vallásos ember kellett, hogy legyen, legalább néhány évnyi *jesivai* tanulmánnyal. Értő közösség azonnal megértette,

Kántorok, 1930-as évek

Esküvői jelenet badkhennel és zenészekkel, 1910 körül

hogy egy dallam vagy énekstílus használata egy bizonyos szövegnél komoly vagy humoros, szomorú vagy éppen a szomorkodás paródiája. Hasonló a helyzet a jiddis dalokkal és a haszid *nigunokkal*: csak az tudja igazán értékelni az e darabokban megnyilvánuló zenei invenciót, aki ismeri az imadallamok stílusának minden árnyalatát, és érti, hogy mikor humoros vagy groteszk és mikor megrázó egy bizonyos motívum vagy énekstílus.

Létezett-e sajátos kárpátaljai zsidó liturgikus zene? Nem tudjuk, és talán sosem fogjuk tudni. Abban az időben, amikor a kárpátaljai zsidóság még ép volt – a vész-korszak előtt –, nem végeztek e területen jelentős zenei etnográfiai munkát. A hozzáférhető hangdokumentáció, amely sajnos nem túl nagy, későbbi stádiumot örökít meg. A hangszalagon rögzített dallamok és interjúk évtizedekkel a vész-korszak után készültek, olyan előimádkozókkal, akik csak gyerekkorukat töltötték hagyományos kárpátaljai közösségekben. E cikk alapja is ilyen gyűjtés.

A kárpátaljai zsidó zenei stílus kérdése azonban korántsem olyan jelentős, mint első látásra tűnhet. A kelet→askenázi zene esetében a régiókban gondolkodó etnográfiai megközelítés nem minden esetben célszerű. Bármennyire töredékesek is a dokumentumok, egy alapvető tanulságot levonhatunk: legkésőbb a 18. század végére a kelet-askenázi zsidóság közös zenei nyelvet használt. A nyelv hasonlata valóban megvilágító. Ahogy például a brit angolban a lakás neve „flat”, míg az amerikaiban „apartment”, e zenei nyelvnek is vannak olyan pontjai, ahol a „szóhasználat” vidékenként eltér, és ahogy egy nyelv kiejtése területenként különbözik, a közös dallamoknak sajátos helyi stílusa – „kiejtése” – van.

A kelet-askenázi területre jellemző volt a *nuszahban* való gondolkodás. A *nuszah* egyszerre jelent zenei repertoárt és szabályrendszert: minden ünnephez, azon belül minden szertartáshoz, szövegrészhez, sorhoz vagy akár szóhoz is sajátos alapidallam és annak használatára, variálására, stílusára vonatkozó zenei szabályrendszer tartozik. A *nuszah* komplex rendszerét keresztülszövi egy sor más hagyományrendszer, amely pontosítja, kiegészíti vagy akár ellentmond a *nusznak*. A *nuszah* stílusa függ a közösség földrajzi helyétől, nyelvétől, vallási irányától, gazdasági helyzetétől stb. Szerepe van a stílus kialakításában a helyszínnek (zsinagóga, szoba, tanulóház), az egyén a közösségekben elfoglalt helyének. Férfi másképp imádkozik, mint nő, másképp mint előimádkozó és mint a közösség tagja, másképp otthon és másképp a tanházban stb. A legfontosabb követelmény azonban, hogy az egyén – a *nuszah* keretén belül – rátaláljon saját, személyes hangjára, amely kifejezi hitét, életútját, egyéniségét.

Avrohom Cvi Erbsttel a budapesti Hunyadi téri templomban ismerkedtem meg az 1990-es évek elején. Barátságunk és közös munkánk – imadallamainak és történeteinek felvétele – azonban néhány évvel később kezdődött, amikor a lágmányosi közösségbe hívták előimádkozónak. Akik ismerik, fiatalok és öregek egyaránt, „Hari bácsi”-nak szólítják.⁵

Hari bácsi a Rahó melletti Barnabáson született, 1925-ben. Barnabás a kárpátjai zsidóság végvára volt, földrajzi helyzete, szegénysége, elszigeteltsége, a modern kultúra áramától való messzesége miatt. Végvár volt abban az értelemben is, hogy minden nehézség és elszigeteltség ellenére a falubeli tucatnyi zsidó tradicionális életet élt. A deportálás és koncentrációs tábor után Hari bácsi Budapestre került, megtanult magyarul, és többévi kórházi tartózkodás és hányattatás után technikus lett.⁶

Életútját olyan érzékletesen mesélte el, oly sok információval, hogy érdemes e helyen hosszabban idézni:

Falun születtem, olyan szegény faluban, hogy nem is hiszem, hogy igaz volt. Barnabásnak hívják, senki nem hallott róla, ezért azt szoktam mondani, hogy Rahón születtem. Barnabás nyomorúságos ruszin falu volt, néhány zsidó családdal – mind rokonok voltunk. → Peszah előtt egy héttel kezdtünk gyűjtögetni. Ami élelmet, egy krumplit vagy tojást, amire éppen nem volt feltétlen szükség, azt félretettük. Ezt heteken keresztül folytattuk, úgyhogy peszahra már szép kis kollekciónk volt. → *Maceszt* a faluban süttöttünk, minden évben egy másik házban, ahol volt megfelelő kemence, és mazsolából csináltunk bort. Zsinagóga nem volt, időről időre valakinek a házában imádkoztunk, egy évig itt, aztán ott, leginkább a mi házunkban. Volt egy előimádkozónk, Adler bácsinak hívták, nagyon szerettem, ahogy énekelt.

Ezen kívül semmi nem volt a faluban, egyáltalán semmi – csak erdő, körös-körül rengeteg erdő. Medvékkel. És farkasokkal – a farkasok néha a házunkig jöttek. Már gyerekként dolgoztam, muszáj volt, tisztítottam egy társammal az erdei utakat a fakitermelésen. Egész nap jártuk az utakat, és nem ettünk mást, csak az egy szelet kenyeret, amit otthonról hoztunk.

Villany és vízvezeték persze nem volt, és újságot, könyvet, hangszert vagy rádiót nem lehetett látni. Színház, koncert meg múzeum... Ilyen dolgokról nem is hallottam! De mindent tartottunk, minden ünnepet és bójót. Volt imakönyvünk is, néha kettőnek egy, és sokszor csak széteső lapok voltak. Egymást tanígtattuk, nem tellett a falunak tanítóra. Anyám főzött szombatra. Egyik rokonom *zmireszket* is tudott, szeretett énekelni, és néha a fiatalok, a nálam idősebbek, összejöttek

jiddis dalokat énekelni. A városból hozták valahonnan. De nem nagyon énekelgettünk, mert még szombaton is éhesek maradtunk – kinek van kedve éhes gyomorral dalolni?!

Voltak azért jó dolgok is. A természet, a rengeteg erdő, a madarak, de különösen a Tisza, azt nagyon szerettem. A testvéremmel egyik nagybátyámhoz jártunk át a Tisza másik oldalára szombatonként (Talmudot magyarázott nekünk), és gyönyörű volt az út oda. ➔ *Tisebov* különleges volt: az ➔ *Ekho* után felmentünk a hegyekbe, az erdőbe, az egész család, kosarakkal felszerelve, málnát gyűjteni. A csoport szélén valaki állandóan vert egy vödört, hogy elriassza a medvéket.

Esküvőt csak egyszer láttam, gyerek voltam még akkor, valamelyik rokonunk esküvőjére utaztunk. Ott hallottam először hangszert. Ruszin zenészek voltak: hegedű, cimbalom és bőgő. Még arra is emlékszem, hogy előzőleg megkértem egyik nővéremet, tanítson táncolni. Tangót tanított nekem.

Apám szeretne volna, ha továbbtanulok, de akkor jött a deportáció – de megegyeztünk, hogy erről nem beszélék. Amikor az amerikaiak Mauthausenbe értek, már fölülni sem tudtam. Hat éven keresztül küldözgettek kórházból szanatóriumba, egyik helyről a másikra, olyan rossz állapotban voltam. Számomra a kórház volt az iskola, mert a betegek többsége értelmiségi volt, és mindenféléről beszéltek egymás között. Akkor hallottam először színházról meg zenéről. Képzelted, hogy éreztem magam, egy tökéletes *ignoramus*. Halvány gőzöm nem volt róla, hogy miről beszélnek. Minden reggel feltettem a ➔ tfilint, magamra borítottam a ➔ taleszt, és kezdtem mondani az imákat. A pestiek kinevettek, és mindenféle vicceket űztek velem. Azt mondták, gúnyolódva: „Te ➔ pólisí!”

Mikor kikerültem a kórházból, el nem tudtam képzelni, mit fogok csinálni. Senkit nem ismertem Budapesten, képzetlen voltam, egy fillérem nem volt, és azt sem tudtam, hol fogok aludni. Nagy nehezen tanulni kezdtem, és pusztán szerencse volt, hogy kaptam egy technikus állást az intézetben. Lassan-lassan, a munka mellett, tanulni kezdtem, és onnan mentem nyugdíjba negyven év után, mint a kutatóintézet kiváló dolgozója.

Mennyi nyomorúság volt eljutni idáig! De azért jó dolgok is voltak abban az időben. Akkoriban kezdtem operába és koncertre járni. A jegyek olcsók voltak, és beleszerettem a zenébe. A zene nagy felfedezés volt, teljesen megváltoztatta az életem. Évekig ment ez így: nappal munka, este koncert, reggelente és szombaton templom. Reggel a buszon szorongattam az imakönyvet újságba csomagolva. És a gondolat, hogy mindjárt odaérek, és kezdek imádkozni, és semmi másra nem kell koncentrálni, már a gondolat is erőt adott.

Ez az életút bonyolultabb és gazdagabb, mint amit számok és statisztikák kifejezhetnek. Minden esemény és helyzet külön tanulmányt érdemelne: a tanulás megszervezése, ➔ *tisa be-av* ünnepe, vallásos esküvő és tangó bizzar találkozása, a peszahi gyűjtögetés (az ünnepi vacsorára), a nyugati zene és vallásos élet ilyen különös találkozása.

Miként fejezi ki ezt a szegénységében is sokrétű életet az imadallam stílusa? Hari bácsi imádságát hallva az első reakció: hadarja a szöveget. Ez a recitálásmód (bár nem egészen ilyen formában, mint erre alább kitérek) ismert kelet-askenázi stílus, a liturgia bizonyos pontjain tipikus, és egyes imákban kötelező. A zenében nem feltétlenül a hangok sűrű egymásutánja kelti a gyorsaság érzését. Egy zongorafutam akár nyugodtnak is hathat: a hallgató a futam folyamatosságát érzékeli és nem az egyes hangok objektív hosszát. A zsidó falusi előadásra ilyenfajta „nyugodt-gyors”

recitálás volt jellemző. Városi zsinagógákban elképzelhetetlen volt, hogy a kántor ne váltson stílust a szertartás folyamán, faluhelyen azonban gyakran egyszerű recitációt használtak a liturgia egészére.

Hari bácsi imájában is létrejön a stabilitás érzete, ezt létrehozza a tempó állandósága. A meghatározó élmény azonban az, hogy az ima drámai, szenvedélyes, izgalmas – valahogy „hajsolt”. Hari bácsi recitálásában állandóan váltakozik a hang színe, az éneklés módja. A hangképzés olyan lehetőségeit is használja, amelyek szinte nem is „zeneiek”: torokhangok, rekedtes, suttogó, kiabáló, síró, beszédszerű hangszínek, glisszandók, nyögések, sóhajok.

Imádkozásának másik jellegzetessége a motívumok különleges használata. Ahhoz, hogy ezt megértsük, tudnunk kell, hogy a *nuszah* tipikusan két elv találkozása: egyfelől globális, az egész imára kiterjedő, látens dallam, másfelől tipikus dallam-motívumok egymásutánisága. Az előadásban azonban sem az alapidallamnak, sem a motívumoknak nem kell pontosan megjelenniük: gyakorlott előimádkozó az alapidallam és a motívumok ismeretében eredetit komponál.

Ezt a lehetőséget felhasználva Hari bácsi különleges, egyéni stílust alakított ki. Dallamaiban a motívumok egymásutánja meglepő; minden új motívum kizökkenti az embert a várt dallam-irányból. Előkészít például egy motívumot, azonban nem éneкли el, hanem átugorja és előreszalad egy olyan motívumra, amelynek később kellene jönnie. Vagy eléneкли ugyan a várt motívumot, de egy fontos hangot kihagy belőle. Vagy összekombinál két motívumot, de olyanformán, hogy az megakasztja a dallammenetet. Azért érezzük hajsolttnak ezt a recitálást, mert állandóan történik benne valami váratlan, a zenei események hihetetlen sűrűséggel követik egymást. Ugyanakkor a frázisok folyamatossága, az egyenletes tempó, és a dallam lényegében ismert vonalai biztonságot sugároznak.

Az összehatás nyugtalanító és izgalmas, és annak a számára, aki nem ismeri a *nuszahot*, zűrzavaros. A zűrzavarban azonban rendszer van, amely első hallásra is érzékelhető: még az is, aki nincs is hozzászokva, oda kell, hogy figyeljen – Hari bácsi imádkozása mint mágnes vonzza az embert. Részletes analízissel kimutatható, mi hozza létre ezt a hatást. A váratlan fordulatok nem teljesen váratlanok: ha jobban odafigyelünk, megértjük a bennük rejlő logikát. Például a hirtelen felbukkanó idegen motívumok sokszor hídként szolgálnak – visszautalnak korábbi zenei vagy szövegbeli gondolatra, vagy előrevetítenek egy új szakaszt.

A legfontosabb azonban, hogy a zenei megoldás mindig a szöveg értéséből és átélésből fakad. Elsősorban nem arról van szó, hogy a dallam kiemelne vagy lefestene egy szót, bár ez is előfordul. Lényegesebb az, hogy a dallam a szöveg tartalmának egészét, a szavak mögött rejlő, szavakban alig kifejezhető mély jelentést hoz a felszínre. Nem magát a szót halljuk a dallamban, hanem azt az izgalmat, azt a rendkívüli lelkiállapotot, amit ez a szó Hari bácsiból kivált.

Ez az imastílus teszi érthetővé és érzékelhetővé azt, amit a kárpátaljai falusi zsidók anyagi nyomorúságáról, és kulturálisan periférikus helyzetéről mondhatunk. Hari bácsi tudja, miért imádkozik így. Őt idézem:

Hálás vagyok az Örökkévalónak minden napért, és azért, hogy még elég erős vagyok, hogy előimádkozzak ennek a közösségnek. De az igazat megvallva, szívesebben imádkozom egyedül. Ha nem én vezetem a szertartást, akkor nem szeretek az első sorban állni, ahol az ember szem előtt van. Mert így van ez: minél inkább meghúzódik valaki a háttérben, annál inkább tud a lényegre koncentrálni.

A múltkor azt mondtad, hogy minden alkalommal másképp éneklek az imákat. Ez nekem sosem tűnt föl. Egy dallamot előkészíteni és eltervezni – ilyesmi nálam nem jön szóba. Mikor előimádkozom, eszembe sem jut, hogy dallam is van. A szavakat nézem, a jelentésükre koncentrálok, és hagyom, jöjjenek a hangok, ahogy akarnak. Nem nehéz olvasni ezt a szöveget, és nem nehéz ezeket a dallamokat énekelni. Ami nehéz, ami valóban nagyon nehéz, az a koncentráció: minden egyes szó jelentését átélni teljes erővel, szívvel, odaadással.

Hogy a koncertzene hat-e az imádkozásomra? Ki van zárva. Ilyesmi meg sem fordul a fejemben. Ezek teljesen különböző dolgok. Az egyik élvezeti zene, és az csodálatos dolog, éppen ezért. Bizonyos körök nem örülnének, ha hallanák, amit most mondok: szerintem az a zene is az Örökkévalótól van. Hogyan tudna másképp ennyire meghatni egy olyan mű például, mint Beethoven G-dúr zongoraversenye? De az ima más. Az → *kavana* – vagyis: odaadás, koncentráció. Ott az számít, miként éli át az ember a szavakat.

Sokszor mondom a barátaimnak, akik az első sorban ülnek, fogjatok le, ha látjátok, hogy túlságosan belemegyek az imába, ha dobálni kezdem a karomat, meg ilyesmi. Valóban, félek, hogy egyszer szívrohamot kapok. De lehet ezt másképp csinálni?

Ezért kérek, ne vetítsd a filmet senkinek. Nem szombaton készült, efelől rendben van, de nem akarom, hogy lássák, hogy sírok. Nem mintha szégyellném. De az emberek félre fogják érteni. Azt fogják gondolni, a meghatódottságtól sírok. De nem. A koncentráció, az erőfeszítés, az odaadás – egyszerre csak jönni kezdtek a könnyek. Aki nem ebben a világban él, az ezt nem érti.⁷

Ha majd beszélsz rólam, mondd el, honnan jöttem. Az összes tanulmányom négy év elemi iskola volt. És milyen iskola, milyen visszamaradt vidék, micsoda színvonal! Mondd el nekik, hogy milyen mélységből emelkedtem fel idáig. De végső soron, ez nem fontos. A szívemben ma is egy *pólisí* vagyok.

Hari bácsi teljesen magáévá tette a modern nagyvárosi kultúrát és életstílust, másfelől viszont sosem fogadta el – mint ahogy a nagyváros befogadta, de valójában sosem fogadta be. A hétköznapi életben, a munkában, a koncertre járásban semmi nem különbözteti meg számtalan más budapesti lakostól; a vallásban, a zsidóságában, az imádkozásban azonban tudatosan őrizte azt, ami gyerekkorában belévésődött: a szöveggel való olyan kapcsolatot, amely a transzcendentális lét egyetlen lehetősége volt abban a világban, amelyből származott.

A vészkorszak előtt sok ezer egyszerű falusi zsidó imádkozott hasonló módon, és természetesen nem csak Kárpátalján. Ma, Budapesten Hari bácsi recitálásának fokozott koncentrációja és az ebből fakadó zenei megoldások ilyen formában azonban csakis rá jellemzőek. Ez a stílus nem csak különbözik, hanem szemben áll az-
zal, amit a modern kultúrában zenének tekintünk. Nincs kizárva, hogy Hari bácsi tudatosan felerősíti a hagyományos imarecitáció intenzitását, olyan módon, ahogy ez a valamikori Kárpátalján talán nem vagy nem egészen így volt tipikus. Imádsága éppen ezért autentikus: az imarecitációnak tartalmaznia kell mindazt, amit az ember megtapasztalt, amit elfogad és amit visszautasít. Hari bácsi imái, a benne tükröződő hit és világnézet, híradás egy letűnt világ szellemi-esztétikai felfogásáról a modern világtól elzárkózva, és mégis annak számára.

Imasálban imádkozó zsidó férfi, Munkács, 1930-as évek

5.4. Kárpátaljai irodalom mint *jizkor*-irodalom

Horváth Rita

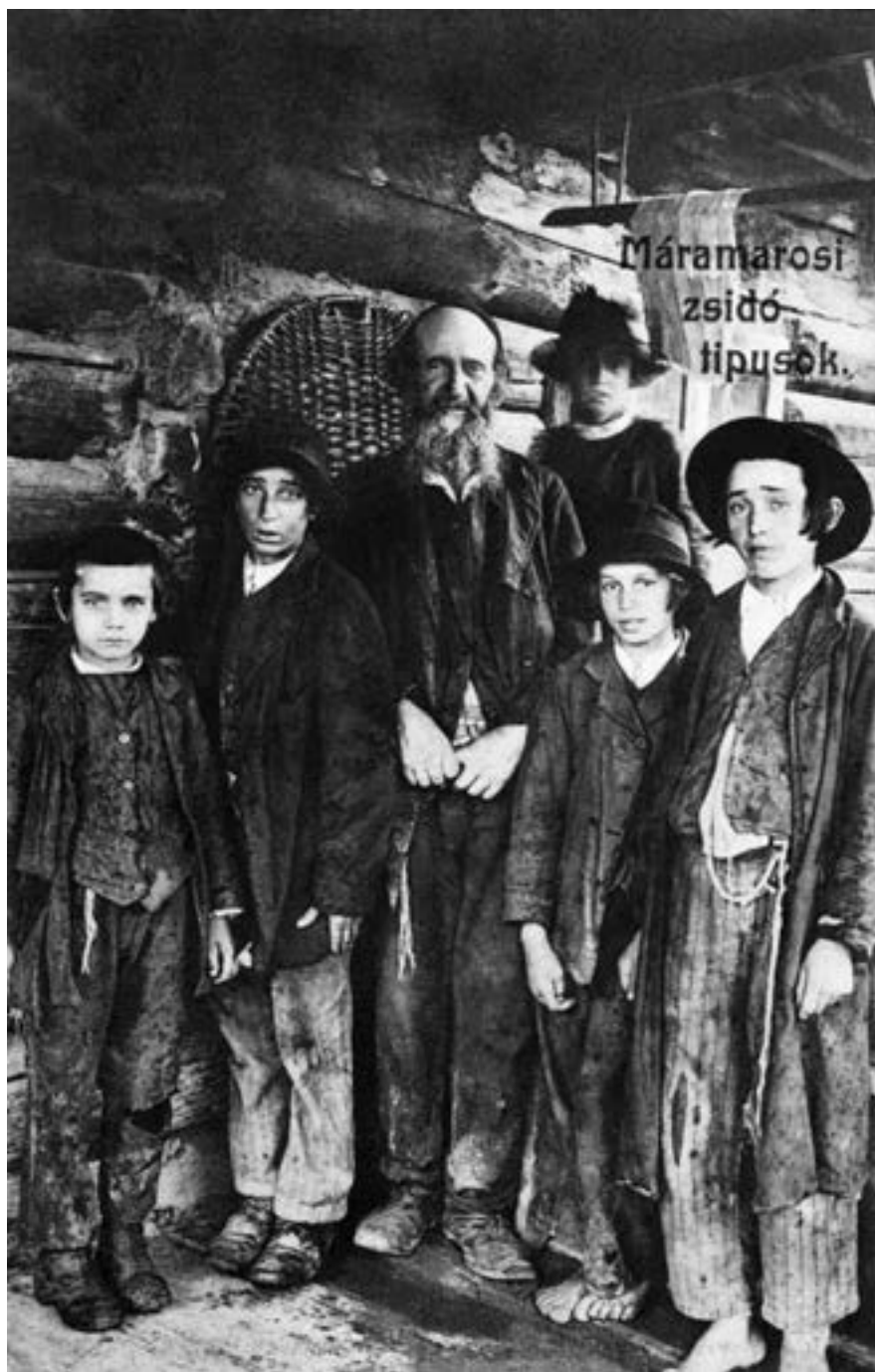
A holokausztban megölt emberek emlékének, az eltörölt közösségeknek és a gyökerestül kiirtott személyes és közösségi hagyományoknak szentelt egyik legfontosabb közösségi zsidó műfaj a *jizkor*-könyv, vagyis az emlékkönyv. E műfajnak mély gyökerei vannak a zsidó irodalomban. Előzményei a keresztes háborúkhoz köthető középkori *Memorbikher* és a 17. század végén a Bohdan Hmelnickij nevéhez fűződő pogromok nyomán született *Jeven mecula* Natan Nata Hannovertól. Az első modern *jizkor*-könyvek, mint például az 1924-ben kiadott *Khurbn Proskurov*, az első világháborút követő ukrajnai pogromok nyomán születtek.¹ A műfaj hagyományaiba illeszkedően a holokauszt *jizkor*-könyvekben általában megtalálható a közösség története, együtt a közösség életét dokumentáló híradásokkal (visszaemlékezésekkel, újságcikkekkel stb.), valamint a túlélők visszaemlékezéseivel és tanúvallomásaival a közösség megsemmisítéséről. Tipikus emlékkönyv például az ebben a fejezetben fontos szerepet betöltő *The Heart Remembers Jewish Sziget* című kétnyelvű, angol és héber *jizkor*-könyv.²

A *jizkor*-könyvek részeként – a különböző fajta szövegek mellett – a szerkesztők általában eredeti dokumentumokat, fényképeket, rajzokat és térképeket is megjelentetnek. A művek csúcspontját az áldozatok névlistája alkotja, amely a temetetlen mártírok szimbolikus sírjaként is funkcionál. A *jizkor*-könyveket felépítő, sokféle módon gyűjtött anyag sokhangúvá, heterogénné, önmagában ellentmondásossá és multikulturálissá teszi az ebbe a különlegesen emocionális műfajba tartozó műveket, többnyire még a szerkesztői szándékok ellenére is.³ A holokauszt áldozatainak számos *jizkor*-könyv állít emléket, s e könyvek sora máig bővül.

Bizonyos értelemben, a második világháború alatt elkövetett népirtás elképzelhetetlen méretei és hatásfoka miatt, a holokauszt óta minden a holokauszt előtt és után írt zsidó vagy a zsidósághoz kapcsolódó műnek van emlékező, emlékeztető és emlékállító funkciója. Ezt nagyon jól mutatja például az a szokás, hogy a holokauszt előtt írt rabbinikus döntvénytárak új kiadásai elé gyakran beillesztik túlélők memoárjait vagy a holokausztban meghalt rabbik élettörténetét. Érdekes módon a Kárpátalja zsidóságáról szóló könyvek egyértelműbben kapcsolódnak a *jizkor*-könyvek műfajához, mint ez általános.

Többek között Kárpátalja különlegesen összetett történelme, népességi viszonyai, szociográfiája és kultúrája magyarázza, hogy ez a sok nézőpontból periférikus tájegység irodalmi szempontból igen fontossá vált, hiszen jelentős irodalmi műveket inspirált mind a második világháború előtt, mind pedig utána. Jelen fejezet azt

Máramarosi zsidók csoportképe, 1930-as évek

vizsgálja, hogy hogyan váltak *jizkor*-könyvekké a kárpátaljai zsidósággal foglalkozó egyes művek, mint például Ivan Olbracht *Átokvölgye* és Schön Dezső *Istenkeresők a Kárpátok alatt* című regényei a háború előttről vagy Elie Wiesel *Az éjszaka* című memoár-regénye, David Weiss Halivni *The Book and the Sword* című visszaemlékezése és Láng György *Hanele* című regénye a holokauszt utánról.⁴ Ezeket a könyveket irodalmi szempontból tehát többek között az teszi egységessé, hogy a művek *jizkor*-könyv funkciója nagyon erőteljesen érvényesül.

Erre a Kárpátalja különlegességével összefüggő jelenségre, a *jizkor*-könyv jellegre irányítja rá a figyelmet már az is, hogy David Weiss Halivni és Elie Wiesel, akiket tizenéves fiúkként deportáltak családjukkal együtt Szigetről Auschwitzba, valamint Schön Dezső, aki élete fontos periódusát töltötte Szigeten, mind részt vettek a Szigetre emlékező *jizkor*-könyv, a *The Heart Remembers Jewish Sziget* megszületésében. Mindhárman küldtek írásokat a könyvbe,⁵ Schön Dezső pedig – aki más fontos *jizkor*-könyv projektekben is részt vett, ő szerkesztette például *A tegnap városa: A nagyváradi zsidóság emlékkönyve* című művet is⁶ – központi szerepet vállalt a szigeti *jizkor*-könyv létrehozásában, bár megjelenését már nem érte meg. A magán- és közösségi emlékezet csomópontjaként Schön a saját és fia túlélését elbeszélő holokauszt visszaemlékezését is emlékkönyvben helyezte el (a nagyváradiiban).⁷

A huszadik század eleji irodalmi áramlatok mellett szintén a régió különleges összetettségével függ össze a tárgyalt művek közül a három regényt jellemző másik közös tulajdonság: mindegyik alapvetően támaszkodik néprajzi, történeti, szociológiai és szociográfiai kutatásokra. Ez a jelenség olyan szinten egyszerre magától értetődő és furcsa, hogy még a *Hanele* 1980-as kiadáshoz írt fülszövegben is idézik Ortutay Gyula Láng Györgynek szóló magánlevelét: „Megrendítő olvasmány, egy délután egy ültömben végigolvastam [...] ha teli is van néprajzi vonatkozásokkal [...] ez Irodalmi mű, Irodalmi alkotás a javából.”

Ivan Olbracht (1882–1952) cseh író pedig először a sajtóban, majd a *Hegyek és évszázadok (Hory a staletí, 1935)* című kötetben jelentette meg szociográfiai és történeti tanulmányainak eredményeit, amelyeket azután beleszólt a Kárpátaljáról szóló irodalmi műveibe: *Suhaj, a betyár (Nikola Šuhaj loupežník, 1933)*, illetve *Átokvölgye (Golet v údolí, 1937)* című regényeibe.

Schön Dezső is évekig kutatott, hogy megírhatta a máramarosi haszidizmusról szóló alapművét. Sőt még Wiesel memoár-regénye és Halivni önéletrajzi írása is – bár természetesen nem néprajzi-történeti kutatásokon alapulnak, amiatt, hogy egy eltűnt, és az olvasók számára teljesen idegen életformáról tudósítanak – állandó magyarázataikkal és fogalommagyarázataikkal bizonyos, általában kutatási eredményeket kísérő, elidegenítettség-objektivitás érzést sugároznak.

A néprajzi, történeti, szociológiai és szociográfiai megközelítés – különösen mivel kívülről nézve a régió domináns zsidó közössége más, idegen, érthetetlen – önmagában is töredezetté, mozaikszerűvé teszi ezeket a műveket, ami pedig a *jizkor*-könyvek egyik legfontosabb sajátossága. Ugyanezért jellemző a Kárpátalja zsidóságáról szóló művekre a *jizkor*-könyvek egy másik meghatározó tulajdonsága is: a műfajhalmaz és -keveredés. A művek több egymás mellett létező, illetve egymást

kizáró műfaj szabályaihoz igazodnak egyszerre, több-kevesebb szigorúsággal, egyedi, váratlan kombinációkat létrehozva. Elie Wiesel *Az éjszaka* című memoár-regénye például egyszerre tanúvallomás, holokauszt memoár és a szépirodalom körébe tartozó fejlődésregény.

A műfajkeveredés jelenségére azonban a felsorolt művek közül a legjobb példa Schön Dezső *Istenkeresők a Kárpátok alatt* című könyve. Ez a mű egyszerre szabálytalan történelmi regény és riportregény, ugyanakkor erős memoár- és életrajzi regény jellege is van. Tulajdonképpen nem is regény, hanem alapos kutatásokon alapuló, szociológiai és politikai elemzésekkel átszőtt történelmi tanulmány, monográfia.

Alcíme szerint Schön könyve „A haszidizmus regénye”. A mű irodalmi igényű nyelve és érzékeny, sokszor lírai karakterábrázolásai ellenére úgy tűnik, hogy Schön leginkább azért definiálta regénynek, hogy elkerülje az esetleges későbbi támadásokat. A korabeli szóhasználatban ráadásul a „regény” szó jelentése inkább a mai „történet”-nek feleltethető meg. Schön a műben többször is használ a „regény” helyett más kifejezést, elsúlytalanított formát, mint például amikor azt írja, hogy „ami még elmondható volna a Teitelbaumokról, az már nem tartozik e *regényes életrajz* kereketeibe”, vagy amikor a bevezetőben a következőképpen fogalmaz: „ez a könyv [...] a haszidizmus magyar hajtásának történetét mondja el *regényes formában*”,⁸ s nem azt írja: „regény-formában”.

A támadások elleni védekezés nagyon is szükségesnek látszott, Schön könyve ugyanis nagyon éles politikai elemzés és vitairat is: sok és kemény, a haszid vezetésre vonatkozó bírálatot tartalmaz. Az egyik konklúzióig végigvitt bírálat a pálinkamérési jogokról és a pálinka a hegyvidéki szegények életében betöltött szerepéről szól – amely témának a szerző egy egész fejezetet szentel.⁹ A legkeményebb bírálatok az erőszakra és a mindenén átgázoló hatalmi törekvésekre vonatkoznak. Schön ugyanakkor megmutatja, hogy a *→galut* viszonyai közt, és különösen olyan szegény régióban, mint Kárpátalja, a sokszor nagyon ellenséges, s a könyv írásának idején pedig egyre ellenségesebb környezetben milyen hatalmas előnyökkel járt a hívő kisember számára a haszidizmus általában, és azon belül a teitelbaumi haszidizmus – még akkor is, amikor például egy hatalmi harc miatti vita nagyon megnehezíti az amúgy is küzdelmes mindennapokat.

A könyv politikai érzékenysége, mondanivalója nemcsak aktuálpolitikai jellege miatt olyan kiélezett, hanem azért is, mert a szerző abban határozza meg a Teitelbaum-irány radikális újdonságát, hogy politikai irányzatnak definiálja. Schön szavaival: „A Teitelbaumok a haszidizmus egy új irányzatát teremtették meg, amely talán a leghelyesebben a politikai haszidizmusnak nevezhető.”¹⁰ Mivel az *Istenkeresők a Kárpátok*

Schön Dezső (1906–2000) Hídalmásán született.
→ Jesivákban tanult, felavatott rabbi volt. A hagyományos műveltséget ötvözte a világgal. A haszid világot egyszerre szemlélte belülről és kívülről. A jiddis nyelv és a kárpátaljai zsidó folklór és irodalom kutatója volt, emellett írt rabbinikus lapokba is, prominens tagja volt az *Új Kelet* szerkesztőbizottságának. 1944-ben családjával együtt Auschwitzba deportálták. A vészorszak után, 1947-ben Izraelben telepedett le, ahol 1948-ban Marton Ernővel újraindították az *Új Keletet*.

alatt 1935-ben jelent meg, a holokauszthoz nagyon közel, politikai minőségében szinte azonnal aktualitását is veszítette. Az 1930-as években készült kutatás bizonyos aspektusai azonban – ahogy azt Schön maga is kifejti – politikai szempontból újra aktuálissá váltak Izraelben a könyv izraeli megjelenésének idején, 1964-ben.¹¹

A könyv *jizkor*-könyv jellegű töredezettségét csak fokozza, hogy bár a Teitelbaumok szerepe különösen fontos volt Kárpátalján, meghatározóak voltak más kisebb-nagyobb haszid udvarok is, és Schön sorra vette nemcsak az udvarokat, történelmüket, de egymáshoz fűződő ellentmondásos viszonyaikat is. Mivel nagyon kevés mű született általában a magyarországi haszidizmusról, Schön Dezső könyve így praktikusán *jizkor*-könyvként funkcionál. Ez azért egészen megdöbbentő, mert a mű nem látja és nem is láttatja egyértelműen pozitívnak a mozgalmat: nem dicsőítő-megemlékező írásnak készült, hanem oknyomozó tanulmánynak. A népirtás mégis *jizkor*-könyvvé változtatta!

Többek között emiatt a furcsa jelenség miatt lett később Schön az egyik főszereplője a Máramaroszigetről szóló, 2003-ban megjelent, valóban *jizkor*-könyvnek készült *The Heart Remembers Jewish Sziget* című műnek – pontosabban nem is Schön maga, hanem rajta keresztül Hers-Lájb (Hirs-Leib Gottlieb Szigeter, 1829–1930),¹² „a máramarosi tréfacsináló” tragikusan nagyszerű alakja, akinek szerepével és sorsával, haszid és jiddis hátterével, cionizmusával, valamint irodalmi ambícióival Schön Dezső oly mély közösséget érez. A máramarosi *jizkor*-könyv egyik legjellemzőbb írása Schön Dezső „A máramarosi tréfacsináló mint Herzl íródeákja” című portréja.¹³ Ehhez kapcsolódóan a szerkesztők közlik Patai József írását is, aki rajongva emlékszik, hogy jesiva → bóherként milyen fontosak voltak számára a Hers-Lájb által írt → *purim-spilek*: „És → purimi poétánk a máramaroszigeti Hers-Leib volt, akit „marselik” (mulattató) néven is szoktak tisztelni. Tőle kaptuk póstán két-három forint utánvételt a szebbnél szebb purim-spieleket, amelyekkel tapsot, elismerést és pénzt szereztünk. Senki sem volt közöttünk, aki nem nézett volna fel Hers-Leib mesterre, mint ahogy most nézek fel – hogy nagyot ne mondjak – Shakespeare-re.” A két írás mutatja, hogy mennyire alapműként húzódik Schön Dezső könyve a máramarosi *jizkor*-könyv hátterében, hiszen Schön könyvének legszebb és legdrámaibb jelenete az, amikor Hers-Lájb mindennel dacolva, annak ellenére is, hogy ezzel elveszíti egyetlen megmaradt barátját és támogatóját, felvállalja, hogy irodalmat ad a szegény máramarosi haszid tömegeknek: „Ő adok én ennek a tömegnek művészetet is... Munka alatt van néhány színdarabom. [...] Én a régi purimi játékokat akarom új tartalommal felfrissíteni. A megfelelő műkedvelő gárdát erre a célra megtalálom a jesivákban. Ők, a bóherek fogják ezt a műfajt az egész országban népszerűsíteni.”¹⁴ A *jizkor*-könyv szerkesztői ezáltal gondoskodtak az elfeledett, állandóan félreértett, kívülálló, sikertelen író számára egy rejtett visszajelzésről, bizonyítva, hogy életműve nem volt visszhangtalan.

Valójában a Schön által ábrázolt Hers-Lájb alakja a kulcs annak a megértéséhez, hogy hogyan válhatott de facto *jizkor*-könyvvé egy mű, amely ellentmondásos színekben ábrázolja a magyarországi haszidizmust. A Schön által bemutatott Hers-Lájb – ahogy Schön maga is – egyrészt bírálja a haszid vezetőket, másrészt elkötelezetten áll a kisemberek pártján, realistán, de mély szeretettel ábrázolva őket; ez az elkötelezettség pedig ahhoz vezet, hogy végül sokszor nem is negatívan, hanem a kisember

rajongó szemével ábrázolják az egyébként bíralt vezetőket. A más szemével láttatás hozzájárul a *jizkor*-könyvekre oly jellemző heterogén, önellentmondásokkal terhelt látásmódhoz, és hozzájárul a szintén az emlékkönyvekre jellemző műfajkeveredéshez is – hiszen így haszid legendákat, meséket is tartalmazhatott.

A fejezetben tárgyalt művek mindegyike lefesti a régió gazdasági elmaradottságát és a kisemberek végtelen szegénységét. Schön Dezső egyszerre ábrázolja az anyagi nyomorba ágyazva mind az egyéni spirituális nagyságot, mind pedig a szegénységből fakadó kegyetlenséget – megmutatva, hogy paradox módon a kettő lehet ugyanaz is. Olbracht ezzel az egzisztenciális szempontból teljesen lecsupaszított háttérrel szemben ábrázolja az egyes emberek spirituális gazdagságát. Láng György egy korán elárvult zsidó lány, Hanele sorsán keresztül mutatja be a régió életének a nyomorból fakadó kegyetlenségét. Elie Wiesel *Az éjszakában* a közösség és a koldusok viszonyával kapcsolatban érinti a szegénység kérdését. Halivni visszaemlékezése pedig újra és újra visszatér a személyesen megélt és méltatlannak érzett nagyon nagy szegénység traumájára, ahogy ez feszültségekkel terhelte meg a családi kapcsolatokat.

E művek mindegyikét főleg a kárpátaljai kisemberek iránti elkötelezettség és a pontos ábrázolás teszi *jizkor*-könyvekké, valamint az a kérlelhetetlen és felfoghatatlan történeti végpont, amit a holokauszt jelent. Mind a *Hanelében* Láng György, mind *Az éjszakában* Wiesel középkori haláltáncként írja le, hogy milyen valószínűtlen, ahogy a deportált emberek anyagi, társadalmi és élethelyzetüktől, spirituális és vallási állapotuktól, valamint életkoruktól is függetlenül, egymás mellé kerülnek. Hanelét együtt deportálják a rabbi fiával, Wiesel pedig így ír: „Én pedig, a szemtanú. Mozdulatlanra dermedve néztem a járdáról amint elvonulnak. Ott megy a rabbi, görnyedten, szakálltalanul, hátán a batyuja. Pusztá jelenléte a kiűzöttek között valószínűtlenné teszi a jelenetet. [...] Sorra vonulnak el előttem az emberek. A tanítóim, a barátaim meg a többiek: azok is akiktől valaha félttem, meg azok is akik valaha nevetésre fakasztottak – mindazok, akikkel évekig együtt éltem. Itt mennek kifizetve valamennyien, hátizsákjukat, életüket vonszolva elhagyják otthonaikat, elhagyják gyermekeiket, behúzott nyakkal, mint a kivert kutyák.”¹⁵

A *jizkor*-könyv műfaja hangsúlyosan közösségi és közösségteremtő (néha közösség-

Ják Sándor 1898-ban született Pesterzsébeten, gyerekkorában került Tiszaújlakra, majd Beregszászba, ahol 1922 és 1938 között a *Beregi Újság* munkatársa volt. 1944-ben koncentrációs táborba hurcolták. Ennek emlékét dolgozta fel az *Ember a máglyán* című regényében (Budapest, 1959). A könyv fűlészövegéből: „Egy magyar újságíró kálváriája 1944 májusától 1945 májusáig – ez a könyv. Ez az írás nem hagyja, hogy az olvasó a kívülről szemlélődő ember hideg, érzéketlen »tárgyilagossága« kíséresse végig a szerzőt a kínok útján. Magával ránt bennünket a menetbe, a pusztaság alá kényszeríti a hátunkat, bevezet a drótkerítések mögé, a krematóriumok árnyékába. Izmaival erőlködünk, szívével dobbanunk, agyával gondolkodunk. Nem riport ez, nem is egyszerűen szokványos dokumentum-regény, hanem sajátunkká átértett élethalálharcunk a ránk zúdult embertelenség, az elpusztításunkra tört modern barbarizmus erőivel szemben.” A háború befejezésétől 1980-ban bekövetkezett haláláig Ják Budapesten élt.

[*Kisebbségi ének a beregi rónán. Kárpátaljai írók antológiája, 1919–1944* (Budapest – Ungvár, 1992), pp. 102–103.]

romboló) műfaj,¹⁶ amely tehát mindig felveti, illetve értelmezi a közösséghez tartozás kérdését. Az *Istenkeresők a Kárpátok alatt* egyik legfájóbb pontja, hogy megmutatja, hogy a nagyon árnyaltan ábrázolt, különböző okok miatt a Teitelbaum-dinasztiához kötődő haszid közösség a legtöbb esetben nagyon kegyetlenül kirekesztő. A holokauszt során a haszid közösségek teljes eltörlése, tagjaik döntő többségének meggyilkolása azonban megszüntette a közösséghez tartozás kérdésében az egyéni választás szabadságát. Ezért különösen a két holokauszt visszaemlékezésben (Wiesel memoárregényében és Halivni memoárjában) a közösség és az odatartozás, illetve az elhagyatottság, kirekesztettség érzése nagyon élesen, fájoan, büntudattól terhelten, központi kérdésként vetődik fel.

Halivni visszaemlékezésében nagyon hangsúlyosan azonosul az egész meggyilkolt kárpátaljai haszid közösséggel mind személyesen a nagyapján keresztül, mind pedig úgy, hogy megmutatja, ahogy a közösségben betöltött különleges szerepe – dédelgetett *→iluj* volta – segítette őt még a koncentrációs táborok túlélésében is.

David Weiss Halivni híres Talmud-tudós. 1927-ben született Kárpátalján, Gyertyánligeten; négyéves korától nagyapja nevelte Szigeten. A vészkorszak után New Yorkba került, ahol a Jewish Theological Seminary diákja, majd professzora, később a Columbia University professzora lett. Visszaemlékezése 1996-ban jelent meg.

Odatartozásán keresztül akar a meggyilkoltaknak méltó emléket állítani. A mű folyamán többször hangsúlyozza azonban, hogy intellektuális fejlődésében a zsidó hagyománnyal való foglalkozáshoz nem a hagyományos haszid utat választotta, hanem olyan utat követ, amely személyesen ugyan köti híres talmudista nagyapja gondolati örökségéhez, de eltávolította a haszid érzésvilágtól, bizonyos haszid értékektől, és ezáltal magától a haszid közös-

ségtől is. Miközben művének egyik fő vonulata épp annak elbeszélése, hogy hogyan lett ő maga kívülálló, művében leírja, hogy kívülállóknak a legnehezebb a haszidnak a *→cadik* iránti feltétlen rajongását megérteni.¹⁷

A közösséghez tartozás egy másik aspektusát jelöli, hogy mind Wiesel, mind Halivni könyve egyértelműen állást foglal abban a koncentrációs táborokban, illetve a háború után is fontos kérdésben, hogy a kárpátaljai haszid zsidóság a magyar, illetve a magyarországi zsidósághoz vagy a jiddis nyelvű, keleti zsidósághoz áll-e közel. Wiesel *Az éjszakában* és Halivni a memoárjában a keleti zsidósághoz való tartozást hangsúlyozzák a magyar ajkú zsidósággal szemben. Wiesel szinte öntudatlanul teszi ezt: *Az éjszaka* önéletrajzi ihletésű főhőse és apja a kárpátaljai haszidokon kívül a táborokban főleg lengyel zsidókkal érintkezik jiddisül. Halivni erre a tényre tudatosabban reflektál: már a gettóbeli optimizmussal is azt az érvet szegezte szembe, hogy a kárpátaljai zsidók spirituális, kulturális, vallási és etnikai szempontból a galíciái és lengyel zsidókhoz állnak közel, miért különbözne hát végzetük az övékétől.¹⁸

Wiesel és Halivni is kitérnek műveikben a magyar ajkú zsidókkal szembeni ellenérzéseikre. Wiesel regényében Eliezer a kórházban az „arctalan” magyar zsidóval szemben érez ösztönös bizalmatlanságot. Halivni pedig leírja, hogy nem volt képes Talmudot tanulni a családdal, akik Budapesten a háború után befogadták. Se Wiesel regényében Eliezer, se Halivni nem köti egyértelműen a magyar beszédhez és zsidó

identitáshoz az ellenérzéseket, mégis szó van erről is. A haszidokat ezzel szemben mindig belülről jellemzik, egyénként és személyesen viszonyulva hozzájuk, még akkor is, ha egyesek viselkedését egyértelműen félelmetesnek vagy erkölcstelennek látják (például Wiesel regényében rabbi Elijahu fia, aki otthagyja az apját, megtestesítve ezzel Eliezer legnagyobb félelmét).

A „finneket”, vagyis a kárpátaljai haszidokat a kívülállók szemével láthatjuk például Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében.¹⁹ Az asszimilált, magyar anyanyelvű, jiddisül nem tudó városi zsidók és a haszidok nemcsak hogy idegeneknek tartották egymást, de többnyire ellenségesen viszonyultak egymáshoz. Kertész főhősének egyedi zsidó identitása, zsidó magánya kialakításában nagy szerepet játszott, hogy a „finnek” nem tekintették őt zsidónak. Miután kiderült, hogy nem tud jiddisül, a haszidok kiközösítették. Egy közösséghez való tartozás vagy kitaszítottság a holokauszt-irodalom olyan főmotívuma, amely a légerek világában nagyon komoly gyakorlati jelentőséggel bírt. Ezért olyan fájó érzékelni ezeket a zsidó csoportokon belüli kirekesztéseket.

A *jizkor*-könyvekben azonban már a kiirtott közösséghez való viszony tematizálódik. E könyvek mindig egyszerre belülről és kívülről viszonyuló nézőpontja nagyon sok szinten jellemzi a Kárpátaljáról szóló zsidó tárgyú irodalmi műveket, bármikor keletkeztek is. A fent leírt kettősség, az odatartozás és a kívülállás fájdalmas dinamikája pedig egyre újabb, s újabb szempontokat figyelembe vevő művek születésére sarkall: jelen könyvünk is ezen művek sorába tartozik.

5.5. Nosztalgikus Kárpátalja-emlékezet

Vincze Kata Zsófia

E fejezet kérdései arra irányulnak, hogy miként emlékeznek a holokauszt-túlélők Kárpátaljára, miként örökítik át a lokális emlékezet alakzatait a következő generációknak, önmaguknak, az emlékezetörzés intézményeinek, illetve miként válnak közkinccsé a szervezett emlékezet azon témái, amelyek a történetek visszatérő motívumaivá lettek már számos ismert elbeszélés közvetítésével. Hogyan integrálja a múlt hozadékát a jelenbe a veszteségtapasztalatokra épülő, mégis konstruktív biográfia? Milyen Kárpátalja-képzet él a holokauszt után és a Szovjetunió utolsó évtizedében → alijázók emlékében? A történetek olvasatához tartozik az is, hogy a mai visszaemlékezők számos holokauszt-történetet olvastak és többféle holokausztfilmet láttak, a zsidó emlékezés szervezői pedig meghatározott módon kérdeznak, dokumentálnak, klasszifikálnak, archiválnak, ezáltal mintegy kondicionálva az emlékezetet. Az emlékezés helyéhez kapcsolódó emlékek, a megélt és az akadémiai történetírásból ismert közelmúlt történeti kontextusában íródó családtörténet témái, idézési modalitásai, állandó jelzői ezért sokszor összezsengenek. Az emlékezet elvárt, ismert struktúrákra, motívumokra hangolva cselekményesíti a múltat, amint beírja magát az európai vagy ez európai zsidó történetírásba.¹

Az emlékezés szervezői többnyire azon jó szándékból indulnak ki, hogy minél több személyes fotót, dokumentumot, minél egyénibben színezett élettörténetet gyűjtenek össze, és ezt minél alaposabb kontextusfeltárással vizsgálják, annál érthetőbbé válik a 20. századi zsidó történelem, amelyben „az” igazságot a sokféle élő vallomás változatos és plasztikus részleteinek összezsengése igazolná. Mintha a személyes részvétel elbeszélésével (a Yad Vashem például a *testimonial* terminust használja), a tanúság sűrű leírása révén gerjeszthető empátia lenne a „másik, a letűnt, az eltűnt világ” megértéséhez szükséges hermeneutikai kulcs, hiszen minél empatikusabban közelíthető meg a történelem, annál kevésbé ütközik a múlt érthetetlennek minősített „másságának” megértést kioltó argumentumába.

Azonban úgy tűnik, a holokauszt eddig ismert *oral history*-ja mélyen rögzítette az európai zsidó élettörténetek retorikai és tematizálási lehetőségeit: ha arra vagyunk kíváncsiak, miként emlékeznek az elszármazók Munkácsra, Beregszászra, Ungvárra, Nagyszőlősrre, hogyan éltek, a visszaemlékezők többnyire akkor is a holokauszt történeteikből tudnak építkezni, ha a legkevésbé sem akarnak a holokausztról még egyszer beszélni (mivel általában egyszer már valamilyen szervezet felkérésére beszéltek).² Különös módon az egykori életvitel felidézésének kerete önkéntelenül, reflektálatlanul is, de kitapinthatóan a holokauszttagadó vagy a holokauszt tapasztalatát

más történelmi katasztrófa tükrében relativizáló, vagy a zsidóság európai jelenlétét elbanalizáló érvekre adott magyarázat lesz. Az emlékezéspolitika és a feldolgozás változásairól Aleida Assmann úgy gondolja, hogy a kritikai feldolgozás időszaka a nyolcvanas évek közepén lezárult, azóta inkább a múltmegőrzés és a megbékélés politikájával próbálkoznak.³

A következőkben néhány visszatérő emlékmotívumot vizsgálok meg a fenti kérdésselvetés alapján a saját interjúim (mintegy 25 interjú), illetve a Centropa kutatócsoportja által rögzített élettörténetek (5 élettörténet) alapján, háttéranyagként figyelembe véve a Yad Vashemben őrzött élettörténeteket, illetve a kárpátaljai zsidó memoárirodalmat elemezve.

GENERÁCIÓK: ÓHAZA, ÚJHAZA, ODAHAZA ÉS IDEHAZA. AZ ELTÉRŐ EMLÉKEZET FORMÁI

Az általánosítások elkerülhetetlen bűnébe esve, csupán tendenciákat letapogatva megállapítható, hogy mélyebb különbségek vannak a már a háború előtt is asszimilálódó kárpátaljai családból bevallottan szekulárisává válók között a tekintetben, hogy a mai Ukrajnában, Magyarországon, Izraelben vagy az Egyesült Államokban folytatják életüket, illetve aszerint, hogy a visszaemlékezők gyerekei milyen zsidó identitást választanak maguknak. Lényegesen átírja a hely emlékét az emigráció időpontja. Azok, akik a háború után hagyták el Kárpátalját, és soha nem akartak utána visszalátogatni (az interjúalanyok több mint egyharmada), sokkal szélsőségesebb érzelmi végletekben emlékeznek, míg akik a Szovjetunió alatt jöttek el, és immár felnőttként is feldolgozhatták a városok, helyek drasztikus átváltozását, tanúi lehetnek a változás következményeinek. Ők, ha nem is békéltek meg az egykori közösségeket ért változásokkal, de a Kárpátalja-történetük nem zárul be végérvényesen az alijával. Ugyanakkor – szemben az Izraelben újjáépítkező, háború után közvetlenül alijázókkal, akik zökkenőmentesebben élik meg a szekularitásukat – a Szovjetunióban családot alapítók az 1980-as évektől egyre fontosabbnak tartották gyerekeik vallásos nevelését, a szimbolikus hagyományőrzést.

Az általam vizsgált interjúkban két véglet van: a Kárpátalja-nosztalgia annál reménytelenebbül zárul be a háború előtti idill és az utána következő borzalmak kontrasztjával legfeljebb a hivatalos történelem, irodalom távolságába, minél kevesebb kapcsolódása van egy „zsidónak” aposztrofált családtörténet folytatásához. Ahol a történelmi, társadalmi akkulturációs interakciók kiiktatják a túlélők szempontjából a zsidó kultúrának tartott elemeket a leszármazottak életéből, ott a szülőföld-nosztalgia a múlt történelmi magyarázatokkal fejtegethető „másságok” furcsaságává lesz. Azokban a történetekben, ahol a túlélők számukra zsidó kulturális tartományban „hasznosítani” tudják a következő generáció számára történeteiket, kulturális tudásukat, ott a múlt tapasztalati tőkéje konvertálható alapot képez a családtörténet egybefüggő folytatásához. Különös tanulsága az interjúknak az is, hogy minden olyan emlék, történet, tapasztalat, amely a háború utáni Kárpátaljához kapcsolódik (azok

számára, akik az 1980-as évek elejéig még a Szovjetunióban éltek), a háború előtti zsidó kisvárosok részletezőbb, nosztalgikusabb perspektívájába kerül, és szükséztűen vázlatosra zsugorodik. Mintha még nem lenne kidolgozva az a nyelvi, tematikai keret, az élettörténeti struktúra, amivel a túlélés utáni szovjet zsidó életről lehetne beszélni, vagy ennek már méltó helye sem lenne az élettörténetekben. Ez teljesen szemben áll az Izraelben letelepedtek elbeszéléseivel, akiknek a háború utáni családtörténete az aliját követően nyer értelmet, az élettörténetben ettől kezdve vált produktív szemléletűvé és épül fel perspektivikusan sokfelé ágazó cselekményszálra bomolva.

Az Izraelben és az Amerikában letelepedettek háború utáni élettörténetei között az az alapvető különbség tűnt fel, hogy noha mindkét életstratégia a kivándorlók második generációja számára a magánéletben is teljes nyelvváltást és jelentős kulturális adaptációt követelt, mégis úgy tűnik, mintha az Amerikában letelepedettek és leszármazottaik sokkal inkább kelet-európaiságukból építenék fel amerikai zsidó identitásukat önmaguk és a következő generáció számára is. Ezzel szemben mintha Izraelben az egységes nemzeti identitás koherenciájára törekvő történelemszemlélet és az alija utáni beilleszkedés-politikájának elkerülhetetlen áramlatában csak egy már leülepedő izraeli–zsidó identitás elfogadása és elsajátítása után engedhetnék meg maguknak (néhány évtizeddel később) az európai gyökerekhez való nosztalgikus visszanyúlást.⁴ A háború utáni generációk ugyanakkor még nosztalgikusabban folklorisztikus képet örökölnék a háború előtti romantikus kárpátaljai „zsidó” kisvárosokról, amelyet még inkább felerősít a visszalátogatás tapasztalatának (a zsidóság hiányának) tragikus kontrasztja.

GETTÓ-NOSZTALGIA ÉS EMLÉKEZET-TERÁPIA

A gettó-nosztalgiát a kulturális viselkedés visszatérő kísérteteként az asszimiláció, modernizáció termékének tartják,⁵ amelyben a zsidó gettó-lét irodalmi, művészeti ábrázolásban romantizálódik.⁶ A romantizált gettó-fikciót ugyanakkor szintén egy illúzió hozta létre: a sosemvolt hagyományos vallásos egység elvesztése fölötti sajnálkozás, a szubjektív idő mindenkor elkerülhetetlen történeti veszteségtapasztalata.⁷ A háború előtti kárpátaljai zsidóság a kulturális emlékezet mechanizmusában a hagyományos életformára úgy emlékezhet, mint éppen e széttöredezés utolsó óráinak tanúja. Ezt megerősíti az is, hogy az őket körülvevő történelmi és valláskritikai diskurzus folyamatos referenciáival tudatosít. A vallásos világ szétfoszlása, illetve a tudatos asszimilációs folyamatok reflektált kontextusban zajlottak: az ezek következményeivel való folyamatos számvetés, sajtóreflexiók, hitközségi megszorítások, reformok és külső rendeletek között.⁸ Ha megfigyeljük, hogy milyen városképet őriznek, építenek újra és idéznek ezek az élettörténetek, voltaképpen George Emanuel Opitz képeit idéző, a 19. századi asszimilációs félelemtől vezérelt zsidó gettó-nosztalgiájának szomorú arcai, a közösség melengető családias hangulatai, a vallás misztifikált ősisége, a gyerekkor bája, a meggyötört sorsok spiritualitásának nagysága, a leleményesség és túlélés furfangjai köszönnek vissza egy még fájdalmasabban bá-

Üdvözlét Munkácsról, 1909

jos, kelet-európai → *stetl*-nosztalgiában. A háború után született, Izraelben élők számára az eufemizálódott (megszépült) pesti zsidó folklór és „folklorizmusnak” nevezett nosztalgia-kultúra (zsidó humor, zsidó gasztronómia, magyar nóta) keveredhet a munkácsival, ungvárral, beregszászival, egyfajta homályos otthoni autenticitást (eredetiséget) sugallva. Az Amerikában letelepedtek számára a Hegedűs a háztetőn atmoszférája szolgál a beregszászi benyomások lélekmelegítő számárvezetőjeként, ahogy az egyik történetben megfogalmazódik: „Mintha hegedűszó szólt volna az utcán.”⁹ (Igaz, kiderült, hogy ez az adott esetben akár lehetséges is lehetett, mivel a család az általuk vezetett kocsmá mellett lakott.) Itt az „olyan mintha” és az autenticitás-átélésének illúzióján keresztül nyilván tudatos játszmákról van szó, amelyben a felek összekacsintanak, az autenticitást kereső és felidéző fogyasztó és az „autentikus zsidó kultúrát” forgalmazó és megidéző nyilván csupán egy nem történelmi élményt keres, azt árulja, természetes lelki igényt szolgál ki. A múltidézés ilyenként a családtörténetet „meggyógyító” gettó-fikció, gettó-nosztalgia.

Ennek egyik legfontosabb eleme ebben a kárpátaljai kisvárosok, falvak 20. század elejére kialakult zsidó arca, amelyet különös módon pozitívvá fordult antiszemita kölcsön-frazeológiával írnak le: „Munkács teljesen elzsidósult. [...] Zsidó kézen volt addigra már a kereskedelem, ipar. [...] Zsidó kézen volt a teljes faárusítás.”¹⁰ A 25 életútinterjú, élettörténet visszatérő emlékezet-alakzata az egykori város zsidó közösségének magas számaránya, illetve a hagyományos zsidó életformát kiszolgáló infrastruktúra, amely etnikailag olvashatóvá, biztonságosan belakhatóvá, otthonossá, sajátáá tette

várost: „Szombaton minden zárva volt. A nem-zsidók is tudták, mindent pénteken be kell szerezni a vásárnaphoz, mert a zsidó üzletek péntek délben bezártak. [...] Jött a samesz, kiabálta: »jön a szombat, jön a szombat«, ilyenkor húzták le a kirakatokat, zártak be.”¹¹ Minden munkácsi és ungvári interjúalany, de minden Munkácsról készült tanulmány is első paragrafusai között említi, hogy a város fele zsidó volt – mintha az arányok tennék az azután történetek elfogadhatatlanságát még elfogadhatatlanabbá.

A nosztalgia által szervezett idézési modalitásokat nyilván a vészkorszak utáni zsidó város teljes elpusztulása erősíti fel, hiszen nemcsak az addig rendezettnak

Szombatonként a város kihalt, a zsidók a zsinagógába mentek. Szombaton minden üzlet és műhely be volt zárva, mert a kereskedők és az iparosok zsidók voltak. A nem zsidó emberek is hozzászórtak ehhez az életvitelhez. Tudták, hogy szombaton szinte semmit sem lehet venni, majdnem minden üzlet zárva van. Ezért aztán ők is csüörtökön, pénteken vásároltak be, mint a zsidók. Sok zsidónak volt műhelye, üzeme. A kereskedelem gyakorlatilag zsidó kézben volt, a kis boltcskáktól kezdve a nagy üzletekig. A faanyagok nagykereskedelmével is a zsidók foglalkoztak. Ez egy teljes termelési lánc volt. Először is voltak favágó szövetkezetek, ők vágták a fát, aztán a faanyagot fűrésztelepekre szállították, ezek is zsidók tulajdonában álltak, onnan pedig a földolgozott fa nagykereskedelmi raktárakba került, ahol mindent meg lehetett vásárolni: a házépítéshez szükséges deszkáktól, gerendáktól kezdve a tűzfáig. Sok gazdag ember volt, de persze a zsidók között sokkal több volt a szegény ember, mint a gazdag. Nagyon sok zsidó iparos volt: szabók, cipészek, asztalosok, lakatosok. A fodrászok is mind zsidók voltak.

[E. G. (Munkácson született, 1923-ban), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április), www.centropa.hu.]

érezélt életritmus, világkép, a kultúra és a város, hanem a teljes családi és társadalmi kapcsolatháló is megsemmisült.¹² Talán éppen ezért az elszármazók későbbi közössége – akiket a vallás, a haszidizmus vagy organikus, rokoni szálak nem kötnek össze – csupán az emlékezésre épülhetnek, és így válnak emlékezőközösséggé. Az integrációteremtés, a közösség összetartozását erősítő eszközök egyike a „mi sokan együtt zsidók”-toposz majdnem mindegyik visszaemlékezésben megjelenik: „Munkács zsidó város volt. Így is nevezték: a kis Jeruzsálem, itt volt a haszidizmus központja. Munkács lakosságának több mint felét zsidók tették ki, ez mintegy tizenötezer embert jelentett.”¹³ Az emlékezet szubjektivizálja a számokat, főként, ha a „mi” és „ők” kontúrjait igyekszik meghúzni: „Munkácson majdnem csak zsidók laktak, nem is emlékszem csak egy-két nem-zsidó szomszédra. Úgy is hívták az utcánkat, Zsidó utca. Csak később az iskolában láttam, hogy nem zsidók is vannak, pedig mi nem voltunk sem haszidok, sem ortodoxok.”¹⁴ „A kézművesek, mesteremberek javarésze zsidó volt.”¹⁵

MEGSZÉPÜLT SZEGÉNYSÉG

A nosztalgikus visszaemlékezés a szegénységet felülíró viszonyba állítja a gyerekkor ártatlanságával, a nemzetiségek békés együttélésével és a vallásosság mélységével. A város zsidóságának leírásában a gyerekkor, a békebeli idők elveszett szociográfiai paradicsoma feletti nosztalgia-retorika szervezi a visszaemlékezések zömét. A nosztalgikus emlékezet-stratégiák része a kisváros közösségének és a család harmoni-

kus együttélésének pozitív megidézése, a szegénység szentimentalizálása, a nyomor eufemizálása, az idillikus és a borzalmas kontrasztja, az átmenetek kódosítása, a vallási rituálék bájosítása, az ünnepek romantikus felmagasztosulása, az elsajátított pozitív zsidó sztereotípiák zsidó önképbe épített helyzetfüggő használata (tanulás, intelligencia, nyelvtudás, alkalmazkodási képesség) vagy a konfliktusok, ellentétek eltörlése.

Az interjúk (általában rákérdezés nélkül) gyakran kiemelik a háború előtti kárpátaljai nemzetiségek idillikus békés együttélését.

Az emlékezet a későbbi tapasztalatokhoz viszonyítva visszamenőlegesen és kontrasztokban cselekményesíti a benyomásokat, ebben a kronologikus tapasztalatban a háború előtti időszak a munkatáborok és Auschwitz hatásaival, és a gyerekkor idealizálása mellett a béke a „békeidők” történelmi idealizálásával is tetőződik. Európai viszonylatban ugyan békésebb viszonyok között élt itt a zsidóság, de a népi antiszemitizmus hiánya a békítő emlékezés túlzásának tudható be, hiszen számos pogromról, vérvádról, judeofób babonák terjedéséről, az antiszemita sajtó virágzásáról és komoly nemzetiségi ellentétekről tudunk ebből a korból.¹⁶

A háború előtt Kárpátalján nem volt antiszemitizmus. A Huszti járásban éltek románok, magyarok, csehek, ukránok, zsidók, együtt élt minden nemzetiség, semmiféle ellenségeskedés nem volt. Mind jó barátságban voltak, a szomszédok segítettek egymásnak. Nem nemzetiség szerint osztályozták egymást az emberek sem Ausztria–Magyarországon, sem a csehek idején. [...] Szimbiózisban éltünk itt rutének, csehek, magyarok, németek, románok. Egyik kölcsönt adott, másik megtermelte, másik eladta, harmadik könyvelte, volt, akinek földje, gazdasága volt, boltja, negyediknek kocsmája, kézről kézre összedolgoztunk, mint egy nagy masina, nem volt itt semmi baj, hogy ki zsidó, ki magyar, beszélünk mi minden nyelven, mikor milyen volt az igény.

[T. C. (Ungvár), az interjút készítette: Vincze Kata Zsófia (Izrael, 2012).]

MINTHA MINDEN NAP SÁBESZ LETT VOLNA

A szekuláris elszármazottaknak nemcsak saját vallástalanságukkal kell megbirkózniuk, hanem a kárpátaljai haszidizmus kialakult mítoszával is, amelynek népszerű örökségéből kizárva érzik magukat. A vallásos életforma, amelyből már kiléptek, egyrészt a múlttal való megbékélés és a múlt jelenbe integráló szándékával elevenedik meg, másrészt – paradox módon – a „meghaladott”, elhagyott „sötét” világ képzeteként is továbbél. „Az, hogy a nővérem egy nem-zsidóhoz ment hozzá, szörnyű tragédia volt a szülők számára. Anyám egy hétig *→ süvét ült Szerénáért*, ahogy a halottakért szokás. És többet nem volt hajlandó Szerénával találkozni. Bár Szeréna férje jó férj és csodálatos ember volt, nem volt zsidó. Egy időben Munkácson laktak, kivettek egy lakást, én meg is látogattam őket. Anyámnak nem mondtam meg, hogy Szerénához megyek. Anyám soha többé nem látta őt, a jelenlétében Szerénának még a nevét sem volt szabad említeni. Ezért aztán Szeréna a férjével Ungvárra költözött, mert Munkácson nem tudtak volna megmaradni a szóbeszéd és a szülők miatt. A vagonban, ami Auschwitzba vitt minket, mondtam anyámnak, hogy »Jó lenne tudni, mi lehet Cikával«. Szerénát ugyanis otthon Cikának becéztük. Anyám erre azt mondta: »Ne is beszélj róla, nem akarom hallani.«”¹⁷

A tradicionális életforma az egykori család és a szegénység asszociációs láncába tartozik. A veszteségérzet idézi fel, és ezáltal a vallásosság nosztalgikus zsánerképpé válik. Ebben az idillben a történetmondó szegénységgel is megbékél. „Azok voltak életem legszebb évei. Nem kellett szégyellni, hogy zsidók vagyunk, mert mindenki az volt. [...] Ha visszaemlékszem, az az érzésem, mintha mindig szólt volna az utcán egy hegedűszó. Mintha minden nap sábesz lett volna... [...] Az utcán mindenki jiddisül beszélt. Ki is volt írva jiddisül, magyarul. [...] Akkor lassabban telt az idő, és minden nap volt valami szívmengetően fájdalmas vagy boldogságos. A →melamed megdicsért az apámnak, emlékszem, ugrálva mentem haza [...], minden apróság nagy öröm volt.”¹⁸ „Most már nem is tudom, mikor vannak az ünnepek. Néha kapok a hitközségtől naptárat. →Peszahkor hoznak →maceszt is. De már csak kidobom, egyedül nem ér semmit.”¹⁹

A történetekben alig van nyoma a Munkácson zajló vallási ellentéteknek, a cionista konfliktusoknak vagy a gazdaságtörténet által feltárt szegénységnek. Kárpátalját az alamizsnakérők földjének nevezték, amit a „levegőből élők” (Luftmenschen), az adományokból túlélők laktak.²⁰ A történetekben azonban a vallási hagyományosság keretei között a múlt minden nem említett vagy kódosított nehézségei eltűnnek a valóságos báj cukormáza alatt: „nagyon szegények lehettünk, mert édesanyám kölcsönből sütötte a kenyeret, [...] de mintha minden nap sábesz lett volna. [...] Nem voltunk szegények, a család, a hagyományok gazdaggá tettek. Gazdagabbá, mint most vagyunk.”²¹

A fenti idézetekben a hagyományosság egyben a gyermekévek aranykorának a rendmértékét is jelöli: identitásban, időben, értékrendszerben feltételezett egykori

„Alsós a tilosban” – kártyázó orthodox zsidók, 1900-as évek eleje

statikus, biztonságos, rend, rendszer illúzióját kelti.²² Az ünnepek idillikus emlékfóglányait a szekuláris túlélők emléktárgyakként, kegytárgyakként őrzik, amely a hanyatló, elmúló, kiüresedett idő tapasztalatának ellenszegülhet, és – amint a történetekben olvasható magányos jelenben – érzelmi és esztétikai oázist képez.

A visszaemlékezések nélkülözhetetlen eleme a pozitív zsidó sztereotípiák sűrítése, amely a nemzetiségi békés együttéléshez hasonlóan a vallási konfliktusokat is kisimítja, a szegénységet találékony szorgalmas hétköznapiaként szerénységgé szépíti, a nélkülözést összetartó szeretetté írja át, és a szépírodalom, film, festészet, iparművészet motívumaival valódi idillikus chagalli, oppenheimeri *stetl*-jellegű zsidóságot fest. „A háború előtt felhőtlen boldogságban éltünk. Szegények voltunk, de mindig voltak szegényebbek is, és csütörtökön gyűjtöttünk nekik a szombat-ra való. Nagy családban nőttünk fel. Mindig voltak nálunk nagynénik, unokatestvérek barátok. [...] Nappal hallatszott a → *sahrisz* mormolása. [...] Minden házból hallatszott péntek este a → Salom alekhem. [...] → Jom kippurkor elcsendesült a város, a légy zümmögését is lehetett hallani, és fehérben suhantak a vallásosok, → *kitliben*.”²³

A póttartalékos (Silbergulden úr), 1913

AZ OTTHON AUTENTICITÁSA

A *stetl*-nosztalgia egyik szervezőeleme a veszteségérzet. A veszteségre adott reakció az autentikus értékek, autentikus múlt keresése, megteremtése, „újrafeltalálása”. A hagyomány adott, statikus (egykor, az aranykorban), változatlanul képzelő igazságából indul ki: „Ezek itt nem igazi haszidok már, azt se tudják, eszik vagy isszák, itt nőttek fel mind, New Yorkban, legtöbbször sohasem volt otthon.”²⁴

Az otthon, az emlékezés helyéből való közvetlen tapasztalati részesedés fölülírja a mások hagyományosságához való jogát, függetlenül ezek egyetemes zsidó vallási tudásától. Deutsch Gábor *Képeslapok a múltból* című visszaemlékezéseiben az ungvári Vili bácsi Budapesten egyik zsinagógáról a másikra járva keresi az „otthoni igazi”

jiddis nyelvet. Egyik zsinagógában sem talál rá a kiejtés otthoni ízére, kiábrándulva és megkeseredve veszekszik az emberekkel.²⁵ Hasonlóan reménytelenül a gyerek kor autentikus ízeit kutatja egy másik interjúalanyom: „Kerestem a pontos receptet, [...] mindenhol kipróbálok, ha megyünk vissza, és elkérem a receptet, de pont úgy csinálom, teljesen egyszerű, de azóta sem ettem olyan → *latkét*, amit a nagyanyám süített → *hanukára*. [...] A lábos lehetett más vagy a tűzhely, nem tudom...”²⁶

Zsidó „életképek” a holokauszt előtti
Ungvárról, 1939

Az emlékezés helyének autenticitás-mítosza olyan ahistorikus helytörténetet tart fent az emlékezőkben, amelyre a jelen történetiségéből van szükség a jövő számára. Noha a legtöbb interjúban a kárpátjai életforma muzealizált zárványként tételeződik, még a legmagányosabb, legidősebb és utód nélkül maradt elszármazott története is jövőorientált: azzal a nem titkolt céllal mondják el újra és újra, hogy az alulnézet mikrotörténeteinek keresztül a múlt valamiképp kommunikálhatóvá váljon, vagy legalábbis palackozva legyen egy esetleges jövőbeli megértés számára.

„IDEHAZA” ÉS „ODAHAZA”

„Nem tudnék soha visszamenni Munkácsra. Amikor hazajöttem Auschwitzból, egy hétig szomszédoknál aludtam, nem lehetett abba az udvarba már bemenni. Laktak már ott, de nem azért, nem is akartam küzdeni. Hatalmas szoba volt, nagy zöld ebéd-lőasztallal a közepén, mindenkinek megvolt a helye. Senki sem jött haza.”²⁷ „Sem én, sem feleségem soha többet nem akartunk Ungvárra látogatni. A feleségemmel, [...] ha nem muszáj, nem is beszélünk többet magyarul.”²⁸

Az „idehaza” és „odahaza”²⁹ különböző lokalitás értékminősége tételeződhet, amikor a túlélők alijázás, emigrálás után tudatosan nem akarnak visszamenni arra a helyre, amely már nem az a hely, kicsúszik az emlékek alól a tér fizikai realitása. Míg az előző történetekben a nosztalgikus térbeliesített emlék-rekonstrukció koherenciát teremtett a családtörténetben és – nehézkes érzelmi attitűdökkel ugyan, de integrálta a múltat a jelenbe, addig a tudatos hallgatás, tagadás, felejtés, törlés, elfordulás szándéka nem teszi el nem mondottá a történetet, csak éppen a traumaelfojtás keretében mondja el: „ezt” nem tudom elmondani, „oda” nem tudok visszatérni.³⁰

A másik oldalon találjuk a szekulárisok a hagyomány felélesztésére irányuló szimbolikus kísérleteit, amelynek zsidó identitás funkciója főként az Amerikába kivándorlók és a Kárpátján maradtak körében jelentős. Az újonnan újragyakorolt emlékezőrituálékkal, akárhol legyenek is, a forrástól távolinak, idegen, új környezetben teremtenek otthonosságot: „40 év múlva újra → Kaddist mondtam.”³¹ „A gyerekeimnek egynek sem volt zsidó esküvője, de az unokáimnak igen.”³² „A kisebbikkel gyertyát gyújtok, pedig soha azelőtt nem tettem, csak gyerekkoromban.”³³ A zsidó identitáspolitikai instrumentális lehetőségei biztosítják, hogy nemcsak az elszármazottak, hanem az otthon maradt munkácsi, ungvári, beregszászi, huszti családtörténeteknek is legyen még „zsidó fejezete”.³⁴

5.6. „Erdő népe”: A ben-semeni találkozó

Shiri Zsuzsa

A lágerből vagy a munkaszolgálatból visszajött, többnyire magányos és fiatal túlélők 1945–1950 között nagy számban házasodtak, elveszett családjuk pótlására – 1946-tól így erőteljes zsidó *baby boom* jellemezte a közösséget. A háború után született, majd általában fiatalon Izraelbe vagy tengeren túlra került zsidó *baby boom* közössége – a kárpátaljai zsidóknak a világban szétszóródott utolsó nemzedéke – évente egyszer találkozik Izrael közepén, a ben semeni erdőben. A 20. század történelme megfosztotta őket eredeti hazájuktól és odatartozásuk tudatától, de sors- és emlékezetközösségük minden évben nagy közös piknikre szólítja őket, ahol egy erdő közepén, egymás közelségében a távoli otthon melegét érezhetik, miközben gyermekeik faszénen húst sütnek, unokáikat pedig jutányos áron csacsiján sétáltatja egy szemfüles arab fiatalember.

Kárpátaljáról a zsidók több hullámban, és más-más indíttatásból vándoroltak ki Izrael földjére.¹ Már a 19. század utolsó évtizedeitől érkeztek vallási meggyőződésből a „Szentföldre” – ők általában csatlakoztak a régi → *jisuvhoz*, már meglevő vallásos közösségekhez. Közvetlenül az első világháború utáni években volt a kivándorlás első igazi hulláma, amellyel cionista meggyőződésből érkeztek, többek között Avigdor Hameiri (Feuerstein, 1890–1970), ismert izraeli költő is. A következő hullám már a cionista ifjúsági szervezetek és a héber iskolák növendékeiből állt az 1930-as évek közepétől. A második világháború éveiben, illetve közvetlenül utána is sokan érkeztek a túlélők közül. Az ország több városában és településén telepedtek le, többek között Holonban, ahol egy időben Hajim Kugel volt a polgármester. 1970–1980 között újabb nagy → alija zajlott Kárpátaljáról.

Az 1980-as évek elejétől teremtettk meg a kárpátaljai zsidók, főképp a legutolsó alija tagjai, a → peszah utáni első szombat piknikjének hagyományát Ben-Semenben. A találkozókat az ungváriak kezdték, majd csatlakoztak a többi település egykori lakói, s ma már százak, olykor ezrek gyülekeznek minden évben az erdőben. Izrael szinte minden pontjáról, valamint Észak-Amerikából, Dél-Afrikából, Ausztráliából, Magyarországról, az egész világból érkeznek.² Az utóbbi években a facebookon is csoportokba szerveződtek az egykori közösségek világban szétrajzott tagjai.³

A vallásosok – mivel ők szombaton nem ülnek kocsiba, és így nem tudnak részt venni a nagy ben-semeni pikniken – külön „kis pikniket” szerveznek maguknak → szukkotkor. Az utóbbi években az USA-ban is tartanak helyi kis pikniket az ottaniak: 2012-ben és 2013-ban, a harmadik és negyedik ilyen pikniket New Jerseyben a Watchung Reservationben.⁴

Az „erdő népe” egyszerre spontán és szervezett. Az egyes családoknak, kisközösségeknek már hagyományos asztala, helye van a hússütéshez. De folyamatosan átjárnak egymáshoz: egész nap zajlanak a spontán vagy az interneten előre leszervert találkozások. Az utóbbi években a vészkorszak túlélői közül már csak néhányan vannak jelen, ma már a nagymama-nagypapa korba került zsidó *baby boom* nemzedéke uralja a rendezvényt. A találkozókra magukkal viszik gyermekeiket, unokáikat.

Az erdőben magyar–jiddis–orosz–ukrán–héber nyelvi kavalkáddal lehet találkozni, de nincsenek megértési nehézségek: mindannyian legalább három nyelvet beszélnek. A vészkorszak utáni generáció otthon szüleivel magyarul vagy jiddisül beszélt, általában orosz vagy ukrán iskolába jártak, majd megtanultak héberül is – új, választott hazájuk nyelvén. Gyermekekkel, unokáikkal már héberül kommunikálnak. Az első generációból sokak számára gondot okoz annak meghatározása, hogy milyen nyelven számolnak, vagy hogy milyen nyelven álmodnak. Intellektuálisan általában oroszul vagy héberül fejezik ki magukat a legmagasabb színvonalon, mert ezeken a nyelveken végezték felsőfokú tanulmányaikat és futották be szakmai karrierjüket. Ugyanakkor az erdőben, baráti kapcsolataikban gyermekkoruk magyar vagy jiddis, esetleg általános iskolai orosz vagy ukrán nyelvét használják.

A pikniken változatos a menü: vannak, akik bográcsban gulyást főznek, de emellett az izraeli mintákat átvéve mindenki süt kebabot és más, helyben szokásos húsféléket is. A vidám és oldódott hangulatot szeszes italok is emelik: a Nagyszőlősről elszármazottak egy része – tovább folytatva „hazai” hagyományait – Izraelben készített házi bort is hoz, de a borok mellett a sör és a tömény italok, a vodka is jelen van.

A piknik-nemzedék rendkívül erős, pontosan körülhatárolható közösségi „mi”-tudattal és viselkedési formákkal rendelkezik. Az 1930–1945 között született nemzedék meggyilkolása miatt ők lettek a féltve őrzött „gyerekek” nemzedéke. Az erdőben kamaszosan játékos viselkedésük, önfeledt vidámságuk is jelzi: hiába nagyszülők már, egymás közt mind a mai napig az elpusztított családot pótló, féltett, nehézségek árán felnevelt és taníttatott „gyerekek” maradtak. Legutolsó közös élményük pedig túlélő-szüleik ápolása volt: otthoni minták nélkül kellett megbirkózniuk a feladattal, hiszen nekik maguknak nem voltak nagyszüleik, az idősebbek szinte mind odavesztek a holokauszt idején.

Kárpátalja szovjetizálása után hagyományait főként lakásaik bezárt ajtaja mögött gyakorolhatták. Ekkor a vallásgyakorlás közösségformálását kényszerűen világi események vették át, például az általuk sokat emlegetett zsidó esküvők. Az 1960–1970-es években, asszimilációjukat megakadályozandó, szüleik hívatlanul is elküldték őket minden zsidó esküvőre, hogy a fiatalok megismerkedjenek egymással és esetleg maguk is párra találjanak. Az „erdő népéből” azok, akik Kárpátalján egymástól távolabb nőttek fel, többnyire ezeken az esküvőkön ismerkedtek össze. Kevés köztük az egymás számára idegen. A „gyerekek” nemzedéke alaposan megtanulta a túlélés leckéjét: új életet kezdtek, egy másik, új országban, új nyelven szinte kivétel nélkül sikeresen beilleszkedtek egy másik társadalomba.

5.7. Úgy, mint az óhazában: Az újrateremtett közösség

Glässer Norbert

Az orthodoxyát vagy a haszid közösségeket elhagyó, illetve szekuláris modern zsidó utakat követő egyének és lazán szerveződő alkalmi közösségeik mellett az elszármazott haszid és orthodox családok és közösségek a csoportszerveződés, az emlékezés, valamint a hátrahagyott világ újrateremtésének másik útját képviselik. A megváltozott életvilág keretei között az emlékezetnek a túlélő nemzedék számára történő megőrzéséről, a nemzedéki emlékezet következő generációknak történő átadási szándékáról, és ennek intézményesítéséről ugyanúgy beszélhetünk jelen esetben is.

Az életút elbeszélése és a közösségi emlékezet toposzai mellett a múlt újabb nemzedékek számára történő továbbadása a hétköznapi rutinok szintjén is fontossá válik. Az, ahogyan a nagyszülők vagy dédszülők nemzedéke az óhazában mindennapjai során megélte a közösség által elvárt vallásgyakorlatot, az új hazában is a cselekvés modelljeivé vált. Az elvándorolt közösségekben ennek mottója az „úgy, mint az óhazában” (*azoj, vi in der alter hejm*). Ez olyan általánosan elfogadott legitímációs alappá lett, amely révén a világvárosok megváltozott életvilágában, az urbanizálódás és a bevándorlói lét körülményei között kívánja a közösség újrateremtteni a hátrahagyott vidéki otthon életformáját, folytatni azt, amire a nemzedékek láncolatát összekötő lényegi dologként tekint.¹ Az emlékezet és a múlthoz fűződő viszony tudatos közösségi erőfeszítések eredménye. Emlékezni csakis a közösség részeként, a közösségi rítusok és elbeszélések által tudunk. Az emlékezetet a közösségi intézmények tartják fenn, és segítik a továbbadását. Minden közösség kialakítja saját kulturális emlékezetét. Ennek részeként a megalapozó emlékezet a vallási és történelmi múlt jelentőséggel bíró eseményeit örökíti meg, míg a nemzedéki emlékezet egy-egy korosztályi csoport életútjának közösség számára fontossá vált eseményeit őrzi meg. Az emlékezet támpontjaiul szolgálnak a különböző tárgyak és helyek, sírfeliratok, vallási és világi szövegek.² A korábbi nemzedékekre nem csak emlékezünk, hanem minden közösség sajátos viszonyulást is kialakít az elődjeihez.

A múlt a jelen viszonylatában sajátos értéket nyer. Ez a történetiség rendje, azaz az a viszonyulás, ahogy a mában értékeljük felmenőink egykori világát, tudását, gondolkodását és cselekedeteit.³ Kárpátaljáról elszármazott orthodox és haszid közösségek emlékezni járnak vissza az egykori közösségi élet helyszíneire. Ennek során a múlthoz fűződő viszony megerősítésére, a közösségi emlékezet továbbadására nyílik lehetőség. A globalizálódott világvárosokban élő közösségek és az ősök egykori vidéki jellegű közösségei közötti folytonosság érzetének megteremtését szolgálja a visszalátogatás,

amit azonban annak ellenére sem tekinthetünk visszatelepülési kísérletnek, hogy az alkalmanként használt egykori közösségi épületeket esetenként felújítják. Ettől el kell különíteni a zsidó belső térítés jelenségét, amit jól példáz az oroszországi gyökerű Chabad Lubavich közösség megjelenése Ungváron.

AZ ÚJ OTTHON: „MINKECS”

A vészorszak a történelmi Magyarország vidéki közösségeinek felszámolását jelentette. A közösségi élet – kevés orthodox közösségtől eltekintve – nem teremtődött újjá, mivel nem volt kivel újakezdeni. Ahogyan azt a visszaemlékezések is tükrözik, általános tendencia volt a túlélők körében a Nyugat-Európába, majd az

Észak-Amerikába történő elvándorlás. Itt részben a vészorszakban megmenekült lengyelországi → rebék odavesztett közösségeit pótolták a magyarországi túlélőkkel, részben pedig a magyarországi rebék körül építették ki új közösségüket.⁴

Kárpátalja egykori közösségei közül ma Minkecs (Minkatch, Munkatch, Munkacs) képezi a legszámottevőbb – haszid rebedinasztia körül csoportosuló – közösséget. A munkácsi mellett viszonylag kevés taggal rendelkező haszid közösségeként tartják számon az ungvárit, a beregszászit és az egy időben Nagyszőlősrre költözött szpinkai rebe híveit.⁵

A mai „Munkács” nem egy újraalkotott lokalitás neve, hanem a munkácsi rebe *rebisztéje* mint intézmény által összefogott „közösségeket” jelöli. A legnagyobb létszámú munkácsi közösség (Munkatch Community) és a közösség székhelyéül szolgáló modern épület Brooklynban, Boro Parkban található. New Yorkban jelentős közösségek vannak még Williamsburghben és Monsey-ban is. Észak-Amerika mellett Európában, Izraelben és Ausztráliában is találhatóak „munkácsiak”.

A vészorszak után újrászerveződő közösség az USA-ban, New Yorkban, Brooklynban, a szatmári (Satmar) haszidokkal szoros kapcsolatban formálódott.⁶ A munkácsi rebe, Hajim Elazar Sapira (1871–1937) lányát, Fruma Haja Rivkát 1933 tavaszán, ádár hó 17-én (március 15.) az egykori parczewi rebe fia, az 1914-ben Oroszországban született Barukh Josua Jerahmiel Rabinowitz (1914–1997) vette el, s telepedett le Munkácson.⁷ Apósa halálát követően, 1937–1946 között ő követte a rabbiszékben.

Barukh Rabinowitzot 1937-ben választották meg munkácsi rebének. A vészorszak alatt Budapesten keresztül távozott családjával a Szentföldre. Felesége a kívándorlást követően, 1945-ben hunyt el. Megkísérelte rendbe hozni családjá megtört

Kárpátaljáról elszármazottak haszid közösségei:

UNGVÁR

Josze Elimelech Kahane (1931–?), ma: Brooklyn (USA), Amram Klein

BEREGSZÁSZ

Abraham Alter Pollak (?–2007), ma: Elad (Izrael), Aron Pollak

SPINKA (SZAPLONCA)

Josze Meir Weiss (1838–1909), ma: Williamsburgh, Brooklyn (USA) és Jeruzsálem, Bnei Brak (Izrael)

HUSZT

ma: Shmelka Leifer

egzisztenciáját és 1946-ban elnyerni a Tel Aviv-i főrabbi címet, de nem járt sikerrel. A vészkorszak eseményeinek és felesége elvesztésének hatására szakított apósa hagyományaival, és a „munkácsi rebe” titulussal sem élt többé. Második feleségével Brazíliába, Sao Paulóba költözött. Ez teljes szembefordulást jelentett a vészkorszak előtti Magyarország egyik legjelentősebb haszid-dinasztiájának hagyományaival, és a túlélő munkácsi haszidokhoz fűződő kapcsolatainak felszámolását eredményezte. Gyökeres változásnak tekinthető, hogy a munkácsi dinasztia által képviselt anticionizmust cionista irányultság és a modern Izrael állam iránti szimpátia váltotta fel nála.⁸

Ez összeegyeztethetetlen volt mind a vészkorszakot túlélő híveinek irányvonásával, mind pedig az egykori magyar orthodoxia hagyományaival. 1963-ban Barukh Rabinowitz visszatért Izraelbe, ahol előbb Holon főrabbija lett, majd Petah Tikván vezetett egy kis tanházat 1997-ig, haláláig. Harmadik fia, a Boro Parkban élő Mose Leib Rabinowitz, aki még Munkácson született, azonban ismét felvette a nagyapjától, Hajim Elazar Sapira főrabbitól származó „munkácsi rebe” címet, és a többségében Brooklynba telepedett munkácsi haszidok között tevékenykedik.⁹ Negyedik fia, Jichak Jakov Rabinowitz a dinovi rebe lett Williamsburghben. Második fia, Hajim Rabinowitz Bécs és Dél-Amerika után Jeruzsálemben telepedett le. A munkácsi haszidok szoros kapcsolatban állnak a náluk létszámban is jóval jelentősebb, mára már kettészakadt szatmári haszid mozgalommal. A munkácsi híveket a szatmáriakhoz ma már sok esetben rokoni szálak is kötik.

Az egykori munkácsi rebe unokájának fellépését követően a munkácsi haszid közösség megerősödött, saját zsinagógát, →jesivát és iskolát épített.¹⁰ Az Egyesült Államokban, Kanadában, Izraelben és Ausztráliában szintén találhatók munkácsi jótékonyági és oktatási intézmények.¹¹ A jótékonyági intézményeket a munkácsi főrabbi, Mose Leib Rabinowitz és felesége, Perl Rabinowitz →rebecen alapította. Munkács betegeket látogató és anyagilag is támogató Bikur Holim egyletét *Mazkereth Frima* néven a rebecen édesanyjának, Fruma (Frima) Rabinowitznak emlékére hozták létre. A rebe emellett kiterjedt oktatási intézményrendszert is kiépített, amely *Tiferesz Bunim* néven Talmud-iskolákat, *Bnosz Frima* néven pedig leányiskolákat, valamint a nős férfiak számára Talmud-tanulási lehetőséget biztosító →*kolelokat* foglal magába. A nyári hónapok alatt a munkácsi közösség nyári ifjúsági táborát is rendez a Catskill-hegységben *Hajim ve-Salom* néven.¹²

A közösség – *Or Tora Munkacs* (A Tóra Fénye: Munkács) rövidítéseként Hotzoas EMES néven – kiadóval is rendelkezik, amely a munkácsi rebék műveit jelenteti meg, és munkácsi híreket közlő folyóiratokat tart fenn.

AZ ÓHAZA EMLÉKEZETI TEREI ÉS HELYEI

A Szovjetunióhoz került Kárpátalja vallásellenes társadalmi és hatalmi berendezkedése szintén meggátolta a korábbi közösségi vallási élet huzamos újraszerveződését.¹³ Munkácson élő zsidók ugyanakkor még a sztálinizmus krízises időszakában is kimentek Sapira rabbihoz a temetőbe.¹⁴

Az 1990-es évek – kelet-európai rendszerváltozásokat követő – vallási újjáéledésében és újjászerveződésében az elvándorlásra kényszerített közösségek visszalátogatásaihoz, a közösség emlékezeti tereinek újjáépítéséhez a legtöbb esetben a temető nyújtott kiindulási pontot, különösen az orthodox vallási autoritások, a ➔cadikként, igaz emberként tisztelt rabbik és haszid rebék sírjai, ➔oheljei.¹⁵

Munkács és a jelentősebb kárpátaljai zsidó közösségek emlékhelyei visszatérő színterei a korábban tárgyalt szekuláris zsidó nosztalgiának és megállói a körülötte kialakult örökségturizmusnak is.¹⁶ Orbán Ferenc különböző kiadású, a történeti Magyarországra vonatkozó zsidó turistakönyveiben egyre gyarapodó és árnyaltabbá váló részként jelenik meg Kárpátalja.

A 2006-os útikönyv már a visszalátogató munkácsi közösségről is említést tesz.¹⁷ A zarándokház létesítése, egyes régi közösségi helyek felújítása azonban nem tekinthető visszatelepedésnek. A médiában is gyakran visszaköltözésként félreértelmezett jelenség mögött valójában a zarándoklatok vallási kereteit biztosító infrastruktúra kiépítési törekvése áll, nem pedig életvitelszerű visszatelepülés. A felújított épületek az emlékezés helyeként és kulisszáiként szolgálnak.

A Spira rabbi hagyományait folytató kis közösség elkülönül a helyi hitközségektől, de kapcsolatban áll az USA-beli »munkácsi rebé«-vel és közösséggel. [...] A New York-i »munkácsi rebe« közössége megvásárolta, és eredeti homlokzat felújításával jelenleg teljesen újráépíti, zsinagógaként is, az egykori Spira rabbi házát és zsinagógáját.

[Orbán Ferenc, *A zsidó kultúra nyomában a Kárpát-medencében* (Budapest: Makkabi, 2006), p. 308]

Bár az elvándorolt haszid közösség – ahogyan más települések esetében is – megjelenhet a szekuláris örökségturisták útikönyveiben, blogbejegyzéseiben, a kétféle utazót mégis gyökeresen eltérő motiváció, értelmezés és viszonyulás jellemzi. A ➔haredi látogató magatartása gyakran nehezen értelmezhető a szekuláris világ globalizált tömegkultúrája felől szemlélődő egyén számára.

Az örökségturisták narratív stratégiák mentén alkotják meg a „hátrahagyott” ➔stetl-világot, amely során a nosztalgiautazás ennek kereteit adja meg. A keretül szolgáló kulisszák nem is igényelnek minden esetben tényleges családi emlékeket, rekonstruálandó múltat, ahogyan azt Ruth Ellen Gruber az amerikai határvidék és a kelet-európai stetl-kultúra németek általi – alternatív világként történő – mai újraértelmezésén keresztül is bemutatta.¹⁸

Bár a haszid zarándoktól sem vitathatók el az egyéni emlékezés aktusának egyes jelenségei, esetében mégis gyökeresen más keretek között mozog az emlékezet tereinek használata és az emlékek újraértelmezése. A zarándoklatok célpontjai a temetők. Céljuk azonban nem elsősorban a – szekuláris történeti narratívákat követő – genealógiai rekonstrukció, bár a kelet- és közép-európai orthodox és haszid zarándokoknál a temetőlátogatás sok esetben tartalmazza a családi motivációt is. Köthetik azt valamelyik felmenőjük halálozási évfordulója emlékünnepéhez, így a sírok látogatása során a genealógiai láncolat elemeit is megerősíthetik önmaguk és a jelen lévő következő nemzedék számára. Azonban nem ez az elsődleges cél, hanem a példaképpként tisztelt vallási autoritások sírjainak a felkeresése. Ez a látogatás nem csupán a közös-

Kficesz haderekh, népszerű jiddis társasjáték a haredi világban. A játék célja a régi nagy – többek között kárpátaljai és magyar – zsidó hitközségek bejárása; táblája a térségből elszármazott közösség emlékezete által sajátosan eltorzított térkép, jelentősen felnagyítva a saját múltjuk és hagyományuk szempontjából fontos területeket

ségi érték-megerősítés emlékező gyakorlata, hanem az igaz emberek imameghallgatásban játszott szerepe révén transzcendens értelmezést is nyer.

A munkácsi rebe felmenői sírjához irányuló zárandoklatait több kiadvány, tudósítás és világhálón megosztott videó is hírül adja.¹⁹ A mai közép- és kelet-európai zárandoklatok mögöttes infrastruktúrát igényelnek, bár a modern élelmiszeripari

termékekkel a rituális szabályok betartása nagymértékben könnyebbé vált. Több haszid csoport vette tervbe vagy vitte sikerre saját zarándokintézményeinek kialakítását.²⁰ Munkácson a rebe házának, zsinagógájának felépítése és a „zsidó szálloda” üzemeltetése szintén ebbe a tendenciába illeszkedik. Amíg azonban a „zsidó szálloda” a mindenkori zarándok közönség igényeit elégíti ki, a rebe háza és zsinagógája egyúttal fontos mnemotechnikai hely is. A legtöbb közösségnél ezek a felújított közösségi terek a temető kiemelt sírjainak emlékezésben betöltött szerepéhez hasonló jelentőséggel bírnak.

A látogatók a temetőkben az elhunyt atyák vagy az ott nyugvó cadikok érdemeire hivatkozva értelmezik át saját élethelyzetüket, s helyezik azt egy tágabb, nemzedékeken átívelő és e világín túlmutató kontextusba.²¹ A felújított közösségi terek viszont az egyéni életfordulókat és a megszentelendő ünnepnapokat helyezhetik a nemzedékek folytonosságán keresztül artikulálódó közösség kontextusába, emlékezeti helyekként pedig a hátrahagyott világ részévé válásának érzetét kelthetik.

A 2011-ben megtartott munkácsi házszentelés közösségi vallási cselekedete – a *haredi* körökben nem egyedi jelenségként – összefonódott a rebe unokájának nagykorúvá válási ünnepségével, a híradások jelentős részét pedig a rebe és az unoka érdemekkel bíró neves felmenőinek genealógiai táblája képezte, egészen Baal Sem Tovig, a haszidizmus alapítójáig visszavezetve azt.²² A haszid dinasztia következő nemzedéke ezáltal egyik fontos életfordulós rítusát a felmenők életének egykori helyén, annak helyreállított kulisszái között élte meg. A családi ünnep pedig tömegeket vonzó közösségi eseménnyé vált, ahogyan arra a korábbi nemzedékek gyakorlatában is találhatunk példákat.²³

A haszid és orthodox közösségekben az egyén és a közösség is a nemzedékek láncolatában szemléli önmagát. A jelen modern kihívásai, újonnan felmerülő kérdései a hagyomány láncolatának szűrőjén mennek át, vagy kerülnek elvetésre. A „salselet ha-kabala” [„a hagyomány-láncolat”] lényege, hogy minden újonnan felmerülő vallási kérdés és bevezetett gyakorlat az egymásra épülő generációk kanonizált vallási irodalmán keresztül visszavezethető legyen a színáji kinyilatkoztatásig és Mózes 5. könyvének szövegéig.²⁴ Hasonlóképpen alakul a történetiség orthodox rendje is, ami alatt a közösség saját múlttal szemben fenntartott viszonya értendő. Az orthodoxia a korábbi nemzedékek vallásosságbeli nagyságát hangsúlyozza,²⁵ és ezt a vallásosságot visszafelé haladva a genealógiai láncolaton mind tökéletesebbként és elmélyültebbként mutatja be. A történetiség orthodox rendjének társadalmi célja a közösségi értékek és minták megerősítése. A követendő utat jelöli ki általa.²⁶ Ez pedig a múlt viszonylatában rajzolódik ki a jelen keretei között. A rebe családjától és az idősebb munkácsiaktól ellesett és megörökített rutinok, gyakorlatok, átvett emlékek több nemzedékre visszanyúló mélységet adnak a közösségnek, mintákat szolgáltatnak a – Messiás eljövételét és a szétszórátás végét ígérő – jövőre nézve.

BEVEZETŐ

1. Vö. többek között a Kárpátalján élő egyes nemzetiségekről: Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine: The Land and its Peoples* (Toronto: University of Toronto Press, 2010); Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László, szerk., *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2008); Nándor Bárdi – Csilla Fedinec – László Szarka, szerk., *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* (East European Monographs, 774) (Boulder: Atlantic Research and Publications, 2011); Braun László – Csernicskó István – Molnár József, *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján* (Ungvár: PoliPrint, 2010) stb.
2. Vö. többek között: Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010); М. Вегеш – Ч. Фединець, eds., *Закарпаття 1919–2009 років: Історія, політика, культура* (Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010); Vehes Mikola, et al., *Kárpátalja évszámokban, 1867–2010 / Хроніка Закарпаття, 1867–2010* (Studia regionalistica, 3) (Ungvár: Hoverla, 2011) stb.
3. Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila – Tolcsvai Nagy Gábor, szerk., *Osiris Helyesírás* (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

1. A DUALIZMUS KORA

1.1. Demográfiai változások

1. Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, in: idem, szerk., *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság* (Budapest: Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005), p. 20. A dualizmus kori statisztikai adatok szokványos forrásait – az 1869-es, 1880-as, 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálásokról az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal által kiadott köteteket, illetve a statisztikai hivatal évkönyveit és közleményeit – csak abban az esetben lábjegyzeteljük, ha az adott kötetek szöveges részéből idézünk. Az 1869-es népszámlálásra a korabeli, csonka és nemegyszer hibás kiadvány helyett a KSH által nemrég kiadott, javított és teljes változatot használtuk. Lásd Sebők László, szerk., *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai* (H. n. [Bp.], TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, 2005).
2. Magyarország alatt itt és a továbbiakban a szorosán, vagyis Horvátország-Szlavónia nélkül vett Magyarország értendő. 1890-ig az adatok a polgári, 1900-ra és 1910-re vonatkozóan a polgári és katonai lakosságra vonatkoznak.
3. Lásd jelen kötet 1.10. fejezete: „Az államhatalom és a régió más népeiségeinek viszonya a zsidósághoz”.

4. Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, pp. 23–24.
5. Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A Szerző Kiadása, 1922), p. 13.
6. Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, p. 24.
7. Kovács Alajos, „Általános népleírás” *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 27 (1909), p. 57.
8. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 2 (1874), p. 28.
9. *A m. kir. kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv* (Budapest: Athenaeum, 1906), p. 177.
10. Sichermann Mór, „A zsidók”, in: Szilágyi István, szerk., *Máramaros vármegye egyetemes leírása* (Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876), p. 299.
11. Nyegre László, *Máramaros megye* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900), p. 12.

1.2. Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok

1. *Magyar Statisztika Közlemények* (a továbbiakban MSK), 42 adatai alapján; Sebők László (összeállította), *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai* (Budapest: Teleki László Intézet – KSH Levéltár, 2005), pp. 239–270. (Adataink, miként a továbbiakban is, négy vármegyére: Beregre, Ungra, Ugocsára és Máramarosra vonatkoznak.)
2. MSK 56 alapján.
3. MSK 56 alapján; Karády Viktor, „A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910)”, in: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás* (Budapest: Cserépfalvi, 1997), pp. 252–254.
4. MSK 56 alapján; Karády, „A magyar zsidóság...”.
5. MSK 56 alapján; Joseph Roth, *Zsidók vándorúton* (Budapest: Makkabi, 1989), p. 42.
6. Pl. Simon Kuznets, „Economic Structure and Life of the Jews”, in: Louis Finkelstein, szerk., *The Jews: Their History, Culture and Religion* (New York: Harper & Row, 1960), pp. 1597–1666.
7. Mihók-féle *Magyar Compass*, 1900/1. II. rész; *Nagy Magyar Compass*, 1912/13. II. rész; *Adressenbuch der Handel- und Gewerbetreibenden, sowie der Actien-Gesellschaften der Österreichisch-Ungarischen Monarchie* (a továbbiakban *Adressenbuch*), 1877. adatai alapján.
8. Vö. Bácskai Vera, *A vállalkozók előfutárai* (Budapest: Magvető, 1989), pp. 5–6.
9. *Magyar Compass* 1900/1. I–II. rész; *Nagy Magyar Compass* 1912/13. I–II. rész; Ujvári Péter, szerk., *Magyar zsidó lexikon* (Budapest: Pallas Ny., 1929), pp. 925–926; Halász József, „Ungvár zsidó lakossága a XVI–XIX. században”, in: Zubánics László, szerk., *A magyar–ukrán közös múlt és jelen: Összekötő és elválasztó „fehér foltok”* (Beregszász – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, Intermix, 2011), pp. 96–99; Gyáni Gábor, „Fejezetek a polgárság hazai történetéből”, *Múltunk*, VI:3 (2000), p. 73.
10. *Vasárnapi Újság*, L:26 (1903), p. 430.
11. Mihók-féle *Magyar Compass*, 1900/1. I. rész; *Nagy Magyar Compass*, 1912/13. I. rész; *Adressenbuch*; Lehoczky Tivadar, *Munkács Város új Monografiája I–II.* (Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998 [1907]), vol. II, p. 67.
12. Vö. Tomka Béla, *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913* (Debrecen: Multiplex Media – Debrecen UP, 1999), p. 144.

- ### 1.3. Nyelvhasználat

1. A hagyományos askenáz kétnyelvűségről (diglosszia) lásd például Max Weinreich, „Internal Jewish Bilingualism”, in: *History of the Yiddish Language, 2 vols.* (New Haven: Yale UP, 2008), vol. 1, pp. 247–314, A232–301; Joshua A. Fishman, „The Sociology of Yiddish: A Foreword”, in: idem, szerk., *Never Say Die!* (The Hague – Párizs – New York: Mouton, 1981), pp. 1–97; Dov-Ber Kerler, „Internal Jewish Multilingualism”, in: *The Origins of Modern Literary Yiddish* (Oxford: Clarendon Press, 1999), pp. 11–15; Dovid Katz, *Words on Fire: The Unfinished Story of Yiddish* (New York: Basic Books, 2004).
2. Komoróczy Szonja Ráhel, „Tudatos nyelvi disszimiláció: Jiddis a magyarországi ultra-orthodox zsidó eszmerendszerben”, in: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes, szerk., *Asszimiláció, integráció, szegregáció: Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), pp. 115–130.
3. Nathaniel Katzburg, „Pszak bet-din sel Mihalovic 1865”, in Immanuel Etkes, szerk., *Prakim be-toldot ha-hevra ha-jehudit bi-jeme ha-benaim u-va-et ha-hadasa* (Jeruzsálem: Magnes, 1980), pp. 373–386; Michael K. Silber, „The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition”, in: Jack Wertheimer, szerk., *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era* (New York: JTS, 1992), pp. 23–84; Jacob Katz, *Végzetes szakadás: Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban* (Budapest: Múlt és Jövő, 1999).
4. Az idézet fordítása a következő facsimile alapján készült: Jacob Katz, *Ha-kerá se-lo nitaha: Prisat ha-ortodoksizim mi-klal ha-kehilot be-Hungaria u-ve-Germania* (Jeruzsálem: Zalman Shazar, 1995), p. 94.
5. A jellegzetes helyi dialektusról kevés szakirodalom létezik, lásd pl. Wolf Tambur, „Maramoroshet yidish-loshn”, in *Marmaros-Sziget* (1974); idem, „Yidishe vertlekh un idiomen”, *Bukareshter Shriftn*, 3 (1980), pp. 105–129; Ilana Rosen, „»Aval be-jidis ze mecalcel aheret«: Bitujim jidiim be-maszoret jehude Karpatorusz”, *Jeda Am*, 61–62 (2001), pp. 91–111.
6. Lásd jelen kötet 1.10. fejezete: „Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz”.

7. „A bűn nem öröklődik: New York-i interjú a 75 esztendőes Elie Wiesellel”, *Népszabadság* (2003. szeptember 30.), p. 7.
8. Slomo Bikl, „»Solem Alekhem« ha-szigeti”, in *Jahadut Romania: Hisztorია, bikoret szifrutit, zikhronot* (Askelon: Hitahdut ole Romania be-Jiszrael – Ha-veada ha-szifrutit sel izvon Groper, 1978), p. 216.
9. Sh. Y. Dorfson [Salom Jakov Harrendorf], „A yung-yidish gezang fun di Karpatn-berg”, *Literarishe bleter*, 13:29 (1936), p. 461.
10. Lásd jelen kötet 2.6. fejezete: „Oktatásügy”.
11. Lásd jelen kötet 2.8. fejezete: „Kárpátaljai zsidó sajtó”.
12. Suti és Hedy visszaemlékezése Nagyszőlősről, in: Nagy Milada, szerk., *Nagyszőlős, a világ közepe* (Budapest: Aposztróf Kiadó, 2009), p. 136.
13. Sch. J., Ungváron született 1929-ben. Interjú: Vincze Kata Zsófia, 2012, Izrael. V. K. Zs. szívésségéből.

1.4. Rabbik, irányzatok, közösségek

1. Magyar Nemzeti Levéltár [MNL] A 39.4668/1782.
2. MNL A 39.4668/1782.
3. MNL A 39.4668/1782.
4. MNL A 39.4668/1782; 5019/1782.
5. Ludovicus Nagy, *Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum*, 2 vols. (Buda, 1828/29).
6. Randolph L. Braham – Szabó Zoltán Tibor, *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest: Park könyvek, 2007), p. 255.
7. Fényes Elek, *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, 6 vols. (Pest, 1836–1840).
8. MNL A 39.5019/1782.
9. Ujvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929), pp. 619–621, 925–926; Yeshayahu Jelinek, *The Carpatian Diaspora: The Jews of Subcarpatian Rus' and Mukachevo 1848–1948* (New York: Columbia University Press, 2007), pp. 74–77.
10. „Beszüntetett imaházak”, *Egyenlőség* (1905. nov. 9).
11. Braham – Szabó, *A magyarországi holokauszt...*, p. 688.
12. „A nagyszőlősi ...”, *Egyenlőség* (1905. nov. 9).
13. Jakov Katz, *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén* (Budapest: Múlt és Jövő, 2005), pp. 130–132.
14. Jichak Joszef Cohen, *Hakhme Transzilvania* (Jerusalem: Makhon Yerushalaim, 1989), pp. 79–80; Michael K. Silber, „Kahana, Yehudah”, in: Gershon Hundert, szerk., *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2 vols. (New Haven: Yale UP, 2008), p. 848.
15. Ujvári, *Zsidó lexikon*, p. 925.
16. Michael K. Silber, „The Historical Experience of German Jewry and its Impact on Haskalah and Reform in Hungary”, in: Jacob Katz, szerk., *Toward Modernity: The European Jewish Model* (New Brunswick – Oxford: Transaction Books, 1987), pp. 107–157.
17. Natan Ortner, *Ha-Rebe R. Cvi Elimelech mi-Dinov*, 2 vols. (3. kiadás) (Tel Aviv: Hamakhon le-hancahat jahadut Galicia, 1988); Mendel Piekarz, „»Al ma avda galut

- Szefarad« ke-lekah klape ha-haszkala be-mizrah Eropa: Haszidut be-ene R. Cvi Elimelekh Sapira mi-Dinov”, *Da’at*, 28 (1992), pp. 87–115.
18. *Takanot tomkhin de-oraita* (Munkács, 1895).
  19. Jichak Joszef Cohen, „Sziget”, in: *Szefer Marmaros: Mea ve-sisim kehilot kedoshot be-jisuvan u-ve-hurbanan*, (Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983), pp. 3–40; Michael K. Silber, „Sighet Marmatiei”, in: *YIVO Encyclopedia*, pp. 1744–1746.
  20. Jehuda Spiegel, *Toldot Jiszrael ve-hitpathut ha-haszidut be-Ruszijah ha-Karpatit* (Tel Aviv, é.n.), p. 131.
  21. Jakov Katz, „Chatam Szofer életrajzához”, *Századok*, 126 (1992), pp. 92–112.
  22. Cohen, „Sziget”.
  23. „Az ítélet”, *Egyenlőség* (1893. dec. 15.).
  24. „Mármaros-Sziget”, „Egy kultur-kérdés”, *Egyenlőség* (1883. júl. 29.).
  25. „A máramaros-szigeti rabbi-kérdés”, *Egyenlőség* (1883. szept. 23.).
  26. „A munkácsi rabbival”, *Egyenlőség* (1893. jún. 9.).
  27. „Munkácson”, *Egyenlőség* (1893. júl. 28.).
  28. „A munkácsi rabbi-»választás«”, *Egyenlőség* (1894. febr. 2.).
  29. „A nagyon nagy áldás”, *Egyenlőség* (1898. febr. 2.).
  30. Michael K. Silber, „Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása”, in: idem, szerk., *Magyar zsidó történelem – másképp: Jeruzsálemi antológia* (Budapest – Jerusalem: Múlt és Jövő, 2007), pp. 225–300; Jacob Katz, *Végzetes szakadás: Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*, ford. Ács Gábor (Jerusalem – Budapest: Múlt és Jövő, 1999).
  31. Jekutiel Jehuda Greenwald, *Le-toldot ha-reformacion ha-datit be-Germanija u-ve-Hungarija: Ha-Maharam Schik u-zmano* (Colombus, 1947/48); Jichak Joszef Cohen, *Hakhme Hungarija* (Jerusalem: Machon Yerushalayim, 1996/97), pp. 351–354.
  32. Nathaniel Katzburg, „Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény”, in: Michael K. Silber, szerk., *Magyar zsidó történelem másképp: Jeruzsálemi antológia* (Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2007), pp. 199–223.
  33. Spiegel, *Toldot Jiszrael...*, p. 46.
  34. Nosson Dovid Rabinowich, „Setting the Record Straight: Was the Chasam Sofer Inconstistent? A Review Essay”, *Hakirah*, 4 (2007), pp. 249–252.
  35. Katz, *Végzetes szakadás*, pp. 64–68, 226–228; Adam S. Ferziger, „Religious Zealotry and Religious Law: Rethinking Conflict and Coexistence”, *Journal of Religion*, 84:1 (2004), pp. 48–77.
  36. MNL K 150. III. 4.597.806; III. 4.812.50492; VII. 8.2079.7318.
  37. MNL K 150. III. 4.883.3839.
  38. „A »haladó vidék«”, *Egyenlőség* (1890. aug. 15.); „A máramarosi zsidókról”, *Egyenlőség* (1903. júl. 12.).
  39. „A mi elválaszt – a mi egyesít”, *Egyenlőség* (1894. júl. 20.).
  40. „Hogy támadnak bizonyos legendák”, *Egyenlőség* (1904. jan. 17.).
  41. „A munkácsi chéderek”, *Egyenlőség* (1903. szept. 6.).
  42. Jelinek, *The Carpathian Diaspora...*, p. 72.
  43. Michael K. Silber, „The Limits of Rapprochment: The Anatomy of an Anti-Hasidic Controversy in Hungary”, *Studia Judaica*, 3 (1994), pp. 124–147; idem, „»There are no Yeshivot in our Country—for Several Good Reasons«: Between Hasidim and Mitnagdim

- in Hungary” (in Hebrew), in: Emanuel Etkes et al, szerk., *Be-maagale hasidim: Kovec mehkirim le-zikhro sel Profeszor Mordechai Wilensky* (Jeruzsálem: Moszad Bialik, 1999), pp. 75–108.
44. Braham – Szabó, *A magyarországi holokauszt...*, p. 1175.
  45. Magyar Zsidó Levéltár, HU HJA X-87.63.
  46. Roth László, Ungvár. Interjú: www.centropa.hu.
  47. Ujvári, *Magyar Zsidó Lexikon*. p. 925; Jehuda Spiegel, *Ungvár* (Tel Aviv, 1993).
  48. Braham – Szabó, *A magyarországi holokauszt...*, p.1184.
  49. Szefer Marmaros, p. 107.
  50. „Adta csodarabbija”, *Egyenlőség* (1898. nov. 13.); „A mozgolódó szélső ortodoxia”, *Egyenlőség* (1898. okt. 20.).
  51. „Akikért szegyeelnünk kell magunkat”, *Egyenlőség* (1896. júl. 26.).
  52. Aviézer Ravitzky, *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben* (Pozsony: Kalligram, 2011).
  53. „Külföldi orthodox cionisták kongresszusa Pozsonyban”, *Egyenlőség* (1904. aug. 21.).

1.5. A haszidizmus megjelenése és terjedése

1. Dan Ben-Amos – Jerome R. Mintz, szerk., *In Praise of the Baal Shem Tov (Shivhei ha-Besht: The Earliest Collection of Legends About the Founder of Hasidism)* (Northvale: New Jersey, 1970).
2. Mordecai Wilensky, „Hasidic-Mitnaggedic Polemics in the Jewish Communities of Eastern Europe: The Hostile Phase” in: Gershon David Hundert, szerk., *Essential Papers on Hasidism* (New York - London: New York UP, 1991), pp. 224–274; Jakov Katz, *Ha-gyomány és válság: Zsidó társadalom a középkor végén* (Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2005), pp. 329–348.
3. Jehuda Spiegel, *Toldot Jisrael ve-hitpathut ha-haszidut ba-Ruszijah ha-Karpatit* (Tel Aviv, é.n.), p. 21.
4. Jekutiél Jehuda Grünwald, *Zikhron le-risonim* (Szatmár, 1909), p. 7.
5. Jekutiél Jehuda Grünwald, „Le-Korot ha-haszidut be-Hungarija”, *Ha-cofe le-hokhmat Jisrael*, 5 (1921), pp. 270–271.
6. Joseph J. Cohen, „Darkei ha-hadira sel ha-haszidut le-Hungarija”, in: M. E. Gonda – I. I. Cohen – I. Marton, szerk., *Jehudei Hungarija: Mehkarim hisztoriim* (Tel Aviv, 1980), p. 81.
7. Grünwald Lipót [Jekutiél Jehuda], „Rabbi Báruch titka”, *Egyenlőség* (1918. nov. 2.); Ujvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929), p. 166.
8. Greenwald, *Ha-cofe...*, p. 269.
9. Smuel ha-Cohen (Weingarten), „Le-korot ha-jehudim be-Karpatorusz”, in: *Enciklopedia sel galujot*, 7: *Karpatorusz*, (Jerusalem – Tel Aviv, 1959), pp. 24–25.
10. Ibid.
11. Jekutiél Jehuda Grünwald, *Toyznt yor yidish lebn in Ungarn* (New York: Parish Press, 1945), p. 255.
12. Raphael Mahler, *Ha-Haszidut ve-ha-haszkala* (Merhavia: Szifriat Poalim, 1961), p. 97.
13. Cohen, „Darkei ha-hadira...”, p. 78.
14. Ibid.

15. Spiegel, *Toldot Jisrael...*, p. 131.
16. Például Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor, „Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében”, *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, VII (1963), pp. 5–48; Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, *Századok* (1992), pp. 59–79.
17. Michael K. Silber, „The Limits of Rapprochment: The Anatomy of an Anti-Hasidic Controversy in Hungary”, *Studia Judaica*, 3 (1994), p. 127.
18. Lipót Löw, „Vergangenheit und Gegenwart der Chassider”, in: I. Löw, szerk., *L. Löw Gesammelte Schriften* (Szegedin, 1890), vol. II. pp. 91–103.
19. Yeshajahu A. Jelinek, *The Carpatian Diaspora. The Jew of Subcarpatian Rus' and Mukacheve 1848–1948*. (New York: Columbia University Press, 2007), p. 75.
20. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 15 (1851), p. 405.
21. *Ben Chananja*, 2 (1859), p. 292; *Ben Chananja*, 7 (1864), pp. 204, 564.
22. *Ben Chananja*, 8 (1865), p. 565.
23. Silber, „The Limits of Rapprochment...”, pp. 124–147.
24. Silber, „The Limits of Rapprochment...”, p. 136.
25. Reichtmann Mózes, „Magyarországi hírek az álmessiasokról”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 24 (1907), pp. 153–156.
26. Joseph Weiss, „Tora Study in Early Hasidism”, in: David Goldstein, szerk., *Studies in Eastern European Jewish Mysticism* (Oxford: Littman Library, 1985), pp. 56–68.
27. „Nem kell iskola”, *Egyenlőség* (1888. dec. 16.); „A pozsonyi rabbigyűlés”, *Egyenlőség* (1890. jan. 19.); „A csodarabbik Magyarországon”, *Egyenlőség* (1897. okt. 21.).
28. „A jesivák”, *Egyenlőség* (1885. okt. 4.); Spiegel, *Toldot Jisrael...*, pp. 212–213; Jelinek, *The Carpatian Diaspora...*, p. 39.
29. Spiegel, *Toldot Jisrael...*, p. 46; Nathaniel Katzburg, „Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény” in: Michael K. Silber, szerk., *Magyar zsidó történelem másképp: Jeruzsálemi antológia* (Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2007), pp. 199–223.
30. Patai József, *Abelzicsodarabbinál* (Zsidó Írások Második Könyv) (Budapest, 1920), pp. 33–45.
31. Randolph L. Braham – Szabó Zoltán Tibor, *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest: Park Könyvkiadó, 2007), p. 699.
32. Schön Dezső, *Istenkeresők a Kárpátok alatt* (Tel Aviv: Új Kelet, 1964), pp. 390–391; „A hét halottja”, *Egyenlőség* (1904. febr. 21.); Jelinek, *The Carpatian Diaspora...*, p. 69.
33. „A haladó vidék”, *Egyenlőség* (1890. aug. 15.); „Csodarabbik Magyarországon”, *Egyenlőség* (1897. okt. 24.); „Hogy támadnak bizonyos legendák”, *Egyenlőség* (1904. jan. 17.).
34. Schön, *Istenkeresők...*, pp. 341–343; Braham – Szabó, *A magyarországi holokauszt...*, p. 649.
35. „Egy kultur kérdés”, *Egyenlőség* (1883. júl. 29.); „A Máramaros-szigeti rabbi-kérdés”, *Egyenlőség* (1883. okt. 23.).
36. *Milhemet micva* (Sziget, 1889).
37. *Ohev mishpat* (Lemberg, 1887).
38. Ujvári, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon*, p. 826.
39. „A munkácsi rabbi”, *Egyenlőség* (1893. jún. 9.); „Munkácson”, *Egyenlőség* (1893. júl. 28.); „Az ítélet”, *Egyenlőség* (1893. júl. 28.); „A munkácsi rabbi-választás”, *Egyenlőség* (1894. febr. 1.).
40. Lásd erről jelen kötet 2.7. fejezete: „Rabbik, közösségek, belviszályok”.
41. Spiegel, *Toldot Jisrael...*, pp. 172–173.

42. Galpert Ernő, Munkács és Svarc Nyikolaj, Nagyszőlős interjúi: <http://centropa.roromedia.at/hu/biography/erno-galpert>; <http://centropa.roromedia.at/hu/biography/nyikolaj-svarc>.
43. „Adta csodarabbija”, *Egyenlőség* (1898. nov. 13.); „A máramarosi zsidókról”, *Egyenlőség* (1903. júl. 12.); „Így támadnak bizonyos legendák”, *Egyenlőség* (1904. jan. 17.).
44. „Csodarabbik Magyarországon”, *Egyenlőség* (1897. okt. 27.).

1.6. Hagyományos és modern zsidó oktatás

1. Részletes adatokért lásd Jehuda Erez, szerk., *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz* (Jerusalem – Tel Aviv, 1959), p. 122.
2. Zvi Menshel, szerk., *Chust and Vicinity. A Memorial Book of the Community* (Tel Aviv, 2002), pp. 126 és 721.
3. Lásd 5Mózes 11,19: „Tanítsátok meg ezeket fiaitoknak”.
4. *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*, pp. 299–301 (Joszef Jakobovics cikke).
5. Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2012), 2. kötet, p. 160.
6. Zvi Menshel, szerk., *Chust and Vicinity. A Memorial Book of the Community* (Tel Aviv, 2002), p. 723.
7. Lásd: *Egyenlőség* (1919. márc. 29.), p. 11.
8. A rendelkezés részleteiről és az iskolákról lásd Bányai Viktória, *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850* (Budapest: Gondolat, 2005), 3. fejezet, pp. 40–64.
9. Az összesítéseket a Magyar Nemzeti Levéltár Helytartótanácsi Levéltár, Dep. Scholarum Nationalium részlegében őrzik.
10. Lásd Aron Moskovits, *Jewish Education in Hungary, 1848–1948* (New York: Bloch Publishing, 1964), p. 20.
11. Az állami, a felekezeti és a magán iskolák költségeiről részletes adatokat lásd *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 31 (1913), p. 84.
12. Horovitz Mór, *Az ungvári orth. Izr. Hitk. Elemi népiskola vázlatos története* (Ungvár, 1912).
13. *Statisztikai Szemle*, 17 (1939), no. 3, p. 229.
14. *Magyar-Zsidó Szemle*, 18 (1901), p. 34.
15. *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*, p. 285.
16. Moshe Carmilly-Weinberger, szerk., *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977* (New York, 1986), pp. 303–320.
17. Alexander Bernát, „A magyar közoktatás állapota 1884/5-ben”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (1886), p. 290.
18. Horovitz Mór, *Az ungvári orth. Izr. Hitk. Elemi népiskola vázlatos története* (Ungvár, 1912), p. 14.
19. *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*, p. 283.
20. Munkácsi Állami Elemi Népiskola 1883/84, p. 7.
21. Munkácsi Állami Polgári Leányiskola 1895/96, p. 4.
22. Kérelem a középiskolai tanulók szombati írás és rajzolás alól való felmentés ügyében: „A szombat a középiskolákban”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (1886), pp. 682–683.
23. Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora* (New York: Columbia UP, 2007), p. 87.

24. Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2012), 2. kötet, p. 161.
25. „Informatio De Adolescentibus privati Instituti Munkácsiensis per exmisos e. R. M. Gymnasio Ungvariensi examinatores pro utroque Semestri Semestraliter Munkácsini 1843/44 examinatis”, in: *Informationes generales de Gymnasiali literarii districtus Cassoviensis juventute pro 2-do semestri anni scholastici 1843/4. praestitae* (OSZK kéziratár Fol. lat. 3471), pp. 159–161.
26. *Munkácsi Állami Elemi Népiskola* 1885/86, p. 24.
27. *Munkácsi Állami Elemi Népiskola* 1885/86, pp. 19–26, 1886/87, p. 8 és 1887/88, pp. 10–11.

1.7. Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés

1. 1900-ban az őstermeléssel foglalkoztatottak között Beregben 6%, Ungban 4%, Máramarosban 9% és Ugocsában 6% volt zsidó (kerekített számok), szemben az országos 0,8% aránnyal. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 64 (1920), pp. 278–279.
2. 1900-ban a bányászatban, iparban és közlekedésben foglalkoztatottak között Beregben 49%, Ungban 42%, Máramarosban 50% és Ugocsában 46% volt zsidó, szemben az országos 17%-kal. Uo.
3. 1900-ban a napszámosok között Beregben 24%, Ungban 13%, Máramarosban 39% és Ugocsában 21% volt zsidó, szemben az országos 4%-kal. Uo.
4. 1900-ban a kereskedelemben foglalkoztatottak között a négy kárpátaljai megyében mindent 90% feletti volt a zsidók aránya (Máramarosban 95%) szemben az országos 58%-kal. Uo.
5. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Új folyam 19 (1911), pp. 344–347. Az ungvári és a kőrösmezői iskolákról lásd jelen kötet 1.6. fejezete: „Hagyományos és modern zsidó oktatás”.
6. 1880-ban a kárpátaljai megyék tanítóinak 212 forintnyi átlagfizetése (szemben az országos 367 forintos átlaggal) összességében az országban kifizetett tanítói járandóságok 2,5%-ra rúgott, szemben az iskolák 4,8%-os arányával. A számítások forrása: *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 9 (1880), pp. 94–99.
7. Az egész régió iskoláinak 44% még 1910-ben is görög-katolikus felekezetű volt (Máramarosban 53%), jórészt ruszin anyanyelvű tanulókkal. Bár a tanítási nyelv adatai bizonytalan hitelességűek, illetve az 1907-es Lex Apponyi után különösen biztosan a magyar államnyelv előnyére hajlítottak, 1910-ben ugyanazon forrás szerint Máramarosban az iskolák 29%-ában és Ugocsában 16%-ában még hivatalosan sem magyarul oktattak. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Új folyam 19 (1911), pp. 344–347.
8. 1906/07-ben a görög-katolikus iskoláknak mindössze 10%-a oktatott 9 hónapnál többet az évben – szemben pl. az állami iskolák 58%-ával vagy a zsidó elemik 81%-ával. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 31 (1913), p. 53.
9. A 10 görög katolikus iskolára 1906/07-ben mindössze 11 osztályterem jutott, szemben az állami iskolák 25 vagy a zsidó iskolák 20 tantermével. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 31 (1913), p. 79.
10. *Avallás és közoktatási miniszter 1870 évi jelentése a kormánynak* (Budapest, 1871), pp. 357–359.
11. *A vallás és közoktatási miniszter 1897 évi jelentése a kormánynak* (Budapest, 1898), pp. 215–219 és 239–241.

12. Lásd a városok neveinél, Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 1996–1948* (Budapest: Akadémiai, 1988). *Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam* 23 (1915), pp. 253–254. Vö. Fedinec Csilla, *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből, 1938–1991* (Officina Hungarica, 8.) (Budapest, 1999).
13. *Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam* 19 (1911), pp. 375–378.
14. *Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam* 22 (1914), pp. 13–14.
15. Lásd erről különösen iskola-szociológiai munkáimat a következő köteteimben: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás* (Budapest: Cserépfalvi, 1997); *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945* (Budapest: Replika-könyvek, 1997); *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945* (Budapest: Replika-könyvek, 2000); *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok* (Budapest: Wesley János Főiskola, 2012).
16. *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 61 (1916), p. 526 és p. 540.
17. *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 64 (1920), pp. 138–139 és pp. 154–155.
18. Forrás: a Tisza balpartja megyéire a Központi Statisztikai Hivatal kiadatlan levéltári anyaga. A Tisza jobbpartja megyéire: Viktor Karady – Péter Tibor Nagy, szerk., *Educational Inequalities and Denominations. Database for Eastern Slovakia and North-Eastern Hungary, 1910* (Budapest: John Wesley Publisher, 2006).
19. Forrás: felvételi eredmények az iskolai értesítők és a beiratkozási anyakönyvek adatai alapján.
20. Lásd erre összefoglaló jellegű kutatási eredményeimet: „Alkultúrális egyenlőtlenségek a dualista kor középiskolásainak tantárgy-sajátos teljesítményi mutatóiban”, *Educatio* (2012, tél), pp. 513–534.
21. Az első táblázat utolsó oszlopának létszámadataiból számított arány.
22. Forrás: Protopográfiai felmérési eredmények a beiratkozási naplók és a diplomások listái alapján.
23. Összesítés a következő forrásból: *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 56 (1915), pp. 713–781.
24. Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 56 (1915), pp. 492–601.
25. Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam* 22 (1914), pp. 13–14.

1.8. Héber nyomdák, könyvkultúra

1. Jekutiél Jehuda (Leopold) Grünwald, *Toyznt yor yidish lebn in Ungarn* (New York: Parish Press, 1945), p. 234.
2. A térség héber könyvnyomtatásával számos mű foglalkozik, több bibliográfia is jelent meg egyes városok nyomdáiról (l. ott). Fontos forrás továbbá Jichak Jozsef Kohen, *Hakhme Transzilvania 1730–1944* (Jerusalem: Makhon Jerusálajim, 1989); idem, *Hakhme Hungaria ve-ha-szifrut ha-toranit bah* (Jeruzsálem: Makhon Jerusálajim, 1997); Brad Sabin Hill, *Hebrew Printing in Ukraine: An Exhibition* (Washington: George Washington University, [2008]); illetve a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár *Bibliography of the Hebrew Book 1470–1960* című digitális adatbázisa: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/infochannels/Catalogs/bibliographic-databases/Pages/the-hebrew-book.aspx> [2012.11.25].

3. Pinhasz Jakov Hakohen, „Ha-dfus ha-ivri be-Hungaria: Ha-dfus ha-ivri be-Ungvar”, *Kirjath Sepher*, 24 (1948), pp. 276–280; Naftali Ben-Menahem, „Ha-dfus ha-ivri be-Ungvar”, *Kirjath Sepher*, 25 (1949), pp. 231–232; Haim Lieberman, „Ha-dfus ha-ivri be-Ungvar”, *Kirjath Sepher*, 27 (1951), pp. 115–116; Yehuda Spiegel, „Dfus”, *Ungvar* (Tel Aviv: Yehuda Spiegel, 1993), pp. 205–210.
4. Meir Eisenstädter, *Imre Es*, 2 (Ungvar: Carl Jäger, 1864).
5. Meir Eisenstädter, *Imre Es*, 1 (Lemberg: M. F. Poremba, 1852).
6. Jehezkel Landau, *Dagul mervava kama* (Ungvár: Carl Jäger, 1864).
7. Slomo Ganzfried, *Keset ha-szofer* (Buda: Egyetemi Nyomda, 1835). A könyvnek később természetesen ungvári kiadása is volt (Ungvár: Carl Jäger’s Wittwe, 1871).
8. Slomo Ganzfried, *Kicur sulhan arukh* (Ungvár: Carl Jäger, 1864) – [Rövidített *Sulhan arukh*].
9. Abraham Broda, *Halikhot olam (Halikhes oylem)* (Ungvár: Carl Jäger, 1864).
10. Szonja Ráhel Komoróczy, *Yiddish Printing in Hungary: An Annotated Bibliography* (Hungaria Judaica, 25) (Budapest: Center for Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011).
11. Akiva Jozsef Schlesinger, *Lev ha-ivri* (Ungvár: Carl Jäger, 1865).
12. Akiva Jozsef Schlesinger, *El he-adarim ha-seni* (Kassa – Ungvár – Lemberg, 1866–1867).
13. Akiva Jozsef Schlesinger, *El he-adarim* (Pozsony: Sieber’s Erben, 1863).
14. Komoróczy Szonja Ráhel, „Tudatos nyelvi disszimiláció: Jiddis a magyarországi ultra-orthodox zsidó eszmerendszerben”, in: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes, eds., *Asszimiláció, integráció, szegregáció: Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), pp. 115–130.
15. *Pszak bet din* (Ungvár: Carl Jäger, 1866, ill. 1867).
16. Slomo Rosenberg, *Mispat galuj* (Ungvár: Carl Jägers Witwe, 1868).
17. Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2012), vol. 1, p. 853.
18. 1924–1933 között, pl. Szerényi Béla – Barát Henrik, szerk., *Zsidó családi és kereskedelmi naptár az 5685., 1924. évre* (Ungvár, Viktória Nyomda, 1924).
19. Jiddisül megjelent: B. Sereni (Szerényi Béla), *Der nekhtiker tog: A komedie in dray aktn* (Ungvár, s. d.); egyéb ismert jiddis drámái: *Der modner rebe*, *Dos naye tsil*, *Di khashmonoim*. Lásd Shmuel Niger – Jacob Shatzky, szerk., *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*, 8 vols. (New York: Alveltlekher yidisher kultur-kongres, 1956), vol. 6, pp. 508–509; Zalmen Zylberzweig, *Leksikon fun yidishn teater*, 6 vols. (New York: Elisheva, 1931–1963), vol. 2, pp. 1526.
20. Szerényi Béla, *A Chasmoneusok. Történelmi színmű 4 képben.* (Ungvár: Zsidó Néplap, 1928); idem., *Új cél. Jelenet egy felvonásban* (Ungvár: Zsidó Néplap, 1929).
21. Aser Ansel Grünwald, *Kicur nahalat siva* (Ungvár: 1926).
22. Aser Ansel Grünwald, *Szimla hadasa* (Ungvár, 1927).
23. Aser Ansel Grünwald, *Ner micva* (Ungvár, 1929).
24. Aser Ansel Grünwald, *Zokher ha-brit* (Ungvár, 1931).
25. Pinhasz Jakov Hakohen, „Ha-dfus ha-ivri be-Hungaria, 2: Ha-dfus ha-ivri be-Munkacs”, *Kirjath Sepher*, 25 (1949), pp. 206–228, 26 (1950), pp. 111–112; Naftali Ben-Menahem, „Ha-dfus ha-ivri be-Munkacs”, *Kirjath Sepher*, 26 (1950), pp. 201–215; Haim Lieberman, „Ha-dfus ha-ivri be-Munkacs”, *Kirjath Sepher*, 27 (1951), pp. 261–

- 279, 382–388; Meir Färber, „Publishing Houses”, in: Guido Kisch, szerk., *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, 1 (New York – Philadelphia: Jewish Publication Society, 1968), pp. 532–538.
26. Hajim Szofer, *Sut Mahane Hajim*, 1 (Pressburg: Heinrich Sieber's Erben, 1862).
27. Hajim Szofer, *Sut Mahane Hajim*, 2 (Ungvár – Munkács: Pinhasz Bleier, 1872).
28. Smuel Ha-Kohen Weingarten, „Munkatsh”, in: *Arim ve-imahot be-Jisrael*, 1 (Jeruzsálem: Moszad ha-Rav Kook, 1946), pp. 345–371; Jacob Katz, *Végzetes szakadás: Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*, ford. Ács Gábor (Budapest: Múlt és Jövő, 1999), pp. 64–68, 226–228; Adam S. Ferziger, „Religious Zealotry and Religious Law: Rethinking Conflict and Coexistence”, *Journal of Religion*, 84:1 (2004), pp. 48–77.
29. *Mehaa ve-azhara gedola* (Munkács: Grafia, 1935).
30. *Mikhtav galuj* (Munkács: Haladás Buchdruckerei, 1912).
31. Y. L. Shapiro [Ayzik Meir Dik (1807/14–1893)], *Der idisher gayst* (Munkács: Nekudah, 1932).
32. Shlomo Leyb Moshkovitsh, *A dor vos geyt unter: Bilder un tipn oys der ir vo-em be-Yisroel Munkatsh in Podkarpatorus* (Munkács: Nekudah Verlag, 1937).
33. Juda Raznicsenko [Jehuda Erez (1900–1983)], *Eyn veg: tsu der frage fun hakhshore un khalutsisher yugend bavegung* (Munkács: Nekudah, 1934).
34. A kárpátaljai magyar könyvnyomtatásról, több zsidó vonatkozású művel, lásd Fedinec Csilla, „Magyar könyvkiadás és képzőművészet kapcsolata Kárpátalján (1918-tól napjainkig) + Bibliográfia”, in: Zágorec-Csuka Judit – Olga Ninkov Kovacsev, szerk., „Az elsüllyed jelek”: A 20. századi magyar könyvillusztráció Magyarország határain kívül 1918-tól napjainkig (Budapest: Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága, 2003), pp. 138–171.
35. Vladimir Jabotinsky, *A zsidó légión a világháborúban* (Munkács: Nekudah-Kiadó, 1931).
36. Rubin Illés, szerk., *A munkácsi zsidó gimnázium évkönyve* (Munkács: Nekudah, 1939–1943).
37. Daniel Müller, „Manfred Georg ve-ha-Jüdische Revue sel Mukacsevo”, *Kesher*, 21 (1997), pp. 91–100; idem, *Manfred Georg und die „Jüdische Revue”: eine Exilzeitschrift in der Tschechoslowakei 1936–1938* (Konstanz: UVK Medien, 2000).
38. Erről részletesen lásd jelen kötet 2.8. fejezete: „Kárpátaljai zsidó sajtó”.
39. Naftali Ben-Menahem, *Mi-szifrut Jisrael be-Hungaria* (Jeruzsálem: Tishbi, 1958); idem, „Ha-dfusz ha-ivri be-Sziget”, *Maramaros-Sziget* (1969); S. J. Gross – Jichak Joszef Kohen, eds., *Szefer Marmaros: Mea ve-sisim kehilot kedusot be-jisuvan u-ve-hurbanan* (Tel Aviv: Bet Marmaros, 1983); Yitzhak Alfassi – Eli Netzer – Anna Szalai, eds., *The Heart Remembers: Jewish Sziget* (Matan: Association of Former Szigetians in Israel, 2003); Menahem Keren-Kratz, *Ha-hajim ha-tarbutim bi-mehoz Maramures (Hungaria, Romania, Csekhoszlovakia): Szifrut, itonut ve-hagut jehudit ben ha-sanim 1874–1944* (PhD dolgozat; Ramat Gan: Bar Ilan University, 2008).
40. Joszef Mordekhai Kahana, *Divre cadikim* (M.-Sziget: Maramaroscher Actien Buchdruckerei, 1874).
41. *Szefer Marmaros*, pp. 20, 26.
42. Jekutiél Jehuda Grünwald, *Peere hakhme medinatenu* (M.-Sziget: Avraham Kaufman et Sohne, 1910); idem, *Korot ir Presburg u-gdoleha* (M.-Sziget: Kaufman, 1911).
43. Erről lásd még jelen kötet 2.8. fejezete: „Kárpátaljai zsidó sajtó”.

1.9. Vallási élet, önszerveződés: Egyletek, szervezetek

1. Ritka kivétel Michael K. Silber, „A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban: A »Kaszinók«”, *Századok*, 126 (1992), 1, pp. 113–141; Julia Richers, „»Jótékony rablás« csupán? A Pesti Izraelita Nőegylet tevékenységi körei (1866–1943)”, in: Toronyi Zsuzsanna, szerk., *A zsidó nő* (Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2002), pp. 65–75.
2. Yeshayahu Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Munkachevo 1848–1948* (New York: Columbia University Press, 2007), pp. 74–77; Ujvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929), pp. 619–620, 925–926.
3. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) K 150. VII. 8. 1803. cs. 3979. sz.
4. Vö. Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads: Tradition and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility* (Budapest – New York: CEU Press, 2007), pp. 77–102.
5. MNL K 150. VII. 8. 1803. cs. 3979. sz.
6. MNL K 150. VII. 8. 2619. cs. 82832. sz., VII. 8. 2759. cs. 13901. sz.
7. Konrád Miklós, „Zsidó jótékonyosság és asszimiláció a századfordulón”, *Történelmi Szemle*, 43:3–4 (2001), pp. 264–265.
8. MNL K 150. VII. 8. 1467. cs. 5876. sz., VII. 8. 2478. cs. 16470. sz., VII. 8. 2479. cs. 23505. sz.
9. MNL K 150. VII. 8. 2765. cs. 55920. sz., VII. 8. 2616. cs. 34571. sz.
10. Minderről Marion A. Kaplan, *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany* (New York – Oxford: OUP, 1991), pp. 192–203; Heiko Haumann, *A keleti zsidóság története* (Budapest: Osiris, 2002), pp. 130–138.
11. MNL K 150. VII. 8. 1681. cs. 215. sz.
12. MNL K 150. VII. 8. 2757. cs. 3834. sz.
13. Mihók-féle *Magyar Compass* 1900/1. I. rész; *Nagy Magyar Compass* 1912/13. I. rész adatai alapján.
14. MNL K 150. VII. 8. 1684. cs. 15191. sz.
15. MNL K 150. III. 4. 743. cs. 31049. sz.
16. Az egylettípusról lásd Tóth Árpád, *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* (Budapest: L'Harmattan, 2005), pp. 113–140.
17. MNL K 150. III. 4. 597. cs. 806. sz.; III. 4. 812. cs. 50492. sz.; VII. 8. 2079. cs. 7318. sz.; Lehoczky Tivadar, *Munkács Város új Monografiája* (Ungvár, 1998 [1907]), vol. 2, pp. 193–194.
18. Keresztyén Balázs, *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon* (Budapest – Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum, 2001), p. 236.
19. MNL K 150. III. 4. 883. cs. 3839. sz.
20. MNL K 150. III. 4. 744. cs. 55869. sz.; VII. 8. 1245. cs. 26102. sz.; Jankovics József, „Az irodalmi társaságok mint a Gyöngyösi-kultusz ápolói”, in: Csörsz Rumen István, szerk., *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Péter hatvanadik születésnapjára* (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézetének recenzíós portálja, 2010), p. 625.
21. Kozma György, *A Beregmegyei Kaszinó százéves története* (Budapest: Kozma Gy., 1941), pp. 41, 78, 83–84.
22. *Ibid.*, pp. 125–128.

1.10. Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz

1. *Képviselőházi napló 1872–1875*, XVI. kötet (Budapest: Schlesinger és Wohlauser Gyorssajtónyomása, 1878), p. 222; Miklós Konrád, „Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914”, *East European Jewish Affairs*, 39:2 (2009), pp. 167–186.
2. Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika 1847–1894* (Budapest: Boruth. E. könyvnyomdája, 1894), II. köt., pp. 1053, 1076, 1096.
3. Az 1871. nov. 15-én megjelent 26.915 számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet által jogszabályként elismert *Magyar és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezet* szervező alapszabályzatát közli Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika 1847–1894* (Budapest: Boruth. E. könyvnyomdája, 1894), I. köt. pp. 976–988.
4. Nyegre László, *Máramaros megye* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900), p. 12.
5. Várady Gábor, „Máramarosmegye”, in: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen: Magyarország*, VI. kötet (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1900), p. 443.
6. Az 1869-es népszámlálás nem mérte fel a lakosság nyelvi viszonyait. Az 1880-as népszámláláskor a kérdés csupán annyi volt: „Mi az anyanyelve?”. 1900-ban a kérdés pontosabb, illetve szélesebb meghatározást nyert: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél?” Az 1910-es népszámláláskor a kérdés szövegezése közel azonos volt. Az eredeti kérdőíveket közli: Klinger András – Kepecs József, szerk., *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. I. kötet. Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1990), pp. 45–52.
7. *A Magyar korona országáiban az 1891. év. elején végrehajtott Népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893), p. 149; „A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. X. rész. Vég-eredmények összefoglalása”, in: *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 27 (1909), általános jelentés, p. 91.
8. *A m. kir. központi statisztikai hivatal munkássága (1871–1911). Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 36 (1911), p. 407.
9. *Magyarország közoktatásügye az 1910. évben* (Budapest: Athenaeum, 1912), statisztikai táblázatok, p. 112.
10. *Magyarország közoktatásügye az 1912. évben* (Budapest: Athenaeum, 1913), statisztikai táblázatok, pp. 116–117.
11. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 27 (1909), táblás kimutatások, pp. 134–135; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 64 (1920), részletes kimutatások, pp. 122–125, 138–139.
12. Halász Géza, *Ötvenezer bereg megyei orosz létkérdése* (Munkács: Farkas Kálmán Könyvnyomdája, 1896), pp. 3, 5.
13. A rutén akció dokumentumait közli: Kemény G. Gábor, szerk., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, II: 1892–1900* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1956), pp. 525–536, 846–874.
14. Mayer Mária, *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), pp. 104–107.

15. Mercator, „A kazárok”, *Huszadik Század*, 12:1 (1911), pp. 81–85.
16. Mayer Mária, *Kárpátukrán (ruszin) politikai és ...*, p. 225.
17. Egan agrárius hitvallására lásd Egan Ede, *Magyar állattenyésztő, föl a havasra!* (A magyar gazdaszövetség kiadványai, XXV) (Budapest: Budapesti Hírlap Nyomdája, 1899).
18. Vigh Kálmán, „A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság”, *Partes Populorum Minores Alienigenae*, (1994), 1. sz., p. 171.
19. Kemény G. Gábor, szerk., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez ...*, pp. 846–847.
20. „A rutének megmentése”, *Budapesti Hírlap* (1900. febr. 13.), pp. 4–5.
21. Egan Ede, *A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés* (Budapest: Werbczy Könyvnyomda, 1900), pp. 79, 84, 86, 145, 149–151.
22. *Képviselőházi napló 1896–1901*, XXVI. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900), pp. 340–341.
23. Ibid.
24. „Társadalmi szemle”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 17 (1900), p. 97.
25. Páris Frigyes, *Tájékoztató a ruthén actiónál való működésem felől* (Budapest: Márkus Nyomda, 1904).
26. [Szabolcsi Miksa,] „Egan Ede gazdálkodása”, *Egyenlőség* (1900. szept. 9.), p. 7; „Még egyszer: Egan Ede gazdálkodása”, *Egyenlőség* (1900. szept. 16.), pp. 2–3.
27. Ez utóbbira lásd a klerikális antiszemita *Magyar Állam* c. lap munkatársának pamfletjét: Bihar Jenő, *Egan Edét meggyilkolták* (Budapest: Hunyadi Mátyás Nyomda, 1901).
28. „Önállóságot kereső hitközségek”, *Egyenlőség* (1904. szept. 4.), p. 10.
29. Egan Ede, *A hegyvidéki földművelő nép ...*, pp. 140–141.
30. Bartha Miklós, *Kazár földön* (Kolozsvár: Ellenzék könyvnyomda, 1901).
31. Mezei Ernő, „Kazár szolidaritás”, *Egyenlőség* (1902. ápr. 6.), p. 1.
32. *Képviselőházi napló 1896–1901*, XXVI. kötet, p. 431. Kiemelés az eredetiben.
33. *Magyar törvénytár. 1903. évi törvényczikkek*, jegyzetekkel ellátta Dr. Márkus Dezső (Budapest: Franklin-Társulat, 1904), pp. 69–78.
34. Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)* (Budapest: Az „Egyenlőség” Könyvkiadóhivatala, 1916), pp. 6–9; Simon László, *Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848), különös tekintettel a nemzetiségre* (Debrecen: Dr. Bertók Lajos Kiadása, 1936), pp. 36–37; Zsoldos Jenő, szerk., *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest: Múlt és Jövő, 1998), pp. 262–263.
35. Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A Szerző Kiadása, 1922), pp. 13–14.
36. Kohn Dávid, „Zsidó népmozgalmi statisztika”, *IMIT Évkönyv* (1895), pp. 35–47; Pap Dávid, „Zsidók vándorlása”, *IMIT Évkönyv*, (1896), pp. 46–51; idem „Zsidók vándorlása”, *IMIT Évkönyv* (1903), pp. 22–28; Schick Lavoslav, „A magyar zsidók statisztikájához”, *Egyenlőség* (1904. febr. 7.), pp. 3–4.
37. Kohn Dávid, „Zsidó népmozgalmi statisztika”, pp. 45–46.
38. Schick Lavoslav, „A magyar zsidók statisztikájához”, p. 4.
39. Walter Pietsch, „A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság”, in: idem, *Reform és orthodoxia: A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Budapest: Múlt és Jövő, 1999), pp. 29–31.

40. Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, in: idem, szerk., *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság* (Budapest: Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005), p. 24.
41. Mardochái Hajehudi [Szabolcs Miksa], „Ám zárják el a határokat”, *Egyenlőség* (1899. dec. 10.), p. 3.
42. Idem [Mezei Sándor], „A pécsi kongresszus”, *Egyenlőség* (1907. okt. 13.), p. 1.
43. *Képviselőházi napló 1901–1906*, IV. kötet (Budapest: Athenaeum, 1902), p. 115.
44. *Képviselőházi napló 1901–1906*, VII. kötet (Budapest: Athenaeum, 1902), p. 348.
45. Lásd *Képviselőházi napló 1901–1906*, X. kötet (Budapest: Athenaeum, 1902), p. 226.
46. Bartha Miklós, „A kazár bevándorlás” (Magyarország, 1903. jan. 11.), in: idem, *Összegyűjtött munkái, III: Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek* (Budapest: Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizománya, 1910), p. 588.
47. Gróf Károlyi Sándor, *Programbeszéd Göncön*, 1901. szept. 10. (Budapest: K. n., 1901), p. 13.
48. *Magyar törvénytár, 1903. évi törvénycikkek ...*, pp. 72–73, 75.
49. Tisza Miksa, *Magyarország rendőrségének története* (második, bővített kiadás; Pécs: „Haladás” Nyomda Részvénytársaság, 1925), p. 243; Kristóffy József, *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926* (Budapest: Wodiáner F. és fiai, 1927), p. 167.
50. Lásd „Rákóczyiak földjén”, *Alkotmány* (1906. szept. 16.), p. 3; „A határrendőrség és a »faji« érdek”, *Alkotmány* (1907. márc. 7.), pp. 1–2; „Új honfoglalás”, *Alkotmány* (1907. nov. 26.), pp. 1–2.
51. Lásd Komáromi Sándor, „A határrendőrség”, *Egyenlőség* (1906. aug. 12.), pp. 3–4; „A bevándorlási törvény”, *Egyenlőség* (1906. aug. 12.), pp. 8–9; Hartstein Lajos, „A peripheriák zsarnokai!”, *Magyar Zsidó* (1909. aug. 27.), pp. 1–3; Krausz Fülöp, „Határrendőrségi hatalmi túlkapások”, *Magyar Zsidó* (1909. aug. 27.), pp. 3–5; Szabolcsi Miksa, „Északmagyarországi atrocitások”, *Egyenlőség* (1910. dec. 18.), pp. 1–4.
52. „Kazár” védelem, Az ökörmezői járási orth. izr. hitközség megbízásából összeállította Dr. Illés Samu ügyvéd (Máramarosziget: Sichermann, 1911), p. 5.
53. „Nem kívánatos elemek”, *Alkotmány* (1907. szept. 28.), pp. 1–2; Dr. Grieger Miklós, „A zsidó kolera”, *Alkotmány*, 1910. okt. 2., p. 4; *Képviselőházi napló 1910–1915*, IV. kötet (Budapest: Athenaeum, 1911), p. 236; Bangha Béla, *A kereszténység és a zsidók* (Budapest: Mária Kongregáció, 1912), p. 29; (ktm.) [K. Török Mihály], „Bukovinai impressziók”, *Alkotmány* (1913. szept. 18.), p. 2; Szabó Dániel, *A Néppárt 1895–1914* (Budapest: Kandidátusi értekezés, 1983), p. 103.
54. Egan Lajos, *A zsidókérdés Magyarországon* (Esztergom: Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1910), p. 6; Miklóssy István, *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása. Szociálpolitikai tanulmány* (Budapest: Stephaneum Nyomda Rt., 1913), pp. 10, 78.
55. Kristóffy József, *Magyarország kálváriája ...*, pp. 166–68; hernádvécsei Vécsey Tamás dr., *Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány* (Celldömölk: Dinkgreve Nándor Könyvnyomdai Intézete, 1931), pp. 161–166; Prinz Gyula, *Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [193?]), p. 277.
56. Szekfű Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, (Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda, 1920), pp. 230, 288–291, 309; Hóman Bálint – Szekfű Gyula, *Magyar történet*, V. kötet. Írta Szekfű Gyula (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Rt., 1936), pp. 552–553.

57. Szabolcsi Miksa, „Az út az egységes autonómia felé”, *Egyenlőség* (1913. júl. 6.), p. 1.
58. *Képviselőházi napló 1881–1884*, XIII. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1883), pp. 5, 340; *Képviselőházi irományok 1881–1884*, XVIII. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1883), pp. 135, 205; *Képviselőházi napló 1881–1884*, XIV. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884), p. 117.
59. „Kütfők”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 1 (1884), p. 157.
60. Prepuk Anikó, „Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években”, in: Angi János – Barta János, szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára* (Debrecen: Multiplex Media – DUP, 2000), pp. 276–280.
61. *Képviselőházi napló 1901–1906*, X. kötet, pp. 211, 220; *Képviselőházi napló 1910–15*, VIII. kötet (Budapest: Athenaeum, 1911), pp. 130–131; *Képviselőházi napló 1910–1915*, XIII. kötet (Budapest: Athenaeum, 1911), pp. 535–536.
62. Viador, „Az elnökválasztás”, *Zsidó Híradó* (1904. november), p. 3; *Hivatalos Közlöny*, 12:26 (1904), p. 541; *Hivatalos Közlöny*, 13:23 (1905), p. 448.
63. *Magyarországi rendeletek tára*, 1899 (Budapest, 1899), II. köt. pp. 1887–1890.
64. *Magyarországi rendeletek tára*, 1900 (Budapest, 1900), II. köt. pp. 671–672.
65. A zugiskolák kapcsán lásd még jelen kötet 1.6. fejezete: „Hagyományos és modern zsidó oktatás”.
66. Jacob Katz, „The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry”, in: Yehuda Don – Victor Karady szerk., *A Social and Economic History of Central European Jewry* (New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1990), p. 22. Az ultraorthodox ideológia kialakulásáról lásd Michael K. Silber, „The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition”, in: Jack Wertheimer, szerk., *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era* (New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 1992), pp. 23–84.
67. Eisner Jenő, *Az izraelita hitfelekezet [sic!] és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye* (Karcag: Kertész József Könyvnyomdája, 1925), pp. 134–135, 138–141.
68. *Hivatalos Közlöny*, 11:16 (1903), p. 381.
69. Sichermann Mór, „A zsidók”, in: Szilágyi István, szerk., *Máramaros vármegye egyetemes leírása* (Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876), p. 302.
70. Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa], „Máramaros zsidósága”, *Egyenlőség* (1888. márc. 18.), p. 4.
71. Szabolcsi Miksa, „Szelid megjegyzések”, *Egyenlőség* (1891. nov. 27.), p. 4.
72. *Képviselőházi napló 1878–1881*, X. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1880), p. 388.
73. „A chéderek”. *Világ* (1913. aug. 2.), p. 7.
74. *Képviselőházi napló 1881–1884*, XIII. kötet, p. 215.
75. Acsády Ignác, *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után* (Budapest: Weismann Testvérek, 1883), p. 30.
76. Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa], „A zsidó népiskola 1889-ben”, *Egyenlőség* (1890. nov. 21.), p. 7.
77. Szabolcsi Miksa, „A magyar zsidók és a népiskola”, *Egyenlőség* (1891. nov. 13.), p. 6.
78. Szabolcsi Miksa, „Tanulságok egy miniszteri jelentésből”, *Egyenlőség* (1897. máj. 16.), p. 2; Komáromi Sándor, „Distinkciók”, *Egyenlőség* (1900. febr. 25.), p. 2; „Az új választási törvényjavaslat és a zsidók”, *Hitközségi Szemle*, 4:1 (1913), p. 14.

79. Fényes Mór, „A legsötétebb Magyarországból”, *A Jövő* (1897. júl. 9.), p. 8.
80. Szabolcsi Miksa, „A zsidó népiskoláról”, *Egyenlőség* (1899. ápr. 16.), p. 2.
81. Várady Gábor, „Máramarosmegye”, pp. 443–444.
82. Kelen Jolán, *Eliramlik az élet...* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976), pp. 24, 28.
83. Pálóczi Horváth Lajos, *Álompákász: Egy dzsentrí gyermekkor* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 37, 45–46, 317, 394–406.
84. „Ünnep Szlatinán”, *Egyenlőség* (1905. júl. 23.), p. 12.
85. Avigdor Hameiri, *A daloló máglya* (Budapest: Múlt és Jövő, 2006), pp. 12–13, 24–25, 48, 50.
86. *Ibid.*, pp. 20–21, 30–31.
87. Livia Rothkirchen, „Deep-Rooted yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia”, *Yad Vashem Studies*, 12 (1977), p. 163.
88. Kubinszky Judit, *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976), pp. 205–212.

2. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK

2.1. Nagyhatalmi orientációk és a Csehszlovák Köztársaság berendezkedése

1. Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. (Budapest: Osiris, 2008), p. 176. Vö. Szarka László, „A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez”, *Kisebbségkutatás* (2008), no. 2., pp. 233–234.
2. Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2012), 2. kötet, p. 270.
3. Szarka László, *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. (Budapest: Ister, 1998), pp. 113–125.
4. Szarka László, „A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén”, in: *Duna-táji dilemmák...*, pp. 237–238.
5. Szarka László, *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. (Budapest: Lucidus, 2004), pp. 79–80.
6. Vidnyánszky István, „Csehszlovák diplomáciai siker”, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), p. 44.
7. *Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll.: Litván György – Varga F. János* (Budapest: Magvető, 1990), p. 420.
8. MNL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1920. nov. 13.).
9. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma tót és rutén főosztályának megszüntetése. MNL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1921. ápr. 22.).
10. Romsics Ignác, „A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása”, *Kisebbségkutatás* (2000), no. 2., p. 208.
11. Szarka László, „Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása”, *Rubicon*, 15:10 (2004), p. 17.
12. Szarka László, „Volt-e reformalternatíva?...”, p. 23.

13. Romsics Ignác, „A nagyhatalmak...”, p. 213.
14. Janek István, *Szlovák–magyar kapcsolatok 1939–1944* (PhD-értekezés; Pécs, 2009), pp. 14–15, lásd <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/janekistvanphd.pdf>.
15. Az észak-keleti rutén részek elfoglalása román részről. MNL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1918. dec. 29.).
16. Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződése* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1983), pp. 89–93.
17. Halmosy, *Nemzetközi szerződések...*, p. 102.
18. Vidnyánszky, „Csehszlovák diplomáciai siker...”, p. 47. Lásd még: Peter Švorc – Michal Danilák – Harald Hepner, szerk., *Veľka politika a malé regióny (1918–1939)* (Prešov – Graz, Universum, 2002), pp. 34–44, 59–82.
19. Vö. Tokar Marian – Panov Alen, „Közigazgatás”, in: *Kárpátalja 1919–2009* (Budapest, 2010), pp. 51–54.

2.2. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok

1. *History of Censuses*. Czech Statistical Office (<http://www.czso.cz/>).
2. Filep Tamás Gusztáv, „Zsidó magyarok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar közéletben. Széljegyzetek egy elhanyagolt témakörhöz”, *Irodalmi Szemle. Irodalom, művészet, művelődés/történet* (2011. július).
3. Tokar Marian, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés; Bankok és hitelszövetkezetek”, in: *Kárpátalja 1919–2009*, pp. 56–60. Vö. Simon Attila, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között* (Nostra tempora, 15) (Somorja: Fórum Kiadványkutatási Int., 2009).
4. *Енциклопедія історії і культури карпатських русинів* Павло Роберт Магочій, Іван Поп, уклад. (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010), p. 221 [I. I. Pop – Paul Robert Magocsi, eds. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture* (Toronto: University of Toronto Press, 2002)]; Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі* (Transcarpathia in Ethnopolitical Deminsion) (Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008), p. 262.
5. Vö. Anthony D. Smith, „A nemzetek eredete”, in: Kántor Zoltán, szerk., *Nacionalizmus-elméletek. Szöveggyűjtemény* (Budapest: Rejtjel, 2004), pp. 183–203 (Anthony D. Smith, „The Ethnic Origins of Nations”).
6. Miroslav Hroch, „A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: A nemzetépítés folyamata Európában”, *Regio: Kisebbség, politika társadalom* (2000), 3. sz., pp. 3–26 (Miroslav Hroch, „From National Movement to the Fullyformed Nation: The nation-building process in Europe”, *New Left Review*, 198 [1993. March–April], pp. 3–20).
7. Bonkáló Sándor, *A rutének (a ruszinok)* (Basel – Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, [1996]). Az itt következő idézeteket lásd pp. 13, 58–59.
8. Idézi: *Hromada*. A magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület lapja. 2006, no, 2 (82) március–április.
9. Lásd főként Udvari István munkásságát: Zoltán András, szerk., *Udvari István élete és munkássága. Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель* (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 26.) (Nyíregyháza, 2010).

10. Орест Субтельний, „Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 року” In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник: Андреас Каппелер (Київ: Видавництво К.І.С., 2011), pp. 37–38. [Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln, Weimar, (Wien: Böhlau, 2011).] Az ukrán nyelvvel kapcsolatban: Міхаел Мозер, *Причинки до історії української мови*. [Contributions to the history of the Ukrainian language] (Вінниця, 2011).
11. John-Paul Himka, „The Construction of Nationality in Galician Rus’: Icarian Flight in Almost All Directions”, in: Ronald Gregory Suny – Michael D. Kennedy, szerk., *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (Ann Arbor, 1999), pp. 150–153; Magocsi Paul Robert, „Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians”, in: *Canadian Slavonic Papers*, 3–4 (1997), pp. 301–334. Vö. Павло Роберт Магочій: „Русинська нація?” In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник: Андреас Каппелер (Київ: Видавництво К.І.С., 2011), 258–267.
12. Володимир Склокін: Павло-Роберт Магочій: *На Закарпатті ми робимо те, що рух громадівців робив в Україні в XIX столітті*. 07 червня 2012. <http://historians.in.ua/>.
13. Vö. Павло Роберт Магочій, *Україна: історія її земель та народів* (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012) [Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. 2010].
14. *Енциклопедія історії і культури карпатських русинів...*, pp. 220–226.
15. Маріан Токар, *Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)* (Ужгород, 2006), p. 274.
16. Vehes Mikola – Tokar Marian, „Kárpáti Ukrajna politikai rendszere és választások a szojmba”, in: *Kárpátalja 1919–2009*, p. 104.
17. Kovács Éva, „Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920–1938)”, *Regio: Kisebbségtudományi Szemle*, 2:2 (1991), pp. 68–70.
18. Összefoglaló kézikönyv a Magyarország határon kívüli élő magyar kisebbségek történetéről: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László, szerk., *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008); Nándor Bárdi – Csilla Fedinec – László Szarka, szerk., *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* (East-European Monographs, 774) (New York: Columbia University Press, 2011).
19. *Határszéli Újság* (1920. jan. 4.). Vö. Fedinec Csilla, „Államfordulat a hétköznapiakban (Ungvár 1918–1920)”, in: uő., szerk., *Nemzet a társadalomban* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004), pp. 105–115.
20. „Államérdek és államgyűlölet”, *Határszéli Újság* (1920. jan. 18.).
21. „Itt van a kutya eltemetve”, *Határszéli Újság* (1920. dec. 1.).
22. Korláth Endre, „Kérek az Új Közlönyhöz és a Határszéli Újsághoz”, *Ruszenszkói Magyar Hírlap* (1922. ápr. 30.).
23. Korláth Endre, „Szózat 1922. július 26-án a Ruszenszkóba zárt magyar nemzethez!”, *Ruszenszkói Magyar Hírlap* (1922. júl. 27.).
24. Egyed-iratok. MTA Kézirattár, Ms 10-734/25.
25. Egyed-iratok. MTA Kézirattár, Ms 10-734/20.
26. A kérdésre vonatkozó forrásokat lásd Fedinec Csilla, *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok* (Fontes Historiae Hungarorum, 2) (Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004).

27. *Ruszenszkói Magyar Hírlap* (1920. nov. 7.).
28. *Ruszenszkói Magyar Hírlap* (1921. febr. 13.).
29. *Ruszenszkói Magyar Hírlap* (1923. máj. 10.).

2.3. Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel

1. Tokar Marian, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutatató Intézet, 2010), p. 58.
2. Ibid., p. 54.
3. Joseph C. Pick, „The Economy”, in: *The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), pp. 359–429.
4. Sandor Fegyir, „Turizmus”, in: *Kárpátalja 1919–2009*, pp. 60–63.
5. Tokar, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 55; Juhász Antal, „A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség”, in: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960–1962* (Szeged, 1962), pp. 117–146; Barna Gábor, „A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén”, *Ethnographia*, XCIX:3 (1988), pp. 189–212; Gráfik Imre, „A magyarországi fahajózás”, *Néprajzi Közlemények*, XXVI (Budapest: Néprajzi Múzeum, 1983).
6. Joseph C. Pick, „The Economy”, pp. 359, 391, 395.
7. Aryeh Sole, „Subcarpathian Ruthenia: 1918–1938”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), p. 127.
8. Ibid.
9. Ibid.
10. Tokar, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 57.
11. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, pp. 130–131; Tokar: „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 56.
12. Tokar, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 58.
13. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 127.
14. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 128.
15. A fogyasztói társaságok alakulásáról lásd Gaucsík István, „A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938): Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok”, *Korall*, 18 (2004), pp. 59–62.
16. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, pp. 130–131.
17. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 129.
18. Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (New York: Columbia UP, 2007), p. 196.
19. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 129.
20. Jelinek, *The Carpathian Diaspora...*, p. 198.
21. Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944* (Galánta – Duna-szerdahely: Fórum – Liliium Aurum, 2002), p. 185.
22. Ibid., p. 214.

2.4. Politikai választások és kulturális orientációk

1. Kovács András, „Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig”, *Múlt és Jövő*, 14:3 (2003), p. 5.
2. Marie Crhova, „Jewish Politics in Central Europe: The Case of the Jewish Party in Interwar Czechoslovakia”, *Jewish Studies at the CEU, Yearbook II*. (1999–2001) (http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/o2_crhova.pdf), pp. 4–5.
3. Zdeněk Kárník, *České země v éře první republiky (1918–1938). Díl druhý. Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)* (Praha: Nakladatelství Libri, 2002), pp. 245–246, 253–254.
4. A magyar egység és a felekezeti kérdés vonatkozásai. Az *Őslakó* Politikai és társadalmi hírlap. Szerk.: R. Vozáry Aladár.) (Munkács, 1936. máj. 30.), idézi Fedinec Csilla, *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944: Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. (Fontes historiae Hungarorum, 2) (Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2001), p. 363.
5. *Енциклопедія історії і культури карпатських русинів* (The Encyclopedia of Rusyn History and Culture). Уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010), pp. 223, 355–356. Vö. П. Р. Магочій, *Євреї на Закарпатті: Короткий історичний нарис* (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2005). A mindenkori kárpátaljai képviselők és szenátorok listáját lásd: *Kárpátalja évszámokban, 1867–2010. Хроніка Закарпаття, 1867–2010*. Összeáll. Vehes Mikola et al. (Ungvár: Hoverla, 2011), <http://mek.oszk.hu/09600/09645/#> Választási eredmények: *Kárpátalja 1919–2009*. i. m. pp. 68–76. Korláth Endre, a magyar pártszövetség szenátora egyik interpellációjában így fogalmazott: „A 2.059 kommunistának legalább 70 százaléka magyar nemzetiségű, illetve anyanyelvű.” 1932. január 5. Prága. Korláth Endre szenátor és társai interpellációja a csehszlovák kormányhoz a népszámlálás ungvári eredményéről terjesztett hírek s az ungvári községi választás eredményének a nemzetiségi számarányban mutatkozó áthidalhatatlan különbözősége tárgyában. Fedinec Csilla: *Iratok...*, p. 284.
6. Zdeněk Kárník, *České země...*, p. 236.
7. Kárpáti Géza, „Kárpátalja időszzerű kérdései”, *Szociális Szemle* (1940. szept. 1.), p. 273.
8. Marie Crhová, „Sionistická volební politika na konci 20. let”, *Paginae Historiae*, 7 (1999), pp. 166–167.
9. A cionista mozgalom csehszlovákiai politikai kereteiről ld. Crhova, „Jewish Politics...”, pp. 2–6; Aryeh Sole, „Subcarpathian Ruthenia: 1918–1938”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), pp. 125–154.
10. Vö. Ján Mlynárik, *Dějiny Židů na Slovensku* (Praha: Academia, 2005).
11. Fedinec Csilla, „Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között”, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1 (2007), pp. 86, 99.
12. Földesi Gyula, *Az autonóm Kárpátoroszország államjogi vázlata* (Užhorod: Földesi Gyula Könyvnyomdája, 1927), idézi: Fedinec Csilla: *Iratok...*, p. 194.
13. A *Ruszinszkói Magyar Hírlap* 1923. augusztus 14-i számának megállapítását idézi Szakál Imre, „Podkarpatszka Rusz jelentősebb pártjainak szereplése a nemzetgyűlési és tartományi választásokon 1924 és 1938 között”, *Acta Beregsasiensis*, 1 (2009), pp. 37–54, idézet helye: p. 41.

14. A csehszlovákiai cionista és zsidó szervezetekről, a zsidó politikai pártok genezisé-ről ld. Kateřina Čapková, „Specific Features of Zionism in the Czech Lands in the Interwar Period”, *Judaica Bohemiae*, 38 (2002), pp. 106–159; Marie Crhova, „Jewish Politics in Central Europe: The Case of the Jewish Party in Interwar Czechoslovakia”, *Jewish Studies at the CEU, Yearbook II.* (1999–2001) (http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/o2_crhova.pdf); Aharon Moshe K. Rabinowicz, „The Jewish Party: A Struggle for National Recognition, Representation and Autonomy”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 2 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1971), pp. 253–346.
15. A csehországi és szlovákiai baloldali cionisták egy része már 1920-ban bekapcsolódott a csehszlovákiai kommunista párt létrehozását célzó szervezkedésekbe, lásd David Borek, „Židovské strany v politickém systému Československa 1918–1938”, *Moderní Dějiny*, 11 (2003), pp. 65–205; Marie Crhová, „Politické strany a politika židovské menšiny”, in: Pavel Marek, szerk., *Politické strany, 1861–1938* (Brno: Doplněk, 2005), pp. 965–985.
16. Szakál, „Podkarpatszka Rusz”, pp. 40–41.
17. Ibid., p. 41.
18. Crhová, „Sionistická volební politika”, pp. 168–169.
19. Ibid., p. 171.
20. A Zsidó Párt gyenge kárpátaljai szervezettsége mellett a választásokhoz szükséges pénzügyi fedezet teljes hiánya is hozzájárult a kudarchoz, ami a közel hétezer cionista szavazat jelentőségét még inkább felértékelte. Ibid., p. 174.
21. Kárpátalján a Zsidó Pártnak az előző évi tartományi választásokhoz képest sikerült közel tízezer szavazattal többet szereznie, ami jól jelezte a párt politikai megújulási képességét.
22. A csehszlovák Nemzetgyűlés digitális képviselőházi naplója: *Digitální knihovna. NS RČS 1929–1935. Poslanecká sněmovna. Stenoprotokoly 7. Schůze, sobota 21. prosince 1929.* <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>.
23. Crhova, „Jewish Politics...”, p. 7.

2.5. A kárpátaljai cionista mozgalom sajátosságai

1. Vö. David Borek, „Židovské strany v politickém systému Československa 1918–1938”, *Moderní dějiny*, 11 (2003), pp. 65–201; Marie Crhova, „Jewish Politics in Central Europe: The Case of the Jewish Party in Interwar Czechoslovakia”, *Jewish Studies at the CEU, Yearbook II.* (1999–2001) (http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/o2_crhova.pdf); Martin J. Wein, „Zionism in Interwar Czechoslovakia: Palestino-Zentrism and Landespolitik”, *Judaica Bohemiae*, 44:1 (Praha, 2009), pp. 5–47; Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (New York: Columbia UP, 2007).
2. Alain Soubigou, *Tomáš Garrigue Masaryk* (Praha – Litomyšl: Paseka, 2004), pp. 310–313.
3. A Zsidó Nemzeti Tanács nyilatkozata Csehszlovákia létrejöttéről. Közli: Borek, „Židovské strany...”, p. 196.
4. Közli: Borek, „Židovské strany...”, p. 135.

5. A tartományi különbségek okairól ld. Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, 2. díl. *Československo a České země v krizi a v ohrožení (1930–1935)* (Praha: Libri, 2002), pp. 235–236. A nemzeti identifikáció tartományi adatait közli Ludmila Nesládková, „The Professional and Social Characteristic of the Jewish Population in the First Czechoslovak Republic”, in: *Czech Demography*, 3 (2009), pp. 89–103.
6. Nesládková, „The Professional and Social...”, p. 92. (A hivatalos statisztikai adatközlés alapján: *Statistická ročenka Republiky československé* [Praha, 1934], p. 12, táblázat II. 9).
7. Turczel Lajos, *Magyar sportélet Csehszlovákiában 1918–1938* (Pozsony: Madách, 1992), p. 25. Lásd még Spielberger Leó, szerk., *Jüdisches Jahrbuch – Zsidó évkönyv* (Bratislava, 1934).
8. Lásd még Szegedi Peter, „A cionizmustól a futballgazdaságig. A Makkabi Brno az első világháború után”, *Múlt és Jövő*, 17:1 (2006), p. 71.
9. Idézi: Szegedi Péter, „A cseh korona csábító csengése, 1–2. rész”, *Új Szó Online* (2006. okt. 28.) (<http://focitipp.hu/?id=1399> [2012-09-25]).
10. Ehhez a kérdéshez lásd még Amos Siani, szerk., *Rhapsody to Tchelet Lavan in Czechoslovakia: Hashomer Hatzair, Noar Tzofi Halutzi, Netzach* (s. l.: Association for the History of Tchelet Lavan – El Al in, 1996); Daniela Bartáková, *Comparative Study of Tchelet Lavan and Hashomer Hatzair in Czechoslovakia (1918–1938)* (Budapest: CEU, 2011) (http://www.etd.ceu.hu/2011/bartakova_daniela.pdf [2012-09-16]) stb.
11. „Subcarpathian Rus (Ukraine)”, in: *Holocaust Encyclopedia* (http://www.ushmm.org/wlc_ie/article.php?lang=en&ModuleId=10005794 [2012-09-16]).
12. Aryeh Sole, „Subcarpathian Ruthenia: 1918–1938”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), p. 132.

2.6. Oktatásügy

1. Ezen elv kialakulásáról és a hagyományos intézményekről lásd jelen kötet 1.6. fejezete: „Hagyományos és modern zsidó oktatás”.
2. Aryeh Sole, „Modern Hebrew Education in Subcarpathian Ruthenia”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 2 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1971), p. 408.
3. Shmuel ha-Kohen Weingarten, szerk., *Szefer zikaron le-kehila Szelis ve-ha-szeviva* (Tel Aviv, 1976), p. 107.
4. Lásd Zvi Menshel, szerk., *Chust and Vicinity: A Memorial Book of the Community* (Tel Aviv, 2002), p. 32: Flóra Silbermann 1934-ben; Shmuel ha-Kohen Weingarten, szerk., *Szefer zikaron le-kehila Szelis ve-ha-szeviva* (Tel Aviv, 1976), p. 140: Hancse Rosner 1931-ben; Nagy Milada, szerk., *Nagyszőlős, a világ közepe* (Budapest, Aposztróf Kiadó, 2009), p. 100.
5. „Tiltakozunk és fellebbezünk!”, *Munkács*, 41:17 (1922), p. [1], Filep Tamás Gusztáv szíves közlése.
6. A Csehszlovák Állami Statisztikai Hivatal 1935/36-os adatai alapján: *Statisztikai Szemle* (1939), no. 3, p. 229.
7. Jehuda Erez, szerk., *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz* (Jeruzsálem – Tel Aviv, 1959), p. 246.

8. *Chust and Vicinity...*, p. 568. Antonín Motovic más Huszt környéki falvak példáit is hozza.
9. Egyéni életutakhoz, iskoláztatási adatokhoz is gazdag forrás: Csátár István – Ölvedi János, szerk., *A visszatért Felvidék adattára* (Budapest, 1939).
10. A Csehszlovák Állami Statisztikai Hivatal 1935/36-os adatai alapján: *Statisztikai Szemle* (1939), no. 3, p. 228.
11. Zdeněk Sládek, „Das Tschechoslowakische Grund- und Mittelschulwesen nach 1918: Kontinuität oder Diskontinuität”, in: Viktor Karády – Wolfgang Mitter, szerk., *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt: DIPE, 1990), p. 29.
12. A Csehszlovák Állami Statisztikai Hivatal 1935/36-os adatai alapján: *Statisztikai Szemle* (1939), no. 3, p. 229.
13. Aryeh Sole, „Modern Hebrew Education...”, p. 411.
14. Alice Kornfeld visszaemlékezéséből, in: Anna Berger, *Munkács: A Jewish World that Was* (MA Thesis, Univ. Sydney, 2009), p. 66.
15. Jehoshua Halevi, szerk., *Berehovo – Beregszász zsidósága képekben* (Tel Aviv, 1989), pp. 63–72, közli a végzős évfolyamok tablóit és a pontos arányokat.
16. Forrása Aryeh Sole, *Orot be-harim: Ha-hinukh ha-ivri ha-cijoni be-Karpatorusz ba-sanim 1920–1944* (Tel Aviv: Ha-igud ha-olami sel jehude Ruszia ha-karpatit, 1986), p. 120.
17. Idézi Herman Dicker, *Piety and Perseverance. Jews from the Carpatian Mountains* (New York: Sepher-Hermon Press, 1981), p. 46.
18. Sole, *Orot be-harim*, pp. 39–47.
19. *Ibid.*, p. 47.
20. *Ha-lapid* (Ungvár, 1937).
21. Sole, „Modern Hebrew Education...”, p. 425.
22. Lásd Jichak Greidinger, az ungvári héber elemi igazgatójának írását a vallásos nevelésről: *Ha-lapid* (Ungvár, 1937), pp. 10–12.
23. *Enciklopedia sel galujot*, 7: *Karpatorusz*, p. 249.
24. Sole, *Orot be-harim*, p. 44.
25. Fürst Aladár, „Nagymagyarország zsidó középiskolái”, *IMIT Évkönyv* (1931), p. 237.
26. *Enciklopedia sel galujot*, 7: *Karpatorusz*, p. 334.
27. Aryeh Sole, „Modern Hebrew Education...”, p. 419.
28. *Jelentés a Podkarpatszka Ruszi Zsidó Árvagyámoltó Egyesület munkásságáról, 1920–1926* (Munkács, 1926).
29. Cvi Moskovits, *Jesivák Magyarországon* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999), p. 47.
30. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. (Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010), p. 125.
31. *Enciklopedia sel galujot*, 7: *Karpatorusz*, p. 314.
32. *Az Ungvári Héber Gimnázium értesítője 1938–39* (Ungvár, 1939), p. 22. A gyakorlati nevelés részleteiről lásd Szalai Anna, „The Yearbooks of the Jewish High School in Munkács, 1938–1943”, in: *Previously Unexplored Sources on the Holocaust in Hungary. A Selection from Jewish Periodicals 1930–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 2007), pp. 137–164.
33. *Enciklopedia sel galujot*, 7: *Karpatorusz*, p. 344.
34. Szülők számára készült tájékoztató, fényképes promóciós kiadvány a Deszki Gyerekfaluról. Ábrahám Vera jóvoltából.

2.7. Rabbik, közösségek, belviszályok

1. A térség vallásos életéről, zsidó belpolitikájáról lásd Aryeh Sole, „Subcarpathian Ruthenia: 1918–1938”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), p. 132; Gustav Fleischmann, „The Religious Congregation, 1918–1938”, in: *ibid.*, pp. 267–329; Hugo Stransky, „The Religious Life in Slovakia an Subcarpathian Ruthenia”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 2. (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1971), pp. 347–392.
2. Munkácsról részletesebben lásd különösen Smuel ha-Kohen Weingarten, „Munkacs”, in: Jehuda Leib Fishman, szerk., *Arim ve-imahot be-Jisrael: Macevat kodes li-kehilot Jisrael se-nehervu bi-jede aricim u-temeim be-milhemet ha-olam ha-ahrona* (Jeruzsálem: Moszad ha-Rav Kook, 1946), vol. 1, pp. 345–371; Yeshayahu A. Jelinek, „The Jews of Mukachevo”, in: *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (New York: Columbia UP, 2007), pp. 166–176.
3. S. J. Harrendorf, „The Yiddish Theater in Czechoslovakia”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 2. (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1971), pp. 552–557.
4. Shmuel ha-Kohen Weingarten, „Ha-admor mi-Munkacs, Rabi Hajim Elazar Sapira. Baal tehusa bikortit”, *Sana be-sana* (1980), pp. 440–449; Allan Nadler, „The War on Modernity of R. Hayyim Elazar Shapira of Munkacz”, *Modern Judaism*, 14:3 (1994), pp. 233–264; Aviezer Ravitzky, *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*, ford. Michael Swirsky – Jonathan Chipman (Chicago Studies in the History of Judaism) (Chicago: University of Chicago Press, 1996).
5. „Revolutsie in der munkatsher yeshive”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1934. nov. 23.).
6. Lásd erről a beszámolókat a helyi jiddis sajtóban: „Falshe tendentsieze yedies in di velt-prese iber dem Munkatsher rovs Erets-Yisroel rayze”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1930. ápr. 25.); „Protim fun Munkatsher rovs Erets-Yisroel rayze”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1930. máj. 9.); „Grandiezer empfang farn Munkatsher rov bay zayn heym-ankunft fun Erets-Yisroel”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1930. máj. 30.); „An intervvyi mitn Munkatsher rov shlita vegn vos der rov hot zikh zo rash antshlosn tsu forn af Erets-Yisroel”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1930. jún. 13.). Mose Goldstein, a rebét kísérő egyik tanítvány könyvet írt a látogatásról: *Maszaot Jerusalem* (Munkács: Grafia, 1931), amelyet később számos nyelvre lefordítottak.
7. Lásd pl. erről a beszámolót a helyi jiddis sajtóban: „Munkatsher rov opgeforn af kur keyn Marienbad”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1930. júl. 18.).
8. Lásd pl. a helyi jiddis sajtó beszámolóit: „Falshe un shedlekhe luft-yedies iber di munkatsher rabonisher khasene”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1933. márc. 3.); „Di ban-hanokhe tsu di munkatsher khasene”, *ibid.*
9. Mose Goldstein, szerk., *Tikun olam* (Munkács: Guttmann, 1936) (<http://www.truetorahjews.org/images/tikunolam.pdf>).
10. Lásd pl. „Genug tsiyonistn, agudistn, khevre-kdishe”, *Dosz Judise Folksblat* (Munkács, 1935. febr. 22.); lásd még Jehuda Spiegel, „Milhamot ha-rebe be-semot mesorerim li-rehovot Munkacs”, in: *Toldot ha-jehudim ba-Ruszia ha-Karpatit* (Tel Aviv, 1997), pp. 102–111.

11. Babiloni Talmud Gittin traktátus 55b, hagyományosan tisa be-avkor, a jeruzsálemi szentély lerombolásának emlékére tartott böjtnapkor olvasott szöveg (55b–56a). A történet egy férfiről szól, akit haragosa megalázott, és ezért sértődöttségében bevádolta őt és a sértést tűrő társait a római hatóságoknál; példázat a zsidók belső ellenségeskedéséről.
12. Aryeh Sole, *Orot be-harim: Ha-hinukh ha-ivri ha-cijoni be-Karpatorusz ba-sanim 1920–1944* (Tel Aviv: Ha-igud ha-olami sel jehude Ruszia ha-karpatit, 1986); Ilana Rosen, „Hasidim versus Zionism as Remembered by Carpatho-Russian Jews between the Two World Wars”, in: Simon J. Bronner, szerk., *Jewishness: Expression, Identity, and Representation* (Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2008), pp. 213–238.
13. Jehuda Erez, szerk., *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz* (Jerusalem – Tel Aviv, 1959), p. 200.
14. Pl. *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1934. jún. 22.), (1934. jún. 29.); lásd még Arye Sole, „Ben ste milhamot olam”, in: *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*, pp. 139–226, kül. p. 198.
15. Pl. „Geshleg tsvishn tsionistn un rov-onhenger in Kashoy”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1934. jún. 1.); *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1934. okt. 19.).
16. Pl. *Yidishe Shtime* (1935. szept. 6.), (1936. máj. 26.); Jekutiél Cvi Zahavi, *Bime macor u-macok: Ha-cionut bi-Transzilvania, bi-Szlovakia u-ve-Ruszia ha-Karpatit ba-sanim 1918–1948* (Jeruzsálem: Moszad ha-Rav Kook, 1992), p. 117; lásd még Jelinek, *The Carpathian Diaspora...*, pp. 173–174.
17. Lásd erről pl. *Zsidó Néplap* (1929. ápr. 12.), (1929. máj. 17.), (1929. jún. 7.), (1929. jún. 28.); Jehuda Spiegel, *Toldot Jiszrael ve-hitpathut he-haszidut be-Ruszia ha-Karpatit* (Tel Aviv, 1992), p. 241; idem, *Toldot ha-jehudim...*, pp. 100–101.
18. Samuel ha-Kohen Weingarten, „Pulmusz Munkacs–Belz”, in: *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*, pp. 225–232; Jehuda Spiegel, „Neged ha-Admor mi-Belz”, in: *Toldot ha-jehudim...*, pp. 59–99.
19. *Szefer ha-edut ve-ha-mispatim* (Lwow, 1927).
20. *Kol me-hekhal Hashem* (s. l., 1928).
21. *Da ma se-tasiv* (Seini: Wieder, 1923).
22. Asher Zelig Weiss, *Der Munkatsh–Belzer kherem: Original und zer humoristisch in 4 aktn fir purim purim shpile und familien-unterhalte* (Munkács: B. Meisels, 1920).
23. „Di piavkes afn guf fun munkatsher yudentum zenen vider durshtik”, *Yidishe Shtime* (Munkács, 1933. jan. 20.).
24. „Sholem Belz–Munkatsh?”, *Dosz Jidise Folksblat* (Munkács, 1934. febr. 9.); „Vu halt es mitn sholem in Munkatsh?”, ibid. (1934. febr. 16.); „Sholem Belz–Munkatsh untergeshribn”, ibid. (1934. márc. 2.); „Di 10 punkten fun Belz–Munkatsher sholem”, ibid. (1934. márc. 9.); „Sholem Belz–Munkatsh perfekt”, ibid. (1934. márc. 16.).
25. Az egyezmény másolata megtalálható a Yad Vashem honlapján: http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/munkacs/pdf/munkacs_belz_agreement.pdf; lásd még Jelinek, *The Carpathian Diaspora...*, p. 173.
26. Jehuda Spiegel, *Jahadut Ungvar–Uzhorod* (Tel Aviv, 1993), pp. 128–158.
27. A vizsályt követte a kárpátaljai zsidó sajtó is, lásd többek között „Rov-makhloyke in Uzhorod geyt vayter”, *Yidishe Shtime* (Munkács, 1930. tammuz 1.); „Mevatel gemakht di rov-val in Uzhorod”, ibid. (1930. tammuz 15.); „Sholem in der Uzhoroder kile”, ibid. (1931. adar 7.); „Di Ungvarer rabones-frage”, *Yidishe Tsaytung* (Munkács, 1930. ápr. 25.); „Dos landes-amt anulirt di ungvarer rabones-vahl”, ibid. (1930. júl. 11.); „Munkatsher

- rov: Malekh hasholem in Uzhorod”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1934. márc. 23.), „Erev shabes brivl”, ibid. (1934. ápr. 20.); „Iberkerenish in Uzhorod tsulib di tselemer partey mit zeyer rov”, ibid. (1934. nov. 2.); „Munkatsher psak in di uzhoroder kohlfrage”, ibid. (1934. nov. 16.); „In Uzhorod baleydygt men dem munkatsher rov farn psak”, ibid. (1934. nov. 23.); „Konsolidatsie in Uzhoroder kehile”, ibid. (1935. ápr. 5.).
28. A vitáról lást „Munkatsh–Rozvigover kamf”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1934. jún. 8.); „Der krig Munkatsh–Rozvigov far Munkatsh farloyrn”, ibid. (1934. jún. 8.); „Rozvigov vayzt tsurik nisht-kompetente hazmones”, ibid. (1934. jún. 15.); „Isurim un beherdikhe untermits in milkhome Munkatsh–Rozvigov”, ibid. (1934. jún. 22.); „Rozvigova glaykht zikh nisht mit Munkatsh”, ibid. (1934. nov. 9.); „Munkatsher bakhurim betn men zol zey oyfnemen in der rozvigover yeshive”, ibid. (1934. dec. 7.).
29. Orbán Ferenc, *Magyar zsidó zarándokkönyv* (Budapest: Chabad Luvavics, s. d.), pp. 134–135.
30. „In Tshap iz a iberklehrenish in der kile”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1934. dec. 14.).
31. Lásd pl. *Ha-emet ve-ha-cedek* (Munkács: Nekudah, 1931.).
32. A beregszászi belviszályokról lásd pl. „A briv fun Beregsas”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1935. márc. 19.), (1935. ápr. 5.), (1935. ápr. 17.); „Befrayt di rabonem vos hobn aroysgegeben an iser gegn Beregsas”, *Dos Yudishe Blat* (Munkács, 1937. dec. 24.).
33. „Arum di khuster kile-makhloykesn”, *Dos Yudishe Folksblat* (Munkács, 1934. febr. 9.); „Khust in fayer fun makhloykes”, ibid. (1934. febr. 23.); „A emese sholem-farhandlung in Khust”, ibid. (1934. márc. 16.); „Val tsu der khuster kile”, ibid. (1934. ápr. 20.); „Erev shabes brivl: Khust hot nisht gevelt”, ibid. (1934. ápr. 27.); „Shturmish dintoire fun khuster kile bam munkatsher besdn”, ibid. (1934. ápr. 27.); „Di kile-val in Khust”, ibid. (1934. máj. 4.); „Far a sholem in Khust”, ibid. (1934. máj. 25.); „Khust velt a rov”, ibid. (1934. jún. 6.); „Harov hagodl R. Yoshue Grinvald: Khuster rov”, ibid. (1934. jún. 13.); „Der tohu-vavohu in Khust”, ibid. (1934. aug. 3.); „Harov hagodl R. Yoshue Grinvald Shlita ibernumen rabones posten in Khust”, ibid. (1934. szept. 14.); „In Khust vet men zikh nisht teyln” ibid. (1935. jan. 11.); „Vizhnitser rebe shlita makht sholem in Khust”, ibid. (1935. jan. 15.); „Kumt a sholem in der khuster kile?”, ibid. (1935. febr. 1.); „Der sholem in Khust afn besten veg”, ibid. (1935. febr. 15.); „Khuster sholem in gefahr”, ibid. (1935. márc. 19.); „Der khuster psak fayerlekh ongenumen”, ibid. (1935. ápr. 5.); „Emeser sholem in Khust”, ibid. (1935. máj. 3.).

2.8. Kárpátaljai zsidó sajtó

1. A térség zsidó sajtójáról megjelent tudományos szakirodalom igencsak szűkös és szórványos, a témába vágó cikkek jellegükben inkább visszaemlékezések, pl. Enten Manó, „A zsidó sajtó jelene Csehszlovákiában”, in: Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin, szerk., *Szlovenszkói zsidó hitközségek története* (Kassa: 1933), pp. 91–98; Smuel ha-Kohen Weingarten, „Itonut”, in: Jehuda Erez, szerk., *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz* (Jerusalem – Tel Aviv, 1959), pp. 295–298; Avigdor Dagan, „The Press”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), pp. 523–531; S. J. Herrendorf, „Where Stones Spoke Yiddish”, in: David Flinker, et al., szerk., *The Jewish Press that Was: Accounts, Evaluations and Memories of Jewish Papers in Pre-*

- Holocaust Europe* (Tel Aviv: World Federation of Jewish Journalists, 1980), pp. 366–369. A zsidó sajtóról, többek között a környező országok és térségek zsidó sajtójáról általában lásd David Flinker, et al., szerk., *The Jewish Press that Was: Accounts, Evaluations and Memories of Jewish Papers in Pre-Holocaust Europe* (Tel Aviv: World Federation of Jewish Journalists, 1980), pp. 366–369. A magyar zsidó sajtójának bibliográfiájához lásd Scheiber Sándor, szerk., *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992* (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), illetve a magyar jiddis sajtó bibliográfiájához lásd Szonja Ráhel Komoróczy, *Yiddish Printing in Hungary: An Annotated Bibliography* (Hungaria Judaica, 25) (Budapest: Center for Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011).
2. Shmuel-Yankev Dorfson, „Fuftsik yor yidishe prese in di Karpatn-berg”, *Literarishe bleter*, 8:31 (1931), pp. 595–596, 8:33 (1931), pp. 640–642.
  3. Samuel ha-Kohen Weingarten, „Maasze bi-Cviele ha-orekhet”, *Areset*, 4 (1966), pp. 508–510.
  4. Az *Amud ha-Yiro*-nak mindössze két ismert példánya létezik, az egyik a Chabad-Lubavitch könyvtárban Crown Heights-ban, Brooklynban, a másik az Izraeli Nemzeti Könyvtárban (R 8° 37 A 1820).
  5. A máramaroszigeti zsidó sajtóról lásd Naftali Ben-Menahem, „Kitve et se-nidpeszu be-Sziget”, in: *Mi-szifrut Jiszrael be-Ungaria* (Jeruzsálem: Tishbi, 1958), pp. 224–235; Menahem Keren-Kratz, *Ha-hajim ha-tarbutim bi-mehoz Maramures* (Hungaria, Romania, Csekhoszlovakia): *Szifrut, itonut ve-hagut jehudit ben ha-sanim 1874–1944* (PhD dolgozat; Ramat Gan: Bar Ilan University, 2008).
  6. Lásd jelen kötet 1.8. fejezete: „Héber nyomdák, könyvkultúra”.
  7. Rövid, szerkesztett önéletrajza megjelent utódai által posztumusz kiadott kötetében: „Avtoybiografi fun farshtorbenem folksdikhter Hersch Leib Gotlieb, 1829–1930”, in: *Lider fun mayn lebn: Lider, humoreskn, ertseylungen* (Seini: Iacob Wieder, 1933), pp. v–vii. Életéről viszonylag sokan írtak, lásd pl. Shmuel Niger – Jacob Shatzky, szerk., *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*, 8 vols. (New York: Alveltlekher yidisher kultur-kongres, 1956), vol. 2, pp. 15–18; Samuel ha-Kohen Weingarten, „Itonut”, in: *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*, pp. 295–298; Slomo Bikl, „Sirim sel parasat-hajim”, in: *Jahadut Rumania: Hsztoria, bikoret szifrutit, zikhronot* (Tel Aviv: Hitahdut ole Rumania be-Jiszrael, 1978), pp. 381–382.
  8. *Cion* (1903. jan. 22.).
  9. Herzl Tivadar, *A zsidóállam* (*Der Judenstaat*), ford. és előszó: Blank Illés (Máramarosziget: Berger Miksa – Fekete Sándor, 1919).
  10. Josef Holder, „Eyn himlishes lid”, *Yidishes blatt* (1911. november).
  11. Lásd Zalmen Zylberzweig, *Leksikon fun yidishn teater*, 6 vols. (New York: Elisheva, 1931–1963), vol. 1, p. 1526; Shmuel Niger – Jacob Shatzky, szerk., *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*, 8 vols. (New York: Alveltlekher yidisher kultur-kongres, 1956), vol. 6, pp. 508–509. B. Sereni (Szerényi Béla), *Der nekhtiker tog: A komedie in dray aktn* (Ungvár, s. d.); Szerényi Béla, *A Chasnoneusok. Történelmi színmű 4 képben*. (Ungvár: Zsidó Néplap, 1928); idem., *Új cél. Jelenet egy felvonásban* (Ungvár: Zsidó Néplap, 1929).
  12. Lásd jelen kötet 1.8. fejezete: „Héber nyomdák, könyvkultúra”.
  13. „Harendorf, Shmuel-Yankev”, in: *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*, vol. 3, pp. 77–79.
  14. Harendorf [Herrendorf], Shmuel Yankev, *Teater-karavanen: Mayselekh un epizodn fun mayne vanderungen mit yidish teater* (London: Fraynt fun Yidishn Loshn, 1955).

15. A három munkácsi jiddis újság egymás ellen folytatott harcáról részletesebben lásd Komoróczy Szonja Ráhel, „A munkácsi jiddis sajtó a két világháború között”, in: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes, szerk., *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013), pp. 315–326.
16. Lásd jelen kötet 2.7. fejezete: „Rabbik, közösségek, belviszálók”.
17. Asher Zelig Weiss, *Der veltbarimter Khatskl: Lustshpil geeygnet far bine un privat unterhalte* (Munkács: B. Meisels, 1910); idem, *Der Munkatsh–Belzer kherem: Original und zer humoristisch in 4 aktn fir purim purim shpile und familien-unterhalte* (Munkács: B. Meisels, 1920); idem, *Aktuele purimshpiln* (Munkács, 1925).
18. Shlomo Leib Moskowitz, *A dor vos geyt unter: Reportazhn, bilder un tipn oys der ir voeym be-Yisroel Munkatsh in Podkarpato-Rus* (Munkács: Nekuda, 1937).
19. Daniel Müller, *Manfred Georg und die „Jüdische Revue”: Eine Exilzeitschrift in der Tschechoslowakei 1936–1938* (Konstanz : UVK Medien, 2000).
20. Yosef Holder, *Oft zingt zikh* (Budapest: Múlt és Jövő, 1928).
21. Hertszl Apshan, *Volf Shoykhet der shtudent* (Máramarossziget, 1936); idem, *Beys Yisroel: Vizhnitser rebens hoyf* (Máramarossziget: Rosenthal, 1939).
22. Yehezkel Ring, *Farblondzheter nign* (Máramarossziget: Central, 1937); idem, *Oyfn himl a yarid* (Máramarossziget: Central, 1940).
23. Berl Shnabl, *Milner-gas* (Máramarossziget: Central, 1937); idem, *Yeshive-lider* (Bukarest: Yidishe Bibliotek, 1942).
24. Wolf Tambur, *Mayn heym* (Máramarossziget: Central, 1940); idem, *Moyshe: A mayse vi in khumesh* (Arad: Ikuf, 1948); idem, *Maramaroshaner* (Bukarest: Criterion, 1975); idem, *Lebedike meysim* (Bukarest: Criterion, 1976) stb.
25. Wolf Tambur, *Yidish-prese in Rumenie* (Bucharest: Criterion, 1977).
26. Natan Mark, *Di leymene foyst: Mesholim, mesholim-balades, lider, skitsn* (Máramarossziget: Oyfgang, 1937); idem, *Yidish-literatur in Rumenie: Fun ir onhoyb biz 1968* (Haifa: Ha-Levanon, 1971).

2.9. Zsidók a magyar közéletben a helyi magyar sajtó tükrében

1. Flachbarth Ernő, *A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai* (Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai, 1. sorozat, 1) (Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1935), pp. 9–10.
2. „A zsidóság színvallása”, *Munkács*, 40:7 (Munkács, 1921), p. [1].
3. Törköly József, „A zsidóság kérdése”, *Prágai Magyar Hírlap* (1925. okt. 27.), p. [1]. A kárpátaljai széttagoltság beszédes adata, hogy 1932-ben csak zsidó jellegű pártból tizenhét indult a munkácsi törvényhatósági választásokon.
4. „Egry Ferenc nevenapjára”, *Munkács*, 43:41 (1924), p. 2. A vers első strófája így hangzik: „Édes jó Istenem, arra kérlek Téged: / Ne hagyd elpusztulni árva magyar néped. / Vezess ki bennünket a nyomorúságból, / Tekints ránk kegyesen a nagy magasságból!”
5. Voith György, *20 év története* (Munkács: Magyar Élet Kiadóvállalat, 1939), p. 58.
6. R. Vozáry Aladár, „Dr. Hercz hitvallástétele”, in: *Elszállt a turul* (Budapest: „Studium” könyvesbolt főbizománya, 1930), pp. 26–29.

7. „Ha akadtak is Istóczyak, Ónodyak, Verhovayak ezek sötét tervei nem a zsidók számbeli erején, de a bölcs és felvilágosodott keresztény magyarság igazságosságán törtek meg.” Lásd Vozáry, „Dr. Hercz...”, p. 27.
8. Halmi Béla, „A zsidók útja”, *Prágai Magyar Hírlap* (1930. nov. 30.), p. 7. Néhány nappal e cikk megjelenése előtt éppen egy munkácsi népgyűlésen nyilatkozott úgy Korláth Endre, a Magyar Nemzeti Párt ruszinszkói elnöke, hogy a magyar kisebbség vezetői nem azonosulnak a magyarországi antiszemita áramlatokkal, az ottani álláspontok nem befolyásolják őket, ő maga pedig igazságtalannak tartja „a zsidóság ellen irányuló támadásokat”. Lásd „Hatalmas népgyűlésen vallottak hitet Munkács polgárai magyarságuk mellett”, *Prágai Magyar Hírlap* (1930. nov. 26.), p. 2.
9. A népszámlások földolgozása megtalálható Popély Gyula, *Népfogyatkozás: A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945* (Budapest: Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely – Regio, 1991), p. 61.
10. „Egry Ferenc szenátor és Korláth Endre dr. nemzetgyűlési képviselő beszámolója a ruszinszkói őslakosság, különösképpen a magyarság állami, társadalmi, gazdasági, nemzeti és kulturális életének tízéves sorsáról. Elmondja: Korláth Endre dr. nemzetgyűlési képviselő”, *Határszéli Újság* (1928) (az OSZK kollekcijában az 1928. okt. 28-i és nov. 4-i szám közé kötve).
11. Lásd Popély, *Népfogyatkozás...*, pp. 61, 106.
12. R. Vozáry Aladár, „»Höfer«-jelentések a népszámlálás munkácsi frontjáról: Újabb »rohamok« – A magyarság állja a harcot, s nem vonul vissza »kedvezőbb hadállásokba« – A szakáll, mint »nemzetiségi kritérium«”, *Prágai Magyar Hírlap* (1930. dec. 12.), p. 6. A cikk utolsó részében utalt eset szerint egy szakácsnőt annak alapján akartak zsidó nemzetiségűnek minősíteni, hogy a rég meghalt apa esetleg szakállt hordott. Ezzel a módszerrel – mondja a cikkíró – Kossuth Lajost is zsidóként lehetett volna számba venni.
13. Lásd például „Asszonyok, lányok”, *Az Őslakó* (1930), no. 48, p. 2.
14. R. Vozáry Aladár, „Munkács megmaradt magyarnak!”, *Az Őslakó* (1931) no. 1, p. [1].
15. „Az iskolaügy”, *Határszéli Újság* (1920), no. 6, p. 3.
16. „Tiltakozunk és fellebbezünk!”, *Munkács*, 41:17 (1922), p. [1].
17. Voith, *20 év története...*, pp. 158–159.

2.10. Kárpátalja a budapesti zsidó sajtóban

1. Lásd Gleszer Norbert – Zima András, „Ráció és vallás: Hagyományrationalizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban”, *Korunk*, 3:7 (2009. július), pp. 89–96.
2. *Az Egyenlőség: Társadalmi hetilap* (1882–1938) Bogdányi Mór (1854–1923), majd Szabolcsi Miksa (1857–1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890–1943) szerkesztésében jelent meg. Az itt megjelenített vélemény számos kérdésben nem köthető szorosan a Pesti Izraelita Hitközséghez, sokkal inkább a lap körül kirajzolódó fővárosi neológ kör stratégiáit tükrözi.
3. A cionista sajtó indulásának a Dömény Lajos (1880–1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap: Társadalmi és szépirodalmi hetilap* (1904–1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet lapját 1910-től eredezteteti, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József

- szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövönk: Zsidó társadalmi hetilap* néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle: Zsidó hetilapként* jelent meg. Az Egyenlőségből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó – itt nem vizsgált – *Múlt és Jövő: Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat* (1911–1944) kultúrcionista, majd cionista irányvonalat képviselt.
4. Vö. Gleszer Norbert, „Jákob lajtorjai: Az országos ortodox sajtó cádikképe 1925–1944 között”, in: Pócs Éva, szerk., *Démonok, látók, szentek, Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben, Tanulmányok a transzcendensről*, VI. (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), pp. 352–379.
  5. Az Orthodox (Központi) Iroda fővárosi modernizálódó elitjének nézeteit 1891 és 1906 között magyar nyelven Weisz Dániel (Viador, ?–1907), az Orthodox Iroda titkára által szerkesztett *Zsidó Híradó: Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap*, majd 1914-ben Reiner Ignác szerkesztésében a rövidéletű *Hitör: Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az orthodox zsidó érdekek védelmére* című periodika fogalmazta meg. A belényesi gaon, reb Aser fia, Groszberg Lipót (1869–1926), illetve halála után az ő fia, Groszberg Jenő (1894–1982) szerkesztésében 1925. október 16-ától megjelent *Zsidó Újság: A magyar orthodox zsidóság hetilapja*, ezt követően pedig 1939. jan. 20-tól az *Orthodox Zsidó Újság* egyházi és hitbuzgalmi lap 1944. március 19-éig.
  6. Vö. Edward M. Brunner, „Az etnográfia mint narratíva”, in: Thomka Beáta, szerk., *Narratívák 4: A történelem poetikája* (Budapest: Kijarat Kiadó, 2000), pp. 181–197; Gyáni Gábor, *Történelemszövegek* (Budapest: L'Harmattan, 2002).
  7. Romsics Gergely, *Nép, nemzet, birodalom: A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2010).
  8. Vö. a külföldi olvasóknak szánt revíziós propagandaalbumok angol nyelvű változatával Légrády Ottó, *Justice for Hungary! The Cruel Errors of Trianon* (3rd revised edition; Budapest: Légrády Brothers, 1931), pp. 128–131.
  9. „Zsidó vagonlakó”, *Egyenlőség* (1920. dec. 18.), p. 2.
  10. A korábban megjelenő magyar nyelvű *Zsidó Híradóra* az Orthodox Központi Iroda a külvilágnak szóló, orthodox érdekeket védelmező lapként tekintettek. „Miért kell orthodox zsidó hetilap”, *Zsidó Újság* (1926. aug. 6.), pp. 8–9.
  11. Slomo Groszberg visszaemlékezése. Közli Bacskai Sándor, *Az első nap. Emlékek az orthodox zsidóságról* (Budapest: Múlt és Jövő, 2004), pp. 15–16.
  12. Vö. Glässer Norbert – Zima András, „Unchangingness in Change: The Changed Self-image of Budapest Jewish Groups in the Interwar Years as a Result of the Changed Borders in the Carpathian Basin”, *Acta Ethnographica Hungarica*, 56:1 (2011), pp. 63–92.
  13. A teljesség igénye nélkül lásd Groszberg Jenő, „Egy este Munkácson”, *Zsidó Újság* (1932. júl. 29.), p. 5; Groszberg Jenő, „A munkácsi főrabbi Budapesten”, *Zsidó Újság* (1934. máj. 4.), p. 2; Blum Sámuel, „Beszélgetés Kassán a munkácsi főrabbiival”, *Zsidó Újság* (1935. jún. 21.), p. 4; „A munkácsi főrabbi Budapesten”, *Zsidó Újság* (1935. nov. 15.), p. 2; „A ruszinszkói orth. Irodából” *Zsidó Újság* (1936. febr. 28.), p. 5.
  14. Ullmann Sándor, „A zsidóság helyzete Észak-Magyarországon”, *Zsidó Szemle* (1920. febr. 13.), pp. 4–5.
  15. Schik Mór (Wien), „Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe”, *Zsidó Újság* (1927. aug. 5.), p. 5.

16. Frojimovics Kinga, *Szétszakadt történelem: Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), p. 49; Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), pp. 78–79.
17. Lásd például a kibontakozó tömegkultúra kérdéseit, Gleszer Norbert, „Orthodox Kosher Mass Culture? Food Industry, Hospitality Industry, Children’s Holidays and Open-Air Baths in the Weekly Paper of Orthodox Jewry in Hungary, 1925–1944”, *Acta Ethnographica Hungarica*, 53:2 (2008), pp. 217–242.
18. Klein Márkusz [a budapesti orth. hitközség tanügyi elöljárója és a Sasz Hevra elnöke], „Ne döntsük le a Nagyjaink emelte gátakat!”, *Zsidó Újság* (1928. okt. 19.), pp. 2–3.
19. „Hírek – Machziké-Hadasz Budapesten”, *Zsidó Újság* (1925. okt. 23.), p. 10; „A Machziké Hadasz közgyűlése után”, *Zsidó Újság* (1926. jan. 8.), p. 7; Löffler Henrik [a budapesti orthodox hitközség főtitkára], „Politikamentes hitközségek”, *Zsidó Újság* (1926. júl. 30.), p. 1; „Politikamentes hitközségek”, *Zsidó Újság* (1926. aug. 6.), p. 3; Dr. Székely Albert [Zemplén vármegye tb. Főügyésze, Sátoraljaújhely], „Politikamentes hitközség és önérzetes zsidóság”, *Zsidó Újság* (1926. nov. 19.), p. 1; „Dinó d’malchüszó dinó”, *Orthodox Zsidó Újság* (1940. szept. 1.), p. 5; „Nem politizálunk!...”, *Orthodox Zsidó Újság* (1940. nov. 22.), p. 3.
20. „Az orth. reneszánsz jegyében – A budapesti Machziké Hadasz feltámasztása”, *Zsidó Újság* (1925. dec. 18.), p. 1; „Az orthodoxia Magyarországon – Óbudai Freudiger Ábrahám nyilatkozata”, *Zsidó Újság* (1927. jan. 7.), p. 6.
21. Vö. Gleszer Norbert, „Jákob lajtorjai...”; Gleszer Norbert, „Igazak és jámboraik a Vészkorszak előtti Magyarországon, A »csodarabbikhoz« folytatott zárandoklatok mentalitástörténeti vonatkozásai”, in: Fried István – Vajda Zoltán, szerk., *Kommunikációs formák. Az SZTE BTK Tudományos Diákkörének dolgozatai* (Szeged: SZTE-BTK HÖK, 2006), pp. 7–26.
22. „A munkácsi csodarabbi rajong Hitlerért és szidja a cionistákat”, *Zsidó Szemle* (1933. jún. 10.), pp. 5–6.
23. Yeshayahu. A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus’ and Munkachevo, 1848–1948* (New York: Columbia UP, 2007), p. 147; továbbá, a teljesség igénye nélkül, lásd még „Weisz Gáspár, az orth központi bizottság tagja. A magyar orthodoxia és az Aguda”, *Zsidó Újság* (1927. szept. 26.), p. 3; Silber Sámuel [S. H. S. – Petrovác], „Cionizmus és Aguda”, *Zsidó Újság* (1927. nov. 26.), p. 3; „A központi bizottság ülése”, *Zsidó Újság* (1927. dec. 9.), p. 2.
24. Babiloni Talmud, Ketubot traktátus 111a.
25. Groszberg Jenő, „A munkácsi főrabbi Budapesten”, *Zsidó Újság* (1931. márc. 3.), p. 8; Blum Sámuel, „Beszélgetés Kassán a munkácsi főrabbiival”, *Zsidó Újság* (1935. jún. 21.), p. 4; „Ezrek zárandoklása az első munkácsi Jahrzeitra”, *Zsidó Újság* (1938. jún. 3.), p. 5; „Hírek: A munkácsi főrabbi Sopronban”, *Egyenlőség* (1930. dec. 20.), p. 24.
26. „A huszti főrabbi nyilatkozata a jeruzsálemi rabbiszék ügyében”, *Zsidó Újság* (1932. szept. 23.), p. 1; Groszberg Jenő, „Beszélgetés Horovicz szentföldi rabbiával”, *Zsidó Újság* (1933. febr. 10.), pp. 1–2; „A jövődő jeruzsálemi főrabbinál – Beszélgetés Duschinsky főrabbiával Budapesten”, *Zsidó Újság* (1933. márc. 3.), pp. 1–2; „Duschinsky főrabbi diadalútja a Szentföld felé”, *Zsidó Újság* (1933. aug. 25.), pp. 1–3, 6.

2.11. A romániai Máramaros zsidósága

1. Schön Dezső, *Istenkeresők a Kárpátok alatt* (Cluj: Új Kelet Könyvosztálya, 1935).
2. A Romániához került máramarosi zsidóság két világháború közötti történetére nézve kevés szakmunka látott napvilágot. Ennek a kornak a máramarosi zsidóság emlékkönyvei állítanak emléket, pl. Slomo Jakov Gross, Jichak Joszef Cohen, szerk., *Szefer Marmaros: Mea ve-sisim kehilot kedusot be-jisuvan u-ve-hurbanan* (Tel Aviv: Bet Marmaros, 1983); Yitzhak Alfassi – Eli Netzer – Anna Szalai, szerk., *The Heart Remembers: Jewish Sighet* (Matan: Association of Former Szigetian in Israel, 2003). Gazdag információkkal szolgálnak továbbá: Ujvári Péter, szerk., *Zsidó Lexikon* (Budapest: A Zsidó Lexikon Kiadása, 1929); Randolph L. Braham, szerk., *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest – Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008).
3. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, II (București: Institutul Central de Statistică, 1938), pp. XXXIV–XXXV, 276.
4. Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), pp. 178–179.
5. *Az Új Kelet Évkönyve 5682 (1921–1922)* (Cluj-Kolozsvár: Kadima Rt., 1921), p. 137. Vö. Lax A. Salvator, *Zsidó Naptár az 5696. bibliai és az 1935–36. polgári évre* (Cluj-Kolozsvár: Kiadja az EBOII, é. n. [1935]), pp. 85–86.
6. *Az Új Kelet Évkönyve 5682...*, pp. 135–139.
7. „Rabbiválasztás Aknaszlatinán”, *Máramarosi Újság* 1924:8 (1924. február 17.), 2. p.
8. Braham, szerk., *Az észak-erdélyi holokauszt...*, pp. 185–201; *Az Új Kelet Évkönyve 5682*, p. 137.
9. Braham, szerk., *Az észak-erdélyi holokauszt...*, p. 201; Cvi Moskovits, *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999), pp. 45–50.
10. Alexandru Pteancu, „Învățământul particular și minoritar din Transilvania”, in: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1928*, vol. 2 (București: Cultura Națională, 1929), pp. 1120–1124.
11. *Recensământul general...*, p. LXI.
12. *Recensământul general...*, p. LXXXVII.
13. A népszámlálási módszerekről lásd Seres Attila, szerk., *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez* (Kolozsvár: Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale – Kriterion, 2011).
14. *Recensământul general...*, p. LXXXVII.
15. Gidó Attila, *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)* (Csíkszereda: Pro-Print, 2009), pp. 99–100.
16. *Recensământul general...*, pp. XLII–XLIII., LXIX. és XCV.
17. Gidó Attila, *Úton...*, p. 486., Randolph L. Braham, szerk., *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest – Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008), p. 228.
18. *Arhiva Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România* (Romániai Zsidóságtörténeti Központ Levéltára, Bukarest), VI. fond, 148. dosszié, f. 163.
19. Mindezekre lásd: Carol Iancu, *Evreii din România 1919–1938. De la emancipare la marginalizare* (București: Editura Hasefer, 2000), pp. 136–137, 236–237.

3. HOLOKAUSZT KÁRPÁTALJÁN, 1939–1944

3.1. Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás

1. 1938:XXXIV. tc. a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területnek az országgal egyesítéséről.
2. A katonai megsezállást megelőző magyar külpolitikai lépésekről, illetve a március közepi fegyveres harcokról lásd Iryna Haponenko-Tóth, „Kárpáti Ukrajna magyar megszállása”, in: Fedinec Csilla, szerk., *Kárpátalja 1938–1941: Magyar és ukrán történeti közelítés* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004), p. 86.
3. *Magyar Törvénytár: 1939. évi törvények* (Budapest: Franklin Társulat, 1940), p. 151.
4. YVA, JM/3725, MNL, BM válogatott iratok, 1944, p. 352.
5. Forrás: Kepecs József, szerk., *Kárpátalja településeinek vallási adatai, 1880–1941* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000).
6. A tanulmány nem foglalkozik a térség cigány lakosságának második világháború alatti üldözésével. A kérdéssel lásd Євгенія Навроцька, „Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам’яті” [Anti-Romani politics in Transcarpathia during WWII: testimonies collection and commemoration], *Голокост і сучасність*, 6:2 (2009), pp. 124–140.
7. Az iparrevízió ügye 1939-ben a magyarországi orthodox felekezeti sajtó egyik legtöbbet tárgyalt kérdése volt, az *Orthodox Zsidó Újság* számaiból jól nyomon követhetőek az események. A képviselőházban elhangzott miniszteri beszámolóról lásd „Nagylelkű kegyet és recepciót kérünk a Felvidéknek!”, *Orthodox Zsidó Újság* (1939. dec. 20.), p. 1.
8. Frojimovics Kinga, összeáll. – Schweitzer József, szerk., *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*, I–II (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994), I. kötet, p. 25.
9. Erre vonatkozóan lásd többek között: Filep Tamás Gusztáv, „Felföldi társadalomkutatók az 1938 utáni magyarországi viszonyokról”, in: *A humanista voksa: Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945* (Pozsony: Kalligram, 2007); Tilkovszky Loránt, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941* (Budapest: Akadémiai, 1967).
10. Stark Tamás, „Holokauszt Kárpátalján”, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), p. 185.
11. <http://www.hdke.hu/tudastar/enciklopedia/stroman> (2013-03-18).
12. Komoly Ottó jelentése Pásztóy Ámonnak, a KEOKH vezetőjének (1944. febr. 26.), Yad Vashem Archives (YVA), P.31/41, pp. 50–52.
13. 1942:XV. tc.
14. A negyedik zsidóellenes törvényre vonatkozóan lásd Csősz László elemzését: Csősz László, „Agrarian Reform and Race Protection: The Implementation of the Fourth Jewish Law”, in: Judit Molnár, szerk., *The Holocaust in Hungary: A European Perspective* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), pp. 180–197. A vonatkozó törvények teljes magyar szövegét lásd Netjogtár. A CompLex Kiadó Kft. jogi adatbázisából (<http://www.100oev.hu> [2013-03-22]).

15. YVA, JM/19909, p. 3276. Az irat eredetije: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), K184-1940-27-38563.
16. YVA, JM/24862, p. 3359. Az irat eredetije: MNL, K184-1943-27-71278.
17. Ibid., pp. 3360–3361.
18. Ibid., pp. 3314–3317.
19. Ibid., pp. 3357–3361.
20. Ibid., pp. 3328–3329, az idézet a 3329. oldalon található.
21. Ibid., pp. 3291–3292.
22. Ibid., pp. 3302–3313.
23. YVA, JM/21242, pp. 868–869. Az irat eredetije: MNL, K184-1942-27-174892.
24. Ibid., pp. 895–896.
25. Ibid., p. 883.
26. Ibid., pp. 895–896.
27. Ibid., pp. 823–824.
28. Ibid., pp. 839–847.
29. Ibid., pp. 854–858, az idézeteket lásd pp. 855–856.

3.2. Állampolgárság-revizíó: Deportálás 1941–1942-ben

1. A törvény teljes szövegét lásd *Magyar Törvénytár: 1939. évi törvénycikkek* (Budapest: Franklin Társulat, 1940), pp. 151–155.
2. Ormos Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós* (Budapest: PolgArt, 2000), p. 728.
3. Ibid., p. 737.
4. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), K429, 38. cs., 1653. sz. A levelet idézi Ormos, *Egy magyar médiavezér...*, p. 758. Az ukránok és a cigányok tömeges kitelepítésére végül nem került sor.
5. Az 1941/42-es galíciai deportálásokról részletesebben lásd Kinga Frojimovics, *I have been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945* (Jerusalem: The International Institute for Holocaust Research at Yad Vashem, 2007), VI.2. alfejezet, pp. 104–146.
6. Tájékoztató a KEOKH szervezetéről és működéséről a deportálásokkal kapcsolatban (1945. júl. 21.), Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), V-138271 – Zakariás Dénes és tsai.
7. A Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának utasítása valamennyi Községi Elöljáróságnak (Ungvár, 1941. júl. 12.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
8. A kormányzói biztos távirata a belügyminiszternek (1941. júl. 14.), YVA, JM-10963, MNL, BM, Kárpátaljai terület kormánybiztosságának iratai, 1944; Kiemelés tőlem – F. K.
9. Zsidóktól mentesített határ menti terület déli határának megállapítása és kiutasítandó avagy internálandó zsidók jegyzéke (Ungvár, 1941. júl. 25.), YVA, JM-10963; MNL, BM, Kárpátaljai terület kormánybiztosságának iratai, 1944.
10. A dokumentumot Fejes Judit tette közzé. Lásd Judit Fejes, „On the History of the Mass Deportations from Carpatho-Ruthenia in 1941”, in: Randolph L. Braham – Attila Pók, szerk., *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later* (New York: Columbia UP, 1997), pp. 321–326.

11. A Magyar Zsidók Központi Tanácsához 1944 áprilisában beérkezett jelentésben a Máramarosban lévő felsőapsai hitközségről a következő áll: „A hitközség 1941-ben megszűnt, mert a tagok 80%-át Galíciába vitték, köztük a rabbit is. Egyedül a sakter maradt.” Lásd Frojimovics Kinga, összeáll. – Schweitzer József, szerk., *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*, I–II (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994), I. kötet, p. 212.
12. A hitközség történetét lásd Slomo Jakov Gross – Jichak Joszef Cohen, szerk., *Szefer Marmaros: Mea ve-sisim kehilot kedusot be-jisuvan u-ve-hurbanan* (Tel Aviv: Bet Marmaros, 1983), pp. 296–298. A demográfiai adatokat lásd Kepecs József, szerk., *Kárpátalja településeinek vallási adatai, 1880–1941* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000), p. 110.
13. A hitközség történetét lásd Gross – Cohen, *Szefer Marmaros...*, pp. 360–361. A demográfiai adatokat lásd Kepecs, *Kárpátalja településeinek...*, p. 109. Az említett galíciai zsidó közösségekről és gettókról lásd Danuta Dabrowska – Abraham Wein – Aharon Weiss, szerk., *Pinkas ha-kehillot: Poland, vol. II: Eastern Galicia* (Jerusalem: Yad Vashem, 1980), pp. 179–181, 268–271, 281–282.
14. A hitközség történetét lásd Gross – Cohen, *Szefer Marmaros...*, pp. 298–301. A demográfiai adatokat lásd Kepecs, *Kárpátalja településeinek...*, p. 101.
15. A hitközség történetét lásd Gross – Cohen, *Szefer Marmaros...*, pp. 199–224. A demográfiai adatokat lásd Kepecs, *Kárpátalja településeinek...*, p. 104.
16. A hitközség történetét lásd Gross – Cohen, *Szefer Marmaros...*, pp. 375–382. A demográfiai adatokat lásd Kepecs, *Kárpátalja településeinek...*, p. 114.
17. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája és a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodájának sürgönye Halász Géza miniszteri tanácsos úrnak, Kormányzói Biztosság (Ungvár, 1941. júl. 24.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
18. Kepecs, *Kárpátalja településeinek...*, p. 190. Tiszakarácsonyfalváról 1941 nyarán a magyar hatóságok minden zsidót száműztek a szomszédos Galíciába. Többségüket Kamenyec-Podolszkijnál augusztus 27–28-án német egységek és ukrán segítők gyilkolták meg. A tömegmészárlás túlélői közül sokan két galíciai gettóban, Stanisławówban és Horodenkában lelték halálukat 1941 őszén. Mindössze 8 családból néhányan éltek túl a mészárlásokat, ők a stanisławóvi gettóból szöktek meg, és több száz kilométert gyalogolva a hegyekben visszatértek Magyarországra. A deportáltak között volt a tiszakarácsonyfalvi rabbi, Avraham Hajim Reinman is. Feleségét és gyermekeit Kamenyec-Podolszkijnál gyilkolták meg, neki azonban sikerült elszöknie és visszagyalogolnia Magyarországra, Kőrösmezőre. Ott azonban egy csendőr felismerte és elfogta. Újra átvitték a határon, és már a galíciai oldalon az erdőben miután megkínózták – többek között megvakították –, lelőtték. Lásd Gross – Cohen, *Szefer Marmaros...*, pp. 47–52. Az említett galíciai gettókról lásd *Pinkas ha-kehillot, Poland, II...*, pp. 179–181, 368–376.
19. Kóczián Gáspár miniszteri osztálytanácsos átirata Örkörmező, Rahó, Alsóverecke és Nagyberezna főszolgabíráihoz (Ungvár, 1941. aug. 6.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
20. Karsai László, *Holokauszt* (Budapest: Pannonica Kiadó, 2001), p. 230.
21. Lásd csak a legfrissebb műveket: Fejes, „On the History of the Mass Deportations...”, p. 311, Karsai, *Holokauszt*, p. 231. és Ormos, *Egy magyar médiavezér...*, p. 763. Kivétel

- Braham, aki helyesen olvasta a belügyminiszter táviratát, lásd Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon, I-II* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I. kötet, p. 203.
22. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter sürgőnye a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának (1941. aug. 8.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
  23. Az augusztus 15-én kelt rendeletet egyelőre a források között nem találtam meg. Egyértelműen utal azonban rá egy két nappal később, augusztus 17-én kelt Siménfalvy-rendelet: „Folyó hó 15-én kelt [...] távirati rendeletben a lengyel és orosz származású, nem magyar állampolgár zsidóknak az ország területéről való eltávolítását, illetve eltávolítás céljából Kőrösmezőre kísértetését további rendelkezésig felfüggesztettem.” Lásd 192/101/1941. res. VIIc. B. M. sz. rendelet „lengyel és orosz származású külhonos zsidók eltávolításának ideiglenes felfüggesztése tárgyában.” (1941. aug. 17.), aláíró: Siménfalvy Sándor. Vö.: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), V-138271 – Zakariás Dénes és tsai. Siménfalvy augusztus 17-én kelt rendeletét közölte Majsai is, lásd Majsai Tamás, „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben”, in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IV–V (1984–1985), p. 71.
  24. Braham, *A népirtás politikája...*, I. kötet, p. 202.
  25. Kóczián Gáspár miniszteri osztálytanácsos jelentése a belügyminiszternek (Ungvár, 1941. aug. 1.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
  26. Kóczián Gáspár miniszteri osztálytanácsos sürgőnye Kricsfalussy-Hrabár Endre csendőrezredesnek (Ungvár, 1941. aug. 12.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
  27. Kricsfalussy-Hrabár Endre sürgőnye a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának (1941. aug. 13.), MNL, K774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala.
  28. *Pinkas Hakehillot, Poland, II...*, p. 269.
  29. Braham, *A népirtás politikája...*, I. kötet, p. 204.; Karsai, *Holokausz*, p. 232. A dokumentum a következő gyűjteményben olvasható: *Nazi Conspiracy and Aggression* (Washington, DC: Government Printing Office for the Office of United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, 1946), vol. 3, pp. 210–213.
  30. Az ungvári határvidéki m. kir. rendőrkapitányság a belügyminiszternek (Ungvár, 1942. okt. 16.), YVA, JM/3725, MNL, BM válogatott iratok, 1944; a m. kir. rendőrség munkácsi kapitányságának véghatározata a rendőrhatósági őrizet megszüntetéséről (Munkács, 1944. júl. 3.), ibid.
  31. Az ungvári határvidéki m. kir. rendőrkapitányság a belügyminiszternek (Ungvár, 1942. okt. 16.), YVA, JM/3726, MNL, BM általános iratok, 1944.

3.3. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat

1. Karsai Elek, szerk. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon* (Budapest: MIOK, 1962) I. kötet, p. 274.
2. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (HL), 1939-es kitüntetési felterjesztések alapján.
3. Karsai, „Fegyvertelen álltak...”, I. kötet, p. 27.

4. Lásd 87–94.§.
5. Lásd 230.§. Az 1939.II. tc. teljes szövegét lásd *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények* (Budapest: Franklin, 1940), pp. 6–128.
6. A rendelet teljes szövegét lásd *Budapesti Közlöny*, 111/1939; *Honvédségi Közlöny*, 22/1939; Karsai, „*Fegyvertelen álltak...*”, I. kötet, pp. 64–71.
7. Karsai, „*Fegyvertelen álltak...*”, I. kötet, p. XXXVIII.
8. *Ibid.*, p. 236.
9. A munkaszolgálat történetéről részleteiben lásd Karsai, „*Fegyvertelen álltak...*”; Szita Szabolcs, „A munkaszolgálat Magyarországon 1939–1945”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004:3 (2004), pp. 817–854.
10. Karsai, „*Fegyvertelen álltak...*”, I. kötet, p. 356.
11. *Ibid.*, pp. 358–359.
12. *Ibid.*, p. 397.
13. Tatár Imre, „Emlékezés a bánhidai munkatáborra (1940–1944)”, in: *Férfiportrék a XX. századból* (Tatabánya, 2011), pp. 129–130.
14. Szabó Péter, *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)* (Budapest: Corvina, 2001), pp. 170–171.
15. A harcban fegyverrel részt vevő munkaszolgálatosokról lásd Gosztonyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban* (Budapest: Európa Kiadó, 1992) p. 82; idem, „Sikeres vállalkozás a Don mellett”, *Hadak Útján* (München, 1995. szeptember), pp. 11–14.
16. Kis Gergő Barnabás – Szabó Péter, „Munkaszolgálatosok a Donnál”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004:3 (2004), pp. 899–905.
17. „*Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*” (Budapest: MIOK, 1962), I. kötet, pp. 106–107. Salamon Dezső csapatteste – a katonai veszteségi nyilvántartás szerint (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár 758922/22.v.1943) – eltűnésekor a 106/19. tábori munkásszá-
zad volt.
18. Szita, „A munkaszolgálat...”, pp. 844–845.
19. Lásd erről pl. a beregszászi kórház igazgatójának panaszát a zsidó orvosok elhurcolásáról, az ellátás helyzetének ellehetetlenüléséről: Karsai, „*Fegyvertelen álltak...*”, II. kötet, p. 517.
20. Karsai, „*Fegyvertelen álltak...*”, II. kötet, pp. 643–644.
21. Lásd erről részleteiben Szita Szabolcs, *Halálérőd. A munkaszolgálat és hadimunka történetéhez 1944–1945* (Budapest: Kossuth, 1989).
22. HM HIM HL HM 22 (veszteségi) osztály iratai alapján a szerző által készített összegzés.

3.4. Gettósítás és deportálás 1944-ben

1. Frojimovics Kinga – Horváth Rita – Yeshayahu Jelinek, „Ung vármegye és az Ungi Közigazgatási Kirendeltség”, in: Randolph L. Braham, szerk., *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*, I–II (Budapest: Park Könyvkiadó, 2007), II. kötet, p. 1191.
2. Az időszak közigazgatásáról lásd Fedinec Csilla, „Kárpátalja közigazgatása és tanügyi igazgatása 1938–1944 között”, *Magyar Pedagógia*, 96:4 (1996), pp. 367–375.
3. Frojimovics – Horváth – Jelinek, „Ung vármegye...”, p. 1191.
4. Yad Vashem Archives (YVA), JM/10963, p. 236.

5. Az ungvári gettóról részletesebben lásd Frojimovics – Horváth – Jelinek, „Ung vármegye...”, pp. 1241–1243; Frojimovics Kinga, „Ungvár”, in: Guv Miron, szerk. *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, I-II (Jerusalem: Yad Vashem, 2009), pp. 862–863.
6. A beregszászi gettóról lásd Frojimovics Kinga, „Beregszász”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 36–37; Yeshayahu Jelinek – Löwy Dániel, „Bereg vármegye és a Beregi közigazgatási kirendeltség”, in: Braham, *A magyarországi Holokauszt...*, I. kötet, pp. 255–259. Az 1948-ban tíz évre ítélt Kecskési-Tollas Tibor 1956-ban szabadult. Először Ausztriába emigrált, majd Németországban telepedett le, ahol Tollas Tibor néven költözött. Tollas az 1990-es években Magyarországon a háborús büntett vádjá alól felmentést, majd magas állami kitüntetést kapott. Jelinek – Löwy, „Bereg vármegye...”, p. 258.
7. A munkácsi gettókról, a városi zsidók gettójáról, illetve a Sajovits-téglagyárról lásd Frojimovics Kinga, „Munkács”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 504–505; Jelinek – Löwy, „Bereg vármegye...”, pp. 269–276.
8. Az Őslakó (1944. júl. 16.), idézi Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944* (Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002), p. 420.
9. R. Vozáry Aladár, *Így történt. 1944. március 19. – 1945. január 18.* (Budapest: 1945), pp. 84–86.
10. Frojimovics Kinga – Horváth Rita – Végső István, „Ugocsa vármegye”, in: Braham, *A magyarországi Holokauszt...*, pp. 1175–1179; illetve Frojimovics Kinga, „Nagyszőlős”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 515–516.
11. Az izai gettóról lásd Frojimovics Kinga, „Máramaros vármegye és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség”, in: Braham, *A magyarországi Holokauszt...*, pp. 677–678; illetve idem, „Iza”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 250–251.
12. A szeklencei gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, p. 711; idem, „Szeklence”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 792–793.
13. A huszti gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, pp. 673–675; idem, „Huszt”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, p. 244.
14. A técsői gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, pp. 715–716; idem, „Técső”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 818–819.
15. A huszti gettóról lásd „Mátészalka”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 457–458.
16. Az aknaszlatinai gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, pp. 640–642; „Aknaszlatina”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 2–3.

4. A MARADÉK KÖZÖSSÉG

4.1. Visszatérők, elvándorlók, betelepülők

1. Romsics Ignác, *Az 1947-es párizsi békeszerződés* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), p. 94.
2. Ortutay Tivadar, *Két világháború sodrában* (Veszprém: Pannon Ny., 1986), p. 203.
3. Stark Tamás, *Magyar foglyok a Szovjetunióban* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2006), p. 52.
4. Romsics, *Az 1947-es...*, p. 89.
5. Romsics, *Az 1947-es...*, pp. 99–100.
6. *Szabad Nép* (1945. júl. 4.); Romsics, *Az 1947-es...*, p. 100.

7. Gyarmathy Zsigmond, „Jóvátétel”, *Szabolcs Szatmári Szemle* (1989), vol. 2, pp. 137–138; Haas György, *Második Trianon* (Békéscsaba: Tevan Kiadó 1995), pp. 23–27; Romsics, *Az 1947-es...*, p. 90; Stark, *Magyar foglyok...*, p. 69; Zseliczky Béla, *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945* (Budapest: Napvilág, 1998), pp. 140–149.
8. Карл Лустиг, *Время и люди (О еврейской общине Закарпатья)* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2007), p. 45.
9. *Munkás Újság* (1945. júl. 15.); M. Takács Lajos, szerk., *Aprópenz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948* (Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1994), pp. 52–53.
10. Nem helytálló ez esetben eposzi jelzőről beszélni, de mégiscsak így kell minősítsük a „fasiszta” jelzőt – amely mind a mai napig erősen tartja magát az ukrán szakmunkákban, de a magyarban is –, amennyiben csak a „lefaszisztázás” ellen emel szót, de azzal egyáltalán nem foglalkozik, hogy csak a fogalomhasználatlaltal van-e gond (a náci Németország szövetséges), vagy a tartalmával is. Így van ez a közbeszédben is. Lásd pl. „Magyarország fasiszta ország volt, a hitleri Németország szövetséges.” Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24); „Nem volt semmilyen kellemetlenségem abból, hogy a fasiszta Magyarország állampolgára voltam még mielőtt Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták volna. Igazság szerint nekem cseh igazolványom volt.” Roth László (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
11. Лустиг, *Время и люди...*, pp. 39–41.
12. Лустиг, *Время и люди...*, p. 41.
13. Wieder Ernő (Munkács), az interjút készítette: Jagodics Edit (2004. október), www.centropa.hu (2012-05-10).
14. „Dráma a Kárpátokban”, elmondta: Lusztig Károly (Beer Jakov, Izrael, 2004. április). Kopka János, *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén. Jewish Memories in the Upper Tisa Region* (Nyíregyháza: Kelet Press, 2004), pp. 84–85.
15. „A tusakodó ember (Moshe Kraus emlékezik)”, in: Deutsch Gábor, *Nagy csodák történetek itt* (Budapest: OR-ZSE, 2005), pp. 32–35.
16. Nyilván Podkarpatszka Rusz (Podkarpatská Rus), ez volt az első Csehszlovák Köztársaság idején a hivatalos név, a Zakarpatszka, tehát a Moszkvából nézve Kárpátontúl csak 1944 végétől használatos.
17. „Klein Dávid holocaustja”, in: Kopka, *Zsidó emlékek...*, pp. 100–105.
18. Vö. Nagy Milada, szerk., *Nagyszőlős, a világ közepe* (Budapest: Aposztróf Kiadó, 2009), pp. 136, 174, 178.
19. Лустиг, *Время и люди...*, p. 39.
20. Lusztig Károly, „A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után”, *Múlt és Jövő* (1992), 3, p. 89.
21. Лустиг, *Время и люди...*, p. 48; Рейдер Алла, *Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2004), p. 29.
22. Йешаягу Андрей Елинек, *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2010), pp. 405, 408 [Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus' and Munkachevo, 1848–1948* (New York: Columbia University Press, 2007)].
23. Павло Роберт Магочій, *Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис* (Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2005), p. 11.

24. Livia Rothkirchen, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust* (Lincoln – Jerusalem: University of Nebraska Press – Yad Vashem, 2005).
25. Фінберг Леонід – Любченко Володимир, упор., *Написи з історії та культури євреїв України* (Київ: Дух і літера, 2009), pp. 208–209. Voltak tervek az 1920-as években arra nézve is, hogy a Krímet változtassák zsidó autonóm köztársasággá, 1936-ig jelentős arányú betelepítések folytak, lásd Олег Козерод, „Нові акценти в національній політиці і єврейство України”, in: *Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: Монографія* (Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011), pp. 257–258.
26. Vö. Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögszekerén* (Budapest: Magvető, 1998), pp. 54–84.
27. A „szovjet zsidók” nemzedéki kérdéseiről lásd Ludmila Tsigelman, „The Impact of Ideological Changes in the USSR on Different Generations of the Soviet Jewish Intelligentsia”, in: Yaacov Ro'i and Avi Beker, szerk., *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union* (New York: NYU Press, 1991) pp. 42–72.
28. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
29. Roth László interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
30. Oberlander Baruch, *Kárpátalja elfeledett zsidói között...*, 1. rész (<http://regi.zsido.com/books/elfeledett/1resz.htm> [2012-05-10]).
31. Luszti, „A gyertyák csonkig égnek...”, p. 89.
32. Christopher B. Jochnick – Josh Zinner, „Linking Trade Policy to Free Emigration: The Jackson–Vanik Amendment”, *Harvard Human Rights Journal*, 1991, 4 (1), pp. 128–151; Fred A. Lazin, „Jewish Influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968–1989”, *The Lawyer Quarterly*, 2011, 3 (1), pp. 157–169.
33. *Написи з історії...*, pp. 224–226; lásd még a Jeruzsálemben 1976 és 2005 között kiadott, 11 kötetes zsidó kisenciklopédia (*Краткая еврейская энциклопедия*) megfelelő szócikkeit, elektronikus változat: <http://www.eleven.co.il/> (2012-05-30).
34. Deák Andrea – Gadó János, „Hersi bácsi meséi” [Vider/Wieder Ernő, Munkács], *Szombat* (2011. június).
35. Lásd erről többek között a Moszkvai Helsinki Csoport honlapján található dokumentumokat, <http://www.mhg.ru/> (2012-05-30).
36. *Написи з історії...*, pp. 224–226; Luszti, „A gyertyák csonkig égnek...”, p. 91.
37. Utalás a következő műre: Моисей Береговский, *Еврейская народная инструментальная музыка* (Moskva: Советский Композитор, 1987).
38. Rick Zsófi, „Hegedűvel könnyebb menekülni. Munkáctól a Queen Elisabeth Hallig. Mese hanukára”, *Szombat* (2003. október).
39. Нитка Василь, „Закарпатець, який став англійським лордом”, *Голос України* [Київ] (2010), 12 червня.

4.2. Szovjet múlt

1. І. П. Кожукало, „Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початок 1950-х рр.”, *Український історичний журнал*, (1989), 2, p. 16.
2. Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24).

3. Galpert Tilda (Ungvár), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
4. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), p. 276.
5. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu.
6. Материалы XXV съезда КПСС (Москва: Политиздат, 1976), p. 87.
7. Lusztiig Károly, „A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után”, *Múlt és Jövő*, (1992), 3, p. 92.
8. Roth László (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
9. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
10. Roth László interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
11. Orbán Ferenc, szerk., *A zsidó kultúra nyomában a Kárpát-medencében / Discovering Jewish Culture in the Carpathian Basin* (Budapest: Makkabi, 2005), p. 315.
12. Lusztiig, „A gyertyák csonkig égnek...”, pp. 91–92.
13. Карл Лустиг, *Время и люди. О еврейской общине Закарпаття* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2007), p. 49; Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, pp. 304–309.
14. Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, pp. 310–312.
15. Лустиг, *Время и люди...*, pp. 59–62; Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, pp. 299–303.
16. A temetőkről lásd jelen kötet 5.1. fejezete, „Kárpátaljai zsidó temetők”.
17. Адольф Эдельман, *Именем бога Язве* (Ужгород: Закарпатское областное книжно-газетное издательство, 1963); Адольф Эдельман, *За стінами синагоги (Іудейський культ і його реакційна суть)* (Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1970); Адольф Эдельман, *Современность и иудаизм* (Ужгород: Карпаты, 1970); Адольф Эдельман, *Иудаизм: Прошлое без будущего* (Ужгород: Карпаты, 1977); Адольф Эдельман, *Кому служит „богоизбранность”* (Ужгород: Карпаты, 1985).
18. Володимир Кандель, *Розкажи правду людям... Нотатки журналіста* (Ужгород: Карпаты, 1976); Владимир Кандель, *Возмездие* (Ужгород: Карпаты, 1984).
19. *Белая книга: Свидетельства. Факты. Документы. Подготовлена Ассоциацией советских юристов* (Москва: Юридическая литература, 1979); Виталий Сырокомский, сост., *Барьер несовместимости. Документальные рассказы о человеческих трагедиях* (Москва: Прогресс, 1983).
20. Лустиг, *Время и люди...*, p. 83.
21. Эдельман, *Современность и иудаизм...*, pp. 24, 33–34; Эдельман, *Иудаизм...*, p. 97; Эдельман, *За стінами синагоги...*, p. 11.
22. Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, p. 314.
23. Леонід Фінберг – Володимир Любченко, упор., *Написи з історії та культури євреїв України* (Київ: Дух і літера, 2009), p. 221.
24. „Móric bácsi, a dalnok és mészáros”, in: Deutsch Gábor, *Nagy csodák történetek itt* (Budapest: OR-ZSE, 2005), pp. 86–87.
25. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
26. *Написи з історії...*, p. 274.

4.3. Ukrajnai jelen

1. Сергей Екельчик, *История Украины. Становление современной нации* (Киев: К.И.С., 2010), pp. 282, 328 [Serhy Yekelchik, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (Oxford: OUP, 2007)].
2. Vö. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), pp. 599–600.
3. Finberg Leonid, „Zsidóság, társadalom és állam Ukrajnában”, *Regio*, 1993:2 (1993), p. 59.
4. Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24).
5. Moskovics Iván (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
6. Bornemissza Eszter, „A gyertyák lassan kialszanak. Beszélgetés a kárpátaljai jiddis kultúra kutatóival” [Schiller Erzsébet, Varga Péter], *Kárpáti Igaz Szó* (1990. szept. 12.).
7. Deák Andrea – Gadó János, „Hersi bácsi meséi” [Vider/Wieder Ernő, Munkács], *Szombat* (2011. június).
8. Papp Richárd, „Munkácsi Haggáda: Pészach Kárpátalján”, *Szombat* (1996. szeptember).
9. Ukrajnában szeptember 29. a babij jari tragédia emléknapja.
10. Idézi: Lusztig Károly, „A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után”, *Múlt és Jövő*, 1992:3 (1992), p. 92.
11. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
12. Galpert Tilda (Ungvár), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
13. Ассоциация еврейских организаций и общин Украины, <http://www.vaadua.org> (2013-03-22); Дані про єврейську меншину Закарпаття. Відділ у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації. Вересень 2009 року, pp. 1–3; Юрій Гузинець – Марія Моца (Гаврилешко), упор., *Єдина родина. Національно-культурні товариства Закарпаття* (Ужгород: Ліра, 2011), pp. 89–92.
14. Анатолій Подольський, „Формування моделей історичної пам’яті про Голокост в українському соціумі: проблеми та перспективи”, in: *Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні: Монографія* (Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011), pp. 356–357.
15. Pl. Сабина Вирон, *Ужгород. Путешествие по памятным местам еврейской истории* (több kiadás); a turistairodák rendre kínálnak ilyen jellegű útvonalakat, reagálva a nagyfokú érdeklődésre.
16. Papp, „Munkácsi Haggáda...”.
17. Vö. Fedinec Csilla, „Állampolgársági határok Ukrajnában”, *Limes* (2011), 3, pp. 43–54.
18. Vö. Іван Ільто, ред., *Національний склад населення [Закарпатської області] та його мовні ознаки: Статистичний бюлетень* (Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003), pp. 13, 22; Тиводар Михайло, *Етнографія Закарпаття* (Ужгород: Гражда, 2011) pp. 49–58.
19. Йешаягу Андрей Елинек, *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2010), p. 455.
20. Иосиф Зисельс, „Динамика численности еврейского населения Украины”, <http://www.vaadua.org/josef2006/dinamChisl.html> (2012-05-24).

5. ÖRÖKSÉG

5.1. Kárpátaljai zsidó temetők

1. Csak viszonyításképpen: a budapesti Gránátos utcai orthodox sírkertben körülbelül 6000, Ungváron nagyjából 4000 sírhelyet lehet megszámlálni.
2. *Mi-Munkacs le-ir Munkacs* (1998) és *Ki be-szimha tecu* (2001).
3. <http://kehilalinks.jewishgen.org/Mukacheve/Munkacs-Cemetery-List.htm> (2013-03-22).
4. Slomo ben Elazar Sapira (1832–1893), Cvi Hirs Sapira (?–1913) és Hajim Elazar Sapira (1872–1937). Róluk részletesebben lásd jelen kötet 2.7. fejezete: „Rabbik, közösségek, belviszályok”.
5. Az 1970-ben Brooklynban letelepedett, tavaly elhunyt Jakov Hajim Ruttner az 1950-es évek elején újra felépítette a Sapira-család ohelét, egyedül, titokban, hogy a hatóságok meg ne tudják.
6. Úgy tudni, 1957-ben temettek ott utoljára.
7. Bacskai Sándor, *A zóna. Kárpátaljai zsidók 1945 után* (oral history, kézirat).
8. Bacskai Sándor, *A zóna. Kárpátaljai zsidók 1945 után* (oral history, kézirat).
9. Többen is azt tanácsolták neki, hogy a családtagjait (például a Nagyváradról exhumált vizsnici rebéhez hasonlóan) Izraelben temettesse el újra, a mestereként tisztelt Joel Teitelbaum szatmári rebe, a cionista-ellenesség élharcosa, inkább az USA-t javasolta. De a fiatal munkácsi rebe végül úgy döntött, hogy a nagy- és a dédszülőknek Munkácson kell nyugodniuk.
10. *Az Imre David*, *a Bet David* és a *Gan David* című könyvek szerzője, a rabbinikus bíróság elnöke.
11. Aron ben Smuel Cvi Weisz (1852–1932), Jozsef Meir Weisz szaploncai (szpinkai) rebe testvéröccse.
12. Kárpátalja ma is fellelhető zsidó temetőit Bacskai Sándor adatai alapján jeleníti meg a jelen kötet végén található térkép.
13. <http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/ukraine/overview-zakarpatska-oblast-cemeteries-condition-information.html> (2013-03-22).
14. A megmaradt kárpátaljai temetők állapota egyáltalán nem rosszabb, mint amivel a térség többi országában találkozni.
15. <http://kehilalinks.jewishgen.org/Ukraine.html> (2013-03-22).
16. Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries, <http://www.hfpjc.com/> (2013-03-22).

5.2. Kárpátaljai zsinagógák építészte

1. A szerző itt köszöni meg Újlaki Györgynek, Magyarország beregszászi konzuljának sokoldalú segítségét a zsinagógák felkutatásában.
2. A zsidóság stíluspreferenciáját illetően lásd Klein Rudolf, „The Hungarian Jews and Architectural Style”, in: Anna Szalai, szerk., *In the Land of Hagar – Jews of Hungary: History, Society and Culture* (Tel Aviv: The Nachum Goldman Museum of the Jewish Diaspora, 2002), pp. 165–172; idem, „Synagogues in Hungary: A Short Survey from the Middle Ages to Modern Times”, *ibid.*, pp. 93–101.

3. Lásd „A magyarországi zsinagógák tipológiai lehetőségei”, in: Klein Rudolf, *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia, és építészeti jelentőség / Synagogues in Hungary 1782–1918. Genealogy, Typology and Architectural Significance* (Budapest: Terc, 2011), pp. 111–121.
4. Lásd Klein Rudolf, „Nineteenth Century Synagogue Typology in Historic Hungary”, in: Aliza Cohen-Mushlin – Harmen H. Thies, szerk., *Jewish Architecture in Europe* (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2010), pp. 117–130.
5. Lásd Kalmar Ivan, „Moorish Style: Orientalism, the Jews, and Synagogue Architecture”, *Jewish Social Studies: History, Culture and Society*, 7:3 (2001), pp. 68–100; Klein Rudolf, „A Dohány Templom, a »Rombach« és a Kazinczy utcai zsinagoga – Út a keleties stílustól a modernizmusig”, *Magyar Építőművészet* melléklete (2002), 6, pp. 10–24; Klein Rudolf: „Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary: Philosophy and Historical Significance”, *Ars Judaica*, 2 (2006), pp. 117–134; Komarik Dénes, „A gótizáló romantika építészete Magyarországon”, *Építés-, Építészettudomány* (1982), 3–4, p. 267.
6. Klein Rudolf, „A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása”, *Múlt és Jövő* (1995), 1–2, pp. 143–160.
7. Lechner Ödön volt a magyar vagy magyaros szecesszió megalapítója, akinek tanítványai zömmel izraeliták voltak. Lásd „Beregi Ármin válaszirata”, in: Hanák Péter, szerk., *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Budapest: Gondolat, 1984), p. 47; Moravánszky Ákos, *Építészeti az Osztrák–Magyar Monarchiában* (Budapest: Corvina, 1988), p. 141; Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre, *A századforduló magyar építészete* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990), p. 9; Lechner Ödön, „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz”, *Művészet* (1906), pp. 1–18.
8. Lásd Fredrik Bedoire, *Jewish Contribution to Modern Architecture 1830–1930* (Jersey City: Ktav Publishing House, 2004).
9. A rítus és alaprajz kapcsolatáról lásd Katrin Kessler, *Ritus und Raum der Synagoge* (Petersberg: Michael Imhof Verlag – Bet Tfila, 2007).
10. A jeruzsálemi Center for Jewish Art munkatársa, Sergey Kravtsov felmérte a megmaradt épületet, de archív anyagra Ukrajnában nem talált: a szovjet korban nemcsak hogy felszántották a zsidó temetőket, de a levéltárakat is elpusztították. Az egyetlen fennmaradt dokumentum a fent említett képeslap.
11. Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991). A szerző valószínű nem figyelt fel a vékony falakra, melyek kizárták az igazi boltozat lehetőségét, illetve nem ment fel a padlásra, ahol a szerkezet látszik, és ezért rajzolt boltozatot, amire az alaprajzból következtetett. Az alaprajz valóban hasonló a valódi boltozott négyszlopos zsinagógákéhoz.
12. Ebben a korban Magyarországon a zsinagógákat keresztény mesterek építik, mert a céhekbe nem vettek fel zsidókat. Érdekes módon azonban a négyszlopos vagy kilencboltmezős zsinagóga mégis zsidó építészeti vívmánya: a lengyel fazsinagógákat zsidó ácsok készítették, és ezek megoldása terjedt el azután dél és nyugat felé. Ez úgy volt lehetséges, hogy a lengyelországi *stetle*ekben a zsidók nagyon nagy autonómiát élveztek, és legtöbb ügyüket maguk végezték.
13. Lásd Rachel Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1964); Кравцов Сергей, „О происхождении девятипольных каменных синагог”, in: Радов И., ред., *Еврейское искусство*

- в европейском контексте (Иерусалим: Гешарим, Москва: Мосты культуры, 2002), pp. 191–204.
14. Lásd Gabrielle Sed-Rajna – Ziva Amishai-Maisels – Dominique Jarraset – Rudolf Klein – Roni Reich, *Jewish Art* (New York: H. N. Abrams, 1996).
  15. Talán a legszebb példa a Zsovka városkában épült nagyzsinagóga, mely azonban megelőzte a haszidizmust.
  16. E fejezet szerzője a felújítást nem látta, csak a korábbi állapotot.
  17. A magyarországi zsinagógák a frigyszekrény a 19. századdal kezdődően rendszerint megjelenik a keleti homlokzaton kis kitüremlés, esetleg apszis formájában. 1900 táján már alig találni olyan zsinagógát, melyen a frigyszekrény ne jelennék meg hangsúlyosan a keleti homlokzaton – a legtöbb kivétel éppen Kárpátalján van.
  18. A magyar szecessziónak számos ellensége akadt zsidó hitközségi berkekben, illetve a keleties stílusnak és eklektikának is voltak szószólói. Lásd Meller Simon, „A budapesti új zsidó templom”, *IMIT Évkönyv* (Budapest, 1900), p. 28; Haber Samu, „A budapesti hitközség templomtervei”, *Egyenlőség* (1899. márc. 12.).
  19. Lásd Jakab Dezső, „Tervezők a városházáról”, in: Braun Henrik, szerk., *Városháza* (Szabadka, 1912).
  20. A Monarchia építészetről lásd Moravanszky Ákos, *Versengő látomások: Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetiében, 1867–1918* (Budapest: Vince Kiadó, 1998).
  21. A keletelés a zsinagógáknál nem olyan szigorú, mint a mecsetek Mekka felé fordítása. A diaszpórában a zsinagógák egyszerűen kelet felé néznek, 20–30 fok eltéréssel is néha. A kelet a tökéletes irányítás, függetlenül attól, hogy Jeruzsálem milyen irányban van. Beregszászban ez inkább dél-délkelet semmint egyszerűen kelet.
  22. Aristid Streja – Lucian Schwarz, *Synagogues of Romania* (Bucharest: Hasefer Publishing House, 1997).
  23. Thomas C. Hubka, *Resplendent Synagogue : Architecture and Worship in an Eighteenth-Century Polish Community* (Hanover: Brandeis UP, 2003).

5.3. Zsidó dallamok: Nincstelenek a végeken

1. A kelet-askenázi zene újabb kutatási eredményeinek kiváló összefoglalása, több fejezettel és irodalomjegyzékkel: „Music”, in: Gershon D. Hundert, szerk., *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (New Haven: Yale UP, 2008), vol. 2, pp. 1219–1240 – itt az olvasó magyarázatot és további információt talál az e cikkben használt műszavakat (pl. *nuszah*, előimádkozó, recitáció) és fogalmakat illetően; a lexikon szabadon hozzáférhető az interneten: <http://www.yivoencyclopedia.org> (2013-03-22).
2. Gaston Bachelard, *A tér poétikája* (Budapest: Kijarat Kiadó, 2011).
3. Erről a problémáról, illetve ennek zenei vonatkozásáról lásd Judit Frigyesi, „The Variety of Musical Styles in the Ashkenazi Service”, in: *Jewish Studies Yearbook* (Budapest: Central European University Press, 2002), pp. 31–50.
4. Érdemes megemlíteni, hogy a zsidó gyakorlatban nincs olyan szó, amely a magyar „szertartás” (az angol „service”) szónak felelne meg. Az a szó, amelyet az ókorban a szertartás megjelölésére használtak (*avoda*), kizárólag a szentélyben bemutatott ál-

- dozati szertartást jelölte. Minden időhöz kötött zsinagógai szertartásnak más neve van (*saharit* = reggeli, *muszaf* = kiegészítő-ünnepi, *minha* = délutáni, *maariv* = esti), azonban ezek összességére nincs összefoglaló név. A szertartás általános megjelölésére az „ima” szót használják: egy tradicionális zsidó számára a szertartás neve „ima” (*tefila*).
5. Hari bácsi előimádkozásában a nagyünnepeket kivéve a teljes liturgiát felvettük. Az ünnepi liturgiák helyszíni felvételeit Déri Balázs készítette, az interjúk többsége és a zenei lejegyzések saját munkám. A zenei felvételek megtalálhatóak a jeruzsálemi Héber Egyetem, valamint a budapesti Zenetudományi Intézet Hangtárában.
  6. A fejezetben közölt két idézet Hari bácsival 2001–2008 között folytatott beszélgetések részletei. A felvételek magánygyűjteményekben találhatóak: CD ROM 91 (2001. máj. 9.); CD ROM 92 (2001. máj. 9. és 14.); CD ROM 94 (2001. júl. 23. és aug. 7.); CD ROM 94 (2002. aug. 26.); CD ROM 95 (2001. aug. 7.; 2005 ápr. 3.).
  7. Csillag Ádám rendezővel és Varjas Tibor operatőrrel közösen 2005-ben felvettük egy tervezett dokumentumfilm nyersanyagát Hari bácsival a lágymányosi Károli Gáspár téri imaházban. A film támogatás hiányában még nem készült el.

5.4. Kárpátaljai irodalom mint *jizkor*-irodalom

1. A *jizkor*-könyvekről részletesen lásd pl. Abraham Wein, „»Memorial Books« as a Source for Research into the History of Jewish Communities in Europe”, *Yad Vashem Studies*, IX (1973), p. 255; a YIVO leírása a műfajról: <http://www.yivo.org/library/index.php?tid=46&aid=254> (2009-12-08). Lásd még Jack Kugelmass – Jonathan Boyarin, szerk., *From a Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry* (Bloomington – Indianapolis: Indiana UP, 1998); Judith Tydor Baumel, „»In Everlasting Memory«: Individual and Communal Holocaust Commemoration in Israel”, in: Robert Wistrich – David Ohana, szerk., *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma* (London: Frank Cass, 1995), pp. 150–154.
2. Yitzhak Alfassi – Eli Netzer – Anna Szalai, szerk., *The Heart Remembers Jewish Sziget* (Matan: Association of Former Szigetians in Israel, 2003).
3. A *jizkor*-könyvek posztmodern jellegzetességeiről részletesen lásd Rita Horváth, „The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books”, in: Jonathan C. Friedman, szerk., *The Routledge History of the Holocaust* (New York – London: Routledge, 2011), pp. 470–481.
4. Ivan Olbracht, *Átokvölgye: Nikola Suhaj* (Budapest: General Press Kiadó, 2005), fordította és előszóval ellátta Zádor András (pp. 5–13); Schön Dezső, *Istenkeresők a Kárpátok alatt: A haszidizmus regénye* (Budapest: Múlt és Jövő Lap-és Könyvkiadó, 1997); Elie Wiesel, *Az éjszaka* (Budapest: Láng Kiadó. 1990); David Weiss Halivni, *The Book and the Sword: A Life of Learning in the Shadow of Destruction* (New York: Westview Press – Harper Collins, 1996); Láng György, *Hanele* (Budapest: Magvető, 1980).
5. Elie Wiesel írt például előszót a könyvhöz, többször idézik is (pl. pp. 184–191); David Weiss Halivninnek pedig több írása is megjelent benne, pl. pp. 147, 154, 246–252.
6. Schön Dezső et al., szerk., *A tegnap városa: A nagyváradi zsidóság emlékkönyve* (Tel Aviv: Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, 1981).

7. Schön Dezső, „A »V-1« titka”, in: idem, szerk., *A tegnap városa*, pp. 350–356.
8. Schön, *Istenkeresők...*, p. 5.
9. Ibid., pp. 263–268.
10. Ibid., p. 323.
11. Schön szerint könyvének új aktualitást ad, hogy a „haszid mozgalom magyar hajtásának [...] igen sok köze van” két, a modern Izraelben fontos jelenséghez: a haszid alijához és a „sokat emlegetett kultúrharchoz”. Ibid., p. 11.
12. Hirs Leib Gottliebéről bővebben lásd *The Heart Remembers...*, pp. 29, 74.
13. A *jizkor*-könyv műfaj formai sajátosságainak megfelelően ezeknek az írásoknak nincsenek oldalszámai.
14. Schön, *Istenkeresők...*, pp. 274–275.
15. Wiesel, *Az éjszaka*, p. 26.
16. David Roskies, valamint Boyarin és Kugelmass is hangsúlyozzák a *jizkor*-könyvek létrehozásának jövőorientált közösségteremtő szerepét. Lásd David G. Roskies, „Forging the Link: The Iconography of the Felshtin Yizkor Book”, <http://www.felshtin.org/yizkor/forgingthelink.pdf> (2010-01-15), p. 2. Boyarin – Kugelmass megmutatják azonban azt is, hogy a közösségi projektek azáltal, hogy megjelennek bennük feszítő társadalmi, vallási és politikai ellentétek, eredményezhetik a teremtő közösségek szét hullását, mint ahogy például hamarosan a *jizkor*-könyv 1952-es megjelentetése után a lublini Landsmannschaft szétesett, lásd *From A Ruined Garden...*, p. 24.
17. Halivni, *The Book and the Sword...*, p. 94.
18. Ibid., pp. 43–44; később hangsúlyosan meg is ismétli a régió tartozását a galíciai zsidósághoz, ibid., p. 90.
19. Kertész Imre, *Sorstalanság* (Budapest: Magvető, 1999), pp. 177, 207.

5.5. Nosztalgikus Kárpátalja-émlékezet

1. A zsidó történetírás hovatartozásáról vö. például Vörös Kati Michael Silber kötetről írt fejtegetéseit, Vörös Kati, „Magyar zsidó történet mint zsidó történelem”, *Buksz* (2009), p. 200; Silber Michael, szerk., *Magyar zsidó történelem – másképp* (Budapest: Múlt és Jövő, 2008).
2. Erős Ferenc – Kovács András, „The Biographical Method in the Study of Jewish Identity”, in: Hofer Tamás – Niedermüller Péter, szerk., *Life History as Cultural Construction / Performance* (Budapest: MTA Néprajzi Intézet, 1988), pp. 345–356.
3. Aleida Assmann, „Wendepunkte der deutschen Erinnerungsgeschichte”, in: Ute Frevert – Aleida Assmann, *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Von Umgang mit deutschen Vergangenheiten seit 1945* (Stuttgart: DVA, 1999).
4. David N. Meyers, *Reinventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History* (Oxford: OUP, 1996).
5. Jonathan M. Hess, „Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction”, *Jewish Quarterly Review*, 97:4 (2007), pp. 576–615; Richard I. Cohen, „Nosztalgia és a »gettóba való visszatérés«”, *Múlt és Jövő*, 14 (2002), pp. 19–40.

6. Susan Steward, *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection* (Durham: Duke UP, 1993); Edwards S Casey, „The World of Nostalgia”, *Man and World*, 20 (1987), pp. 61–384; Jeffrey Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire* (Bloomington: Indiana UP, 2009); Jonathan M. Hess, „Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction”, *Jewish Quarterly Review*, 97:4 (2007), pp. 576–615.
7. Vö. Michael Silber, „Az ortodoxia kitalálása”, in: *Magyar zsidó történelem...*; Walter Pietsch, *Reform és ortodoxia: A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999).
8. Karády Viktor, „Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához”, *Világosság*, 3 (1993), pp. 33–60; Kovács András, „Az asszimilációs dilemma”, *Világosság*, 8–9 (1988), pp. 605–613.
9. B. Sz. (Ungváron született 1930-ban), az interjút készítette: Vincze Kata Zsófia (New York, 2011).
10. Vö. erről Karády Viktor, *Önazonosítás és sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001), pp. 34–35.
11. Sch. I. (Munkács), az interjút készítette: Vincze Kata Zsófia (New York, 2011).
12. Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York: Columbia UP, 1994); Randolph L. Braham, „Rescue Operations in Hungary: Myths and Realities”, *East European Quarterly*, 38:2 (2004), pp. 173–204.
13. E. G. (Munkácson született 1923-ban), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április); ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu.
14. S. I. (Munkácson született 1933-ban), az interjút készítette: Vincze Kata Zsófia (2012).
15. H. T., az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu.
16. Karády Viktor, *Zsidóság Európában a modern korban* (Budapest: Új Mandátum, 2000), pp. 31–373.
17. G. T. (Munkács), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu.
18. B. Sz. (Ungváron született 1930-ban), az interjút készítette: Vincze Kata Zsófia (New York, 2011).
19. V. H. (Munkácson született 1927-ben), interjú: Izrael (2012).
20. Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo 1848–1948* (New York: Columbia UP, 2008), pp. 193–195.
21. M. Ch. (Beregszász), az interjút készítette: Vincze Kata Zsófia (Boston, 2012).
22. Lásd erről néprajzi leírásban Rékai Miklós, *A munkácsi zsidók „terített asztala”* (Budapest: Osiris, 1997)
23. V. S. (Munkácson született 1933-ban).
24. B. E. (Munkács mellett született 1928-ban), interjú: New York (2011).
25. Deutsch Gábor, *Képeslapok a múltból* (Budapest: Gabbiano Print, 2010), p. 158.
26. B. E. (Munkács mellett született 1928-ban), interjú: New York (2011).
27. O. I. (Munkácson született 1924-ben), interjú: Boston (2011).
28. F. T. (Várpalánán született 1933-ban), interjú: Izrael (2011).
29. Fernand Braudel, „Történelem és társadalomtudományok. A hosszú időtartam”, *Századok* (1972), 4–5, pp. 988–1012.

30. Jan Assmann, *A kulturális emlékezet* (Budapest: Atlantisz, 1999), p. 39.
31. O. I. (Munkácson született 1924-ben), interjú: Boston (2011).
32. P. I. (Beregszászon született 1929-ben), interjú: New York (2011).
33. O. I. (Munkácson született 1924-ben), interjú: Boston (2011).
34. D. John Klier, „The Jewish Press and the Jewish Identity Leningrad/St. Petersburg 1989–1992”, in: Zvi Gitelman– Barry Kosmin – András Kovacs, szerk., *Contemporary Europe and Beyond* (Budapest: CEU Press, 2003), pp. 139–158.

5.6. „Erdő népe”: A ben-semeni találkozók

1. Hajim Sole, „Joce Karpatorusz be-Jiszrael”, in Yehuda Erez, szerk., *Enciklopedia sel galujot, vol. 7: Karpatorusz* (Jerusalem: Encyclopaedia of the Jewish Diaspora, 1959), pp. 577–582.
2. A 2013-as ben-semeni piknikről lásd <https://www.facebook.com/events/616989198317643/?ref=22> (2013-03-22).
3. Lásd pl. <https://www.facebook.com/events/348588748593877/#!/groups/218421901518180> (2013-03-22).
4. A 2013-as piknikről lásd pl. <https://www.facebook.com/events/616989198317643/?ref=22> (2013-03-22).

5.7. Úgy, mint az óhazában: Az újrateremtett közösség

1. Lásd Fényes Balázs – Glässer Norbert, „Azoj ví in der álter hájm: A hátrahagyott otthon közösségi kereteinek rekonstruálása az elvándorolt magyarországi chászidoknál”, in: Barna Gábor – Povedák Kinga, szerk., *Vallás, közösség, identitás* (Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2012), pp. 163–171.
2. Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999), pp. 48, 77–78; Ilyés Zoltán, „Az emlékezés és az újratanulás terei – a »honvágyturizmus« mint tér- és identitás-szervezés”, in: Fejős Zoltán – Sziártó Zsolt, szerk., *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k: A turizmus társadalomtudományos magyarázata* (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2003), pp. 51–56.
3. Szekeres András, „Az idő urai? Történészek és időstruktúrák”, in: Fejős Zoltán, szerk., *A megfoghatatlan idő: Tanulmányok* (Budapest, Néprajzi Múzeum), pp. 136–147.
4. Gleszer Norbert, „»Zsidó búcsú« – Jahrzeit – »világtalálkozó«: Egy rítus szerepe a Magyarországról elszármazott zsidó virtuális közösségek életében”, *Néprajzi Látóhatár*, XIV:3–4 (2005), pp. 72–85; Bacska Sándor, „A második nap”, *Múlt és Jövő*, (2003), 3, http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ID=32&PrintedID=3 (2013-03-22).
5. Yitzhak Alfasi, *Ha-haszidut* (Tel Aviv: Maariv, 1974); a téma gyakran megjelenik a világhálón is, lásd http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Hasidic_dynasties (2013-03-22).
6. Vö. Rubin, Israel, *Satmar: Two Generations of an Urban Island* (New York–Washington, DC – Baltimore – Bern – Frankfurt am Main – Berlin – Vienna – Paris: Peter Lang, 1997).

7. Vö. „A munkácsi menyegző”, *Zsidó Újság* (1933. márc. 24.), pp. 7–8; „Mi történt a munkácsi esküvőn? A kisebbségi magyar újságírók meleg szeretettel üdvözölték Spira Lázár munkácsi főrabbit, leánya esküvőjén”, *Egyenlőség* (1933. márc. 25.), p. 7.
8. Vö. Aviézer Ravitzky, *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam: Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben* (Pozsony: Kalligram, 2011), pp. 77–94.
9. Bacskai Sándor, „A Spirák története, ahogy egy galíciai rabbidinasztia Magyarországon”, *Szombat* (1997. április), <http://www.szombat.com/archivum/regi/h97o4b.htm> (2013-03-22).
10. Orbán Ferenc, *Magyar zsidó zarándokkönyv* (Budapest: Chábád Lubávics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 2004), pp. 136–137.
11. „Montreal: Fight to Close Munkatch Synagogue Has City Accused of Persecution”, *Vosizneias* (2011. nov. 30.), <http://www.vosizneias.com/95963/2011/11/30/montreal-fight-to-close-munkatch-synagogue-has-city-accused-of-persecution/>; „Brooklyn, NY: Jewish Community Mourns The Loss Of One Of The Oldest Rabbonim In Williamsburg”, *Vosizneias* (2010. nov. 22.), <http://www.vosizneias.com/69308/2010/11/22/brooklyn-ny-jewish-community-mourn-the-loss-of-one-of-the-oldest-rabbonim-in-williamsburg/>; „Kiamesha, NY: Child Injured in Overturned Golf Cart”, *Vosizneias* (2010. nov. 26.), <http://www.vosizneias.com/63004/2010/08/26/kiamesha-ny-child-injured-in-overturned-golf-cart/>.
12. Lásd <http://www.superpages.com/bp/Kiamesha-Lake-NY/Camp-Munkatch-L2325748789.htm> (2013-03-22)
13. Vö. Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Munkachevo, 1848–1948* (New York: Columbia University Press, 2007), pp. 336–337; Rékai Miklós, *A munkácsi zsidók „terített asztala”* (Budapest: Osiris, 1997), pp. 148–182.
14. Bacskai Sándor szíves közlése.
15. Lásd Gleszer Norbert, „Az igazak sátrainál A magyarországi »csodarabbi« sírok mint a kegyelet által megszentelt helyek”, in: Grynaeus Tamás, szerk., *Köztéri szakrális kisémlékek* (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008), pp. 339–365; Fénya Dekalo, „The Pilgrimage to Rabbi Eliezer Pappo's Grave in Silistra (Bulgaria)”, in: Galia Valtchinova, szerk., *Religion and Boundaries: Studies from the Balkans, Eastern Europe and Turkey* (Istanbul: The Isis Press, 2010), pp. 349–357; Barbara Peveling, „Nach Djerba und zurück: Tourismus und Wallfahrt sefardischer Juden aus Frankreich als kulturelle Reserve”, in: J. Nagy László, szerk., *Mediterrán Tanulmányok – Études sur la religion méditerranéenne*, XVII (Szeged: Université de Szeged Département d'Histoire Moderne et d'Études Méditerranéennes, 2008), pp. 47–60.
16. Munkácsról és Beregszászról lásd Yale Storm – Elizabeth Schwartz, *Wandering Feast: A Journey Through the Jewish Culture of Eastern Europe* (San Francisco: Jossey-Bass – A. Wiley Imprint, 2005); Ungvárról lásd Ruth Ellen Gruber, *Jewish Heritage Travel: A Guide to Eastern Europe* (Washington DC: National Geographic, 2007).
17. Orbán Ferenc, *A zsidó kultúra nyomában a Kárpát-medencében / Discovering Jewish Culture in the Carpathian Basin* (Budapest: Makkabi, 2005), p. 308.
18. Ruth Ellen Gruber, „Beyond Virtually Jewish New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe”, *Jewish Quarterly Review*, 99:4 (2009), pp. 487–504; Ruth Ellen Gruber, *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2002).

19. „Visiting and Rebuilding Old Munkatch” (2011. márc. 21.), <http://matzav.com/visiting-and-rebuilding-old-munkatch>.
20. A bodrogkeresztúri mellett említhető a makói és a nyírtassi zarándokház és a tokaji imaház is.
21. Gleszer Norbert, „Üzenetek e világból. A kvitli elhelyezésének ritualizálása a magyarországi cádik-síroknál”, in: Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya, szerk., *Rítus és ünnep – Rite and Feast* (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2010), pp. 216–239.
22. Visiting and Rebuilding Old Munkatch (2011. márc. 21.), <http://matzav.com/visiting-and-rebuilding-old-munkatch>.
23. „A Peszach Budapesten”, *Orthodox Zsidó Újság* (1942. ápr. 17.), p. 2.
24. Kifejti Rabbi Gedalja ben Joszef Ibn Jahja (1515–1587) 1587-ben Velencében megjelent azonos című könyve, a Misna Avot 1:1 alapján.
25. Vö. Babiloni Talmud Kinim traktátus 25a.
26. Lásd Glässer Norbert, „Ateresz z’kénim: A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban”, in: Rokay Zoltán – Csipak Árpád, szerk., *Pléróma 1947–2012* (Óbecse: Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, 2011), pp. 77–108; a történetiség premodern, orthodox rendjének 19. századi bírálatáról lásd Glässer Norbert – Zima András, „A zsidó folklór szegedi kutatói: Modern zsidó tudomány és európai önkép”, *Szeged* (A város folyóirata), 24:4 (2012), pp. 26–29.

- 1735 • A Conscriptio Judaeorum még csupán 890 zsidót talált Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa megyében.
- 1787 • Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa megyékben 6311 zsidó élt.
- 1794 • Felépült Ungvár első zsinagógája, amely 1907-es tűzvészben leégett.
- 1841 • Megalakult az Ungvári Társaskör (kaszinó) és a Beregmegyei Kaszinó.
- 1850 • Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben 41 323 zsidó élt.
- 1864 • Ungváron megjelent az első Kárpátján nyomtatott héber könyv, Carl Jäger keresztény nyomdász üzemében: a híres ungvári rabbi és tudós, Meir Eisenstädter *Imre Es* című művének második kötete – a Lembergben megjelent első kötetet követve.
- 1865 • Nagymihályban összegyűltek a térség orthodox rabbijai, hogy együttesen harcoljanak a reform és az asszimiláció ellen; a nagymihályi rabbigyűlés híres-hírhedt határozatát több befolyásos kárpátaljai rabbi is aláírta.
- 1866–1867 • Megjelent jiddis nyelven, héber melléklettel az Akiva Jozsef Schlesinger által kiadott *Amud ha-Jiro* című havilap eleinte Kassán, majd utóbb Ungváron. Ez a lap volt Kárpátalja, sőt egész Magyarország első jiddis újsága.
- 1867 • Az országgyűlésben elfogadták és I. Ferenc József szentesítette a kiegyezési törvényt (1867:XII. törvénycikk). A törvény értelmében a Habsburg Monarchia kétközpontú, dualista szerkezetű és alkotmányos állammá, Osztrák–Magyar Monarchiává alakult át. Az 1867:XVII. törvénycikk, az ún. „emancipációs törvény” kimondta az izraeliták egyenjogúsítását polgári és politikai jogok tekintetében. Az emancipációs törvény után a „zsidó” szót hivatalosan mellőzték, helyette a Magyarországon és Európában egyaránt a 18. század vége óta terjedő „izraelita” került használatba, amit az 1868/69-es Egyetemes Gyűlés elfogadott, úgy vélve, ezzel el lehet kerülni a „zsidó” szóval járó megbélyegzést. A zsidók megszűntek külön politikai kategóriát képezni Magyarországon.
- 1868 • Az 1868:XLIV. törvénycikk, az ún. „nemzetiségi törvény” szerint a törvényhozás és a legfelső hatóságok nyelve a magyar, de a törvényeket a többi nemzetiség nyelvén is közzé kell tenni, illetve a községekben az ügyintézés hivatalos nyelve az ott leginkább használt nyelv.
- 1868. december – 1869. február • Budapesten ülésezett a magyar zsidóság első kongresszusa, az Izraelita Egyetemes Gyűlés, mely egy egységes szervezetet és szabályzatot volt hivatott létrehozni. A magyarországi zsidóságban a kongresszus következtében különváltak az orthodoxok, akik nem fogadták el a kongresszust és annak konklúzióit, illetve a neológ (kongresszusi) községek. Idővel egy harmadik irányzat is alakult, az előzőeknél jóval kisebb számú középen álló *status quo ante. Ungváron már ekkor kiváltak a neológok az askenázi orthodox hitközségből és önálló hitközséget alapítottak.
- 1869 • Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa megyékben 64 903 zsidó élt.
- 1871 • Munkácson Pinhasz Bleier megalapította héber nyomdáját, az első explicit zsidó és vallásos nyomdaként a térségben.

- 1879 • Az 1879:XVIII. törvénycikk kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását a népoktatási tanintézetekben.
- 1881 • Beregszászban megalakult Bereg Megyei Izraelita Magyar Egylet.
- 1883–1896 • A magyarországi Országos Antiszemita Párt működésének évei, képviselői két ízben (1884, 1887) is bekerültek az országgyűlésbe. Egyik vezetője, Ónody Géza nevéhez fűződik a tiszzaeszlári vérvád – rituális gyilkosság – megfogalmazása és napirenden tartása a felmentő bírósági ítélet után is (1882).
- 1885 • Az 1885. évi 1191. sz. vallás- és közoktatási miniszteri rendelet leszögezte, hogy a kongresszusi, az orthodox és a status quo ante hitközségek mind az állampolitika, mind a zsidóság szempontjából ugyanazon vallásfelekezethez tartozónak tekintendők.
- 1889 • Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter körrendeletben szabályozta, hogy az iskolákban a „héber” vagy „mózes vallás” helyett egységesen az „izraelita” megjelölést kell használni.
- 1894 • Az 1894:XXXI., XXXII. és XXXIII. törvénycikkek intézményesítették a polgári házasságot, és ezáltal elvben – a rabbik tiltakozása ellenére – lehetővé tették a vegyes házasságokat.
- 1895 • Az 1895:XLII. törvénycikk az izraelita vallásról szóló ún. „recepációs törvény” kimondta: „1. § Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik. [...] 3. § Lelkész (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak oly tagja lehet, a ki magyar állampolgár és a ki képzését Magyarországon szerezte.”
1896. február 14. • Megjelent Herzl Tivadar *Der Judenstaat* [A zsidó állam] c. értekezése, amelyben javaslatot tett arra, hogy a világ minden táján élő zsidók térjenek vissza Palesztinába, az ősi hazába, ahonnan egykor elűzték őket. Ezzel őt tekintik a politikai zionizmus megalapítójának.
1896. május 2. – október 31. • Országos ünnepségsorozat keretében méltatták Magyarország fennállásának ezredik (millenniumi) évfordulóját. Az 1896:VIII. törvénycikk értelmében többek között emlékoszlopot állítottak fel a munkácsi várhegyen és a Vereckei-hágón.
1897. október 7. • Egan Ede megkapta a hivatalos megbízást Darányi Ignác földművelésügyi minisztertől, hogy a ruszin gazdasági segítő programot, az ún. „hegyvidéki akciót” miniszteri biztосként irányítsa. Egán a zsidókat okolta a térség ruszin lakosságának kirívó szegénysége miatt.
- 1898 • Megjelent az 1898:IV. törvénycikk a települések törzskönyvezéséről, ami tulajdonképpen a településnevek magyarosítását jelentette. A századforduló időszakának törekvése volt a névmagyarosítás is, ami az „önkéntes asszimiláció” megnyilvánulási formája volt. A zsidók közül a neológ irányzathoz tartozók körében lett elterjedt a névmagyarosítás. A nemzetiségi vidékek, közte Kárpátalja, alulreprezentált a mozgalomban.
- 1901 • Megjelent Bartha Miklós *Kazárföldön* című könyvének első kiadása, amely Munkács, Huszt, Volóc, Verecke stb. környékén tett látogatásai alapján született, a galíciai zsidókkal foglalkozó hírlapi tárca-sorozatából lett összeállítva. Az antiszemita propaganda a 19–20. század fordulóján innen kapta fel a kazár népnevet, amivel a Galíciából beköltözött zsidóságot jelölték.
- 1903 • Az 1903:V. törvénycikk a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” rendelkezett, valójában a galíciai zsidók bevándorlását volt hivatott „rendezni”. A törvényben foglaltak érvényesítésére az 1903:VIII. törvénycikk rendelkezett a határrendőrség létrehozásáról. A határrendőrség 1906 januárjában kezdte meg működését. A ténylegesen kitoloncolt zsidók száma elenyésző volt.

- 1904 • Papp Gyula és Szabolcs Ferenc terve alapján felépült Ungvár nagyszinagógája, a város első vasbeton szerkezetű épülete.
- 1907 • Az 1907:XXVII. törvénycikk, az ún. Lex-Apponyi a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól többek között kimondta: „Minden iskola és minden tanító [...] a gyermek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni.” Északkelet-Magyarországon (*Unterland) a falusi orthodoxok és haszidok körében tartotta magát a jiddis, de mind tudtak magyarul, mivel a dualizmus korában minden iskolában, így az egyháziban is, kötelezővé tették a magyar mint államnyelv tanítását.
- 1910 • Országos népszámlálás regisztrálta a népesség anyanyelvi összetételét (a zsidókat csak a vallási megoszlásnál tüntették fel, ezért a nemzetiségek között itt a magyarok részét képezik). Az ország lakosságának 5%-a volt izraelita, nagy többségük magyar anyanyelvű. A kárpátaljai zsidók száma 128 791 fő, arányuk a régió összlakosságán belül 15,2%.
- 1912 • Beregszászban felépült a szecessziós stílusú, egyemeletes rituális zsidó fürdő.
1914. június 28. • Gavriló Princip szerb diák Szarajevóban megöli az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét, Habsburg Ferenc Ferdinándot és feleségét, Zsófiát. A Monarchia hadat üzent Szerbiának, amivel megkezdődött az első világháború.
- 1914 ősze – 1915 tele • Az orosz cári csapatok két ízben is benyomultak Magyarországra, a Kárpátok térségébe. Galíciából a zsidók 1914-től kezdve nagy számban menekültek Nyugat felé az oroszok elől – így Kárpátaljára is, illetve onnan tovább nyugatra.
1918. október 28. • Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot.
1918. október 31. • Az őszirózsás forradalom győzelmével a monarchiából kiváló magyar állam törvényhozó szerve a Magyar Nemzeti Tanács lett, Károlyi Mihály vezetésével.
1918. november 3. • A Monarchia Padovában fegyverszünetet kötött az antanthatalmakkal.
1918. november 16. • Kikiáltották a Magyar Népköztársaságot. Az I. számú néphatározat 1.§-a kimondta, hogy „Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársaság”.
1918. november • Máramaroszigeten Zsidó Nemzeti Tanács alakult.
1918. december 3. • Az antanthatalmak nevében Ferdinand Vix alezredes jegyzékben követte a Felvidék katonai kiürítését és átadását Csehszlovákiának.
1918. december 21., december 25. • Elfogadták, illetve életbe léptették a X. Néptörvényt „a Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzet autonómiájáról”, mely kimondta, hogy „Ruszka Krajna néven autonóm jogterület (kormányzósági terület) alakíttatik”.
1919. január–március • A román hadsereg benyomult a Felső-Tisza vidékére, közte január 18-án Máramaroszigetre.
1919. január 12. • A csehszlovák katonaság elfoglalta az Ung folyóig terjedő nyugati térséget, közte Ungvárt.
1919. március 21. • Budapesten megalakult az új kormány, a Forradalmi Kormányzótanács, mely kikiáltotta a Magyarországi Tanácsköztársaságot.
1919. április 29. • A csehszlovák és a román katonai megszállás a régióban véget vetett a tanács hatalomnak (40 napig állt fenn, 1919. március 21-től).
1919. június 23. • Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya kimondta: a „ruszin többségű magyarországi összefüggő kerületeket a Tanácsköztársaság alkotmánya már ezúttal is [...] ruszin nemzeti kerületeknek ismeri el” (87. §).

1919. augusztus 1. • Lemondott a Forradalmi Kormányzótanács. Az új kormány megkezdte a forradalmi intézkedések érvénytelenítését (a tanácsköztársaság felszámolását).
1919. szeptember 10. • Az Ausztriával Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt szerződés értelmében az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnt létezni. E szerződés 10–13. cikkelyeiben a Csehszlovák Köztársaság kötelezte magát, hogy a „Kárpátoktól délre lakó rutének területét [...] a Csehszlovák Államon belül olyan autonóm egység alakjában fogja megszervezni”.
1919. december 9. • Románia aláírta Párizsban a Kisebbségi Szerződést, melyben kötelezte magát, hogy az ország területén élő minden lakosának biztosítja az élet és szabadság teljes védelmét. A Szerződés 7. cikkelyében Románia elismerte a területén élő összes zsidó román állampolgárságát.
- 1919 • Elindult az első világháború utáni időszak első zsidó lapja Kárpátalján, a Szerényi Béla által alapított *Zsidó Néplap* Ungváron – ez lett az egyetlen zsidó sajtótermék, amely folyamatosan megjelent a csehszlovák időkben (1919–1938), a legjobb éveiben 3000 példányban.
1920. február 24. • A román hadsereg megkezdte a visszavonulást Kárpátalja tiszántúli területeiről.
1920. február 29. • A csehszlovák nemzetgyűlés 121. számmal elfogadta a Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevelét. Az alkotmány nemzetiségnek ismerte el a zsidóságot.
1920. május 5. • Gregory Zhatkovych lett Podkarpatszka Rusz első kormányzója.
1920. június 4. • A versailles-i Nagy-Trianon-palotában aláírták a Magyarországgal kötött békeszerződést. Magyarország területe 283 000 km²-ről 93 000, lakossága 18,2 millióról 7,6 millióra csökkent. A 48. cikk megerősítette Kárpátalja (Podkarpatszka Rusz) Csehszlovák Köztársasághoz csatolását.
1920. augusztus 30. • A román hadsereg kivonult Kőrösmezőről, elhagyta a csehszlovák Kárpátalja egész területét.
1920. augusztus – 1921. június • Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia kétoldalú védelmi szövetségi szerződéseket kötöttek, amelyekkel létrehozták a Habsburg-restauráció és a magyar revíziós igények ellen közös fellépést biztosító kisantantot.
1920. szeptember 21. • A magyar törvényhozás megszavazta a „numerus clausus” (zárt szám) törvényként ismert 1920:XXV. törvénycikket, mely szabályozta az egyetemekre és főiskolákra felvehető diákok arányát az országban élő „nemzetiségek és népfajok” számát.
- 1920 • Beregszászban 2855 óvó- és tanköteles gyermek közül 910-en izraeliták. Megalakult az országos hatókörű (csehszlovákiai) Egyesült Zsidópárt (Židovská Strana).
1921. február 15. • Csehszlovákiában országos népszámlálást tartottak (az elsőt), a számlálóbiztosok a nemzetiséget is regisztrálták: Kárpátalja összlakossága 604 593 fő, ebből nemzetiség szerint 79 715-en, felekezeti hovatartozás szerint 93 023-an zsidók.
1921. március 17. • Gregory Zhatkovych, Kárpátalja kormányzója bejelentette lemondását.
- 1921 • Megalakult a kárpátaljai Héber Iskolaegyesület.
1922. március 20–23. • Prágában tárgyaltak a tartományt illető kormányprogramról a kárpátaljai politikai pártok, közte az Orthodox Zsidó Párt, a Zsidó Polgári Párt és a Cionista Párt.
1922. december 30. • Megalakult a Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége).
1923. február 12. • Munkácsen megalakult a Zsidó Földműves Szövetség.
1923. március 28. • Kihirdették Románia új alkotmányát, amely elismerte a zsidóság egyenjogúságát, ugyanakkor a Romániához csatolt területek zsidó lakosait arra kötelezte, hogy a háborút megelőző évekből igazolják folyamatos ott-tartózkodásukat.

1923. május 6. • A Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetsége szervezésében „Magyar Nemzeti Kongresszus” volt Munkácson. A kongresszuson Korláth Endre, a Szövetség elnöke többek között kijelentette: a) nem ruszin, hanem ruszinszkói autonómiára van szükség, b) a zsidóság magyarellenes, amikor elszakadni kíván tőle.
1923. szeptember 1. • Az Ungváron megjelenő *Ruszinszkói Magyar Hírlap* „Ruszinszkó őslakos népeihez” a ruszinokat, a magyarokat és a zsidókat sorolta.
1923. október 1. • Munkácson megnyílt a héber tannyelvű reálgimnázium.
1923. november 18. • A prágai kormány Podkarpatszka Rusz kormányzójává nevezték ki Anton Beszkidet.
- 1923 • Az ország három cserkészkerületre oszlott: cseh-morva, szlovenszkói és ruszinszkói (kárpátaljai). A kárpátaljai cserkészkerület keleti és nyugati tagozattal rendelkezett, cseh/szlovák, ruszin/ukrán, zsidó és magyar alosztályok működött.
1924. február 23. • A román parlament elfogadta a Mázrescu-törvényként ismert állampolgársági törvényt, melynek következtében 16 ezer erdélyi zsidó veszítette el román állampolgárságát.
1924. február • Ungváron zsidó színház kezdte meg működését.
1924. március 16. • Kárpátalján megtartották az első parlamenti választásokat (pótválasztások Csehszlovákiában). Kárpátalján a képviselőházi választásokon 254 406 érvényes szavazat volt, ebből a Zsidó Néppárt 18 032, a Zsidó Demokrata Párt 9909 szavazatot szerzett; a szenátusban a 212 940 érvényes szavazatból a Zsidó Néppárt 15 924, a Zsidó Demokrata Párt 5580 szavazatot kapott. (A legtöbb szavazatot, 39,5%-ot, a kommunisták szereztek meg.)
1925. február 22. • Beregszászban *mizrahista kongresszus volt, melyen a kisebbségi jogok tiszteletben tartását, a munkácsi héber gimnázium nyilvánossági jogának megadását követelték a kormánytól.
1925. április 26. • A kárpátaljai Zsidó Néppárt Munkácson tartott nagygyűlésén követelte a zsidóság jogainak érvényesítését.
1925. szeptember 16. • Máramaroszigeten értekezletet tartottak zsidó közéleti személyiségek, melyen elhatározták egy máramarosi palesztinai kolónia megalapítását.
1925. október • Máramaroszigeten zsidó tanoncotthon nyílt, melynek feladata a fiatalok termelő foglalkozásra való átirányítása, ezzel segítve elő a zsidó társadalom átrétegződését.
1926. július 1. • Kárpátalján életbe lépett a tartományi rendszer („nagyzsupa” lett), székhelye Munkács.
1926. július 26. • A *Ruszinszkói Magyar Hírlap* írta: „Ruszinszkó legmagyarabb városa Beregszász. Ha pedig a csehek részéről ok nélkül ruszinoknak tartott görög katolikusokat, úgyszintén a hivatalosan zsidó nemzetiségként kezelt izraelitákat is magyaroknak vesszük, aminthogy a tényleges helyzetnek megfelelően azoknak is kell vennünk, egyenesen színmagyar városnak is mondhatjuk [...]”
1928. július 1. • Csehszlovákiában életbe lépett az 1927. július 14-én elfogadott 125. sz. közigazgatási reformtörvény. Kárpátalja a köztársaság többi területeinek mintájára szervezett tartomány, székhelye Ungvár.
1928. augusztus 1. • Antonín Rozsypal addigi alkormányzót a kárpátaljai Tartományi (köznyelvi: Országos) Hivatal elnökévé nevezték ki.
1928. október 14. • Ungváron megalakult a Zsidó Köztársasági Párt.

- 1929 • A rendőrségi bejelentő hivatal nyilvántartása szerint Munkácsnak ekkor 25 362 lakosa volt (a katonaság nélkül), ebből zsidó 13 093 fő.
Budapesten megjelent Újvári Péter szerkesztésében a *Magyar Zsidó Lexikon*. Kárpátaljáról többek között a következőket írta: „A területen élő zsidóknak 80%-a nyomorog, 15%-a létminimumot szerzi meg, és csak 5%-a rendelkezik vagyonnal.”
- 1929–1939 • A nagy világgazdasági válság évei.
1930. december 1. • Népszámlálás Csehszlovákiában (a második), melyben a nemzetiség megállapítása az anyanyelv alapján történt. Az összlakosság 725 357 fő, közte zsidó nemzetiségű 91 255 (12,9%), zsidó felekezetű 102 542 (14,1%) fő.
1931. október • Sajtóértesülés szerint Kárpátalján még mindig folyik az előző év decemberi népszámlálás adatainak ellenőrzése. Munkácson többeket idéztek be kihallgatásra, mert zsidó vagy görög katolikus létükre magyaroknak vallották magukat.
1932. április • Sor került az első írásbeli érettségi vizsgára a munkácsi héber gimnáziumban.
1933. január 30. • Adolf Hitler lett Németország kancellárja.
1933. március 22. • A München közelében lévő Dachauban megszervezték az első koncentrációs tábor.
1933. március 28. • Munkácson nagygyűlést tartottak a zsidó egyesületek és pártok képviselői, hogy tiltakozzanak „a németországi zsidókat érő sérelmek, atrocitások, terrorisztikus események ellen”.
1933. április 11. • Munkácson a zsidó ügyvédek és orvosok szövetsége, a Kereskedelmi Kör, tiltakozó gyűlést szervezett a németországi zsidóüldözések miatt.
1933. április • Kárpátalján bojkott bizottságok alakultak a németországi áruk és filmek forgalmazása ellen.
1933. április–május • Németországban több zsidóellenes intézkedést hoztak: kényszernyugdíjazták a zsidó származású állami tisztviselőket, korlátozták a zsidó orvosok alkalmazását, kizárták a zsidókat az állami iskolákból, korlátozták a továbbtanulási lehetőségeiket, betiltották a kóser (zsidó rituális) állatvágást stb. Berlinben zsidó és egyéb „felforgató” könyveket égettek nyilvánosan.
1933. május • Munkácson menedéket kaptak Németországból menekült zsidók.
1934. július 4. • Németországban megszervezték a Koncentrációs Táborok Felügyelőségét.
1934. augusztus 2. • Paul von Hindenburg német elnök halála után Adolf Hitler saját kezében egyesítette a kancellári és az államelnöki funkciót.
1934. szeptember 1. • Ungváron héber gimnázium nyílt.
1935. február 15. • Konstantin Hrabárt kinevezték Kárpátalja (harmadik) kormányzójává.
1935. május 5. • A kárpátaljai magyar pártszövetség hivatalos lapja, a *Kárpáti Magyar Hírlap* (Ungvár) az alábbi felhívást közölte (részlet): „Testvéri szavunk a kárpátaljai zsidó vallású magyarsághoz! [...] „Zsidó vallású magyar testvérek! Itt az utolsó óra! Térjete vissza abba az óslakos közösségbe, amely a ti éltető elemetek is! Helyezkedjete vissza a Magyar Nemzeti Párt politikájának alapjára!”
1935. június • Ungváron létrejött a kárpátaljai Orthodox Zsidó Központi Iroda.
1935. szeptember 15. • Németországban bevezették a nürnbergi fajvédelmi törvényeket.
1935. szeptember • Kárpátalján a 745 népiskolából 8 zsidó felekezeti.
1937. január 1. • Nyugdíjba vonult Antonín Rozsypal, a kárpátaljai Tartományi (köznyelvi: Országos) Hivatal elnöke. Helyét nem töltötték be az autonómia „közelgő bevezetése” miatt.
1937. április • Ungvári megkezdtek az héber gimnázium állandó épületének építését.

1937. november 4. • Konsztantin Hrabár kárpátaljai kormányzó Ungváron sajtóvacsorán kijelentette: „az autonómia teljes bevezetése a közeljövőben fog bekövetkezni [...]. Ezt az autonómiát nem monopolizálhatja a ruszin nemzet, de nem monopolizálhatják a magyarok és a zsidók se.”
1938. január 9. • Ungváron ünnepélyesen felavatták a héber gimnázium épületét.
1938. január 21. • Romániában a Goga–Cuza-kormány törvényt hozott az állampolgárság felülvizsgálásáról. Eszerint minden zsidónak, aki 1918–1919-ben nyerte el román állampolgárságát, hiteles iratokkal újra igazolniuk kell jogosultságukat. A törvény következtében a zsidó lakosság 36,3%-a (225 000 fő) veszítette el román állampolgárságát.
1938. március 12. • Német csapatok vonultak be Ausztriába, Adolf Hitler német kancellár kinyilvánította az állam Németországhoz való csatolását (Anschluss).
1938. május 1. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* „A magyar kisebbség és a zsidókérdés” című vezércikkéből: „Mi nem szívesen vetjük fel a zsidókérdést magyar nemzeti kisebbségi harcunkban, mi sohasem tettünk különbséget magyar és magyar között – vallási alapon. [...] Ezt a politikát nem befolyásolta a húsz év alatt semmiféle külpolitikai esemény, semmiféle olyan politikai irányváltás, amely a szomszédos államokban [lásd Magyarországot is] a húsz év alatt észlelhető volt.”
1938. május 29. • Magyarországon kihirdetik az ún. I. zsidótörvényt (1938:XV. tc.), amely 20%-ban maximálta a zsidó vallásúak arányát egyes pályákon.
1938. június 9. • Romániában azokat a személyeket, akik külföldön szereztek diplomájukat, az oklevél újbóli elismertetésére kötelezték. A rendelkezés több ezer olyan zsidó diplomát érintett, akik a húszas–harmincas években az egyetemi antiszemita mozgalmak miatt külföldön végeztek.
1938. szeptember 29–30. • Münchenben Németország, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország állam- és kormányfői, külügyminiszterei megállapodtak a csehszlovákiai német többségű területek (az ún. Szudétavidék) Németországhoz csatolásáról. A müncheni szerződés kiegészítő jegyzőkönyve a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbség ügyének rendezése érdekében az érintett államokat kétoldalú tárgyalásokra szólította fel.
1938. szeptember 30. • Kozma Miklós volt belügyminiszter Imrédy Béla miniszterelnök megbízásából, a vezérkarra támaszkodva, megkezdte diverzáns szabadcsapatok (az ún. „rongyos gárda”) szervezését. A kiképzett önkéntesek kis csoportokban átszivárogtak a csehszlovák határon, ahol fegyveres akciókat hajtottak végre.
1938. október–november • Lengyelország diverzáns akciókat szervezett Kárpátalján egy hivatasos katonatiszt, Feliks Ankerstein irányításával „Feszítővas Akció” néven.
1938. október 6. • Andrij Hlinka Szlovák Néppártja Zsolnán kikiáltotta Szlovákia autonómiáját. Létrejött a Második Cseh–Szlovák Köztársaság.
1938. október 9. • Jan Syrový miniszterelnök lemondatta Konstantin Hrabár kárpátaljai kormányzót, s helyébe Párkányi Ivánt nevezte ki.
1938. október 9–13. • Komáromban Cseh–Szlovákia és Magyarország kormánydelegációi eredménytelen tárgyalásokat folytattak a müncheni szerződés elveinek érvényesítéséről a dél-szlovákiai magyar területek átadását illetően.
1938. október 11. • A cseh-szlovák minisztertanács jóváhagyta a kárpátaljai autonóm kormány személyi összetételét. Bródy András (Autonóm Földműves Szövetség) a miniszterelnök.
1938. október 26. • Hazaárulás vádjával letartóztatták Bródy András miniszterelnököt. Az új miniszterelnök Avgusztin Volosin.

1938. november 2. • A bécsi Belvedere-kastély aranytermében kihirdették a tengelyhatalmak (Németország és Olaszország) döntőbíróági határozatát, az ún. „első bécsi döntést”. Kárpátalja (Podkarpatszka Rusz) területéből 1523 km² (a csehszlovák országrész 21,1%-a) került Magyarországhoz: 97 település, 173 233 lakos, nemzetiség szerint 25 427 zsidó (15,47%). A kárpátukrán terület 11 094 km², 390 település, 552 124 lakos, nemzetiség szerint 65 828 zsidó (12,08%).
1938. november 3. • A Cseh-Szlovákiához tartozó Kárpátalja kijelölt fővárosa a Magyarországhoz került Ungvár helyett Huszt városa. Megkezdődött az állami hivatalok evakuálása.
1938. november 10. • Hivatalosan átadták Magyarországnak a legnagyobb kárpátaljai városokat, Ungvárt és Munkácsot.
1938. november 22. • Prágában jóváhagyták a Kárpátalja (Podkarpatská Rus) autonómiájáról szóló alkotmánytörvényt, mely törvénybe foglalta az autonómiát, saját kormány és parlament felállítását.
1938. december 21. • A Magyar Távirati Iroda szerint „Ruszinszkóban is megkezdődtek a szigorú zsidóellenes intézkedések.”
1938. december 30. • A Volosin-kormány határozata szerint fennhatósága alá tartozó terület hivatalos elnevezése „Kárpáti Ukrajna”.
1939. március 8. • Avgusztin Volosin kárpátukrán miniszterelnök nyilatkozata szerint Kárpáti Ukrajna lakossága 640 000 fő, ebből 12,75% zsidó.
1939. március 11. • Életbe lépett az 1939:II. tc., az ún. honvédelmi törvény, amely bevezette a „honvédelmi munka”, azaz katonai kisegítő munkaszolgálat kötelezettségét. A törvény megteremtette a jogalapot arra, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárokat behívják munkaszolgálatra. A munkaszolgálat rendeletetése az volt, hogy a zsidókat kivonja a társadalom normális életéből.
1939. március 14. • Jozef Tiso szlovák miniszterelnök bejelentette az önálló Szlovák Köztársaság megalakulását. Másnap a német hadsereg megszállta Cseh- és Morvaországot. A magyar katonaság Bély Alajos parancsnoksága alatt a reggeli órákban három irányba átlépte a demarkációs vonalat (Kárpáti Ukrajna határát).
1939. március 15. • Huszton megkezdte délután munkáját Kárpáti Ukrajna első és utolsó *szojmja* (parlamentje). Az elfogadott 1. sz. törvény többek között kimondta: a terület független állam.
1939. március 16. • A délutáni órákban megszakadt a vasúti összeköttetés Halmi és Máramaros között, mert „a románok felszedték a vasúti síneket”. Másnap a román kormány megtiltotta, hogy a Kárpáti Ukrajnából menekülők, különösen a zsidók, román területre lépjenek. A menekültáradat ennek ellenére nem állt meg.
1939. március 19. • A Honvéd Vezérkar főnökének 10 órakor kiadott hivatalos jelentése: „Kárpátalja területének katonai megszállása befejezést nyert.”
1939. március 27. – április 4. • Budapesten ülésezett a szlovák és a magyar bizottság a kárpátaljai határrendezés ügyében. A tárgyalások eredményeképpen április 7-én a magyar katonaság újabb településekre vonult be. Az elcsatolt települések közigazgatásilag Kárpátaljához kerültek.
1939. április 18. • Szlovákiában elfogadták a zsidótörvényeket.
1939. május 5. • Magyarországon kihirdették az ún. II. zsidótörvényt (1939: IV. tc.) a zsidó származású magyar állampolgárok „közéleti és gazdasági térfoglalásának” további korlátozásáról.

1939. május 22. • Létrejött a német–olasz katonai szövetség („acélpaktum”).
1939. június 28. • Horthy Miklós kormányzó kinevezte Kárpátalja kormányzói biztosát Perényi Zsigmond személyében.
1939. július 7. • Hatályba lépett a polgári közigazgatásra vonatkozó, 1939. évi 6200. sz. miniszterelnöki rendelet. A ruszinlakta vidékeket a Kárpátaljai Kormányzóság szervezete egyesíti.
1939. július 16–24. • Minisztertanácsi határozat alapján „a visszatért kárpátaljai területen” mintegy 2000 számlálóbiztos nép-, mezőgazdasági és állatösszeírást végzett. A terület 12 146 km², az összlakosság 671 962 fő, ebből 12,1% zsidó felekezetű.
1939. augusztus 23. • Vjacseszlav Molotov szovjet és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszterek Moszkvában aláírták a német–szovjet meg nem támadási szerződést (Molotov–Ribbentrop paktum).
1939. szeptember 1. • Németország megtámadta Lengyelországot, amivel kezdetét vette a második világháború.
1939. szeptember 17. • A szovjet csapatok megkezdtek a későbbi Nyugat-Ukrajna megszállását.
1939. szeptember 27. • A szovjet csapatok délután a Vereckei-hágónál elérték a magyar határt, este a Tatár-hágónál, szeptember 28-án este az Uzsoki-hágónál. A hónap folyamán Lengyelországból menekültek tömege indult el Magyarország és Románia felé. A Magyarországra menekülőknél mintegy 10%-a lehetett zsidó.
1939. november 21. • A költségvetési vitában felszólaló Jaross Andor tárca nélküli miniszter a kárpátaljai ipari és kereskedelmi revízióval kapcsolatban elmondta, hogy 34 179 jogosítványt vizsgáltak felül. Ebből 10 768 volt a zsidó, közülük 4500-an kaptak új engedélyt.
1940. június 28–30. • A szovjet hadsereg megszállta Észak-Bukovinát és Besszarábiát.
1940. augusztus 5. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* beszámol arról, hogy Kárpátalján megkezdődött a zsidóbirtokok felülvizsgálása. Katonai vezető körök követelésére Teleki Pál miniszterelnök visszavonta a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslatot.
1940. augusztus 30. • A Németország és Olaszország az ún. második bécsi döntéssel Romániától Magyarországhoz visszacsatolta Észak-Erdélyt és a Székelyföldet, közte mintegy 154 000 zsidó lakossal.
1940. szeptember 12. • A kormányzó Kárpátalja kormányzói biztosává nevezte ki Kozma Miklóst.
1940. szeptember 22. • Kozma Miklósnak a kormányzói biztosi hivatal átvételekor elhangzott beszédéből: „Kárpátalja sorsa tehát éppen úgy, mint bármely más országrészé, a magyar sors függvénye. [...] Zsidókérdés Kárpátalján is van. Sőt a zsidóság számarányánál fogva még fokozottabb mértékben van, mint az ország többi részében.”
1940. október 8. • Az uzsoki határátkelőnél a szovjet határőrség megtagadta azoknak a zsidó családoknak az átvételét, akiket még „a cseh megszállás alatt” tiltottak ki Ungvárról galíciai illetőségük miatt.
1940. december 1. • A zsidókat kitiltották az ungi és a beregi közigazgatási kirendeltségek területén tartandó országos állat- és kirakodóvásárokról, búcsúkról, heti és napi piacokról.
1940. december 2. • A zsidó munkaszolgálatosokat külön alakulatokba osztották be, lépésről lépésre helyzetüket egyre súlyosbító rendelkezéseket léptettek velük szemben életbe.
1941. január 31. • Országos népszámlálás. A történeti Kárpátalja lakossága 854 772 fő, ebből 78 727 zsidó (9,2%).

1941. május 19. • A zsidó munkaszolgálatosoknak a nemzetiszínű helyett sárga karszalagot kötelező viselniük.
1941. június 22. • Németország megtámadta a Szovjetuniót.
1941. június 26. • Bombatámadás érte Kassát és egy vonatszerelvényt Rahó térségében. Magyarország hadi állapotba került a Szovjetunióval (hadüzenet nem volt).
1941. június 23. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* írta: „Kárpátalján különösen nehéz a kereskedői utánpótlás, mert keresztény kereskedőtanoncok jóformán teljesen hiányoztak. Kárpátalja kereskedelmét a zsidók bonyolították le.”
1941. június • A kárpátaljai kormányzói biztosság tájékoztatása: „azoknak az elemeknek, amelyek Kárpátalján politikai vagy népi okokból nem érzik jól magukat, módjukban lesz hamarosan oda távozni, ahol jobb megélhetést remélnek és érzelmeiknek megfelelő hazát találhatnak.”
1941. július 8. • Ajtay Gábornak, Máramaros vármegye alispánjának felhívása: „Máramaros vármegye területén [...] több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődeik Galíciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a tízezret. [...] Átköltözésüket [„visszaköltöztetésüket”] [...] nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították”.
1941. július 12. • Az e napon kibocsátott 1941. évi 192/2. r. s. VII. b. sz. belügyminisztériumi rendelet kimondta, hogy „a jelenlegi külpolitikai körülményekre tekintettel megnyílt a lehetősége annak, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek [...] a közeljövőben az ország területéről eltávolíttassanak.” Ez volt az első magyarországi zsidó deportálás. Kárpátalján a *kaftán és a pajesz volt az ismertető jel, amelynek alapján összegyűjtötték az orthodox és a haszid zsidókat a kamenyec-podolszkiji deportáláshoz.
1941. augusztus 8. • Magyarországon kihirdették az ún. III. zsidótörvényt (1941:XV. tc.), amely megtiltotta a zsidók és nem-zsidók közötti házasságot.
1941. augusztus 9. • Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter táviratban utasította Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztost az áttelepítési akció leállítására. Az egyértelmű utasítás ellenére a Kőrösmezőn összegyűjtött „külhonos”, illetve „hontalan” zsidókat a magyar honvédség áttette a határon.
1941. augusztus 11. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* írta: „A belügyminisztérium értesítette az illetékes kárpátaljai hatóságokat, hogy a kiutasítások felfüggesztendők és a Galíciába irányított transzport hazaengedhető. – Ügyüket a helyi közigazgatási hatóságok felülvizsgálják [...]. Azokat a kárpátaljai zsidókat, akik a volt Galícia területén már elhelyezést találtak, az új rendelkezés nem érinti.”
1941. augusztus 27–28. • Kamenyec-Podolszkijban több tízezer, javarészt Magyarországról deportált zsidót gyilkoltak meg.
1941. augusztus 31. • Kárpátalján eddig a 3830 „zsidó iparúzó helyből” 2475-öt vettek át keresztény kereskedők és iparosok, közülük 1796 „kárpátaljai őslakos” és 679 „az ország egyéb területéről telepedett le Kárpátalján”.
1941. szeptember 1. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* írta: az ungvári törvényszék „keresztény személyeket” ítélt el a zsidótörvény megsértésének – zsidók pártfogolása, bűjtatása, számukra „törvénytelen okiratok” beszerzése – vétsége miatt.
1941. szeptember 18. • A német zsidóknak kötelező viselni a sárga csillagot.

1941. szeptember 29–30. • A Kijev melletti Babij Jarban több tízezer zsidót lőttek agyon.
1942. január 5. • Kárpátján az új kormányzói biztos Tomcsányi Vilmos Pál.
1942. január 20. • A Berlin melletti Wannsee-ben rendezett konferencián megállapodás született a „végső megoldásról”, mely az európai zsidóság teljes megsemmisítését jelentette.
1942. február 12. • Magyarország és Németország megállapodást írt alá a magyarországi németek körében végrehajtandó toborzásáról a Wehrmacht soraiba.
1942. április 11. • Megkezdődött a 2. magyar hadsereg – és a zsidó munkaszolgálatos századok – kiszállítása a keleti frontra.
1942. április 29. • Ung vármegye is csatlakozott Bihar és Pest vármegyéknek a zsidókérdésben megküldött táviratához, melyben kéri a „zsidó” fogalmának fajvédelmi alapon való meghatározását, a zsidók vagyonának és jövedelmének zárolását, hadmentességi, jóvátételi adóval és kitelepítési vagyonváltsággal való megterhelését. Polgármesteri javaslatra a testület megszavazta a zsidók piaci vásárlási idejének korlátozását.
1942. április • A közel százéves munkácsi Kaszinó közgyűlésén „a Kaszinó zsidóvallású régi tagjai (kik között van olyan is, aki már 58 év óta tagja a Kaszinónak) elhatározták és bejelentették, hogy a zsidóvallású tagok kilépnek a Kaszinóból”.
1942. május 1. • Ungváron ettől a naptól polgármesteri rendeletre zsidó kereskedők nem árusíthatnak cukrot és lisztet.
1942. június 24. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* arról számolt be, hogy Szobránc határában nap mint nap fognak el a csendőrök Szlovákia területéről szökött zsidókat, akiket a hidas-németi gyűjtőtáborba visznek, ahonnan egy részüket visszatoloncolják.
1942. július 31. • Az 1942:XIV. tc., az ún. „honvédelmi novella” írásban rögzítette, amit a munkaszolgálatosoknál már 1940 nyara óta egyre szélesebb körben alkalmaztak: a zsidókat minden kivétel nélkül kizárta a fegyveres szolgálatból.
1942. szeptember 6. • Magyarországon kihirdették az ún. IV. zsidótörvényt (1942:XV. tc.), amely szerint a zsidók nem szerezhetnek mezőgazdasági ingatlanokat és a birtokukban levőket kötelesek eladni.
1942. szeptember 12. • Megkezdődött a cigányok deportálása.
1942. november 19. • Kezdetét vette Sztálingrádnál a szovjet hadsereg ellentámadása, ami 1943. február 2-ával győzelemmel ért véget, és ezzel bekövetkezett a döntő fordulat a világháború menetében. E napon kelt rendeletével a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége amnesztiát adott azoknak a Magyarországról menekült „kárpátoroszoknak, ukránoknak és szlovákoknak, akik Csehszlovákia feldarabolásáig csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek.” Az érintetteket kiengedték a munkatáborokból és Buzulukba irányították, hogy „önként belépjenek a csehszlovák hadseregbe”.
1942. december 2. • Magyarországon Kállay Miklós kormánya visszautasítja a zsidókérdés „német minta” szerinti megoldását.
1942. december 24. • Kihirdették az 1942. évi 55.000. rendeletet az 1942:XIV. tc. végrehajtásáról. A zsidó munkaszolgálatosok részére kötelező a citromsárga karszalag viselése, azok, akik valamely keresztény hitfelekezet tagjai, de zsidó származásúak fehér karszalagot kötelesek viselni. Rendfokozatot zsidó nem viselhet, ezért őket minden tisztí nyilvántartásból törölni kell.
1942. december • Hivatalos jelentés szerint a kárpátaljai népiskolai tankötelesek száma 116 401 fő, anyanyelv szerint ebből 9900 fő zsidó.

1943. január–február • A 2. magyar hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett a Donnál.
1943. február 13–14. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* írta: „A polgármesteri félévi jelentésből kitűnik, hogy a polgármesteri iktatóban iktatott akták legnagyobb része zsidók állampolgársági és illetőségi bizonyítvány iránti kérelme volt”.
1943. június • A Mezőgazdasági Kamara jelentése Kárpátaljáról: felülvizsgáltak 8447 iparjogosítványt, ebből 1792 keresztények, 6655 zsidók kezén volt. Megszüntettek 3830 zsidó ipart, helyettük 3500 keresztény kereskedő és iparos kapott jogosítványt, közülük 1796 kárpátaljai, 679 „Csonkaország egyéb területéről telepedett Kárpátaljára”.
1943. július 5. – augusztus 23. • A kurszki csata, amellyel fordulat állt be a világháború menetében.
1943. július vége • Magyarországon az 1901–1905-ös születésű zsidó férfiakat három havi munkaszolgálatra hívták be.
1943. augusztus 1. • Ungváron kitiltották a zsidó nőket a városi strandfürdőről. A város vezetőisége a lépést „egyéni akciónak” minősítette.
1943. november 28. – december 1. • Teheráni konferencia. Winston Churchill, Franklin D. Rooseveltt és Joszif Sztálin megegyeztek a német haderő elleni közös fellépésről (második front) és a háború győzelmes befejezése utáni béke alapvonalairól.
1944. március 19. • A német katonaság ellenállás nélkül megszállta Magyarország területét.
1944. március 22. • Délután német katonaság érkezett Ungvárra.
1944. április 1. • A munkácsi polgármester az élelmiszer-kereskedések kivételével bezáratta a város összes zsidó üzletét.
1944. április 5. • Az 1944. évi 1240. sz. miniszterelnöki rendelet a hat éven felüli magyar zsidók számára kötelező a kötelezővé tette a sárga csillag viselését.
1944. április 7. • Megjelent az 1944. évi 6163/18944. B. M. res. rendelet a zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában: „A magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani.” Megjelent az 1944. évi. 1270. sz. miniszterelnöki rendelet a zsidók utazásának korlátozásáról: „Megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett sem közlekedés, sem szállítás céljára személygépjárművet nem használhat, írásbeli engedély nélkül sem közforgalmú vagy korlátozott közforgalmú vasúton, sem közforgalomra berendezett személyszállító hajón, sem közhasználatú társasgépkeszimen nem utazhat.”
1944. április 11. • Ungváron polgármesteri rendeletre lepecsételték az összes zsidó üzletet, zár alá vették azok árukészletét.
1944. április 16. • Vasárnap, *peszah első napján Kárpátalján megkezdődött a zsidók gettóiba zárása. Gettókat és bevagonírozó állomásokat állítottak fel Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlősen, Huszton, Técsőn, Izán, Máramaroszigeten, valamint Mátészalkán. 2000-ben a Magyar Köztársaság kormánya ezt a napot nyilvánította a holokauszt magyarországi emléknapjává.
1944. április 25. • Megjelent az 1944. évi 1540. sz. miniszterelnöki rendelet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetéséről.
1944. április 27. • A *Kárpáti Magyar Hírlap* írta az ungvári zsidók kitelepítéséről: „A mai napon a rendszeres munkát véget ért.” A város polgármestere és rendőrkapitánysága falragaszokon szólította fel a bujkáló zsidókat a jelentkezésre.
1944. április 30. • Megjelent az 1944. évi 10800. sz. miniszterelnöki rendelet a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvásáról.

1944. május 10. • Kárpátaljára mint hadművelleti területre az összes hatóság fölé rendelt, miniszteri hatáskörrel bíró kormánybiztost neveztek ki Vincze András nyugalmazott altábornagy személyében.
1944. május 15. • Megkezdődött a magyarországi zsidók tömeges deportálása. A deportálást a magyar közigazgatás és a csendőrség végezte a németek ellenőrzése mellett. Megjelent az 1944. évi 55. sz. belügyminiszteri rendelet a zsidóknak a vendéglátó üzemek látogatásában való korlátozásáról.
1944. május 25. • Megjelent az 1944. évi. 510. sz. belügyminiszteri rendelet a zsidóknak nyilvános szórakozóhelyek látogatásától való eltiltásáról.
1944. május 28. • Vincze András kormányzói biztos felhívásából: „Figyelmeztetem az ungi, beregi, ugocsei és máramarosi hadművelleti terület lakosságát, hogy a felségsértés, hűtlenség stb. bűncselekményekre rögtönbíráskodás (statárium) áll fenn és azok elkövetői halállal bünhődnek. [...] Miután [...] Kárpátalján elszórva már máshol is feltűntek ejtőernyős partizánok, ismételten rámutatok arra a veszedelemre, amely a zsidó irányítás alatt álló bolsevizmus részéről az ország lakosságát fenyegeti.”
1944. június 4. • Az *Őslakó* (Munkács) írta: „Munkács zsidótalanítása általánosságban befejeződött.”
1944. június 6. • A normandiai partraszállás (megnyílt a második front).
1944. június 18. • Az *Őslakó* írta: „A gettótolvajlás, sajnos, Munkácson eléggé elterjedt foglalkozás lett. Most már sokalljuk a dolgot. Állítólag minden zsidó lakás fel van törve.”
1944. július 6. • Horthy Miklós kormányzó időlegesen leállította a deportálásokat.
1944. július 9. • Budapestre érkezett Raoul Wallenberg, hogy megszervezze a svéd követség humanitárius osztályát, az embermentés intézményeit.
1944. július 16. • Az *Őslakó* írta: „A reménykedésnek, a csodában való hitnek iskolapéldáját mutatja be az a felfedezés, amit Munkácson tettek a múlt héten: egy pincéből, a gettóban, két zsidó családot húztak ki, akik a zsidók kivonulása után 11 személlyel ott laktak befalazva”.
1944. július vége • A szovjet csapatok elérték az Északkeleti-Kárpátok gerince előtt 15–20 kilométerre húzódó Hunyadi állást.
1944. július • A magyar csendőrök az ökörmezői járási Toronya és Majdánka községekben zsidókat lőttek agyon és jeltelen tömegsírban hantolták el őket a Toronyai-hágó közelében.
1944. augusztus 2–3. • Kivégezték az auschwitz–birkenauai cigánytábor utolsó lakóit. 1972-ben a Cigány Világszövetség párizsi kongresszusán ezt a napot a cigány holokauszt nemzetközi emléknapjává nyilvánították.
1944. augusztus 5. • A szovjet vezérkari főnökség létrehozta a 4. Ukrán frontot a Kárpátok vonalán folytatandó harcokra a német és a magyar hadsereggel.
1944. augusztus 27. • A szovjet csapatok átlépték a magyar határt az Ojtozi-szorosban.
1944. augusztus • A Kárpátalján működő egyesített szovjet partizánosztatok parancsnoksága felhívta a lakosságot, hogy harcoljon „a fasiszta hódítók” ellen. A közeledő Vörös Hadsereg csehszlovák hadtestében számos kárpátaljai szolgált.
1944. szeptember 8. – október 28. • Az 1. és a 4. Ukrán Front Kelet-Kárpátok és a 4. Ukrán Front Kárpátok-Ungvári hadművelete eredményeként a szovjet katonaság ellenőrzése alá került Kárpátalja és Kelet-Szlovákia egy része.
1944. október 15. • A magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás egész Kárpátalján.

1944. október 16. • Lemondott Horthy Miklós kormányzó. A miniszterelnök („nemzetvezető”) Szálasi Ferenc lett (nyilas hatalomátvétel).
1944. október 28. • František Němec, az emigráns csehszlovák kormány minisztere és kárpátjai megbízottja Huszton proklamációt tett közre, melyben arról tájékoztattott, hogy a Csehszlovák Köztársaság elnökének alkotmányos dekrétuma értelmében megalakult a felszabadított kárpátjai terület adminisztrációja.
1944. november 5. • Ungváron bevezették a moszkvai időszámítást.
1944. november 13. • A IV. Ukrán Front vezérkara kiadta a 0036-os utasítást, miszerint három napos munkára köteles jelentkezni minden hadköteles korú magyar és német nemzetiségű kárpátjai férfi, amit – a hadművelési térképek tanúsága szerint – a front sávjában mindenhol automatikusan végrehajtottak, a tervezett határvonalaktól függetlenül. „Hazajöttek Auschwitzból és más lágeremből a túlélők, és amikor meghirdették a *málenkij robot* hírhedt akciót, ugyanúgy begyűjtötték azokat a magyar zsidókat, akik éppen azelőtt egy-két héttel jöttek haza a lágerből.”
1944. november 26. • Munkácson összeült Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottságainak első kongresszusa, melyen kiáltványt fogadtak el „Kárpátontúli Ukrajnának Szovjet Ukrajnával való újraegyesítéséről”.
1944. december 8. • František Němec és a többi csehszlovák hivatalnok elhagyta Kárpátját, ahol október 28. óta tartózkodtak.
1945. január 20. • Gyöngyösi János külügyminiszter, Vörös János honvédelmi miniszter és Balogh István miniszterelnökségi államtitkár Moszkvában aláírta a 20 pontos fegyverszüneti egyezményt, amely előírta a magyar csapatok és hivatalnokok visszavonását az 1938 előtti határookra.
1945. január 23. • Joszif Sztálin levelében Edvard Beneš tudomására hozta, hogy a szovjet kormány nem szállhatott és a jövőben sem szállhat szembe a kárpátjai lakosság nemzeti akaratával.
1945. január 27. • Felszabadult az auschwitz–birkenau haláltábor. Az ENSZ-közyűlés 2005-ben ezt a napot a holokauszt áldozatainak nemzetközi emléknapjává nyilvánította.
1945. február 4–11. • Jaltai konferencia. Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök, Joszif V. Sztálin, a szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke és Winston Churchill brit miniszterelnök egyeztetett a második világháború utáni békerendezésről.
1945. május 9. • Az európai hadszíntéren véget ért a világháború, miután az előző napon a német véderő képviselői Berlin-Karlhorstban a szovjet, angol–amerikai és francia katonai vezetők jelentében aláírták a feltétel nélküli kapitulációt.
1945. június 29. • A Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában egyezményt írt alá Kárpátjának (Kárpátontúli Ukrajnának) Szovjet-Ukrajnához való csatlakozásáról. Az egyezményt november 22-én csehszlovák részről, november 27-én szovjet részről ratifikálták.
1945. július 17. – augusztus 2. • Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió állam-, illetve kormányfőinek (Henry S. Truman, Clement Richard Attlee, Joszif V. Sztálin) potsdami tanácskozása – a teheráni és a jaltai konferencia nyomán – kidolgozta a második világháború utáni európai és nemzetközi politikai és jogrendet.
1945. szeptember 2. • Japán letette a fegyvert, ezzel véget ért a második világháború.
1945. szeptember 6. • Kárpátjára érkezett „a hazabocsátott hadifoglyok első csoportja”.

1946. január 22. • A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott a Kárpát-tentüli terület megalakításáról Ungvár központtal az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kötelékében.
1946. március 5. • Winston Churchill korábbi brit miniszterelnök, a Konzervatív Párt vezetője Fulton (USA) városában a Westminster Főiskolán elmondta azt a beszédet, amelyben kijelentette, hogy vasfüggöny húzódik keresztül Európán. Ez a beszédet tekintették a hidegháború jelképes kezdetének.
1947. február 10. • Az öt vesztes állam – Magyarország, Finnország, Bulgária, Olaszország és Románia – Párizsban aláírta a békeszerződéseket. A magyar békeszerződés I. része (Magyarország határai) érvénytelenítette az 1938 és 1941 közötti területváltozást. Külön utalás történt arra, hogy Magyarország és a Szovjetunió közötti határvonal azonos az 1938 előtti északkeleti csehszlovák–magyar határral.
1947. szeptember 15. • Moszkvában letétbe helyezésre került a magyar békeszerződés, amivel az hivatalosan is érvénybe lépett.
- 1947 • A Szovjetunióban hallgatólágosan alkalmazni kezdik a numerus clausust az oktatásban és a kiemelt presztízsű munkahelyeken.
1948. május 14. • Megalakult Izrael Állam. Egyiptom, Libanon, Szíria, Transzjordánia és Irak háborút indított Izrael ellen (első arab–izraeli háború vagy függetlenségi háború).
1948. november 20. • A Szovjetunió Minisztertanácsa feloszlatta a Zsidó Antifasiszta Bizottságot.
1948. december 10. • Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) elfogadta „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát” a minden embert megillető alapvető jogokról.
1949. január 28. • A moszkvai *Pravdában* megjelent cikkel kezdetét vette a „kozmpolitizmus” elleni kampány.
1949. március 21. • Ungváron értelmiségi fórumot hívtak egybe a „kozmpolitaelenes” (a haladó szellemű és a zsidó származású értelmiségiek ellen irányuló) kampány keretében. Erdélyi Béla festő naplójából: „Így ni! Lassan minden összeomlik bennem. Mint festő, állandóan megrúgott; mint tanár, kirúgott; mint nyugdíjas, talajtalan [...] rá kell lépnem a sok millió ember sorsára, el kell távoznom csendesen [...]. Pokol lett a föld. Mozgó sarak pokla; sátánok lidércnyomása, örültek egybecsavarodása [...]”
1949. november 28. • A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége rendeletben megtiltotta, hogy a kényszer-kitelepítettek visszatérjenek szülőföldjükre.
- 1949 • Megkezdődött a kárpátaljai családok „önkéntes” áttelepítése belső ukrain területre (kényszmigráció).
1950. április 6. • A Szovjetunió minisztertanácsának határozata megváltoztatta az 1944–1949 között deportált személyekre vonatkozó szabályozást: addig minden deportált konkrétan meghatározott ideig nem térhetett vissza otthonába, ettől kezdve viszont a deportálás „örökös időkre” szólt.
1952. augusztus 12. • A Szovjetunióban agyonlőtték a feloszlott Zsidó Antifasiszta Bizottság több tagját („kivégzett költők éjszakája”).
1953. január 13. • A moszkvai *Pravdában* megjelent cikkel kezdetét vette a „gyilkos orvosok” elleni kampány – újabb zsidóellenes akció a szovjet vezetők meggyilkolásával vádolt orvosok bíróság elé állításával.
1953. február 13. • A Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel.

1953. március 27. • A Szovjetunióban Sztálin halála után amnesztiában részesítették mindazokat, akiket öt évnél rövidebb időre ítélték el.
1956. október 29. – november 7. • A szuezi válság, vagy második arab–izraeli háború (izraeli–brit–francia háború Egyiptom ellen).
1959. január 15–22. • Országos népszámlálás tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 920 173 fő, ebből 12 169 fő zsidó.
1960. szeptember 15. • Párizsban megrendezték az első nemzetközi konferenciát, melynek témája a szovjetunióbeli zsidóság helyzete volt. Az eseményt több hasonló fórum követte különböző helyszíneken. Világszerte a szovjet zsidókat támogató szervezetek alakultak.
1961. június • Módosították az Ukrán SZSZK Büntető Törvénykönyvét, belekerült a hírhedt 209. cikkely, melyben „a vallási szertartások ürügyén személy ellen, illetve a polgárok jogai ellen elkövetett merényletről” volt szó.
1961. szeptember 19. • A tömegmészárlás 20. évfordulóján megjelent Jevgenyij Jevtusenko *Babij jar* című költeménye, melynek alapján Dmitrij Sosztakovics a XIII. szimfóniáját komponálta. A zeneművet 1962-ben betiltották.
1961. október 17–31. • Az SZKP XXII. kongresszusán elfogadták a párt új programját, mely tartalmazza a „nemzetek összeolvadásának” elméletét.
1962. április 17. • Ukrajna tagja lett az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának.
- 1965 nyara • Csernovciban emlékművet emeltek a 2. világháború idején a német megszállás alatt elpusztított zsidók tömegsírja fölé.
1967. június 5–10. • A hatnapos háború, vagy harmadik arab–izraeli háború – Izrael és a Szovjetunió által támogatott négy szövetséges arab állam (Egyiptom, Szíria, Jordánia, Irak) között. A hatnapos háború miatt a Szovjetunió ismét megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel.
1968. június 10. • A szovjet vezetés megfontolás tárgyává tette kivándorlás korlátozott mértékű újbóli engedélyezését.
1968. szeptember 29. • Babij Jarban az elpusztított zsidókra emlékezve először beszéltek a nyilvánosság előtt az elhallgatott eseményekről.
1970. január 15–22. • Országos népszámlálás tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 1 057 521 fő, ebből 10 857 fő zsidó.
1970. szeptember 20. • Nemzetközi szolidaritási nap a Szovjetunióban élő zsidókkal. Londonban, New Yorkban, Párizsban, Torontóban és a világ más nagyvárosaiban szimpátiatüntetésekre került sor.
1970. november • Moszkvában megalakult a Szovjet Emberi Jogi Bizottság, melynek egyik alapítója Andrej Szaharov.
1970. december 30. • Jean-Paul Sartre is részt vett azon a párizsi tüntetésen, amelyen a Szovjetunióban a zsidókkal szemben hozott ítéletek ellen tiltakoztak. („A zsidó helyzete olyan, hogy bármit cselekszik, minden ellene fordul” – Jean-Paul Sartre, *Zsidó lét és antiszemitizmus*.)
1971. március–április • Az SZKP XXIV. kongresszusán Leonyid Brezsnyev bejelentette a szovjet nép történelmi kategóriájának kialakulását. Ennek folyamatában el kellett háritani az olyan akadályokat, mint a burzsoá-nacionalista csökevények továbbélése.
- 1971 • A Szovjetunióból kivándorló zsidók között először voltak olyanok, akik nem Izraelbe, hanem valamely más országba távoztak.

1972. április 30. • Szolidaritási nap a Szovjetunióban élő zsidókkal az Egyesült Államokban.
1972. augusztus 3. • A szovjet útleve lhivatalokban kifüggesztették, hogy a kivándorlók kötelesek megtéríteni az államnak taníttatásuk költségeit.
1972. szeptember 5. • A müncheni olimpián palesztin terrorszervezet által elkövetett merénylet áldozatává vált 11 izraeli sportoló.
1972. szeptember 16. • Az angol parlament alsó házában bejelentették: az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága ki fogja vizsgálni azt a szovjet lépést, hogy a kivándorlóktól a taníttatási díj megtérítését követelik.
1972. október • 21 Nobel-díjas aláírásával jelent meg nyílt levél a *New York Times*-ban, melyben tiltakoztak az ellen, hogy a Szovjetunióban a kivándorlóktól megkövetelik a taníttatási díj megtérítését.
1972. október 18. • Először tettek kivételt néhány kivándorló családdal abban a tekintetben, hogy nem kellett visszafizetniük az államnak a taníttatási költségeket.
1973. január 19. • A Legfelsőbb Tanács közlönyében megjelent a rendelet a taníttatási költségek megfizettetéséről a kivándorlókkal.
1973. március 20. • Felfüggesztették a taníttatási költségeknek a kivándorlókkal való megfizettetésére vonatkozó rendelet hatályát. Erről a szovjet vezetés külön értesítette Richard Nixont, az USA elnökét.
1973. április 19. • Richard Nixon, az USA elnöke és nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger zsidó szervezetek vezetőivel találkozott, mely során azt kérték, hogy ne támogassák az amerikai kereskedelmi törvény Jackson–Vanik-féle módosítását.
1973. szeptember 18. • A Szovjetunió ratifikálta a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát.
1973. október 6–26. • A jom kippuri, vagy negyedik arab-izraeli háború, melyet Izrael folytatótt egyes arab államok Egyiptom és Szíria vezetete koalíciója ellen, miután *jom kippur napján megtámadták Izraelt.
1973. december 11. • Az amerikai kongresszus képviselőháza elfogadta a kereskedelmi törvény Jackson–Vanik-féle módosítását, melyek az állampolgáraik kivándorlását akadályozó szocialista országokkal szemben alkalmaztak.
1974. június 18. • A Szovjetunióban tíz zsidó engedélyt kapott arra, hogy a budapesti Rabbiképző Intézetben tanuljon.
1974. szeptember 27. • Izraelbe érkezett a hatnapos háború óta a százezredik szovjet emigráns.
1974. október 18. • A szenátus is elfogadta az amerikai kereskedelmi törvény Jackson–Vanik-féle módosítását.
1974. november 10. • Andrej Szaharov arra felszólított fel, hogy a készülő szovjet–amerikai emigrációról szóló megállapodás hatályát terjesszék ki a Szovjetunióban élő összes nemzetiségre.
1975. január 10. • A Szovjetunió megtagadta a kereskedelmi egyezmény aláírását az USA-val. A szovjetek állítása szerint a kivándorlást kérelmező zsidóknak több mint 98%-a megkapja az engedélyt.
1975. január 27. • Száz szovjet zsidó Nyugatra kijuttatott levélben azt állította, hogy a Szovjetunió nem a Jackson–Vanik-féle, hanem a Stevenson-féle módosítás miatt utasította el a kereskedelmi egyezmény aláírását.
1975. szeptember 18. • A Szovjetunió ratifikálta a helsinki záróokmányt.

1975. november 10. • Az ENSZ elfogadta a 3379. sz. határozatot, amely kimondta: „A cionizmus a rasszizmus és a faji megkülönböztetés egyik formája.” 1991. december 16-án a határozatot visszavonták.
1976. május 23. • A Szovjetunióban 30%-os adót róttak ki a külföldről érkező pénzátutalásokra.
1976. július 2. • Babij Jarban felavatták „a német fasiszták által agyonlőtt szovjet állampolgárok és hadifogságba került szovjet katonái és tisztek emlékművét”. Az emlékművön semmi nem utalt a zsidóságra.
1976. november 9. • Kijevben Mikola Rudenko elnökletével megalakult a Helsinki Egyezmény Végrehajtását Elősegítő Ukrán Társadalmi Csoport (1988-tól Ukrán Helsinki Bizottság).
1977. március 1. • Az amerikai szenátus határozatban ítélte el a Szovjetunió gyakorlatát, hogy üldözik azokat, akik ki akarnak vándorolni.
1977. április 22. • Párizsban 14 ország parlamenti képviselőinek találkozáján határoztak az állandó Szovjet Zsidókat Támogató Európai Bizottság felállításáról.
1979. január 17–24. • Országos népszámlálást tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 1 155 759 fő, ebből 3848 fő zsidó.
1980. augusztus 26. • A Szovjetunióban hét év után ismét zavarni kezdték a BBC, az Amerikai Hangja és a Deutsche Welle orosz nyelvű adásait. Ez időben egybe esett a lengyelországi Szolidaritás mozgalom aktivizálódásával.
- 1980-as évek eleje • A kárpátaljai zsidók, főképp a legutolsó *alija tagjai megteremtették a peszah utáni első szombat piknikjének hagyományát az izraeli Ben-Semenben.
- 1981 • New Yorkban megjelent az *Auschwitz-album* első kiadása. Ebben azokat a fotókat adták közre, melyeket a bilkei Jákob Lili talált a láger felszabadítása után, meleg ruhát keresve, az örök elhagyott szállásán. A fotók Beregszász, Técső és más kárpátaljai települések gettóiból deportált zsidók első szállítmányairól, a lágerbe érkezésről, a válogatásról, a gázkamra előtti várakozásról készültek.
1983. január 13. • Az Európai Parlament határozatban szólította fel a szovjet vezetést, hogy ismét liberalizálja a zsidó kivándorlással kapcsolatos politikáját, ahogy azt az 1970-es években tette.
1983. május 12. • A szovjet hatóságok szigorították a kivándorláshoz szükséges dokumentumok sorában benyújtandó meghívólevéllel kapcsolatos elvárást: ezentúl fél évente meg kell újítani (korábban évente).
1985. március 11. • Az SZKP KB soron kívüli pléniumán Mihail Gorbacsovot választották főtítkárrá. Kezdetét vette a peresztrojka („átalakítás”) és a glasznoszty („nyíltság”) időszak.
1986. február 26. • Moszkvában megnyílt az SZKP XXVII. kongresszusa, melyen meghirdették a társadalom demokratizálódását. A kongresszust megelőzően zsidók egy csoportja kérte a kongresszust, hogy tegye lehetővé a bebörtönzött zsidók szabadon bocsátását, tegye nyilvánossá a kivándorlásra vonatkozó törvényeket, repatriálási egyezmény aláírását Izraellel.
1986. április 26. • Robbanás következett be a Kijev melletti Csernobili Atomerőműben.
1986. október 11. • Mihail Gorbacsov szovjet és Ronald Reagan amerikai vezető csúcstalálkozója került sor az izlandi Reykjavíkban, ahol a középhatótávolságú nukleáris rakéták kérdését vitatták meg. Ennek alapján 1987-ben aláírták az erről szóló egyezményt.
1986. december 12. • A Szovjetunióban engedélyezték külföldiekkel közös vállalatok alapítását.
- 1986 • Nobel-békedíjat kapott a máramarosszigeti születésű Elie Wiesel, magyar származású amerikai zsidó író, politikai aktivista. Ő használta először a „holokauszt” kifejezést a mai értelmében.

1987. október 28. • A Szovjetunióban először engedélyezték, hogy Budapestről vámmentesen importáljanak a kóser étkezéshez kapcsolódó árukat, melyek egy moszkvai étterembe kerültek.
1987. december 1. • Mihail Gorbacsov azt nyilatkozta az NBC tévétársaságnak, hogy ellenzi a zsidók kivándorlását, mert az nem más, mint agyzelszívás. Azok esetében nem engedélyezik a kivándorlást, akik állami- vagy katonai titkok birtokában vannak.
1989. március • Országos népszámlálás tartottak a Szovjetunióban. Kárpátalja lakossága 1 245 618 fő, ebből 2100 fő zsidó. Ukrajna összlakossága megközelítette az 51,5 millió főt, ebből 486 326 (0,9%) zsidó.
1989. november 14. • A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa jóváhagyta azt a nyilatkozatot, melyben az erőszakkal kitelepített nemzetiségek elleni repressziókat törvénytelennek és büntettnek ismeri el, illetve kinyilvánítja jogaik biztosítását.
1989. december 2–3. • Málta partjainál találkozott Mihail Gorbacsov szovjet államfő-pártfőtitkár és George Bush, az Egyesült Államok elnöke. A világsajtó a hidegháború lezárásaként értékelte az eseményt.
1990. március 4. • Ukrajnában megtartották az első demokratikus választásokat. Első ízben volt mód arra, hogy a szavazók több jelölt közül válasszanak.
1990. június 11. • Az ukrán köztársaságban a „moszkvai időről” áttértek a „kijevi időre”.
1990. október 24. • Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács megsemmisítette az Ukrán SZSZK Alkotmányának 6. cikkelyét, amely a kommunista párt vezető szerepét mondta ki.
1990. december 24. • Leonyid Kravcsuk, az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke fogadta Arthur Schneir New York-i rabbit, a Lelkiismeret Hangja szövetség vezetőjét, s arról tájékoztatta, hogy a zsidók visszakaptak több épületet, melyek korábban kultúrházként, múzeumként funkcionáltak, konkrét lépéseket tesznek annak érdekében, hogy biztosítsák a lehetőséget az anyanyelv elsajátítására az iskolákban, szépirodalmat, újságokat adnak ki jiddis nyelven.
- 1990–1991 • Az utolsó két szovjet évben minden korábbi mértéket felülmúlt a kivándorlási hullám. Az ukrainai zsidó emigránsok két fő célországa Izrael és az Egyesült Államok voltak. A szovjet időszakban Ukrajnából a legtöbben Kárpátalját, valamint Csernovci, Odessza, Lemberg megyéket és a fővárost, Kijevet hagyták el.
1991. március 17. • Országos referendumot tartottak a Szovjetunió egysége megőrzésének kérdésében. A lakosság többsége a szövetség fennmaradása mellett adta le voksát. Kárpátalján az ukrainai átlagnál kevesebben (62%) mondtak igent az unióra.
1991. április 23. • Elfogadták Ukrajna törvényét a lelkiismereti szabadságról és az egyházakról. Az állam és az egyház viszonya a demokratikus államok mintájára alakult át.
1991. augusztus 18–20. • A késő esti órákban Moszkvában rendkívüli bizottság vette át a hatalmat. Mihail Gorbacsov szovjet elnököt a Krímen tartották fogva. Moszkvában rendkívüli állapotot vezettek be, a hadsereget az utcára vezényelték. Oroszország vezetői nyilatkozatban ítélték el a puccsot, ellenállásra szólították fel a lakosságot. Leonyid Kravcsuk ukrán elnök nyíltan nem foglal állást. Az ungvári városi tanács viszont törvénytelennek minősítette a moszkvai hatalomátvételt. Az ukrán Legfelsőbb Tanács Elnöksége kinyilvánította, hogy a moszkvai rendkívüli bizottság döntései Ukrajna területén nem érvényesek.
1991. augusztus 21. • Moszkvában Borisz Jelcin elnök bejelentette a puccs megghiúsulását. A katonaságot visszarendelték a laktanyákba.

1991. **augusztus 24.** • Kijevben az Ukrán SZSZK 12. összehívású Legfelsőbb Tanácsának rendkívüli ülésszakán kikiáltották Ukrajna függetlenségét.
1991. **szeptember 29.** • Babij Jarban újabb emlékművet állítottak fel – ezúttal a zsidók tömeges kivégzésének 50 évfordulója tiszteletére. Ukrajnában szeptember 29. a babij jari tragédia emléknapja.
1991. **december 1.** • Az Ukrajnában megtartott országos népszavazáson a lakosság 90%-a támogatta a köztársaság függetlenségét.
1991. **december 7–8.** • Belovezsckaja Puscsában, Breszt közelében Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz elnök megegyeztek, hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik, s létrehozzák helyette a Független Államok Közösségét.
1991. **december 10–12.** • Ukrajna, Belorusszia és Oroszország semmisnek nyilvánította a Szovjetunió megalakulásáról szóló 1922. december 30-i szerződést.
1991. **december 21.** • Alma-Atában a 15 volt szovjet tagköztársaságból 11 aláírta a Független Államok Közösségének megalakításáról szóló egyezményt.
1992. **január 30.** • Helsinkiben Ukrajna az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) tagja lett.
1992. **március 4.** • Leonyid Kravcsuk, Ukrajna elnöke rendeletet írt alá, amely kimondta, hogy „1992–1993 folyamán adják át a vallási gyülekezeteknek tulajdonként vagy díjtalan használatra azokat a kultikus épületeket, amelyeket nem rendeltetésüknek megfelelően használnak.”
- 1993 • Ungváron megalakult a Kárpátaljai Megyei Zsidó Kulturális-Oktatási Egyesület.
1994. **március 23.** • Brüsszelben Ukrajna és az Európai Unió partnerségi és együttműködési egyezményt írt alá.
1994. **május 12.** • Beregszászban az egykori nagyzsina góga falán felavatták a holokauszt áldozatainak emléktábláját héber, ukrán és magyar nyelvű szöveggel.
- 1994 • Munkácson megalakult a Menóra Városi Zsidó Kulturális Egyesület.
1995. **szeptember 26.** • Ukrajna tagja lett az Európa Tanácsnak.
- 1995 • Ungváron megkezdte működését a Magen Avot Jótékonyági Alap helyi képviselete.
1996. **június 28.** • Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az ország új Alkotmányát.
- 1996–1997 • Kárpátalján több zsidó temetőt vandál módon megrongáltak.
1999. **április 1.** • Moszkvában Ukrajna és Oroszország elnökei kicserélték a ratifikált egyezményt, melyben Oroszország elismerte a független Ukrainát és annak határait.
- 1999 • Ungváron létrejött a Hesed Spira Kárpátaljai Jótékonyági Alap és a Festőművészek a gyerekekért Kárpátaljai Zsidó Jótékonyági Alap.
- 2001 • Ungváron megalakult a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete.
Az első ukrainai népszámlálás hivatalos adatai szerint Kárpátalja zsidó lakossága 565 fő, ebből ungváriak 232-en (a város lakosságának 0,2%-a), munkácsiak 157-en (0,2%).
2007. **december 21.** • Nyolc új tagállam csatlakozásával a schengeni övezet elérte Ukrajna határát.
2009. **szeptember** • Ungváron a régi zsidó temetőben holokauszt emlékművet avattak azon a helyen, ahová az ungvári gettóban meghalt áldozatokat temették. Menhem Mendel Taichman, Ungvár és Kárpátalja főrabbija elmondta, a holokauszt első kárpátaljai áldozatainak tömegsírját hosszas kutatás után, levéltári forrásokra és a túlélők visszaemlékezéseire támaszkodva sikerült megtalálni.

- 2009 • Ungváron megkezdte működését a Szochnut–Ukrajna helyi képvislete.
2010. január 26. • A munkácsi zsidó temetőben holokauszt emlékművet avattak.
- 2010 • Jancsó Miklós hat részes dokumentumfilm sorozatot készített *Kövek üzenete* címmel a Kárpát-medence zsidó emlékeiről.
- 2011 • Munkácson megalakult a Salom! Városi Zsidó Nemzeti-Kulturális Egyesület. Kárpátalján 64 megyei státuszú kisebbségi kulturális egyesület működött: 17 cigány, 13 magyar, 11 ruszin, 6 orosz, 4–4 szlovák és román, 3 zsidó, 2 német és 1–1 lengyel, örmény, belarusz és görög.
- 2012 • Kárpátalján több holokauszt megemlékezésre került sor. Magyarország Külügyminisztériuma az évet Wallenberg-évvé nyilvánította.

Jelen könyvön kívül a kronológia elkészítéséhez felhasznált alapvető irodalom: Újvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929); Randolph L. Braham, *A népiertás politikája. A holocaust Magyarországon. I–II* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997); Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944* (Nostra Tempora, 7) (Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002); Fedinec Csilla – Szereda Viktória, szerk., *Ukrajna színeváltozása 1991–2008: Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök* (Pozsony: Kalligram, 2009); Gidó Attila, *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)* (Csíkszereda: Pro-Print, 2009); Юрий Кошаровский – Инид Вертман, „Хронология событий сионистского движения в Советском Союзе”, in: Юрий Кошаровский, *Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе, Т. 3.* (Иерусалим, 2009); Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010); М. Вегеша – Ч. Фединець, ред., *Закарпаття 1919–2009 років: Історія, політика, культура* (Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010); Vehes Mikola, et al., *Хроніка Закарпаття: 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban: 1867–2010* (Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2011); Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon, I–II* (Pozsony: Kalligram, 2012) stb.

FOGALOMTÁR

Komoróczy Szonja Ráhel – Bányai Viktória

- 36 igaz ember** • a misztikus hagyomány szerint minden generációban van 36 igaz ember, akik vállalják a világ nyugszik, akiknek érdemei miatt fennmarad (héberül: *lamed-vav cadikim*).
- Aguda** • lásd → Agudat Jisrael.
- Agudat Jisrael** • 1912-ben alakult orthodox zsidó politikai irányzat; bár a cionizmus ellenében alakult, annak eszméit nem utasította egyértelműen el, támogatva a vallásos letelepülést Izrael földjén; Izrael megalapulása óta az ultraorthodoxiát képviseli; szó szerint: „Izrael Egyesülete” (héber).
- agudista** • az → Agudat Jisrael tagja, követője, híve.
- alija** • kivándorlás Izrael földjére, az állam megalakulása után Izraelbe; szó szerint: „felmenetel” (héber).
- alijázni** • lásd → alija.
- amud** • olvasóállvány a zsinagógában a keleti (→ mizrah) falnál, a tóraszekrény mellett; innen vezeti a kántor / előimádkozó az imát (héber).
- askenázi** • az „Askenáz” zsidó földrajzi elnevezés, eredetileg Németország és Franciaország területére vonatkozott, és a középkorban itt élő zsidók voltak az „askenázi” zsidók; később Közép- és Kelet-Európában is askenázi zsidó közösségek alakultak; ezek a közösségek, illetve az ő leszármazottaik világszerte az askenázi zsidók, az ő hagyományuk (imarend, szokások) az askenázi zsidó hagyomány (héber / jiddis).
- aszerol** • betölt, rabbinikus tilalom alá helyez (héber / jiddis).
- atore** • díszítés a → talesz fejhez eső részénél, általában ezüst vagy ezüst színű hímzés; szó szerint: „korona” (jiddis; héberül: *atara*).
- Baal Sem Tov** • Jisrael ben Eliezer (?–1760) rabbi, a haszidizmus megalapítója; *baal sem* szó szerint „a név tudója”, aki → kabbalista tanítások szerint Isten nevét gyógyításra és áldásokra használja (héber).
- badkhen** • esküvői násznagy, tréfamester (jiddis / héber).
- bencser** • áldásokat, különösen az ünnepi étkezések előtti és utáni áldásokat, illetve → zmireszeket tartalmazó kis könyv (jiddis).
- bet din** • rabbinikus bíróság, három tagja van (általában rabbik); az általuk hozott ítélet a → pszak din (héber; jiddisül: *besz din*).
- Bet Jakov** • orthodox zsidó lányiskolák hálózata, 1917-ben alakult Krakkóban; szó szerint: „Jákov háza” (Ex. 19,3) (héber; jiddisül: Besz Jakov / Beis Yaakov).
- bet midras** • tanház (héber).
- béth hamidrás** • lásd → bet midras.
- bima** • emelvény a zsinagógában, ahol a Tórát olvassák; orthodox zsinagógákban hagyományosan a zsinagóga közepén található, a 19. századi reform hatására azonban gyakran a zsinagóga elejére, közvetlenül a tóraszekrény elé helyezték át (héber).
- bócher** • lásd → bóher.
- bóher** • nőtlen fiatalember, diák; szó szerint: „legény” (jiddis; héberül: *bahur*).

- briha** • földalatti mozgalom a holokausz alatt és után, amelynek célja az volt, hogy segítse a kivándorlást Izrael földjére; szó szerint: „menekülés” (héber).
- cadik** • szó szerint: „igaz ember”; a haszidizmusban csodarabbi, csodatevő (héber / jiddis).
- chéder** • lásd → héder.
- chómeç** • lásd → homec.
- cicesz** • férfiak által hordott speciális alsóruházat, amelynek négy sarkában szemlélőrojtok vannak; szó szerint maguk a „szemlélőrojtok”, amelyek viselőjüket / szemlélőjüket a → halákhikus előírások betartására hivatottak emlékeztetni (jiddis; héberül: *cicit / talit katan*).
- dajan** • rabbinikus bíró, döntnök, a → bet din tagja (héber; jiddisül: *dajen*).
- davenol** • imádkozik (jiddis).
- dróse** • hitszónoklat, Tóra-magyarázat, beszéd (jiddis; héberül: *drasa*).
- dunam** • terület-mértékegység a Közel-Keleten, az Oszmán Birodalom egykori országaiban; 1 dunam=1000 m².
- Ekho** • a héber Biblia része: Siralmak könyve / Jeremiás siralmai; a hagyomány szerint → tisa be-avkor olvassák fel a zsinagógában (jiddis / askenázi héber; héberül: *Ekha*).
- Erec** • lásd → Erec Jiszrael.
- Erec Jiszrael** • a Szentföld, szó szerint: „Izrael földje / országa”; Izrael Állam megalakulása előtt így hivatkozik a zsidó hagyomány a bibliai, történelmi Izrael területére (héber; jiddisül: *Erec Jiszrael*).
- Erecz Jiszróél** • lásd → Erec Jiszrael.
- eruv** • rituális kerítés vagy határ, amelyen belül vallásos zsidók → sábeszkor is vihetnek magukkal dolgokat közterületen, amit egyébként a szombati munkatiltalmak miatt tilos volna (héber).
- félünnepnap** • ünnepek közbülső napjai: a zsidó naptárban a → galutban → peszah és → szukkot nyolcnapos ünnepek, első és utolsó két napjuk teljes ünnepnek számít, a közöttük levő napok félünnepnapnak (héberül: *hol ha-moed*).
- gabella** • családonként fizetett belső községi adó a hús- és borfogyasztás alapján.
- galut** • diaszpóra, száműzetés, kiűzetés Izrael földjéről (héber; jiddisül: *golesz*).
- gaon** • bölcs, rabbinikus tudós (héber).
- hachsara** • lásd → hakhsara.
- hakhsara** • a cionista mozgalom által szervezett felkészítés a kivándorlásra Izrael földjére, mezőgazdasági munkák végzésére; szó szerint: „felkészítés” (héber).
- halákhikus** • a zsidó vallási jog (*halákha*) törvényeinek megfelelő (héber).
- hanuka** • nyolc napos, poszt-biblikus ünnep a szíriai görögök feletti győzelemre (i. e. 165) emlékezve, amikor a Makkabeusok zsidó seregei megtisztították a bálványimádástól, és újraavatták a jeruzsálemi Szentélyt; az akkor a → menórában csodálatos módon nyolc napig égő olajra emlékezve nyolc napon át minden este eggyel több gyertyát kell gyújtani; decemberre esik (héber).
- haredi** • összefoglaló neve az → askenázi orthodoxoknak és haszidoknak; szó szerint: „[Isten előtt] remegő” (héber).
- haszkala** • a zsidó felvilágosodás irányzata a 18–19. században, célja a szekuláris műveltség és oktatás terjesztése, a társadalmi integráció (héber).
- havdala** • a → sábesz kimenetelét jelző szertartás szombat este, a csillagok feljövetele után, mely elválasztja a szent napot a hétköznapiaktól; kellékei a fonott gyertya (havdala-gyertya), illatos fűszerek (*beszamim*) és bor (héber).

- hazer-bóher** • idősebb diák (→bóher), aki a →jesivában segít a fiatalabbaknak készülni, a tananyagot átismételni (jiddis).
- héder** • zsidó elemi iskola; tandíjából fenntartott, rendszerint egytanítós, elsősorban vallási ismereteket oktató iskola (héber / jiddis).
- hesván** • a nyolcadik hónap a zsidó naptárban, október–novemberre esik (héber).
- hetiszakasz** • a Tóra (Mózes öt könyve) egy adott héten olvasott szakasza; a zsidó hagyomány 54 szakaszra osztja a Tórát, és ezek szerint olvassák végig a zsinagógában a zsidó év során.
- Hevra** • lásd →Hevra Kadisa.
- Hevra Kadisa** • temetkezési és segélyezési egylet (héber / arámi).
- homec** • kovászos, erjedt étel, amit a →peszah 8 napja alatt tilos fogyasztani, birtokolni, vagy akár hasznot húzni belőle (héber / jiddis).
- hüpe** • esküvői baldachin, hagyományosan a szabad ég alatt állítják fel (jiddis; héberül: *hupa*).
- ijjár** • a második hónap a zsidó naptárban, április–májusra esik (héber).
- iluj** • kimagaslóan okos, tehetséges diák, Talmud-tudós (héber / jiddis).
- Jákin és Boáz** • két fém oszlop az első, Salamon által épített jeruzsálemi Szentély bejáratánál (Jer. 52,21–22, 1 Kir 7,13–22, 41–42); jellegzetes zsidó díszítőmotívum zsinagógákban, könyvek címlapján.
- jarmülke** • zsidó férfiak által viselt kicsi, általában bársony vagy vászon fejfedő (jiddis; héberül: *kipa*).
- Javne iskolák** • vallásos cionista ideológiájú, héber tannyelvű iskolák a két világháború közti Kelet-Európában.
- jesiva** • zsidó felsőbb oktatási intézmény 13. évüket betöltött fiúk számára, ahol főképp Talmudot és egyéb rabbinikus szövegeket tanulnak (héber).
- jisuv** • zsidó letelepedés Izrael földjén, az állam megalakulása előtt (héber).
- jizkor-könyv** • emlékkönyv; egy adott elpusztult, elpusztított zsidó község emlékére írt könyv, jellegzetes holokausz utáni irodalmi műfaj; szó szerint: „emlékezzék” (héber).
- Joint** • az American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) közismert neve; 1914-ben alakult zsidó szegélyszervezet.
- jom kippur** • bibliai ünnep, a zsidóság egyik legfontosabb ünnepnapja, az őszi →nagyünnepek egyike; a megtérés, bűnbánat, engesztelés napja, 25 órás teljes böjt; szeptember–októberre esik (héber).
- Kabbala** • ezoterikus, misztikus tan, fő műve a *Zohar* (héber).
- kabbalista** • a →Kabbalával foglalkozó, abban hívő.
- kabbalisztikus** • a →Kabbalával foglalkozó, abban hívő.
- Kaddis** • Istent magasztaló arámi nyelvű himnusz, a halottak tiszteletére mondott ima (héber / arámi).
- kaftán** • jellegzetes haszid férfi viselet: hosszú szövet vagy selyem felsőkabát, köntös; más-más irányzatok különböző kaftánt hordtak / hordanak, más a hétköznapi és az ünnepi kaftán is.
- kavana** • odaadás / beleélés imádkozáskor, parancsolatok teljesítésekor (héber).
- kehila** • hitközség, község (héber; jiddisül: *kile*).
- Keren Kajemet** • a Keren Kajemet le-Jisrael (KKL / Jewish National Fund) közismert neve; 1901-ben alapult non-profit alapítvány, melynek eredeti célja az volt, hogy Izrael földjén mezőgazdasági területeket vásároljon fel, azokat gondozza, beültesse; Izrael megalakulása óta is erdők, természetvédelmi parkok beültetéséért, gondozásáért felel.

- kile** • lásd → *kehila*.
- kitli** • halotti lepel: fehér, zsebek nélküli vászon köntös, amelyben a férfiakat eltemetik; ebben házasodnak, és felveszik → *jom kippur*kor és a → *széder*-estén is (jiddis).
- klezmer** • kelet-európai, → *askenázi*, hangszeres zenei hagyomány (héber / jiddis).
- kolel** • felnőtt (férfi) oktatási intézmény, házas férfiak → *jesivája*; az itt tanuló diákok általában ösztöndíjat is kapnak (héber).
- kvitli** • haszid körökben elterjedt szokás, hogy a → *rebének* átnyújtanak egy *cetlit*, rajta könyörgéssel, kívánsággal, abban bízva, hogy a *rebe* közbenjárására az megvalósul; szó szerint: „*cetli*” (jiddis).
- latke** • krumplilángos, hagyományos → *hanukai* étel (jiddis).
- macesz** • kovásztalan kenyér / *pászka*, amelyet → *peszah*kor, az egyiptomi kivonulás emlékére kell fogyasztani; szigorú előírások szerint készül, a víz és a liszt összekeverésétől számítva 18 percen belül a sütőből készen ki kell venni (jiddis; héberül: *macot*).
- maszkil** • a → *haszkala* terjesztője, eszméinek képviselője (héber).
- melamed** • tanító a → *héderben* (héber / jiddis).
- menóra** • hétágú gyertyatartó, a jeruzsálemi Szentély fontos kelléke volt, ma jellegzetes zsidó díszítőelem (héber).
- mikve** • rituális fürdő; a hagyományos zsidó község egyik legfontosabb intézménye: hamarabb kell *mikvét* építeni, mint *zsinagógát*; szigorú szabályok szerint épül, természetes vizet (eső- vagy forrásvíz) használ (héber / jiddis).
- minjen** • tíz, 13. életévét betöltött zsidó férfi gyülekezete; bizonyos imákhoz és rituálékhoz minjen szükséges (jiddis; héberül: *minjan*).
- mitnaged** • a haszidizmus terjedésével szembeszálló irányzat az orthodox zsidóságon belül; fő alakja és megalapítója *Elijahu ben Slomo Zalman* (1720–1797), a *vilnai* → *gaon* volt; szó szerint: „ellenző” (héber).
- mizrah** • bizonyos imákat Jeruzsálem (kelet) felé fordulva kell elmondani, a *zsinagógákat* is hagyományosan így tájolják; az imairányt általában „*mizrah-tábla*” jelzi, a *zsinagóga* keleti fala a „*mizrah-fal*”; szó szerint: „kelet” (héber / jiddis).
- Mizrahi** • 1901-ben Vilniusban alakult vallásos cionista politikai mozgalom; szó szerint: „keleti” (héber).
- mizrahista** • a → *Mizrahi* irányzat híve és követője.
- nagyünnep** • az őszi ünnepek a zsidó naptárban: *ros ha-sana* (újév), → *jom kippur* és → *szukkot*.
- nigun** • dallam, haszid dal (héber / jiddis).
- nuszah** • imádkozási rend; földrajzi tájegységek szerint különbözik az imák pontos szövege, sorrendje és hagyományos dallama is (héber).
- Oberland** • magyar–zsidó földrajzi elnevezés, nagyjából a Felvidék és Nyugat-Magyarország területe, ahova az újkori zsidó lakosság jelentős része nyugatról, Ausztria és Morvország területéről érkezett a 18–19. század során, és a továbbiakban is fenntartotta a nyugati orientációt, szemben az → *Unterland* területén élő, döntően galíciai származású zsidósággal (jiddis).
- ohel** • fontos rabbik, → *rebék*, → *cadikok* sírja fölé emelt építmény; szó szerint: „sátor” (héber; jiddisül: *ajhel*).
- peszah** • bibliai ünnep, az egyiptomi kivonulás emlékűnnep, *zarándokűnnep*; a → *galutban* 8 napos; a → *széder*-esttel kezdődik; tilos → *homecet* fogyasztani, jellegzetes étele a → *macesz*; tavaszra, március–áprilisra esik (héber).

pészah • lásd → **peszah**.

Poale Cion • a 20. század elején alakult marxista–cionista politikai irányzat; szó szerint: „Cion munkásai” (héber).

pólisi • szó szerint: „lengyel”; a galíciai, északkelet-magyarországi zsidókra használt gúnynév (jiddis).

pszak din • a rabbi vagy a → **bet din** által hozott → halákhikus ítélet, döntvény (héber / jiddis).

purim • örömnévp a bibliai Eszter könyvében leírt események, a perzsa uralom alatt élő zsidók megmenekülése emlékére; része az ünnepi lakoma, ahol sok alkohol fogy; szokás jelmezbe öltözni; február–márciusra esik (héber / jiddis).

purim-spil • bohózat, előadás, színdarab, amit → **purim** ünnepén adtak elő; hagyományos, orthodox világban csak purimkor van ilyesmire lehetőség (jiddis).

rasekol • a hitközség (→ **kehila**) elnöke (jiddis; héberül: *ros ha-kaהל*).

Rasi • Rabbi Slomo ben Jichaki (1040–1104), fontos középkori → **askenázi** rabbi, tudós, kommentátor.

rebe • haszid rabbi, egy adott haszid irányzat vezetője (héber / jiddis).

rebecen • a rabbi / rebe felesége (jiddis).

responsum • a rabbinikus irodalom egyik jellegzetes műfaja: a rabbikhoz feltett → halákhikus kérdésre adott válasz, döntvény (héberül: *sut / seelot u-tesuvot*).

sabbat • lásd → **sábesz**.

Sabbatai Cvi • zsidó álmessias, óriási tömegek hittek benne és követték Európa-szerte (1626–ca. 1676).

sabbateizmus • → **Sabbatai Cvi** követőinek, híveinek mozgalma.

sábesz • a hét hetedik napja, a pihenés napja; péntek naplementétől szombat este a csillagok feljövételéig tart; meg kell emlékezni a teremtés történetéről, a nap szentségéről, és tilos bizonyos munkákat végezni, dolgozni (jiddis; héberül: *sabbat*).

sahrisz • reggeli ima, a mindennap kötelező három ima egyike (jiddis; héberül: *saharit*).

sakter • rituális vágó, az állatok szabályos, kóser (a rituális, → halákhikus előírásoknak megfelelő) levágásáért felel (jiddis; héberül: *sohet*).

Salom alekhem • hagyományosan a péntek esti (→ **sábeszi**) vacsorát megelőző dal, amely vendégül hívja a szolgáló angyalokat; szó szerint: „Béke veletek” (héber).

samesz • a zsinagóga, a hitközség gondnoki, illetve a → **rebe** titkári feladatait ellátó személy; szó szerint: „szolgáló”, „szolga” (jiddis; héberül: *samas*).

sófár • kosszarvból készült kürt; *ros ha-sana* (űjév), illetve az őszi nagyünnepek során hangja a bűnbánatra, megtérésre szólít fel (héber).

status quo / status quo ante • jellegzetesen magyar–zsidó irányzat: az 1868/69-es orthodox–neológ szakadás után egyik irányzathoz sem csatlakozó, a kettő között álló hitközségek.

stender • egyéni imaállvány; hagyományos zsinagógák jellegzetes berendezési tárgya, amely mellett állva lehet imádkozni (jiddis).

stetl • kisváros (jiddis).

stibl • kis, jellegzetesen haszid imaház, imaterem (jiddis).

strájmli • jellegzetes haszid férfi viselet: cobolyprémből készült, széles karimájú kucsma (jiddis).

strimfli • jellegzetes haszid férfi viselet: bizonyos irányzatok tagjai nadrágjukat fehér, illetve fekete zokniba betűrve hordják; szó szerint: „zokni” (jiddis).

Sulhan arukh • az egyik legfontosabb → halákhikus gyűjtemény, Jozsef Karo (1488–1575) írta 1563-ban; szó szerint: „Terített asztal” (héber).

- süve / süvét ül** • a gyász első hét napja, amikor otthon, a földön vagy sámlin ülve gyászolnak a közeli hozzátartozók (jiddis).
- széder-est** • a →peszah első (→galutban: első két) estjén tartott ünnepi vacsora, melynek során szigorú rend és rituálé szerint kell emlékezni az egyiptomi kivonulásra; szó szerint: „rend” (héber).
- szofer** • rituális írnok; csak ő írhatja a tóratekercset, a →tfilin és a mezüze tekercseit (héber).
- szombati goj** • nem-zsidó, aki →sábeszkor elvégez a zsidók helyett bizonyos munkákat, amelyek a szombati munkatilalmak hatálya alá esnek (jiddisül: *sábesz-goj*).
- szukkot** • bibliai ünnep, a sivatagi vándorlás emlékünnepe, zárándokünnep; 8 (Izraelben 7) napos; „sátoros ünnep”: sátorban (*szukka*) szokás enni és aludni; őszre, szeptember-októberre esik (héber; jiddisül: *szükesz*).
- takef** • támadó (jiddis; héberül: *tokef*).
- talesz** • imasál: téglalap alakú lepel, csücskein imarojtokkal (lásd →cicesz), a fejhez eső részénél →atoréval; tradicionális közegben férfiak viselik a reggeli imához, hagyományuktól függően esküvőjük, illetve 13. születésnapjuk után (jiddis; héberül: *talit*).
- talmud-tóra** • a hitközség által fenntartott alapfokú oktatási intézmény, később a kiegészítő vallásoktatás intézménye.
- tammuz 17.** • tammuz hó 17-e, böjtnap Jeruzsálem falainak lerombolása emlékére (lásd még →tisa be-av); tammuz a negyedik hónap a zsidó naptárban, június–júliusra esik.
- Tarbut** • szekuláris, héber tannyelvű iskolák hálózata a két világháború között Baltikumban, Lengyelországban, Romániában; szó szerint: „kultúra” (héber).
- tfilin** • imaszíj; két fekete bőr doboz, benne pergamentekercsre írt bibliai szövegekkel, amelyet tradicionális közegben 13. életévük betöltése után hordanak a férfiak a hét-köznapi reggeli imához a homlokukon és bal karjukon (héber / jiddis).
- tisa be-av** • áv hó 19-e, böjt- és gyásznap a jeruzsálemi Szentély lerombolásának emlékére; áv az ötödik hónap a zsidó naptárban, július–augusztusra esik (héber).
- tisebov** • lásd →tisa be-av.
- Unterland** • magyar–zsidó földrajzi elnevezés, nagyjából Északkelet-Magyarország, Kárpát-alja, Észak-Erdély területe, ahova az újkori zsidó lakosság jelentős része északról és keletről, Galícia térségéből érkezett a 18–19. század során, és a továbbiakban is fenn-tartotta galíciai orientáltságát, szemben az →Oberland területén élő, döntően osztrák és morva származású, nyugati zsidósággal (jiddis).
- zman** • szemeszter a →jesivában; a tanévet hagyományosan két vagy három részre osztják: a két hosszú szemeszter →peszachtól →tammuz 17-ig vagy →tisa be-avig, illetve →szukkot utántól peszah előttig tart, a nyári szemeszter pedig tisa be-avtól az őszi →nagyünnepekig (héber / jiddis).
- zmiresh** • dalok és himnuszok, amelyeket →sábeszkor és ünnepnapokon szokás énekelni (jiddis; héberül: *zmirot*).

MUTATÓK

SZEMÉLYNEVEK

Ábrányi Kornél • 115
Ackermann (ügyvéd) • 259
Acsády Ignác • 122
Adler (előimádkozó) • 323
Adler Paula • 238
Ady Endre • 205
Aisenberg, Naum • 282
Ajtay Gábor • 362
Armstrong, Hamilton Fish • 154
Ankerstein, Feliks • 413
Apponyi Albert • 409
Apsan, Hercl • 205
Arany János • 210
Árky Fülöp • 31
Asch • *lásd*: Eisenstädter
Askenazi, Avigdor • 47
Assmann, Aleida • 337
Attlee, Clement Richard • 420

Baal Sem Tov • *lásd*: Izrael ben Eliezer
Bachelard, Gaston • 320
Bakonyi Samu • 120
Baky László • 257
Balogh Edgár • 148
Balogh István • 420
Bánffy Dániel • 234, 236, 238
Bánffy Dezső • 109, 110, 112
Bánffy Miklós • 130
Barát Henrik • 200
Bárdossy László • 240
Baron, Zerah • 180
Barta Ödön • 104, 105, 125
Bartha Károly • 240
Bartha Miklós • 114, 117, 119, 408
Barukh ben Sneur Zalman • 59, 298
Baumhorn Lipót • 316
Begin, Menahem • 186
Bekény Gábor • 230
Béldy Alajos • 414

Beneš, Edvard • 132, 156, 163, 201, 420
Beregovsky, Mozes • 275
Bergida Ignác • 279
Berman, Szamuil • 282
Berzeviczy Albert • 121
Best • *lásd*: Izrael ben Eliezer
Beszkid, Anton • 178, 411
Bethlen István • 210
Bettelheim, Samuel • 165
Bialik, Hajim Nahman • 185
Bikl, Slomo • 41, 42
Blank, Eliahu (Illés) • 199, 204
Blei, Meir • 297
Bleier, Pinhasz • 90, 91, 407
Blobstein Sándor • 294
Blumenfeld, Mose • 93
Bolgár Mózes • 200
Bonkáló Sándor • 140
Boros László • 255
Bourke-White, Margaret • 173
Braun-Bolgár Mózes • 72, 73
Brezsnyev, Leonyid • 275, 279, 422
Brod, Max • 186
Broda, Abraham (Brody) • 88
Bródy András • 135, 146, 277, 413
Bródy Ernő • 125
Bródy Fülöp • 103
Bródy Sándor • 29
Bruch Móricz • 31
Bush, George • 425
Buzáth Ferenc • 117, 120

Čapek, Karel • 148
Churchill, Winston • 418, 420, 421
Cuza, Alexandru C. • 413
Cvi Hirs (Zsidicsov) • 49, 59
Cviele (rebecen) • 196

Csáky Albin • 121, 408
Csécsy Imre • 130
Csernátory Lajos • 115

- Darányi Ignác • 109, 110, 112, 113, 114,
 115, 117, 408
 Davidovics (téglagár) • 262, 263
 Deák Ferenc • 115, 210
 Deutsch Gábor • 343
 Deutsch Salamon • 123
 Dezső Ármin • 157
 Dik, Ayzik Meir • 92
 Dinezon, Jakov • 202
 Dorfson, Sh. Y. • *lásd:* Herrendorf, Smuel
 Jakov
 Dreyfus, Alfred • 165
 Duschinski, Jozsef Cvi • 72, 193, 194, 195

 Egan Ede • 109, 110, 112, 113, 114, 119, 408
 Egeresy Péter • 73
 Egry Ferenc • 210
 Ehrenreich, Slomo Zalman • 194
 Eichenstein, Jiszakhar Dov-Beris • 191, 293
 Eisenstädter (család) • 55
 Eisenstädter, Jehuda • 297
 Eisenstädter, Meir (Maharam Es / Asch) •
 47, 48, 51, 52, 72, 74, 86, 87, 88, 297,
 407
 Eisenstädter, Menahem (Es / Asch) • 48, 51,
 52, 62, 87, 88, 297
 Eismann Gizella • 238
 Endre László • 257
 Engländer Mór • 103
 Eötvös József • 210
 Erbst Herman • 323, 324, 325, 326
 Erdélyi Béla • 288, 421
 Es • *lásd:* Eisenstädter

 Fábry Zoltán • 148
 Farbenblum (család) • 95
 Farbenblum József • *lásd:* Farkas József
 Farkas Cvi • 242
 Farkas József (Farbenblum) • 75
 Fazekas Lajos • 182
 Fejér Herman • 157
 Fekete, Meir (Schwartz) • 94
 Feldmann Adolf • 31
 Feldmann Samu • 32
 Fényes Elek • 46
 Ferenc József, I. • 106, 407
 Ferenczy László • 259
 Feuer, Avraham • 72
 Feuerstein Avigdor • *lásd:* Hameiri, Avigdor

 Finberg, Leonid • 284
 Firczák Gyula • 109, 110
 Fischer Hermann • 32
 Fischer, Ernst • 162, 163
 Fixler Juci • 248
 Flachbarth Ernő • 207
 Fodor Miklós • 213
 Fogarassy György • 264
 Frank, Jacob • 62
 Fränkel Nándor • 249
 Franko, Iván • 141
 Fried Adolf, if. • 32
 Fried Lajos • 125
 Fried Sándor • 209
 Fried, Juda • 47
 Friedlieber Ignác • 51
 Friedman, Cvi Hirs • 92
 Friedman, Elijahu Mose • 198
 Friedman, Jiszrael Hajim • 298
 Friedman, Mose Elijahu (Is-Salom) • 198
 Friedman, Smuel David • 298
 Friedmann Menyhért • 213
 Fuchs (család) • 95
 Fuchs Dávid • 248

 Galambosi Bandi • 275
 Ganzfried, Slomo • 87, 88, 297
 Gartenberg, Hajim • 91
 Gáti József • 157
 Gazda Anikó • 308
 Gelb Mayer • 32
 Gellesz, Mose Szimha • 90
 George, Manfred • 204
 Gergely Albert • 209
 Glanz, Jozsef • 298
 Glück (fatelep) • 258
 Glück Gábor • 282
 Goga, Octavian • 221, 413
 Goldenberg, Salom • 298
 Goldstein Móricz (Mose) • 170, 202
 Goldstein Számi • 186, 187
 Goldstein, Angelo • 162, 163
 Gorbacsov, Mihail • 285, 424, 425
 Gorodnij, Leonyid • 282
 Gottesmann Sámuel • 32
 Gottesmann, Abraham • 47
 Gottlieb, Hirs-Leib (Szigeter / Herman) •
 93, 198, 199, 202, 332
 Gömbös Gyula • 210

- Göndör Aurél • 186
 Greenwald, Jekutiel Jehuda • *lásd:*
     Grünwald, Jekutiel Jehuda
 Greidinger, Jichak • 180
 Groedel Albert • 31
 Groedel Ármin • 31
 Groedel Bernát • 31
 Groedel Zadig • 31
 Gross, Jozsef Josua • 195
 Grosz (család) • 55
 Grosz (nyomda) • 92
 Grosz, Jekutiel Jehuda • 72, 182
 Groszberg Jenő • 219
 Gruber, Ruth Ellen • 350
 Grümbaum Ignác • 213
 Grünstein (nyomda) • 92
 Grünstein Mór • 209
 Grünwald (rabbi) • 52
 Grünwald Lipót • *lásd:* Grünwald, Jekutiel Jehuda
 Grünwald Mór • 238, 239
 Grünwald, Aser Ansel • 90
 Grünwald, Avraham Jozsef • 193, 194, 297
 Grünwald, Jakov Jehezkel • 63
 Grünwald, Jekutiel Jehuda
     (Greenwald / Leopold) • 59, 196
 Grünwald, Jekutiel Juda (Őrdarma) • 297
 Grünwald, Josua • 193, 194, 195
 Grünwald, Lipót (Leopold) • *lásd:*
     Grünwald, Jekutiel Jehuda
 Grünwald, Mose • 72, 298
 Gryn, Hugo • 43
 Gulácsy István • 104
 Guttmann • 32
 Guttmann István, gelsei • 29
 Guttmann Izidor, gelsei • 29
 Guttmann Móric • 162
 Guttmann, Emanuel • 160
 Günzler, Abraham • 93, 198
- Gyöngyösi István • 103
 Gyöngyösi János • 268, 420
- Haber Samu • 54
 Habsburg, Ferenc Ferdinánd • 409
 Hager, Alter Menahem Mendel • 223
 Hager, Hajim Smil • 59, 93
 Hager, Jiszrael • 64, 195
 Hager, Menahem Mendel • 59, 93, 223
- Hager, Pinhasz • 223
 Halász Géza • 109, 244
 Halberstam, Hajim • 90
 Halberstam, Jehiel Natan • 193
 Halberstam, Salom Eliezer • 194
 Halberstein, Ezékiel Juda • 222
 Halberstein, Hajim Avraham • 222
 Halivni, David Weiss • 330, 333, 334
 Halmi Béla • 209, 210
 Halpert Jichak • 294
 Halpert Jichakné • 294
 Hameiri, Avigdor (Feuerstein) • 73, 123, 124, 186, 345
 Hannover, Natan Nata • 328
 Hatam Szofer • *lásd:* Szofer, Mose
 Hausmann Hers • 32, 100
 Hegedüs László • 121
 Heller, Cvi Hirs • 85, 87, 199
 Heller, Mordekhaj • 199
 Heller, Zeev • 199
 Hercz Ignác • 209, 210
 Hermann Ottó • 115
 Herrendorf, Smuel Jakov • 42, 201, 202
 Herskovics Bernát • 31
 Herskovics Jenő • 236, 237, 238, 239
 Herzl Tivadar (Theodor) • 165, 198, 199, 332, 408
 Hilsner, Leopold • 132, 165
 Hindenburg, Paul von • 412
 Hirsch, Avraham Slomo • 195
 Hirschler Emil • 161
 Hirtenstein Lajos • 125
 Hitler, Adolf • 155, 163, 164, 270, 412, 413
 Hlinka, Andrij • 413
 Hmelnickij, Bogdan • 328
 Hoch, Ludvík • 275
 Hódos (őrmester) • 255
 Hoffmann, Hajim Slomo • 297
 Hojda, Jurij • 281
 Holder József • 73, 199, 204, 205
 Holländer Adolf • 31, 281
 Holländer József • 31
 Hollósy Simon • 31
 Hóman Bálint • 119, 182
 Horovitz, Nuta • 293
 Horowitz (család) • 95
 Horthy Miklós • 130, 220, 240, 267, 268, 415, 419, 420
 Horváth Boldizsár • 115

- Hrabár, Konstantin • 412, 413
Hruscsov, Nyikita • 278
- Imrédy Béla • 413
Ingber József • 213
IsSalom, Mose Eljahu • *lásd*: Friedman,
Mose Eljahu
Istóczy Győző • 106
Izrael ben Eliezer (Baal Sem Tov) • 58, 59, 352
Izrael, Jisrael David • 204
- Jabotinsky, Vladimir (Zeev) • 92, 170, 186
Jäger, Carl (Karl) • 87, 88, 90, 91, 407
Ják Sándor • 333
Jákob Lili • 424
Jakov Koppel • 58
Jancsó Miklós • 427
Jaross Andor • 231
Jászi Oszkár • 129, 130, 133
Jávori Ferenc • 275
Jeckeln, Friedrich • 247
Jelcin, Borisz • 425, 426
Jelinek, Yeshayahu A. • 289
Jevtusenko, Jevgenyij • 422
Jobszty Gyula • 97
Jonatan Steif • 200
Jozsef Jozsefa • 46
József, II. • 45, 73
Juda ha-Levi • 185
Juszkovits Mór • 200
- Kádár János • 278
Kahán Mór • 199
Kahan, Hajim Mose • 298
Kahan, Nahman • 298
Kahana (család) • 54, 64, 65, 66
Kahana, Jehuda • 47, 65
Kahana, Jozsef Elimelekh • 72, 194, 348
Kahana, Jozsef Mordekhaj • 92
Kalisch, Eliezer Jehiel • 91
Kállay Miklós • 234, 417
Kallus, Cvi Elimelekh • 202
Kannel, Leiberis • 202
Kardos Emil • 29
Karo, Jozsef • 87
Károlyi Mihály • 8, 129, 133, 409
Károlyi Sándor • 118
Kaszony (dinasztia) • 298
Katina, Jakov • 298
- Katz Bertalan • 103
Katz Patyu • 283
Katznelson, Berl • 186
Kauders Ferenc • 233
Kaufmann Ábrahám • 93
Kaufmann Mór • 29
Kazy János • 114
Kecskési-Tollas Tibor (Kohlmann) • 259
Kelen Jolán • 123
Kende Péter • 31
Keresztes-Fischer Ferenc • 241, 244, 245,
246, 247, 248, 416
Kertész Imre • 39, 335
Keszler Dávid • 238, 239
Kesztner, Alekszandr • 282
Khuen-Héderváry Károly • 118
Kisfaludy Károly • 210
Kiss (főhadnagy) • 266
Kiss Arnold (Klein) • 75
Kissinger, Henry • 423
Klauzál Gábor • 115
Klein (család) • 55, 296
Klein Dávid • 270, 271
Klein Márton • 249
Klein Mór • 55
Klein Móric • 270
Klein Salamon • 32
Klein Sámuel • 204
Klein Sámuel, ifj. • 32
Klein, Amram • 348
Klein, Eljahu • 56
Klein, Pinhasz Hajim • 56, 298
Klein, Smuel Smelke • 51, 56, 62, 63, 72
Kóczián Gáspár • 245, 246, 247
Kohn Dávid (Pap) • 115, 116
Kohner Adolf • 32
Kohner Alfréd • 32
Kolbász Miklós • 239
Komáromi Sándor • 54
Komoly Ottó • 233
Komoróczy Géza • 11
Kont (tégtagyár) • 259
Kont Manó • 29
Kook, Abraham Jichak • 170
Korláth Endre • 145, 147, 158, 411
Kornstein Adolf • 103
Kosári Oszkár • 236, 237, 238
Kossuth Lajos • 115
Koszteljanskij, Jelizar • 282

Kovács Alajos • 20, 115, 119
Kozma György • 104, 105
Kozma Miklós • 240, 241, 242, 244, 245,
247, 413, 415
Kölcsey Ferenc • 115
Kövessy Albert • 186
Kraus, Mose • 270
Krausz Adolf • 31
Krausz Kálmán • 231, 233
Krausz, David • 297
Kravcsuk, Leonyid • 285, 425, 426
Kricsfalussy-Hrabár Endre • 247
Krivin, Féliksz • 282
Kroó (család) • 95
Kroó Hugó • 33
Kroó József • 32
Kroó Szender • 32
Kugel, Hajim • 143, 160, 163, 170, 171,
180, 181, 182, 202, 345

Landau, David • 180
Landau, Ezekiel • 87
Láng György • 330, 333
Lebovits Hermann (Lebovics) • 213, 229, 230
Lechner Ödön • 305
Lefkovics Pannika • 290
Lehmann, Marcus (Meir / Meier) • 201
Lehoczky Tivadar • 100
Leifer, Jiszrael Jakov • 298
Leifer, Mordekhaj, 68, 92, 298
Leifer, Smuel Smelke • 298
Leopold, Cvi Jehuda • 199
Levi Jichak (Berdicsev) • 59
Lichtenstein, Hillel • 91
Litman, Peretz, 190
Livnat, Yitzhak (Weiss Sándor) • 11, 271, 437
Loósy Alajos • 250
Löw Lipót • 61
Löw, Eliezer • 194
Löw, Jeremiás • 62
Löwenheim, Löw József • 74
Löwinger • 249
Löwison, Jakob • 74
Lukács György • 119, 121
Lusztig Károly • 269, 270, 282

Maged Hers • 32
Maharam Eisenstädter / Es / Asch • *lásd:*
Eisenstädter, Meir

Maharam Schick • *lásd:* Schick, Mose
Makoviczky György • 31
Manheimer, Hajim Cvi • 72, 297
Margulies, Emil • 161, 162, 171, 202
Mark, Natan (Avi Abircion) • 206
Markos György • 103
Marton Ernő • 331
Márványi Jakab • 51
Márzescu, Georg • 411
Masaryk, Tomáš Garrigue • 129, 132, 133,
158, 165, 166, 201
Maxwell, Robert • 275
Mechele, Lazar • 202
Megay László • 259
Meisels A. József • 31
Meisels János • 31
Meisels Vilmos • 32
Meisels, Aron David • 91
Meisels, M. • 201
Mermelstein Izrael • 32
Mermelstein Jakab • 100
Mermelstein Márkus • 32
Mermelstein Simon • 31
Mezei Ernő • 122
Molotov, Vjacseszlav • 268, 415
Mondok Iván • 157
Mondok János • 103
Monis, David Menahem • 193
Montefiore, Moses • 94
Moskovics Benjamin • 31
Moskovits (téglagyar) • 258
Moskovits Lipót • 29
Moskovits Mayer • 32
Moskowitz, Slomo Leib • 92, 203
Müller Adolf • 186
Münz, Mose • 85

Nagy Endre • 68
Nagy Vilmos • 249
Nagy, Ludovicus • 46
Němec, František • 420
Neufeld Adolf • 31
Nixon, Richard • 423

Nyegre László • 23, 107, 123

Olbracht, Ivan • 142, 148, 330, 333
Ónody Géza • 354
Opitz, George Emanuel • 338

Orbán Ferenc • 350
 Ortutay Gyula • 330
 Ortutay Tivadar • 273

Österreicher (család) • 296

Pálffy Sándor • 259
 Pálóczi Horváth Lajos • 123
 Panet, Jehezkiel • 193
 Paneth, Menahem Mendl • 91
 Papp Gyula • 409
 Páris Frigyes • 113, 114
 Párkányi Iván • 413
 Pásztor István • 255
 Patai József • 64, 332
 Perényi Zsigmond • 146, 236, 240, 261, 415
 Peretz, Y. L. • 202
 Péter Zoltán • 209
 Petőfi Sándor • 210
 Pogány András • 239
 Pollacsek Miksa (Max) • 33, 87
 Pollak, Abraham Alter • 348
 Pollak, Aron • 348
 Princip, Gavrilo • 409

Quittner Ármin • 29

R. Vozáry • *lásd:* Vozáry
 Rabinowitz, Barukh Josua Jerahmiel • 72,
 188, 217, 321, 348, 349
 Rabinowitz, Hajim • 249
 Rabinowitz, Jichak Jakov • 349
 Rabinowitz, Mose Leib • 295, 349
 Rabinowitz, Perl • 349
 Rasi • *lásd:* Slomo ben Jichaki
 Reagan, Ronald • 424
 Reisman Arnold • 104
 Reisman, Léba • 47
 Reisz Gyula • *lásd:* Reisz, Julius
 Reisz, Julius • 161, 162, 172
 Renn, Ludwig • 154
 Ribbentrop, Joachim von • 268, 415
 Richtzeit, Gedalja • 47
 Ring, Jehezkiel • 205
 Rochlitz, Jichak, 298
 Rodin, Auguste • 31
 Rokeah, Jiszakhar Dov Ber • 191, 192
 Roosevelt, Franklin D. • 418, 420
 Rosenberg, Salom • 204

Rosenfeld Mojse • 283
 Rosenstein Ármin • 264
 Rosenthal Móricz • 33
 Rosenthal, Jerahmiel • 93
 Rosenthal, Mose • 93
 Roth Béla • 204
 Róth Gábor • 103, 104
 Róth Henrik • 219
 Róth Izsák • 29
 Róth Jenő (Jakov) • 263
 Roth, Aron • 195
 Roth, Joseph • 28, 36
 Rothkirchen, Livia • 272
 Rothschild (család) • 94
 Rothschild, Simon Wolf • 94
 Rottenberg, Hajim Slomo • 298
 Rottenberg, Jehoszeff • 298
 Rottenberg, Jiszrael Cvi • 298
 Rozsypal, Antonín • 411, 412
 Rubin Illés • 182
 Rudenko, Mikola • 424
 Rudnyánszky András • 239
 Rufenstein, Jozsef • 159

Sabbatai Cvi • 62
 Safranko, Emanuil • 157
 Sajovits (téglagyár) • 259
 Salamon Dezső • 255
 Salamonovits Sándor • 210
 Sapira (család) • 55, 57, 62, 64, 65, 66, 187,
 288, 289, 283, 349
 Sapira, Cvi Elimelekh • 47, 59, 92, 187
 Sapira, Cvi Hirs • 49, 66, 92, 185, 187
 Sapira, Fruma Haja Rivka (Rabinowitz) •
 189, 348, 349
 Sapira, Hajim Elazar • 66, 72, 92, 163, 179,
 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194,
 201, 217, 295, 348, 350, 349
 Sapira, Mose Leib • 297
 Sapira, Slomo • 66, 187
 Sartre, Jean-Paul • 422
 Schanzler Fülöp • *lásd:* Árky Fülöp
 Schenk Adolf • 104
 Schenk Adolfné • 98
 Schick, Lavoslav • 115, 116
 Schick, Mose (Maharam Schick) • 48, 50,
 51, 54, 62, 72, 74
 Schick, Slomo Cvi • 92
 Schlesinger Frigyes • 213

- Schlesinger, Akiva Jozsef • 88, 91, 196, 197, 407
 Schlüssel, David ben Mose Jehuda • 296
 Schneir, Arthur • 425
 Schön Dezső • 56, 221, 330, 331, 332, 333
 Schönborn Ervin Jenő • 85
 Schönborn-Buchheim (család) • 32
 Schönfeld Zoltán • 213
 Schreiber (fatelep) • 264
 Schreiber • *lásd:* Szofer
 Schwimmer Móric • 213
 Schwartz Hermann • 32
 Schwartz, Meir • *lásd:* Fekete, Meir
 Schwartz, Mordekhaj Natan • 94
 Schwarz, Pinhasz Naftali • 298
 Schwimmer Jenő • 294
 Segal-Löwy, Mesulam Feis • 298
 Segel Jenő • 213
 Seidler Lipót • 103
 Shakespeare, William • 332
 Siberstein, Jesaja • 193
 Sichermann Lajos • 262
 Sichermann Mór • 23, 121
 Siménfalvy Árpád • 238
 Siménfalvy Sándor • 246
 Simon Mózes • 157
 Singer, Ludvík • 156, 160, 161, 162, 172
 Slomo ben Jichaki (Rasi) • 183
 Smulovics Ruven • 294, 295
 Snabl, Berl • 198, 205
 Solem Aleichem (Solem Rabinovich) • 205
 Sosztakovics, Dmitrij • 422
 Spiegel, Alexander • 160
 Spielberg Leó • 200
 Spira • *lásd:* Sapira
 Spitzer Sándor • 103
 Sriloviten, Dov • *lásd:* Szerényi Béla
 Štefánik, Milan • 132
 Steinmetz Hers • 32
 Stern (család) • 55
 Stern Olga • 248
 Stern, Menahem • 46, 47, 59
 Stern, Mordekhaj • 58
 Sternbach Wolf (Zev) • 202
 Sternberg, Naftali (Aladár) • 205
 Sternhell, Jichak • 204
 Suskevics, Sztanyiszlav • 426
 Syrový, Jan • 413
 Szabó Oreszt • 124, 125
 Szabolcs Ferenc • 409
 Szabolcsi Miksa • 50, 65, 116, 121, 122
 Szaharov, Andrej • 274, 422, 423
 Szálasi Ferenc • 256, 267, 420
 Szalkai (gyártelep) • 264
 Széchenyi István • 106
 Szekfű Gyula • 119, 234
 Széll Kálmán • 112, 117, 118
 Szendrődy (aljegyző) • 259
 Szerényi Béla (Szerény / Dov Sriloviten) • 179, 200, 410
 Szigeter, Hirs-Leib • *lásd:* Gottlieb, Hirs-Leib
 Szofer, Avraham Smuel Benjamin (Ktav Szofer) • 90, 199, 298
 Szofer, Hajim • 51, 52, 54, 56, 66, 88, 91, 185
 Szofer, Mose (Schreiber / Hatam Szofer) • 47, 48, 61, 72, 85, 87, 88, 91, 92, 297, 298
 Szofer, Salom • 298
 Szofer, Slomo (Schreiber) • 195, 298
 Szombathelyi Ferenc • 241
 Szpínka (dinasztia) • 10, 40, 55, 64, 65, 66, 185, 192, 293, 348
 Sztálin, Jozsif • 276, 277, 278, 280, 293, 295, 317, 349, 418, 420, 422
 Szűcs Balázs • 239
 Taichman, Menhem Mendel • 426
 Tambur, Wolf • 206
 Tatár Imre • 253
 Teitelbaum (család) • 54, 55, 62, 64, 65, 66, 223, 331, 332, 334
 Teitelbaum, Eliezer Niszan • 47, 59, 64
 Teitelbaum, Elijahu Becalel • 298
 Teitelbaum, Hajim Cvi Hirs • 66, 72, 93, 222, 223
 Teitelbaum, Hananja Jom-Tov Lipa • 50, 51, 52, 56, 63, 65, 66, 93, 198, 199
 Teitelbaum, Jakov Jokl • 66
 Teitelbaum, Jekutiél Jehuda (Zalman Leib) • 49, 50, 51, 63, 65, 93, 94, 298
 Teitelbaum, Joel • 66, 194
 Teitelbaum, Mose • 59, 62, 64, 93, 298
 Teitelbaum, Peszel • 222
 Teitelbaum, Ráhel • 98
 Teitelbaum, Sabtai Cvi • 223
 Teitelbaum, Slomo Leib • 222
 Teleki Mihály • 234
 Teleki Pál • 130, 146, 415

- Terkeltaub, Aron • 296
Tiso, Jozef • 414
Tisza István • 31, 118
Tochten Pál • 182
Tomcsányi Vilmos Pál • 417
Tölgyessy Győző • 257
Törköly József • 208
Török (rendőrtanácsos) • 259
Török Napóleon • 103
Török Pál • 157
Trefort Ágoston • 49, 75, 120, 121
Truman, Henry S. • 420
Turkeltaub, Miron • 282
Tüchler Mór • 103
Tüchler Salamon • 31
Tüchler Sándor • 104
- Újvári Péter • 412
- Vadász Lipót • 123
Vály (téglagár) • 259
Váradi-Sternberg János • 282
Várady Gábor • 107, 122
Varga László • 116
Vári Sándor • 29
Vedres Márk • 31
Verne, Jules • 198
Vidor Marcell • 104
Vincze András • 419
Virányi Sándor • 29, 31
Virányi Sándorné • 104
Vishniac Roman • 437
Visontai Soma • 120, 125
Vix, Ferdinand • 409
Voith György • 210, 213
Volosin, Avgusztin • 135, 143, 277, 413, 414
Volovics, Naum • 282
Vorosilov, Kliment • 268
Vozáry Aladár, R. • 209, 211
Vörös János • 420
Vörösmarty Mihály • 115, 210
- Waldmann, Jakov Cvi • 56
Wallenberg, Raoul • 419
Weber Kálmán • 161, 184
Weinberger Izidor • 31
- Weinberger Léb • 31
Weinberger Mór • 31, 103
Weinberger Pál • 213
Weinberger Salamon • 32
Weinberger Zsigmond • 31
Weinmann Lipót • 103
Weiss Béni • 194
Weiss Kálmán • 160
Weiss Sándor • *lásd:* Livnat, Yitzhak
Weiss, Aser Zelig • 193, 203
Weiss, Bencion • 194
Weiss, Cvi Hirs • 90
Weiss, Eizik (Jichak) • 92, 191
Weiss, Jozsef Meir • 49
Weiss, Jozsef Meir • 72, 93, 191, 348
Weiss, Markus Nissa • 73
Weissblum, Elimelekh • 92
Weisz (család) • 296
Weisz (tanya) • 259
Weisz Herczka • 31
Weisz Izrael • 263
Weisz Mózesné • 98
Weisz Rózsi • 247, 248
Weisz Vilmos • 146
Weisz, Aron • 296
Weisz, Cvi • 298
Weisz, Eizik • 296
Weisz, Jozsef Meir • 66
Weisz, Meir • 298
Wenkheim Béla • 106
Wieder (család) • 293
Wieder Ernő • 269
Wieder, Jehezkel Sraga • 293
Wieder, Menahem Mendel • 93
Wieder, Slomo • 301
Wiesel, Elie • 42, 330, 331, 333, 334, 335, 424
Wilson, Woodrow • 131, 132
Winkler (fakereskedő) • 263
Winkler József • 29
Wolf Sámuel • 201
Wolf, Salom • 180
- Zeidler Ernő • 157
Zhatkovych, Gregory • 135, 410
Zucker, Eliezer • 298
Zucker, Slomo • 298

HELYNEVEK

- Abony (Magyarország) • 303
 Aknasuhatag /Aknasugatag/ – Ocna
 Șugatag (Románia) • 65
 Aknaszlatina – Szolotvine (Ukrajna) • 63,
 65, 123, 140, 148, 222, 262, 264, 275,
 288, 297
 Alma-Ata – Almati (Kazahsztán) • 426
 Alsóapsa – Nizsnya Apsa (Ukrajna) • 63, 65
 Alsóhidegpatak – Nizsnyij Sztudenij
 (Ukrajna) • 242
 Alsókálfalva – Kalini (Ukrajna) • 63
 Alsóróna – Rona de Jos (Románia) • 65
 Alsószinevér – Szinevir (Ukrajna) • 63, 65,
 242
 Alsóverecke – Nizsnyi Vorota (Ukrajna) •
 63, 109, 242, 248, 293
 Alsóvisó – Vișeu de Jos (Románia) • 46
 Amsterdam (Hollandia) • 85
 Antwerpen (Belgium) • 40
 Auschwitz (Lengyelország) • 183, 205, 248,
 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264,
 278, 330, 331, 341, 344, 420
 Auschwitz–Birkenau (Lengyelország) • 419,
 420
 Babij Jar – Babin Jar [Kijev külvárosa]
 (Ukrajna) • 417, 422, 424, 426
 Bácsstopolya /Topolya/ – Bačka Topola
 (Szerbia) • 248
 Badaló – Bodalovo (Ukrajna) • 63
 Baja (Magyarország) • 303
 Balkány (Magyarország) • 298
 Bánhida [Tatabánya városrésze]
 (Magyarország) • 252, 253
 Bárdfalva – Berbești (Románia) • 55, 65, 222
 Barnabás – Kosztivilvka (Ukrajna) • 323
 Bártfa – Bardejov (Szlovákia) • 193, 310
 Batarcs – Bătarci (Románia) • 55, 65
 Batiza – Budești (Románia) • 65
 Bécs – Wien (Ausztria) • 9, 72, 85, 87, 123,
 124, 137, 143, 149, 151, 156, 163, 175,
 198, 201, 225, 271, 349, 414, 415
 Bedőháza – Bedevlja (Ukrajna) • 63, 64
 Belovezsckaja Puscsa (Belarusz) • 426
 Belz (Ukrajna) • 62, 63, 64, 65, 185, 191,
 192, 193, 194, 195, 203
 Ben-Semen (Izrael) • 345, 424
 Berdicsev – Berdicsiv (Ukrajna) • 59
 Beregboród /Boród/ – Brid (Ukrajna) • 296
 Beregkisfalud – Szilce (Ukrajna) • 297
 Beregkövesd – Kamjanszke (Ukrajna) • 293
 Beregszász – Berehove (Ukrajna) • 19, 27,
 29, 31, 32, 43, 46, 56, 77, 79, 80, 94, 98,
 99, 100, 103, 104, 121, 123, 148, 157,
 168, 171, 177, 179, 193, 194, 195, 202,
 204, 208, 233, 249, 257, 259, 268, 270,
 271, 279, 280, 281, 285, 287, 288, 289,
 298, 299, 303, 305, 315, 318, 333, 336,
 339, 344, 348, 408, 409, 410, 411, 418,
 424, 426
 Berettyóújfalu (Magyarország) • 298
 Berezinka (Ukrajna) • 294
 Berezna – Berezovo (Ukrajna) • 88
 Berlin (Németország) • 74, 205, 312, 412, 417
 Berlin-Karlhorst [*ma*: Berlin városrésze]
 (Németország) • 420
 Berzewicz /Bresowitz/ – Brezovica
 (Szlovákia) • 87
 Bilke – Bilki (Ukrajna) • 46, 57, 65, 182, 424
 Bogdán /Izakonyha/ – Bogdan Vodă
 (Románia) • 65
 Bonyhád (Magyarország) • 85, 194, 200,
 306, 308, 310
 Bor (Szerbia) • 256
 Borsa (Románia) • 56, 63, 222, 223, 225, 247
 Botfalva (Ukrajna) • 236, 237
 Bréb – Breb (Románia) • 65
 Breslau /Boroszló/ – Wrocław
 (Lengyelország) • 74
 Breszt /Breszt-Litovszk/ (Belarusz) • 426
 Brno /Brünn/ (Csehország) • 151, 168,
 172, 176
 Brooklyn [New York City egyik kerülete]
 (USA) • 40, 295, 348, 349
 Brusztura – Lopuhiv (Ukrajna) • 65, 242
 Brüsszel – Bruxelles (Belgium) • 426
 Budapest (Magyarország) • 39, 52, 54, 73,
 75, 76, 79, 81, 82, 85, 91, 93, 112, 123,
 133, 149, 151, 169, 180, 182, 184, 186,
 195, 200, 205, 214, 217, 218, 219, 220,
 229, 230, 242, 243, 248, 249, 251, 253,
 255, 256, 259, 262, 264, 271, 303, 323,
 324, 326, 333, 334, 343, 348, 407, 409,
 412, 414, 419, 425

- Budfalva – Budești (Románia) • 65
 Bukarest – București (Románia) • 205, 206
 Bustyaháza – Bustino (Ukrajna) • 63, 68, 140, 230, 231, 298
- Celem /Németkeresztúr/ – Deutschkreutz (Ausztria) • 194
 Cfat – Safed (Izrael) • 306
 Cincinnati • 43
 Columbus (USA) • 93
 Czernovitz • *lásd:* Csernovic
- Csap – Csop (Ukrajna) • 55, 65, 194, 268, 269
 Csernobil – Csornobil (Ukrajna) • 424
 Csernovic /Czernovitz, Csernovci/ – Csernyivci (Ukrajna) • 133, 205, 422, 425
 Csernyanka – Csernyanka (Ukrajna) • 255
 Csoma /Tiszacsoma/ (Ukrajna) • 72
 Csongor – Csomonin (Ukrajna) • 283
 Csorkov /Czertkóv/ – Csorkiv (Ukrajna) • 61
- Dachau (Németország) • 412
 Debrecen (Magyarország) • 237, 239, 241, 262, 297, 298
 Derecske (Magyarország) • 298
 Dés – Dej (Románia) • 91, 193
 Desze – Desești (Románia) • 65
 Deszk (Magyarország) • 183
 Dinov – Dynów (Lengyelország) • 187, 349
 Disznópataka – Vadu Izei (Románia) • 65
 Dolha – Dovhe (Ukrajna) • 54, 65
 Dombó – Dubove (Ukrajna) • 63
 Dragomérfalva – Dragomirești (Románia) • 55
 Dubróka – Dubrivka (Ukrajna) • 32
 Dunaszerdahely – Dunajská Streda (Szlovákia) • 72
 Dyhernfurth – Brzeg Dolny (Lengyelország) • 85
 Dynów • *lásd:* Dinov
- Eperjes – Prešov (Szlovákia) • 71, 135, 304, 305, 306
 Érmihályfalva – Valea lui Mihai (Románia) • 56
 Eszék Felsőváros • *lásd:* Eszék
 Eszék – Osijek (Horvátország) • 303
 Eszeny (Ukrajna) • 297
- Faluszlatina • *lásd:* Aknaszlatina
 Felsőapsa – Verhnye Vogyane (Ukrajna) • 63, 65, 243, 247
 Felsőhidegpatak – Verhnyij Sztudenij (Ukrajna) • 242
 Felsőkerepec – Verhnyij Koropec (Ukrajna) • 294
 Felsőverceke – Verhnyi Vorota (Ukrajna) • 63
 Felsővisó /Ruszpolyána/ – Vișeu de Sus (Románia) • 40, 46, 63, 65, 94, 193, 222, 223
 Fiume – Rijeka (Horvátország) • 149
 Frankfurt (Németország) • 74
 Fulton (USA) • 421
- Galánta – Galanta (Szlovákia) • 71
 Gánya – Hanicsi (Ukrajna) • 63, 243, 297
 Glód – Glod (Románia) • 63
 Gorlice (Lengyelország) • 222
- Gyertyánliget – Kobylecka Poljana (Ukrajna) • 63
 Győr (Magyarország) • 303
- Hajdúnánás (Magyarország) • 298
 Halmi – Halmeu (Románia) • 55, 56, 414
 Hamburg (Németország) • 149
 Havasálja – Nelipino (Ukrajna) • 241
 Havaskő – Poienile de Sub Munte (Románia) • 65
 Helsinki (Finnország) • 423, 426
 Hídalmás – Hida (Románia) • 331
 Holon (Izrael) • 345, 349
 Homonna – Humenné (Szlovákia) • 8, 298
 Horodenka (Ukrajna) • 243
 Hosszúmező – Câmpulung la Tisa (Románia) • 65
 Huszt (Ukrajna) • 40, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 62, 63, 71, 72, 74, 79, 91, 94, 111, 121, 135, 148, 159, 168, 174, 175, 176, 179, 182, 193, 194, 195, 202, 204, 216, 220, 221, 243, 244, 252, 255, 262, 263, 268, 279, 285, 287, 288, 289, 293, 297, 298, 300, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 318, 341, 344, 348, 408, 414, 418, 420
- Igló – Spišská Nová Ves (Szlovákia) • 63, 65, 303
 Ilosva – Irsava (Ukrajna) • 31, 65, 140, 244, 293, 297

- Irhóc – Vilhivci (Ukrajna) • 63, 297
 Iszka – Izki (Ukrajna) • 63
 Iványi – Ivanyivci (Ukrajna) • 235
 Iza (Ukrajna) • 262, 418
 Izacsal /Izaszacsal/ – Săcel (Románia) • 65
- Jalta (Ukrajna) • 420
 Jarosláv – Jarosław (Lengyelország) • 59
 Jazlovec (Ukrajna) • 243
 Jeruzsálem – Jerusalem (Izrael) • 40, 183, 187, 190, 192, 195, 280, 310, 314, 315, 340, 348, 349
 Joód /Jód/ – Leud (Románia) • 46
- Kabolacsárda – Iapa (Románia) • 223
 Kamenyec-Podolszkij – Kamjanec-Pogyilskij (Ukrajna) • 242, 243, 244, 247, 270, 416
 Karácsonyfalva • *lásd:* Tiszakarácsonyfalva
 Karcag (Magyarország) • 92
 Karlovy Vary /Karlsbad/ (Csehország) • 43
 Kassa – Košice (Szlovákia) • 71, 88, 169, 196, 200, 209, 210, 211, 216, 222, 241, 249, 251, 252, 256, 257, 261, 306, 407, 416
 Kecskemét (Magyarország) • 307
 Kisbocskó – Bocicoel (Románia) • 243
 Kijev – Kijiv (Ukrajna) • 43, 274, 285, 297, 417, 424, 425, 426
 Királyháza – Korolevo (Ukrajna) • 55, 63, 65
 Királymező – Uszty-Csorna (Ukrajna) • 63
 Kiskirva – Bilovarci (Ukrajna) • 63, 65
 Kiskunhalas (Magyarország) • 303
 Kismarton – Eisenstadt (Ausztria) • 52
 Kisvárd (Magyarország) • 298
 Kolomea – Kolomija (Ukrajna) • 41, 198, 199, 247
 Kolozsvár /Cluj/ – Cluj-Napoca (Románia) • 7, 81, 82, 204
 Komárom – Komarno (Szlovákia) • 413
 Komlós – Hmeliv (Ukrajna) • 65
 Koszov – Kosziv (Ukrajna) • 40, 47, 48, 58, 59, 63, 93, 185
 Kosztyenki (Ukrajna) • 254
 Köblér – Kibljari (Ukrajna) • 65
 Kőkényes – Dobrjanszke (Ukrajna) • 63, 154, 295
 Kőrösmező – Jaszinya (Ukrajna) • 55, 63, 75, 179, 182, 242, 243, 244, 246, 247, 269, 410
- Kőszeg (Magyarország) • 309
 Középpapsa – Szerednye Vogyane (Ukrajna) • 65, 283
 Krakkó – Kraków (Lengyelország) • 85, 86, 175
 Krula • *lásd:* Nagykároly
 Kunszentmárton (Magyarország) • 314
 Kurszk (Oroszország) • 418
- Lemberg /Lwów/ – Lviv (Ukrajna) • 86, 193, 407, 425
 Leordina (Románia) • 65
 Lizsanzsk – Ležajsk (Lengyelország) • 92
 Lipcse – Lipcsa (Ukrajna) • 46, 65
 Liptószentmiklós – Liptovský Mikuláš (Szlovákia) • 303
 London (Nagy-Britannia) • 40, 43, 163, 201, 296, 422
 Lubavics – Ljubavicsi (Oroszország) • 59
- Majdánka – Majdan (Ukrajna) • 63, 419
 Majszin – Moisei (Románia) • 63
 Makó (Magyarország) • 219, 297
 Máramarossziget – Sighetu Marmăției (Románia) • 8, 10, 19, 27, 31, 32, 33, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 81, 86, 92, 93, 97, 98, 121, 123, 168, 171, 182, 185, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 222, 223, 298, 328, 330, 332, 334, 409, 411, 414, 416, 418, 424
 Marcal (Magyarország) • 314
 Marienbad – Mariánské Lázně (Csehország) • 188, 189, 203
 Mátészalka (Magyarország) • 257, 262, 264, 418
 Mikolapatak – Văleni (Románia) • 63, 65
 Minaj (Ukrajna) • 32
 Miskolc (Magyarország) • 52
 Moszkva (Oroszország) • 268, 274, 279, 282, 415, 420, 421, 422, 424, 425, 426
 Munkács /Mukačevo/ – Mukacseve (Ukrajna) • 8, 12, 19, 27, 29, 31, 32, 33, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 57, 59, 61, 62, 65, 66, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 109, 112, 114, 121, 125, 134, 137, 140, 143, 148, 149,

- 150, 151, 163, 167, 169, 171, 174, 175,
176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185,
186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 196, 200, 201, 202, 203, 204,
206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
216, 217, 218, 219, 220, 221, 233, 247,
248, 249, 257, 259, 260, 261, 267, 268,
270, 275, 276, 279, 280, 283, 285, 286,
287, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 297,
301, 304, 305, 310, 311, 312, 314, 318,
320, 321, 336, 339, 340, 341, 342, 344,
348, 349, 350, 351, 352, 407, 408, 410,
411, 412, 414, 417, 418, 419, 420, 426,
427
- München (Németország) • 412, 413, 423
- Nadvorna – Nadvirna (Ukrajna) • 63, 68,
92, 298
- Nagybánya – Baia Mare (Románia) • 8
- Nagyberezna – Velikij Bereznij (Ukrajna) •
55, 155, 297, 298
- Nagybocskó – Velikij Bicskiv (Ukrajna) • 55,
73, 179, 205, 244, 245, 288
- Nagyborzsova – Borzsava (Ukrajna) • 63
- Nagydobrony – Velika Dobrony (Ukrajna)
• 258
- Nagygejőc – Veliki Hejivci (Ukrajna) • 210
- Nagyhalász (Magyarország) • 298
- Nagykanizsa (Magyarország) • 248
- Nagykapos – Veľké Kapušany (Szlovákia) • 55
- Nagykároly /Krula/ – Carei (Románia) • 66,
194, 195
- Nagykirva – Kriva (Ukrajna) • 65
- Nagykomját – Veliki Komjati (Ukrajna) • 288
- Nagylucska – Veliki Lucski (Ukrajna) • 32
- Nagymihály – Mihalovce (Szlovákia) • 39,
48, 51, 56, 63, 87, 88, 91, 304, 353
- Nagypriszlop /Pereszlő/ – Novoszelicja
(Ukrajna) • 242
- Nagyszombat – Trnava (Szlovákia) • 71
- Nagyszőlős /Szöllős/ – Vinohrady
(Ukrajna) • 8, 11, 32, 46, 47, 51, 52, 55,
56, 59, 62, 63, 66, 68, 72, 74, 94, 146,
148, 174, 175, 179, 180, 182, 191, 201,
250, 257, 261, 271, 282, 283, 287, 288,
297, 298, 300, 303, 304, 305, 312, 313,
316, 318, 336, 346, 348, 418
- Nagyvárad – Oradea (Románia) • 72, 303,
315, 330
- New Jersey (USA) • 345
- New York (USA) • 192, 195, 205, 334, 343,
348, 350
- Nyágova – Dobrjanszke (Ukrajna) • 63
- Nyéresháza – Neresznicja (Ukrajna) • 63, 65
- Nyíregyháza (Magyarország) • 262
- Nyírmada (Magyarország) • 298
- Nyírtass (Magyarország) • 298
- Nyitra – Nitra (Szlovákia) • 71, 188, 216
- Oberlin (USA) • 130
- Óbuda • *lásd:* Budapest
- Ódávidháza – Sztare Davidkovo (Ukrajna) •
73, 123, 124, 186
- Odessza – Odesza (Ukrajna) • 275, 425
- Olaszliszka (Magyarország) • 92
- Ólubló – Stará Ľubovňa (Szlovákia) • 157
- Oroszmokra – Ruszka Mokra (Ukrajna) •
63, 64
- Oroszvég – Roszvigovo [*ma:* Munkácshez
tartozik] (Ukrajna) • 194, 296
- Ostrava (Csehország) • 162, 166
- Ökörmező /Valova, Volove/ – Mizshirja
(Ukrajna) • 55, 65, 66, 179, 242, 288
- Őrdarma – Sztorozsnicja (Ukrajna) • 236,
237, 238, 239, 297
- Ötvösfalva – Zolotarjovo (Ukrajna) • 176
- Padova (Olaszország) • 409
- Paks (Magyarország) • 52, 63, 72, 200
- Pancsova – Pančevo (Szerbia) • 304
- Pápa (Magyarország) • 63, 309
- Parzew (Lengyelország) • 188, 348
- Párizs [*ide értve:* Saint-Germain, Trianon,
Versailles] – Paris (Franciaország) • 7,
8, 9, 123, 129, 130, 132, 134, 135, 136,
137, 144, 145, 156, 160, 166, 173, 195,
217, 231, 303, 304, 307, 410, 421, 422,
424
- Penészlek (Magyarország) • 249
- Perecsény /Perecseny/ – Perecsin (Ukrajna) • 29
- Pest • *lásd:* Budapest
- Pesterzsébet • *lásd:* Budapest
- Petah Tikva (Izrael) • 349
- Petrova (Románia) • 55, 59, 63
- Polna (Lengyelország) • 132, 165
- Potsdam (Németország) • 420

- Pozsony – Bratislava (Szlovákia) • 47, 48, 51, 52, 57, 61, 71, 85, 90, 91, 92, 132, 151, 161, 165, 176, 199, 200, 204, 211, 216, 219, 220, 297, 298
- Pöstyén – Piešťany (Szlovákia) • 184
- Prága – Praha (Csehország) • 74, 85, 87, 132, 143, 151, 156, 158, 160, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 176, 180, 201, 205, 210, 409, 410, 411, 414
- Priszlop • *lásd*: Nagypriszlop
- Prossnitz – Prostějov (Csehország) • 179
- Rahó – Rahiv (Ukrajna) • 143, 161, 214, 215, 287, 298, 323, 416
- Ratzfert • *lásd*: Újfehértó
- Reykjavík (Izland) • 425
- Rozália /Rozávlya/ – Rozavlea (Románia) • 65, 222
- Ruszkova /Visóorosz/ – Ruscova (Románia) • 65
- Sajószentpéter (Magyarország) • 91
- Sao Paulo (Brazília) • 349
- Sátoraljaújhely (Magyarország) • 39, 47, 59, 61, 62, 64, 93, 198, 298, 304
- Sislóc – Sislivci (Ukrajna) • 236, 237, 238
- Stanislaw /Stanisławów/ – Ivano-Frankivszk (Ukrajna) • 247
- Stockholm (Svédország) • 205
- Stomfa – Stupava (Szlovákia) • 310
- Strzyżów (Lengyelország) • 187, 297
- Szabadka – Subotica (Szerbia) • 75, 303, 304, 305, 314
- Száldobos – Szteblivka (Ukrajna) • 263
- Szancz /Újszandec, Tsanz/ – Nowy Sącz (Lengyelország) • 63, 90, 91, 185
- Szaplonca • *lásd*: Szpinka
- Szarajevo – Sarajevo (Bosznia-Hercegovina) • 355
- Szarvaszó – Sarasău (Románia) • 65
- Szatmár • *lásd*: Szatmárnémeti
- Szatmárnémeti /Szatmár/ – Satu Mare (Románia) • 66, 72, 86, 90, 93, 185, 193, 194, 200, 224, 348, 349
- Szeged (Magyarország) • 52, 183, 303, 317
- Székesfehérvár (Magyarország) • 303
- Szeklence – Szokirnicja (Ukrajna) • 65, 262
- Szelistye – Săliște (Románia) • 58
- Szendrő (Magyarország) • 61
- Szentpéter – Sajószentpéter (Magyarország) • 51
- Szerednye (Ukrajna) • 55, 63
- Sziget • *lásd*: Máramarossziget
- Szilágyosmlyó – Șimleu Silvaniei (Románia) • 194
- Szilce • *lásd*: Beregkisfalud
- Szinérváralja – Seini (Románia) • 93
- Szinevér • *lásd*: Alsószinevér
- Szobránc – Sobrance (Szlovákia) • 55, 297
- Szolnok (Magyarország) • 255
- Szolyva – Szvaljava (Ukrajna) • 92, 109, 114, 179, 287, 288, 296, 298
- Szombathely (Magyarország) • 303
- Szpinka (Szaplonca) • – Săpânța Maramureș (Románia) • 10, 40, 49, 55, 65, 66, 72, 93, 191, 293, 298, 348
- Sztálingrád – Volgográd (Oroszország) • 363
- Sztorozsevoje – Sztorozseve (Ukrajna) • 254
- Szürte – Sziurte (Ukrajna) • 32, 297
- Talaborfalu – Tereblja (Ukrajna) • 63, 65
- Tapolcsány – Teplicany [ma: Družstevná pri Hornáde település része] (Szlovákia) • 216
- Taracköz – Tereszva (Ukrajna) • 34, 63, 65
- Tarackraszna – Kraszna (Ukrajna) • 63
- Taracújfalu – Neresznicia (Ukrajna) • 63
- Tarcal (Magyarország) • 306
- Tarnopol – Tarnopil (Ukrajna) • 193
- Tereszva • *lásd*: Taracköz
- Técső – Tyacsiv (Ukrajna) • 32, 46, 49, 51, 55, 57, 63, 65, 92, 107, 150, 221, 262, 263, 288, 296, 297, 298, 418, 424
- Teherán (Irán) • 418, 420
- Tel Aviv (Izrael) • 180, 349
- Ternova /Kökényes/ – Ternovo (Ukrajna) • 182
- Tiszabogdány – Bogdan (Ukrajna) • 9, 63, 65, 280
- Tiszaborkút – Kvaszi (Ukrajna) • 63
- Tiszaeszlár (Magyarország) • 125, 132
- Tiszafejéregyház – Bila Cerkva (Ukrajna) • 65, 288
- Tiszakarácsonyfalva /Karácsonyfalva/ – Crăciunești (Románia) • 63, 47, 65, 244
- Tiszaújlak – Vilok (Ukrajna) • 333
- Tiszaveresmart /Veresmart/ – Tisa (Románia) • 244, 245
- Tokaj (Magyarország) • 304, 305, 312
- Toronto (Kanada) • 422

- Toronya – Toruny (Ukrajna) • 178, 179, 242, 365, 419
 Tovszte (Ukrajna) • 243, 247
 Trieszt – Trieste (Olaszország) • 149
 Turc – Turț (Románia) • 56
 Turia-Bisztra /Szvalyavka/ (Ukrajna) • 32
 Turjaremete – Turji Remeti (Ukrajna) • 270
- Újbocskó • *lásd:* Nagybocskó
 Újfehértó /Ratzfert/ (Magyarország) • 192, 194
 Újvidék – Novi Sad (Szerbia) • 303, 304
 Ungpinkóc – Pinkovce (Szlovákia) • 65
 Ungtarnóc – Tarnyivci (Ukrajna) • 236, 237
 Ungvár /Užhorod/ – Uzshorod (Ukrajna) • 8, 19, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 57, 62, 65, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 100, 101, 103, 104, 133, 137, 140, 141, 144, 148, 155, 157, 169, 175, 176, 179, 180, 183, 184, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 211, 212, 213, 221, 229, 231, 236, 238, 246, 247, 248, 249, 258, 259, 267, 268, 270, 276, 279, 281, 283, 285, 287, 288, 289, 297, 302, 303, 305, 315, 316, 317, 318, 336, 340, 341, 343, 344, 348, 352, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 425, 426, 427
- Úrmező – Ruszke Pole (Ukrajna) • 63, 168
- Vác (Magyarország) • 193, 200, 303
 Vajkóc – Maťovské Vojkovce (Szlovákia) • 210
 Valova • *lásd:* Ökörmező
 Várpalota (Magyarország) • 303
 Varsó – Warszawa (Lengyelország) • 205
 Vásárosnamény (Magyarország) • 268
 Veléte – Veljatin (Ukrajna) • 150
 Veresmart • *lásd:* Tiszaveresmart
 Veszprém (Magyarország) • 76
 Vinnica (Ukrajna) • 247
 Visk – Viskovo (Ukrajna) • 65, 150
 Vizsnic /Wiżnitz/ – Vizsnicja (Ukrajna) • 40, 55, 56, 58, 63, 64, 65, 66, 185, 195, 222
 Volóc – Volovec (Ukrajna) • 65, 242, 354, 408
- Wannsee [*ma:* Berlin városrésze] (Németország) • 417
 Williamsburgh (USA) • 348, 349
- Zágráb – Zagreb (Horvátország) • 303
- Zsadány (Magyarország) • 194
 Zsidicsov /Żydaczów/ – Zsidacsiv (Ukrajna) • 49, 59, 63, 191
 Zsovka (Ukrajna) • 309

KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

Toronyi Zsuzsanna

A KÖTET ILLUSZTRÁCIÓIRÓL

A kárpátaljai zsidó múltról nosztalgikus kép él a közvéleményben, melyet a csodarab-bikról, szigorú orthodox életről szóló történetek és haszid legendák mellett vizuális források is táplálnak. A modern társadalmakba integrálódó, s egyben a hagyományos zsidó értékek elvesztésétől féltő zsidók számára nosztalgikus felhangokat kapott minden, ami a kelet-európai zsidó közösségek holokauszt előtti életéhez kapcsolódott. A szigorúan orthodox kárpátaljai zsidók számos festőnek adtak témát, őket látjuk az „igazi”, „autentikus”, „hagyományos” zsidó életet bemutatni szándékozó képeken, könyvekben, és a korszak egyik legjelentősebb vizuális kommunikációs eszközén: a képeslapokon is. A fényképezés elterjedését követően néhány néprajzi indíttatású felvétel is készült az egzotikusnak számító orthodox és haszid zsidókról. A képeken szereplők ugyanakkor magukról, maguknak nem készítették sem festményt, sem fényképet: az önreprezentáció igénye ezekben a közösségekben nem volt jellemző. A fennmaradt képek ennek megfelelően egy szinte téren és időn kívüli, szentimentális világot ábrázolnak.

A kötet képeinek válogatásánál ezt a tényt úgy kellett elfogadnunk, hogy az illusztrációk együttese mégis közelítsen a tanulmányokban bemutatott világhoz. Rendelkezésünkre állt a kötetet megálmodó Yitzhak Livnat kárpátaljai képeslapokra koncentráló gyűjteménye, melyet köz- és magángyűjteményekből válogatott egyéb képeslapokkal, fényképekkel és dokumentumokkal egészítettünk ki. A képeslapok lehetőséget adnak arra, hogy bemutathassuk a fontosabb városokat, és megjele-níthessük a kárpátaljai zsidóság életének néhány jellemző színhelyét. A közgyűjteményekben megőrzött képek mellett a kötet több szerzőjének terepmunka során, elsősorban adatgyűjtési céllal készített, felvételeit is használhattuk. A kötet képei közel húsz magyarországi és külföldi gyűjteményből származnak. Ez jelképesnek is tekinthető, hiszen a kárpátaljai zsidók emlékei, vizuális forrásai a közösség megmaradt tagjainak hagyatékaival szétszóródtak, s komoly diaszpórát alkotnak.

A téma a rendelkezésre álló gazdag forrásanyag ellenére is számos esetben nehezen illusztrálható a történeti művekben megkövetelhető precíz forráshasználattal. Ezekben az esetekben nagyvonalúbban kezeltük a topográfiai vagy kronológiai elemeket, bízva abban, hogy a képek vizuális információja akkor is igaz, ha nem ott, és nem feltétlenül akkor készültek, amit illusztráltunk velük. Roman Vishniac 1937–1938-ban készítette *A Vanished World* című albumában megjelentetett fényképso-rozatát. Képein egy tradicionális, a modernitás elemeit nélkülöző világ tárul elénk – ezért ezeket a képeket felhasználtuk a dualizmus korszakát bemutató fejezetben is.

A magyar csapatok bevonulása a fennmaradt beszámolók szerint hasonló vizuális világgal jelent meg mindenütt, ezért a viszonylag közeli, de nem a kötetben szereplő területhez tartozó nagybányai bevonulásról készült képet használtunk. A képek ezekben az esetekben ugyan nem lehetnek vizuális forrásai a szövegekben elemzett témának, vizuális információjuk mégis segíthet az autentikus kép kialakításában.

A jegyzékben az illusztrációk kötetbeli helyét zárójelben tüntettük fel. A digitális multimédia tartalmaknál – melyek a kötetben QR kóddal szerepelnek – megadjuk az URL címet is.

FÉNYKÉPEK, HANG- ÉS FILMFELVÉTELEK

B. Stenge Csaba gyűjteménye

A Kárpátokban dolgozó 104/8. kisegítő munkaszolgálatos század; fénykép, 1944 kora nyarán (251)

Ételosztás egy munkaszolgálatos alakulatnál a Kárpátokban; fénykép, 1944 tavasza (254)

Bacskai Sándor fényképei

Sírkő a kökényesi zsidó temetőben; fénykép, 2012 (295)

A técsői zsidó temető részlete; fénykép, 2012 (296)

Baranyi András gyűjteménye

Utcakép Munkácsról, 1930-as évek (134)

Centropa (www.centropa.hu)

Bernstein Sándor és Róza üzlete Munkácson; fénykép 1930-as évek (151)

A munkácsi Héber Gimnázium tanulójának felvonulása; fénykép 1937 (181)

Gramofon Online

Goldstein Számi kupléja Göndör Aurél előadásában, 1913 (186)

http://gramofon.nava.hu/1617792605/goldstein_szami

Hodinka Antal Intézet, Beregszász

Kesztenbaum Dávid üzlete Munkácson; fénykép, 1930-as évek (44)

Divatosan öltözött nők Beregszászon, háttérben a zsinagóga épülete, 1926 (157)

A csapi vasútállomás napjainkban; fénykép (269)

Holokauszt emléktábla Munkácson az egykori központi zsinagóga falán; fénykép (286)

Klein Rudolf fényképei

A beregszászi zsinagóga épülete átalakítva; fénykép, 2010 (281)

A nagyszőlősi zsinagóga épülete átalakítva; fénykép, 2010 (283)

A huszti zsinagóga belső tere; fénykép, 2010 (309)

Az ungvári nagyzsínagóga homlokzata; fénykép, 2010 (317)

Komoróczy Szonja Ráhel gyűjteménye

Nagymihályi rabbigyűlés határozata 1866-ból. A jiddis szöveget Karl Jäger nyomtatta Ungváron, 1866-ban (87)

A Misnát tanulók egyletének alapszabályai, Sziget, 1928 (98)

A *Ha-Semes* című lap első lapszáma 1878. október 9-én (198)

Hercl Apsan könyve, a *Besz Jiszroel*, 1939 (205)

Kficesz haderekh – népszerű jiddis társasjáték a haredi világban. A játék célja a régi nagy – többek között kárpátaljai és magyar – zsidó hitközségek bejárása. Táblája a térségből elszármazott közösség emlékezete által sajátosan eltorzított térkép, jelentősen felnagyítva a saját múltjuk és hagyományuk szempontjából fontos területeket (351)

Yitzhak Livnat gyűjteménye

Turista menedékház Tiszabogdány mellett; képeslap, Magyar Turista Egyesület kiadása, 1930-as évek (9)

Munkácsi városkép; képeslap, Gloria kiadás Munkács, 1930-as évek (12)

A Korona Szálló Ungváron; képeslap, Székely és Illés kiadása, postabélyegző kelte 1917 (29)

Ungvári Kereskedelmi Bank; képeslap, Sárjai Imre kiadása Budapest, 1920-as évek (30)

Párban tanuló zsidó fiúk fényképe; képeslap, Gloria Kiadó, Munkács, 1930-as évek (70)

Nagyszőlősi állami polgári iskola épülete; képeslap, 1910-es évek (74)

Ungvári zsinagóga; képeslap, Lichtig kiadása, 1935 körül (97)

Beszélgető zsidók; képeslap, Gloria Kiadó, Munkács, 1930-as évek (102)

Ruszin parasztok a munkaeszközökkel; képeslap, P. Wever kiadása, Düsseldorf, 1930-as évek (113)

Ungvári városkép; képeslap, Hammel, 1930-as évek (133)

Ungvár központja távolban a Masaryk tér; képeslap, Lichtig kiadása, 1930-as évek (141)

Mezőgazdasági terményeket áruló zsidó kereskedő; képeslap, Gloria Kiadó, Munkács, 1930-as évek (152)

Utcai közsőrűs; képeslap, Gloria Kiadó, Munkács, 1930-as évek (154)

Hushti utcakép, háttérben a várral; képeslap, ifj. Szuhay István kiadása, 1930-as évek (159)

Rahó főutcája; képeslap, dr. Sárjai Imre kiadása, 1930-as évek (161)

Együtt tanuló zsidó kisfiúk fényképe; képeslap, Gloria Kiadó, Munkács, 1930-as évek (173)

Munkácsi Héber Gimnázium épülete; képeslap, kiadó jelölése nélkül, 1930-as évek (178)

Goldstein Számi képe képeslapon; Munkács, Kroó Hugó kiadása, 1900 (postabélyegző kelte) (187)

Hajim Elazar Sapira munkácsi rebe híveinek társaságában ivókúrán Marienbadban, 1930-as évek eleje (189)

Ungvári utcakép; képeslap, Balázs Soma kiadása, Ungvár, 1916 (postabélyegző kelte) (197)

Munkácsi utcarészlet; képeslap, Sárjai Imre kiadása, Budapest, 1942 (postabélyegző kelte) (209)

A Korona Szálló Ungváron; képeslap, Bródy és Gottlieb kiadása, postabélyegző kelte: 1939 (212)

Síparadicsom a Kárpátokban, Rahó mellett; Márton Jenő felvétele képeslapon, 1940-es évek eleje (214)

A rahói Budapest Szálló épülete; képeslap, Sárjai Imre kiadása, Budapest, 1943 (dátum a szövegben) (215)

Üdvözlét Munkácsról; képeslap, Bertsik Emil kiadása, Munkács, 1909 (postabélyegző kelte) (339)

„Alsós a tilosban” – kártyázó ortodox zsidók; képeslap, Kroó Hugó kiadása, Munkács, 1900-as évek eleje (342)

A póttartalékos (Sliebergulden úr); képeslap, SMP Krakkó, 1913 (343)

Magyar Nemzeti Múzeum

Alsóverceke látképe, 1930-as évek. Jelzet: MNM 66.1571 (109)

Ruszin asszonyok és egy zsidó férfi Friedman Ábrahám vegyeskereskedése előtt Huszton, Kárpátalja visszacsatolása után; Szöllősy Kálmán felvétele, 1939-1940. Jelzet: MNM 82.859 (111)

Fürdőző zsidók a Latorca partján; Szöllősy Kálmán felvétele, 1939-1940. MNM 82.872 (145)

Feldíszített ház Nagybányán, a magyar honvédség bevonulásakor, 1940. szeptember. Jelzet: MNM 62.426 (232)

Tábla a Munkács felé vezető országút szélén Kárpátalja visszacsatolása után. Felirata: „Beregvármegye munkácsi járás Iványi község. Szívet cseréljen az, aki hazát cserél.” Szöllősy Kálmán felvétele, 1940. Jelzet: MNM 81.125 (235)

Az idegen állampolgárságú zsidók deportálása Magyarországról, Huszt–Ilosva környéke, 1941. augusztus. Szapáry Erzsébet felvétele. Jelzet: MNM 94.33 (244)

Az idegen állampolgárságú zsidók deportálása Magyarországról. 1941. augusztus 8-10. körül. Jelzet: MNM 2002.144 (246)

Három sárga csillagot viselő asszony gyermekkocsit tol a munkácsi gettóban, 1944. május. Jelzet: MNM 2002.145 (261)

Magyar Országos Levéltár

Permellékletként lefoglalt rontáselhárító amulett, 19. sz. első fele. MOL F80 66 csomó (67)

Magyar Zsidó Levéltár

Az ungvári jesiva emlékönyve, 1903. Jelzet: HJA X-95-1 (53)

Jarosław Pstrak *Zsidók* című festménye haszid zsidókról; képeslap, Krakkó, 1910-es évek. Jelzet: HJA XXIV-H-K790 (60)

Ha-somer Kadima ifúsági mozgalom csoportképe, Beregszász, 1930. Jelzet: HJA XXII-V. 00.18 (171)

Játszodozó gyermekek fényképe az ungvári zsidó óvoda albumából, 1942. Jelzet: HJA XXII-IV. 96.193 (175)

Zsidó gyerekek csoportképe, Szatmárnémeti, 1930-as évek. Digitális másolat (224)

A beregszászi zsinagóga; képeslap, 1930-as évek. Jelzet: HJA XXII-II. 70.33 (280)

A nagyszőlősi zsinagóga; képeslap, 1920-as évek. Jelzet: HJA XXII-II. 78.76 (282)

Munkácsi zsinagóga; képeslap, 1910-es évek. Jelzet: HJA XXII-II. 86.496 (311)

A nagyszőlősi zsinagóga belső tere; képeslap, Deutsch J. kiadása, 1920-as évek. Jelzet: HJA XXII-II. 01.339 (313)

Esküvői jelenet badkhennel és zenészekkel; képeslap, 1910 körül. Jelzet: HJA XXIV-H-K734 (322)

Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfat

A huszti zsinagóga; képeslap, 1910-es évek (306)

Museum of Family History – Virtuális Múzeum

Klezmer hagyományok Kárpátaljáról: részlet az *Egy ember Munkácsról* című filmből; Yale Strom, 2005 (320)

<http://www.museumoffamilyhistory.com/sr-13-man-from-munkacs.htm>

Néprajzi Múzeum Fényképtára

Zsidó szatócsüzlet ajtajában zsidó gyerekek, az épület előtt üldögélő parasztasszonyok; fénykép, 1910-es évek. Jelzet: F 12117 (41)

Csorkovi zsidók csoportképe, Ukrajna, 1900 körül. Jelzet: F 327540 (61)

Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára

A II/4. vegyes munkaszolgálatos század a bánhidai erőmű hűtőtavának bővítésén dolgozik 1943-ban; fénykép (252)

United States Holocaust Memorial Museum, Washington

A szpinkai rebe, Jozsef Meir Weiss portréja, 1906. Jelzet: 44843 (49)

Filmfelvétel: a munkácsi rebe lányának, Haja Frumának az esküvőjén, 1933. március 15-én (188)
http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=835

Filmfelvétel: Zsidó „életképek” a holokauszt előtti Ungvárról, 1939 (344)
http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=4928

Roman Vishniac, *A Vanished World* (New York, 1986)

p. 126: Teresvai zsidó szatócs üzletében; fénykép, 1937 (34)

p. 137: Héber nyomda, Ungvár; fénykép, 1937 (89)

p. 134: Marhavásár, Munkács; fénykép, 1938 (143)

p. 5: Kántorok (*mesorerek* / énekesek) Barukh Rabinowitz házában, Munkács; fénykép, 1938 (321)

Yad Vashem, Jeruzsálem

Filmfelvétel: A munkácsi Héber Gimnázium diákjai a *Ha-tikvát* éneklnek, 1930-as évek eleje (181)
<http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/munkacs/zionism.asp>

Kárpátaljáról deportált zsidók az auschwitzi rámpán; 1944. május, Auschwitz Album (258)

A munkácsi gettó deszkapalánkja a zsinagóga épülete mellett; 1944. május (260)

Zempléni Múzeum, Szerencs

Imasálban imádkozó zsidó férfi; képeslap, munkácsi kiadás, 1930-as évek (327)

Máramarosi zsidók csoportképe; képeslap, 1930-as évek (329)

TÉRKÉPEK

„Kárpátalja” határai a 19–21. században (színes térkép az előzéken)

Zsidó vallásúak aránya 1910-ben Kárpátalja mai területén (16)

Zsidó vallásúak száma 1910-ben Kárpátalja mai területén (17)

Zsidó vallásúak aránya 1941-ben Kárpátalja mai területén (138)

Zsidó vallásúak száma 1941-ben Kárpátalja mai területén (139)

Zsidó vallási intézmények Kárpátalja nagyobb városaiban: Beregszász, Huszt, Nagyszőlős, Munkács, Ungvár (299–302)

Zsidó temetők és zsinagóga épületek a mai Kárpátalja területén (színes térkép a hátsó előzéken)

A KÖTET SZERZŐI

- B. STENGE CSABA • hadtörténész, levéltáros; Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára (Magyarország).
- BACSKAI SÁNDOR • újságíró, családkutató (Magyarország).
- BÁNYAI VIKTÓRIA • történész, hebraista; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Judaisztikai Kutatócsoport (Magyarország).
- CSÍKI TAMÁS • történész; Miskolci Egyetem BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék (Magyarország).
- FEDINEC CSILLA • történész, kisebbségkutató; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet (Magyarország).
- FILEP TAMÁS GUSZTÁV • művelődéstörténész, kisebbségkutató (Magyarország).
- FRIGYESI JUDIT • etnomuzikológus, író; Bar Ilan Egyetem (Izrael).
- PROJIMOVICS KINGA • történész, levéltáros; Yad Vashem Levéltár, Magyar Részleg (Izrael).
- GIDÓ ATTILA • történész; Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Románia).
- GLÄSSER NORBERT • kulturális antropológus; Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék (Magyarország).
- HORVÁTH RITA • irodalmár, holokauszt-kutató (Izrael).
- KARÁDY VIKTOR • szociológus, társadalomtörténész; Közép-Európai Egyetem Történelem Tanszék (Magyarország).
- KLEIN RUDOLF • építésmérnök, építészettörténész; Szent István Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Kar (Magyarország).
- KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL • hebraista, jiddisista; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Judaisztikai Kutatócsoport (Magyarország).
- KONRÁD MIKLÓS • történész; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Magyarország).
- MISLOVICS ERZSÉBET • történész; Szegedi Tudományegyetem, Történeti Segédtudományok Tanszék (Magyarország).
- NAGY BÉLA • térképész; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Magyarország).
- OFICINSZKIJ ROMÁN • történész; Ungvári Nemzeti Egyetem (Ukrajna).
- SHIRI SZUZSA • újságíró, történész, szociológus (Izrael).
- SZARKA LÁSZLÓ • történész, kisebbségkutató; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Magyarország).
- TORONYI SZUZSANNA • muzeológus, levéltáros, történész; Magyar Zsidó Levéltár (Magyarország).
- VARGA BÁLINT • történész; New Europe College (Románia).
- VINCZE KATA ZSÓFIA • kulturális antropológus; Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Néprajzi Intézet, Folklor Tanszék (Magyarország).
- ZIMA ANDRÁS • történész; Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (Magyarország).

